

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE XIII-XIV**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1974—1975

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XIII—XIV

MISKOLC, 1975

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztette
BODÓ SÁNDOR
közreműködésével
SZABADFALVI JÓZSEF

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

76.1661.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen. Felelős vezető: Benkő István igazgató
100 634 — 1975 — 5040 — 600 példány

TARTALOM INHALT

ALLODIATORIS IRMA: A természettudós Herman Ottó	7
KEMENCZEI TIBOR: Herman Ottó régészeti munkássága	15
SZABADFALVI JÓZSEF: Herman Ottó néprajzi munkássága	19
VERES LÁSZLÓ: A politikus Herman Ottó	25
RÉGÉSZET — ARCHEOLOGIE	
TÓTH LAJOS: A miskolci Avas őskőkori problémái Der Miskolcer Avas-Berg während der Ursteinzeit	31
K. VÉGH KATALIN: Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. I—IV. századi történetéhez Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im I—IV. Jahrhundert n. Z.	65
GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA: A Herman Ottó Múzeum 1973—1974. évi ásatásai és leletmentései	131
TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE	
CSORBA CSABA: Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban Eigentumszeichen, Meisterzeichen und Bürgerwappen im Mittelalter	143
DÉTSZY MIHÁLY: Az ónodi vár korai építkezései Die frühe Bauperiode der Burg Onod	191
JOÓ TIBOR—ZSÓRY JÓZSEF: Tolcsva műemlékei Die Kunstdenkmäler von Tolcsva	211
RÓZSA MIKLÓS: Svájci cukrászok Miskolcon Schweizer Zuckerbäcker in Miskolc	241
KAMODY MIKLÓS: A homonnai—tokaji átütéses bélyegfogazás rejtélye Das Rätsel der Durchschlags-Perforierung der Briefmarken von Homonna—Tokaj	269
MOLNÁR JÓZSEF: Jókai Mór „A Miskolczyak” című történelmi elbeszélésének forrása Die Quellen von Mór Jókais historischer Erzählung „Die Miskolczyer” (A Miskolczyak)	283
BALASSA IVÁN: A filoxéra Tokaj-Hegyalján Die Phylloxera in Tokaj-Hegyalja	305
DOBROSSY ISTVÁN: Kereskedelmi kapcsolatok és hitelviszonyok Miskolcon a 19. század végén. Handelsbeziehungen und Kreditverhältnisse in Miskolc am Ende des 19. Jahrhunderts	335
VERES LÁSZLÓ: Az 1918—19-es forradalmak miskolci eseményei a plakátok tükrében . . . Die Miskolcer Ereignisse der Revolution von 1918—19 im Spiegel der Plakate	363
TAKÁCS BÉLA: Református templomok török hímzései Észak-Magyarországon Türkische Strickereien in reformierten Kirchen in Nordungarn	397
KATONA IMRE: A sárospataki habán kerámia-receptkönyv tanulságai Die Kontinuität zwischen der volkstümlichen und habanischen Keramik	415

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: A matyó hímzés alakulása és a magyar népművészet stílus- korszakai	433
Die Gestaltung der Matyó-Strickerei und die Stilperioden der ungarischen Volkskunst	
FÜGEDI MÁRTA: A mezőkövesdi kékfestő műhely	455
Die Blaufärber-Werkstatt zu Mezőkövesd	
KUNT ERNŐ: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése	475
Semiotische Analyse der ungarischen Volksfriedhöfe	
SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Csúrtípusok Észak-Magyarország középső területén	509
Scheunentypen in Mittel-Nordungarn	
PETERCSÁK TIVADAR: Adatok Filkeháza ló tartásához	537
Beiträge zur Pferdehaltung in Filkeháza	
NAGY GÉZA: A képesek munkaszervezete és életmódja a Bodroglóközben	549
Lebensweise und Arbeitsorganisation der Erntearbeiter im Bodroglóköz	

TERMÉSZETTUDOMÁNY — NATURWISSENSCHAFTEN

KORDOS LÁSZLÓ: A Kis-kőhíti zomboly szubfosszilis denevér populációjának vizsgálata	567
Untersuchung der subfossilen Fledermaus-Population der Kis-Kőhäter Höhle	
TÓTH SÁNDOR: Adatok a Tardi-patak völgye Diptera faunájához	587
Beiträge zur Dipterenfauna des Tardi-Tals	

A TERMÉSZETTUDÓS HERMAN OTTÓ

ALLODIATORIS IRMA

Mielőtt ismertetném Herman Ottó életének azokat a kiemelkedő állomásait amikor természettudományokkal foglalkozott, idézem saját szavait, melyek természetszeretétét tükrözik: „Gyermekéveim legszebb emlékei a Bükk-erdőből mosolyognak felém. Hányszor osontam ki a házból, bemélyedtem a bükkösbe, az egyetlen templomba, amelyben igazán szívem és eszem szerint ájtatos tudok lenni...”

Életrajzát csak egészen nagy vonásokban ismertetem: 1835. június 28-án született Breznóbányán, ahol apja kincstári kirurgus (orvos) volt. A Révai lexikon szerint Alsóhámorban született, de e téves adatot maga Herman Ottó írta, Lambrecht Kálmán szeme láttára. A német származású fiatal gyermek tanárai hatására magyar akart lenni és azzá is lett. Mire a névmagyarosításra került volna a sor, akkorra már világhírű ember volt, így csak nevének magyaros írását vezette be a köztudatba. Apja is nevezetes ornitológus volt, aki összeköttetésben volt az idősebb Brehmel, Naumann-nal és hazánkban Petényi Salamon Jánossal. A fiatal fiú így apja oldalán barátkozott meg a természettel, különösen a madarak világával. A fiatal Ottónak szilaj, fékezhetetlen természete volt, mintagyermeknek egyáltalában nem volt nevezhető, inkább vadóc volt, kerülte a társaságot, amikor csak tehette elszökött otthonról, néha mezítláb is, ennek volt az eredménye a sok meghűlés, és fülfájás, ami végül már egészen fiatalkorában erősen nagyothallóvá tette Herman Ottót, később meg teljesen süket lett.

Ami iskolai tanulmányait illeti e téren nem volt semmi baj, kitűnően tanult. Miskolcon Máday Károly volt feledhetetlen tanára, aki az izzó magyarság csíráit elvetette lelkébe. A tizenhárom éves Ottó is jelentkezett katonának a szabadságharc kitörésekor, de korhatár alatt volt, így szülői beleegyezés kellett volna, amit apja nem adott meg. A világosi fegyverletétel híre valósággal lesújtotta a fiatal fiút, aki keserűen zokogott és úgy siratta a szabadságot. E miatt nem akart tovább tanulni, így lett előbb Miskolcon, majd Korompán lakatosinas. 1853-at írtak, amikor már második önálló útját teszi meg. Ekkor született meg benne az elhatározás, hogy Bécsben beiratkozik a politechnika előkészítő tanfolyamára. Az elhatározást tett követte, de apja hamarosan meghalt, így a majdnem gyermek Ottónak kenyérkereset után kellett néznie. 1854 május végétől 1856. december 17-ig géplakatosinasként szolgált egy bécsi cégnél. Minden szabadidejét ez időben a bécsi természettudományi Múzeumban töltötte, ahol az ásványok, kövületek, növények és állatok világával ismerkedett.

Itt ismerkedett meg Brunner von Wattenwylllel, aki felfedezte rajzkészségét és vele illusztráltatta az egyenesszárnyú rovarokról szóló dolgozatát. Brunnertól kapta az első tudományos irodalmat is, amit esténként mécsvilág mellett szinte falt.

Közbejött a katonáskodás, amiért a sorozáson nem jelent meg, úgy gondolván, hogy nagyothallása miatt úgyis felmentik, nem ez történt, hanem 12 évre sorozták be. 1859-ben útnak indították csapatát az osztrák olasz frontra, de menetközben a végcélt megmászították, így a gyalogolás közben módja volt a tengert tanulmányozni. Nem törődött a zapistráanggal (ami a Zapfenstreich magyarosított alakja és takarodót jelent, sem a fenyegető paragrafusokkal, melyek minden engedtlenséget golyó általi halállal akartak megtorolni. Tanulmányozta a dagályt, nézte a sirály röptét, amellyel a hullám szintjét követte, és gyűjtött sok-sok szép tengeri csigát, tintahalat és rákot. Szorgalmának, szép írásának és rajzkészségének köszönhető, hogy négy év 11 hónap és két nap múlva leszerelték. Ekkor már 26 éves volt. Életének következő három évről nem sokat tudunk, maga később egyik cikkében nyilatkozik ez évekről. Ebből kitűnik, hogy nemcsak az olasz, hanem a lengyel forradalomban is résztvett 1863-ban fényképésműhelyt nyitottak Dax János, Wagner János és Herman Ottó Kőszegen. Kis ideig élt meg ebből, aztán összevesztek és Herman Ottó annyira megsömörölt a fényképektől, hogy többé egyetlen cikkét sem illusztrálta mással, mint sajátkezü rajzaival. Kőszegi tartózkodása alatt ismerkedett meg Chernel Kálmánnal, aki megtanította a madártömésre, majd javaslatára megpályázta az Erdélyi Múzeumban meghirdetett konzervatori állást. Herman Ottó egy pacsirta albinót küldött pályázatával, melyhez támogatást írt Chernel Kálmán is. Így került egy munkahelyre Brassai Sámuel és Herman Ottó. Amennyire sokban megegyezett természetük, annyira ellentétes is volt és ez indokolja azt, hogy sohasem tudtak igazán felmelegedni egymás iránt. Brassai az elméleteket hajszolta és igyekezett mindent megtanulni, Herman a nagy általánosságok, a nagy egységek meglátása felé tör. Herman a következőket mondja magáról: „Nekem rendszeren saját s oly utaim vannak, amelyek nagyon is eltérnek bizonyos kényelmesre taposott éppen ezért sok emberre nézve unalmas utaktól, sőt utam nem egyszer kacskaringós is. De már abban bizonyos vagyok, hogy utaimon célt érünk.” Mindegyikük tisztelte egymás egyéniségét, de barátságuk nem fejlődött túl a hivatali érintkezésen, különösebben nem is keresték egymás társaságát.

Herman 30 éves volt, amikor megkezdte komoly, de rendszertelen tanulását, miután Kolozsvárott könyvtár is rendelkezésére állott a Múzeumban. Ekkor kezdte meg a rendszeres gyűjtést is, de nem elégedett meg ezzel, hanem az anyagot meghatározta és rendezte, egyben megkezdte tanulmányai publikálását is. Első tanulmánya 1864-ben jelent meg, a kaba sólyomról szólt. 1914-ben amikor kidőlt az élők sorából 1140 cikket, könyvet és tanulmányt hagyott forrón szeretett nemzetére.

Nem készült specialistának, hanem az élet titkaiba több irányba hatol be. Brunner hatására tovább folytatta az egyenesszárnyúak tanulmányozását, majd érdeklődését hamarosan a pókok kötik le, ez azért történt, mert aránylag nem sokat tudtak akkoriban ezen állatcsoport életéről, ami Herman Ottónak eleinte szinte megmagyarázhatatlan csoda volt. De fel akarta venni a harcot az állatok

érdekében a nagyközönségben begyökerezett irtózattal, ami szerinte tudatlanságból fakadt, végül is Ő győzött. Könyve tartalmazta a pókok anatómiáját, rendszerét, életét, szövésüket-fonásukat és szerepüket a természet háztartásában, ez egycsapásra ünnepelet tudóssá és íróvá avatta.

Gyűjtőterülete a Mezőség tóisorozata volt. E tóvidék zárt önálló biotop, mely a Szamos, a Maros között elterülő Bethlen, Dés, Szamosújvár, Kolozsvár, Torda, Gyéres, Marosvásárhely, Szászrégen, Teke és Beszterce által határolt terület, szénafüves, bükkös, tölgyes vidék. Az év minden szakában kijárt ide Herman Ottó, hogy megfigyelje a faunát, állatai életét. Igen gyakran hónapokra kiköltözött ide és hajnalpirkadástól esthajnalig, illetve az esthajnali csillag feltűnéseig végezte megfigyeléseit. Itt kelti fel érdeklődését a természet hatalmas, titokzatos népvándorlása: a madárvonulás. Három évtized múlva e jelenség tanulmányozására intézetet alapít. 1867-ben tavasszal kiment a tóisorozat felső részére. Gyeke község legszélén ütötte fel obszervatóriumát egy dűledező, széljárta épületben és itt végezte megfigyeléseit. Maga így ír erről: „A hihetetlenül csekély költséggel, de a viszonyokhoz képest elég jó eszközökkel, ezek között az akkoriban oly híres Negretti-féle aneroid s a még híresebb Kapeller-féle barometrum, egy páratlan vizsla, egy ladik, pár jó, de csak előlről tölthető fegyver, a madarak preparálásához szükséges szerszám és kellék kiadták az egy szekérre valót, amelyen segédemmel Klir János múzeumi preparátorral elindultam.”

A fiatal kutató nemzedék kineveti e primitív expedíciós felszerelést, mert ily utat csak a legmodernebb felszereléssel tudnak elképzelni, különösen, ha hozzá számítjuk azt a ténny is, hogy a költségeket Herman Ottó is, mások is a saját zsebükből fizették. Akkoriban a műszer pontosságát pótolta a megfigyelő éles szeme, a sok kényelmi berendezést a kutató vasakarát és törhetetlen energiája. Viszont mindig remek eredménnyel tért vissza. A madárvonulási megfigyelésekhez összegyűjtötte Erdély különböző szakembereit, akik mind beálltak, hogy minél korszerűbben végezhesék a madárfigyelést. Teljesen begyűjtötték a Mezőség faunáját. Elment Herman gyűjteni a Vlegyászára is, majd Pozsonyba utazott a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésére, hogy az ország más területén működő szaktársaival összeismerkedjék. Ez időben indultak el első gondosan megírt levelei, melyek mindegyike egy-egy kerek Herman mű. Levelezése lassanként az egész világra kiterjedt. Érdeklődési köre is bővül, 1868 őszén felkereste a pesterei Igric barlangot, amelybe a jégkorban a barlangi medve százával húzódott be, hogy e gyűjtéssel megvesse az alapjait a kolozsvári múzeum őslénytani gyűjteményének.

1869-ben félhónapot a télen Mezőzáhon jeges halászzal töltött, halászati eszközökkel is gyarapítva a múzeum gyűjteményét, a fejlődés hónapról-hónapra regisztrálható volt. Egyetlen mezősegi gyűjtőúton 2343 állatot hozott be magával, a tojásgyűjteményt a semmiből teremtette meg. Amikor eljött Kolozsvárról 212 fajnak, 2869, gondosan kifűjt, kipreparált, meghatározott tojása sorakozott egymás mellett a fiókokban. Ő vetette meg a csontvázgyűjtemény alapjait is, a kezdetleges rovargyűjteményt sokezer példánnyal gyarapította. Munkája elismeréséül a havi 25 forintos fizetését évi 600 forintra emelték fel, amihez 200 forint szálláspénz is járult, és a konzervátorból, első őrsegédde neveztek ki.

A havi 50 Forint természetesen nem jelentett gondtalan megélhetést számára, ezért a kolozsvári Ellenzék, majd a Magyar Polgár című lapoknak írt szabad idejében apróbb tanulmányokat, társadalmi vonatkozású cikkeket, később ő vezette a színházi rovatot is. Ez időben indult meg színházi pályáján Jászai Mari, akihez mélységes vonzalom fűzte hosszú éveken át, de amit Jászai nem vett komolyan, csak később ébredt rá, hogy Herman Ottóval milyen hűséges jó barátot veszített.

Gyűjtési területét most már kiterjeszti az ásványokra és kőzetekre is, így a ditroit és szienit begyűjtése is a nevéhez fűződik. Néhány gyűjtőútjára elkísérte őt Pungur Gyula fiatal lelkész-növendék, akit rábeszélrt arra, hogy tanulmányozza a tücsökök életét, amiből megszületett Pungur tücsök monográfiája, később pedig a szerző Herman Ottó Madártani Intézetébe került.

Naplójában 1869. augusztus 7-én igen elkeseredett bejegyzés olvasható, ez rosszat sejtet, valóban így volt, mert Herman Ottó már nem tudott megmaradni a Múzeumban, anyagi helyzete mind kétségbeejtőbb lett. A lavina legördültét nem várta meg, hanem 1871. március 4-én írásban elkészítte a Múzeumtól, búcsúorai végén a következőt írta: „Üres kézzel nem jöttem, de üres kézzel távozom.” Ezután csak az újságírásból tartotta fenn magát. Új rovatot nyit az újságban Új Erdélyi Múzeum címen, de beállt még a Neue Freie Presse bécsi szerkesztőségébe is, és ekkor írja elkeseredett levelét Tschuzi lóvagnak, osztrák ornitológusnak: „Délelőtt társszerkesztője vagyok a Magyar Polgár című politikai lapnak, ebből élek, délután rendezgetem zoológiai jegyzeteimet és dolgozom pók monográfiámon.”

A napi kenyérgondok mellett tele van ötlettel, tervekkel. A pókok mellett a Thamnotrizonok érdeklik elsősorban, de nem hagyja abba madarászati tanulmányait sem. Ez időben Tschuzinak írott levelében a mogyorósszajkó sokat vitatott tojását lerajzolta, hozzáfűzte, hogy megkezdte a madártojások mikroszkópi vizsgálatát. Ez azért is érdekes, mert e levél kelte 1872. decembere, amikor Nathusius és Blasius elkezdtek a tojáshéj mikroszkópi vizsgálatát, amiről Hermannak fogalma sem volt. Az 1872-es választások eredményével nem értett egyet és a kormánybiztos beszédének megjelentetése után két sorban elbúcsúzott a Magyar Polgár közönségétől, tudatva, hogy „megszűnt e lap munkatársa lenni”. Még aznap este útnak indult, barátai közül páran elkísérték, betértek Felek határában a csárdába, ahol három pohár szíverősítő, három szivar kifizetése után 22 fillér maradt a zsebében. Útközben eszébe jutott, hogy Bedőházi barátja nem egy alkalommal hívta, hogy látogassa meg, így betért a kúriára, a következő szavakkal „Eljöttem János hozzád béresnek, befogadsz-e?” Vendégként helyezte el őt Bedőházi, azzal a kéréssel, hogy őszig folytassa a pókok tanulmányozását. Ez időben újra a természet megfigyelésének élhetett. Amikor az érő szőlő a darazsakat, a rigókon és seregélyeken kívül, odacsalta, ezek meg a darazsölyveket, ez utóbbiak begyét felvágta, hogy megállapíthassa, mennyi darazsat pusztít el egy-egy madár. Akkor még nem volt fogalma arról, hogy évtizedek múltán a megalapítandó intézetnek e begyártalom vizsgálat lesz egyik alapvető pillére. Szászvevesszősön felkereste a megyei gazdák körét, ahol felolvasásokat tartott a gazdasági rovarban és madártan kérdéseiről, a megyei gazdasági kiállításon meg tanulságos gyűjteményeket mutatott be. Szem-

léltető készítményeken bemutatta a lódarázs fejlődését és kártevését. A téli hónapokban dolgozott a pók munkán és olvasta Darwint és Haeckelt.

1873 őszén Herman Ottó döntött, hogy tovább nem akar kegyelemkenyéren élni, elment Bécsbe, ahol felkereste Brunner von Wattenwyllt, hogy megbeszélje tanulmányai sorsát, majd visszatért Kolozsvárra. Nem lévén azonban sem otthona sem állása, elszerződött Bécsbe, hogy befejezi monográfiáit, majd expedíciót vezet Afrika nyugati partjaira, Kamerunba. Terve keresztül viteléhez azonban pénzre volt szüksége, így megegyeszer visszatért Kolozsvárra, ahol matinét rendezett 1873. február 2-án, melyen összejött annyi pénz, hogy Nagyváradon át elindulhatott, de csak Pestig jutott, Afrikáig sohasem. Ez id. Szily Kálmánnak a Természettudományi Társulat akkori első titkárának volt köszönhető. Szily ugyanis felkereste Frivaldszky Jánost a Nemzeti Múzeum Állattárának akkori igazgatóját és megbeszéltek Herman Ottó itthon tartásának módját: A Természettudományi Társulat megbízta Hermant Magyarországi pókfaunájának a megírásával, ívenként 30 forintot ajánlottak fel neki és rögtön kiutaltak 2000 forintot. A munka elkészülte, illetve megjelenése után derült ki, hogy milyen alacsony volt a honorárium. Három kéthasábos kötetben a munka magyar és német nyelven jelent meg, a magyar zoológiai irodalom első európai színvonalon mozgó, sőt azt sok tekintetben felül is múló munka volt. Hézagpótló, alapvető, évtizedeken keresztül mintául szolgáló remekmű lett belőle. E pénzből bejárta és tanulmányozta az ország egész területét, sőt Bécset is, ahol megszerezte a nálunk fel nem lelhető irodalmat. Megteremtette e munkájában a magyar tudományos műnyelvet is, így laikusok számára is élvezetessé tudta tenni munkáját. Ehhez a szövöszék és takácsművészet mesterszavait is tanulmányozta. A fogasserte, sámjakarom és a nyüst szavak ekkor kerültek be a magyar állattani irodalomba. Így ír: A hazánk pókjainál észlelhető szövetek két csoportba sorolhatók: 1. hurkolt szövetek, 2. nemezfélék: A hurkolt hálók a préda megejtésére, a nemezesek legtöbbször, de nem mindig az állat lakását, ezenkívül legtöbb esetben a költőhelyet is jelentik. Megmagyarázza a pókok rejtélyes vándorlását a vénasszonyok nyarán gyakorta látható őszifonal, vagy bikanyál segítségével. A Magyarország pókfaunája igen élvezetes olvasmány, de részletesebb ismertetése igen messze vezetne. Könyvéből küldött az emigrációban élő Kossuth Lajosnak is, akitől 1876. május 4-i keltezéssel igen meleghangú gratuláló levél érkezett, kihangsúlyozva az ábrák szépségét is, meg a könyv hasznosságát.

Herman Ottó e monográfiával, olyan névjegyet mutatott a hazai és külföldi szakembereknek, amit kevés ilyen korú kutató tehet meg. 40 éves korában nyújtotta benne egy férfiolet munkáját az élettudományoknak. További munkája egy merőben új, idehaza addig mellőzött tudomány területére viszi őt, a néprajzra. Az itt elért eredményeiről majd a következő előadó szól.

Herman Ottó szerint a vérbeli természettudós mindig kissé polihisztor is, nem tud csak hangyász, pókász, vagy legyész lenni, mert a hangya, a pók és a légy egy-egy lánczeme egy hatalmas végeláthatatlan fejlődési sornak, függ a szomszédos tagjaitól e sornak, maga is más szervezetekből él és más szervezetnek esik áldozatul. Tehát nem lehet elzárkózni a tudás elefántcsonttoronyába, ott kell, hogy tartsa kezét az élet, az események, a történések lüktető pulzusán, hogy bármelyik pillanatban bekapcsolódhasson az életbe, melynek ismerője

csak az lehet, aki részese is annak az ezerarcú, minden pillanatban változó életnek.

1873 nyarán hazánkban felütötte fejét a szőlők rettegett réme a filoxéra, ott látjuk Herman Ottót is a mentőakcióban. Bejárja a német bortermő vidékeket és röpiratokban, cikkekben, előadásokban világosítja fel a gazdákat az apró rovar elleni küzdelemre.

A pók munka elkészültével anyagi gondjai újból égetőkké váltak. Egy szép napon a Nemzeti Múzeumba Frivaldszky Jánoshoz ment és bemutatkozott a következőképpen: „Én Herman Ottó vagyok, adjon nekem az úr kenyeret.” 1875 februárjában Trefort Ágoston ki is nevezte az állattárhoz őrségédnek. A fizetése és a lakbéré most is ugyanannyi volt, mint amikor Kolozsvárról eljött, 600 forint és 200 forint. Szorgalmasan írogatta tehát a különböző újságoknak útirajzeit és színes tárcáit, természeti képeit. Munkatársa a Vasárnapi Újságnak, a Fővárosi Lapoknak, a Magyarországnak, és a Nagyvilágnak, a Természettudományi Közlönynek és a korabeli vicclapoknak: a Borsszem Jankónak és a Bolond Istóknak. Az utóbbiak számtalan esetben közölték valamelyik tréfáját vagy sikerült karikatúráját. Herman szerette a humor tiszta vizét ez úgy hozzátartozott lényéhez, mint a fűszer az ételekhez.

Ebben az időben Herman Ottó a Nemzeti Múzeum épületének földszintjén lakott a Kálvin tér és a Múzeum krt. sarkán. Két szobás lakása valóságos eleven múzeum volt. Egyik szobában volt ismert viperája, rovarkalitikában a pókjai és hűséges Csóri kutyája. A Múzeum Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca), oldalán lakott Pulszky Ferenc a tudományos élet nagy amatőre a Múzeum igazgatója, kinek egyénisége patinát jelentett a hetvenes évek magyar közéletében. Mindketten excentrikus megjelenésűek voltak, a korabeli vicclapokban hol egyikük, hol másikuk, hol mindketten igen sokszor szerepeltek. Herman Ottó a madarak osztályát vette át kinevezésekor az Állattárban, Petényi Salamon János örökét. Az elért eredményeket annyira a magáévá tette, hogy kiadta Petényi hátrahagyott és még megtalálható feljegyzéseit: „Reliquia Petényiana” címmel. Ez idő tájt kezdik foglalkoztatni a halak is, e téren is Petényi örökébe lépett, mert a múzeumban megtalált egy olyan jegyzéket halakról Petényitől, melyben 67 halfaj és fajta leírása, valamint népies magyar neve is megtalálható, amit a halászok is használnak.

Herman Ottó nemcsak tollal, hanem szóval is szolgált a természettudományos műveltséget. A Természettudományi Társulat népszerű estélyein óriási sikerei voltak. Előadásait minden alkalommal igen gondosan készítette elő, illusztrációit óriási csomagolópapírra maga rajzolta. Kimagasló előadásai a következők voltak: a Pókról, a szövés-fonásról és szerepéről a természet háztartásában, A rét zenevilágáról, Az átalakulások világáról, a Nagy útról. A tücsök hangját még le is kottázta a nagyothalló Herman Ottó.

Leírta a csontkorcsolyákat is, melyet irongának nevez és megtalálható majd minden európai népnél, állapítja meg.

50 éves volt Herman Ottó, amikor elvette barátjának nővérét Borosnyai Kamillát, akivel igen élénk tollcsatát vívott. Mikor megbetegedett, megjelent betegágyánál a Judit álnéven író Borosnyai Kamilla, jóbarátja nővére és áldozatosan ápolta a nagybeteg tudóst. Az avasi református templomban esküdtek meg, és a háromi völgyben levő házukban töltötték a mézesheteket. A magyar

halászat könyvének megjelenése után ajánlatot tett a Természettudományi Társulatnak, hogy megírja a magyar madárvilág könyvét, de e munka elvégzéséhez az is szükséges, hogy ismerjék a messzi észak madárvilágát. Ez útjára, Lendl Adolf kíséerte el. Herman Ottó 1888. június 5-én indult el. Berlinben útközben megállt és meglátogatta Rudolf Virchowot, a celluláris patológia megalapítóját, akivel élénk vitát folytatott. Eljutott Tromsóba, innen kereste fel Tromsdalt, Risőt, Kvalót a sarkköri természet gyűjtőhelyeit. Megfigyelte a lemmingek tömeges vándorlását, a hófajdok életét, de legnagyobb hatást a Svaerholt madárhegye tette rá. 1891-ben volt Budapesten a II. nemzetközi madarászkongresszus, melynek világraszóló sikere volt. „Ave regina” című cikkét 17 német, 3 francia, 1 angol lap vette át. Herman Ottó tagja volt az állatvédő egyesületnek is. 1890-ben szervezte meg az első madártani megfigyelést, melynek résztvevői között megtaláljuk kora minden neves ornitológusát. Ő teremtette meg a világ első madártani intézetét. Lapot is alapított az Aquilat, mely ma is az Intézmény hivatalos lapja. Állattári munkálkodása idejében alapította meg a Természettudományi Füzeteket, melyben a cikkek két nyelven jelentek meg, hogy nemzetközileg hozzáférhetőek legyenek, e lap utóda az Annales Historico Naturales, Musei Nationalis Hungarici ma is folyamatosan jelenik meg, idegen nyelven.

Száz évvel ezelőtt Cuvier az őslénytan zseniális professzora azt mondta: L'homme fossile n'existe pas, fosszilis ember, vagyis ősember nem volt. Ma már több száz lelőhelyről ismerjük az ősember maradványait, de előbb megtalálták az eszközeit. 1891 nyarán az Avas oldalán házalapozásnál ilyen kődarab került elő, melyet Herman Ottó megkapott, rögtön felismerte az ősember keznyomát. Írásban és szóban hirdette, hogy hazánkban a Bükkben is élt ősember. A geológusok ellenvéleménnyel voltak Herman állításával szemben. E vita majd másfél évtizedig tartott. Végül is Herman Ottónak lett igaza, javaslatára ásatást végeztek a Szeleta barlangban, sorra vették Magyarország összes barlangját, míg végül 1910-ben siker koronázta a kutatást. A répáshutai Balla barlangból előkerült egy gyermek koponya. Ha Herman Ottóra hallgatnak a geológusok, akkor 15 évvel előbb előkerült volna az ősember, mint Krapinán. Herman Ottó boldogsága leírhatatlan volt, életének legszebb diadalát élte át a lelettel. A következő lelet 1932-ben az Eger melletti Subalyukból szintén előkerült ősemberi koponyatöredék.

1896-ra megrendezte az ezredéves kiállítást, majd Párizsban a világkiállítást. 1914. december 27-én halt meg tüdőgyulladás következtében. Elgázolta nagyothallása miatt egy kocsis és a fekvéstől kapta a tüdőgyulladást. Igen nagy embert veszített benne a korabeli magyar természettudomány.

HERMAN OTTÓ RÉGÉSZETI MUNKÁSSÁGA

KEMENCZEI TIBOR

Herman Ottónak a természettudomány és néprajz terén kifejtett sokoldalú, gazdag, s mindmáig alapvető munkássága közismert. E szerteágazó tudományos tevékenység mellett újat tudott adni egy harmadik tudományban, a régészetben is, olyan újat, amely mérföldkövet jelentett a magyar régészet történetében.

Herman Ottó bekapcsolódása a régészeti kutatásba az úgynevezett bársonyházi kőeszközök közlése révén történt. 1892-ben Miskolcon Bársony János ügyvéd házában pinceásásakor a munkások három szokatlan alakú, addig Magyarországon ismeretlen formájú kőeszközre bukkantak. A leletek az ügyvédhez kerültek, aki felismerte azok régi voltát. Egyiket Széll Farkasnak, a debreceni ítélőtábla tanácselnökének, a másikat Herman Ottónak adta. *Herman Ottó* a következőket írta a leletről: „Csak egy pillantásomban került, hogy a kezemben lévő, rendkívül jellemző darabban egy Magyarország őskorára nézve mondhatni korszakot alkotó, történelemelőtti régiségtípust ismerjek fel, mely semmiben sem enged a híres Somme-völgy kőszakócainak, amelyeket az ősrégészet minden auctoritása mint a paleolith korszakból eredőnek, e korszakot jellemzőnek tart.”

Hogy kijelentését megértjük, vázolnunk kell a magyarországi régészeti kutatás helyzetét a múlt század végén. Akkor már a magyar régészet jelentős eredményekkel dicsekedhetett. Állandó folyóiratok álltak a kutatók rendelkezésére, számos munka született meg hazánk földjének régészeti emlékeiről. 1876-ban pedig Budapesten rendezték meg, mintegy az eredmények méltányolásaként, a *Nemzetközi Embertani és Ősrégészeti Kongresszust*. Éppen ezen a kongresszuson került a nemzetközi tudományos nyilvánosság elé a magyar régészeti kutatás legnagyobb megválaszolásra váró kérdése, az, hogy élt-e a Kárpát-medence területén a jégkori ősember. *Badányi Mátyás* Halgócról mutatott be jégkori kőeszközöket a kongresszus tagjainak. A külföldi szakemberek azonban nem ismerték el azt, hogy ezek az eszközök az őskőkorból származnak. *Badányi Mátyás* igaza csak évtizedek múltán bizonyosodott be. A hajgóci leletekhez hasonló kételkedő véleményt tanúsított az akkori tudományos közvélemény *Róth Samu* óruzsinaí és *Majláth Béla* moraványi lelőhelyű kőeszközeivel szemben is. A kutatás később szintén igazolta mindkettőjük véleményét, az eszközök őskőkori voltát.

Ebbe a vitába, a hitetlenkedő tudományos közfelfogásba robbant be a bársonyházi kőeszközökkel kapcsolatban *Herman Ottó* határozott állásfoglalás.

lása. A leleteket 1893-ban az *Archaeologiai Értesítő*ben és a *Földművelésügyi Közlemények* magyar nyelven, a *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* című osztrák szaklapban pedig német nyelven közölte le. Mint már említettük határozottan jégkorinak tartotta a kőszeközöket, s ennek megfelelően diluviális, jégkori rétegből előkerültek. Eredményeit a következőképpen summázta: „Mindezeket egybefoglalva ki lehet mondani, hogy már a geológiai viszonyoknál fogva is megvan annak nagy valószínűsége, hogy a miskolci lelet a paleolith korból való, tehát abból az ősből kőkorszakból, amely a mai tudományos közfelfogás szerint a diluvium végéig tartott, de hazánk területéről minden kétséget kizárólag eddig nem volt kimutatva.”

Herman Ottó megállapításai hosszú, évekig tartó heves, szenvedélyes vitát nyitottak meg. *Halaváts Gyula* geológus az Országos Régészeti és Embertani Társulat közgyűlésén, majd az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain kategorikusan tagadta azt, hogy az a réteg, amelyből a kőszeközök előkerültek, jégkoriak lennének. Ezzel természetesen a kőszeközök jégkori, őskőkori voltát is kétségbevonta. A *Földtani és Természettudományi Közlemények* 1894-es számaiban kijelentette, hogy az a földtani szelvény, amelyet *Herman Ottó* az *Archaeologiai Értesítő*ben közölt, hibásan tüntette fel Miskolc általaját, geológiai rétegeit.

Herman Ottó éles hangon reagált *Halaváts Gyula* megjegyzéseire. Álláspontját nem változtatta meg, s a kérdés végleges tisztázása érdekében a helyszín, a lelőhely geológiai újrafelvételét sürgette. Ez azonban csak 1906-ban történt meg. A vita addig változatlan hevességgel folyt tovább a magyar és külföldi szakirodalomban. *Török Aurél* 1894-ben az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* hasábjain arra a következtetésre jutott, hogy sem az óruzsina barlangleletek, sem a miskolci lelet nem bizonyítják még azt, hogy Magyarországon a diluviális korban létezett ember. *Posta Béla* viszont nem kételkedett a miskolci lelet őskőkori voltában.

Nem szándékom itt a vita, pro és kontra érvek részletes ismertetése. *Herman Ottó* megállapításának helyességét, azt, hogy a miskolci leletek a jégkori ősember hagyatékai, a lelőhely geológiai felmérése bizonyította be cáfolhatatlanul. A felmérésre indítékot egy új miskolci paleolit lelet, az azóta a régészeti tudományos körökben világszerte ismertté lett Petőfi utcai nyílhegy előkerülése adott. *Herman Ottó* ezt az igen finom kidolgozású jáspisopál nyílhegyet a *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 1906. évfolyamában közölte *Zum Solutreen von Miskolcz* címmel. Tehát már a címben is kifejezésre juttatta álláspontját a lelet őskőkori volta tekintetében. E cikkében *Herman Ottó* ismételtén cáfolta *Halaváts Gyula* álláspontját, s határozottan diluviálisnak, jégkorinak mondta az avasi teraszt. A nagytekintélyű osztrák tudós, *M. Hoernes* is helyesnek látta az új lelet alapján *Herman Ottó* álláspontját, s a hozzá intézett levelében megígérte, hogy segítségére lesz a geológiai-statigráfiai viszonyok újbóli felmérése kérdésében. A felmérés 1906-ban valóban meg is történt, s a Földtani Intézet 1907-es Évkönyvében közölt tanulmányában igazolta *Herman Ottó* felfogását; a rétegek, amelyekből a leletek előkerültek, valóban diluviálisak, jégkoriak.

A vita tehát végképp eldőlt. Bebizonyosodott a jégkori ember egykori léte Magyarország területén. A kutatás elindulhatott e tény alapján. *Herman Ottó* kijelölte azt az utat is, amelyet követni kell. A következőket írta erről

egyik levelében: „Kadič, útmutatásomat követve felkereste a Szeleta barlangot, abban a felső humusz réteg alatt egy kb. 5 méter hatalmaságú diluviális agyagréteget fedett fel, amelyben megkezdte az ásatást. Ennek az ásatásnak folytatása májusban következik és lassanként a többi barlangra is sor kerül. A Földtani Intézet pedig a barlangásatást felvette rendes programjába. Ez eddig van.”

1907-ben Herman Ottó útmutatása alapján *Kadič Ottokár* megkezdte a Szeleta barlang ásatását. Az ásatás során előkerült kőeszközök koráról az első miskolci leletekhez hasonlóan vita bontakozott ki, *H. Obermaier* bécsi régész hamisítványnak minősítette ezeket. Herman Ottó szenvedélyes, sokszor bizony személyes jellegű vitában védte meg a magyar kutatás hitelét, bizonyította be a szeletai kőeszközök jégkori voltát. A kutatások megcáfolhatatlanul igazolták Herman Ottó szavát, s a vita nem csak a szeletai leletek őskőkori eredetének elismerésével zárult, hanem Európa szerte ismertté tette a magyar kutatás eredményeit, s ezzel ösztönözte további fejlődését. A Szeleta után egymás után került sorra a többi bükki barlang feltárása is. A barlangásatások eredményei közismertek: Európának egyik legjelentősebb őskőkori leletanyaga került a napvilágra. Beigazolódtak Herman Ottó szavai, amelyekkel az első miskolci őskőkori leleteket ismertető cikkét zárta: „Semmi kétség, hogy a miskolczi lelet sok évezreddel előbbre, vagy inkább a hallgatagabb múltba viszi vissza Magyarországot ősrégészetét, Miskolcz városa pedig és a Szinva völgyének torkolata, valamint az egész Bükk hegység is, majd maga felé fogja vonzani ezentúl úgy az ősrégészet, mint a földtan híveit.”

Az, hogy hazánkban a jégkori ember hagyatékának kutatása korán, tervszerűen megindult, *Herman Ottó* elvitathatatlan érdeme. A tudományos igazságért vívott következetes harca nélkül ennek a tudománynak fejlődése nem lehetett volna már a kezdetektől ilyen egyenesvonalú. Herman Ottóban ezért a magyar régészet az őskőkori kutatásának megindítóját, megalapítóját tiszteli.

HERMAN OTTÓ NÉPRAJZI MUNKÁSSÁGA

SZABADFALVI JÓZSEF

Herman Ottót magáénak tekinti a természettudomány és a régészet mellett a néprajztudomány is. Régészeti témájú publikációinak száma — tudomásom szerint — nem nagy, idevonatkozóan önálló kötete nem jelent meg. Természettudományi és néprajzi tevékenysége mind a számszerűség, mind a jelentőség tekintetében kb. arányban áll egymással. Az idevonatkozó önálló könyveinek száma mindkét tudományt tekintve ugyancsak arányos, mintegy 5—6 kötet. Bár némelyik esetben, pl. *A magyar nép arca és jelleme* (Bp., 1902.) alig lehet eldönteni, hogy az antropológiai vagy pedig néprajzi munka. Megfogalmazhatjuk másként is az arányokat. Kutatásai kezdetén és első időszakában természettudományokkal foglalkozott, közben bekapcsolódott a régészeti kutatásokba, majd ezeken át eljutott a magyar parasztság kultúrájának, főként az ősfoglalkozások vizsgálatához. Életének utolsó harminc évét, alkotó korszakának szinte nagyobbik felét (1883—1914) a néprajzi kutatás és publikálás töltötte ki. Ez idő alatt teljesedett ki politikai tevékenysége is.

Herman Ottót a természettudomány, elsősorban a zoológia juttatta el először a magyar halászat, majd a magyar pásztorkodó állattenyésztés és a népi építkezés tanulmányozásáig. Közrejátszott ebben *Petényi János Salamon* tudományos hagyatékának gondozása is. Természettudományi tevékenységét publikációi mellett folyóiratok megalapítása, valamint intézmény létrehozása is jelzi.

A néprajztudománynak lényegében két nagy témakörét kutatta könyveiben és tanulmányaiban: a magyar népi halászatot, valamint a pásztorkodást. Mindkét témának a kutatási metodikáját, tematikáját és problematikáját példamutatóan ki is dolgozta. A halászatról egy hatalmas, kétkötetes munkája jelent meg, a pásztoréletet viszont három nagy kötetben összegezte. A két legkedvesebb témakörének egy közös kötetet is szentelt (*Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet.* Bp. 1898.). Elmondható továbbá, nemcsak a statisztikai adatok emeléseért, hogy a pásztorkodás témaköréből számtalan kisebb tanulmánya is megjelent. Fáradhatatlan kutató volt, roskatag pásztorkunyhóért, szállásokért képes volt száz és száz kilométereket utazni, gyalogolni.

Herman Ottó néprajzi tevékenységének legfőbb érdeme mindezekén túl az, hogy megeremtette a magyar nép anyagi kultúrájának, közhasználatú szóval élve, a tárgyi néprajz kutatásának alapjait, tematikáját és módszertanát. Nemcsak iskolát, tudományt teremtett! Ezt, mondhatjuk majdcsak előzmények nélkül, külföldi tapasztalatok felhasználása nélkül. Külföldi elődeinek

tevékenységét, *Bastian, Virchov, Vogt* és *Ratzel* munkáit alig veszi figyelembe. Csupán a tanulmányozott anyag sugallta rendszer kibontását tekintette feladatának, saját szellemi nagysága erejével. Úgynevezett magyar módszert dolgoz ki. Biológiai iskolázottsága folytán elsősorban az önálló, a belső fejlődésben hitt. A kapcsolatokat elsősorban a rokon népek felé kereste, s csak végső soron gondolt az analógiás adatok kapcsán a szomszédos és távolabbi európai összefüggésekre. Ez egyben erénye és egyben szemléletbeli korlátja is kutatási módszerének. Szemléletmódja esetleges kritikus megítélésekor felvethető a kérdés, nem vagyunk-e utólag maximalisták a sokoldalú kutatóval szemben akkor, amikor az alapok lerakása, az alap kutatások rendszerező összesítése mellett — szinte egy évszázad távlatából — elvárnánk mai igényeink szerinti elméleti feddhetetlenségét is?

Alapvető eredménye *Herman Ottó* néprajzi kutatásának, hogy ösztönzően hatott a rokontudományokra, elsősorban a történettudományra, a nyelvtudományra, valamint pl. az antropológiára is. Indíttatására gyűjtötte össze és adta közre a nyelvész, *Munkácsi Bernát* *A magyar népies halászat* műnyelve c. 1893-ban megjelent könyvét, illetőleg a *Herman Ottó* által közreadott anyag alapján foghatott hozzá *Jankó János* *A magyar halászat eredete* (Bp., 1900.) c. munkájához. Közel száz esztendővel ezelőtt felismerte, hogy a fizikai-antropológiát össze kell szcsolni az ún. kulturális-antropológiával (*A magyar nép arca és jelleme*. Bp., 1902.). Megkezdte a rendszeres néprajzi tárgygyűjtést, ezzel a magyar néprajzi muzeológia alapjait is megvetette, kialakította a budapesti Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményét. Tevékeny részt vállalt a Magyar Néprajzi Társaság megalapításában, annak első éveiben elnöke is volt.

Előadásomban *Herman Ottó* néprajzi tevékenységének elsősorban a fentiekben felvetett vonatkozásaival szeretnék foglalkozni.

A magyar halászati eljárások kutatásának megindítása *Herman Ottó* érdeme. Az anyaggyűjtést 1883-ban kezdte meg a Természettudományi Társulat megbízásából, az általa gyűjtött nagyszámú szerszámanyagot 1885-ben kiállította, kutatásainak eredményét 1887-ben két kötetben (*A magyar halászat könyve*), 860 oldal terjedelemben, számos, jórészt maga rajzolta illusztrációval közreadta. Fáradhatatlan volt a gyűjtésben, bejárta a magyar folyókat, tavakat, patakokat és ereket. A Néprajzi Múzeumban elhelyezett halászati eszközanyag tudományosan felbecsülhetetlen értéket képvisel. Az 1885-ös halászati kiállításához készült vezetője (*Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben*. Arch. Ért., 1885. 153—167.) nemzetközi elismerésre jutott. Érdemes utalni halászati monográfiájának tematikájára is. Az első kötetben először a magyar halászat történetével foglalkozik, ezzel előrevetíti a történeti-néprajzi kutatást, bár ez — a rendelkezésre álló csekély anyag alapján — ma már csak vázlatnak tekinthető. Az első kötet nagyobb hányadában a magyar népi halászat eszközeit és a hozzá kapcsolódó eljárásokat, munkamódokat adta közre. Rendszerezése példamutató, a népi halászat rendszerét ma is a *Herman Ottó* alkotta csoportosításban interpretáljuk. Legújabb monográfiáink is lényegében az általa kialakított rendszer szerint készülnek. A *rekesztő halászat*, a *kerítő-halászat*, az *emelőhalászat*, a *hajtóhalászat*, a *keresőhalászat*, a *vetőhalászat*, a *tapogatóhalászat*, *szigonyos halászat*, *horgászat* mint alapvető témakörök megmaradtak a modern tipologizálásban is. A magyar halászat interpretálása

terén kialakított eszköztipológiai rendszere például szolgált más néprajzi témák feldolgozásához is. A második kötetben a magyar halfauna leírását és idevonatkozó nyelvészeti, népnyelvi anyagát adta közre. A népnyelvi, terminológiai anyag feltárásával és közreadásával nemcsak a magyar népnyelv kutatását segítette elő, hanem felhívta a figyelmet arra is, hogy a néprajzi kutatásnak is mindig szem előtt kell tartania a tárgyak, eljárások népnyelvi szakkifejezéseinek pontos, gondos feltárását. Ez a modern néprajzi kutatásban is alapvető követelmény. A *Magyar halászat könyve*, a korábbi évtizedekben meginduló folklór kutatás mellett, a legelső tárgyi néprajzi monográfia, ugyanakkor hatalmas könyvsiker is volt. Műve a magyar etnogenezis kutatása szempontjából is jelentős, igazolni kívánja, hogy népünk halászó vizek tájékáról származik, s a halászat a magyar *ősfoglalkozások* (e szót is *Herman Ottó* alkotta) egyike. Sajnálhatjuk, hogy könyve nem jelent meg sem korábban, sem később valamely idegen nyelven.

1890 tavaszán, amikor Somogyban, Nagyberek vidékén a madarak vonulását figyelte, megismerkedett egy faragó kanással, akinek művészi pásztorfaragványai felkeltették a már ősz tudós érdeklődését. 1891-ben a Néprajzi Társaságban már előadást tartott *Magyar pásztoemberek remeklése* címmel, s az ország különböző tájairól sorakoztatja elő a pásztozművészet darabjait. A *pásztozművészet* szó is *Herman Ottó* ajkáról származik. 1892-ben már az Alföld különböző pusztáin, majd a Dunántúlon (pl. a Bakonyban) tanulmányozta a különböző pásztorok életmódját és építményeit, de bejárta a máramarosi és székelyföldi havasi szállásokat is.

Az 1890-es évek elején az ország a honfoglalás ezeréves fordulójának megünneplésére készül. A millenniumi kiállítás két nagy ősfoglalkozási részének, a halászatnak és a pásztoéletnek összeállítását *Herman Ottó*ra bízta. A halászati anyag bemutatására a városligeti tóra cölöpökre állított pavilont építettek, ebben mutatták be a halászat egyes szerszámain, körülötte pedig, természetes környezetben a vízben helyezték el az ősi halcsapdákat, a *vajszéket* és *varsákat*, valamint a különböző típusú csónakokat. Kiállításra került itt a *Herman Ottó* személyes gyűjtéséből származó és az irányítása alatt mások által összegyűjtött pásztozkodási anyag is. Felállították a magyar pásztozkodás építményeit, köztük a *vasalót*, a *cserényt*, a *kontyoskunyhót*, a *szárnyéket*. Bemutatták a gulyások, csikósok, juhászok és kanászok viseletét, szerszámain is. A millenniumi kiállítás pásztozkodási gyűjteménye ismét a Néprajzi Múzeum gyűjteményét gyarapította.

Kutatásai alapján egymást követik a magyar nép pásztozkodó állattenyésztésével foglalkozó tanulmányai, kötetei: 1898-ban jelent meg a *Matlekovits Sándor* szerkesztette sorozat (*Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*) V. kötetében az *Ősfoglalkozások*. 1. *Halászat*, 2. *Pásztoélet* c. munkája; 1899-ben *A magyar ősfoglalkozások köréből*, 1909-ben *A magyarok nagy ősfoglalkozása, Előtanulmányok*, a halála évében, 1914-ben nagy hírű munkája, *A magyar pásztorok nyelvkincese*. A pásztoéletet tárgyaló munkáiról is elmondhatjuk azt, hogy szinte a semmiből teremtette, az ismeretanyaggyűjtést szinte előzmények nélkül kezdte, bejárta az ország legérdekesebb pásztozkodással foglalkozó tájait. A feltárt anyagot, főképpen a pásztoépítményeket — hasonlóképpen mint a halászatit — tipológiai rendszerbe foglalta, de volt ereje

ugyanakkor általánosabb rendszertani és elvi kérdések és teóriák felvetéséhez is. Megteremtette a magyar népi állattenyésztés és pásztorkodás tipológiai rendszerét, ez a későbbi évtizedek során gazdagodott ugyan, de rendszerezésének alapjai máig hatnak.

A pásztorkodással foglalkozó első munkáiban anyagot közöl a tőle megszokott morfológiai, tipológiai rendszerezéssel, felfedez ugyanis bizonyos különbségeket, de rendszertani problémákat még nem vet fel. Majd később, különösen a történeti anyag (*A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Bp., 1909.) és a *Magyar pásztorok nyelvkinccse* (Bp., 1914.) c. munkájában bukkanak fel elméleti vonatkozású utalások. Tőle származik pl. a magyar állattenyésztés máig is elfogadott tipológiája, a *szilaj*, *félszilaj* és a *kezes állattenyésztés* megkülönböztetése. Lássuk, mit ért alatta: „Kutatásom idejében még teljesen meg volt állapítható, hogy a szilajgulyák és ménesek sohasem kerültek tető alá, télen-nyáron leginkább rétségben tartózkodtak, avval éltek télen át is, amit a rétség elhált növényzet képében nyújtott.” *Félszilaj* tartásmódnak az olyan tartásformát nevezi, amelynél az állomány nyáron legelőn tartózkodik, de teletetéséről, ősztől-tavaszig takarmányozásáról istállóban gondoskodnak. Az ún. *kezes* pedig az állandóan ember közelében tartott, télen-nyáron istállón tartott haszon-állattartás.

Herman Ottó rendszerezésében a szilaj, félszilaj és a kezes kategória nemcsak állattenyésztési, pásztorkodási típusokat jelöl, hanem fejlődési fokozatokat, egymásra rétegzett, kezdetlegesebb, majd mind fejlettebb rendszereket is képvisel. A magyar népi állattenyésztés tartásmódjában megnyilvánuló különbözőségeket a biológus evolucionista szemlélete alapján fejlődési rendszerbe állította. Ugyanezt tette pl. a magyar pásztorépítmények osztályozásánál, rendszerezésénél, valamint a magyar lakóház kialakulásának fejlődési rendszeréről kialakított teóriája esetében is. E spekulatív, evolucionista rendszerezés súrolja az igazság határát, és elködösíti a pásztorkodás alapvető gazdasági és társadalmi vonatkozásait, amelyeknek mindenkor függvénye volt. A *szilaj*, *rideg* és a *félszilaj* kifejezések már korábban, pl. többek között *Nagyváthy János*nál is ismertek voltak, de *Herman Ottó* munkássága nyomán váltak a néprajz és a társtudományok közkeletű szakkifejezéseivé, és nyerték el pontosan körülhatárolt fogalmi jegyeiket. A *Herman Ottó* által felvetett rendszer átvivője és továbbfejlesztője *Györffy István* lett. 1910-től megjelent tanulmányainak felfogásrendszere arra enged következtetni, hogy a nagy előd teóriáját nemcsak könyveiből és tanulmányaiból ismerhette. Ezt kodifikálta a magyar néprajztudomány négykötetes, máig közkeletű, összefoglaló kézikönyvében, *A magyarság néprajzában* is. Az állattenyésztés-pásztorokodás rendszeréből *Herman Ottó* (majd *Györffy István* is) történeti következtetéseket is vont le, hangoztatván a szilajpásztorokodás honfoglalás előtti kontinuitását. Ez esetben *Herman Ottó Kállai Ferenc* (*Magyar régiségek nyomozása*. Tudományos Gyűjtemény, 1823. VII. 3—38.), *Csaplovics János* (*Gemälde von Ungarn*. I—II. Pest, 1829.) és *Ditz Henrik* (*A magyar mezőgazdaság*. Lipcse, 1869.) korábbi teóriáit is tekintetbe vehette. A *külterjesség* fogalmát azonosította (majd később ezt mások is átvették) a *nomadizmus* fogalmával. *Herman Ottó* minden tekintetben összeveti a lovasnomád szkíták életmódját a magyarság úgymond nomád pásztorkodásával. Az extenzív pásztorkodás és a nomadizmus fogal-

mának keveredése még napjainkban is jellemző. Kétségtelen, hogy a nomadizmus az állattenyésztés legextenzívebb formája (bár gyakran a *transzhumáló* pásztorkodás is vetekszik ezzel). A nomadizmusnak alapkritériuma a külterjesség, viszont a külterjességnek a nomadizmus egyáltalán nem (v. ö.: *Szabadfalvi József: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, 1970. Műveltség és Hagyomány, XII.). A kauzális kapcsolat megfordítása ismeretelméletileg sem fordítható meg.

Máig egyedülálló nemcsak a magyar, hanem az európai néprajzi irodalomban a magyar pásztorkodás nyelvkincseit összegző, 1914-ben, halála évében publikált hatalmas kötete.

Összegésképpen szeretném leszögezni a következőket:

Herman Ottó a magyarság anyagi kultúrája kutatásának megalapítója volt. Szorgalmasan, szinte országosan felgyűjtötte a két nagy ősfoglalkozás, a halászat és a pásztorkodás anyagát, kutatásainak eredményét összefoglaló, rendszerező monográfiákban közre is adta. Meg kell állapítanunk, hogy *Herman Ottó* kezén a magyar nép anyagi kultúrájának kutatása szabálytalan módon indult el. Előbb jelent meg összegző monográfia, s csak ezt követően kezdődtek meg a további rész kutatások. *Herman Ottó* teremtette meg az anyagi kultúra kutatásának tematikáját, módszertanát is, idevonatkozó szemléletmódja máig meghatározója szemléletünknek, bár a gazdasági-társadalmi és történeti mozgatórugók keresése terén tudományunk az elmúlt évtizedek alatt jelentősen továbblépett. Fellelhető nála tudományunknak főképpen az 1930-as évektől kikristályosodó két nagy szemléleti irányzatának, a történeti-néprajzi, valamint az összehasonlító kutatásnak a nyomai is. Mestere, de ugyanakkor alázatos kutatója is volt tudományunknak. Munkája, szorgalma, főként a terepmunka fontosságának tekintetében napjainkban is példamutató. Példája megtanít mindnyájunkat arra, hogy feladatunk az alapkutatás is, de ezt mindig ki kell egészíteni az elemzés, a feldolgozás igényével is. Polihisztor volt, de annak nemcsak tudó, hanem a dolgozó, alkotó típusa. Szellemi óriás volt, ha nem egy kis nép fiának születik, ha valamely világnyelven jelentek volna meg publikációi, ma az egyetemes néprajztudomány egyik megalapozójának tekinthetnénk.

A POLITIKUS HERMAN OTTÓ

VERES LÁSZLÓ

Herman Ottó elsősorban mint sokoldalúan képzett tudós, régészeti, néprajzi és természettudományi tevékenységében korszakalkotó személyiség vált ismertté. Összetett életpályájának kevésbé ismert, kutatott oldala politikai munkássága. Életrajzi írói idealizálták politikai tevékenységét, s úgy tűnik a tudós eredményeire való ki nem mondott hivatkozással tették ezt, nem választva el a tudóst a politikustól.¹

Herman Ottó politikai tevékenységében szemlélője, átélője, egyben átfo-gója a dualizmuskori Magyarország egész történetének. Korai ifjúságának mindig élő emlékei: az 1848—49-es szabadságharc, német származásának megtagadása, az önkényuralom évei, az olasz- és a lengyel szabadságharcban való aktív részvétele, melyre végül is kiábrándulva emlékeznek: „A Como táján pedig a szabadság és a humanizmus érdekében föbelövdöztük egymást, máshol a kancsuka jelzé a korszellem óráját.”² A kiegyezés és a hazai munkásmozgalom kezdeteinek hatása, a dualizmus hanyatlási kora és a magyarság pusztulásának rémítő gondolata nem múlhattak el nyomtalanul a társadalmi problémákra érzékenyen reagáló tudós életében, s természetes, hogy nézeteinek alakulására és politikai tevékenységére nagymértékben hatottak. Nem sorolható a dualizmuskori politikusi gárda kiemelkedő egyéniségei közé, de a politikai küzdelmek színterén sajátos színfolt megtestesítője. Mindenkor a múlt és a jelen ötvöződik egybe a tudós és a politikus személyében. Ennek pszichikai, emberi vonásai aktuál-társadalompolitikai elképzelésekben nyilvánulnak meg. A nemzet fejlődésének útját keresi nacionalizmusán, a múlt alkotó felelevenítésén és a jelen égető problémáinak aktualizálásán keresztül. Fejlődést akar, de nézetei sokszor ellentmondásosan kapcsolódnak össze. A múlt kutatása, tenniakarásának őszintesége és a jelen problémáinak saját személyével való összeegyeztet-hetetlensége sajátos megvilágítást adnak politikai munkásságának. „A legkomplexebb jellemek egyike. Egyéniségében a legparadoxabb ellentétek találkoznak és minden élességük ellenére is harmonikus egységgé olvadnak össze.”³ Sokoldalúsága a kor sokoldalú nézeteinek, irányzatainak befogadásán alapul. Ezeket sajátos övezetbe foglalta, melynek kialakításában nem a politikus, hanem a tudós *Herman Ottónak* van nagy szerepe.

Az elbukott szabadságharc után a politikusi gárda nézeteinek kialakítása két fő irányban volt elképzelhető. A kiegyezés fenntartás nélküli elfogadása, vagy az 1848—49-es eredmények továbbvitele alapján. *Herman Ottó* élete végéig az 1849-es törvények alapján állott. Életrajzírói szerint azonban a 67-es

kiegészítés eredményeit is mindenkor szem előtt tartotta.⁴ Kétségtelen, hogy ez az elképzelés is elfogadható, de ránk maradt írásai arra engednek következtetni, hogy az 1789-es klasszikus polgári forradalom nézetei is hatottak Herman Ottóra, állásfoglalásának, szemléletének kialakításában. Maga is különbséget tett 1789 és 1849 között. A francia forradalom eredményeit és célkitűzéseit egyetemes jellegűnek, az emberiségre nézve kötelező erejűnek tartja. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eredményeiben a magyar lelkület, szellem megnyilvánulását látja döntőnek. Vívmányai szorosan összefüggnek a speciális magyar törekvésekkel. Figyelemre méltó ebben az elképzelésben is, hogy a „szellemnek”, az erkölcsi kategóriáknak fontos szerepet tulajdonít történelemszemléletében. Nem véletlen, hogy élete végén a nemzeti karakter vonásainak feltárását tűzte célul. A munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatában is nagy szerepet játszottak az erkölcsi kategóriák.⁵

Herman Ottó természettudományos világképe materialista, de történelemszemlélete idealista. A biológiai törvényszerűségeket, s itt elsősorban a darwini biológiai elméletet mechanikusan alkalmazza a társadalmi mozgásokra is. A Hunyad megyei magyar falvak elrománosodásának okát pl. biológiai hasonlaltal magyarázza. Ha egy nemesebb növény elhanyagolt környezetbe kerül, akkor elszárad. A társadalmi fejlődésről vallott nézete is idealista történelemszemléletére utal. A forradalom létjogosultságát elismeri, „... mert az emberiség elnyomott részének soha sincs másképp módja, hogy a ránehezülő igazságtalan elnyomástól felszabaduljon,” de folytatja, hogy a forradalmaknak csak három formáját ismeri el: „A krisztusi forradalmat, amely az emberiséget a zsidó hit feudalizmusától mentette meg az emberszeretet jegyében; a protestantizmusnak a lelkiismeret szabadságáért vívott forradalmát és a francia forradalmat, a föld és a birtoklás feudalizmusa ellen.”⁷ A történelmi fejlődésben e három szakaszt ismeri el. Ezek egymásra épülése egy lezárt történelmi folyamat. Ezzel indokolja, hogy Magyarországon már nincs létjogosultsága a forradalmi változásoknak, mivel e három perióduson túljutott a fejlődés. A rombolva építő revolúciót a békés, csupán építő evolúciónak kell felváltani. A fejlődés tehát lezárt folyamat. Az elért eredményeket abszolutizálja *Herman Ottó*, mikor a fejlődés folyamatát végesnek fogja fel. Az evolucionista fejlődésben csupán azokat az akadályokat igyekszik felszámolni, melyek az igazi demokrácia kialakulásának útjában állnak. Demokráciájának a francia forradalom után kialakult helyzet a példaképe, mikor a nép a bonapartizmus zsarnokságának felszámolásán keresztül kezébe vette a hatalmat 1870-ben.⁸

Demokrácia és felvilágosodás sokszor megegyező fogalmak publikációiban. A szólás és a gyülekezési szabadságot még a munkásmozgalom számára is indokoltak tartja. A ráció nevében pedig kötelező érvényűnek ismeri el a vallás szabad gyakorlásának és a felekezetnélküliségnek a bevezetését.⁹ Az antiszemitizmust világos tisztánlátással bírálja *Zsidóüldözés és pszichiátria* című cikkében. Azt mondja, hogy az antiszemitizmus pusztán anyagi okokra vezethető vissza, de nacionalizmusával kerül összeütközésbe, mikor bírálja a zsidókat, hogy nem illeszkednek bele a magyar állam egészébe. Nem osztoznak az államfenntartás munkájában, amikor nem vesznek részt az őstermelésben.¹⁰

Politikai-ideológiai nézeteinek egyik legfőbb összetevője nacionalizmusa. Alapvető axióma számára az önálló, történelmi Magyarország megalkotásának

gondolata. Ez a magyar terület államhatárait tekintve az Adriától a Kárpátokig terjedt volna, államformája pedig a köztársaság. Ez a köztársaság egyesítette volna a magyarság vezetése alatt az ország összes nemzetiségét.¹¹ Nézetében ellentmondásos. Az önálló államiság megvalósítását a közjogi viszonyok bojgatása nélkül képzelte el. A Magyarországot és Ausztriát összekötő perzonáluniót mindig sérthetetlennek tartotta. Ugyanakkor elismeri minden nemzet önrendelkezési jogát, vagy önrendelkezési jogáért vívott harcát. Ennek ellenére a leghévesebben tiltakozott a magyarországi nemzetiségek mozgalma ellen. Tiltakozása csak akkor progresszív, mikor a német Schulverein törekvéseit jogtalanoknak tartja. A többi nemzetiségek önrendelkezési jogának kétségbe vonása pusztán elmaradottságukra való hivatkozással helytelen állásfoglalást tükröz.¹²

Herman Ottó ellentmondásos történelemszemlélete összhangban áll gyakorlati-politikai tevékenységével. Ez nyilvánult meg a *Kossuth Lajos*hoz és a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatában egyaránt. Kossuth elsősorban a tudóst tisztelte személyében, és csak másodsorban a politikust, aki „nagy szellemi és erkölcsi hatalmat képviselt, mert neki soha semmiféle privát érdeke és személyes célja nem volt a politikában.”¹³ Herman Ottó pályafutását nagymértékben meghatározta az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. 1848–49 és Kossuth személye elválaszthatatlan egységet jelentettek a politikus Herman Ottó számára. Kossuth és a nemzet fejlődése, Kossuth és a nacionalizmus egymást kiegészítő fogalmak. Nem véletlen, hogy Herman Ottó és Kossuth Lajos között a kiegyezést követő időszakban alakult ki kapcsolat, mikor ez egyet jelentett a kiegyezés elleni tiltakozással. *A mérges csók* c. cikkében az erdélyi falvak elrománosodási folyamatáról tájékoztatott Herman Ottó.¹⁴ Cikkének kefelenyomatát Kossuthnak is elküldte, aki személyes támogatásáról biztosította Herman Ottót: „Minden talpalatnyi térrel, melyet a magyarság elveszít, hazánk ezredéves magyar állami jellegének bizonyossága csorbul. Hazafiúi irányban ellensúlyozni a magyarelles állambomlasztó bujtogatást, feltartani a magyarságot, visszaszerezni az elvesztett tért, fejleszteni a magyar közművelődést oly önvédelem, melyet minden magyarnak támogatni kellene.”¹⁵ E tanulmány megjelenése a Kossuth és Herman Ottó között kialakuló kapcsolat kezdete volt. A kapcsolat azonban nem volt ellentmondásoktól mentes.

Kossuth Lajos őszinte elismeréssel beszélt Herman Ottó tudományos munkásságáról, de mindig élesen bírálta ellentmondásos politikai tevékenységét. 1875-ben, mikor Herman Ottó független iparpártot akart alapítani, hol „a magyar iparosok és kereskedők mint honpolgárok, kiket egy speciális érdekközösség fűz egy csomóba, sajnálatos ziláltságukból kompakt testületi súly öntudatára vezetessenek, miszerint érdekeiknek (melyek a hazának is mondhatlan fontosságú érdekei) biztosítására szervesen tömörített erővel tekintélyes állást foglaljanak a nemzet közéletében.”¹⁶ Kossuth élesen bírálta Herman Ottó antidemokratikus állásfoglalását, tervzetét. „Mert hát a ki közép osztályt mond, az felső osztályt és alsó osztályt is mond, valakit maga alá teszen, valakit maga fölébe helyez.”¹⁷ Hasonlóképpen bírálta Kossuth Herman Ottó állásfoglalását, melyet a Bosznia-hercegovinai okkupáció alkalmával tanúsított. Az 1877–78-as orosz–török háború erősen megosztotta

a magyar politikai közéletet is. Erős tiltakozó mozgalmat váltott ki a volt török területek okkupációja. E tiltakozó mozgalmakat főként az vezette, hogy a Monarchia szláv lakosságának megnövekedése csökkentheti a magyarság súlyát, szerepét a Monarchián belül, másrészt a keletkező délszláv államok vonzást gyakorolhatnak a birodalom nemzetiség lakta területeire.¹⁸ *Herman Ottó* állásfoglalását nem csupán ezek a szempontok vezérelték. Mint már Kossuthnál is tapasztalható volt a pánszláv félelem¹⁹ — és a kor politikai hangulatára egyáltalán jellemző volt —, *Herman Ottó*nál is ez dominált. Ugyanakkor erkölcsi szempontok is vezérelték, mégpedig török barátsága.²⁰ *Herman Ottó* e tiltakozó mozgalmakban betöltött vezető szerepe révén vált országos hírnevűvé. Tiltakozott a török területek bekebelezése ellen, de politikai szűklátókörűsége nyilvánult meg állásfoglalásában. Az orosz—török háborút nem úgy tekintette, mind a délszláv államok felszabadulási folyamatát.

Herman Ottó kétszer kereste fel *Kossuth Lajos* száműzetésében. Második látogatását pártpolitikai célok is vezérelték. A kiegyezés után a politikusi gárda a kormánypártban vagy a *Függetlenségi Pártban* folytathatott közéleti tevékenységet elsősorban. A párt és Kossuth személye szorosan összefüggött hatékonyságát tekintve. Így nem véletlen, hogy *Herman Ottó*, ki a 48-as eszméken nevelkedett, a *Függetlenségi Párt* tagja volt. A párt tagságának zöme arra törekedett, hogy pártjukat kormányképesé tegyék. 1893-ban a következetes függetlenségek kiváltak az anyapártból és *Herman Ottó* vezetésével megalapították az *Országos Függetlenségi Pártot*. A párt programját *Herman Ottó* dolgozta ki. Mivel a párt hatékonyságának alapvető feltétele volt *Kossuth Lajos* támogatása, ezért 1893-ban *Herman Ottó* felkereste Kossuthot, hogy ismertesse vele a pártprogramot. Kossuth nem értett egyet a pártprogrammal, s már alaptételét is kifogásolta, hogy „állunk a közjog alapján”.²¹ *Herman Ottó* e bírálat hatására Kossuth véleményét kérte, hogy folytathat-e közéleti tevékenységet. Kossuth célszerűnek látta ennek folytatását elsősorban tudományos célkitűzései megvalósítása érdekében.²²

Gyakorlati-politikai tevékenységének egyik legérdekesebb mozzanata a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolata volt. E kapcsolat kialakításában két fő szempont játszott szerepet. A nemzeti függetlenség megteremtésének perspektívája mellett a demokratikus szabadságjogokért való küzdelem. Először, mint újságíró került kapcsolatba a munkásmozgalommal a párizsi kommün idején.²³ A kolozsvári munkásegylet megalakulásakor a demokratikus gyűlékezési, egyesülési jog kivívásának törekvését üdvözli és támogatja.²⁴ A munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolata Pestre kerülésekor mélyült el. Ekkor már a kapcsolat kialakításában pártpolitikai célok is szerepet játszottak.²⁵ *Frankel Leóval* és *Csillag Zsigmonddal* többször folytatott megbeszéléseket.²⁶ A véleményazonosságok mellett mély ellentmondások juttatták zátonyra a kapcsolatkeresést. Ennek oka kölcsönös volt. Egyrészt a munkásmozgalom fejletlensége, nézeteinek kiforratlansága, másrészt *Herman Ottó* nacionalizmusa, szűklátókörűsége. A munkásmozgalom vezetőinek a családról, házasságról és a hazaszeretetről kialakított fogalmai, valamint a Kossuth kultusszal szembeni ellenállásuk gátolták a kapcsolat kialakítását. Nem értett egyet *Herman Ottó* az internacionalizmus eszméjével sem. A munkásmozgalom egészét a vezetők opportunistá törekvéseivel azonosította. A múlt század nyolcvanas éveiben

már aktuális problémának tüntette fel a szocialista forradalmat, de félt tőle, mert nem hozhatja meg a hón áhított szabadságjogokat, csak anarchiára vezethet.²⁷ A klasszikus polgári forradalom híve, de mégis csak agrárreformot akart. A hitbizományi jog eltörlését, a nagybirtoktestek bérbeadását és a telepítő politikát látta célravezetőnek az agrárkérdés megoldása érdekében. A századforduló után, mikor a munkásság a polgári demokratikus szabadságjogokért küzdött, még egyszer érdeklődéssel fordult a mozgalom felé. Ekkor adja írásaiban a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatának összegzését. „A szocializmus probléma” megoldását nem az egyéni jelleg kiölésében látja, sem a nemzeti egységek szétrobbantásában, hanem mindezek gondos megőrzésében. Nem a szocializmus modern tanaiban, hanem a demokrácia nemes eszméiben látja és keresi a nemzetek boldogabb jövővét. Büszkén vallja, hogy a szocialisztikus iskolák egyikéhez sem tartozik.²⁸

Összegzésképpen megemlíthetjük, hogy óriási érdemeket szerzett a Kossuth kultusz megteremtésében. Politikai tevékenységének ez az egyetlen maradandó alkotása. Nem véletlen, hogy Kossuth temetésén — mely a közéleti vezetőségárda közömbösségét, megalkuvását váltotta ki²⁹ — vállalta a búcsúbeszéd megtartását. Beszédében a Kossuth kultusz halhatatlanságba vetett hitéről tesz tanúbizonyságot: „Temessenek Cheopsz romjai alá; döntsék sírodra Ázsia eget ostromló hegysegeit, minden hiába: Te fel fogsz támadni!”³⁰ A századforduló után kiábrándultan visszavonult a politikai mozgalomtól. Kiábrándulásának oka, hogy mandátum nélkül maradt és szélmalomharcot folytatott pártján belül is. Nézeteivel egyedül maradt. Konkrét eredményekkel nem gazdagíthatta történelmünket. Politikai munkásságában csak szép kezdeményezéseket ért el, minden gyakorlati eredmény nélkül.

JEGYZETEK

1. V.ö.: *Lambrecht Kálmán.*, Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest, 1920. 258.; *Lambrecht Kálmán.*, Herman Ottó élete. Budapest, 1933. 207.; *Székely Sándor.*, Herman Ottó. Budapest, 1955. 140.; *Sáfrán Györgyi.*, Herman Ottó és Kossuth Lajos. In.: Magyar Tudomány. 1960. 7. szám. 429—435.
2. *Székely* i.m. 14.
3. *Lambrecht* i.m. (1920) 2—3.
4. *Székely* i.m. 65—66.
5. *Székely* i.m. 70—71., 74.
6. Kossuth Lajos levele Herman Ottóhoz. 1877. március 22. és 1877. május 30. In.: Kossuth Lajos iratai (Szerk.: *Kossuth Ferencz.*) IX. kötet. Budapest. 1902. 166—196.
7. *Lambrecht* i.m. (1933) 112—113.
8. *Lambrecht* i.m. (1920) 33.; és *Székely* i.m. 25.
9. *Lambrecht* i.m. (1920). 19. Herman Ottó 1890. november 26-i képviselőházi beszédében a vallásról alkotott nézeteink összegzését adja. „A vallással szemben indifferent vagyok, mert az én vallásom a szabadság. Mint objektív szemlélőnek azonban konstatálnom kell, hogy egyedül a reformált vallás igazán nemzeti.”
10. „Zsidóüldözés és pszichátria” című cikkében olvashatunk a zsidókérdésről. Ez a cikk röpirat formában is megjelent. HOM. HTD. Ltsz.: 73.273.
11. *Székely* i.m. 75.
12. *Székely* i.m. 76.
13. *Áldor Imre.*, A kimaradottokról. Pesti Napló. 1892. jún. 25. HOM. HTD. Ltsz.: 73.274.1.2.
14. *Herman Ottó.*, A mérges csók. HOM. HTD. Ltsz.: 73.274.1.3.
15. *Lambrecht* i.m. (1920) 98.

16. Kossuth Lajos levele Herman Ottóhoz. Collegno. (Olaszország) 1875. március 17. In.: Kossuth Lajos iratai. (Szerk.: *Kossuth Ferencz.*) Budapest. 1902. 10.
17. Kossuth Lajos levele Herman Ottóhoz. Collegno. (Olaszország) 1875. március 17. In.: Kossuth Lajos iratai. (Szerk.: *Kossuth Ferenc*) Budapest, 1902. 17. A levél eredetije a HOM. HTD. adatárában 53.4359.1. leltáriszám alatt található.
18. *Szász Zoltán.*, Bosznia és Hercegovina okkupációjának hatása a magyar belpolitikára. In: Magyarország története IV. kötet. (Szerk.: *Hanák Péter—Erényi Tibor*) Budapest, 1972. 221—224.
19. Vö.: Kossuth Lajos levele Károlyi grófnőhöz 1862-ből. In.: *Jászi Oszkár.*, A Monarchia jövője, a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Budapest, 1918. 9—10.
20. *Lambrecht* i.m. (1933) 102—103. 1877. december 16-án a „Félhold magyar barátai” tüntetést szerveztek. E csoport egyik vezetője Herman Ottó volt. Ők alakították meg azt a 60 tagú bizottságot, mely diszkardot vitt a török szultánnak.
21. *Lambrecht* i.m. (1920) 129. és *Székely* i.m. 80—83.
22. *Székely* i.m. 82—83.
23. *Lambrecht* i.m. (1920) 32—33.
24. *Lambrecht* i.m. (1920.) 33.
25. A 19. század végén a liberális polgári pártok befolyásuk alá akarták vonni a munkásmozgalmat. A Függetlenségi Párt is törekedett erre. Vö.: *Székely* i.m. 67—68.
26. *Székely* i.m. 69.
27. *Székely* i.m. 70—71.
28. *Székely* i.m. 71.
29. Kossuth halálakor Ferenc József megtiltotta, hogy a „korona miniszterei, az állami főtisztviselők, s a császári és királyi hadsereg tagjai részt vegyenek a temetésén.” A temetésén Herman Ottó vállalta a búcsúbeszéd megtartását. (Vö.: *Hanák Péter.*, Az egyházpolitikai küzdelmek kibontakozása. In.: Magyarország története IV. kötet. Szerk.: *Hanák Péter—Erényi Tibor*, Budapest. 1972: 290—291.)
30. *Lambrecht* i.m. (1920) 131.

A MISKOLCI AVAS ŐSKŐKORI PROBLÉMÁI

TÓTH LAJOS

A Miskolcot hosszában két részre tagoló Szinva-patak folyási irányának jobb partján találjuk a 120 m magas Avas-dombot, a városnak azon a pontján, ahol a Szinva-patak elhagyja a miskolci völgyet és később a Sajóba ömlik. Az *Avas* a Bükk utolsó nyúlványaként szerepel az Alföld felé, vagyis az Avastól keletre már az Alföld kezdődik, míg nyugat felé a *Varga-hegy*, *Komlóstető* domb vonulatával csatlakozik a Bükkhöz.

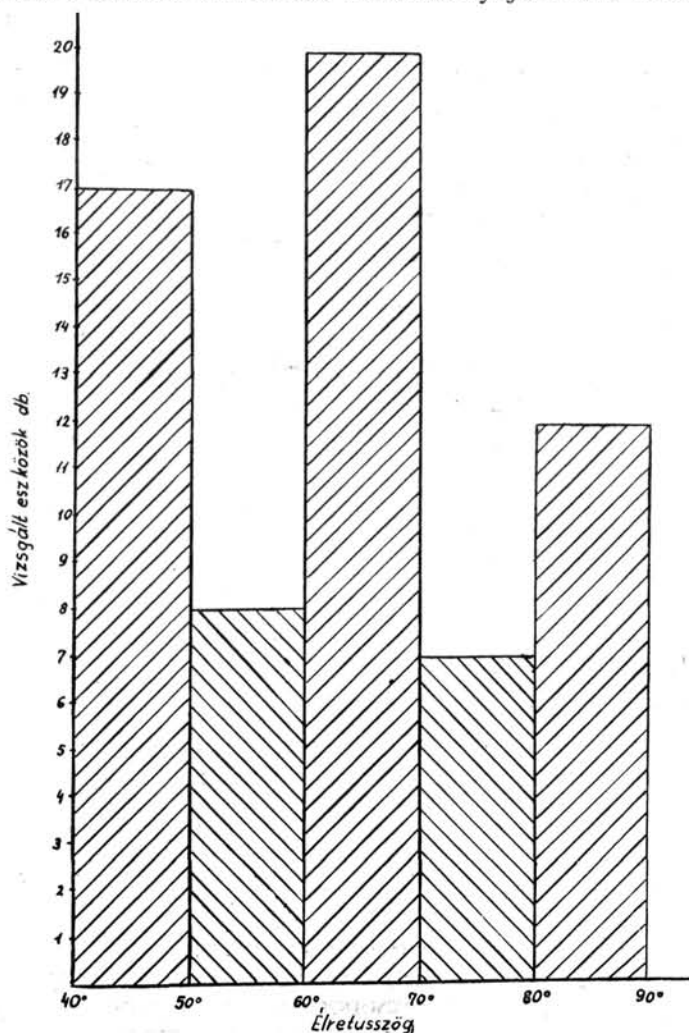
Az Avas geológiai felépítését *Papp Károly* és *Schréter Zoltán*¹ dolgozataiból ismerjük, *Schréter* az Avas földtani viszonyait nem tartja bonyolultnak. A hegység zöme felső miocén szarmata emeletbeli andezit tufából épül fel. Az egykori vulkáni hamu utóbb réteges közetté állott össze. Az Avas tetején az andezit tufa fölött találjuk az úgyszintén szarmata emeletbe tartozó édesvízi rétegeket, nevezetesen sárgás, szürkés agyagot, melybe édesvízi mészkő települt. A mészkő-rétegek közül az egyik kb. 50 cm, a másik — a felső — mintegy 30 cm vastag, a két réteg között sárgás-szürke homok és agyagréteg van kb. 50 cm vastagságban. Ezeket a felső miocén rétegeket tárta fel *Hillebrand Jenő* 1923-ban a hegy tetején. A Szinva jelenlegi szintjétől a felépítő kőzet kb. 100 m vastagságban andezit tufa, a fölötte levő édesvízi rétegek pedig 10—12 m vastagok.

Az Avason kisebb-nagyobb opál, kalcedon, hidrokvarcit darabokat találunk. Kétségtelen, hogy ezek az egykor itt tevékenykedő kovasavas hőforrások lerakódásaiból származnak, s mint a már említett édesvízi mészkövek, ezek is a felső miocén rétegei közé települve kisebb-nagyobb rétegeket, lencséket alkotnak. Végül — legfelül az előbb leírt képződmények felett — helyenként hiányosan egyetlen takaró formájában találjuk a pleisztocén réteget, humuszos barna agyag és nyirokként. Ez a fedőréteg általában vékony 10—12 cm, máshol egyáltalán nem található meg az erős erózió miatt, viszont több helyen az 1—2 m vastagságot is eléri. Az Avasi templom és temető környékén kb. 20 m-re a Szinva felett kisebb kiterjedésű párkánysíkot találunk. Itt is kavicsos, barnás-sárga agyag terül el, erről a teraszról származik a bársonyházi szakóca.

Mielőtt a régészeti eredményeket ismertetnénk, úgy érezzük, hogy néhány szót kell szólnunk az Avas település-földrajzáról, földrajzi adottságairól. *Mendöl Tibor* a település és lakóhely fogalmát a következőképpen határozta meg: „Településen értjük egy embercsoportnak lakóhelyi és munkahelyi térbeli együttesét. Lakóhely az a hely, ahol egy ember, vagy embercsoport a maga testi épségének és anyagi javainak megvédése céljából alkalmas módon berendez-

kedik. A település a természetes tájhoz, a természet adta lehetőségeken, tehát a település fekvésén keresztül csatlakozik.”²

A település fekvésének jellemzőit nemcsak a domborzat adja meg, hanem minden, ami a környezet, és nem az emberkéz munkája. Gondolunk itt elsősorban az éghajlati, vízrajzi stb. természeti adottságokra. Település-földrajzi szempontból vizsgálva az Avas helyzetét, három jelentős tényezőt kell pozitívumként figyelembe venni. Ha a lakóhely kritériumát felbontjuk és az Avas őskőkori lakóhelyének adottságait megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy a helyi adottságok megfelelőek a településre. Védett terület, ugyanis a *Sajó*, *Szinva*, *Hejő* árterülete 3 oldalról természetes védelmet nyújtott és a létfenntartáshoz

1. kép. Avas — nyíltzini telepek retusszög diagramja

szükséges gazdasági adottságok is megvannak. A Bükk felé volt az egyetlen gyengébb védelmi oldala, azt viszont a *Bükk* rengetege pótolta. Így tulajdonképpen minden oldalról védett.

A szükséges vadállomány, mely egy település létrejöttének egyik feltétele, a Bükk erdőségéből és a folyók árterületéből bőségesen biztosítva volt. A szerszámok nyersanyaga, mely nagy jelentőséggel bír, szintén megvolt. Az Avas geológiai felépítése és a közeli üveges kvarcporfir előfordulás³ a szükséges nyersanyagot bőséggel fedezte.

A régészeti probléma vizsgálata előtt összefoglaljuk az Avas és közvetlen környéke ősrégészeti adatait.

A bársonyházi szakócák problémája még ma sincs egyértelműen tisztázva. Talál *G. Freund* megjegyzése,⁴ mikor azt mondja, hogy Európa kőkorszakának csak nagyon kevés lelete kapott olyan sokrétű és gyakran ellentmondó értelmezést mind kulturális besorolásban, mind kormeghatározásban. A bársonyházi szakócák jelentőségét és problémáját bizonyítja az a tény is, hogy a magyar szakemberek mellett Európa számos szaktekintélye próbálkozott a bársonyházi leletek besorolásával. A lelet első leírója *Herman Ottó* a szakócákat chelleinek határozta meg.⁵ *Hillebrand* 1917-ben solutréihez helyezte.⁶ *Obermaier* 1912-ben acheulihoz,⁷ majd 1927-ben java solutréihez sorolta be.⁸ *Vértes László* a leleteket mezolitikusnak,⁹ vagy esetleg még fiatalabbnak tartotta. Kedvezőbb a helyzet az avasi temetőben 1901-ben talált levélhegygyel.¹⁰ A leletet a temető teraszán sírásás közben találták. *Papp Károly* pleisztocénnek határozta meg a lelet rétegsorát. 1908-ban *Herman* további eszközöket írt le a temetőből:¹¹ pengéket, kaparókat stb. többnyire nem típusokat. *Hillebrand* a temetői levélhegyet solutréinek határozta meg. Ide sorolható az 1905-ben a Petőfi u. 12 sz. ház alapozása alkalmával talált levélhegy. *Vértes* a levélhegyet Moravany Dlha szeletai csoportjához sorolta.¹² Ezt megelőzően *Hillebrand* java solutréinek (1919),¹³ *Obermaier* fiatal acheulinek vélte (1912),¹⁴ 1929-ben viszont már ő is java solutréi csoporthoz sorolta.¹⁵

1957-ben *Megai Géza* a Molotov utcában bérhálóalapozás alkalmával többszáz szilánkot, megmunkált eszközt, köztük egy szeletai típusú levélhegyet talált. Ez a lelet még nincs feldolgozva. 1928-ban *Hillebrand* az Avas tetején — a jelenlegi Kilátónál — feltárta a bányagödröket.¹⁶ Ezek a kovabányák félig kész eszközöket tartalmaztak és *Hillebrand* protocampignit állapított meg. A feltárás alkalmával fentről lefelé 6 réteget különített el:

VI. korábban elhordott humusz.

V. világossárga elagyagosodott humusz, fehéres mésztartalmú sávokkal, átmenet 1,50 m mélységig.

IV. fent elagyagosodott 0,2—1 m vastagságú sötét humusz sáv, lent olyan, mint az V. réteg.

III. sárga lősz-tartalmú homogén agyag, átlagosan 1 m vastag.

II. meddő, zöldessárga lősz-tartalmú homogén agyag, átlagosan 1,2 m.

I. zöldes, meddő homokos andezit tufa.

Kulturmaradványok az V. rétegben jelentkeztek először. Ugyanazok a campignie eszközök, mint a III. rétegben. Nincsenek tűzhely nyomok. A IV. rétegben campignien szerszámok ritkák, neolit edénytöredék és egy csiszolt

kaptafa balta volt található. A III. rétegben nagytömegű szerszám, főleg tűzhelyhez kötve sok faszén maradvány, kerámia nélkül. I. II. réteg nem tartalmazott kultúrmaradványokat. A neolitik maradványok *Hillebrand* és *Scemaier* szerint földcsuszamlás és erózió következtében kerültek a IV. rétegbe. *Hillebrand* az első dolgozatában késő pleisztocénnek határozta meg a műhelyeket.

Megnevezés	Avas-Alsószentgyörgy		A vas-Felsőszentgyörgy		Tűzköves	
	db	%	db	%	db	%
Levélhegy:	4	1,1	11	4,6	—	—
Szakóca:	2	0,5	6	2,8	—	—
Pic:	1	0,3	3	1,3	—	—
Félkészhegy:	1	0,3	2	0,9	—	—
Pseudo moustéri hegy:	1	0,3	—	—	—	—
Kaparó:	4	1,1	6	2,8	—	—
Durva vakaró:	2	0,5	1	0,2	—	—
Magas vakaró:	2	0,5	4	1,8	—	—
Penge vakaró:	9	2,5	5	2,3	—	—
Félköríves vakaró:	1	0,3	—	—	—	—
Szakóca vakaró:	2	0,5	—	—	—	—
Penge:	101	28,0	30	13,7	14	3,5
Vakaró árvéső:	—	—	2	0,9	—	—
Retusált penge:	9	2,5	4	1,8	2	5,0
Gerincén megmunkált penge:	1	0,3	6	2,8	—	—
Völgyelt penge:	11	3,3	1	0,2	—	—
Völgyelt széles penge kaporó éllel:	—	—	1	0,2	—	—
Ferdén csonkított penge:	6	1,7	—	—	—	—
Nyeles penge:	4	1,1	—	—	—	—
Nyeles pengetőredék:	—	—	1	0,2	—	—
Tompiott hátú penge:	1	0,3	1	0,3	—	—
Oldalélű véső:	2	0,5	3	1,3	—	—
Mikrolit véső:	2	0,5	1	0,2	—	—
Árvéső:	8	2,2	4	1,8	—	—
Szakóca árvéső:	1	0,3	—	—	—	—
Vaskos durva véső:	2	0,5	—	—	—	—
Magkő véső:	2	0,5	2	0,9	—	—
Fűrő:	10	3,6	6	2,8	—	—
Mikrolit:	3	0,9	4	1,8	—	—
Mikrolit hegy:	1	0,3	—	—	—	—
Mikro magkő:	—	—	1	0,2	—	—
Bifaciálisan megmunkált szakóca fűrő:	—	—	2	0,9	—	—
Tranche:	1	0,3	1	0,2	—	—
Diszkosz:	1	0,3	—	—	—	—
Magkő:	56	15,5	10	2,2	2	5,0
Útőkő:	4	1,1	1	0,2	—	—
Atipikus megmunkált szilánkok:	105	29,2	99	45,0	14	35,0
Bifaciálisan megmunkált hegy:	—	—	—	—	1	2,5
Nyeles hegy:	—	—	—	—	3	7,5
Vaskos keresztélű véső:	—	—	—	—	3	7,5
Középlű véső:	—	—	—	—	1	2,5
Összesen:	360		218		40	

A második összefoglaló dolgozatában¹⁷ viszont ezt helyesbítette Hollendonner faszén-vizsgálatai alapján és az Ancyclus-Litorina időszakot látta helyesebbnek annak ellenére, hogy *Kretzoi M.* a kőszáli kecske szarvcsapjának jelenléte miatt a késő pleisztocén is elképzelhetőnek tartotta.

A fentiekben felsorolt lelőhelyek mellett az Avas nagy területén változatos, gazdag felszíni leleteket gyűjtöttünk az elmúlt években. Felszíni gyűjtésű leletek feldolgozásáról lévén szó, problémánk meglehetősen bonyolult. Sztratiográfiai és faunasztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, így a megszabott kereteken belül csupán eszköztipológia és technológia szerint igyekeztünk a rendelkezésünkre álló saját gyűjtésű anyagot feldolgozni. A következőkben leírt és felsorolt eszközök az *Alsó- és Felsőszentgyörgy*, *Avastető*, *Mendikás* és *Tűzköves* területéről származnak. A szokásos évi munkálatok alkalmával kerülnek felszínre. A begyűjtött 618 db eszköz kb. 4,5 km² területről származik.

A következőkben az egész területet 3 csoportra bontjuk és külön-külön tárgyaljuk: *Avas-Felsőszentgyörgy*, *Avas-Alsószentgyörgy*, *Tűzköves*.

Nyersanyag-megosztás

Megnevezés	Avas-Alsószentgyörgy	Avas-Felsőszentgyörgy	Tűzköves
Üveges kvarcporfir:	42,0	50,5	2,5
Hidrokvarcit:	35,6	32,4	87,5
Tűzkő:	11,4	11,4	—
Obszidián:	2,2	1,3	—
Radioralit:	1,4	0,4	—
Viaszopál:	5,5	1,8	10,0
Jáspis:	1,9	1,3	—
Faopál:	—	0,9	—
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%

Amint már említettük eszköztechnológia és tipológia alapján igyekszünk a leletegyüttesünket vizsgálni. A leletek közül elsőnek a levélhegyekkel foglalkozunk. Az I. tábla 8. levélhegy közvetlen analógiáját a „szlovák szeletai kultúra” egyik jellegzetes szabad telepéről Moravany-Dlhaból ismerjük.¹⁸ Formája, kidolgozása és méretaránya megegyezik a Prosek által közölt levélhegyekkel. Az I. tábla 2. levélhegy formája szintén hasonló a Moravany—Dlha levélhegyeihez. Azonban kidolgozása nem azonos, mert az eszköz nem befejezett. Az I. tábla 4. levélhegy hasonló darabját a Szeleta¹⁹ kora szeletai és a szlovák Dzerava—Skala²⁰ rétegeiből ismerjük. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a kidolgozás eltér, mert az eszközök átlag életusszöge 44,5°. A korai szeletai levélhegyek életusszöge 71°. A fejlett szeletai levélhegyekkel megegyező levélhegy az I. tábla 9. eszköz, ettől is tipikusabb két levélhegy töredék a IV. tábla 4,6. Ez utóbbi két levélhegy tipikus java szeletai kidolgozása, retusszöge teljesen megegyezik a *Vértés* által mért java szeletai levélhegyek adataival.²¹ (45,2°). Anyaga azonos.

A IV. tábla 4. levélhegy töredék életusszöge 41,7°. Hasonló horonyszerű kiképzést találunk a Szeleta java szeletai rétegéből kikerülő eszközön is.

Hasonlóan megmunkált levélhegyet találunk a német Mauern levélhegy iparában. Érdekes típust képvisel az I. tábla 6. levélhegy. Megközelítő formákat a francia Laugerie-Haute, a német Urspring,²² valamint a Jankovich²³ bg. levélhegyei között találunk, élretusszöge 44°.

A szakócák csoportja szép számmal képviselt az avasi iparban. A II. tábla 1. szakóca nyélszerű kiképzése szokatlan, érdekes, hogy hasonló kidolgozású eszközt ír le *Hillebrand* a bányagödrök feltárása alkalmával¹⁷. Az I. tábla 3. szakóca tökéletes mását a Korlát-Ravaszlyuktető²⁴ és az Eger Kőporostető iparából ismerjük. A II. tábla 9. eszköz tompa csúcsa, kidolgozása és méretei emlékeztetnek a bársonyházi szakócákra. Az avasi ipar talán legszebb és legváltozatosabb eszközei a vakarók. A III. tábla 1. vakaró analóg példányát ismerjük az Eger Kőporostető,²⁵ Dunántúl—Koronc²⁶ és Hont²⁷ iparából. A III. tábla 3. vakaró analóg példányai a kelet-gravetti kultúrák eszközei között megtalálhatók. A hazai telepeken Arkán,²⁸ a szlovák területen Dolni—Vestonice,²⁹ Tibava³⁰ stb. eszközanyagából ismerjük, de képviselve van a szlovák mezolitikumban Razice és Pisku³¹ telepen. A III. tábla 6. vakaró hasonló eszközét a Barca³² I. telepén ismerjük. A III. tábla 7. típus Dolni—Vestonice iparából ismeretes. A III. tábla 9. pengevakaró szintén gravetti típus. Ismerjük Tibaváról. A III. tábla 10. magas-vakaró jellegzetes késő aurignaci eszköz. Arka, továbbá Tibava, Kehnec³³ I. iparában is megtalálható. Jellegzetes gravetti típus a IV. tábla 7. vakaróárvéső. Pilismarót,³⁴ Dolni—Vestonice iparában is megtalálták a IV. tábla 8. vakaróárvéső jellegzetes típusát. Hasonlókat Arka, Bodrogkeresztúr, Tibava, Dolni—Vestonice iparából ismerünk.

Az V. tábla 8—9 retusált pengetőredékeinek analógiái az Istállóskő³⁵ aurignacien I. szintjéből kerültek elő. Az V. tábla 12. árvéső hornyolt penge és az V. tábla 13. hornyolt penge, továbbá az V. tábla 14. fúró a gravetti telepek anyagából ismert, (Arka, Dolni—Vestonice). A VI. tábla 1. hornyolt nagypenge analógiája Dolni—Vestoniceben, a VI. tábla 5—6. penge az arkai gravetti telepen talált eszközök között ismerhető fel.

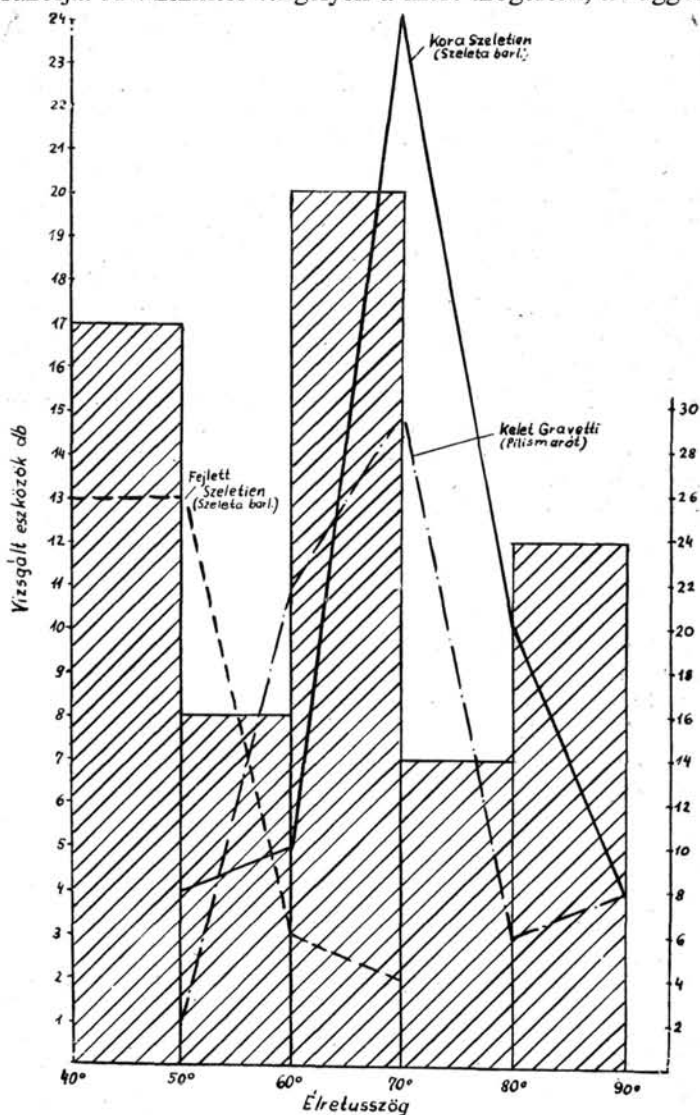
Az avasi iparra jellemző a VII. tábla 1. szakóca vakaró. Hasonló eszköz úgy megmunkálás, anyag és méret szerint a Diósgyőr—Tapolca³⁶ bg. java szeletai anyagában, a VII. tábla 3. oválvakaró tökéletes mása az Eger—Kőporostető mezolitikumában, a VII. tábla 4. szakóca árvésőnek hasonló eszköze Korlát—Ravaszlyuktető iparában található.

A XI. tábla tartalmazza azokat az eszközöket, gondolunk itt elsősorban a mikrolitokra, melyeket a korábban megjelent Avassal kapcsolatos publikációk nem tartalmaznak. A XI. tábla 5. gerincén retusált pengevakaró hasonló eszközt az Istállóskő aurignaci II. kultúrában, a XI. tábla 8. árvéső analógiája Arka, Dolni—Vestonice gravetti telepek eszközanyagában is felismerhető. A XI. tábla 10. mikrolithegy hasonló példánya Ságvárról származik. A XI. tábla 13. mikrolit jellegzetes tartozéka a mikrolitikus kultúrának, mind a felső paleolitikum végén, mind a mezolitikumban. Jellegzetes a XI. tábla 16. eszköz. Ugyanaz, mint Szered³⁷ és Hont iparában. A XI. tábla 18. pengevakaró tökéletes analógiáját Arka, Ságvár, továbbá Tibava stb. gravetti telepekről, a XI. tábla 25. nyeles pengetőredékét a Hont-i iparából ismerjük.

Az eszköz tipológiai vizsgálata után igyekeztünk olyan módszert találni, mely az avasi kultúra többirányú keveredését bizonyítja. Úgy gondoltuk, hogy

Vértes László korábbi módszerei, melyeket a szeletai kultúra genetikus kapcsolatainak vizsgálatánál alkalmazott, a mi esetünkben is alkalmazhatók lesznek. Itt elsősorban az eszközkészítés technológiájának vizsgálatára gondoltunk, az életusszögek pontos mérései alapjára Vértes mérései a szeletai eszközök vizsgálatánál kiterjedtek a kelet gravetti kutúrára is.

Az 1. sz. diagramunk az eszközök életusszöge és a db szám közötti összefüggést ábrázolja. A vízszintes tengelyen a mért szögérték, a függőleges tenge-

2. kép. Halmazott összehasonlító retusszög diagram

lyeken a vizsgált eszközök mennyisége szerepel. A diagramon hármas tagozódás látszik. Az első $40-50^\circ$ között, a másik $60-70^\circ$ között, míg a harmadik $80-90^\circ$ között. A 2. sz. diagramunk kombinált, vagyis az alaposzlopdiagramra ráhelyeztük a Vértes-féle retusszög görbéket.

Az oszlopdiagram hármas tagozódása jól illeszkedik a Vértes féle retusszög görbékhez. Az első oszlop $40-50^\circ$ között egyezik a fejlett szeletai jelleggörbével, $60-70^\circ$ közé eső oszlop pedig Pilismarót kelet gravettijével. A harmadik tagozódás $80-90^\circ$ között valószínű, hogy a durva eszközös (Heavy—Industry) mezolítot képviseli.

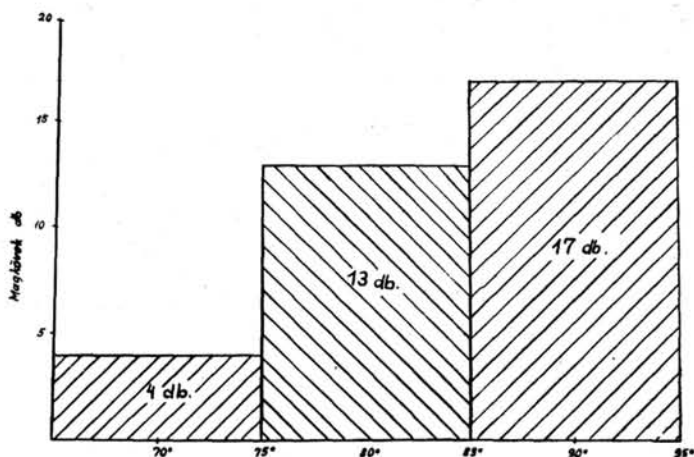
Vizsgálatainkat kiterjesztettük a magkövekre is. Itt I. I. Korobkov³⁸ korábbi vizsgálatai segítségünkre voltak. Két alapelv szerint végeztük a vizsgálatot. Az első alapelv formális: az osztályozás alapjául a magkövek körvonalait vettük figyelembe. A második alapelv technikai: osztályozásunk alapját az képezi, hogy miként készítették elő a magkő felületét a pengék lehasításához, milyen szöget zár be az ütőfelület a pengenegatívokkal. Vizsgálatunkat a leletek 34 db magkövön végeztük. Technikai vizsgálatok alkalmával a leglényegesebbnek az ütőfelület és a pengenegatívok által bezárt szög számszerű adatait tartjuk. Ezeket a mérési értékeket felvezettük a 3. sz. diagramra, ahol a vízszintes tengely a közbezárt szöget, a függőleges tengely a db számot mutatja.

Az oszlopdiagramon itt is megtaláljuk a hármas tagozódást. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, melyek segítségével a diagram egyes csoportjait bizonyos kultúrákhoz kapcsolhatnánk, vagyis szükséges volna a magkövek pontos mérési adatainak, jelen esetben a szeletai, kelet gravetti, és egy biztosan meghatározott durvaeszközös ipar magköveinek a feldolgozása mind formális, mind technikai alapelvek és azok mérései alapján.

Alsószentgyörgy:

Magkövek: 56 db

1. Diszkoid korong alakú:	5 db
2. Kétlapú előkészített felületekkel: (prepared cors)	6 db
a) Megközelítően körkeresztmetszetű:	1 db
b) Szabálytalan poliéder:	3 db
c) Ellipszis keresztmetszetű:	2 db
3. Egylapú előkészített felülettel: (prepared cors) Megközelítően körkeresztmetszetű.	3 db
4. Szabálytalan poliéder: (prepared cors) Előkészített felülettel.	2 db
5. Szabálytalan poliéder sima ütőfelülettel:	8 db
6. Egylapú, hasáb alakú, sima ütőfelülettel:	1 db
7. Szabályos kúpos:	9 db
a) Szabályos kúpos előkészített ütőfelülettel:	7 db
b) Szabályos kúpos sima ütőfelülettel:	2 db
8. Atipikus magkövek:	22 db
Összesen:	<hr/> 71 db

3. kép. Az ütőfelület és a pengenegatívok által bezárt szög

Avas—Felsőszentgyörgy:

Magkövek: 10 db

1. Ellipszis keresztmetszetű kétlapú sima felületű (ütő):	1 db
2. Hasábalakú kétlapú sima ütőfelületű:	1 db
3. Poliéder egylapú sima ütőfelületű:	1 db
4. Ellipszis keresztmetszetű, egylapú előkészített ütőfelületű: (prepared cors)	2 db
5. Szabálytalan egylapú sima ütőfelületű:	1 db
6. Szabálytalan, egylapú előkészített ütőfelületű: (prepared cors)	1 db
7. Atipikus magkövek:	3 db
Összesen:	10 db

A leletanyagot lelőhelyek szerint 3 csoportra bontottuk: *Felsőszentgyörgy*, *Alsószentgyörgy* és *Tűzköves*. Mindegyik lelőhelyet eszközmegoszlás és nyersanyagféleség alapján osztottuk fel. Sajnos a Tűzkövesről származó anyagot kevés és atipikus volta miatt nem tudtuk megfelelően feldolgozni, így lényegében csak Alsó- és Felsőszentgyörgy anyagával foglalkoztunk részletesebben. Az említett területekről begyűjtött anyag sem tipológiailag, sem technológiailag nem különbözik lényegesen egymástól, annak ellenére, hogy az eszközök százalékos megoszlásánál két tétel szembevetendő: ez a magkövek és levélhegyek egymáshoz való százalékos viszonya.

	<i>Alsószentgyörgy:</i>	<i>Felsőszentgyörgy:</i>
Magkő:	15,3%	2%
Levélhegy:	1,1%	5%

Ha elfogadjuk *Korobkov* azon megállapítását, hogy „a vadásztábor sokkal kevesebb nukleuszt tartalmaz, mint a település, és a település sokkal kisebb százalékban adja a magkövek megmunkálásának kezdeti stádiumát, összehasonlítva a tűzkő kibúvásoknál levő műhelyekkel”, akkor a fenti táblázattal *Korobkov* megállapítását támogatjuk annál is inkább, mert a levélhegyek megoszlása is emellett szól.

Az avasi jellegzetes kova anyag (hidrokvarcit) a bükki barlangok paleolit anyagában szép számmal található.³⁹ Ez a tény azt bizonyítja, hogy az Avason — mint nyersanyagbázis — ismert hely volt a paleolitikumban. Az Avason biztos paleolit előfordulás van. Az avasi temetőben ez sztratiográfiailag is bizonyított. A bányagödrökkel kapcsolatban *Vértes László* már felvetette azt a lehetőséget, hogy az avasi kovabányákat használhatták már a szeleta-kultúra emberei is, hiszen a lovasi festékbánya bizonyíték arra, hogy a szeleta-kultúra embere már végzett bányásztevékenységet.⁴⁰ A bányagödrökből kikerült anyagban van egy-két olyan eszköz, mely a Szentgyörgy-szőlők anyagában is előfordul. *Hillebrand Jenő* pseudochellén szakóca néven leír eszközöket, melyek hasonlítanak az avasi szakócákra. Helyes lenne a bányagödrökből kikerült anyagot újra megvizsgálni. Tipológiailag hasonló eszközöket látunk a bányagödrök anyagában. A bársonyházi szakócák hasonló darabjai nem kerültek elő eddig, de hasonló megmunkálású és nagyságú szakócatöredéket ismerünk az Avasról. II. tábla 9.

A Petőfi utcai lelet, melynek analógiáit a Moravany—Dlhaban megtaláltuk, képviselve van az avasi szőlők eszközei között. Különösen az I. tábla 8, de az I. tábla 2. levélhegyek tökéletes másai kerültek elő Moravany Dlhaból. Az I. tábla 8. lelettel bizonyítottnak látjuk azt a véleményt, amely a Petőfi utcai leletet az Avasról származtatta.

Az újabb avasi leletet ismertetése alkalmával szeretnénk rávilágítani arra, hogy az Avason levő szabad telepek anyaga mennyire sokrétű. Igyekeztünk a problémát olyan szempontból vizsgálni, amely a tipológiai meghatározásokon túl pontosabb lehetőségeket biztosít. Vizsgálatunk eredménye az a megállapítás, hogy a leletanyagunk több kultúrára jellemző eszközöket tartalmaz. Szeletai, késő aurignacien és durvaeszközös mezolitikum, (valószínűleg campigni). Szeletai típusú eszközök a levélhegyek, I. tábla 2, 4, 6, 8, 9. Tipológiailag azonosságot látunk a szlovák szeletai és a helyi szeleta-kultúra között is. A technológiai kidolgozás közel azonos. *J. Bárta* a Moravany—Dlha leletek közlése alkalmával közöl olyan szakócákat (V. tábla) és fűrészzerű bifaciálisan kidolgozott szerzőt, amelyek az avasi leletanyagban megtalálhatók. Pl. II. tábla 4—5. és IX. tábla 6—8. A hazai szeletai formák is megvannak az avasi levélhegyek között. IV. tábla 4—6. I. tábla 5.

Különösen a IV. tábla 4—6. levélhegy, amelyek tipológiailag és kidolgozás szerint java szeletai hegyekre emlékeztetnek. A megmunkálás és élettartás azonos. A levélhegyeken kívül nem ismerünk más biztos szeletai típusú eszközt, annak ellenére, hogy van a gyűjteményünkben olyan kaparó, melynek kidolgozása és élettartása megegyezik a szeletai kísérő ipar kaparóival. A felsőpaleolitikum kultúracsoporton belül a kelet gravettit véltük felismerni és kimutatni az avasi leletanyagból. Megjegyezzük, hogy a honti leletanyag tanulmányozásakor az epipaleolitot is lehetségesnek tartottuk az avasi anyag fel-

sőpaleolitikum típusú eszközeinek vizsgálata alkalmával. A XI. tábla 16—25. és a X. tábla 4. eszközök hasonló példányaikat megtaláljuk a honti anyagban. A nyeleshegy töredék XI. tábla 25. bizonyos swidry hatást kölcsönöz. Esetleg epipaleolit jelenségeket háttérbe szorít a véső V. tábla 5, mikró vésők XI. tábla 16, penge és magkővakarók XI. tábla 18, III. tábla 10, hornyolt pengék nagy százaléka, ami korábbi gravetti jelleget mutat. A bázison retusált pengétöredék V. tábla 8—9, továbbá XI. tábla 5. pengevakaró hasonló példányai pl. az Istállóskő aurignacien kultúrájából ismert. Az epipaleolit jellegzetes swidry tardenoise típusai nincsenek meg, vagy még idáig nem ismeretesek az Avasról. Gondolunk itt a tardenoiset képviselő szegmensekre, vagy a kis kerek vakarókra.

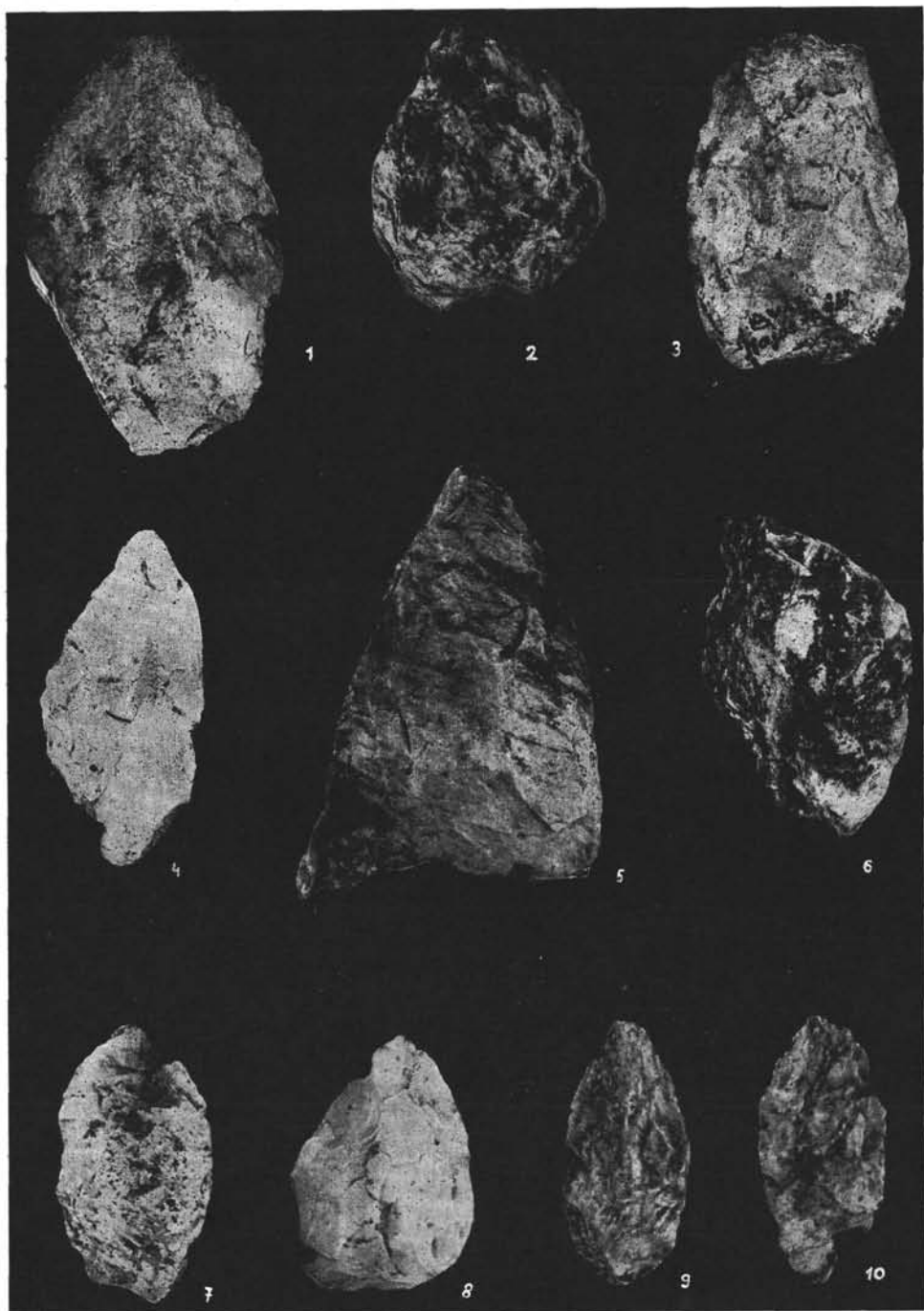
Az avasi anyag harmadik csoportját a nagyméretű szerszámok jelentik. Jelenleg az avasihoz hasonló durvaeszközös kultúrát Eger—Kőporostető, Korlát—Ravaszlyuktető, Avas bányagödrök képviselik és szórvány leletként Gallus a dunántúli Koroncon ír le campigni-szerű eszközöket.

A felsorolt lelőhelyeken kívül a Bükk környékén több helyen találunk olyan kőkori szabad telepeket, ahol a durvaeszközös kőipar levélhegyekkel jelentkezik. Ilyen Sajóbáony,⁴¹ Bükkmogyorós, Nekézseny-Sáta. Hasonlóságot látunk az avasi durvaeszközös ipar, Sajóbáony, Nekézseny, Bükkmogyorós-Sáta ipara között. Meg kell jegyeznünk, hogy az itt előforduló levélhegyek származtatása nem tisztázott. Már több szerző felhívta a figyelmet arra, hogy a levélhegyek a legkülönbözőbb időpontban, a legkülönbözőbb kultúrákban jelentek meg. Vértés a levélhegyek megjelenését különböző kultúrákban és időszakokban azzal magyarázta, hogy bizonyos embercsoportok élete folyamán kifejlődtek azok a szükségletek — a technikai módszerek bizonyos szintjétől függetlenül — melyek arra irányultak, hogy az élelemszerzés területén a legmegfelelőbb vadászeszközöket állítsák elő, vagyis a vadászat bizonyos módszerei hozták létre a levélhegyeket, különböző időkben, különböző kultúrák alkalmával. Természetesen a Bükk-környéki levélhegyes szabadtelepek beható vizsgálata és feldolgozása az idők folyamán a szabadtelepi levélhegyek problémájának megoldásához vezethet, eddig az „avasi ipar” ilyen irányú megvilágításával igyekeztünk a probléma előbbrevitelét, hacsak egyetlen lépéssel is tovább vinni és eddig még nem említett oldaláról megvilágítani.

Végezetül köszönetet mondok Saád Andornak, aki saját gyűjtésű anyagát rendelkezésemre bocsájtotta és a problémák megoldásánál segítséget nyújtott.

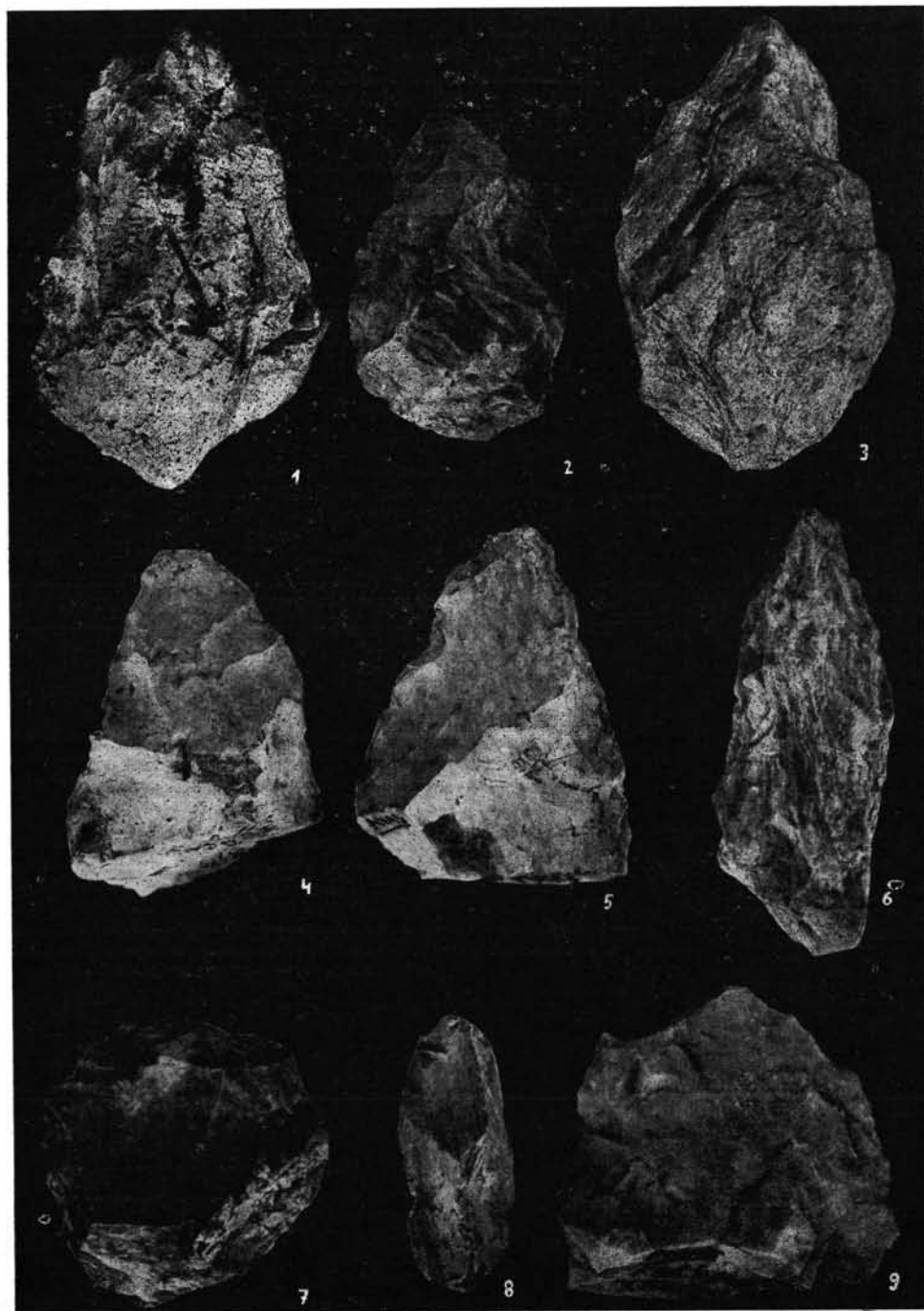
I. tábla. Levélhegyek

1. Bifaciálisan megmunkált levélhegy, az előlap és hátlap retusa sugárirányú, az alakító retus mindkét oldalon jellegzetes levélhegyretus. Az előlapon körben éretus kidolgozás. Nyugat-Európában (Németország) találunk hasonló példányokat. Szilánkból készült, az alap baloldala letört, átlag retusszög 48° . Anyaga hidrokvarcit. 8×4 , $8 \times 1,5$ cm.
2. Bifaciálisan megmunkált, nem teljesen kész „nyárfalevélhegy”. Az előlap jobban, a hátlap kevésbé megmunkált. Az alap hornyolt. A horony több oldalán a hátlapon megmunkált vésőél van, analóg példányokat Moravany—Dlhaból ismerünk. Magkőeszköz. Éretusszöge 54° , anyaga szürke üveges kvarcporfir, $5,3 \times 4$, $4 \times 1,4$ cm.
3. Bifaciálisan megmunkált levélhegykaparó. Mindkét oldal jól kidolgozott, a jobb és bal oldalél éretussal van ellátva, az alap és a csúcs egyenes, tompa. Az eszköz megmunkálása és anyaga ugyanaz, mint az I-es tábla 1-es eszközé. Éretusszöge $48,2^\circ$. Anyaga hidrokvarcit. 6×4 , $2 \times 1,5$ cm..
4. Bifaciálisan megmunkált levélhegy (esetleg levélhegy kaparó), mindkét oldal jól megmunkált. Az alapon nyélszerű kidolgozás van. A jobb oldalél a csúcstól az alapig finoman retusált. A Szeleta alsó rétegében (koraszzeletai) és a Dzerava—Skalá barlangban találunk hasonló példányokat. Magkő eszköz. Éretusszöge $44,5^\circ$. Anyaga fehér patinás szarukő. $6,5 \times 3 \times 1$ cm.
5. Bifaciálisan megmunkált levélhegytöredék. Fejlett Szeletai kidolgozású. Hasonló a legnagyobb méretű Szeletai hegyekhez (valamivel nagyobb). Az előlapon jobban kidolgozott, mint a hátlap. Az éleken körbefutó éretus. Az alap bal oldala fűrészzerűen kidolgozott. Hasonló példányokat a Szeleta fejlett szeletai rétegeiben és a Kosztienki⁴¹ I. rétegében találunk. Éretusszöge $46,5^\circ$. Anyaga zöldesszürke üveges kvarcporfir. $8,5 \times 5,7 \times 1,8$ cm.
6. Bifaciálisan megmunkált levélhegy. Mindkét oldala jól kidolgozott, a jobb oldalél ívesen hajlik az alaptól a csúcshoz, az éleken éretus. Az eszköz csúcsa az eszköz tengelyvonalától kissé balra toódik, hasonló példányokat találunk a Jankovics barlang levélhegyei között és a német levélhegykultúrák anyaga között (Urspring 2). Szilánkból készült, éretusszöge 44° . Anyaga szürke üveges kvarcporfir. $6,5 \times 4 \times 1$ cm.
7. Bifaciálisan megmunkált levélhegy, az előlap domború, a jobb oldalél éretussal van ellátva. Az előlap erősen korrodált. Éretusszöge 52° . Anyaga hidrokvarcit, $5,5 \times 3,2 \times 1,2$ cm.
8. Bifaciálisan megmunkált levélhegy. Mindkét oldala jól kidolgozott, főleg az előlap, a jobb oldalél a hátlap felől vágóélszerűen kidolgozott, mousteri típusú lépcsős retussal. Körbefutó éretus. Hasonló példányokat Moravany—Dlhaban találunk. Éretusa $42,3^\circ$. Anyaga fehér patinás szarukő, $5,2 \times 3,7 \times 1$ cm.
9. Bifaciálisan megmunkált levélhegy, az előlap jól kidolgozott a baloldali él a hátlapról is retusált, körbefutó éretus. Különösen a csúcs két oldalán látható éretus. Éretusszög 50° . Anyaga szürke üveges kvarcporfir, $5,2 \times 2,3 \times 0,8$ cm.
10. Bifaciálisan megmunkált levélhegy. Mindkét oldal jól kidolgozott, kétoldali körbefutó éretussal, az alap csorbult. Szolutrei típusú, a csúcson és az alapon is hegyes. Éretusszög $42,5^\circ$. Anyaga szürke üveges kvarcporfir, $5,2 \times 2,5 \times 0,5$ cm.

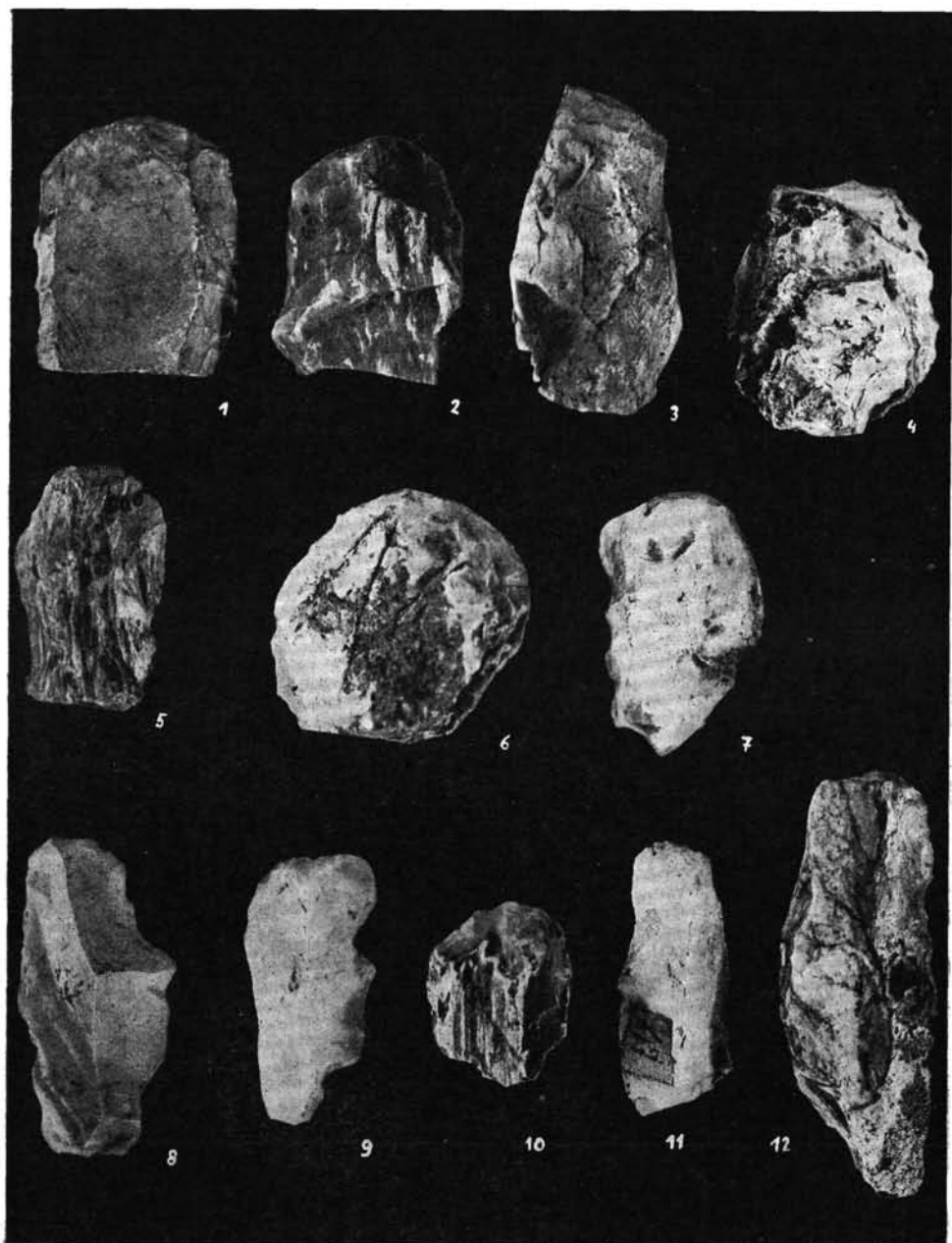
II. tábla. Szakócák

1. Bifaciálisan megmunkált szakóca. Mindkét oldal jó kidolgozású. Az alap hegyes, nyélszerű, az alap bal oldaléle a hátlapról vésőszerűen van kiképezve. A csúcs tompa, használati nyomokkal, a megmunkálása nem szakóca retussal történt. Átlag retusszög: $66,5^\circ$. Anyaga hidrokvarcit, $9,5 \times 6 \times 3$ cm.
2. Bifaciálisan megmunkált, finom kidolgozású, babérlevél alakú szakóca. Az előlap az egész felületen, a hátlap a bal oldalélen és a csúcs hátoldalán kidolgozott. Az oldalél retus radiális, nagy felületű. Élretus csak a hátlapon van, a csúcs bal oldalán. Átlag retusszög 64° . Anyaga üveges kvarcporfir, $7 \times 4,2 \times 2,3$ cm.
3. Jól kidolgozott szakóca, intenzívebb megmunkálás a csúcs körül van, mind az elő, mind a hátlapról, az alap lekerekített. Hasonló példányokat a Korlát—Ravaszlyuktető kultúrájából ismerünk. Átlag élretusszög 63° . Anyaga üveges kvarcporfir, $9 \times 6 \times 2,8$ cm.
4. Bifaciálisan megmunkált szakócatöredék (szakóca-vakaró). A jobb oldalél mindkét oldalról jobban kidolgozott. Csúcsa tompa. Átlag élretusszöge $69,6^\circ$. Anyaga hidrokvarcit. $6,7 \times 5 \times 2,4$ cm.
5. Bifaciálisan megmunkált szakócatöredék. A hátoldalél jobban kidolgozott, a csúcsa hegyes. Mindkét oldal nagy felületű retussal kidolgozott. A bal oldalél és a jobb oldalél alsó harmada az alapról helyenként élretussal van ellátva. Átlag élretusszög $63,6^\circ$. Anyaga hidrokvarcit. $7 \times 5,5 \times 2,5$ cm.
6. Bifaciálisan megmunkált picserű eszköz. A csúcs tompa, kissé szögletes; az alapon eredeti anyagfelszín. Az élék szakóca-retussal vannak ellátva. Átlag élretusszög 80° . Anyaga üveges kvarcporfir. $9 \times 3,5 \times 2,5$ cm.
7. Diszkosz, vagy diszkoid magkő, pengenegatívokkal. Átlag élretusszög $90,6^\circ$. Anyaga hidrokvarcit. $5,5 \times 6,5 \times 3$ cm.
8. Kissé ívelt háromszög keresztmetszetű pengetöredék, gerincén retusnyomokkal. Anyaga hidrokvarcit. $5,3 \times 2,2 \times 2$ cm.
9. Bifaciálisan megmunkált szakóca, vagy szakóca-vakaró töredék. Mindkét oldala jól kidolgozott. A jobb oldalél felső felén élretus van. A csúcs tompa (hasonlóképpen, mint a bársonyházi szakóca). Anyaga hidrokvarcit. $6 \times 6,6 \times 2,7$ cm.

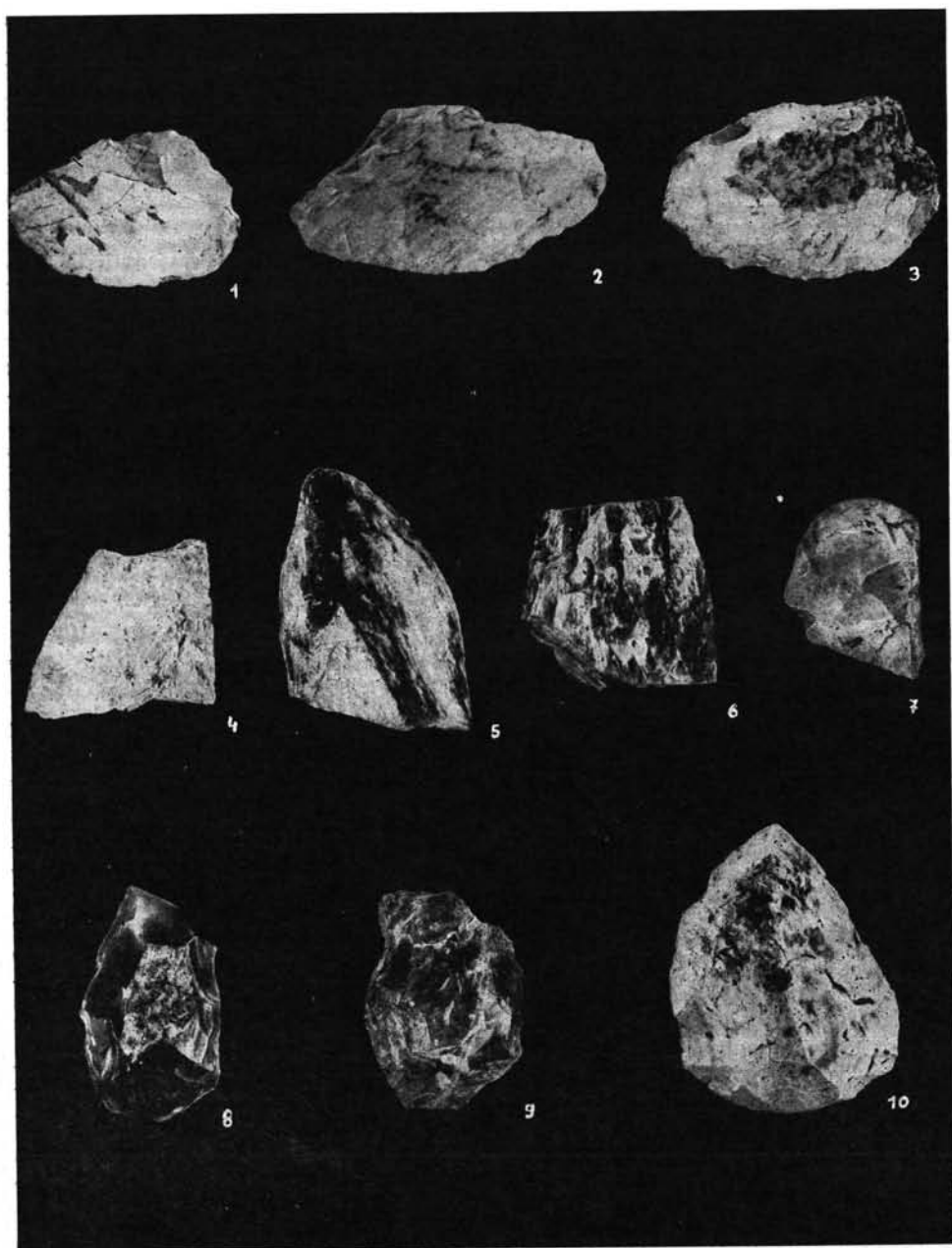
III. tábla. Vakarók

1. Széles pengevakaró, trapéz keresztmetszetű nagy pengén. A bal oldalél és a pengevég megmunkált. A jellegzetes vakaró-retus kialakítása után élretussal is ellátott munkaél van. A Dunántúl-Koronc, Hont és Eger—Kőporostető iparában találunk hasonló példányokat. Átlag retusszög 76°. Anyaga átkovárosodott márga. $5,3 \times 4 \times 1,2$ cm.
2. Széles pengevakaró. A felületen retusnyomok, a jobb oldalél meredeken retusált, a bal oldalél enyhén völgyelt. A vakaróél és mindkét oldalél az alakító retus után élretussal is jól kidolgozott. Átlag retusszög 66°. Anyaga üveges kvarcporfir. $5 \times 3,8 \times 1,5$ cm.
3. Pengevakaró vaskos, trapéz keresztmetszetű rövid pengén. A hátlap bulbusos, az alap retusált. Mindkét oldalélen és a csúcson is jól látható alakító retus után élretus van. Hasonló példányait a gravetti-kultúrák telepein megtaláljuk. (Arka, Bodrogkeresztúr, Dolni—Vestonice, Tibava stb.) Átlag retusszög 66°. Anyaga fehérpatinás szarukő. $4 \times 2,6 \times 1,2$ cm.
4. Jabrud-szerű kaparó. Az alap (ütőfelület) sima, a hátlapról a bulbus el van távolítva. Csak az alappal párhuzamos oldal és a jobb oldalél retusált. A jobb oldalél az alapnál ívesen hajlik az alaphoz (völgyelés). Az alakító retus után élretus van a munkaélen. Átlag retusszög 49,2°. Anyaga hidrokvarcit. $5 \times 4 \times 1,2$ cm.
5. Pengevakaró kissé ívelt, rövid pengén. Csak a csúcs van megmunkálva, a két oldalél nem. A retus a csúcson félkörívben helyezkedik el. Az alakító retus után élretus van a munkaélen. Átlag retusszög: 65°. Anyaga szürke-fehérpatinás üveges kvarcporfir. $4,7 \times 3 \times 1$ cm.
6. Középnagyságú félköríves vakaró. A hátlapról a bulbus el van távolítva. Az alap (ütőfelület) sima. A munkaél körben retusált. Az alakító retus után többszörös élretus van a munkaélen. Hasonló példányokat a gravetti-telepeken találunk (Barca I.). Átlag élretusszög 56,8°. Anyaga hidrokvarcit. $5 \times 1,5$ cm.
7. Pengevakaró középnagyságú trapéz keresztmetszetű pengén. A bulbus nem látszik a hátlapon. Az alap völgyelt és a csúcscsal kb. 45—50°-os szöget zár be. Az élek megmunkáltak. A jobb oldalél kissé félkörívben hajlik a csúcstól az alaphoz, a bal oldalélen völgyelés-szerű kidolgozás van. Ez a vakaró típus ritkán fordul elő az avasi paleolitikum- és mezolitikumban. Hasonló eszközöket Dolni—Vestonicéből ismerünk. Átlag retusszög 69,2°. Anyaga hidrokvarcit. $5,2 \times 3,2 \times 1,2$ cm.
8. Pengevakaró háromszög keresztmetszetű pengén. A hátlapon bulbus látható. Az oldalélek az előlapról csak az eszköz felső felében megmunkáltak. A jobb oldalél a középtájon völgyelt. Az alakító retus után itt is élretus van a munkaéleken. Átlag élretusszög 59°. Anyaga hidrokvarcit. $6 \times 3 \times 0,8$ cm.
9. Pengevakaró völgyelt pengén. Nem látszik a bulbus a hátlapon. Az alapon megmunkálási nyomok vannak. A bal oldalél éles, csak a csúcs közelében retusált, a jobb oldalélen kettős völgyelés, az alap melletti völgyelés nyélszerű formát mutat, a jobb oldalélen is csak a völgyelés retusált. Az alakító retus után élretus van kiképezve a munkaéleken. Hasonló példányokat találunk Tibaván és Dolni—Vestonicében. Átlag retusszög 52°. Anyaga hidrokvarcit. $5,3 \times 2,5 \times 6$ cm.
10. Hajógerinc vakaró. Rövid, vaskos háromszög pengén. Csak a bal oldalél és a csúcs retusált. Az alakító retus után élretus van a munkaélen. Hasonló példányokat a gravetti telepeken találunk, (Arka, Bodrogkeresztúr, Tibava, Kechne I., Barca I.). Átlag retusszög 70°. Anyaga fehérpatinás tűzkő. $3,2 \times 2,8 \times 2$ cm.
11. Pengevakaró-töredék, háromszög keresztmetszetű pengén. Csak a csúcs megmunkált, az oldalélek élezettek. Retusszög 45°. Anyaga hidrokvarcit, $5,2 \times 2,2 \times 0,7$ cm.
12. Pengevakaró háromszög keresztmetszetű pengén. A bulbus el van távolítva a hátlapról. Az alap (ütőfelület) sima. A jobb oldalélen retusnyomok vannak, a bal oldalél alakító retussal van megmunkálva. A csúcson legyező retus van, a csúcs bal fele csorbult. Hasonló példányokat találunk Dolni—Vestonicében. Anyaga tűzkő. $8 \times 3 \times 1$ cm.

IV. tábla. Levélhegy-töredékek és kaparók

1. Kaparó ívelt oldaléllal. A bal oldalél és az alap retusált. A jobb oldal közepéig éretus nyomok vannak. Az eszköz csúcsának jobb oldala hiányzik. Az eszköz felszínét vastag patina vonja be (erősen korrodált). Hasonló megmunkálású eszközöket főleg a hazai moustériében találunk. Anyaga fehérpatinás hidrokvarcit. $4,5 \times 3 \times 1,2$ cm.
2. Bifaciális kaparó (félkész hegy?). Az előlap teljes felületén megmunkált, a hátlap csak a jobb oldalél mentén, az eszköz középvonaláig kidolgozott. A felületi retus hasonló a szeletai levélhegyek felületi retusához. A munkaéleken éretus van. Átlag éretusszög: $53,7^\circ$. Anyaga egészen világos üveges kvarcporfir. $6,3 \times 3,3 \times 2$ cm.
3. Vakaró. Az előlap az élek mentén jól kidolgozott, a csúcs jobb oldalán vésőszerű kiképzés van. Az alap sima, a bulbus nem látható. A bal oldalél a hátlapról is megmunkált. A bal oldalélen, az alap közelében vésőszerű kiképzés van. Átlag éretusszög 66° . Anyaga fehérpatinás hidrokvarcit. $5,2 \times 3,5 \times 1,5$ cm.
4. Levélhegy töredék. Elő és hátlap szépen kidolgozott, a szeletai megmunkálás nagyon jól látszik. A Szeleta-barlang levélhegyei között találunk ilyen levélhegyet. Átlag retusszög: $41,7^\circ$. Anyaga tűzkő. $3,5 \times 3,5 \times 0,8$ cm.
5. Bifaciális levélhegy, vagy levélhegy-kaparó töredék. Az előlap teljes felülete megmunkált, a hátlap csak a jobb oldalél mentén. A jobb oldalél ívesen hajlik az alaphoz. A jobb oldali munkaél a hátlapon kidolgozott, az alakító retus után éretus van a munkaélen. Átlag retusszög: $43,5^\circ$. Anyaga szürke üveges kvarcporfir. $5,5 \times 3,8 \times 1,2$ cm.
6. Bifaciálisan megmunkált levélhegy-töredék. Mindkét oldal jól kidolgozott. Szeletai típus, az éleken éretus van. Átlag éretusszög $45,2^\circ$. Anyaga szürke üveges kvarcporfir. $3,5 \times 4 \times 1$ cm.
7. Jól kidolgozott vakaró, széles, rövid pengén. Az alapon kettős árvésőszerű kiképzés van. A csúcson lévő vakaróél íves, jellegzetes vakaró retussal és éretussal a munkaélen. Analóg: Dolni—Vestonice, Pilismarót. Anyaga hidrokvarcit. $3,2 \times 3 \times 0,8$ cm.
8. Jól kidolgozott vakaró. Az előlap kidolgozott. Az alap kissé hornyolt, a bal oldalélen a csúcsnál árvésőszerű kiképzés van. Mindkét oldalél alakító retusa felfut a gerincre. A munkaéleken éretus van. Hasonló példányokat a gravetti telepek eszközzanyagában találunk: Arka, Bódrogkeresztúr, Dolni—Vestonice. Átlag éretusszög 56° . Anyaga szarukő. $4,8 \times 2,8 \times 1$ cm.
9. Bifaciálisan megmunkált kis szakócafűrő. Mindkét oldal szépen kidolgozott. A bal oldalél a csúcsnál kissé hornyolt. A csúcson levő alappal párhuzamos élen vésőszerű kiképzés van a hátoldal felől. Anyaga szürkészöld üveges kvarcporfir. $4,3 \times 3,2 \times 1,3$ cm.
10. Kettős fűrő. A hátlapon a bulbus jól látható. Az alapon megmunkálási nyomok vannak, a jobb oldalélen szintén retusnyomok láthatók. A bal oldalél a csúcs mellett kissé hornyolt. Átlag éretusszöge 85° . Anyaga szürke, fehér patinás üveges kvarcporfir. $4,2 \times 3 \times 0,8$ cm.

V. tábla. Pengék, fűrók és penge-töredékek

1. Atipikus-hegy árvéső kiképzéssel, téglalap keresztmetszetű szilánkon. A hátlap csak a csúcsnál kidolgozott. Az előlapon pengenegatívok vannak. Anyaga szarukő. $5 \times 3,7 \times 1,2$ cm.
2. Retusált pengetőredék. A jobb és bal oldalél retusált. Anyaga szarukő. $4,2 \times 2,3 \times 1,3$ cm.
3. Kettős fűró. A bulbus, melyet eltávolítottak, jól látható. A hátlap kissé ívelt, sima. Csak az oldalélek és a csúcs retusált. Az alakító retus után életust alkalmaztak az éleken. Analóg példányait Nógrádverőce gravetti kultúrájában találjuk meg. Anyaga obszidián. $4,6 \times 2,4 \times 1$ cm.
4. Retusált penge, a csúcson vakaró és fűroszerű kiképzéssel. A hátlapon a bulbus jól látható, a hátlap és az előlap sima. A bal oldalél a középtájon kevésbé, a jobb oldalél szintén a középtájon jobban retusált. A csúcson kissé ferde, vakaró retus van, a bal oldalán fűroszerű kialakítás van. Átlag életusszög 65° . Anyaga szürkészöld radiolarit. $7,8 \times 3,4 \times 1,5$ cm.
5. Ferde élű véső, bal oldali fűrócsúccsal. A bulbus a hátlapról el van távolítva. A bal oldalél a csúcsnál, és a ferde vésőél retusált. Átlag életusszög 65° . Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $6 \times 3 \times 1$ cm.
6. Ferdén csonkított penge. A hátlap és alap sima, a bulbus nem látszik, az élek, különösen a bal oldalél, finoman retusált. A ferde csonkításon retus van. Anyaga hidrokvarcit. $6 \times 2,6 \times 1,2$ cm.
7. Árvéső rövid pengén. Az elő és hátlap sima, csak az oldalélek megmunkáltak. $3 \times 2,5 \times 0,6$ cm.
8. Trapéz keresztmetszetű retusált penge-töredék. A hátlapon a bulbus jól látszik. Az elő és hátlap sima, az alap jobb oldalán retus van, mely nyélszerű kiképzést eredményez. Anyaga hidrokvarcit. $3,5 \times 2 \times 0,6$ cm.
9. Trapéz keresztmetszetű sima élű penge-töredék. A hátlap kissé bulbusos. Az élek élesek. Az alap jobb oldalán nyélszerű hornyolás van. Anyaga hidrokvarcit. $3,7 \times 2,5 \times 0,7$ cm.
10. Retusált penge háromszög keresztmetszetű szilánkon. Az elő és hátlap sima, a bulbus a hátlapról el van távolítva. Az alapon megmunkálási nyomok vannak a bal oldalél íves, a jobb oldalél kissé homorú. Az oldalélek élesek, csak a jobb oldalél a hátlapról, az alaptól a penge közepéig retusált. Anyaga hidrokvarcit. $7,5 \times 3 \times 0,9$ cm.
11. Retusált penge, háromszög keresztmetszetű szilánkon. A hátlap sima, a bulbus nem látszik. Az alap csúcsos, az alap jobb oldaléle a hátlapról retusált. A bal oldalél a középtájon hornyolt, a jobb oldalél az alaptól a csúcsig retusált. Az élen életus van. Anyaga hidrokvarcit. $5,5 \times 2,4 \times 1,2$ cm.
12. Hornyolt penge, a csúcson árvéső kiképzéssel. A hátlapról a bulbus eltávolították. Az alapon megmunkálási nyomok vannak, az oldalélek élezettek, csak a jobb oldalél felső fele hornyolt, majd a csúcson árvéső kiképzés van. Átlag életusszög 88° . Anyaga fehér hidrokvarcit. $5,8 \times 1,8 \times 0,7$ cm.
13. Hornyolt penge, nyélszerű kiképzéssel. A hátlapról a bulbus eltávolították. Az alap a bal oldalén csonkított. A jobb oldalon árvésőszerű rövid pattinték van. A jobb oldalél felső felén hornyolás van, a bal oldalél felső fele a csúcsig finoman retusált. Anyaga hidrokvarcit. $7,4 \times 2,6 \times 1$ cm.
14. Oldalélű fűró, nagy trapéz keresztmetszetű, hajlított pengén. Az élek élesek, csak a csúcson retusált. A fűró jobb oldala az előlapról, a bal oldal a hátlapról retusált. A baloldali retus mélyen, szinte horonyszerűen belemegegy a penge anyagába. Anyaga hidrokvarcit. $7,2 \times 3,7 \times 1$ cm.

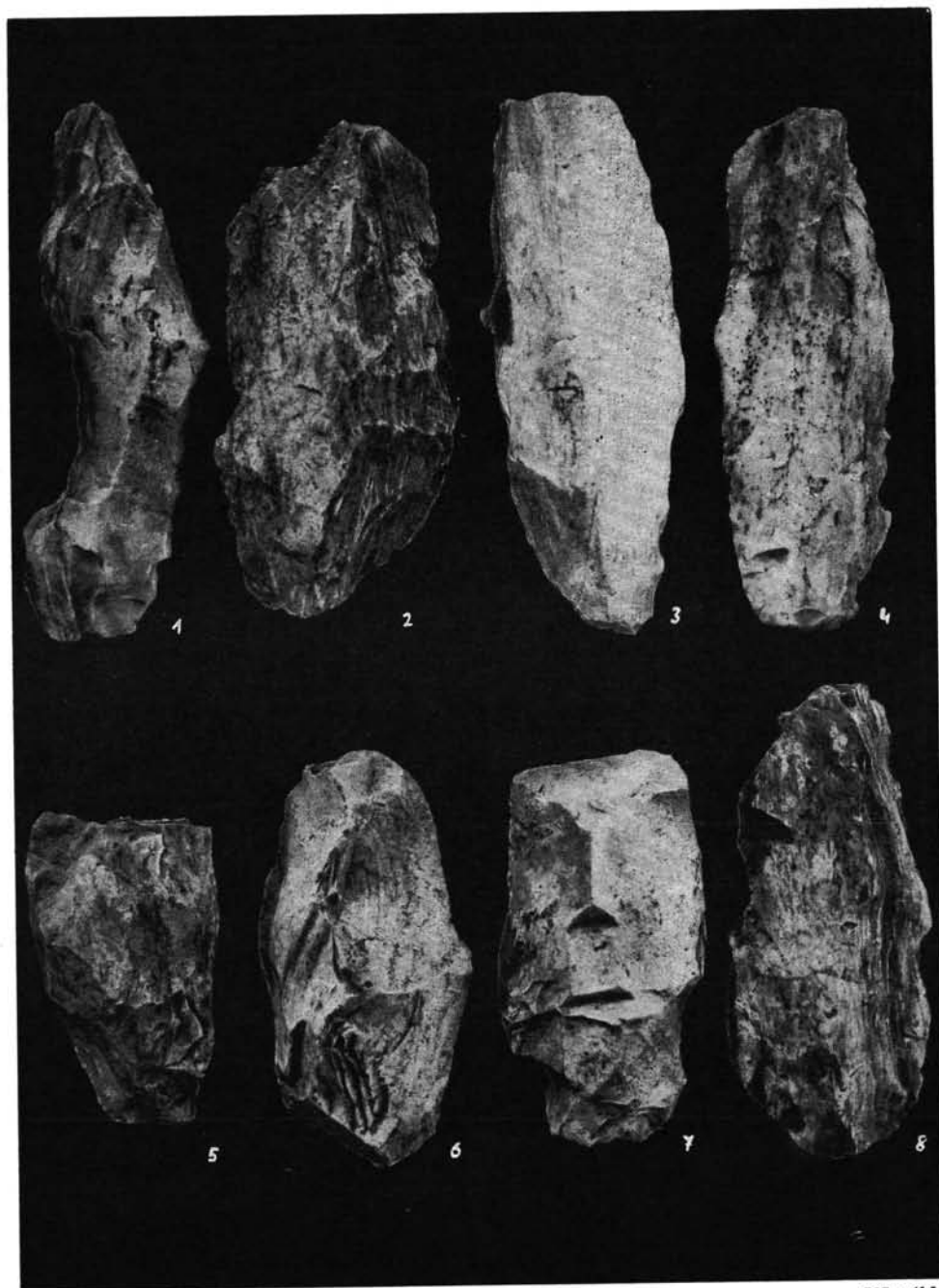

VI. tábla. Pengék és árvésők

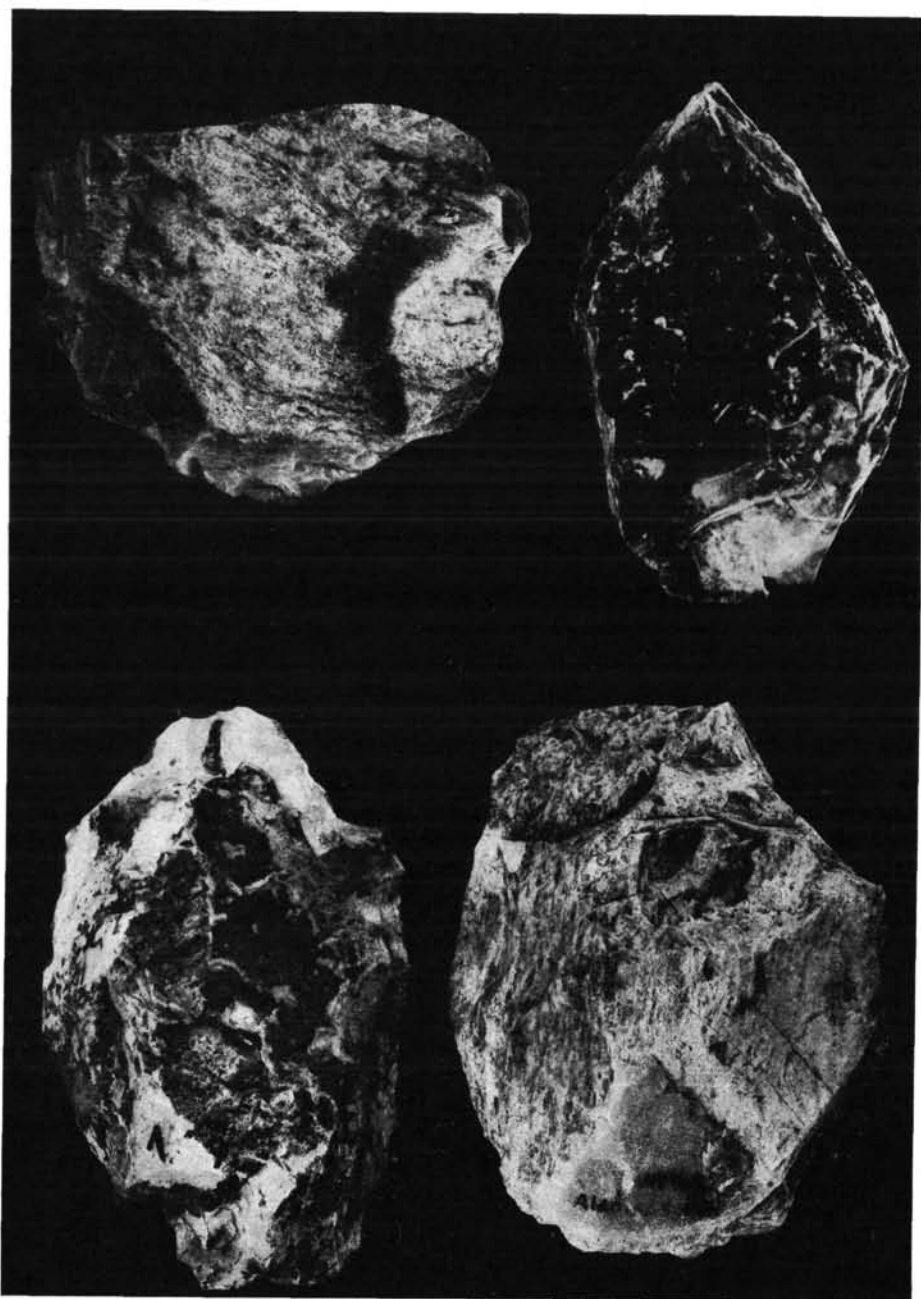
1. Gerincén retusált, hornyolt nagy penge. A hátlap sima, a bulbus jól látható. Az alap sima, az előlapon a penge középig pengenegatív látszik. A pengenegatív után az ívben hajló gerinc retusált, különösen a csúcsnál jól kidolgozott. A jobb oldalél sima, a bal oldalélen nagy horonykiképzés van, a horony után az élen retus-nyomok vannak. Analóg: Dolni—Vestonice, Anyaga hidrokvarcit. $10,5 \times 3 \times 1,8$ cm.
2. Széles, nagy penge, az alapon árvésőszerű kiképzés, a csúcson horony van. A jobb oldalél kaparószerűen, durván, nagy felületi retussal megmunkált. A bal oldalél az alapnál és horony alatt retusált. Átlag éretusszög 50° . Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $10 \times 5 \times 2$ cm.
3. Magkő-árvéső. Az eszköz készítése lapos, sűrű, üveges kvarcporfir lapkából történt. Az alap és a hátlap sima, az előlapon több pengenegatív látszik. A jobb és bal oldalél az alap mellett retusált. A bal oldalélen a csúcstól árvésőszerű kiképzés van, a csúcstól a hátlapról kanalas vésőszerűen kidolgozott. Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. Miért?
4. Retusált, trapéz keresztmetszetű nagy penge. A csúcson árvéső kiképzés van. A hátlapon a bulbus jól látható. Az ütőfelületen megmunkálási nyomok vannak. Az előlapon pengenegatívok látszanak. A jobb oldalél az eszköz közepén a hátlapról, a csúcstól, az árvéső kiképzéséig retusált. A bal oldalél a csúcstól kissé hornyolt. A csúcson ütési nyom látszik, amely az árvéső kiképzéskor keletkezett. Átlag éretusszög 75° . Anyaga hidrokvarcit. $10,5 \times 3,7 \times 1,2$ cm.
5. Ívelt hátlapú retusált, nagy penge-töredék. A hátlapról a bulbus el van távolítva. A jobb oldalél az alaptól az eszköz feléig retusált, a bal oldalélen a felső részen horonyszerű kiképzés van. Anyaga hidrokvarcit. $8,5 \times 4 \times 1,5$ cm.
6. Gerincén retusált nagy penge, a csúcstól rövid vésőszerű megmunkálás van. A hátlapról a bulbus eltávolították. Az oldalélek élesek, nem retusáltak. Az alaptól a csúcsig tartó gerincen retusnyomok vannak. Analóg: Arka. Anyaga fehér hidrokvarcit. $8,5 \times 4,5 \times 2$ cm.
7. Nagy simaélű, trapéz keresztmetszetű penge-töredék. A hátlapon a bulbus nem látszik. Az előlapon az alap körül szilánkolási nyomok vannak. A leütési felület sima. Anyaga hidrokvarcit. $7,5 \times 4,3 \times 2$ cm.
8. Soma élű, háromszög keresztmetszetű nagy penge. A bulbus jól látszik, az élek simák, a csúcstól letört. Az alap lekerekített, az ütőfelületen megmunkálási nyomok láthatók. Anyaga üveges hamuszürke kvarcporfir. $9,5 \times 4,2 \times 1,8$ cm.

VII. tábla. Szakóca-árvésők és vakarók

1. Félköríves nagy szakóca vakaró. Az eszköz üveges kvarcporfir lapkából készült. Az elő- és hátlap sima, az élek szakóca retussal vannak ellátva, helyenként pl. az alap bal oldalán, apró éretus is van a munkaélen. Analóg példányaikat azonos nagyságrendben, a diósgyőr—tapolcai barlang eszköztárában megtaláljuk. Átlag éretusszög $69,6^\circ$. Anyaga üveges kvarcporfir. $7,5 \times 9,2 \times 2,7$ cm.
2. Szakócaárvéső. Mindkét oldalán megmunkálási nyomok vannak. Az alap enyhén lekerekített, a csúcstól jobb oldalán árvéső kiképzés van. Analóg: Korlát—Ravaszyuktető. Anyaga szarukő. $10 \times 6 \times 4$ cm.
3. Sarkos vakaró. Trapéz keresztmetszetű nagy szilánkon, a hátlap kissé ívelt, a bulbus nem látszik, az ütőfelület sima, a gerincen — mely kissé balra toódik, ami által a baloldal meredekebb — retusnyomok vannak. A jobb oldalél retusált, a csúcstól közelében horonyszerű kiképzés van. A bal oldalél csak a csúcstól, az eszköz középig retusált. Analóg: Eger—Kőporostető. Átlag éretusszög 65° . Anyaga szarukő. $11 \times 7 \times 3$ cm.
4. Szakóca-árvéső. A hátlap sima, az alap lekerekített. Mindkét oldalél szakóca retussal van kiképezve. Az alap mellett a bal oldalél a hátlapról vakaróelszerűen kidolgozott, a csúcstól bal oldalán jól kidolgozott vésőszerű kiképzés van, a jobb oldalél egyetlen ütéssel árvésőnek van kialakítva. Analóg: Korlát—Ravaszyuktető. Átlag éretusszög 68° . Anyaga üveges kvarcporfir. $11 \times 8,5 \times 3,6$ cm.

VI. tábla

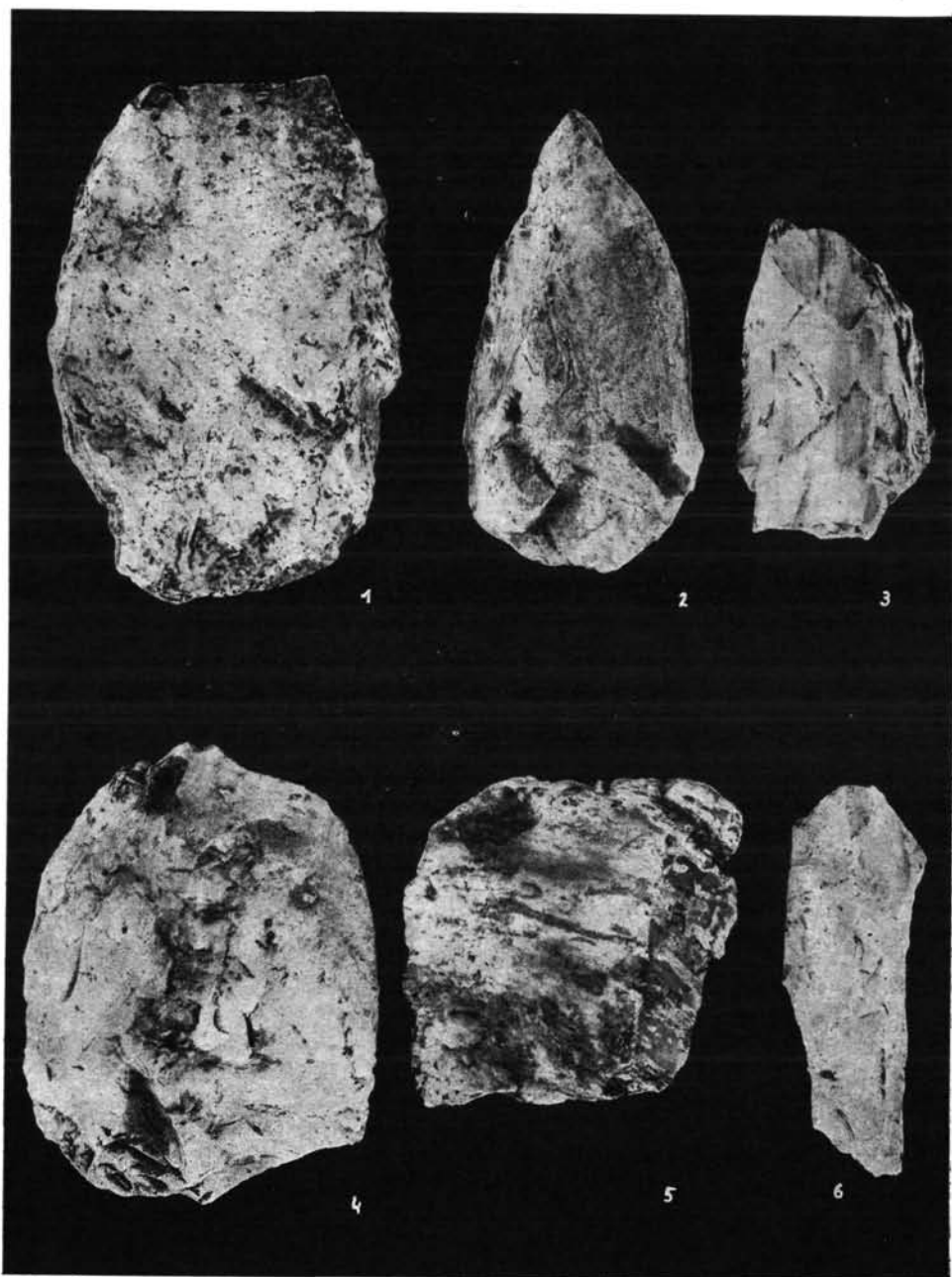
VII. tábla

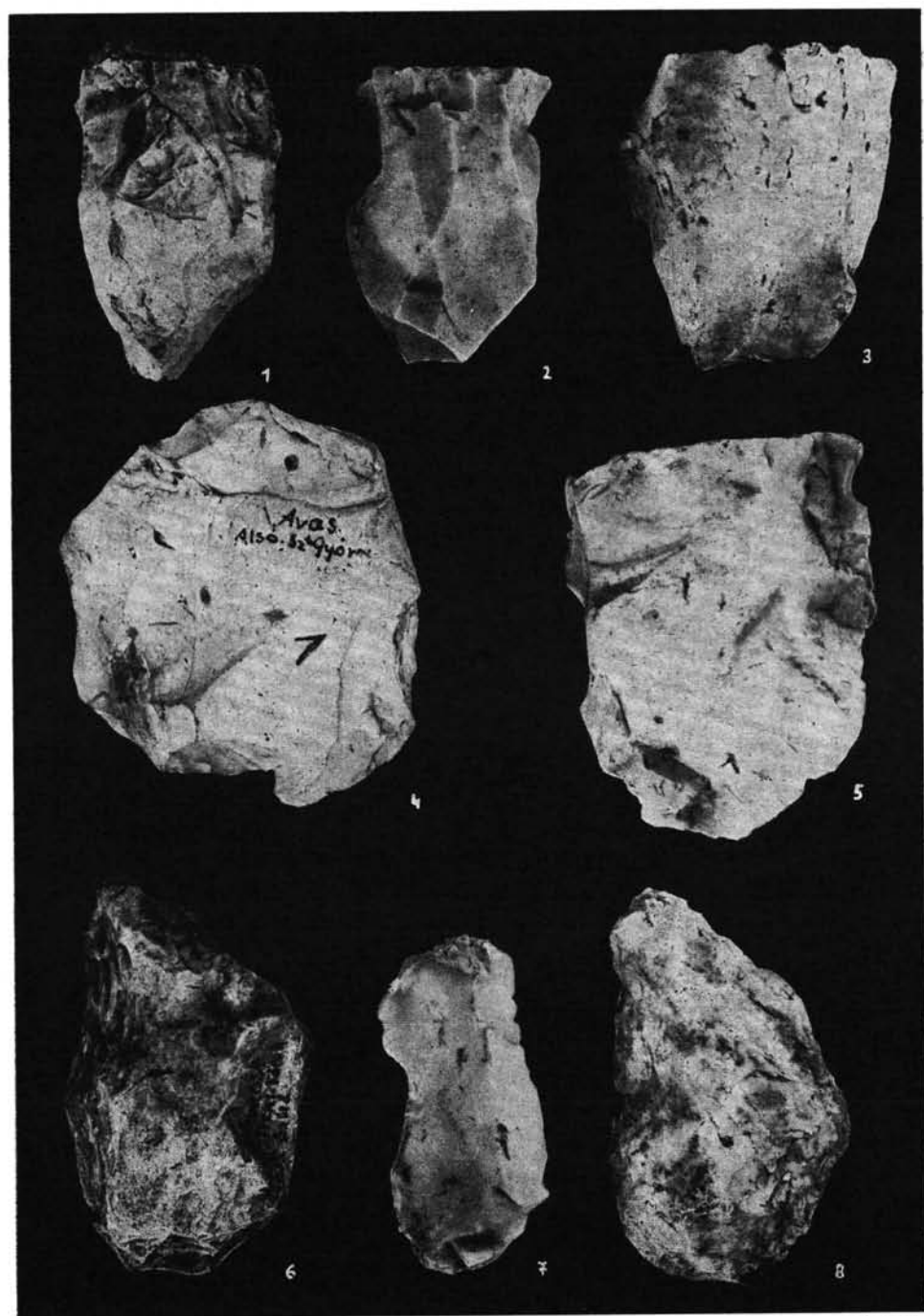
VIII. tábla. Árvésők pseudo-moustieri hegy, kaparó

1. Árvéső retusált, trapéz keresztmetszetű széles, nagy szilánkon. A bulbus a hátlapon nagyon jól látszik. Az alap kissé ferde, az oldalélek retusáltak, a bal oldalél a csúcs mellett a hátlapról is retusált. A csúcson árvésőszerű kidolgozás van. Átlag éretusszög 72° . Anyaga hidrokvarcit. $10 \times 7 \times 1$ cm.
2. Pseudo mousteri hegy. Az alap lekerekített, a hátlap és előlap sima. Analóg: Subalyuk bg. Anyaga fehérpatinás üveges kvarcporfir. $9 \times 4,5 \times 2$ cm.
3. Fűrő és árvéső vaskos szilánkon. A hátlap kissé ivelt, az alap egyenes, az ütőfelület sima. Az alap bal oldalán árvéső kiképzés van. A hátlap oldalél retusált, a jobb oldalél kidolgozatlan, a csúcson fűrőszerű kiképzés van. Anyaga hidrokvarcit. $6,5 \times 4 \times 2,7$ cm.
4. Kaparó széles, háromszög keresztmetszetű nagy pengén. A hátlap sima, a bulbus részben eltávolított, az ütőfelület sima, az előlapon, az alapnál, megmunkálási nyomok láthatók, mindkét oldalél szépen retusált. Átlag éretusszög 45° . Anyaga tűzkő. $9 \times 7 \times 1,7$ cm.
5. Széles, nagy penge. Az alap egyenes, a hátlap és az oldalélek simák, a bulbus nem látszik, az ütőfelületen megmunkálási nyomok vannak. Anyaga hidrokvarcit. $6,5 \times 6 \times 1$ cm.
6. Retusált szilánk. A hátlap sima, a bulbus nem látszik. Az előlapon hosszanti leütés van, az oldalélen retusnyomok látszanak, az alapon árvésőszerű kiképzés van, a csúcs jobb oldala a hátlapról retusált. Anyaga hidrokvarcit. $7,7 \times 2,7 \times 1,7$ cm.

IX. tábla. Magkövek és fűrők

1. Közel körkeresztmetszetű, egytálpú, hosszúkás magkő. Előkészített ütőfelületekkel. (Prepared cors.) A csúcson retusnyomok láthatók, az ütőfelület és a penge negatívja által bezárt szög $92,4^\circ$. Analóg: Arka, Bodrogkeresztúr. Anyaga fehér patinás tűzkő. $7 \times 4 \times 3$ cm.
2. Közel körkeresztmetszetű, egytálpú magkő. Sima ütőfelülettel. Az ütőfelület és a pengenegatív által bezárt szög $92,2^\circ$. $6 \times 4 \times 3,8$ cm.
3. Körkeresztmetszetű, egytálpú kúpos magkő. Az ütőfelület előkészített (prepared cors). Az ütőfelület és a pengenegatívval bezárt szöge 76° . Anyaga hamuszínű hidrokvarcit. $6 \times 5 \times 4,5$ cm.
4. Körkeresztmetszetű, egytálpú kúpos magkő. Előkészített ütőfelülettel. Anyaga hidrokvarcit. $4 \times 8 \times 8 \times$ cm.
5. Ellipszis keresztmetszetű, egytálpú magkő. Az ütőfelület előkészített. Az ütőfelülettel és a pengenegatívval bezárt szög 90° . Anyaga fehér hidrokvarcit. $7,5 \times 6 \times 4$ cm.
6. Bifaciálisan kidolgozott szakócafűrő, esetleg egyenes élű szakócakaparó, lekerekített alappal. Mindkét oldal jól kidolgozott, az éleken éretus van, a bal oldalél egyenes, a jobb oldalél szögletesen hajlik a csúcshoz. A csúcs futószerűen kidolgozott. Átlag éretusszög $76,2^\circ$. $8 \times 5 \times 2,4$ cm.
7. Trapéz keresztmetszetű, szilánk árvésőszerű kiképzéssel az alapon. A hátlap sima, enyhén hajlott. Az alap egyenes, az ütőfelület és az oldalélek simák, csak a jobb oldalélen a csúcs mellett láthatunk retusnyomokat. Az alap a jobboldalon árvésőszerűen kidolgozott. Anyaga fehér hidrokvarcit. $7 \times 3,8 \times 1$ cm.
8. Szakócafűrő. Az alap lekerekített, az eszköz üveges kvarcporfir lapkából készült. Az elő- és a hátlap csak az élek mentén megmunkált, a többi helyen látszik az eredeti anyagfelszín. Az éleken szakócaretus van, csak a fűrőcsúcson van finomabb retusálás. A bal oldalél egyenes, a jobb oldalél szögletesen hajlik a csúcshoz. Átlag éretusszög $75,8^\circ$. Anyaga üveges kvarcporfir.

VIII. tábla

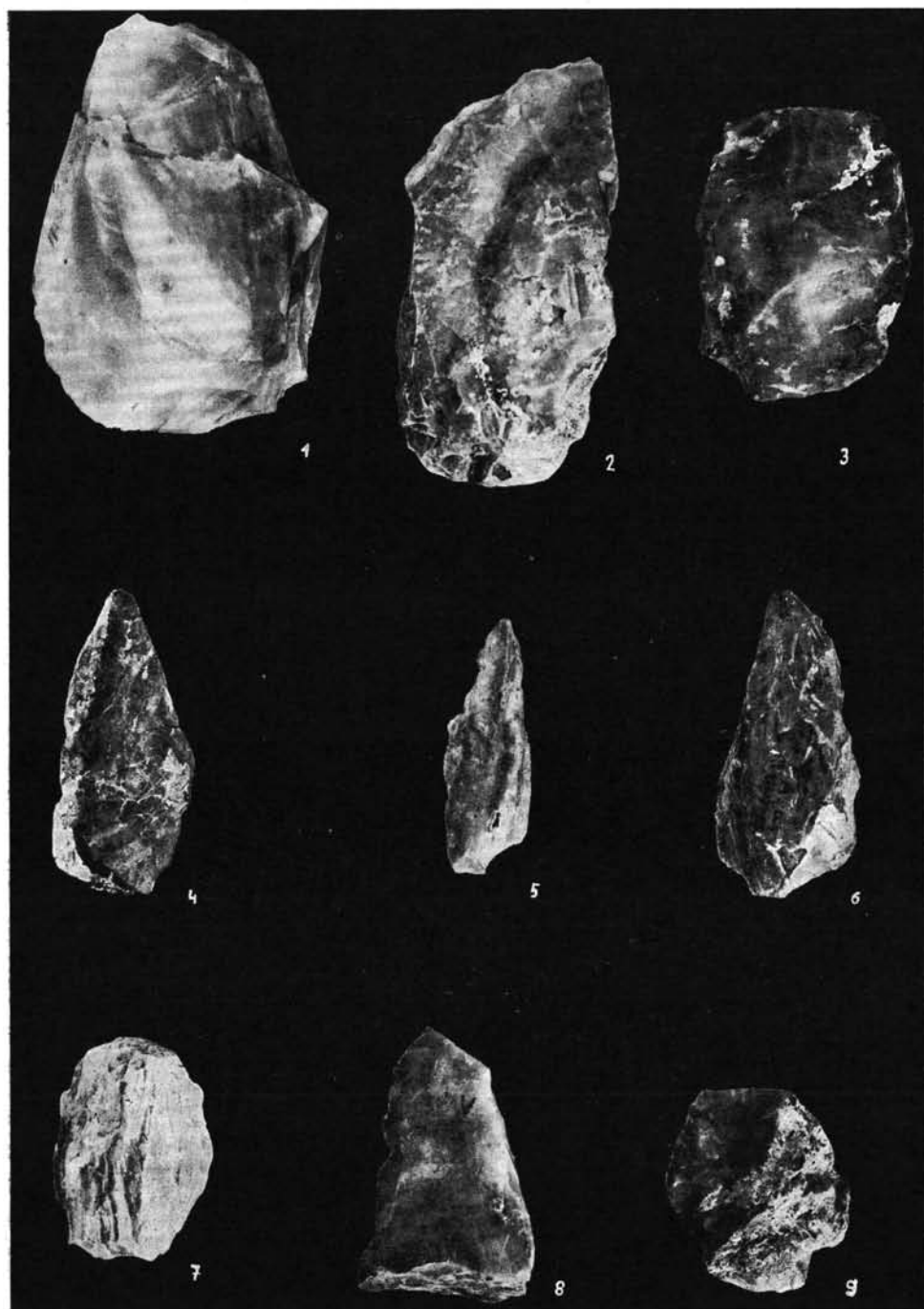
IX. tábla

X. tábla. Vakarók és atipikus hegyek

1. Egytálpú kúpos magkő előkészített ütőfelületekkel. Az alapon ütésnyomok látszanak, miáltal kicsorbult a magkő. A pengenegatívok és az ütőfelület által bezárt szög $87,6^\circ$. Analóg: Arka, Bodrogkeresztúr stb. Anyaga jáspis. $5 \times 4,5 \times 3,7$ cm.
2. Bifaciálisan megmunkált szakócaszerű hegy. Az alap lekerekített, az elő és hátlap megmunkált, az élek csak az alapon és a csúcson két oldalán kidolgozottak. A jobb oldalél a csúcson mellett mindkét oldalról retusált. Anyaga hidrokvarcit. $8 \times 4,3 \times 2,6$ cm.
3. Kettős ütőfelületű ellipszis keresztmetszetű magkő, vagy magkővakaró. Az ütőfelületek simák, a magkővön mikrolit pengenegatívok látszanak, az alapon és a csúcson vakarószerű megmunkálás van. Analóg: Bodrogkeresztúr, Pavlov, Arka, Dolni—Vestonice, Ságvár stb. A pengenegatívok és az ütőfelület által bezárt szög $70,6^\circ$. Anyaga szarukő. $5,6 \times 4 \times 3$ cm.
4. Ferdén retusált szilánk. Az alap egyenes, az ütőfelület nem látszik, a jobb oldalélen, az alap mellett árvésőszerű kiképzés van, az él sima, csak a ferde csonkítás retusált. Anyaga barna hidrokvarcit. $6 \times 2,6 \times 1$ cm.
5. Pengehegy nyélszerű kiképzéssel, háromszög keresztmetszetű pengén. A hátlap és az előlap sima, csak az alapon látszik retusnyom, amely a nyélszerű kiképzést is biztosítja. A gerincen retusnyomok láthatók. A bal oldalél az alaptól az eszköz közepéig a hátlapról retusált. Anyaga barna hidrokvarcit. $5,5 \times 1,7 \times 1,2$ cm.
6. Hegy nyélszerű kiképzéssel. Az elő- és hátlapon felületi retusnyomok vannak. Az alap a legjobban kidolgozott. A bal oldalél az alapnál vakarószerűen, a jobb oldalél az előlapról vésőszerűen retusált. Anyaga barna hidrokvarcit. $6 \times 2,7 \times 1,5$ cm.
7. Csonkított penge, lekerekített alappal, a hátlap és az előlap sima, a bulbus enyhén látszik, az éleken retusnyomok vannak. Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $4,5 \times 3,2 \times 1$ cm.
8. Árvéső vaskos szilánkon. Az alap egyenes, az ütőfelület sima. A bal oldalél nem retusált, csak a csúcson mellett látszik árvésőszerű kiképzés. A jobb oldalél a ferde töréshöz sima, nem retusált, a ferde élen egysoros retus van. Anyaga barna hidrokvarcit. $5,3 \times 2,7 \times 4$ cm.
9. Atipikus megmunkált szilánk. A hátlap kissé domború, sima, a bulbus nem látszik, az előlap sima, az alap lekerekített. Az alapon a csúcson szemben horonyszerű kiképzés van. Az élek csak a csúcson mellett, a felszínről retusáltak. Anyaga barna hidrokvarcit. $4 \times 3,2 \times 1,5$ cm.

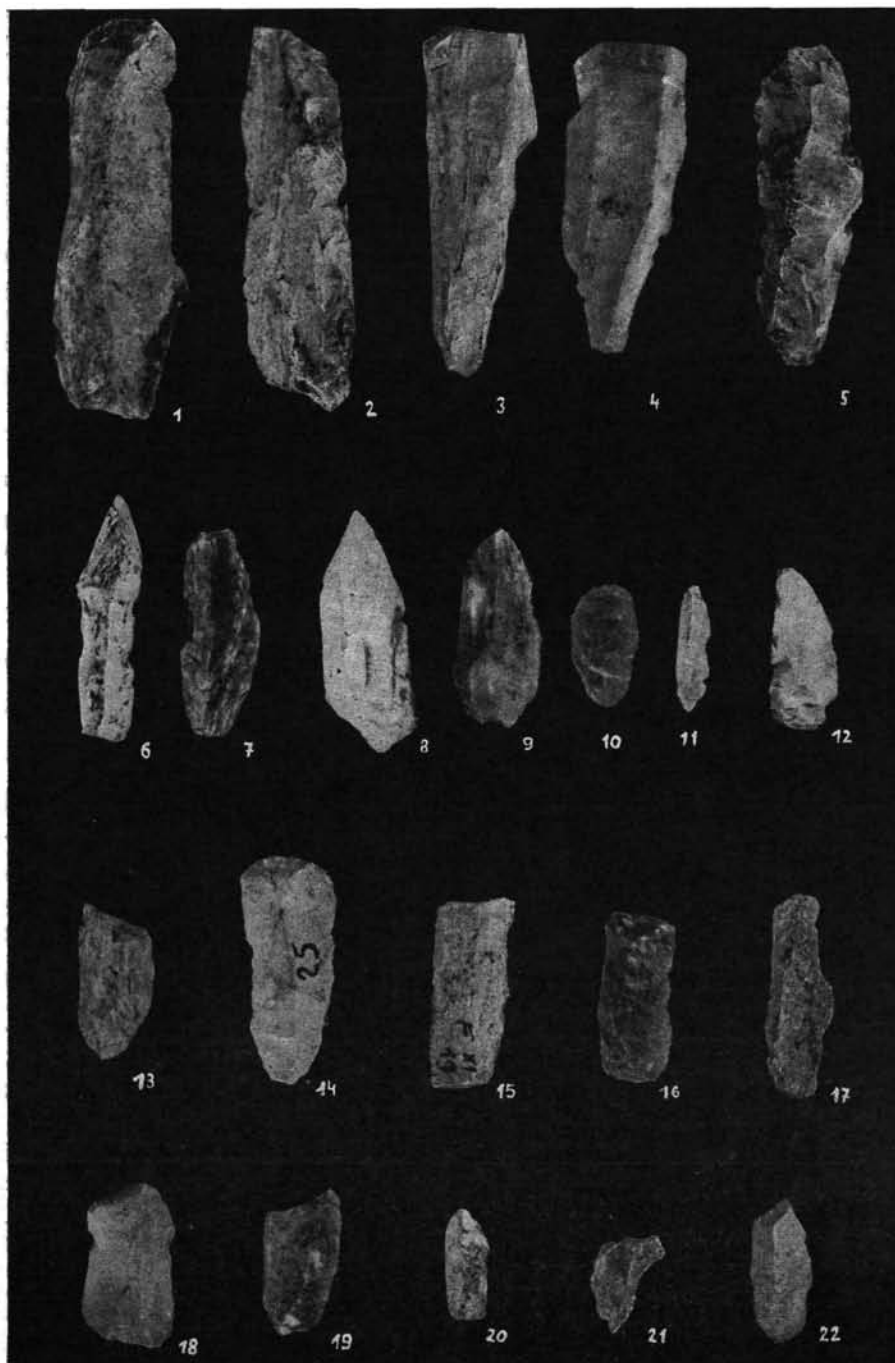
XI. tábla. Csonkított pengék, mikrolitik és pengetöredékek

1. Retusált penge. Az alap egyenes, az ütőfelületen megmunkálási nyomok látszanak. A hátlap sima, a bulbus nem látszik. Az előlap baloldali részén mikrolit pengenegatívok vannak. A csúcson az alap felé egyetlen leütéssel kanálszerű kiképzés van. A csúcson az alapról egysoros, nagyon finom retussal vésőélt képeztek ki. A bal oldalél éles, retusált, a jobb oldalél az alap mellett retusált, az oldalélen lévő kiszögélés további részén használati retusnyomok látszanak. Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $7 \times 2,4 \times 1$ cm.
2. Keresztbe csonkított, hajlított hátú penge. A hátlap sima, a bulbus nem látszik, az alapon retusnyomok vannak, a csúcson ferdén csonkított és egysoros retussal van ellátva. Anyaga fehér patinás tűzkő. $7,5 \times 2,2 \times 1$ cm.
3. Hajlított hátú nyeles pengetöredék. A hátlap sima, a bulbus nem látszik, az előlapon megmunkálási nyomok vannak, az alap nyélszerűen kiképzett, az oldalélek simák, nem retusáltak. Anyaga fehér patinás üveges kvarcporfir. $7 \times 2,2 \times 7$ cm.
4. Árvéső retusált, trapéz keresztmetszetű pengén. A hátlap sima, a bulbus nem látszik. Az alap hegyes, az ütőfelület retusált. A jobb oldalél retusált és enyhén hornyolt, a horonyretus a hátlapról van kidolgozva. A bal oldalél a csúcson egyetlen ütéssel árvésőszerűen van kialakítva. Anyaga hidrokvarcit. $6 \times 2,4 \times 0,6$ cm.
5. Pengevakaró oldalirányban elhajló, gerincén megmunkált pengén. A hátlap sima, a bulbus nem látszik, az ütőfelület retusált, a gerincen retusnyomok látszanak. Anyaga hidrokvarcit. $6 \times 1,6 \times 0,9$ cm.

X. tábla

6. Tompított hátú penge. A hátlap sima, a bulbus jól látszik, az alap jobb oldalán árvésőszerű kiképzés van, a bal oldalél sima, nem retusált, a pengeháton, vagyis a jobb oldalélen egyoldali retus van kiképezve. Analóg: Arka, Tibava stb. Anyaga szürke hidrokvarcit. $5 \times 1,8 \times 0,5$ cm.
7. Fűrő völgyelt pengén. A hátlap sima, a bulbus jól látszik, az alap egyenes, az ütőfelület sima. A jobb oldalélen kissé ívelt retusnyomok látszanak. A bal oldalél közepén horonyszerű kiképzés van, a csúcs jobb oldalán fűrőszerű kiképzés látszik. Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $4 \times 1,6 \times 0,6$ cm.
8. Mikrolit hegy nyélszerű alappal. Az élek élesek, a hátlap sima, a bulbus nem látszik, az alap az előlapról nyélszerűen retusált. Analóg: Ságvár. Anyaga hidrokvarcit. $4,6 \times 1,7 \times 0,7$ cm.
9. Mikrolit hegy. A hátlap sima, az alap kissé hornyolt, a bulbus jól látható. A jobb oldalél éles. A bal oldalél meredek, a csúcs bal oldala nagyon finoman retusált. Anyaga barna hidrokvarcit, $3,8 \times 1,7 \times 0,8$ cm.
10. Retusált mikrolit. A hátlap sima, a bulbus eltávolították. Az alap lekerekített, a jobb oldalél csak az alap mellett retusált. A bal oldalélen nagyon finom retus látszik. Anyaga hamuszürke üveges kvarcporfir. $2,4 \times 1,3 \times 0,2$ cm.
11. Retusált mikrolit hajlított hátú pengén. A hátlap sima, a bulbus jól látszik, a jobb oldalél és a csúcs két oldala nagyon finoman retusált. Analóg: Ságvár. Anyaga fehér patinás tűzkő. $2,6 \times 0,6 \times 0,1$ cm.
12. Retusált mikrolit. A bulbus a hátlapról el van távolítva. Az alap lekerekített, az ütőfelületen retusnyomok látszanak, a bal oldalél egyenes, nem retusált, a jobb oldalél ívesen hajlik a csúcs-hoz és a csúcstól az oldalél közepéig nagyon finoman kidolgozott. Anyaga fehér patinás tűzkő. $3 \times 1,4 \times 0,4$ cm.
13. Ferde élű mikro-véső. A bulbus nem látszik, a jobb oldalélen retusnyomok látszanak, a bal oldalél nem kidolgozott. A csúcson ferde vésőszerű retusálás van. Analóg: Szered, Hont stb. Anyaga üveges kvarcporfir. $3 \times 1,4 \times 0,4$ cm.
14. Pengevakaró retusált pengén. A hátlap sima, a bulbus jól látszik. Az oldalélek retusáltak, a csúcson jellegzetes vakaróretus van, majd finom élretus látszik a munkaéleken. Analóg: Arka, Bodrogkeresztúr, Ságvár, Tibava stb. Átlag éretusszög 70° . Anyaga hidrokvarcit. $4,3 \times 1,8 \times 0,6$ cm.
15. Keresztbe csonkított penge. A hátlap sima, a bulbus nem látszik, az alap egyenes, az ütőfelület sima, és az alappal párhuzamos csúcson nagyon finom, ferdén retusált védőél van. Anyaga hidrokvarcit. $3,5 \times 1,4 \times 0,4$ cm.
16. Simaélű penge. A hátlap sima, a bulbus nem látszik. Az alap egyenes, az ütőfelületen retusnyomok látszanak. Az élek nem retusáltak. Anyaga üveges kvarcporfir. $3,2 \times 1,3 \times 0,5$ cm.
17. Simaélű penge. A hátlap sima, az alap lekerekített, a bulbus nem látszik. Anyaga üveges kvarcporfir. $3,8 \times 1,3 \times 0,3$ cm.
18. Véső rövid pengén. A hátlap sima, a bulbus nem látszik, az alap egyenes, az előlapon mikrolit negatívok látszanak, az oldalélek nem retusáltak. A csúcs két oldalán vésőszerű kiképzés van. Anyaga fehér hidrokvarcit. $3 \times 1,8 \times 0,7$ cm.
19. Épszerű penge. A hátlap és az előlap sima, a bulbus nem látszik, az ütőfelületen retusnyomok vannak. Anyaga szürke üveges kvarcporfir. $2,9 \times 1,5 \times 0,3$ cm.
20. Mikrolit penge háromszög keresztmetszettel. A hátlap sima, az alap egyenes, csak a csúcs bal oldala retusált. Anyaga hidrokvarcit. $2 \times 0,7 \times 0,7$ cm.
21. Nyeles hegytöredék. A hátlap sima, az alap swidry-jellegű nyélszerű megmunkálással van kiképezve. Analóg: Hont. Anyaga szürke üveges kvarcporfir. $1,7 \times 1,5 \times 0,4$ cm.
22. Hajlított hátú pengetöredék. Az élek nem retusáltak. Anyaga hidrokvarcit. $2,7 \times 0,8 \times 0,6$ cm.

XI. tábla

JEGYZETEK

1. *Schréter Zoltán*: Az avasi pincesorok. Földtani Közlöny, VIII. 1933.
2. *Mendöl Tibor*: Magyarország településföldrajza. Budapest. 1964.
3. *Vértes L.—Tóth L.*: Der Gebrauch des Glazingen Quarzporphyrs im Paleolithikum des Bükk-Gebirges. Acta A. A. S. H. Hungaricae. Budapest. 1963.
4. *Freund G.*: Die Blattspitzen des Paläolithikums im Európa. Bonn, 1962.
5. *Herman O.*: Der Paläolithische von Miskolc. MAG. XXIII. 1893.
6. *Hillebrand J.*: Das Solutréen Ungarns. PZ. IX. 1917.
7. *Obermaier, H.*: Der Mensch der Vorzeit. 1912. München.
8. *Obermaier, H.*: Ungarn. A. Paläolithikum Im Ebert Reallexikon XIV. 1929.
9. *Vértes L.*: Problemkreis des Szeletien. Slovenska Arch. 4. 1956.
10. *Herman O.*: Zum Solutréen von Miskolc MAG. XXXVI. 1906.
11. *Herman O.*: Das Paläolithikum des Bükk gebirges in Ungarn. MAG. 1908.
12. *Vértes L.*: Problemkreis des Szeletien. Slovenska Arch. 4. 1956.
13. *Hillebrand J.*: Das Paläolithikum. Ungarns. WPZ. VI.
14. *Obermaier H.*: Der Mensch der vorzeit, München. 1912.
15. *Obermaier H.*: Ungarn. A. Paläolithikum in Ebert Reallexikon. XIV. 1929.
16. *Hillebrand J.*: Über ein Atelier des „Proto-Campignien“ auf dem Avasberg in Miskolc (Ungarn). Eiszeit und Urgeschichte 1928.
17. *Hillebrand J.*: Neuere Ausgrabungen auf dem Avasberg bei Miskolc in Ungarn. Eiszeit und Urgeschichte. 1929.
18. *Bárta J.*: K. Problému Listovitych Hrotov tipu Moravany-Dlha. Slovenska A. 1960. VIII.
19. *Kadič O.*: A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. Földtani Intézet Évkönyve XXIII. Budapest.
20. *Prosek F.*: Szeletien na Slovenska. Slovenska A. 1953. I.
21. *Vértes L.*: Observations on the Technique of Production of Seletian Flint Implements. The Prehistoric Society. 1960.
22. *Kozlovski J.*: Proba Klasifikaczi Górnepaleolitycznych Przemysłów ZPloszczami Lisczowatymi W. Europie. Rozprawy i Studia — Tom XXXI.
23. *Vértes L.*: Paläolithische Kulturen des Würm I/II-Interstadials in Ungarn. Acta A. 5. 1955.
24. *Saad A.*: Újabb gyűjtések a Korlát melletti Ravaszlyuktetőn. Folia. A. 19.
25. *Vértes L.*: Mezolitikiceszkie nahodki na Versinye gorü Kőporos gri g. Eger (Vengria). Acta A. 1951.
26. *Gallus S.—Mithay S.*: Győr története a vaskorszakig I. Győr 1942.
27. *Gábori M.*: Az epipaleolithikum lelőhelye Honton. Archeológiai Ért. 1956.
28. *Vértes L.*: Ausgrabungen der Altsteinzeitlichen Siedlung von Arka 1960—61. Acta Arch. 14. 1962.
29. *Bárta J.*: Dolna-Vestonice 1963.
30. *Bánész L.*: Die Problematik der Paläolithischen Besiedlung in Tibava. Slovenska A. VIII. 1960.
31. *Mazolek M.*: Bemerkungen zum Tschechoslovakischen Mesolithikum. Anthrozoikum. 4. 1954.
32. *Bánész L.*: Prehland Paleolitu Vychodného Slovenska. Slovenska A. IX. 1—2. 1961.
33. *Bánész L.*: Prehland Paleolitu Vychodného Slovenska. Slovenska A. IX. 1.2. 1961.
34. *Gábori M.—Gábori V.*: Les Stations de loess Paléolithiques de Hongrie. Acta A. 1957.
35. *Vértes L.*: Neue Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskő. Acta A. 1955.
36. *Saad A.—Gaal*: „Barlangvilág” 1934. IV.
37. *Bárta J.*: Pilestocénne piesocné duny pri Seredi a ich Paleolitieke a mezoliticné osidlenie Slovenská A. Cesopis Slovenskej Akademie vied.
38. *Korobkov I. I.*: Metodike opredelenija nukleunon. Szovjetszkaja Archeológija. 1963. 4.
39. *Kadič O.—Vendl O.*: Geologica Hungarica. 14. 1938.
40. *Mészáros Gy.—Vértes L.*: A paint mine from the early upper paleolithic age near Lovas (Hungary, County Vesp) Acta Arch. 5 (1955).
41. *Tóth L.*: Mezolit-telep Sajóbáonyban. Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. Miskolc, 1973. 17—25.

DER MISKOLCER AVAS-BERG WÄHREND DER URSTEINZEIT
(Auszug)

Der eigentliche Zweck der Studie ist die Mitteilung von Daten. Als Ergebnis mehrjähriger Sammlerarbeit möchten wir die Kenntnisse über das Mesolithikum Nord-Ost-Ungarns ergänzen.

Auf der Hügelkette des Avas-Berges, der sich am Rand der Miskolczer Innenstadt erhebt, haben wir auf einem Gebiet von 4—4,5 km² neben mehreren hundert Splintern und nicht typisierbaren Gegenständen 618 St gut bearbeitete Gegenstände gesammelt. Ihr Vorkommen konzentriert sich auf die Weinberge Avas-Alsószentgyörgy bzw. Avas-Felsőszentgyörgy. Da es sich um Sammlung auf der Oberfläche handelt, können die Funde in stratigraphischer Hinsicht nicht bestimmt werden, so mussten wir uns mit der typologischen Bestimmung begnügen. Zur Klärung der Schichtenreihen haben László Vértes und József Korek 1961 auf dem Weinberg Alsószentgyörgy Ausgrabungen vorgenommen. Die Trennung der Schichten ist nur zum Teil gelungen, da sich über dem Andesittuff bis zur heutigen Oberfläche 40—50 cm dicke, stark vermischte, schwer trennbare Humus- und stellenweise Mergelschichten befinden. Wegen der Erosionswirkung ist die stratigraphische Klärung praktisch unmöglich. Die kulturelle Trennung der Gegenstände war nur mit Hilfe der Typologie möglich, und so können die subjektiven Faktoren grösser als üblich ausfallen.

Trotz der Schwierigkeiten sind wir der Meinung, dass in diesem Material das Seletien in bükkischer und slowakischer Form nachweisbar ist.

Die auf dem Avas vorkommende Pappelblattspitze unterstützt die Meinung László Vértes', dass die Blattspitze in der Petőfi-Strasse vom Avas stammt. Die Verbindung zwischen den slowakischen und bükkischen Seletien hat bis jetzt nur die Blattspitze von der Petőfi-Strasse angenommen. Neuerdings hat der Verfasser auch in Hejce (Komitat Abaúj, NO-Ungarn, cca. 12 km von der slowakischen Grenze) eine vollkommen ausgearbeitete und gleiche Blattspitze vom Typ Moravany-Dlha gefunden.

Das Vorkommen des Bükker Seletien auf dem Avas ist eigentlich nicht neu, denn Ignác Gálffy hat schon 1913 auf dem Avas-Friedhof eine stratigraphisch bewiesene, entwickelte Blattspitze ausgegraben. Der vom Weinberg Alsószentgyörgy stammende „Blattschaber“, der eine „genutete“ Spitze hat, ist das genaue Abbild des entwickelten Fundes der Szeleta-Höhle.

Die Ost-Gravetti-Kultur war bis jetzt auf dem Avas unbekannt, doch Vértes hat ihre Anwesenheit schon früher angenommen. Seine „Ahnung“ halten

wir für erwiesen, weil wir im Material vom Avas viele solcher Gegenstände gefunden haben, die die Prägungen der Ost-Gravetti-Kultur aufweisen: Schaber, genutete Klingen, Mikrolite, Kernsteine usw.

Ein grosser Teil des Avas-Fundes repräsentiert das sich immer mehr entwickelnde nordwestungarische Mesolithikum (spätes Mesolithikum?). Charakteristisch ist der Gebrauch von Blattspitzen, mittlerer Grösse mit reinen Formen, von grossen ovalen Schabern usw. Dieses Gewerbe kann man sehr gut in die Gruppe des Mesolithikum einreihen.

Lajos Tóth

RÉGÉSZETI ADATOK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG I. SZ. I—IV. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

K. VÉGH KATALIN

Észak-Magyarország római kori, i. sz. I—IV. századi történetének, régészeti emlékének tervszerű kutatása hazánk többi területéhez viszonyítva elmaradt, s alig több, mint tizenöt éves múltra tekint vissza. *Párducz M.* és *Korek J.* Ózd-stadioni leletmentése,¹ *Salamon Á.* Szilvásváradon, Arkán, Garadnán, Gibárton és Zalkodon végzett kutatásai,² *Erdélyi I.* ásatása Ipolytölgyesen³ és a szerző miskolci, sajtókeresztúri, szirmabesenyői ásatásai⁴ jelzik e korszak jelentősebb telepfeltárásait. Az Ipoly és a Duna-könyök közötti terület régészeti emlékének 1963-ban *Bóna I.* foglalta össze és tárgyalta a quádok történetének kutatásával kapcsolatban.⁵

A viszonylag kevés közölt leletanyag indokolja azt, hogy még az említett ásatásaink feldolgozása előtt összefoglalóan tárgyaljuk az Észak-Magyarország területén eddig előkerült római kori leleteket. Itt ismertetjük Borsod megye közöletlen, régebben előkerült régészeti anyagát. (A tanulmány anyaggyűjtése 1973-ban zárult.)

PEST MEGYE

1. *Ipolytölgyes*

1967-ben a *Ganádi patak partján* későbronzkori és az i. sz. II. század második feléből római kori település maradványait tárták fel.⁶

2. *Letkés*

Az Ipoly-menti *Vizfogó-dűlőben* Papp L. II—III. századi telep öt földbe-mélyített lakóházának maradványait tárta fel.⁷

3. *Szob*

Az *Öregfalu* területén 1936-ban Horváth A. J. végzett ásatást. A telepet Bóna I. az i. sz. I. század fordulójától a markomann-háborúig, s a II. század végétől vagy a III. század elejétől a IV. század első feléig keltezi.⁸

A *Homokos-dűlőből* III. századi quád urna került a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁹

Szob környékéről való egy aláhajtott lábú bronz fibula.¹⁰

4. *Szob*

A *Duna medréből* egy pár vas sarkantyú jutott a balassagyarmati múzeumba. Kora: III. század vége, IV. század eleje.¹¹

5. *Nógrádverőce*

A római erődnél korábbi quád leletek is előkerültek az ásások során. Valószínű ezért, hogy az ellenerőd egy korábbi quád telep helyén létesült.¹²

6. *Zebegény*

A III. század végéről — IV. század első feléből település leletei kerültek elő.¹³

NÓGRÁD MEGYE

7. *Alsótold*

Római kori telepnyomok.¹⁴

A falutól nyugatra fekvő dombháton X. századi sírok kerültek elő. A temető alatt császárkori település volt.¹⁵

8. *Balassagyarmat*

A Szécsény felé vezető országúton, a várostól 2,6 km-re, terepbejárás során találtak két terra sigillata töredéket. Meghatározásuk: Westerndorf, Helenius, III. század első harmada.¹⁶

9. *Benczurfalva*

Sarkantyút őriz innen a Magyar Nemzeti Múzeum.¹⁷

10. *Cserhátsurány*

Közelebbről ismeretlen lelőhelyről származik egy sarkantyú.¹⁸

11. *Csitár*

A *Völgyi kútnál* 1952-ben edénytöredékek, orsógombok kerültek elő. A telep a IV. század második felére keltezhető.¹⁹

12. *Kazár*

1968-ban került elő: 1., Urna. Sötétszürke, széles szájú, ívelt nyakú, talpas. Válla díszített: három függőleges árkolás között egy-egy ovális, ferdén rovatkolt bütyök. Hiányos. 2., Urna töredékei. Sötétszürke, kihajló peremű, válla árkolt függőleges és ferde kötegekben.²⁰

13. *Mátraszele*

Jánosaknán, bányaomlásból császárkori településmaradványt találtak kerámiaanyaggal.²¹

Terepbejárás során *Salamon Á.* még egy települést figyelt meg.²²

14. *Nagyoroszi*Római kori telepnyomok.²³15. *Szécsény*Terra sigillata utal római kori településre.²⁴16. *Tar*

A Hatvan-salgótarjáni műút építése során Tartól nyugatra, 100—150 méteres szakaszon „IV. századi vandál beütéses szarmata telep” került felszínre. A település 50—60, többnyire kisméretű gödörből állt.²⁵

A község másik részén is találtak római kori telepnyomokat.²⁶

HEVES MEGYE

17. *Eger*

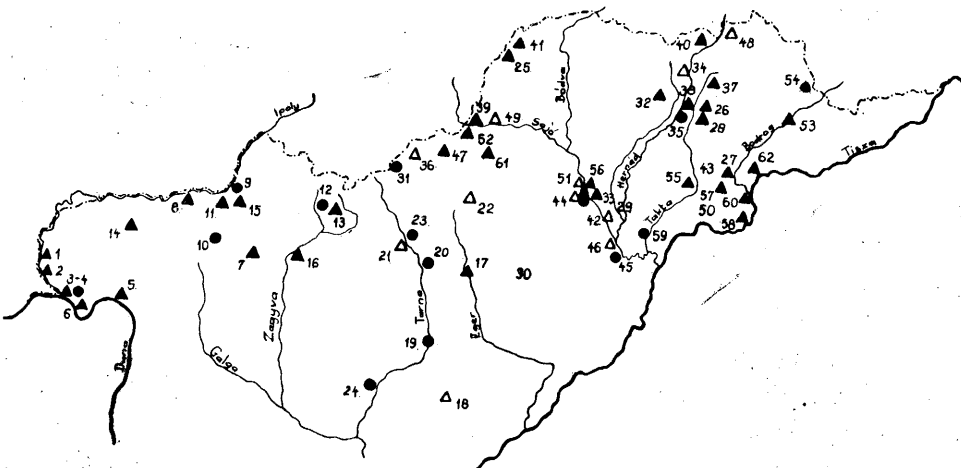
A *Szölköskéről* származik egy hombár-peremtöredék, hullámvonalköteg-díszítéssel a perem alatt.²⁷

18. *Heves*

A *Fácánoson* próbaásatás során középkori maradványok mellett császárkori települést is találtak. A kerámianyagban sok olyan cserép volt, amely a továbbélő kelta őslakosság hagyatéka.²⁸

19. *Kompolt*

A *Magtári-dűlőben* honfoglalás kori temetkezések mellett öt II—III. századi sírt tártak fel.²⁹

1. kép. Római kori lelőhelyek Észak-Magyarországon.

Jelmagyarázat: ▲ telepek △ telepek kelta, dák jellegű kerámiával ● sírok

20. *Sirok*

Vandál sírból vagy sírokból származnak a következő tárgyak: sarkantyú-pár, olló, lándzsák, bronz és agyagedény, vaslemeztöredékek.³⁰

21. *Szajla*

A *Tarna patak partján* 1963-ban későbronzkori urnatemető feltárása során szórványosan császárkori cserepek is előkerültek: grafitos perem- és seprűzött oldalrészek; szürke, téglavörös, korongolt töredékek; durva, S profilú házi kerámia maradványai.³¹ A leletek kora római kori településre mutatnak.

22. *Szilvásvárad*

A *Sport-téren Salamon Á.* ásott császárkori telepet, amelyet a késő keltakortól a IV. századig keltezett.³²

23. *Terpes*

A szécsényi múzeum sírleleteket őriz innen: kard, lándzsa, olló, nyílhegy, pajzsfogó, vascsipesz, kulcsok, csiholó acél.³³

24. *Visznek*

A *Kecske-dombon* leletmentés során az avar temető nyugati — délnyugati szélén egy „rómaikori barbár urnafészek” maradványát találták.³⁴

Heves megyéből, ismeretlen lelőhelyről őrzi az egri múzeum a következő tárgyakat: két bronz sarkantyú, bronz lószerszámtartozék.³⁵

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE³⁶25. *Aggtelek*

A *Baradla-barlang bejárata előtt* 1967-ben Patay P. gyűjtött össze néhány rómaikori edénytöredéket³⁷: 1., Szürke, vastag, kihajló hombár-perem³⁸ (I. t. 1.). 2., Fényes, fekete, kihajló peremrész (I. t. 2.). 3., Barnás-szürke, benyomott és bekarcolt hullámvonalas díszű oldalrész kihajló peremmel és kiugró vállal (I. t. 3—5.). 4., Barna csupor egyenes szájú töredéke ujjbenyomásos szalagdíszsel (I. t. 6.). 5., Szürke, vastag, háromszög átmetszetű füldarab (I. t. 7.). 6., Szürke, vastag oldaltöredék bekarcolt hullámvonallal (I. t. 8.). 7., Világosszürke, ovális metszetű fültöredék. 8., Fekete, domború vállrész. Lelt. sz: 67. 28. 1—8.

26. *Arka*

1959—60-ban *Salamon Á.* végzett II—III. századi telepen feltárást.³⁹

Saad A. gyűjtéseként került a miskolci Herman Ottó Múzeumba 1970-ben egy szürkés-barna, széles hombár-peremrész (I. t. 9.). Lelt. sz: 71. 27. 1.

27. *Bodrogkeresztúr*

A *bodrogkeresztúr—tokaji országút mentén* 1958-ban vízvezeték-fektetés munkálatai során keresztül vágták az 1920—24-ben *Hillebrandt J.* és *Bella L.* által kutatott rézkori temető területét. *Patay P.* a leletmentés során négy rézkori

sírt tárt fel, a vízvezeték-árokban pedig több őskori és római kori gödör látszott. Az árokból széles hombár-peremek, egyéb peremrészek és korongolt töredék kerültek ki.⁴⁰

A *Kutyasoron* 1951-ben, *Patay P.* újkőkori telepen végzett ásatást, ennek során római kori település leletei is felszínre kerültek. Az első ásónyomból korongolt sárga és szürke, kihajló perem, továbbá egy szürke, széles hombár-peremrész származik. Az I. a. felület második ásónyomából valók a következő leletek: 1., Téglavörös, korongolt, öblös hasú edény töredéke kihajló peremmel. A vállon bekarcolt vonalak és benyomott díszítés láthatók (II. t. 1.). 2., Szürke, korongolt peremrész, a perem alatt besimított hullámvonallal (II. t. 2.). 3., Szürke, korongolt korsó szájrésze füllel (II. t. 3.). 4., 2 db szürke, korongolt hombárperem, a perem alatt bekarcolt hullámvonalköteggel (II. t. 4.). 5., Téglavörös, korongolt, kihajló peremdarab. 6., Szürke, korongolt, vízszintes bekarcolt vonalas oldalrészek. 7., Szürke, korongolt fenéktöredék. A „D” gödörből valók az alábbiak: 1., Szürke, korongolt, kihajló peremű oldalrész bordákkal és függőleges, vízszintes, hullámvonalas besimítással (II. t. 5.). 2., Szürke, korongolt oldalrész vízszintes peremmel, hálós besimítással (II. t. 6.). 3., Barna, durva oldalrész szabálytalan, vízszintes árkolással. A II. felület második ásónyomában egy bronz fibulát találtak. Aláhajtott lábú, a kengyele kissé kiszélesedő (II. t. 7.). A II. felületből származnak: 1., Barnás-szürke, durva csésze egy füllel. M: 3,1 cm, szá: 7 cm, fá: 4,4 cm. (II. t. 8.). 2., Fényesre simított felületű, szürke, csonkakúpos aljú edény töredékei (II. t. 9.). Lelt. sz: 58. 16. 5—17, 51—56, 106—107.

28. *Boldogkőváralja*

A *Fő utcában*, Szepesvári Ferenc házánál hombárperemet találtak. Szürke, vastag, a perem alatt bekarcolt vonalköteggel (III. t. 1.). Lelt. sz: 63. 41. 1.

A *Tekeres-patak völgyében* 1963-ban gyűjtöttünk néhány edénytöredéket: 1., Szürke, vastag hombárperem, a perem alatt mélyen bekarcolt hullámvonallal (III. t. 2.). 2., Barna, vastag hombár-oldalrész mélyen bekarcolt hullámvonalköteggel (III. t. 3.). Ugyaninnen később még egy hombár-perem jutott a múzeumba. Szürke, vastag, a perem alatt bekarcolt hullámvonalköteg van (III. t. 4.). Lelt. sz: 63.40.1—2., 67.29.1.

29. *Bőcs*

Külsőbőcsről *Párducz M.* közölt egy jól iszapolt agyagból készült, talpas poharat.⁴¹

30. *Cserépfalu*

Az *őregtorony* területéről 1956-ban került be a múzeumba egy szürke, duzzadt peremrész (III. t. 5.). Lelt. sz: 58.23.1.

31. *Domaháza*

A tiszafüredi múzeum őriz innen női sírhoz tartozó leleteket: 26 db borostyángyöngyöt, terra sigillata utánzatú edényt, továbbá más sírokból származó borostyángyöngyöt és több, provinciális jellegű edényt.⁴² A leletek késő római koriak.

32. *Fancsal*

1952-ben Pócsi István tanító — valószínűleg településről — gyűjtött össze néhány edénytöredéket. Az *ev. lelkész-ház kertjéből* való egy széles, szürke szalagfűl. A *Zsellérlegelőről* származnak a következők: szürke, behúzott tálperem, 2 db szürke, tagolt perem és szürke, lehajló peremrész. Lelt. sz.: 58.55.2., 58.59.4—6.

33. *Felsőzsolca*

A *Sajó-ártéren* levő homokbányában, a Csikó-tó mellett került elő 1932-ben egy csupor. Szürke, szivacsos anyagú, a kihajló perem alatt bekarcolt hullámvonalaköteggel (IV. t. 1.). Lelt. sz.: 53.1280.1.

A *tsz homokbányájából* Zsira Sándor ajándékaaként jutott a miskolci múzeumba 1962-ben: 1., Tál. Sárgás-barna, szemcsés anyagú, pereme kihajló (IV. t. 2.). M: 11,4 cm, szá: 21,5 cm, fá: 8,6 cm. 2., Barnás-szürke, kihajló peremű oldalrész, bekarcolt vízszintes vonalak között benyomkodott fenyőág dísszel (IV. t. 3.). 3., Terra sigillata töredék, medaillonban harcos ábrázolásával (IV. t. 4.). I. u. 150—180 közé keltezhető.⁴³ Lelt. sz.: 63.42. 1—3.

34. *Garadna*

1959—60-ban *Salamon Á.* tárt fel császárkori településmaradványokat. *Török Gy.* a késő keltakortól keltezi.⁴⁴

35. *Gibárt*

A múlt században került elő egy vandál urnasír, amelynek anyaga a kassai Kelet-szlovákiai Múzeumban van. A következő tárgyakból áll: 2 sarkantyú, lándzsahegy, ezüsttel berakott lándzsahegy, nyílhegy, 7 kés, összehajtogatott kard, amely egy urnában volt, 2 csat, pajzsfogó.⁴⁵

Kalicz N. 1958. évi jelentése szerint Gibárttól északra, kb. 1 km-re, a *Hernád partszakadásában* római kori település nyomai látszottak.⁴⁶ 1961-ben *Salamon Á.* végzett itt feltárást.⁴⁷

36. *Hangony*

1963-ban a községtől keletre, az *Orvége dűlőben*, a Hangony patak északi partján levő, 5—8 m magasan kiemelkedő vonulaton homokbányászás során koravaskori, s e fölött római kori település leletei kerültek elő. A római kori telepjelenségek, gödrök egymástól nagy távolságra mutatkoztak, a település kb. 350 m hosszú és 80 m széles területen húzódott. A leleteket *Dobosy L.* ózdi iskolaigazgató gyűjtötte össze.⁴⁸ A római kori gödrökből az alábbi edénytöredékek származnak: vörös és fekete, durva, kihajló peremek, hullámvonalas oldalrészek; behúzott tálperemek; szürke, korongolt töredékek; fekete, finom anyagú oldalrészek, hosszú bütyktöredékek; ujjbenyomásos szalagdíszes cserép; barna oldalrész bepecsételt díszítéssel (IV. t. 5.); fekete, finom anyagú oldaltöredék függőlegesen bekarcolt vonalakkal és benyomott pontsorrall (IV. t. 6.). A leletek az ózdi múzeumban vannak.

37. *Hejce*

1969-ben a *Káposztás-kertben* telepről kerültek elő a következő cserepek: 1., Barna, durva, vastag oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (IV. t. 7.). 2., Barna, durva oldalrész bekarcolt hullámvonallal és egy kerek ujjbenyomással. 3., Szürke oldaltöredék bekarcolt vízszintes, egyenes vonalakkal. 4., Szürke, korongolt, tagolt fenéktöredék. Lelt. sz.: 69.41.1—4.

38. *Hernádcéce*

A *Miszlonka-tetőn*, telepről, 1959-ben *Megay G.* gyűjtött össze néhány római kori cserepet: bekarcolt hullámvonalköteges oldalrészeket; korongolt, szürke, kihajló perem-, fül- és fenéktöredékeket. Lelt. sz.: 60.20.14—18.

39. *Hét*

Pogony-pusztán, az új településen a felszínen találták az alábbi leleteket: 1., Nyílhegy. Vas, háromélű. H: 7,7 cm (IV. t. 8.). 2., Szürke, vastag oldalrész bekarcolt egyenes és hullámvonalköteggel (IV. t. 9.). 3., Téglavörös, vastag hombár-oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (IV. t. 10.). 4., Szürke, becsipkedett díszű oldaltöredék (IV. t. 11.). 5., Barnás-szürke oldalrész bekarcolt egyenes vonallal és fenyőág dísszel (IV. t. 12.). 6., Szürke és vörös oldalrész két bekarcolt egyenes vonallal. Lelt. sz.: 68.19.1—9.

40. *Hidasnémeti*

1969-ben került be a múzeumba innen néhány edénytöredék: 1., Szürke, vastag hombár-perem (V. t. 1.). 2., Szürke, korongolt tál egyenes oldalrésze duzzadt peremmel (V. t. 2.). 3., Barna, duzzadt, tagolt peremtöredék. 4., Szürke, korongolt, kihajló perem tagolt vállal. 5., Tálka behúzott peremrésze. Barna, belül sötétszürke. 6., Barna, gyűrűs aljrész. Lelt. sz.: 69.40.1—6.

41. *Jósvafő*

Szelce-pusztán, Izsó András földjén 1964-ben *Nováki Gyula* gyűjtött össze az újkőkori cserepek mellett valószínűleg telephez tartozó római koriakat is: szürke, kihajló peremrészeket és aljtöredékeket, szürke, korongolt, duzzadt peremrészt. Lelt. sz.: 65.36.3—7.

42. *Kistokaj*

A vasútállomás melletti *homokbányában*, a Gerenda nevű határrészben 1963-ban végzett leletmentés során több római kori gödröt bontottunk ki. A gödrök egymástól nagyobb távolságban szétszórtnak voltak, oválisak, 1,50—2 m átmérőjűek. Az előkerült leletanyag sajnos, a restaurálás során összekeveredett, így az alábbi gödrökhöz való tartozásuk bizonytalan. *I. gödör*: mélysége 40 cm. Leletek: 1., Terra sigillata tál (V. t. 3.). *Gabler D.* meghatározása szerint Drag. 37 formájú, Rheinzabern-i és Antonius Pius — Marcus Aurelius korára tehető.⁴⁹ M: 8,2 cm, szá: 16,5 cm. 2., Terra sigillata töredék (V. t. 4.). Drag. 37 formájú tálból. 3., Terra sigillata töredék (V. t. 5.). Drag. 37 formájú tálból. Westendorf-i, a III. sz. első harmadára tehető.⁵⁰ 4., Barna, egyenes peremrész és fenéktöredék. *2. gödör*: mélysége 53 cm. 1., Téglavörös, korongolt oldalrész duzzadt

peremmel (VI. t. 1.). 2., Korongolt, téglavörös korsó nyakrésze (VI. t. 2.). 3., Szürke, kihajló peremű oldaltöredék, a vállon ujjbenyomásokkal (VI. t. 3.). 4., Szürke, korongolt, kihajló perem. 5., Vastag, szürke, egyenes peremrészek és oldaltöredékek. 6., Barna, behúzott tálperem. 3. *gödör*: mélysége 40 cm. 1., Téglavörös, korongolt, duzzadt, profilált peremű oldalrész (VI. t. 4.). 2., Szürkés-barna, durva oldaltöredékek. 3., Barna, durva fültöredék. Kerek metszetű. 4., Orsógomb, csonkakúp alakú (VI. t. 6.). Átm: 4,8 cm. 4. *gödör*: mélysége 70 cm. 1., Behúzott peremű, szürkés-barna tál fele, oldalán két bütyökkel (VI. t. 5.). 2., Barnás-szürke, korongolt tál oldalrésze, erősen kihajló peremmel (VI. t. 7.). 3., Szürke oldaltöredék bekarcolt díszítéssel (VI. t. 8—9.). 4., Barnás-szürke, egyenes peremű oldalrészek bütyökkel és ujjbenyomásos díszítéssel (VII. t. 1.). 5., Fekete, vastag cserép bütyökkel (VII. t. 2.). 6., Szürke, egyenes perem és fenéktöredékek. 7., Fekete, korongolt, ívelt vállrész. 8., Fenőkő. H: 9,7 cm, m: 1,3 cm. (VII. t. 5.) 5. *gödör*: mélysége 85 cm. 1., Szürke kis bögre fele, vízszintesen elhelyezett kis füllel (VII. t. 3.). 2., 2 db szürke, korongolt oldalrész kihajló peremmel. 3., Barna, egyenes peremtöredék. 6. *gödör*: mélysége 65 cm. 1., Korongolt oldal- és peremrészek (VII. t. 4.). 2., Sötétszürke, ujjbenyomásos oldalrész (VII. t. 6.). 3., Szürke, seprűzött oldalrész. 4., Durva oldalrészek. 7. *gödör*: mélysége 95 cm. 1., Nagy fazék, barna. Pereme alatt ujjbenyomásos díszítés. M: 40 cm, szá: 27,5 cm, fá: 18,5 cm (VII. t. 7.). 2., Vörös-barna, korongolt tál fele (VII. t. 8.). 3., 2 db vörös, korongolt oldalrész fogaskerek-díszítéssel (VII. t. 9.). 4., Világosbarna, korongolt oldalrészek. 5., Szürkésbarna, vastag, durva oldalrészek. 8. *gödör*: mélysége 80 cm. 1., Grafitos, fésűs díszű töredékek (VIII. t. 1—2.). 2., Szürke, korongolt táltöredék, a vállon két bekarcolt vonallal (VIII. t. 3.). 3., Szürke, korongolt táltöredék (VIII. t. 4.). 4., Szürke, korongolt, kihajló peremrész (VIII. t. 5.). 5., Szürke, korongolt, kihajló tálperemek. 6., Durva oldaltöredékek. 9. *gödör*: mélysége 55 cm. Kövek, állatcsontok és durva, vastag edényoldalrészek voltak benne. A homokbánya területéről még a következő cserepeket gyűjtöttük össze: 1., Szürke, korongolt oldalrész körös és pontsoros bepecsételéssel (VIII. t. 6.). 2., Szürke, durva oldalrész bütyökkel (VIII. t. 7.). 3., Több kihajló és behúzott peremrész és oldaltöredékek.

A homokbánya déli részén honfoglaláskori temető leletmentése során gyűjtöttünk 1970-ben néhány római kori edénytöredéket: 1., Grafitos, duzzadt peremrész bevagdalt és fésűs díszű oldallal (IX. t. 1.). 2., 2. db szürke, korongolt táloldalrész (IX. t. 2.). 3., Szürke, korongolt oldalrész két lapos bordával díszítve (IX. t. 3.). 4., Szürke csupor oldalrésze kettős bütyökkel (IX. t. 4.). 5., Sárgás-barna, korongolt oldalrész vörösés-barna festett vonalakkal (IX. t. 6.). 6., Korongolt, kihajló peremek. 7., 2 db grafitos, duzzadt peremrész. 8., Terra sigillata töredék (IX. t. 5.). Drag. 37 formájú tál oldalrésze. Meghatározása: Rheinzabern, Mammilianus, 194—233 közé tehető.⁵¹ A kistokaji leletek lelt. sz: 65.20.1—67., 71.21.3—13., 71.32.1.

Kistokaj határában, a gázvezeték mentén gyűjtöttek és adtak át a múzeumnak néhány római kori cserepet: grafitos, duzzadt peremrész, kihajló peremű, durva oldalrészek. Lelt. sz: 69.43.1—4.

43. *Mád*

Az iskolaudvaron került elő egy hagymafejes bronz fibula, amelyet a Szerencsi Helytörténeti Múzeum őriz. Beütött és rovátkolt díszítés van rajta. H: 7,6 cm. (X. t. 1.).

44. *Miskolc*

A Bessenyei- és Vásárhelyi-út közötti területen, a régi katonai gyakorló téren egy kis kézzel formált, szürke, kihajló peremű csuport találtak, amelyben 115 különböző római pénz volt. *Leszih Andor* feljegyzése szerint a legkésőbbi érem kibocsátási éve: i. sz. 193. A régi katonai gyakorló térről Marjalaki Kiss Lajos gyűjtéseként is jutottak be a múzeumba — őskori tárgyakkal együtt — római kori leletek: 1., Szürke, kihajló peremű, ferdén árkolt csésze fele (X. t. 2.). Fá: kb. 5 cm. 2., Szürke hombárperem, a perem alatt hornyolásokkal (X. t. 3.). 3., Szürke, tagolt hombár-perem, a perem alatt bekarcolt hullámvonal-köteggel (X. t. 4.). Lelt. sz: 53.818.3., 53.1195.1—2.

A *Betonárugyárban*, a kazánház átépítésével kapcsolatos földmunkák során római kori telep maradványai kerültek felszínre. A 2,30 m mélyen levő paticsrétegben és fölötté is cserepeket és állatcsontokat találtunk. 1., Barnás-vörös, durva, talpas tálka alja. Talpátm: 7,5 cm. (X. t. 5.). 2., Barna, tagolt hombárperem (X. t. 6.). 3., Kézzel formált és korongolt oldalrészek. 4., 2 db világosbarna, korongolt, festett kis oldalrész fogaskerékdíszítéssel. Lelt. sz: 64.25.1—7.

Dudujkán, a Műszaki Egyetem mellett is kerültek elő római kori edénytöredékek: 1., Szürke, korongolt, egyenes oldalrész duzzadt peremmel (X. t. 7.). 2., Szürke oldalrész egyenes peremmel, benyomkodott bordával (X. t. 8.). 3., Grafitos oldalrész vízszintes bordával és fésűs díszítéssel. Lelt. sz: 63.28.2—5.

Hejőcsabán, a Cementgyárnál a Hejőparton is van császárkori telep.⁵²

A *Sötétkapu mellett Komáromy J.* ásatása során római kori település-maradványok is előkerültek. A leletek értékelését *Párducz M.* végezte el.⁵³ A telepet az i. sz. kezdetétől a II. sz. közepéig keltezte.

A Rákóczi u. 2. sz. alatt került elő 1957-ben néhány kerámiatöredék, amelyek a sötétkapui telepről származnak: 1., Szürke oldalrész egymást keresztező, bekarcolt vonalakkal (XI. t. 1.). 2., Barna hombárperem (XI. t. 2.). 3., Durva oldalrészek. Lelt.sz:65.4.1—7.

A *Szabadság-téren* 1962-ben végeztünk leletmentést, amelynek során I—II. századi telepnymot találtunk.⁵⁴

A *Tiszai pályaudvaron* 1911-ben találtak egy kis bögrét. Szürke, finoman iszapolt agyagból készült, egy fülű (XI. t. 3.). M: 11,5 cm, szá: 8 cm, fá: 5 cm. Lelt. sz: 53.1145.1.

A *Fűtőház területéről* egy szürke, durva kis csuport származik (XI. t. 4.). M: 10,3 cm, szá: 9,3 cm, fá: 7,5 cm. Lelt. sz: 53.1284.1.

A *Rendező pályaudvaron* 1950-ben *Megay G.* gyűjtötte össze a következő római kori leleteket: 1., Rózsaszínű, korongolt tál darabjai. A fényes vörös bevonás foltokban maradt meg. Kör- és szívalakú bepecsételt díszítéssel (XI. t. 7.). 2., Sötétszürke, becsipkedett díszű edény oldalrészei (XI. t. 5.). 3., Barnás-szürke, durva, körömbenyomásos oldalrészek (XI. t. 6.). 4., Sötétszürke, korongolt, kihajló peremtöredék. 5., Barna, durva, kihajló peremű csuport

oldalrésze, a vállon bekarcolt hullámvonalakkal (XI. t. 8.). Lelt. sz.: 53.1183.1—2., 53.1184.1—5.

A *Sajó-parton*, a *Zsarnay-tagon* római kori telepet ásatott *Megay G.* 1934-ben. Tűzhelyben és körülötte találta a következő leleteket: 1. Szürke, korongolt, kihajló peremű edény harmada (XI. t. 9.). 2. Szürke, durva, kihajló peremű töredék, a vállon ujjbenyomással (XII. t. 1.). 3. Világosbarna, durva, kihajló peremű cserép, a vállon ferde bevágásokkal (XII. t. 2.). 4. Szürke, korongolt, kihajló peremű oldalrész, a perem alatt bordával (XII. t. 3.). 5. Szürke, durva, kihajló peremrészek és fenéktöredék. 6., Vörös, finom anyagú kis oldalrész két hornyolással. 7. Orsógomb. Csonkakúpalakú, szürke (XII. t. 4.). M: 3 cm, átm.: 3,6 cm. 8., Bronz karika. Ovális (XII. t. 5.). Átm.: 3 cm. 9. Ezüst fibula tűje (XII. t. 6.). H: 4,1 cm. A lelettel együtt egy római ezüst pénz is előkerült, *Leszih A.* meghatározása szerint II. Claudius Gothicus (268—270) pénze. Lelt. sz.: 53.1193.1—11., 58.129.1—2.

A *Sajó mellett*, homokbányákban került elő 1911-ben két fibula: 1. Bronz, aláhajtott lábú. Lemezes kengyelén bevéselt cikk-cakk minta (XII. t. 7.). H: 5,6 cm. 2., Bronz, aláhajtott lábú (XII. t. 8.). H: 5,5 cm. Lelt. sz.: 53.1296.1—2.

A *Szirma határában* levő Ósenke pusztáról, a Sajó melletti Mester-féle kavicsbányából az 1940-es évek elején jutottak a múzeumba leletek: 1., Sötétszürke, árktolt, kihajló peremű oldalrész, a vállon két bekarcolt vonallal (XII. t. 9.). 2., Hombár-perem, tagolt (XII. t. 10.). Lelt. sz.: 53.617.1., 58.67.5.

A *Fáskert* területén az 1930-as évek elejétől 1948-ig kerültek elő leletek. Ezek nagy része temetőhöz tartozik, de a sok edénytöredék még telepre is enged következtetni. Először a sírleleteket közöljük. Előkerülési körülményeiket a leltárkönyvi bejegyzésekből ismerjük. *a) sír*: Mélysége: 60—70 cm. A váz fejjel „északnak nézett”. A lábak között kis bögre volt: sötétszürke, kihajló peremű. Hasa enyhén horpasztott (XIII. t. 1.). Få.: 5 cm. A derék tájon vasfibulát találtak, h.: 4 cm. (XIII. t. 2.). *b) sír*. Mellékletek: 1., Bronz csat, tuskéje hiányzik. H.: 4,5 cm, sz.: 2,4 cm. (XIII. t. 3.). 2., Gyöngy. Szürke paszta, felülete feketés csillagokkal rajzolt (XIII. t. 4.). Átm.: 1,5 cm. 3., Gyöngy. Szürke paszta (XIII. t. 5.). 4., Vaskés. Egyélű. Hiányos (XIII. t. 6.). H.: 6,7 cm, sz.: 1,3 cm. 5., Lándzsa. Vas (XIII. t. 7.). H.: 27,5 cm. 6., Vas tárgy, gombalakú, töredékes. *c) sír*. A b) sírhoz közel került elő. Mélysége: 150 cm. A váz arccal kelet felé nézett. Mellékletek: 1., Fibula. A nyaknál találták. Ezüst. Kerekmetszetű kengyele rovátkolt. Tűje hiányzik (XIII. t. 8.). H.: 6,1 cm. 2., Fibula töredéke. Ezüst, lemezes. (XIII. t. 9.). H.: 6,2 cm. 3., Fibula töredéke. Ezüst, lemezes (XIII. t. 10.). H.: 5 cm. 4. Bronzlemez, kis lyukkal. 4 db, a „váz bal lábcsontjánál voltak”. (XIII. t. 11.) 5., 2. db karperec, a két karon voltak. Ezüstök, kerekmetszetűek, szélesedő végűek, díszítetlenek (XIII. t. 12—13.). 6., Gyöngyök: 1 db fehér kalcidon, lapított, átm.: 1,7 cm.; 1 db méz, hordóalakú, h.: 1,5 cm; 1 db fekete paszta, h.: 1,1 cm; 6 db piros paszta, h.: 0,6 cm (XIII. t. 14.). *d) sír*. A b) és c) sírhoz közel került elő. Mellékletek: 1., Vaskés. A derékon találtak. Nyele letört (XIII. t. 15.). H.: 14 cm. 2., Vas kard. A váz jobb oldalán volt. Kétélű (XIII. t. 16.). H.: 82,5 cm. 3. Csésze. Vöröses-barna, virágcserepalakú, durva szemcsés (XIII. t. 17.). M.: 9,2 cm, szá.: 13 cm, fá.: 5 cm. A lábfejek között került elő. Lelt. sz.: 53.1169.1., 53.1178.1., 53.1170.1—6., 53.1171.1—9., 53.1172.1—3.

Az alábbi tárgyak szintén sírokhoz tartozhattak: 1. Gyöngy. Mész. Átm.: 1,5 cm (XIII. t. 18.). 2. Gyöngy. Kék üveg. Átm.: 1,4 cm (XIII. t. 19.). 3. Fibula. Bronz (XIV. t. 1.). H.: 6,3 cm. 4. Vas kés. Egyélű (XIV. t. 2.). H.: 22,8 cm. 5. Vas kés. Egyélű (XIV. t. 6.). H.: 10,2 cm. 6. Vaskés. Egyélű (XIV. t. 7.). H.: 9,8 cm. 7. Orsógomb. Szürke, kettőscsonkakúpos (XIV. t. 3.). M.: 1,9 cm, átm.: 3,7 cm. 8. Orsógomb. Világosszürke, korongolt edény oldalából (XIV. t. 4.). 9. Orsógomb. Szürke, kettős csonkakúp alakú (XIV. t. 8.). M.: 1,6 cm, átm.: 2,5 cm. 10. Fenőkő. Barnásszürke (XIV. t. 5.). H.: 7 cm. 11. Fenőkő. Vörös (XIV. t. 9.). H.: 6,2 cm. 12. Fibula. Bronz. Aláhajtott lábú, kengyelén gyöngyszerűen tagolt bordával (XIV. t. 10.). H.: 5,5 cm. 13. Fibula. Bronz. Töredékes (XIV. t. 11.). H.: 3,5 cm. Szintén sírból származhat egy — 1948-ban vétel útján múzeumba jutott — nagy tál (XIV. t. 12.). Feketés-szürke. M.: 16 cm, szá.: 29,5 cm, fá.: 8 cm. E tárgyak lelt. sz.: 53.1173.1., 53.1174.1., 53.1175.1—2., 53.1176.1—4., 53.1177.1., 53.1179.14—17., 53.1180.1.

A Fáskertből több római pénz származik, nyilvánvalóan a temető sírjából kerültek elő a földmunkák során. Ezek többek között — *Leszih A.* meghatározása szerint — Gallienus, II. Claudius Gothicus, Diocletianus, I. Constantinus, I. Licinius, II. Constantius, I. Constans pénzei, tehát 254—361 között készültek.

A sírok előkerülésével egyidőben sok edénytöredéket is találtak, amelyek valószínűleg *település* maradványai: 1., Szürkés-vörös, korongolt, bordázott oldalrész (XIV. t. 13.). 2. Szürke hombár-peremek (XIV. t. 14—16.). 3. Sötétszürke, korongolt oldalrész bekarcolt vonalak között benyomkodott díszítéssel (XIV. t. 17.). 4. Szürke, korongolt oldaltöredék fogaskerék-díszítéssel (XIV. t. 18.). 5. 7 db szürke, tagolt hombár-perem (XV. t. 1., 6.). 6. Szürkés-barna, korongolt oldalrész benyomott kör- és ékalakú díszítéssel (XV. t. 2.). 7. Szürke oldalrész ovális benyomásokkal (XV. t. 3.). 8. 2 db barnás-szürke cserép ferde benyomásokkal (XV. t. 4.). 9. 2 db barna, durva, benyomkodott perem (XV. t. 5.). 10. Sötétszürke, durva perem ujjbenyomásos díszítéssel (XV. t. 7.). 11. Szürke, vastag aljrész, a fenék széle fölött benyomott négyszöges sor díszíti (XV. t. 8.). 12. Szürke, behúzott peremű, korongolt tál töredéke (XV. t. 9.). 13. Szürke, korongolt oldalrész bepecsételt díszítéssel (XV. t. 10.). 14. Fültöredék benyomkodott apró négyszögekből álló sorral díszítve (XV. t. 11.). 15. Szürke, korongolt aljrész koncentrikus árkolással (XV. t. 13.). 16. Szürke és vörös, korongolt oldalrészek. 17. Szürke, durva oldalrészek és kihajló peremek. 18. Orsógomb, bevágásokkal díszítve (XV. t. 12.). Átm.: 2,8 cm. Lelt. sz.: 53.1168.1—10., 53.1169.2—8., 53.1177.2., 53.1179.1—13., 58.67.1—8., 58.70.1—5.

Szirmán, a Sajó-parton, a *Sóskásnak* nevezett részen 1946—47-ben kerültek elő római kori edénytöredékek: 1. Szürke, korongolt, behúzott peremű táltöredék (XVI. t. 1.). 2. Szürke, csonkakúp alakú csésze töredéke (XVI. t. 2.). M.: 4,4 cm, 3., Szürke, durva oldalrész benyomott díszel (XVI. t. 3.). 4. Barna oldaltöredék körömbenyomással (XVI. t. 4.). 5. Szürke, korongolt cserép nagy fogaskerék-díszítéssel (XVI. t. 5., 8.). 6. Vörös-barna hombár perem- és oldalrészei (XVI. t. 7.). 7. Szürke, korongolt, duzzadt perem (XVI. t. 9.). 8. Szürke oldalrész kihajló peremmel, vállán bekarcolt vonal alatt három kerek benyomással (XVI. t. 10.). 9. Feketés-szürke, kihajló perem tűzdelt dí-

szítéssel (XVI. t. 11.). 10. Feketés-szürke, benyomkodott-gödröcskés díszű oldalrész (XVI. t. 12.). 11. Szürkés-vörös oldalrész benyomkodott szalagdísszel (XVII. t. 1.). 12. Szürke, korongolt, vastag oldalrész bekarcolt egyenes és hullámvonalköteggel (XVII. t. 2.). 13. Szürkés-barna oldalrész körömcsípes szalagdísszel (XVII. t. 3.). 14. Szürke oldalrész vízszintesen betűzdelt díszítéssel (XVII. t. 4.). 15. Szürke, finom anyagú oldalrész bekarcolt hullámvonallal (XVII. t. 5.). 16. Szürke, széles hombár-perem (XVII. t. 6.). 17. Világosbarna, korongolt oldalrész benyomott díszítéssel (XVII. t. 7.). 18. Szürke, korongolt oldalrész, triskeles töredéke bepecsételt díszítéssel (XVII. t. 8.). 19. Barnás-szürke oldalrész benyomott, szögletes pontsorról (XVII. t. 9.). 20. Barna cserép bekarcolt rácsmintával (XVII. t. 10.). 21. Szürke, kihajló peremű töredék bekarcolt vonalkötegekkel (XVII. t. 11.). 22. Több korongolt és kézzel formált oldalrész és fenéktöredék. 23. Vaskés (XVI. t. 6.). H.: 7,7 cm. Lelt. sz.: 53.857.1., 53.1163.1—4., 53.1164.1—10., 53.1165.1., 53.1166.1—11., 53.1167.1—6., 53.1181.1—3., 58.68.3—5., 58.105.1—2.⁵⁵

45. Muhi

A *Kocsmadombon* 1929-ben bronz sarkantyút találtak (XVIII. t. 1.). A kúpos tüske tövéénél két bekarcolt vonal van. H.: 7,2 cm. Lelt. sz.: 53.1196.1. Ugyanakkor itt egy Traianus ezüst pénzt is találtak, majd az 1930-ban végzett ásátás során az őskori sírok között egy vandál urnasírt. Az apró pontbenyomásokkal képezett horogkeresztekkel és háromszögekkel díszített, talpas urnát kőlap fedte. Az urnában a hamvak között 3 orsógomb volt. A temetkezést *Leszih A.* közölte.⁵⁶

46. Ónod

1968-ban a *homokbányában* késő bronzkori telep leletmentése során római kori telepjelenségek és leletek is előkerültek. I. szelvény: 1., Szürke, korongolt, behúzott peremű táltöredék (XVIII. t. 2.). 2., Szürke, korongolt oldalrészek. 3. Fenőkódarab (XVIII. t. 3.). I. szelvény, 2. gödör, mélysége: 130 cm. Szürke, korongolt és barna, durva cserepek voltak benne.

A homokbánya oldalában is volt római kori gödör. Mélysége: 150 cm. Leletek: 1. Sötétszürke, ívelt nyakú, domború vállú bögre töredéke (XVIII. t. 4.). 2. Barnás-szürke, egyenes peremű oldalrész, a perem alatt bütyökkel (XVIII. t. 7.). 3. Szürke, korongolt oldalrészek és behúzott peremrész. 4., 2 db szürke, kettős csónkakúpos orsógomb (XVIII. t. 5—6.). Átm.: 3,4 ill. 3,5 cm.

A homokbánya területén gyűjtött cserepek: 1., Szürke, szélesen kihajló peremtöredék (XVIII. t. 8.). 2., 4 db. szürke oldalrész ujjbenyomásos szalagdísszel (XVIII. t. 9.). 3., Szürke, vastag oldalrész bekarcolt hullámvonallal (XVIII. t. 10.). 4., 3. db szürke, vastag, durva, ujjbenyomásos oldaltöredék (XVIII. t. 11.). 5., Szürke oldalrészek. Lelt. sz.: 69.19.18—23., 46—48., 71—80., 69.21.1—8.

47. Ózd

A *Stadion* építésekor, a földmunkák során, 1951-ben őskori és császárkori leletek kerültek elő. *Párducz M.* és *Korek J.* leletmentésében feltárt római kori településmaradványok kora 250—350 közé tehető.⁵⁷

A megszűnt ózdi múzeumnak a miskolci múzeumba jutott régészeti anyagában van néhány — ózdi vagy Ózd környéki — római kori lelet is. Lelőhelyüket közelebbről nem ismerjük. 1. Csupor. Szürke, durva anyagú (XVIII. t. 12.). M.: 9 cm, szá.: 11 cm, fá.: 5 cm. 2. Szürke, fényezett kis vállrész két ujjbenyomással (XVIII. t. 13.). 3. Csupor. Barnás-szürke (XVIII. t. 14.). M.: 8,8 cm, szá.: 10,8 cm, fá.: 6,5 cm. 4., Csupor. Szürke, korongolt (XIX. t. 1.). M.: 11 cm, szá.: 13 cm, fá.: 5,8 cm. 5. Barna, vastag oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel és beszúrt vonalakkal (XIX. t. 2.). 6., Szürke, kihajló peremű csuprok felső részei. 7. Szürke oldalrész ívelt, vízszintesen bordás vállal. Lelt. sz.: 68.6.10—17.

48. *Pányok*

1966-ban került be Pányokról a miskolci múzeumba néhány cserép, közelebbi lelőhelyüket nem ismerjük: 1. Barna, ívelt oldalrész, kihajló peremmel, a vállon bevagdalt bordával (XIX. t. 3.). 2. 2 db szürkés, durva, kihajló perem (XIX. t. 4.). 3. Szürke, kihajló perem- és oldalrész. 4. Barna fenéktörödékek. Lelt. sz.: 67.31.1—6.

49. *Putnok*

A *Sajó-parton*, a vasútállomással szemben, 1967-ben gyűjtöttünk néhány edénytörédeket: 1. Szürke, duzzadt perem (XIX. t. 5.). 2. Szürke oldalrész befésült egyenes és hullámvonalköteggel (XIX. t. 6.). 3. Barna, nagy oldalrész vízszintes, hosszúkás bütyökkel (XIX. t. 7.). Lelt. sz.: 67.32.1—4.

50. *Prügy*

Petrikovics László orvos gyűjtéseként őriz Prügyről a Szerencsi Helytörténeti Múzeum egy lemezes bronz fibulát (XIX. t. 8.). Hiányos. H.: 9 cm.

Párducz M. egy szürke, élesen hasasodó edényt közölt Prügyről.⁵⁸

51. *Sajókeresztúr*

A *Malomszeren* előkerült római kori leletek — több, bükki kultúrába tartozó cseréppel együtt — 1947-ben *Marjalaki Kiss L.* révén jutottak a múzeumba: 1. Fibula. Bronz, aláhajtott lábú (XX. t. 1.). Tüje hiányzik. H.: 6,5 cm. 2. Sötétszürke, korongolt, kihajló perem (XX. t. 2.). 3. Szürke, korongolt, duzzadt tálperem, a perem alatt fogaskerek-díszhez hasonló, enyhe bemélyítésekkel (XX. t. 3.). 4. Szürke oldalrész bekarcolt hullámvonalköteggel (XX. t. 4.). 5. Szürke, korongolt, bebökdösött díszű oldalrész (XX. t. 5.). 6. Szürke, kerek benyomásokkal díszített oldalrész (XX. t. 6.). 7. Szürke, korongolt edény kihajló peremrésszel, amelyen belül bekarcolt hullámvonalköteg fut körbe, kívül egymást keresztező vonalakkal bevagdalt (XX. t. 7.). 8. Fényes, sötétszürke oldalrész apró ék alakú benyomásokból álló egyenes és ívelt mintával (XX. t. 8.). 9. Szürke oldalrész bekarcolt zeg-zug vonalak közt, ékalakú benyomásokkal díszítve (XX. t. 9.). 10. Szürkés-barna, becsipkedett-gödröcskés oldaltörödékek (XX. t. 10.). 11. Szürke, korongolt, bekarcolt hullámvonalas oldalrészek. 12. Szürke, korongolt, kihajló peremrész. 13. Orsógomb fele. Csonkakúp alakú. Átm.: kb. 3,6 cm. Lelt. sz.: 53. 1182. 1—4.; 58. 69. 1—8.; 58. 106. 1—9.

Sajókeresztúr és Sajóecseg között, a Sajó kanyarulatában levő homokbányában 1952-ben *Risztics Emília* végzett leletmentést. Jelentése szerint⁵⁹ telepjelenségeket, gödröket talált. A leletek az újkőkorból, kora vaskorból és a római korból származnak. Római koriak: 1. Szürke, korongolt, széles peremű oldalrész, a perem alatt vízszintesen bekarcolt vonalakkal és ferde kis benyomásokkal (XX. t. 11.). 2. Szürke hombár-oldalrész széles peremmel, bekarcolt hullámvonalköteges díszítéssel (XX. t. 13.). 3. Szürke hombár-oldalrész széles peremmel, alatta mély cseppalakú benyomásokkal díszítve (XXI. t. 1.). 4. Sárga, kihajló peremű oldalrész, vállán egyenes vonalakba rendezett ék-alakú benyomásokkal (XXI. t. 2.). 5. Barnás-szürke edény alsó fele. A vállán cikk-cakk vonalba rendezett ék-alakú benyomásokkal díszített (XXI. t. 3.). Csonkakúp alakú tál töredékei. 7. Sárga és szürke, korongolt fenékrészek. 8. Vasesszék, hiányos. H.: 26 cm (XX. t. 12.). Lelt. sz.: 58. 176. 18—26.

E lelőhelytől kb. 1—2 km távol, a községtől 1 km-re északra, a *Sajó mellett levő homokbányában* 1956-ban *Kazacsayné Gnant Pálma* végzett leletmentést.⁶⁰ Szórvány-leletként több újkőkori, kora vaskori és római kori cserép került be ekkor innen a múzeumba. Az utóbbiak a következők: 1. Hombár-perem, tagolt (XXI. t. 4.). 2. Szürke, korongolt, duzzadt peremrész (XXI. t. 5.). 3. Duzzadt peremrész, a perem alatt bordával és függőleges fésüléssel (XXI. t. 6.). 4. Fésűs díszű oldalrész (XXI. t. 7.). 5. Kihajló peremű oldalrész, a vállon két bekarcolt vonallal (XXII. t. 1.). 6. Barna, kihajló peremű töredék, a vállon bekarcolt zeg-zug díszítéssel (XXII. t. 2.). 7. Szürke, durva, kihajló peremű töredék, a vállon ék-alakú benyomások alatt bekarcolt zeg-zug vonal-díszítéssel (XXII. t. 3.). 8. Körömbenyomásos és benyomott fenyőág-mintás oldalrész (XXII. t. 4.). 9. Bekarcolt háló-mintás oldalrész (XXII. t. 5.). 10. Benyomott díszű oldalrész (XXII. t. 6.). 11. Vízszintes és ferde árkolással díszített töredék (XXII. t. 7.). 12. Bepecsételt díszű oldalrész (XXII. t. 8.). 13. Körömbenyomásos oldalrész (XXII. t. 9.). 14. Szürke, korongolt, bekarcolt hullámvonalkötegekkel díszített, kihajló peremű oldalrész (XXII. t. 10.). 15. 2 db grafitos cserép. 16. Korongolt és kézzel formált, kihajló peremrészek. Lelt. sz.: 58. 177. 11—44.

Ugyaninnen, Novák B. gyűjtéseként került a Herman Ottó Múzeumba 1956-ban még néhány tárgy: 1. Egyik végén hegyes, a másikon köpús vastárgy. H.: 22,5 cm (XXII. t. 11.). 2. Szürke, tagolt hombár-perem (XXIII. t. 1.). 3. Szürke, korongolt, kihajló peremű oldalrész bekarcolt hullámvonalkötegekkel (XXIII. t. 2.). 4. Korongolt és kézzel formált, szürke oldalrész. Lelt. sz.: 58. 178. 1—6.⁶¹

52. *Sajónémeti*
Császárkori telepnyomok.⁶²

53. *Sárospatak*
Császárkori telepnyomok.⁶³

54. *Sátoraljaújhely környéke* (?).

Párducz M. három nagy, szürke, urnaalakú edényt közölt. Vállukon függőleges besimítás, illetőleg háló-minta, az egyikén még besimított ék alakú díszítés is van.⁶⁴

55. Szerencs

A Rákóczi-u.-ban kerültek elő az alábbi leletek: 1. Szürke, korongolt, széles peremű, bordás nyakrészek (XXIII. t. 3—4.). 2. Szürke, tagolt hombár-perem (XXIII. t. 5.). 3. Szürke, duzzadt peremű oldalrész bekarcolt hullámvonallal (XXIII. t. 6.). 4. Szürke, korongolt oldalrész 2 cm átmérőjű bepecsételt díszítéssel (XXIII. t. 7.). 5. Barna, bepecsételt díszű oldaltöredék (XXIII. t. 8.). A tárgyak a Szerencsi Helytörténeti Múzeumban vannak.

56. Szirmabesenyő

Az 1910-es években a *Berek* területén kerültek elő a következő tárgyak: 1. Barnás-szürke, durva, kihajló peremű oldalrész, a peremen és a vállán ujjbenyomásos díszítéssel (XXIII. t. 9.). 2. Barnás-szürke, durva, kihajló peremű oldalrész, a peremen és a vállán ferde bevágásokkal (XXIII. t. 10.). 3. Szürke, tagolt hombár-perem (XXIV. t. 1.). 4. Csont fésű töredéke három szegeccsel. Két lapból áll (XXIV. t. 2.). 5. Orsógomb. Vörös. Átm.: 3,3 cm (XXIV. t. 3.). Lelt. sz.: 53.1188.1—2., 53.1190.1., 53.1192.1., 58.144.1.

Szintén ekkor jutott a múzeumba, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül, Szirmay Alfréd ajándékaként az alábbi néhány lelet: 1. Szürke, korongolt, horpasztott oldalú pohár töredéke (XXIV. t. 4.). Fá.: 3 cm. 2. Csont fésű. Két lapból áll, fogai hiányoznak. Hat szeghely van rajta. H.: 10 cm (XXIV. t. 5.). 3. Csont fésű. Két lapból áll, amelyeket hat szeg tartott össze. Vésett, apró háromszögekből álló díszítés keretezi (XXIV. t. 6.). H.: 9 cm.⁶⁵ Lelt. sz.: 53.1161.1., 53.1189.1., 53.1191.1.

Szirmabesenyőről valók még a következő tárgyak: 1. Hombár. Világosszürke, durva. Pereme ferdén lesímitott, vállán bevagdalt borda fut körbe (XXIV. t. 7.). M.: 71 cm, szá.: 41 cm. 2. Fibula. Bronz horgonyfibula (XXIV. t. 8.). H.: 4,7 cm. 3. Gyöngyök: 2 db hatszögletűre csiszolt, barna üveg, a többi piros, zöld, fehér paszta (XXIV. t. 10.). Lelt. sz.: 53.1308.1., 53.1324.1., 62.78.1.

1955-ben *homokbányában* találtak egy ezüst csatot. Ovális, szögletes metsetű karikája, négyszögletes lemeze van (XXIV. t. 9). H.: 6 cm. Lelt. sz.: 58.15.1.

1967-ben terepbejárás során a *Sajó partszakadásában*, a Sajó bal partján, a falu mellett gyűjtöttünk össze néhány cserepet 40—75 cm mély, római kori gödörből. Többek között szürke, kihajló peremű oldalrész és szürke, ujjbenyomásos kis oldaltöredéket. Lelt. sz.: 68.18.1—8.⁶⁶

57. Tarcal

1954-ben a *Fő utcán*, a kőbányához tartozó emeletes épület szennyvítartoló medencéjének földmunkálatai idején Horusitzky Zoltán végzett leletmentést, amelynek során bronz-, római- és középkori edénytöredékek kerültek elő. Római koriak: 1. Tál. Szürke, korongolt, kis talpon áll (XXV. t. 1.). M.: 9,2 cm, szá.: 8 cm. 2. Szürke, korongolt, tagolt oldalrész (XXV. t. 2.). 3. Szürke, korongolt, vízszintes-függőleges besímitással díszített oldalrész (XXV. t. 3.). 4. Szürke, korongolt, tagolt fenékrész. Lelt. sz.: 58.11.1—4.

58. Tiszaladány

Római kori telepnyomok.⁶⁷

59. *Tiszaluc*

1932-ben dr. Bender Béla ajándékozta a miskolci múzeumnak a következő tárgyakat: 1. Fibula. Bronz, rombusz alakú. A közepén levő kis dudort három borda keresztezi, amelyek közül a középső rovátkolt. Sarkain piros üvegpaszta van. Tűrésze hiányzik. Mérete: 2,7 cm × 2,3 cm (XXV. t. 5.). 2. 2 db borostyán gyöngy. Laposak, kard-gyöngyök voltak (XXV. t. 6—7.). Átm.: 3,9, illetőleg 3,3 cm. Lelt. sz.: 53.1186.1—3.

A *Dankadomb* a lelőhelye egy szürke, széles hombár-peremnek. A perem alatt bekarcolt hullámvonalköteg van (XXV. t. 4.). Lelt. sz.: 53.1187.1.

60. *Tokaj*

Pap Miklós gyűjtéséből, Tokajról vagy környékéről származnak a következő tárgyak: 1. 2 db szürke hombár-perem, a perem alatt bekarcolt hullámvonalköteggel (XXV. t. 8.). 2. Tál. Szürke, virágcerép alakú, kis talpon áll. Pereme ferdén lesimított. M.: 8,5 cm, szá.: 12 cm, fá.: 4,3 cm (XXV. t. 9.). 3. Tál. Szürke, korongolt, virágcerép alakú. Pereme ferdén lesimított. M.: 11,8 cm, fá.: 5,7 cm (XXV. t. 10.). 4. Tál. Barnás-szürke, virágcerép alakú. Pereme ferdén lesimított. M.: 12 cm, fá.: 5 cm (XXV. t. 11.). 5. Csupor. Szürke, kihajló peremű. M.: 9,8 cm, szá.: 13,2 cm, fá.: 7,2 cm (XXV. t. 12.). 6. Csupor. Szürke, korongolt, vállán borda fut körbe. M.: 10,7 cm, szá.: 6,5 cm, fá.: 6 cm (XXV. t. 13.). 7. Csupor. Kihajló peremű. M.: 7,6 cm, szá.: 4,7 cm, fá.: 3,8 cm (XXV. t. 14.). 8. Szürkés-barna, kihajló perem bekarcolt hullámvonallal. 9. Barna oldalrészek bekarcolt hullámvonalkötegekkel. Lelt. sz.: 68.7.132—140.

61. *Uppony*

Császárkori telepnyomok.⁶⁸

62. *Zalkod*

A *Jakab-dombon* 1965-ben végzett telepfeltárást *Salamon Á.* A telepet a III. század végétől az V. századig keltezi.⁶⁹

Borsod megyéből, ismeretlen lelőhelyről származnak az alábbiak: 1. Sötétszürke, korongolt, horpasztott edénytöredék hullámos, galléros peremmel (XXV. t. 15.). 2. Fibula. Bronz. H.: 4,5 cm (XXV. t. 16.). Lelt. sz.: 53.1194.1., 58.190.1.

II.

Az ismertetett Borsod megyei lelőhelyekről származó emlékműanyag felöleli az i. sz. I—IV. században Észak-Magyarország nagyobbik részét benépesítő lakosság kerámiaművességének és más használati tárgyainak lényegesebb formakészletét. Ezt a következőkben típusok szerint tárgyaljuk.

Fibulák

A fibulák között legnagyobb számban az *aláhajtott lábúakat* találjuk. Lelelhelyei: Bodrogkeresztúr-Kutyasor (II. t. 7.), Miskolc, Sajó melletti homokbánya (XII. t. 8.), Miskolc, Szirma-Fáskert (XIV. t. 1.), Sajókeresztúr-Malomszer (XX. t. 1.). Ugyancsak aláhajtott lábú, de dízesebb a XIV. t. 10. sz. fibula (Miskolc, Szirma-Fáskert). Szintén ide sorolhatók az előbbi lelelhelyről származó töredékek: XIII. t. 2., 8., XIV. t. 11. A szakirodalomban régebben közöltek még egy aláhajtott lábú bronz fibulát, amelyet Miskolcon, a Sajó melletti homokbányában találtak. Lába bekarcolt vonalakkal díszített.⁷⁰ Az Ózd-stadioni leletek között is van egy aláhajtott lábú bronz fibula.⁷¹

Ez a fibula fajta igen gyakori Pannóniában, Észak-Magyarországon, az Alföldön, de a szlovákiai területen is.⁷² A II. század végétől a IV. századig keltezhetők.⁷³ A XIII. t. 8. sz. ezüst, rovátkolt kengyelű fibulatöredékhez hasonló kapcsolótűt Očkovan (Ocskó) találtak.⁷⁴

Hagymafejes fibula Mádról származik (X. t. 1.). Ez a fibula típus provinciális, a római tartományokban igen elterjedt, de kisebb számban előfordul a barbaricumban is.⁷⁵ A hagymafejes fibulák e fejlődési fokozata Pannóniában a IV. században jelentkezik.⁷⁶ Díszítését tekintve a mádi leginkább a szőnyihez és egy Tolna megyeihez,⁷⁷ s néhány szlovákiaihoz⁷⁸ hasonlít.

Spirális szerkezetű „T” fibula Miskolcon, a Sajó melletti homokbányában került elő (XII. t. 7.).⁷⁹ Ez a kapcsolótű germán területen nagyobb számban található, mint a provinciákban, legjellemzőbb Észak-Németország és Dánia leleteire. A III. század első felében volt használatban.⁸⁰

A Prügyről származó *profilált fibulának* (XIX. t. 8.) nem találtuk meg a pontos megfelelőjét. Hasonló, de erősebben profilált és áttört lábú kapcsolótűt Nyitráról ismerünk, amelyet az i. sz. I. század kezdetére kelteznek.⁸¹

Szirmabesenyőről való egy *horgony-fibula* (XXIV. t. 8.). A horgony-fibulák elsősorban Pannónia déli részén és a Balkán-félszigeten voltak használatban, előfordulnak még a Nagy-Alföldön és Dáciában is. Ez a kapcsolótű a trák-illír kultúrkörben alakult ki.⁸²

Tiszalucról származik egy *rombusz alakú fibula* (XXV. t. 5.). Leginkább egy — a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött — ismeretlen lelelhelyű darab hasonlít hozzá,⁸³ de ez a fibulatípus az Alföldön a szarmatakoriban anyagban gyakran előfordul.⁸⁴ Hasonlót ismerünk pl. az alábbi lelelhelyekről: Debrecen—Hortobágyhid, Szentes—Kistőke, Szentes—Kaján.⁸⁵ A római emailos fibulák között vannak hasonló formájúak.⁸⁶

Az ismeretlen lelelhelyű, XXV. t. 16. sz., erősen profilált fibula megfelelője a szlovákiai komáromi múzeumban van. *M. Lamiová—Schmiedlová* véleménye szerint ezek a típusú kapcsolótűk az i. sz. I. század második felében és a II. században kerülhettek a szlovákiai területre Noricumból és Pannóniából.⁸⁷ Az alföldi szarmatakoriban leletek között is megtaláljuk az erősen profilált fibulákat az I—II. századból.⁸⁸

A XIII. t. 9. és XIII. t. 10. sz. kapcsolótűk típusát töredékes és deformálódott voltak miatt nem tudjuk megállapítani.

A már régebben közölt sátorlajaujhelyi térdfibula⁸⁹ típusa provinciális, igen elterjedt, a szarmata területen is gyakori.⁹⁰ Az I. század második felétől a III. század végéig keltezhető.⁹¹

Fésűk

Az ismertetett anyagban három fésű van, amelyek Szirmabesenyőről származnak (XXIV. t. 2., 5., 6.). Azonos formájúak, az egyik díszített (XXIV. t. 6.). *Bóna I.* a XXIV. t. 5–6. sz. fésűt tévesen brigetiói (Szőny) lelőhellyel közli.⁹²

M. Lamiová—Schmiedlová az ezekhez hasonló, Prešov (Eperjes) és Blažice (Bologd) lelőhelyű fésűket a IV. századtól az V. század kezdetéig keltezte.⁹³ Az egyik III. századi, Merzdorf-i vandál sír is tartalmazott ilyen, a díszítetlenhez hasonló darabot.⁹⁴ *S. Thomas* szerint ezt a fésűtípust i. sz. 200—400-ig használta az összes germán törzs.⁹⁵ Ózdon, a Stadionban is került elő egy hasonló darab, amelyet a III. század második felétől kelteznek.⁹⁶

Gyöngyök

A gyöngyök (XIII. t. 4., 5., 14., 18., 19., XXIV. t. 10., XXV. t. 6., 7.) közül a szirmabesenyői kuboooktaéder formájúak érdemelnek említést. Legközelebbi lelőhellyel Mezőkövesdről ismerünk ilyen gyöngyöket.⁹⁷ A kuboooktaéder gyöngyök a szarmatakor II. periódusára jellemző leletekkel fordulnak elő, ezért a II. század második felétől a III. század közepéig keltezhetők.⁹⁸

Karperecek

Az ismertetett leletek között mindössze két karperec van, amelyek Miskolc—Szirma-Fáskertből valók (XIII. t. 12—13.). Ezek a nyitott, végük felé szélesedő karperecek a szarmata területről nagy számban ismertek, nem keltező értékűek.

Orsógombok

Formájuk szerint vannak csonkakúp alakúak (VI. t. 6., XII. t. 4.), kettős csonkakúposak (XIV. t. 3., 8., XVIII. t. 5., 6., XXIV. t. 3.) és lapított gömb alakúak, bevágásokkal (XV. t. 12.). Ilyen orsógombok gyakran előfordulnak a római kori telepeken. Nem keltező értékű leletek.

Fegyverek

Sarkantyú Gibártról és Muhiról ismert (XVIII. t. 1.). Hasonlók a Heves megyei darabok. Sarkantyúpár származik Sirokról,⁹⁹ továbbá Szabolcs megyéből Kanyárról és Kékcséről, s egy sarkantyú közelebről ismeretlen lelőhelyről.¹⁰⁰

A sarkantyú a vandál harcos temetkezések jellemző lelete, de vandál sarkantyúk quád területre is eljutottak. Ezt bizonyítja pl. a Senné-n (Nógrád-szenna),¹⁰¹ Mohelnice-n,¹⁰² Puchovon és Deménová-n (Déménfalu)¹⁰³ előkerült darab. Használatuk ideje Bóna I. meghatározása szerint a II. század utolsó harmadára, a III. század első felére tehető.¹⁰⁴ A szobi vas sarkantyúk quád készítmények lehetnek a III. század végéről, a IV. század elejéről.¹⁰⁵ Pannóniából Brigetio (Szőny), Arrabona (Győr), Csákberény, Intercisa (Dunaújváros), Sárszentlőrinc lelőhellyel ismerünk germán sarkantyúkat.¹⁰⁶ A Muhin előkerült vandál sarkantyút a III. század közepétől a III. század végéig keltezhetjük.¹⁰⁷ *Bóna I.* szerint egyedülálló hasding-vandál típus.¹⁰⁸

Kardot Miskolc — Szirma-Fáskert egyik sírjából ismerünk (XIII. t. 16.).

Lándzsa az említett gibárti leleten kívül szintén Miskolc-Szirma-Fáskertben került elő (XIII. t. 7.).

Ide soroljuk még a *késeket* is: XIII. t. 6., 15., XIV. t. 2., 6—7., XVI. t. 6.

Kerámia

1. Kelta jellegű kerámia

A bemutatott leletek között grafitos fazéktöredék van Kistokajról (VIII. t. 1—2., IX. t. 1.), a kistokaji határból, Miskolc-Dudujkáról, Sajókeresztúrról. Fésűs, de nem grafitos cserepek a sajókeresztúri homokbányából származnak (XXI. t. 6—7.).

Szürke, korongolt táltöredékek a kistokaji anyagban találhatók (VI. t. 7. VII. t. 4., VIII. t. 3—4., IX. t. 2—3.). Behúzott peremű, korongolt, szürke táltöredék Miskolc-Szirma-Sóskáson (XVI. t. 1.), Ónodon (XVIII. t. 2.) került elő.

Ide soroljuk a kézzel formált, behúzott peremű táltöredékeket is. Ilyen tál, alján két bütyökkel, a kistokaji leletek között van (VI. t. 5.). Töredékek Fancsalról, Hangonyból, Hidasnémetiből származnak. Megjegyezzük, hogy a kézzel formált, behúzott peremű tál-típussal a szkíta kori kerámiában is találkozunk. A kelta korban is előfordul, majd később a római korban az egész germán területen megtalálható. Ekkor tehát már nem kifejezetten kelta edény-típusról van szó.

Kistokajon előkerült még egy szürke, korongolt oldalrész jellegzetes kelta, bepecsételt díszítéssel (VIII. t. 6.).

A kora római kori telepek anyagában gyakran előfordulnak kelta vagy kelta jellegű kerámiamaradványok Kelet-Szlovákiában¹⁰⁹ és Észak-Magyar-

országon is. Észak-Magyarországon az említetteken kívül a szilvászváradai, arkai, garadnai,¹¹⁰ Miskolc-sötétkapui,¹¹¹ Miskolc-Szabadság-téri,¹¹² ózdi¹¹³ és a szajlai¹¹⁴ telepen kerültek még elő ilyen edénytöredékek.

2. Dák jellegű kerámia

Csonkakúpalakú csésze töredéke Miskolc-Szirma-Sóskáson került elő (XVI. t. 2.). Miskolc-Fecskés-szögről ismerünk egy hasonló dák csészét egy füllel, ujjbenyomásos girlandos szalagdísszel.¹¹⁵ Miskolc-Szirmán, a Fáskertben az egyik sírban is találtak egy hasonló, de magasabb tálkát (XIII. t. 17.), amely a dák formára vezethető vissza.

Ez a csészeforma a dák kerámia egyik jellegzetes darabja. Általában egy vagy két füllel készültek. Az Alföldről Négyesről,¹¹⁶ Jánosszállásról,¹¹⁷ Kiskunfélegyháza környékéről¹¹⁸ ismerünk ilyen, fül nélküli edényt. Füllel Gyomáról,¹¹⁹ Budapest-Tabánból,¹²⁰ majd Szlovákiából Streda nad Bodrogomról (Bodrogszerdahely),¹²¹ Zemplínből (Zemplén),¹²² Prešovból (Eperjes),¹²³ Nitráról (Nyitra)¹²⁴ közöltek csészét. *St. Foltiny* Ausztria területéről, Müllendorfból ismertett hasonlókat.¹²⁵ A dél-lengyelországi Lipica-kultúra területén is előkerült hasonló edény.¹²⁶ Legelterjedtebb Dáciában.¹²⁷

A dák jellegű anyag másik csoportjához tartoznak a *durva fazék-töredékek*, amelyeken benyomott díszű szalag, bütykök vagy ujjbenyomások vannak. Ujjbenyomásos szalagdísz van az Aggteleken (I. t. 6.), Miskolc-Szirma-Sóskáson (XVII. t. 1., 3.), Miskolc-Dudujkán (X. t. 8.), Ónodon (XVIII. t. 9.) és a Hangonyban előkerült töredéken. Bevagdalt borda látható a Pányokon talált darabon (XIX. t. 3.) és a szirmabesenyői hombáron (XXIV. t. 7.). Bütyökdíszes töredékeket ismerünk Kistokajból (VII. t. 2., VIII. t. 7., IX. t. 4.), Ónodról (XVIII. t. 7.), Putnokról (XIX. t. 7.). Ujjbenyomásos sor bütyökkel egy kistokaji edénytöredéken (VII. t. 1.) van. Ez az edényfajta gyakran fordul elő dák területen,¹²⁸ de előkerült Szlovákiában is: pl. Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely),¹²⁹ Zemplén (Zemplén)¹³⁰ lelőhellyel, de megtaláljuk a Lipica-kultúra területén is.¹³¹

Dák jellegű még a XI. t. 4. sz. kis csupor is, Miskolc-Fűtőház területéről.

3. Pannóniai import kerámia

Az ismertetett leletanyagban több *terra sigillata* töredék van. A IV. t. 4. sz. Felsőzsolcán került elő, i. sz. 150—180 között keltezhető. Az V. t. 3. sz. kistokaji tál 138—180 közötti időben készült. A szintén kistokaji töredékek közül az V. t. 5. sz. a III. század első harmadából, a IX. t. 5. sz. 194—233 közötti időből való. Az V. t. 4. sz. töredék korát nem lehet meghatározni. Terra sigillata töredék Észak-Magyarországon még Arkáról, Garadnáról, Miskolcraól, Szirmabesenyőről, Szilvászváradról,¹³² Szécsényből,¹³³ Balassagyarmatról, Ipolytölgyesről, Letkésről és Zebegényből¹³⁴ származik. Valamennyi, meghatározható darab a III. század első feléből való.

A terra sigillaták a markomann-háborúk után, a II. század utolsó évtizedeiben, de főleg a III. század első harmadában, az igen jelentőssé vált pannóniai kerámia-export révén jutottak el a barbaricumba.¹³⁵ A felsőzsolcai és

a kistokaji leletek is a markomann-háborúk után kerülhettek oda. Az edények nagy többsége Drag. 37 típusú. Ez a forma fordul elő leggyakrabban az Alföldön, sőt Csehszlovákia és Lengyelország területén is.¹³⁶

Valószínűleg pannóniai eredetű a Drag. 37 formájú, finom, vörös-barna, korongolt kistokaji, VII. t. 8. sz. tál és a XX. t. 3. sz. sajókeresztúri táltörredék is.

Ugyancsak pannóniai a VII. t. 9. sz., *fogaskerékdíszes* táltörredék. A miskolci Betonárugyárban is került elő fogaskerékdíszes kis oldalrész. A fogaskerékdíszes kerámia Pannóniában *Bónis É.* szerint az I—III. században készült.¹³⁷ Kelet-Szlovákiába ezek a leletek a terra sigillatával együtt a II. században jutottak el, s a III. századig tartott a használatuk.¹³⁸ *T. Kolník* is a II—III. századra keltezte ezt a kerámiát.¹³⁹ A morva területeken előkerült fogaskerékdíszes edényeket *R. M. Pernička* az I—III. századba helyezte.¹⁴⁰ Észak-Magyarországra, a szlovákiai területekhez hasonlóan, valószínűleg a markomann-háborúk után jutott el ez a kerámia a többi római import tárggyal együtt.

Ugyancsak pannóniai eredetű a kistokaji IX. t. 6. sz. *márványozott festésű*, finom edénytörredék is. Drag. 36 formájú tálból való, az I. század végére, a II. század elejére keltezhető.¹⁴¹

4. Élelemtartó edények töredékei

A közölt kerámia jelentős részét képezik a nagyméretű élelemtartó edényekből származó töredékek: I. t. 1., 8., 9., II. t. 4., III. t. 1., 2—4., IV. t. 10., V. t. 1., X. t. 3—4., 6., XI. t. 2., XII. t. 10., XIV. t. 14—16., XV. t. 1., 6., XVI. t. 7., XVII. t. 6., XVIII. t. 10., XIX. t. 2., XX. t. 11., 13., XXI. t. 1., 4., XXIII. t. 1., 5., XXIV. t. 1., XXV. t. 4., 8. Ezek a perem általában barázdával tagolt, az oldalrészekben mélyen bekarcolt, többszörös hullámvonal fut körbe. Néhány darabon tűzdelt díszítés látható: XIX. t. 2., XX. t. 11., XXI. t. 1. A tagolatlan, vízszintes peremek a következők: I. t. 1. (Aggtelek), XIV. t. 14., 16. (Miskolc-Szirma-Fáskert), XX. t. 11., XXI. t. 1. (Sajókeresztúr—Sajóecseg között), XXV. t. 8. (Tokaj).

Hombár-törredékek úgyszólván minden római kori telepen előfordulnak Észak-Magyarországon: Ózd—Stadion,¹⁴² Miskolc—Sötétkapu,¹⁴³ Miskolc—Szabadság-tér,¹⁴⁴ Szilvásvárad,¹⁴⁵ Arka,¹⁴⁶ Garadna,¹⁴⁷ Zalkod.¹⁴⁸ Ugyancsak ez a helyzet Szlovákiában is.¹⁴⁹ A hombárok eredetével és időrendjével többen foglalkoztak. *Párducz M.* szerint ez a hombártípus kelta hagyományokból alakult a szarmata területen, s az I—IV. században az egész Kárpát-medencében elterjedt. A tagolatlan pereműeket a kora római korba helyezi.¹⁵⁰ *Salamon Á.* véleménye szerint i. sz. 200 körül jelent meg, s főleg a III. század közepén terjedt el, ugyanis a szarmaták ekkor szoros kapcsolatban álltak Észak-Magyarországgal. *Bónis É.* e hombártípust Dáciából eredezteti.¹⁵¹ *M. Lamiová—Schmiedlová* megfigyelése szerint is az élelemtartó edények pereme az I—II. században egyszerű, tagolatlan, s a II. század végén kezd megjelenni a tagolt, széles perem.¹⁵² Az említett tagolatlan peremű edénytörredékeket tehát a kora római korba sorolhatjuk.

5. Blažice típusú, bepecsételt díszű kerámia

A közölt kerámiaanyagban van néhány *bepecsételt* díszű töredék. A miskolci Rendező-pályaudvaron egy rózsaszínű, fényes vörös bevonatú, korongolt tál töredékei kerültek elő kettős szivalakú és kerek benyomott díszítéssel (XI. t. 7.). Ezt római árunak tartjuk. Egészen más jellegű a többi töredék. A Miskolc—Szirma-fáskerti (XV. t. 10.) és az egyik szerencsi töredék (XXIII. t. 7.) szürke, korongolt. A másik szerencsi (XXIII. t. 8.), a hangonyi (IV. t. 9.) és a sajókeresztúri (XXII. t. 8.) darab durva, kézzel formált edény része, amelyeken nyilvánvalóan a korongolt kerámia díszítését utánozták. E bepecsételt mintákhoz hasonlókat a Blažice típusú kerámia Kelet-szlovákiai lelőhelyein és Észak-Magyarországon találunk.¹⁵³ Bepecsételt díszű kerámiaradványokat Észak-Magyarországon még Zalkodról¹⁵⁴ és Beregsurányból¹⁵⁵ ismerünk. *Salamon Á.* Kisvarsányt, Vámosatyát, Panyolát, Sárospatakot és Tiszaladányt is az ilyen lelőhelyek közé sorolja.¹⁵⁶

T. Kolník szerint ez a bepecsételt díszítés Kelet-Szlovákia területén dáciai eredetű.¹⁵⁷ Az erdélyi dáciai, római anyagban találkozunk gyakran ilyen díszítéssel.¹⁵⁸ *M. Lamiová—Schmiedlová* is egyetért a dáciai eredettel, s a díszítést dáciai kelta alapokra vezeti vissza. Ezt a kerámiát a II. század végétől a III. század elejéig keltezi.¹⁵⁹ *Csallány D.* a beregsurányi műhelyt a IV. századba helyezi.¹⁶⁰ *M. Lamiová—Schmiedlová* szerint a Blažice-i műhely megszűnése után ezt a kerámiát másutt még tovább készítették, így pl. a csernyahovi kultúra területén az V—VI. században is megtaláljuk.¹⁶¹ *T. Kolník* lehetségesnek tartja, hogy a bepecsételt kerámia Észak-Erdély és a Felső-Tisza-vidék területéről terjedt el a Dnyeper—Don vidéki csernyahovi kultúrában, s innen ered a gepida kerámia díszítése is.¹⁶²

A Blažice-típusú kerámia másik díszítési módja a *besimítás*.¹⁶³ Ide soroljuk a következő korongolt, szürke töredékeket: II. t. 2., 5., 6. (Bodrogkeresztúr), XXV. t. 2—3. (Tarcál), XXV. t. 15. (Borsod megye), de formája miatt a XII. t. 3. (Miskolc—Sajó-part, Zsarnay-tag), XXIII. t. 3—4. (Szerencs) kerámiaradványt is. Az ózdi (XIX. t. 1.) és a tarcali (XXV. t. 1.) korongolt, szürke tálakhoz hasonló edényeket ugyancsak megtaláljuk a Blažice-típusú kerámia lelőhelyein, pl. Seňa (Szina), Sebastovce,¹⁶⁴ Prešov (Eperjes)¹⁶⁵, ugyanakkor hasonlókat a dél-lengyelországi Igolomiából¹⁶⁶ továbbá a csernyahovi kultúra területéről¹⁶⁷ is közöltek. A Prügéről származó edényt¹⁶⁸ is ide sorolhatjuk, s talán a Sátoraljaújhely-környéki (?) besimított nagy korsókat is.¹⁶⁹ *Párducz M.* az utóbbi leleteket a 350—450 közé keltezett II. Tápé-malajdoki csoportban említi.¹⁷⁰ Hasonló, besimított vállú nagy edény Streda nad Bodrogomból (Bodrogszerdahely) is ismert, amelyet szintén a késő római korba helyeznek.¹⁷¹

A Blažice-típusú kerámia körében előfordulnak római provinciális eredetű, benyomott falú kis edények is. Ilyen töredék Szirmabesenyőről (XXIV. t. 4.) és közelebbről ismeretlen, Borsod megyei lelőhelyről (XXV. t. 15.) származik. A Miskolc—Szirma-Fáskertből való XIII. t. 1. sz. kis kézzel formált, horpasztott oldalú edényke valószínűleg ilyennek az utánzata.

A Blažice-típusú kerámiát a II. század végétől a III. századig keltezik,¹⁷² az említett Igolomia-kört a III. század kezdetétől az V. század elejéig,¹⁷³ a

csernyahovi kultúrát az i. sz. II—V. századig.¹⁷⁴ *Salamon Á.* a zalkodi telepet a III. század végétől az V. századig keltezte.¹⁷⁵

Ehhez a kerámia-csoportozáshoz tartozik még néhány edénytöredék: II. t. 3., VIII. t. 5., XI. t. 9., XX. t. 2. (kihajló pereműek), II. t. 9., V. t. 2., X. t. 7., XV. t. 9., XXI. t. 5. (duzzadt peremű táoldalrészek), XV. t. 13. (koncentrikusan barázdált fenéktöredék).

6. *Durva házi kerámia*

Többnyire kézzel formált, különböző díszítésű, szürke, szürkés-barna, általában kihajló peremű fazekak illetőleg töredékeik alkotják a római kori kerámiaanyag zömét. Díszítésük szerint csoportosítjuk a közölt leleteket. Beszúrt, benyomott gödröcskések: I. t. 3—5., XV. t. 3—5., XVIII. t. 11., XXI. t. 1., XXII. t. 6. Korongolt töredékek is kerültek elő hasonló díszítéssel: II. t. 1., XVII. t. 7., XX. t. 5., fekete, finomabb anyagú: IV. t. 6. Nagyobb, kerek ujjbenyomásos töredékek: VI. t. 3., VII. t. 6—7., XII. t. 1., XVIII. t. 13., XX. t. 6., XXIII. t. 9. Hejcééről és Szirmabesenyőről, a Sajó partszakadásából is van ilyen cserép. Körömbenyomásos töredékek: XI. t. 6., XVI. t. 4., XXII. t. 9. Körömbenyomásos sor alatt bevágott fenyőág-mintával: XXII. t. 4. Benyomott fenyőág-mintás: IV. t. 3., IV. t. 12. Egymást keresztező vagy cikk-cakkba bekarcolt vonalakkal: VI. t. 8—9., XI. t. 1., XVII. t. 10., XXII. t. 2., 5. A XX. t. 7. sz. töredéknek a peremén van bevágás. Ékalakú benyomásos edényrészek: XV. t. 2., XVI. t. 3., XX. t. 8. (fényezett, sötétszürke), XXI. t. 2—3. Egyenes vonalból kiinduló háromszögek fölött ékalakú benyomásokkal: XXII. t. 3. Bekarcolt háromszögekben ékalakú benyomásokkal: XX. t. 9. Ferde, egymással párhuzamos bevágásokkal: XII. t. 2. Ujjbenyomásos perem: XV. t. 7., bevagdalt perem: XVI. t. 11., XXIII. t. 10. Négyzetes benyomásokkal díszített aljrész: XV. t. 8. Apró négyszöges benyomásos fültöredék: XV. t. 11., oldalrész: XVII. t. 9.

Ehhez a csoportozáshoz soroljuk az Ózd vagy Ózd környéki kis csuprokat (XVIII. t. 12., 14.), a Tokajról vagy környékéről származó kis edényt (XXV. t. 12.), a bodrogkeresztúri csészét (II. t. 8.), a kistokaji csésze töredékét (VII. t. 3.), a Miskolc—Betonárugyárból való aljrészt (X. t. 5.) és néhány durva, kihajló peremrész (III. t. 5., XVIII. t. 8., XIX. t. 4., 5., XXII. t. 1.).

A kerámiamaradványok egy részén bekarcolt hullámvonallal találkozunk. Ezt a díszítést többféle töredéken látjuk. Durva, többnyire vastag oldalrész: IV. t. 1., 7., XI. t. 8., XX. t. 4., XXIII. t. 6., finomabb, szürke, vastag: IV. t. 9., XVII. t. 11., XIX. t. 6., korongolt szürke: XVII. t. 2., XXII. t. 10., XXIII. t. 2. Ezek a durva, vastag töredékek minden bizonnyal a római kori telephez tartoznak, s valószínűleg még a IV. t. 9., XVII. t. 2. és a XIX. t. 6. sz. darab is ide sorolható. A kezdetleges hullámvonaldíszes cserepekből és orsógombokból álló kis csitári telepanyagot a IV. század második felére keltezik.¹⁷⁶ A durva hullámvonalas anyagtól eltérő, s inkább az avar vagy szláv kerámiához kapcsolható a XVII. t. 11., XXII. t. 10. és XXIII. t. 2. sz. töredék, amelyek a római kornál későbbi települési szintből kerülhettek a római kori anyagba.

A tárgyalt durva kerámiával megegyező leletanyag a többi észak-magyarországi telepen is előkerült: Ózdon,¹⁷⁷ Miskolcon a Sötétkapunál¹⁷⁸ és a

Szabadság téren,¹⁷⁹ Szilvásváradon, Garadnán,¹⁸⁰ s a quád telepeken, Szobon és Zebegényben¹⁸¹ is.

Bóna I. a szobi anyagban is megtalálható, bekarcolt háromszögekbe ékalakú benyomásokkal alkotott díszítésmódot quádnak, s quád kapcsolatok révén a II. század fordulójától a III. századig vandál területen is előfordulónak tartja.¹⁸² A bekarcolt cikk-cakk mintás töredéket a III. század első felére keltezi, a rovátkolt peremeset a II. század végére, III. század kezdetére. A beszűrös, körömbenyomásos kerámiamaradványokat általánosan elterjedtnek látja a II. században a quád, vandál, sőt a markomann telepeken is. Az X formájú barázdát jellegzetes quád díszítő elemként említi, amely a II. században fordul elő gyakran.¹⁸³

Ez a durva kerámia megtalálható Kelet-Szlovákiában,¹⁸⁴ Nyugat-Szlovákiában az ún. puchovi kultúra területén,¹⁸⁵ morva területeken,¹⁸⁶ Dél-Lengyelországban¹⁸⁷ is. E nagy területi elterjedésre M. Lamiová—Schmiedlová is rámutatott. Megfigyelése szerint ez a kerámiaanyag a korai és késő római korban egyaránt előfordul, azzal a különbséggel, hogy a késő római korban jobban iszapolt és a korai szürkével szemben inkább barna, barnás-vörös színű. Miután nagy területen elterjedt, nem lehet ethnikumhoz kötni. Lehetséges, hogy az őslakosságra lehet visszavezetni, de La Tène-kori keletkezésére eddig nincs bizonyíték.¹⁸⁸ Helyben kialakult kerámiának tartja. Több cseh-szlovák kutatóval együtt azon a véleményen van, hogy ebből alakulhatott ki a szláv kerámia, bár készítőinek szláv-volta eddig még nem bizonyított.¹⁸⁹

7. Sötétszürke, finomabb kerámia

Az eddigiektől eltérő, többnyire fényezett, finomabb, valószínűleg nem a mindennapi használatra készült kerámiát tárgyaljuk itt.

Az ismertetett anyagban 4 db benyomkodott-gödröcskés töredék van: IV. t. 11. (Hét), XI. t. 5. (Miskolc—Rendező pályaudvar), XVI. t. 12. (Miskolc—Szirma-Sóskás), XX. t. 10. (Sajókeresztúr—Malomszer). Miskolc—Szabadság-térről is közöltünk ilyen edényrészeket.¹⁹⁰ Hasonló díszű, IV. századra keltezett edényt ismerünk a szőnyi római temetőből és a nógrádverőcei római erődítményből.¹⁹¹ *Bóna I.* megfigyelése szerint ezt a díszítésmódot a késő császárkorban, a III—IV. században az egész germán területen alkalmazták.¹⁹² A quád¹⁹³ és a vandál¹⁹⁴ lelőhelyeken egyaránt megtaláljuk.

A XIV. t. 17. sz. töredék benyomott díszítéséhez a nyugati germán anyaghoz kapcsolódó, s a II. század második felétől a III. század első feléig keltezett szőnyi edényt említjük párhuzamként.¹⁹⁵ A XVI. t. 10. sz. három benyomott ponttal díszített csészetöredékhez (Miskolc—Szirma-Sóskás) hasonló edényeket a Przeworsk-kultúra területén találunk.¹⁹⁶ Függetlenül és ferdén árkolt cserepek: XII. t. 9. (Miskolc—Szirma-Osenke), XXII. t. 7. (Sajókeresztúr—Sajó-menti homokbánya). Miskolc—Szabadság-térről ismerünk még ilyen darabokat.¹⁹⁷ Hasonlóan árkolt edények Dolné Lovčice-n (Alsólóc) kerültek elő, amelyek a III. század első felére keltezhető, általánosan elterjedt elbai germán formák.¹⁹⁸ A Kazárról említett urna az egyik Dolné Lovčice-i edényhez hasonlít árkolása, s főleg ovális bütyökdíszei révén.¹⁹⁹ A másik kazári edénytöredék is ehhez a típushoz tartozik. Árkolt, de más jellegű a

X. t. 2. sz. csészetöredék (Miskolc—Régi katonai gyakorló tér), amelyhez hasonló árkolást egy közelebből ismeretlen lelőhelyű, magyarországi, IV. századi urnán,²⁰⁰ a leányfalui római erődítményben előkerült, IV. vagy V. század kezdetéről való csészetöredéken²⁰¹ és Očkovról (Ocskó) származó edényeken²⁰² látunk. Az árkolásos kerámiamaradványaink tehát a nyugati germán anyaghoz kapcsolódnak. Megemlíjtjük azonban, hogy ez a díszítésmód — bár kissé eltérő formában — megvan a csernyahovi kultúrában is.²⁰³

Ebbe a kerámia csoportba tartozik még díszítésénél fogva a XIV. t. 13. sz. bordás, szürkés-vörös kis cserép (Miskolc—Szirma-Fáskert), az I. t. 2. és a XVIII. t. 4. sz. sötétszürke, kihajló peremű töredék is. Ugyancsak itt említjük meg a Miskolc—Szirma-Fáskertből, valószínűleg sírből származó feketés-szürke (XIV. t. 12.) és a Felsőzsolcán előkerült sárgás-barna tálat (IV. t. 2.). A vandál kerámiában találunk hasonló formájú edényeket.²⁰⁴

A közölt Borsod megyei kerámialeletek között van három edény, amelyek párhuzamait az alföldi késő szarmata-kori emlékanyagban kereshetjük: XI. t. 3. sz. szürke, füles kis korsó (Miskolc-Tiszai pályaudvar), XXV. t. 13. sz. szürke, korongolt bögre és a XXV. t. 14. sz. szürke kis csupor (Tokaj vagy környéke). Valószínűleg a IV. század végére keltezhetők.

III.

Az alábbiakban a fenti tárgyelemzés alapján határozzuk meg az egyes lelőhelyek, illetőleg leletanyagok korát.

Aggtelek. Az eddig előkerült leletek az I. t. 1. sz. tagolatlan hombárperem révén feltehetően egy II. század végén létesült településre engednek következtetni. A telep megszűnésének idejét a kevés anyagból nem lehet megállapítani.

Arka. A hombárperem késő császárkori (I. t. 9.), telepre utal.

Bodrogkeresztúr. A Kutyasoron előkerült leletek, elsősorban a tagolt hombárperem (II. t. 4.), a Blažice-típusú cserepek (II. t. 2., 5., 6.), az aláhajtott lábú fibula (II. t. 7.) a települést a késő császárkorra, a II. század végétől a IV. századig kelteznek.

Boldogkőváralja. A tagolt hombárperemek (III. t. 1—4.) a Fő utcában és a Tekerés patak partján is egy késő császárkorban meglevő települést jeleznek.

Felsőzsolca. A IV. t. 1. sz. edény késő római kori. A tsz homokbányájából származó leletek (IV. t. 2—4.) szintén késő római koriak. Ezt a terra sigillata töredék is alátámasztja, mivel a II. század közepénél nem korábbi, idekerülése — mint erre már fent is utaltunk — inkább a markomann-háborúk utánra tehető. A tál esetleg temetkezésre mutat.

Hangony. A homokbánya területén levő nagy kiterjedésű település a kerámia alapján a korai és a késő római korban is fennállt. Kora római korban való létesülésére a kelta és a dák jellegű cserepek utalnak.

Hét. A kerámialeletek településre mutatnak, amelynek korára a III—IV. században elterjedt, benyomkodott-gödröcskés díszű töredék utal (IV. t. 11.).

Hidasnémeti. Az V. t. 1. sz. perem a települést a késő császárkorba helyezi.

Kistokaj. A homokbányában előkerült edénytöredékek között számos kelta (VI. t. 5., 7., VII. t. 4., VIII. t. 1—4., 6., IX. t. 1—3.) és dák jellegű (VII. t. 1—2., VIII. t. 7., IX. t. 4.) van, amelyek a település kezdetét a késő La Tène-korra, vagy a kora római kor kezdetére teszik. A terra sigillaták (V. t. 3—5., IX. t. 5.), a fogaskerékdíszes (VII. t. 9.) és a festett (IX. t. 6.) táltöredék pannóniai áruk, amelyek a markomann-háborúk után, tehát 181-től kerültek ide. A többi edénytöredék is beleillik a kora római kor kerámiaanyagába. A VI. t. 1—2., 4. sz. téglavörös, korongolt, tagolt peremű edénytöredékekkel meg egyező darabok a szlovákiai Šebastovce és Bárca lelőhelyen a kora római kori rétegből kerültek ki.²⁰⁵ Az V. t. 5. sz. terra sigillata a III. század első harmadára tehető. A nagy kiterjedésű települést az előkerült leletek tehát a kora római kor kezdetétől a III. század közepéig keltezik.

Miskolc. A régi katonai gyakorlótéren összegyűjtött cserepek (X. t. 2—4.) késő római kori településre mutatnak. Régebben itt egy csuporban elrejtett pénzlelet is előkerült, amely a II. század végénél nem korábban került a földre. Elrejtésének okát Mócsy A. egy Kelet-Magyarországon, a gót vándorlás következtében megjelenő ellenséggel magyarázza.²⁰⁶ A *Betonárügyárban* felszínre jutott telepmaradványok, a tagolt hombárperem (X. t. 6.) és a fogaskerékdíszes töredék a telep II. század végi fennállását bizonyítják. Pontosabb korhatározás a kevés anyag miatt nem lehetséges. A *Dudujkán* előkerült kelta grafitos oldalrész és dák jellegű cserép (X. t. 8.) arra utal, hogy a település a kora római korban létesült. A *Rendező-pályaudvaron* is települést jeleznek az edénytöredékek (IX. t. 5—8.), valószínűleg a késő római korból. A *Sajóparton*, a *Zsarnay-tagon* levő településmaradvány ásatás során került elő. A leletek nem pontos korhatározó értékűek. Egy II. Claudius Gothicus érmet is találtak itt, amely a településnek a III. század utolsó harmadától vagy végétől való fennállására mutat. A *Sajó melletti homokbányában* valószínűleg temetkezéshez tartozott az előkerült két fibula, amelyek közül a XII. t. 7. sz. a III. század első felére, a XII. t. 8. sz. aláhajtott lábú pedig a II. század végétől a IV. századig keltezhető. *Szirma környékéről*, Ósenke-pusztáról egy árkolt oldalrész és egy tagolt hombárperem (XII. t. 9—10.) jutott a múzeumba. Ezek a telep késő császárkori fennállására utalnak. A *Szirmán*, a *Fáskertben* előkerült csontvázás sírokat a késő római korba helyezik az aláhajtott lábú fibulák (XIII. t. 2, 8., XIV. t. 1, 10—11.) és a XIV. t. 12. sz. edény is. A *Fáskertből* származó pénzek bizonyára temetkezésekből valók, s a III. század közepe után juthattak ide. Ugyanitt település leletei is felszínre kerültek. Közülük a tagolatlan hombárperemek (XIV. t. 14—16.), a benyomott és fogaskerékdíszes oldalrészek (XIV. t. 17—18.) a II. század vége körüli időre utalnak, s a XV. t. 10. sz., a Blažice-típusú anyaghoz kapcsolódó bepecsételt töredék is a II. század végétől keltezi a települést. Ennek a többi lelet sem mond ellent, megszűnésének idejére utaló tárgy viszont nincs. A sírok és a telep egymáshoz való viszonyáról nem állnak rendelkezésünkre adatok, így nem tudjuk, hogy a temetkezések a település mellett voltak-e — ebben az esetben egyidőben lehettek —, vagy a sírokat az esetleg már elhagyott telepbe ásták. A pénzekből adódó keltezésből az utóbbi lehetőségre gondolhatunk.

Szirmán, a Sajó-parton levő *Sóskáson* településről kerültek elő az edénytöredékek. A telep i. sz. körüli kezdetét a kelta (XVI. t. 1.) és a dák jellegű (XVI. t. 2., XVII. t. 1., 3.) cserepek jelzik. A többi a korai és késő római korból való, míg a XVII. t. 11. sz. töredék avar vagy szláv települési réteghez tartozik.

Muhi. A Kocsmadombon előkerült sarkantyú (XVIII. t. 1.) és a Leszih A. által feltárt urnasír III. századi vandál. Leszih A. feljegyzése szerint a Kocsmadombról két érem is származik, Traianus ezüst,²⁰⁷ Licinius bronz. Bizonyára ezek is sírokhoz tartoztak.

Ónod. A kelta jellegű behúzott peremű táltöredék (XVIII. t. 2.), a dák XVIII. t. 7., 9. sz. cserép a település i. sz. eleje körüli kezdetét mutatják, míg a hombártöredék (XVIII. t. 10.) és a többi tárgy kora római korra utal.

Pányok. Az edénytöredékek településről származhatnak. A XIX. t. 3. sz. dák jellegű cserép arra utal, hogy a telep a kora római korban már fennállt.

Putnok. A Sajó parton gyűjtött cserepek települést jeleznek. Korára a dák jellegű XIX. t. 7. sz. bütykös nagy oldalrész ad biztosabb támpontot, míg a XIX. t. 6. sz. töredék késő római kori lehet.

Sajókeresztúr. A *Malomszeren* előkerült leletek (XX. t. 1—10.) egy késő római korban fennálló településről valók. *Sajókeresztúr és Sajóecseg között* levő homokbánya területén is település volt. Az edénytöredékek (XX. t. 11., 13., XXI. t. 1—3.) késő római koriak. A *Sajó mellett levő homokbányában* szintén település leletei kerültek elő. A kelta jellegű kerámiamaradványok (XXI. t. 6—7.), grafitos cserepek a telepnek a kora római korban történt létesülését bizonyítják. Késő római kori meglétére mutat a XXII. t. 8. sz. bepecsételt, a XXII. t. 7. sz. árkolt töredék, a XXIII. t. 1. sz. tagolt hombárperem. A XXII. t. 10. és a XXIII. t. 2. sz. hullámvonalas cserép avar vagy szláv települési rétegből kerülhetett a római koriba.

Szerencs. A Rákóczi utcában felszínre jutott cserepek (XXIII. t. 3—8.) a Blažice-típusú kerámiaanyaghoz tartoznak, tehát a települést a késő császárkorra keltezhetjük. Ezt a tagolt hombárperem (XXIII. t. 5.) is alátámasztja.

Szirmabesenyő. A Berek területéről való tárgyak településre utalnak, amelyet a tagolt hombárperem (XXIV. t. 1.) és a fésűtöredék (XXIV. t. 2.) a III—IV. századra keltez.

Tarcal. A Fő utcában leletmentés során előkerült kerámiaanyag (XXV. t. 1—3.) a Blažice-típusú körébe sorolható, tehát a telep késő császárkori fennállását bizonyítja.

Tiszaluc. A fibula és a borostyán kardgyöngyök (XXV. t. 5—7.) késő római kori sírból vagy sírokból származnak. A *Dankadombról* való hombárperem (XXV. t. 4.) településre utal.

IV

Az elmondottakból több következtetést vonhatunk le, s ezeket az alábbiakban foglaljuk össze.

Észak-Magyarországon a római kori leletek nagy része telepekről származik. A sírok lelőhelyei: Szob-Homokos dűlő (Pest m.), Benczurfalva, Cserhátsurány, Kazár (Nógrád m.), Kompolt, Sirok, Terpes, Visznek (He-

ves m.), Domaháza, Gibárt, Miskolc-Sajó menti homokbánya és Szirma-Fás-kert, Muhi, Sátoraljaújhely környéke (?), Tiszaluc (Borsod m.).

Az Ipolytól a Zagyva völgyéig terjedő vidék római kori régészeti anyaga eltér az ettől keletre előforduló leletektől. Az Ipoly és a Zagyva között előkerült sírok a quádokhoz köthetők, míg a Zagyvától keletre eső Sirokon, Terpesen, Muhin és Gibárton előfordulók a vandálokhoz. A két terület római kori telepeinek anyaga elsősorban abban különbözik egymástól, hogy az Ipoly és a Zagyva közötti lelőhelyeken nem mutatkozik kelta—dák jellegű kerámiaanyag, míg a Zagyvától keletre fekvő területeken gyakran előfordul. Az előbbi lelőhelyeket az i. sz. I. század második felétől keltezik. Ezt a történeti források is igazolják. Tacitus i. sz. 98-ban írt Germániája szerint a quádok már régóta a mai Bécs és Esztergom közötti Duna-szakasz fölött laktak. Majd később említi, hogy a quádok és a szarmaták között levő Cotini és Osi kelta törzseket adóztatják.²⁰⁸ A quádok tehát az Ipolyon túli területet is birtokba vették. A quádok megjelenésével magyarázható a kelta és a dák típusú leletek nélküli telepek, sírok előfordulása, s ez egyúttal azt jelenti, hogy ezek a lelőhelyek nem köthetők a késő kelta kortól tovább élő helyi lakossághoz. *Bóna I.* is quádnak határozza meg a szobi, zebegényi, nógrádverőcei, cserhátsurányi, csitári, benzurfalvai leleteket,²⁰⁹ s ide sorolhatjuk az újabb, s kissé keletebbre levő lelőhelyeket is. *Erdélyi I.* és *M. Lamiová-Schmiedlová* szerint az ipolytölgyesi telep ethnikai hovatartozása nem állapítható meg, de rokon vonásokat mutat a Przeworsk-kultúrával, a délnyugat-szlovákiai és dél-morvaországi területekkel. Ugyanakkor a II. század második felébe keltezik a telepet.²¹⁰ Véleményünk szerint ezek a leletek is a morvaországi, délnyugat-szlovákiai quád emlékanyaghoz kapcsolódnak. Megjegyezzük, hogy a quád kerámia sok közös vonást mutat a vandál leletekkel, a Przeworsk-kultúrával, Kelet-Szlovákiával és Észak-Magyarország keleti részével is, amint ezt fentebb, a kerámia vizsgálatánál is láttuk.

A Zagyva völgyétől keletre előkerült telepek anyagában, mint említettük, gyakran találkozunk kelta és dák jellegű kerámiamaradványokkal. Ilyen lelőhely Heves, Szajla, Szilvásvárad, Hangony, Putnok, Sajókeresztúr, Miskolc, Ónod, Kistokaj, Garadna, Pányok. A kelta kor végén a források szerint Észak-Magyarország középső részén a kelta Cotini és Osi törzs helyezkedett el.²¹¹ Ezt igazolja, hogy a kelta leletek a Bükk és a Sajó völgy területén sűrűsödnek, s hogy a kora császárkori kelta—dák tovább élő lakosságot jelző telepek zöme is (Garadna és Pányok kivételével) ezen a vidéken került elő. A kelta őslakosság, illetőleg kelta hagyományok továbbélésére már *Párducz M.*²¹² és *Salamon Á.*²¹³ rámutatott. *Salamon Á.* megfigyelése szerint a Hernád völgye kívül esett a kelta törzsi központra, s itt a kora vaskori edényművéség hagyományai folytatódtak. Arkán a La Tène-kori leletekben a kora vaskori lakosság továbbélése tükröződik.²¹⁴ Megjegyezzük, hogy az általunk ismertetett, főleg késő császárkori Hernád-vidéki leletanyagban nem találunk a kora vaskori elemek továbbélésére mutató tárgyat. Kelet-Szlovákia területéről is több kelta, kelta—dák jellegű emlékanyagot ismerünk, amelyek ott is a La Tène-kor végi lakosság továbbélését tanúsítják.²¹⁵

Észak-Magyarországnak a Zagyvától keletre eső részén és Kelet- Dél-kelet-Szlovákiában a telepek római kori anyaga szinte teljesen megegyezik.

A kelta—dák leleteken kívül a Przeworsk-kultúra elemei is megtalálhatók mindkét területen. Kelet-Szlovákiába már a II. századtól megkezdődött a mai Lengyelország felől a Przeworsk-kultúra népének benyomulása.²¹⁶ Észak-Magyarország kora római kori emlékéanyagából arra következtethetünk, hogy e kultúra népének egyes csoportjai ebben az időben területünket is elérték.²¹⁷ A kutatók egy része a Przeworsk-kultúra hordozóiban is a vandálokat látja, míg a lengyel kutatás szerint a Przeworsk-kultúra a késő La Tène kultúrából fejlődött ki, s hordozói a szlávok voltak, akik a germánok nyomása elől nyomultak dél felé.²¹⁸ Tudjuk azonban, hogy a markomann-háborúk idején, 171-ben Marcus Aurélius Dácia északi peremére telepítette a vandálokat. Az ő hagyatékuknak tekinthetjük a Sirokon, Terpesen, Muhin, Gibárton előkerült, jellegzetes vandál leleteket tartalmazó néhány temetkezést. Késő római kori telepeink nagy része ekkor, illetőleg a markomann-háborúk után kezdődött. Az elmondottak alapján kézenfekvő lenne tehát, hogy a 171 vagy inkább a markomann-háborúk után létesült telepeket a vandáloknak tulajdonítsuk. Úgy látjuk azonban, hogy a jelenleg rendelkezésre álló régészeti anyag ennél bonyolultabb képet tükröz. Több probléma vetődik itt fel. Az egyik az, hogy a korai és késő római kori telepek kerámiája sok közös vonást tartalmaz. Számolnunk kell tehát a helyi lakosság jelentős arányú továbbélésével. A leletanyag továbbá sok rokonságot mutat a quád területek emlékéanyagával. A kerámia főbb vonásainak e nagy területen való jelentkezését egyrészt a rokon germán anyagi műveltség nagy területen való meglétével magyarázhatjuk, másrészt azzal, hogy ezt megelőzően ugyanezek a területeken nagyjából azonos kultúrájú késő vaskori őslakosságot, a keltákat találjuk. Megjegyezzük, hogy — mint ezt fentebb láttuk —, a késő római kori kerámia egyes vonásaival a Dnyeper, Don vidéki csernyahovi kultúra anyagában is találkozunk.²¹⁹ Ez is azt bizonyítja, hogy szűkebb vidékünk régészeti anyagát egyelőre nem lehet egyetlen meghatározott ethnikumhoz kötni.

Ugyancsak további kérdést jelent az Észak-Magyarországi lakosságnak a tőlük délre lakó szarmatákkal való kapcsolata. Az már korábban bebizonyosodott, hogy a szarmata kori leletek elterjedése nagyjából fedi az ún. Csörsz-árok által határolt alföldi területet.²²⁰ A sánrendszer az újabb kutatások szerint a szarmaták államát vette körül, mintegy határvonalat képezve a szarmaták és a germánok között.²²¹ Építését *Mócsy A.* az i. sz. 294 körüli időre,²²² míg *Soproni S.* i. sz. 322—332 közé teszi.²²³ A jelenleg rendelkezésre álló régészeti anyag nem nyújt elég adatot a szarmatákkal való kapcsolat vizsgálatához. Nyilvánvalóan a sánrendszer megépítéséig intenzívebb kapcsolat lehetett a két terület lakossága között.

A római provinciával való kapcsolatra az import tárgyak utalnak. Ezek a kor megállapításában is sok segítséget nyújtanak. A legjobban keltezhető leletek, a terra sigillaták a II. század végétől, a markomann-háborúk után kerültek a barbaricumba, s ugyanez a helyzet a fibulákkal is. A római pénz beáramlása a Dunától keletre eső területekre szintén ekkor kezdődött.²²⁴ A kora római korban tehát nem volt jelentős kereskedelem Pannónia és az észak-magyarországi területek között. Dáciával való kapcsolatot a Blažice-típusú kerámia jelzi. Ennek a késő római kori bepecsételt díszű kerámiának a kialakulását dáciai hatással magyarázzák.²²⁵

Észak-Magyarország római kori története hazánk többi területéhez hasonlóan az V. század kezdetével, a hunok megjelenésével zárul. Ez az esemény egy új korszak, a népvándorlaskor kezdetét jelzi. A hunok elől, mint tudjuk, a vandálok több más népcsoporttal együtt nyugatra menekültek. A késő római kori lakosság sorsáról, szerepéről a hunkorszakban a további kutatások adhatnak felvilágosítást.

JEGYZETEK

1. Párducz M.—Korek J., ArchÉrt. 85 (1958) 18—36.
2. Salamon Á.—Török Gy., FA 12 (1960) 145—171.; Salamon Á., Klio 51 (1969) 325—327.; Salamon Á., AT 13 (1966) 84—87.
3. Erdélyi, I.—Lamiová-Schmiedlová, M., Východoslovenský Pravek 2 (1971) 51—72.
4. A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak, feldolgozásukat a szerző végzi el.
5. Bóna I., Acta ArchHung 15 (1963) 280—291.
6. Erdélyi I., Mitteilungen des archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1 (1970) 142.; Erdélyi, I.—Lamiová-Schmiedlová, M., i. m.
7. Papp L., RégFüz Ser. I. 20 (1967) 37.
8. Bóna I., i. m. 245, 280—282, 284, XLV. t. 4., XLVI. t., XLVII. t. 10—15.
9. Uo. 245, 284, XLII. t. 4.
10. Uo. 245, 289, LII. t. 6.
11. Uo. 248, 294, L. t. 1—2.
12. Uo. 248—249, 288—289, LII. t. 1—3, 5—6, 9.; Párducz M., MM 1946. 14, 3. kép; Paulovics I., ArchÉrt 47 (1934) 158—163.; Barkóczy L., FA 12 (1960) 125, 26. t. 3.
13. Bóna I., i. m. 245., 282., XLVII. t. 1—7.
14. Salamon Á., AT 13 (1966) 85.
15. Salamon Á., RégFüz Ser. I. 15 (1962) 63.
16. Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 214., 213., 1. kép 4—5.
17. Patay P., Nógrád megye műemlékei I. (Bp. 1954) 26.; Bóna I., i. m. 297.
18. Bóna I., i. m. 248.
19. Uo. 248., 283—284., LXVII. t. 8—9, 11—14.; Patay P., i. m. 26.
20. A leletek a Nógrád megyei szécsényi múzeumban vannak.
21. Patay P., RégFüz Ser. I. 14 (1960) 47.
22. Salamon Á., AT 13 (1966) 85.
23. Uo.
24. Patay P., Nógrád megye műemlékei, i. m. 26.
25. Korek J., RégFüz Ser. I. 11 (1959) 45.
26. Salamon Á., i. m. 85.
27. Szabó J. Gy., Heves megye műemlékei I. (Bp. 1969) 47.
28. Gömöri J., RégFüz Ser. I. 23 (1970) 83—84.
29. Nagy Á., RégFüz Ser. I. 25 (1972) 60.
30. Török Gy., Dolg. 9—10 (1933—34) Szeged, 193.; Szabó J. Gy., i. m. 47.
31. Kemenczei T. ásatása. A leletek az egri múzeumban vannak.
32. Salamon Á.—Török Gy., i. m. 149—159.; Salamon Á., Mitteilungen des archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1 (1970) 142, 30. t.
33. Szabó J. Gy., i. m. 47.
34. Török Gy., RégFüz Ser. I. 22 (1969) 49.
35. Szabó J. Gy., i. m. 47, 22. kép.
36. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből ismertetett leletanyag a miskolci Herman Ottó Múzeumban van. A régi leletek előkerülési körülményeinek leírásánál többnyire csak a leltárkönyvi bejegyzésekre és helyenként az adattárban levő feljegyzésekre támaszkodhattunk.
37. Itt köszönöm meg Patay Pálnak, hogy az aggteleki gyűjtésének és bodrogkeresztúri ásatásának római kori anyagát közlésre átengedte.
38. Megjegyezzük, hogy a kerámiamaradványok készítmódját csak a korongoltaknál jelezzük, a többi kézzel formált.

39. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 145—148.; *Salamon Á.*, *Mitteilungen...* i. m. 140—141, 27—28. t.; *Salamon Á.*, *Klio* 51 (1969) 326.
40. Miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattára.
41. *Párducz M.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30 (1950) CXL. t. 26., 61.
42. *Párducz M.*, *Dolg.* 7 (1931) Szeged, 122.; *Párducz M.*, A szarmatakor... i. m. CXL. t. 20—23, 60.
43. *Gabler D.*, i. m. 217.
44. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 160—169, XXIX—XXXIV. t.; *Salamon Á.*, *Mitteilungen...* i. m. 141.
45. *Hampel, J.*, *Antiquités préhistoriques de la Hongrie. (Esztergom, 1876.)* XXIII. t.; *Hampel, J.*, *Catalogue de l'exposition préhistorique. (Bp. 1876)* 25, 9—11. kép; *Kossina, Zeitschrift für Ethnologia* 37 (1905) 383—384.
46. Miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattára.
47. *Salamon Á.*, *Mitteilungen...* i. m. 41, 29. t.
48. Dobosy L. feljegyzései a Herman Ottó Múzeum régészeti adattárában.
49. *Gabler D.*, i. m. 222.
50. Uo.
51. Gabler D. meghatározása, szívességét ezúton is köszönöm.
52. *Salamon Á.*, AT 13 (1966) 85.
53. *Párducz M.*, *HOMÉ I.* (1957) 44—59.
54. *K. Végh K.*, *HOMÉ IV* (1964) 45—62.
55. A lelőhelyen 1964—65-ben leletmentő ásatást végeztünk.
56. *Leszih A.*, FA 1—2 (1939) 70, 73, 72, III. t. 4.
57. *Párducz M.—Korek J.*, i. m.
58. *Párducz M.*, A szarmatakor... III. CXL. t. 18, 59.
59. Miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattára.
60. Uo. Jelentésében egy lakógödör feltárásáról ír, de ennek korát nem állapította meg. Leletek itt nem kerültek elő.
61. A homokbánya területén 1969-ben végeztünk leletmentést.
62. *Salamon Á.*, AT 13 (1966) 85.
63. Uo.
64. *Párducz M.*, i. m. CXL. t. 1, 2, 5.
65. A fésűket *Bóna I.* közölte, de tévesen Brigetio lelőhellyel. I. m. 249., LII. t. 7—8.
66. A Sajó-parton levő homokbányában 1967—68-ban leletmentő ásatást végeztünk.
67. *Salamon Á.*, i. m. 85.
68. Uo.
69. *Salamon Á.*, *Klio* 51 (1969) 327.; *Salamon Á.*, *Mitteilungen...* i. m. 143.
70. *Müller, G.*, *Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Ungarn und Siebenbürgen. (Berlin—Leipzig, 1931)* 72, I. t. 5.
71. *Párducz M.—Korek J.*, i. m. VIII. t. 2.
72. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, SŽAUSAV 5 (1961) 108.
73. *Patek E.*, *Diss. Pann. Ser. II.* 19 (1942) 61—63.; *Lamiová-Schmiedlová, M.*, SA XVII—2 (1969) 483.
74. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, SŽAUSAV 5 (1961) 88, VIII. t. 9.
75. *Patek E.*, i. m. 72—73.
76. *Kovrig I.*, *Diss. Pann. Ser. II.* 4. 27.
77. *Patek E.*, i. m. XXVII. t. 1—2.
78. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 88, VIII. t. 5, 7., 90, X. t. 9., 97, XVII. t. 2., XVIII. t. 10., 100, XX. t. 13.
79. *Müller G.*, i. m. 74, III. t. 8.; *Patek E.*, i. m. XXV. t. 10.
80. *Patek E.*, i. m. 66—67.
81. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 103, XXIII. t. 1, 107.
82. *Patek E.*, i. m. 30—32.
83. I. m. XV. t. 10.
84. *Párducz M.*, A szarmatakor... I—III.
85. I. m. I: VII. t. 1., II: I. t. 5 a—b., XXI. t. 3 a—b., III: LXII. t. 1 a—b.
86. *Sellye I.*, *Diss. Pann. Ser. II.* 8 (1939) 3—6.
87. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. XIX. t. 7., 107.

88. *Párducz M.*, A szarmatakor... i. m. II. 27.
 89. *Mihalik J.*, ArchÉrt 15 (1895) 95.
 90. *Patek E.*, i. m. 57.
 91. *Párducz M.*, A szarmatakor... i. m. I. 32.
 92. *Bóna I.*, i. m. 249, 287—288., LII. t. 7—8.
 93. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, Archeologické Studijní Materialy, Praha, 1 (1964) 196, 2. kép 3, 5, 201.
 94. *Petersen, E.*, Altschlesien 4 (1932) 152., 9. kép 9.
 95. *Thomas, S.*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 8 (1960) 77, 120.
 96. *Párducz M.—Korek J.*, i. m. 35, VIII. t. 3.
 97. *K. Végh K.*, HOMÉ X (1971) 107, V. t. 1.
 98. *Párducz M.*, Acta ArchHung 7 (1956) 158.
 99. *Szabó J. Gy.*, i. m. 47, 22. kép.
 100. *Richthofen B.*, ArchÉrt 44 (1930) 239, 149. kép.
 101. *Bóna I.*, i. m. L. t. 8.
 102. *Tichy, R.*, AR 8 (1956) 8. kép 41
 103. *Beninger, E.*, Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. (Wien, 1937) 90. t. 16, 158, 49.
 104. *Bóna I.*, i. m. 293.
 105. I. m. 294, L. t. 1—2.
 106. I. m. 293—294., 10. kép L. t. 7, 9.
 107. *Jahn, M.*, Mannus Bibliothek 21 (1921) 52, 58. kép.
 108. *Bóna I.*, i. m. 293.
 109. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, SA XVII—2 (1969) 462.; *Kolnik, T.*, SA XIX (1971) 555.
 110. *Salamon A.—Török Gy.*, i. m. 145—171.; *Salamon A.*, Klio 51 (1969) 326—327.
 111. *Párducz M.*, HOMÉ I (1957) 49.
 112. *K. Végh K.*, HOMÉ IV (1964) 49—50.
 113. *Párducz M.—Korek J.*, i. m. 22, 2. kép 4—5., 26, 4. kép 1—2, 4—5.
 114. L. a 31. jegyzet.
 115. *Párducz M.*, A szarmatakor... I. 14, X. t. 13.
 116. *K. Végh K.*, HOMÉ X (1971) 108, VI. t. 10.; *Párducz M.*, i. m. III. t. 6.
 117. *Párducz M.*, MFMÉ 1956. 29, III. t. 12 a—b.
 118. *Visy Zs.*, MFMÉ 1970. 16, II. t. 5.
 119. I. m. 8. kép 1.
 120. *Foltiny, St.*, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35, Festschrift für A. A. Barb (Eisenstadt, 1966) 80, 1. kép 2.
 121. *Budinský-Krička, V.*, SA VIII—1 (1960) 229, V. t. 13, 15.; *Polla, B.*, Zborník Slovenského Národného Muzea, 63 (1960) 189, stb.
 122. *Benadik, B.*, Germania 43 (1965) 83, 14. kép.
 123. *Budinský-Krička, V.*, Východoslovenský Pravek 1 (1970) 83, 10. kép 4.
 124. *Točík, A.*, AR 11 (1959) 861, 325. kép 1—2.
 125. *Foltiny, St.*, i. m. 80, 1. kép.
 126. *Smiszko, M.*, Prace Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego 1 (1934) I. t. 1, 4.
 127. *Vulpe, R.*, Dacia 1933. 290.; *Vulpe, R.*, Dacia 1957. 7. kép 4.; *Macrea, M.—Protase, D.—Rusu, M.*, MCA 7 (1961) 8. kép 10, stb.; *Crișan, I. H.*, Ceramica daco-getica (Bucuresti, 1969) 155—157, XLVI—XLVII. t.
 128. *Párducz M.*, A szarmatakor... I. 27—30.; *Párducz M.*, MFMÉ 1956. 15—30.; *Visy Zs.*, i. m. 8, 10, 26.; *Nepper I.*, DDMÉ 1969—70. 70—71, 75, 11.; *Crișan, I. H.*, i. m. 162—163., CLXXXVIII—CLXXXIII. t.
 129. *Budinský-Krička, V.*, SA VIII—1 (1960) 228—230.; *Polla, B.*, i. m. 193—194.
 130. *Budinský-Krička, V.*, SZAUSAV 6 (1961) 296.
 131. *Smiszko, M.*, i. m. 1, I. t., 10, 12, II—III. t.
 132. *Gabler D.*, i. m. 214, 217, 224—226.
 133. *Patay P.*, i. m. 26.
 134. *Gabler D.*, i. m. 214, 230—231.
 135. I. m. 236—237.
 136. I. m. 233.
 137. *Bónis É.*, Diss. Pann. Ser. II. 20. (Bp. 1942) 13, 15—16.; *Bónis É.*, FA 21 (1970) 74.

138. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 480.
139. *Kolník, T.*, SŽAUSAV 11 (1963) 120, 2. kép 13, 15. kép 4.
140. *Pernička, R. M.*, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. (Brno, 1966) 89—90.
141. *Gabler D.*, Arrabona 13 (1971) 24—25. Az edénytöredék meghatározásában Gabler D. nyújtott segítséget.
142. *Párducz M.—Korek J.* i. m. 22, 2. kép 6., 26, 4. kép 7., X. t. 3, 7, 15., XI. t. 4, 8—10, XIV. t. 1
143. *Párducz M.*, HOMÉ I (1957) 55, II. t. 8., 56, III. t. 18, 20., 57, IV. t. 10—12.
144. *K. Végh K.*, HOMÉ IV (1964) 60, III. t. 12., 62, V. t. 7.
145. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 152, 42. kép 36—37.
146. I. m. 148, 38. kép 1—7.
147. I. m. XXXI. t. 12.
148. *Salamon Á.*, Mitteilungen... i. m. 31. t.
149. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 475—476.
150. *Párducz M.—Korek J.*, i. m. 31.
151. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 156.; *Barkóczy L.* —*Bónis É.*, Acta ArchHung 4 (1954) 151.
152. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 476.
153. I. m. 468.
154. *Salamon Á.*, Mitteilungen... i. m. 143, 31. t.
155. *Csallány D.*, Acta Antiqua et Arch. X (1966) 87, 88.
156. *Salamon Á.*, FA 20 (1969) 56.
157. *Kolník, T.*, Die Pannonische Keramik mit Stempelerzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei, Epitymbion Roman Haken, Pragae 1958, 66.
158. *Buday Á.*, Dolg. 2 (1911) Kolozsvár, 90., 4 (1913) 150., 19. kép, 5 (1914) 82., 6 (1915) 86—87.
159. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 469, 471.
160. *Csallány D.*, i. m. 87, 88.
161. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 471; MIA 82 (1960).
162. *Kolník, T.*, SA 19 (1971) 556.
163. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 471., 423, 12. kép, 461, 38. kép, 470, 43. kép.
164. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 461., 38. kép 1, 3, 4.
165. *Kolník, T.*, i. m. 528, 30. kép 1.
166. *Gajewski, L.*, Sprawozdania Archeologiczne 8 (159) 286, 2. kép b., 293, I. t. 12, stb.
167. MIA 82 (1960) 93, 189, 296.
168. *Párducz M.*, A szarmatakor... III. CXL. t. 18, 59.
169. I. m. CXLI. t. 1—2, 5, 61.
170. I. m. 116.
171. *Polla, B.*, i. m. 190, 6. kép 4.; *Kolník, T.*, i. m. 528, 30. kép 6.
172. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 469, 471.
173. *Gajewski, L.*, Archeologia Polski 3 (1959) 101—158, 281—302.
174. MIA 82 (1960)
175. *Salamon Á.*, Klio 51 (1969) 327.
176. *Bóna I.*, i. m. 283., XLVII. t. 11—14.
177. *Párducz M.—Korek J.*, i. m. 33.
178. *Párducz M.*, HOMÉ I (1957) 48—49.
179. *K. Végh, K.*, i. m. 49—51.
180. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 155., XXXIV. t. 11.
181. *Bóna I.*, i. m. XLVI—XLVII. t.
182. I. m. 281., XLVI. t. 3., XLVII. t. 2.
183. I. m. 282—283.
184. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 431—432, 447, 454, 470, 472.
185. *Beninger, E.*, i. m. 10. t. 56, 57, 59., 11. t. 68, 69, 78, 79, 82.
186. *Pernička, R. M.*, i. m. XI. 2., XIV. t. 4—5., XVIII. t. 13., XXXV. t. 7., stb.; *Kalousek, F.—Pernička, R. M.*, Die römerzeitliche Siedlung bei Vicemilice in Mähren. Sbornik Prací filosofické Fakulty brněnské University. (Brno, 1956) 55, 6. kép 11, 13., 59, 7. kép 2—3., XII. t. 6—7.
187. *Kostrzewski, B.*, Fontes Archaeologici Posnanienses 4 (1954) 17. kép 8., 62. kép 1., 63. kép 4., 132. kép 6., 135. kép stb.; *Kostrzewski, B.*, Przegląd Archeologiczny 7 (1946—47) 211, 29. kép

- 3., 215, 34. kép 3., 237., 74. kép 3., 241, 83. kép 3., 266, 135. kép.; *Dabrowski, K.—Kozłowska, R.* *Materialy Starozytne* 5 (1959) XVI. t. 1, 3.; *Peschek, Chr.*, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien.* (Leipzig, 1939) 83, 79. kép 3., 1. t., 23. t.
188. *Lamiová-Schmiedlová, M.* i. m. 467.
189. I. m. 475.; *Budinský-Krička, V.*, SA XI—1 (1963) 25, 26.; *Bialeková, D.*, SA X—1 (1962) 31, 32.
190. *K. Végh K.*, HOMÉ IV (1964) 60, III. t. 14., 61, IV. t. 15—16.
191. *Párducz M.*, MM 1946. 14, 4. kép, 13, 3. kép 2.
192. *Bóna I.*, i. m. 288.
193. *Pernička, R. M.*, i. m. VII. t. 8., XII. t. 7.
194. *Tackenberg, K.*, *Die Wandalen in der Niederschlesien.* (Berlin, 1925.) 27. t. 8.
195. *Bóna I.*, i. m. 287, XLV. t. 1.
196. *Kostrzewski, B.*, i. m. 217, 37. kép, 220, 44. kép 4. A temetőt a II—III. századra keltezi.
197. *K. Végh K.*, i. m. 59, II. t. 12., 60, III. t. 13, 15., 61, IV. t. 5—6.
198. *Bóna I.*, i. m. 278., XLI. t. 4., XLII. t. 1.
199. I. m. 270., XLII. t. 1.
200. I. m. 284, XLII. t. 3.
201. I. m. 290, 291, 9. kép 3.
202. *Kolník, T.—Paulik, J.*, SŽAUSAV 3 (1959) 182, 2. kép.
203. MIA 82 (1960) 246 stb.
204. *Peschek, Chr.*, i. m. 25, 14. kép 3, 3. t. 9.
205. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 462.
206. *Barkóczy L.—Bóna I.—Mócsy A.*, *Pannónia története.* (Bp. 1963) 86—87.
207. *Huszár L.*, *Acta ArchHung* 5 (1955) 90.
208. *Tacitus*, *Germania*, 43.
209. *Bóna I.*, i. m. 297.
210. *Erdélyi, I.—Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 72.
211. *Hunyady I.*, *Diss. Pann. II.* 18. (1944) 11—13.
212. *Párducz M.*, HOMÉ I (1957) 50.
213. *Salamon Á.—Török Gy.*, i. m. 154., 159, 171.
214. *Salamon Á.*, FA 15 (1963) 18.
215. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 458—459, 462.; *Kolník, T.*, i. m. 555.
216. *Kaszewska, E.* *Výhodoslavenký Pravek* 2 (1971) 87.
217. *M. Lamiová-Schmiedlová* ezzel kapcsolatban utal a Miskolc-sötétkapui és a Szabadság téri leletekre, i. m. 462.
218. *Kostrzewski, J.*, *Pradzieje Polski*, 1949. 199.; *Godłowski, K.*, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego* 67, *Prace archeologiczne* 2 (1961) 203.
219. MIA 82 (1960).
220. *K. Végh K.*, HOMÉ X (1971) 88, 98.; *Szabó J. Gy.*, i. m. 43.
221. *Patay P.*, MFMÉ 1969. 2. 110—111.; *Soproni S.*, *ArchÉrt* 96 (1969) 46—52.
222. *Mócsy A.*, *Cumania* 1972. 96.
223. *Soproni S.*, i. m.
224. *Gabler D.*, *ArchÉrt* 95 (1968) 236, 238—239.
225. *Lamiová-Schmiedlová, M.*, i. m. 491.; *Kolník, T.*, i. m. 556.; *Salamon Á.*, *Klio* 51 (1969) 327.

**ARCHÄOLOGISCHE BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE
NORDUNGARNS IM I.—IV. JAHRHUNDERT N. Z.
(Auszug)**

Die planmässige Erforschung der Geschichte Nordungarns während der Römerzeit und die Erforschung der archäologischen Denkmäler dieser Zeit ist verhältnismässig zurückgeblieben und kann nur auf eine Vergangenheit von etwas mehr als 15 Jahren zurückblicken. Die bedeutendsten Siedlungsfreilegungen dieses Zeitraums sind folgende: M. Párducz und J. Korek — Rettungsgrabung im Ózd-Stadion¹, Á. Salamons Forschungen in Szilvásvár, Arka, Garadna, Gibárt und Zalkod², I. Erdélyis Ausgrabungen in Ipolytölgyes³, und die Ausgrabungen der Verfasserin in Miskolc, Sajókeresztúr, Szirmabesenyő⁴. Das archäologische Material aus dem Gebiet zwischen Ipoly und Donauknick fasste I. Bóna 1963 zusammen und behandelte es im Zusammenhang mit den Forschungen zur Geschichte der Quaden⁵.

Wegen des verhältnismässig geringen publizierten Fundmaterials behandeln wir noch vor der Aufarbeitung der erwähnten Ausgrabungen die auf nordungarischem Gebiet bisher freigelegten Funde aus der Römerzeit. Hier erläutern wir nicht publiziertes, älteres Material aus dem Komitat Borsod.

Aggtelek. Die bisherigen Funde lassen an hand des ungegliederten Vorratsgefäßbrandes Nr. Taf. I, 1 auf eine Siedlung vom Ende des II. Jahrhunderts schliessen.

Arka. Der Vorratsgefäßbrand (Taf. I, 9.) weist auf eine Siedlung aus der späten Kaiserzeit hin.

Bodrogkeresztúr. Durch die Funde in der Kutyasor in erster Linie der gegliederte Vorratsgefäßbrand (Taf. II, 4.) Scherben vom Typ Blažice (Taf. II, 2,5—6.), Fibel mit umgeschlagenem Fuß (Taf. II, 7.) kann die Siedlung in die späte Kaiserzeit, in den Zeitraum zwischen II. und IV. Jahrhundert datiert werden.

Boldogkövöralja. Die gegliederten Vorratsgefäßbränder (Taf. III, 1—4.) in der Főutca und am Ufer des Tekeres-Baches lassen auf eine Ansiedlung aus der späten Kaiserzeit schliessen.

Felsőzsolca. Das Gefäß, Nr. Taf. IV, 1 stammt aus der späten Römerzeit. Die Funde (Taf. IV, 2—4.) aus der Sandgrube der LPG stammen ebenfalls aus der späten Römerzeit. Das Terra sigillata Bruchstück unterstreicht das, da es erst ab Mitte II. Jahrhundert vorkommt, wahrscheinlich ist es nach den Markomannen-Kriegen hierhergekommen. Die Schale weist auf ein eventuelles Grab hin.

Hangony. Die grosse Siedlung in der Sandgrube bestand während der frühen und späten Römerzeit, das beweisen die Keramik. Auf das Bestehen in der frühen Römerzeit verweisen die Scherben keltischer und dakischer Art.

Hét. Die Keramikfunde verweisen auf eine Siedlung, deren Alter im III. und IV. Jahrhundert verbreitete Bruchstücke (Taf. IV, 11.) mit Grübchenverzierungen beweisen.

Hidasnémeti. Der Rand Nr. Taf. V, 1 datiert die Siedlung in die späte Kaiserzeit.

Kistokaj. Die aus der Sandgrube stammenden Gefäßbruchstücke waren zum Teil keltischer (Taf. VI, 5., 7; Taf. VII, 4; Taf. VIII, 1—4., 6; Taf. IX, 1—3.) und dakischer Art (Taf. VII, 1—2.; Taf. VIII, 7.; Taf. IX, 4.), auf Grund derer der Anfang der Siedlung ins späte La Tène- oder frühe Römerzeitalter datiert werden kann. Die Terra sigillata (Taf. V, 3—5.; Taf. IX, 5.), die Schalenbruchstücke mit Zahnradverzierung (Taf. VII., 9.) und Bemalung (Taf. IX, 6.) sind Waren aus Pannonien, die nach den Markomannen-Kriegen hierhergelangten. Die Terra sigillata Nr. Taf. V, 5 kann in das erste Drittel des III. Jahrhunderts datiert werden. Die Funde ermöglichen die Datierung der ausgedehnten Siedlung vom Anfang der frühen Römerzeit bis zur Mitte des III. Jahrhunderts.

Miskolc. Die auf dem *Alten Truppenübungsplatz* gesammelten Scherben (Taf. X, 2—4.) zeigen auf eine Siedlung aus der späten Römerzeit. Früher wurden hier auch in einem Töpfchen Münzen gefunden, die nicht vor Ende des II. Jahrhunderts in Erd gelangten.²⁰⁶ Die in der *Betonwarenfabrik* gefundenen Siedlungsfunde, gegliederter Vorratsgefäßrand (Taf. X, 6.) und Bruchstücke mit Zahnradverzierung beweisen das Bestehen der Siedlung um das Ende des II. Jahrhundert.

Im *Dudujka* wurden ein keltisches graphitiertes Seitenteil und eine dakische Scherbe (Taf. X, 8.) gefunden, die darauf hinweisen, dass die Siedlung in der frühen Römerzeit gegründet wurde. Die auf dem *Rangier-Bahnhof* gefundenen Gefäßbruchstücke (Taf. IX, 5—8.) weisen auch auf eine Siedlung hin, wahrscheinlich aus der späten Römerzeit. Die beiden Fibeln, die in der *Sandgrube am Sajó* gefunden wurden, gehörten wahrscheinlich zu einem Gräberfeld. Die Fibel Nr. Taf. XII, 7 kann auf die erste Hälfte des III. Jahrhunderts, die Fibel Nr. Taf. XII, 8 mit dem umgeschlagenem Fuß vom Ende des II. Jahrhunderts bis zum IV. Jahrhundert datiert werden. Aus der Umgebung von *Szirma* gelangten ein kannelierter Seitenteil und ein gegliederter Vorratsgefäßrand (Taf. XII, 9—10.) ins Museum. Diese Gegenstände verweisen auf die späte Kaiserzeit. In *Szirma, im Fáskert* (Laubgarten) entdeckte Skelettgräber können auf Grund der Fibeln (Taf. XIII, 2., 8.; Taf. XIV, 1., 10—11.) und des Gefäßes (Taf. XIV, 12.) in die späte Römerzeit datiert werden. Die im *Fáskert* gefundenen Münzen stammen sicher aus Gräbern und gelangten Mitte des III. Jahrhunderts hierher. Hier wurden auch Überreste von Siedlungen gefunden. Unter ihnen verweisen die ungegliederten Vorratsgefäßränder (Taf. XIV, 14—16.), die Seitenteile mit eingedrückten und Zahnradverzierung (Taf. XIV, 17—18.) auf das Ende des II. Jahrhunderts, auch das stempelverzierte Bruchstück vom Typ *Blažice* (Taf. XV, 10.) datiert die Siedlung auf das Ende des II. Jahrhunderts. In *Szirma*, in der Siedlung *Sóskás* am Sajó-Ufer wurden Gefäßbruchstücke

gefunden. Der Anfang des Gebiets um die Zeitrechnung kann durch keltische (Taf. XVI, 1.) und dakische (Taf. XVI, 2.; Taf. XVII, 1., 3.) Scherben bestimmt werden. Die übrigen stammen aus der frühen oder späten Römerzeit. Bruchstück Nr. Taf. XVII, 11. gehört entweder zur awarischen oder slawischen Siedlungsschicht.

Muhi. Der Sporn (Taf. XVIII, 1.), der auf dem Kocsmadomb gefunden wurde, und das von A. Leszih freigelegte Urnengrab sind wandaler Herkunft aus dem III. Jahrhundert. Vom genannten Hügel stammen auch zwei Münzen, eine Trajanus-Silbermünze²⁰⁷ und eine Licinius-Bronzmünze. Wahrscheinlich haben auch sie zum Grab gehört.

Ónod. Das Schalenbruchstück mit dem eingezogenen Rand (Taf. XVII, 2.) ist keltischer Herkunft, die Scherbe Nr. Taf. XVIII, 7, 9 dakischer Herkunft. Sie weisen auf den Beginn der Siedlung um die Zeitrechnung hin, während die Randbruchstücke (Taf. XVIII, 10.) und übrigen Gegenstände auf die frühe Römerzeit hinweisen.

Pányok. Die Gefäßbruchstücke stammen wahrscheinlich von einer Siedlung. Die dakische Scherbe Nr. Taf. XIX, 3 weist auf ein Bestehen des Gebietes in der frühen Römerzeit hin.

Putnok. Die am Sajó-Ufer gesammelten Scherben zeigen eine Siedlung an. Zur Bestimmung ihres Alters gibt das dakische Seitenteil mit Buckelverzierung Nr. Taf. XIX, 7 Hinweise, während das Bruchstück Nr. Taf. XIX, 6 aus der späten Römerzeit sein kann.

Sajókeresztúr. Die Funde auf dem *Malomszer* (Taf. XX., 1—10.) stammen aus einer Siedlung aus der späten Römerzeit. Auf dem Gebiet der Sandgrube zwischen *Sajókeresztúr* und *Sajóecseg* bestand auch eine Siedlung. Die Gefäßbruchstücke (Taf. XX, 11., 13.; Taf. XXI, 1—3.) stammen aus der späten Römerzeit. In der *Sandgrube am Sajó* wurden ebenfalls Überreste einer Siedlung gefunden. Die keltische Keramik (Taf. XXI, 6—7.) und die graphitierte Scherben lassen die Entstehung der Siedlung in der frühen Römerzeit annehmen. Auf die späte Römerzeit verweisen das stempelverzierte Bruchstück Nr. Taf. XXII, 8, das kannelierte Bruchstück Taf. XXII, 7, der gegliederte Vorratsgefäßrand Nr. Taf. XXIII, 1. Die Scherben mit Wellenbandmuster Nr. Taf. XXII, 10 und Taf. XXIII, 2 sind wahrscheinlich aus einer awarischen oder slawischen Siedlungsschicht in die römerzeitliche Schicht gelangt.

Szerencs. Die Scherben aus der Rákóczi-Str. (Taf. XXIII, 3—8.) gehören zum Typ *Blažice*, also kann die Siedlung in die späte Kaiserzeit datiert werden. Das wird auch durch den gegliederten Vorratsgefäßrand (Taf. XXIII, 5.) unterstützt.

Szirmabesenyő. Die Gegenstände vom Gebiet des Berek weisen auf eine Siedlung hin, die auf Grund des gegliederten Vorratsgefäßrandes (Taf. XXIV, 1.) und der Kammreste (Taf. XXIV, 2.) in das III.—IV. Jahrhundert datiert werden kann.

Tarcal. Während der Rettungsgrabung in der Fő-utca (Hauptstrasse) wurde Keramikmaterial (Taf. XXV, 1—3.) vom Typ *Blažice* gefunden, was beweist, dass die Siedlung in der späten Kaiserzeit bestanden hat.

Tiszaluc. Die Fibel und die Bernstein-Säbelperlen (Taf. XXV, 5—7.) stammen aus einem Grab oder aus Gräbern aus der späten Römerzeit.

Bei der Untersuchung der Funde können verschiedene Schlussfolgerungen gezogen werden, die wir im folgenden kurz zusammenfassen.

Die Funde aus der Römerzeit, die in Nordungarn gemacht wurden, stammen zum grossen Teil aus Siedlungen. Die Fundorte der Gräber sind: Szob-Homokos (Komitat Pest), Benczurfalva, Cserhátsurány, Kazár (Komitat Nógrád), Kompolt, Sirok, Terpes, Visznek (Komitat Heves), Domaháza, Gibárt, Miskolc—Sajó-Sandgrube und Szirma—Fáskert, Muhi, Umgebung von Sátoraljaújhely (?), Tiszaluc (Komitat Borsod).

Die Funde aus der Römerzeit sind unterschiedlich im Gebiet zwischen Ipoly und Zagyva und dem davon östlicheren Gebiet. Die Gräber im Gebiet zwischen Ipoly und Zagyva können den Quaden zugeschrieben werden, während die Gräber im Gebiet östlich der Zagyva in Sirok, Terpes, Muhi, und Gibárt den Wandalen zugeschrieben werden können. Das Material der Siedlungen aus der Römerzeit in beiden Gebieten unterscheidet sich in erster Linie darin, dass an den Fundorten zwischen Ipoly und Zagyva keine keltisch-dakische Keramik vorkommen, während sie im Gebiet östlich der Zagyva häufig vorkommen. Die erstgenannten Fundorte können in die zweite Hälfte des I. Jahrhunderts datiert werden. Das beweisen auch die historischen Quellen. Tacitus schreibt im Jahre 98 n. Z. in seiner *Germania*, dass die Quaden schon lange über dem Donau-Abschnitt zwischen dem heutigen Wien und Esztergom wohnten. Später erwähnt er, dass die Cotini und Osi die keltischen Stämme Steuern zahlen lassen.²⁰⁸ Die Quaden haben also auch das Gebiet über den Ipoly hinaus eingenommen. Mit dem Erscheinen der Quaden können das Vorkommen der Siedlungen und Gräbern ohne keltische und dakische Funde, erklärt werden, und das bedeutet gleichzeitig, dass diese Fundorte nicht jenen örtlichen Einwohnern zugeschrieben werden können, die nach der späten KeltENZEIT weiterlebten. I. Bóna bestimmt auch die Szober, Zebegényer, Nógrádverőce-er, Cserhátsurány-er, Csitár-er, Benczurfalva-er Funde als quadisch²⁰⁹, und hierzu können auch die neueren, ein wenig östlicheren Fundorte gezählt werden. Nach I. Erdélyi und M. Lamiová-Schmiedlová kann die ethnische Zugehörigkeit der Ipolytölgyeser Siedlung nicht bestimmt werden, sie zeigt aber verwandte Züge zur Przeworsk-Kultur, zu den südwestslowakischen und süd-mährischen Gebieten. Gleichzeitig datieren sie die Siedlung in die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts.²¹⁰ Unserer Meinung nach können auch diese Funde zu den mährischen, südwestslowakischen quadischen Denkmälern in Verbindung gebracht werden. Es muss bemerkt werden, dass die Keramik der Quaden viele gemeinsame Züge mit den wandalischen Funden aufweist, ebenso auch mit der Przeworsk-Kultur, mit der Ostslowakei und dem östlichen Teil Nordungarns.

Im Material der Siedlungen östlich des Zagyva-Tals findet man häufig Keramikfunde keltischer und dakischer Art. Solche Fundorte sind Heves, Szajla, Szilvásvárad, Hangony, Putnok, Sajókeresztúr, Miskolc, Ónod, Kistokaj, Garadna, Pányok. Nach Quellenangaben haben am Ende der KeltENZEIT im mittleren Teil Nordungarns die Stämme der Cotini und Osi gelebt.²¹¹ Das wird dadurch bewiesen, dass im Gebiet der Bükk und des Sajó-Tals die keltischen Funde häufiger vorkommen und dass die meisten Siedlungen, die keltisch-dakische Einwohner aufweisen, in diesem Gebiet gefunden wurden. (Eine

Ausnahme bilden Garadna und Pányok.) Auf die keltischen Urbevölkerung, und auf das Weiterleben keltischer Traditionen haben schon M. Párducz²¹² und Á. Salamon²¹³ hingewiesen. Nach Beobachtungen von Á. Salamon lag das Hernád-Tal ausserhalb des keltischen Stammes-Mittelpunkt, und hier setzten sich die Traditionen des Töpferhandwerks der frühen Eisenzeit fort. In Arka spiegelt sich in den Funden aus der La Tène-Zeit das Weiterleben der Bewohner aus der frühen Eisenzeit wider.²¹⁴ In den von uns erläuterten Funden aus dem Hernád-Gebiet — hauptsächlich aus der späten Kaiserzeit — finden wir keine Gegenstände, die auf das Weiterleben von Elementen aus der frühen Eisenzeit hinweisen. Aus dem ostslowakischen Raum kennen wir mehrere Funde keltischer, keltisch-dakischer Art, die auch dort das Weiterleben der Bewohner vom Ende der La Tène-Zeit bezeugen.²¹⁵

Das Material aus der Römerzeit aus dem Gebiet Nordungarns östlich der Zagyva und aus Ost- bzw. Südostslowakei stimmt beinahe vollkommen überein. Auf beiden Gebieten können ausser keltisch-dakischen Funden auch Elemente der Przeworsk-Kultur gefunden werden. Schon im II. Jahrhundert wanderte aus dem heutigen Polen das Volk der Przeworsk-Kultur in die Ostslowakei ein.²¹⁶ Aus dem nordungarischen Material der frühen Römerzeit kann gefolgert werden, dass einige Gruppen dieses Volkes auch unser Gebiet erreichten.²¹⁷ Ein Teil der Forscher sieht die Wandalen als Träger der Przeworsk-Kultur, während nach Meinung der polnischen Forschung die Przeworsk-Kultur aus der späten La Tène-Kultur hervorgegangen ist. Deren Träger waren die Slawen, die vor dem Druck der Germanen nach Süden zogen.²¹⁸ Allerdings ist bekannt, dass zur Zeit der Markomannenkriege, im Jahre 171 Marcus Aurelius die Wandalen am nördlichen Rand Dazien ansiedelte. Als ihr Erbe können die Gräberfelder in Sirok, Terpes, Muhi, Gibárt angesehen werden, wo verschiedene charakteristische Wandalenfunde freigelegt wurden. Die meisten unserer Siedlungen aus der späten Römerzeit begannen dann bzw. nach den Markomannenkriegen. Demzufolge liegt es auf der Hand, dass wir die Siedlungen nach der Zeit 171 oder aus der Zeit nach den Markomannenkriegen den Wandalen zuschreiben. Allerdings müssen wir einsehen, dass das augenblicklich zur Verfügung stehende archäologische Material ein komplizierteres Bild widerspiegelt. Mehrere Probleme stehen zur Debatte. Ein Problem ist, dass die Keramik aus den Siedlungen der frühen und späten Römerzeit gemeinsame Züge aufweist. Es muss also mit einem Weiterleben bedeutenden Ausmasses gerechnet werden. Weiterhin zeigen die Funde viel Verwandtschaft mit den Funden vom Gebiet der Quaden. Das Auftreten dieser Keramik-Eigenschaften auf einem so grossen Gebiet kann einerseits mit einer verwandten germanischen Bildung, andererseits mit Urbevölkerung gleicher Kultur aus der späten Eisenzeit, mit den Kelten erklärt werden. Einige Züge der Keramik aus der späten Römerzeit finden wir auch im Material der Černjachov-Kultur vom Dnjepr, Don.²¹⁹ Das beweist wiederum, dass wir das archäologische Material unseres engen Gebietes vorerst keinem einzigen bestimmten Ethnikum zuschreiben können.

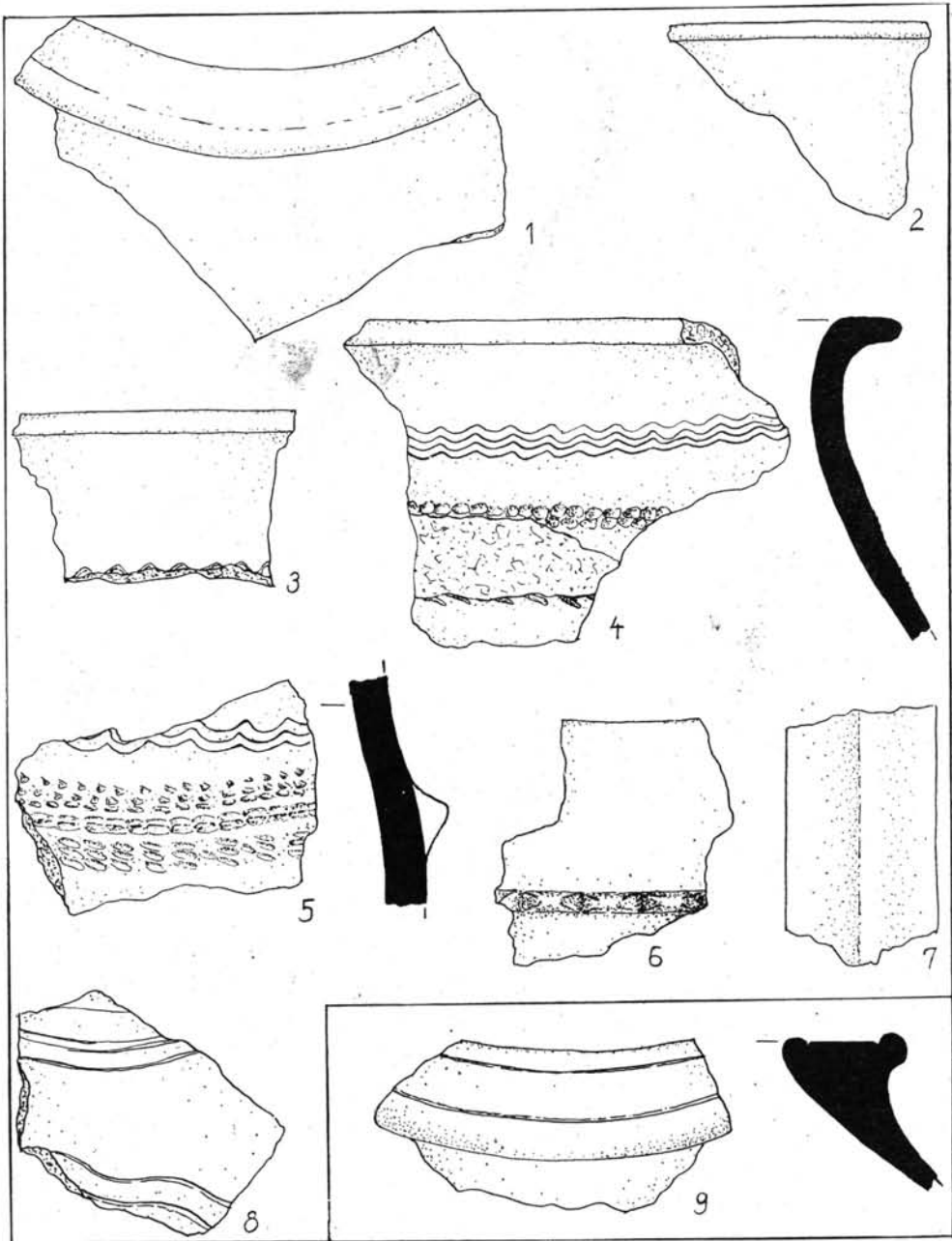
Eine weitere Frage ist die Beziehung zwischen den Bewohnern Nordungarns zu den südlicher wohnenden Sarmaten. Schon früher wurde bewiesen, dass die Verbreitung der Funde aus der Sarmatenzeit auf die vom sogenannten

„Csörsz“-Graben begrenzte Tiefebene fällt.²²⁰ Nach neueren Forschungen wurde der Staat der Sarmaten von einem Schanzensystem umgeben, das auch die Grenze zwischen Sarmaten und Germanen bildete.²²¹ Den Bau des Schanzensystems setzt A. Mócsy in die Zeit um 294,²²² S. Soproni in die Zeit zwischen 322 und 332.²²³ Das augenblicklich zur Verfügung stehende archäologische Material bietet nicht genügend Angaben zur Überprüfung der Beziehung mit den Sarmaten. Offensichtlich hat bis zum Bau des Schanzensystems eine intensivere Verbindung zwischen den Bewohnern beider Gebiete bestanden.

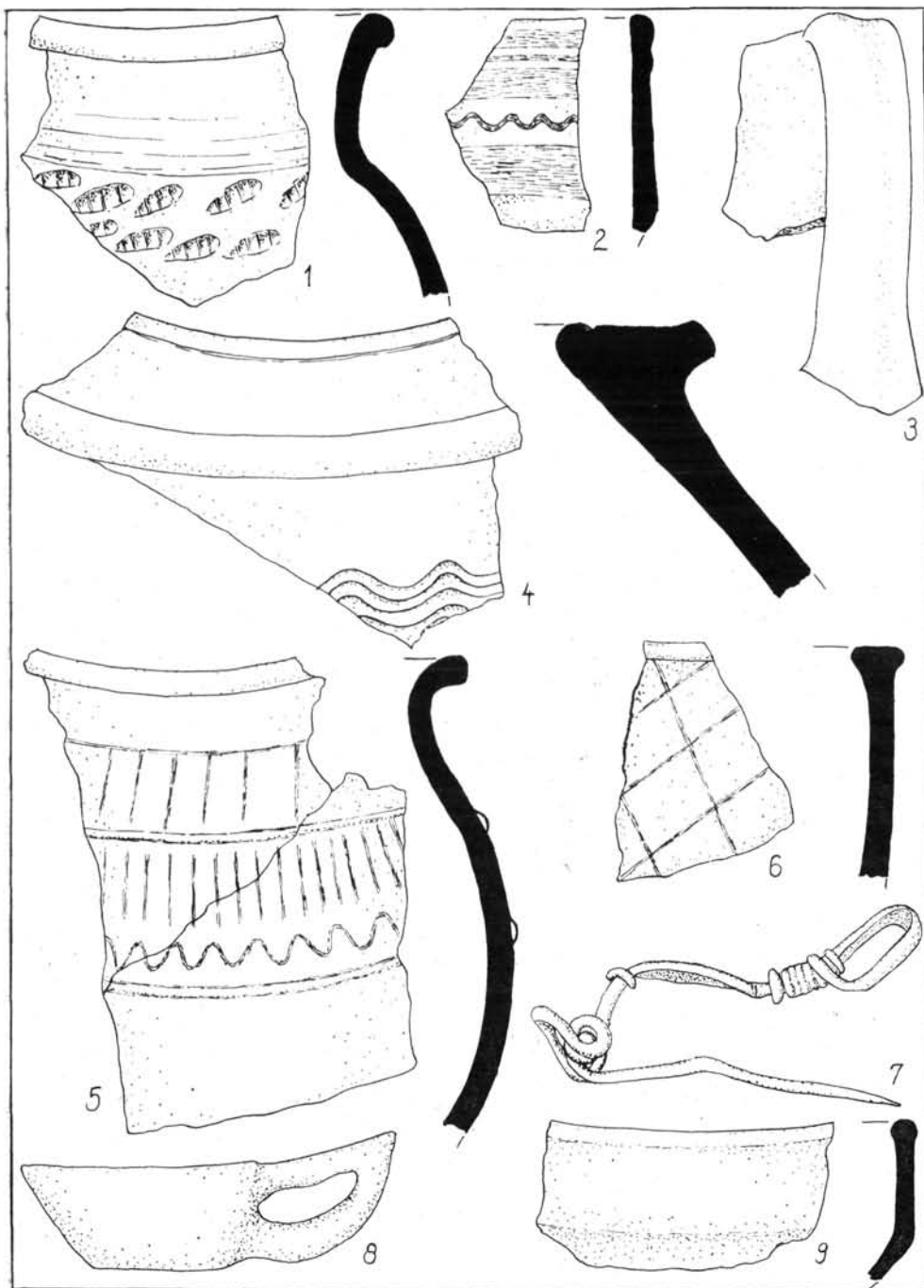
Auf die Verbindung mit der römischen Provinz verweisen die Importgegenstände. Die am besten datierbaren Funde, die Terra sigillata vom Ende des II. Jahrhunderts, gelangten nach den Markomannenkriegen ins Barbarikum, ebenso auch die Fibeln. Zu der Zeit begann auch das Eindringen der römischen Münzen in die Gebiete östlich der Donau.²²⁴ In der frühen Römerzeit gab es keinen bedeutenden Handel zwischen Pannonia und den nordungarischen Gebieten. Die Verbindung mit Dazien zeigt die Keramik vom Typ Blažice. Die Entwicklung dieser Keramik aus der späten Römerzeit wird mit dakischem Einfluss erklärt.²²⁵

Die Geschichte Nordungarns während der Römerzeit endet ebenso wie die Geschichte der übrigen Gebiete Ungarns mit Beginn des V. Jahrhunderts, mit dem Erscheinen der Hunnen. Dieses Ereignis zeigt den Anfang einer neuen Epoche, den Anfang der Völkerwanderungszeit. Wie wir wissen, flohen die Wandalen zusammen mit anderen Völkergruppen vor den Hunnen nach Westen. Über das Schicksal der Einwohner der späten Römerzeit, über ihre Rolle während der Hunnenzeit können weitere Forschungen Auskunft geben.

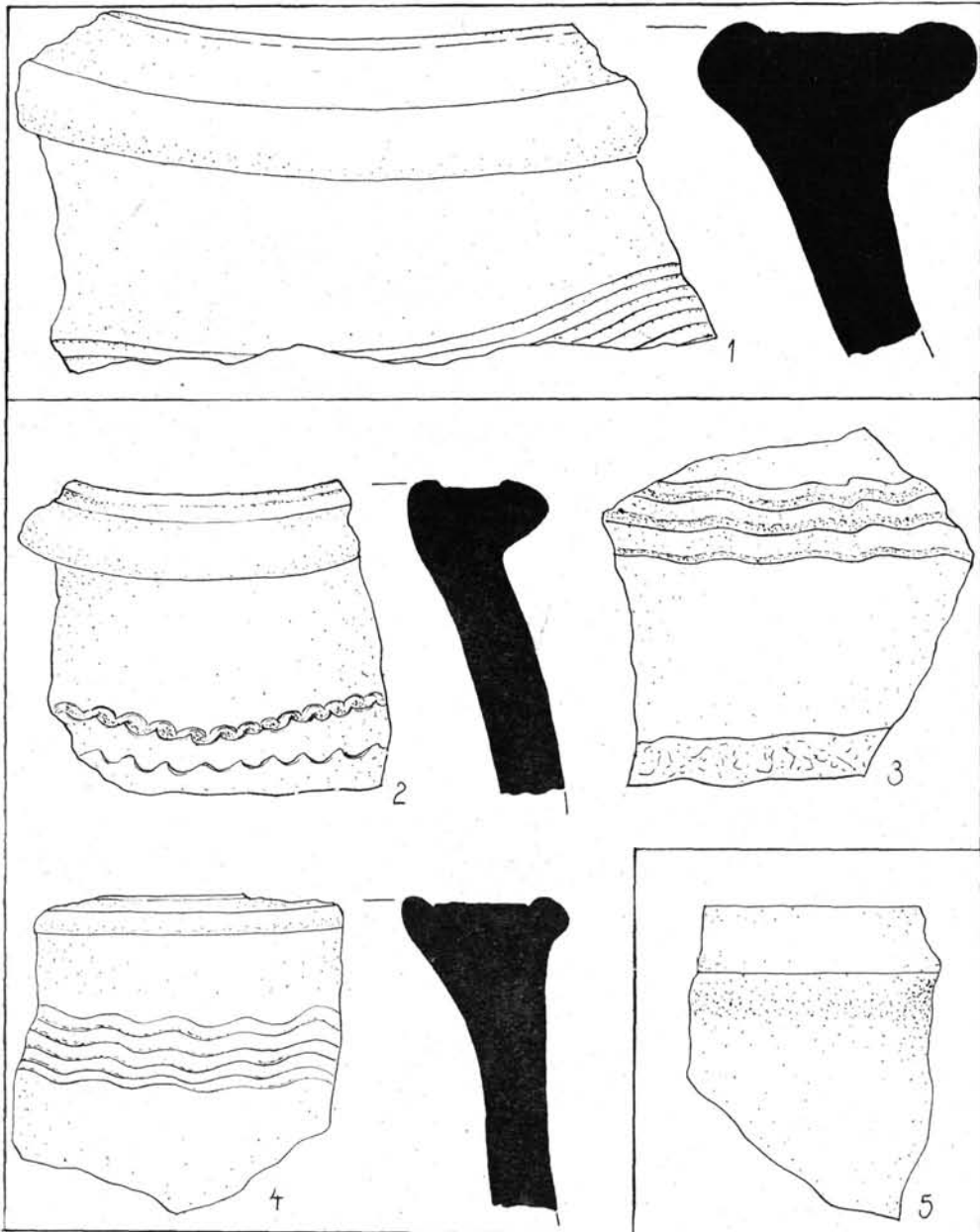
Katalin K. Végh

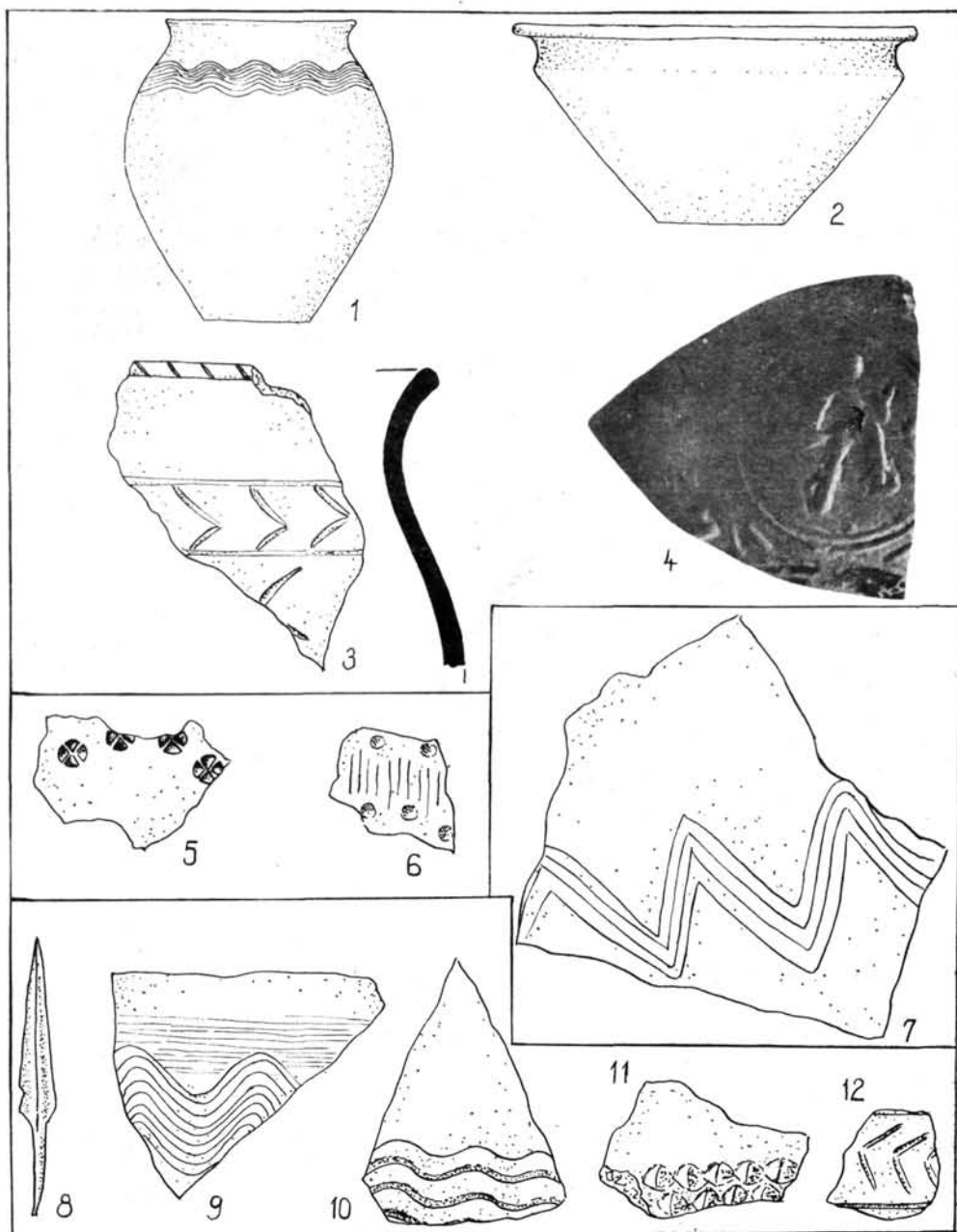
I. tábla. 1—8: Aggtelek, 9: Arka. (1 : 2)

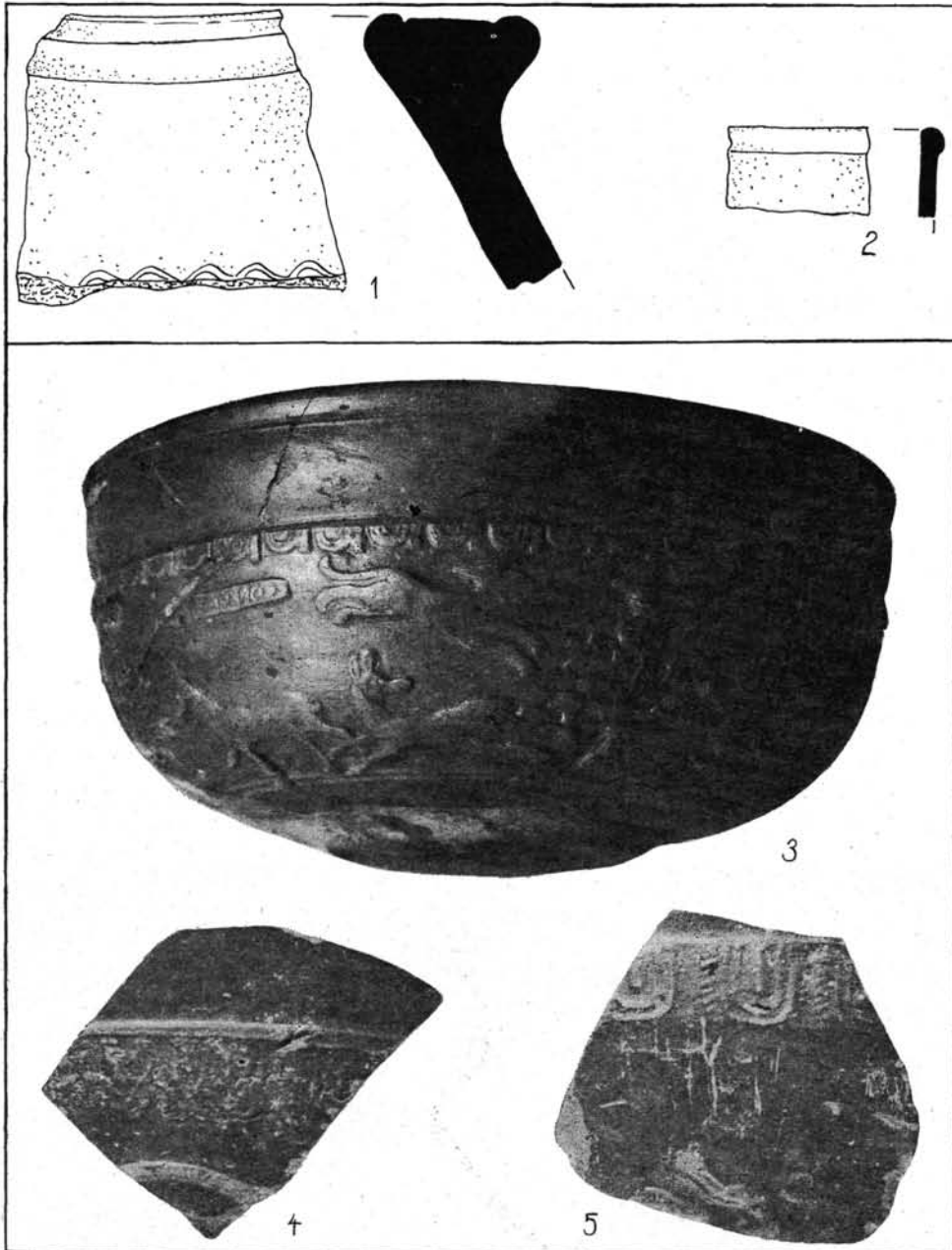
II. tábla. 1—9: Bodrogkeresztúr. (1—6, 8—9=1:2, 7=1:1)

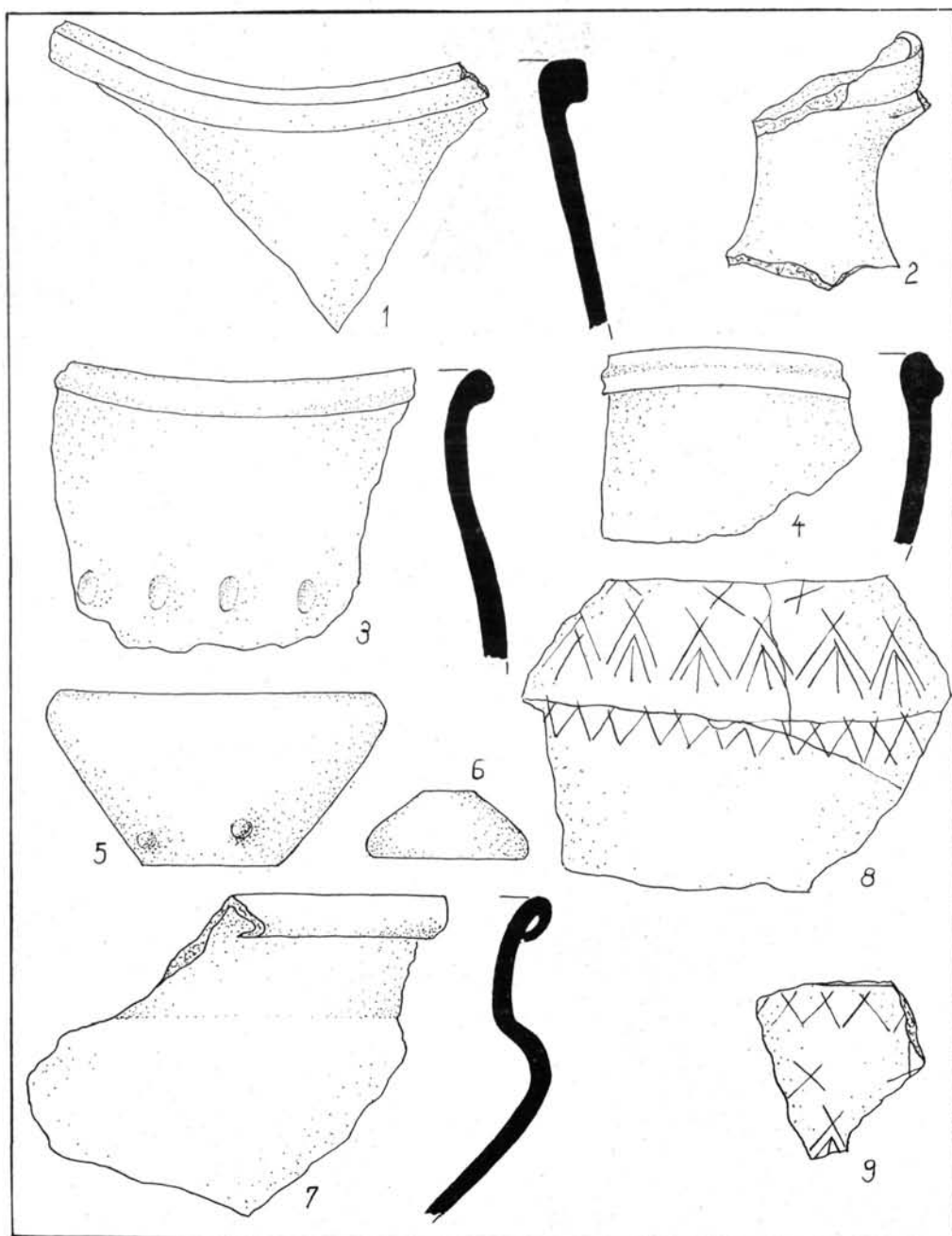
III. tábla. 1: Boldogkőváralja — Fő-u., 2—4: Boldogkőváralja — Tekeres patak völgye, 5: Cserépfalu. (1 : 2)

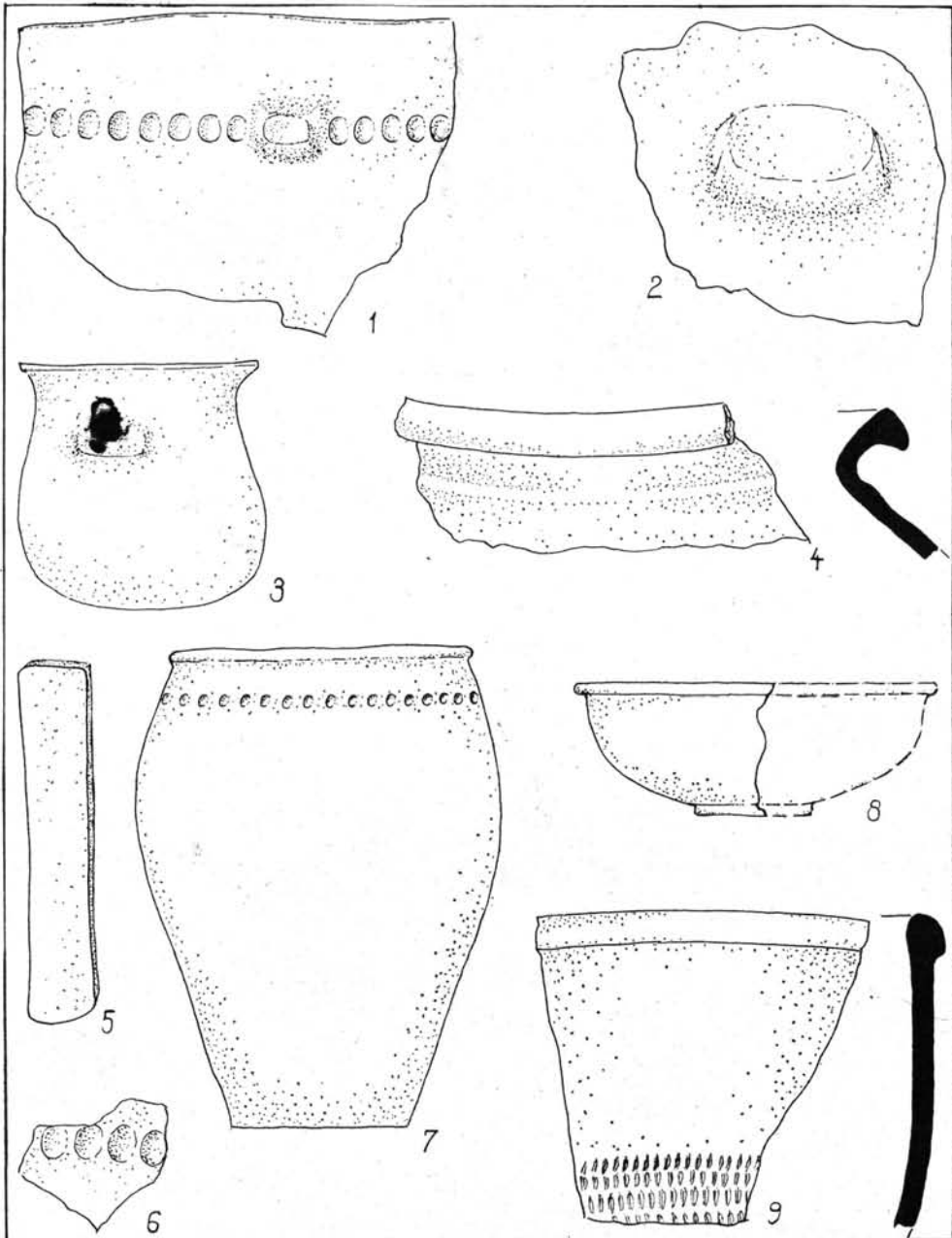
IV. tábla. 1: Felsőzsolca — Sajó-ártér, 2—4: Felsőzsolca — TSz homokbánya, 5—6: Hangony,
7: Hejce, 8—12: Hét. (1—2=1:4, 3—7, 9—12=1:2, 8=1:1)

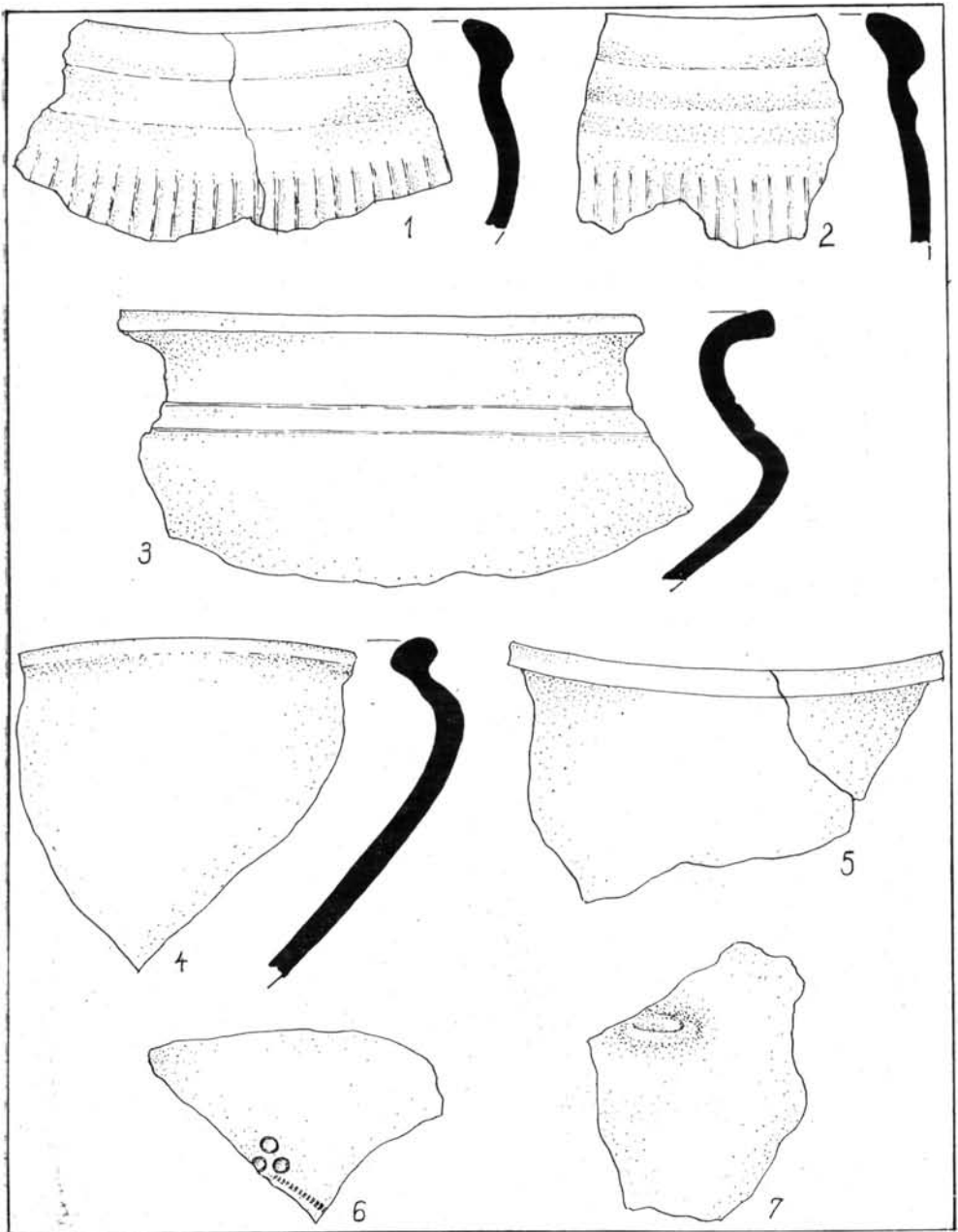
V. tábla. 1—2: Hidasnémeti, 3—5: Kistokaj. (1—2=1 : 2, 3=1 : 1,5, 4—5=1 : 1)

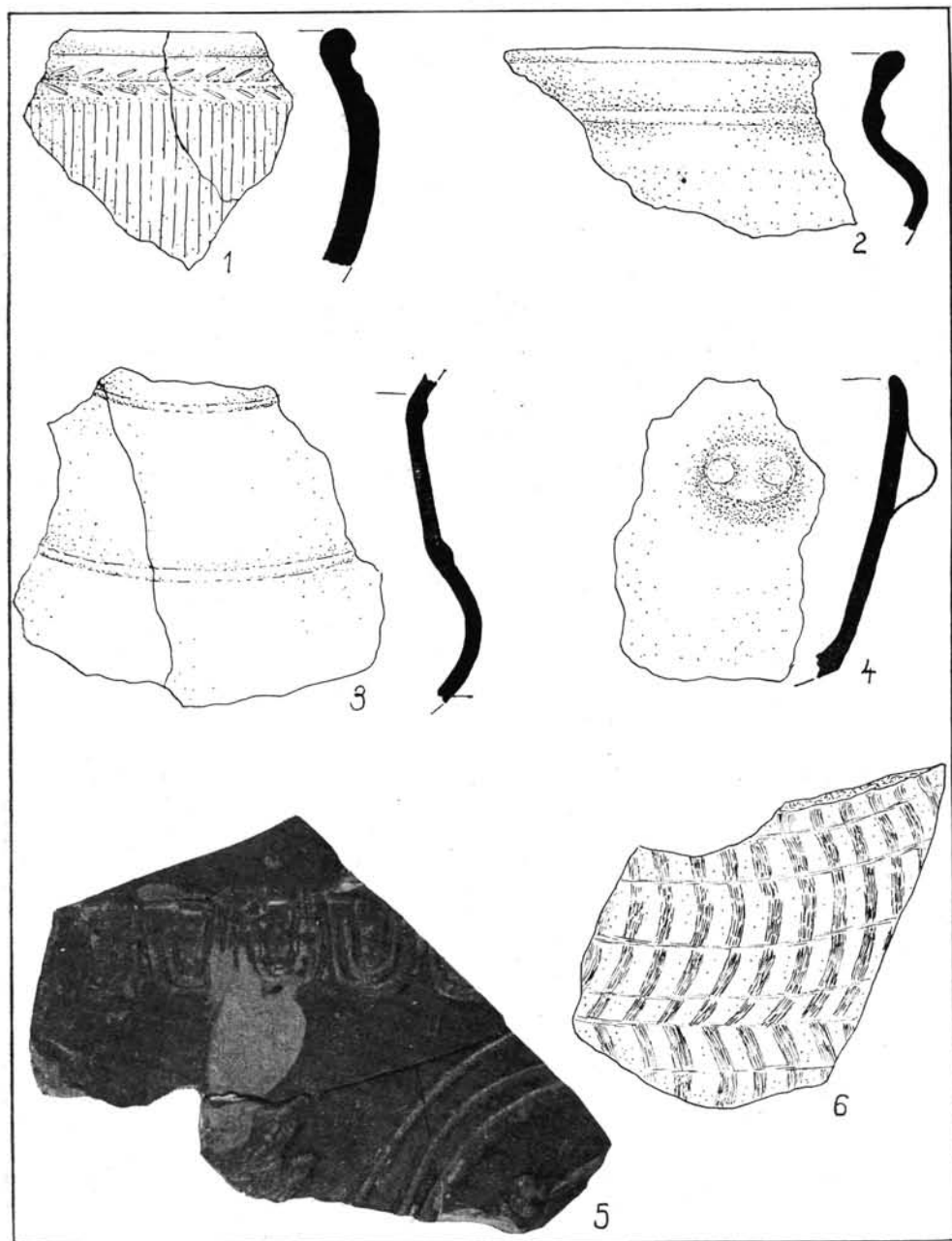
VI. tábla. 1—9: Kistokaj. (1—4, 6—9=1:2, 5=1:4)

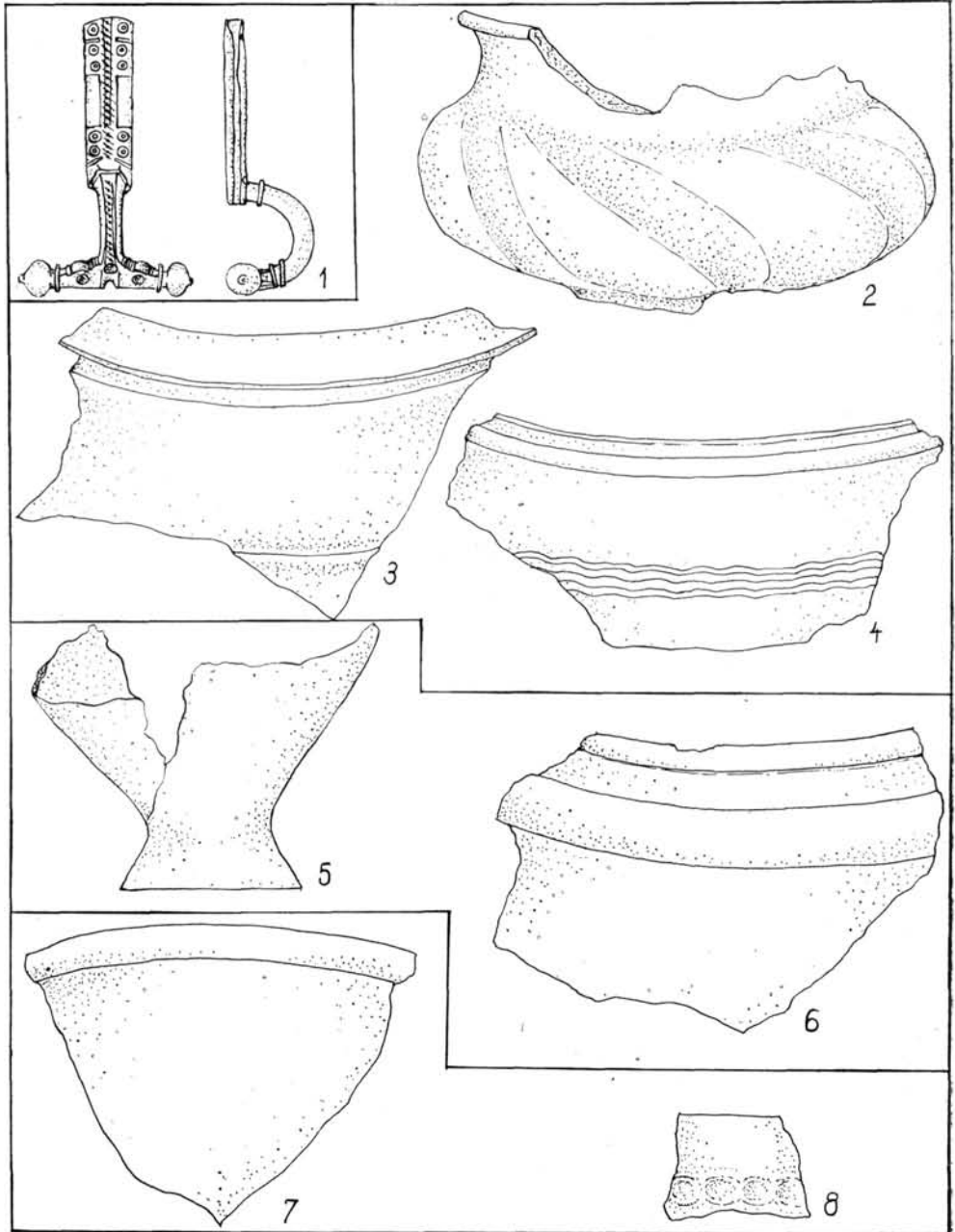
VII. tábla. 1—9: Kistokaj. (1—6, 9=1:2, 7=1:6, 8=1:4)

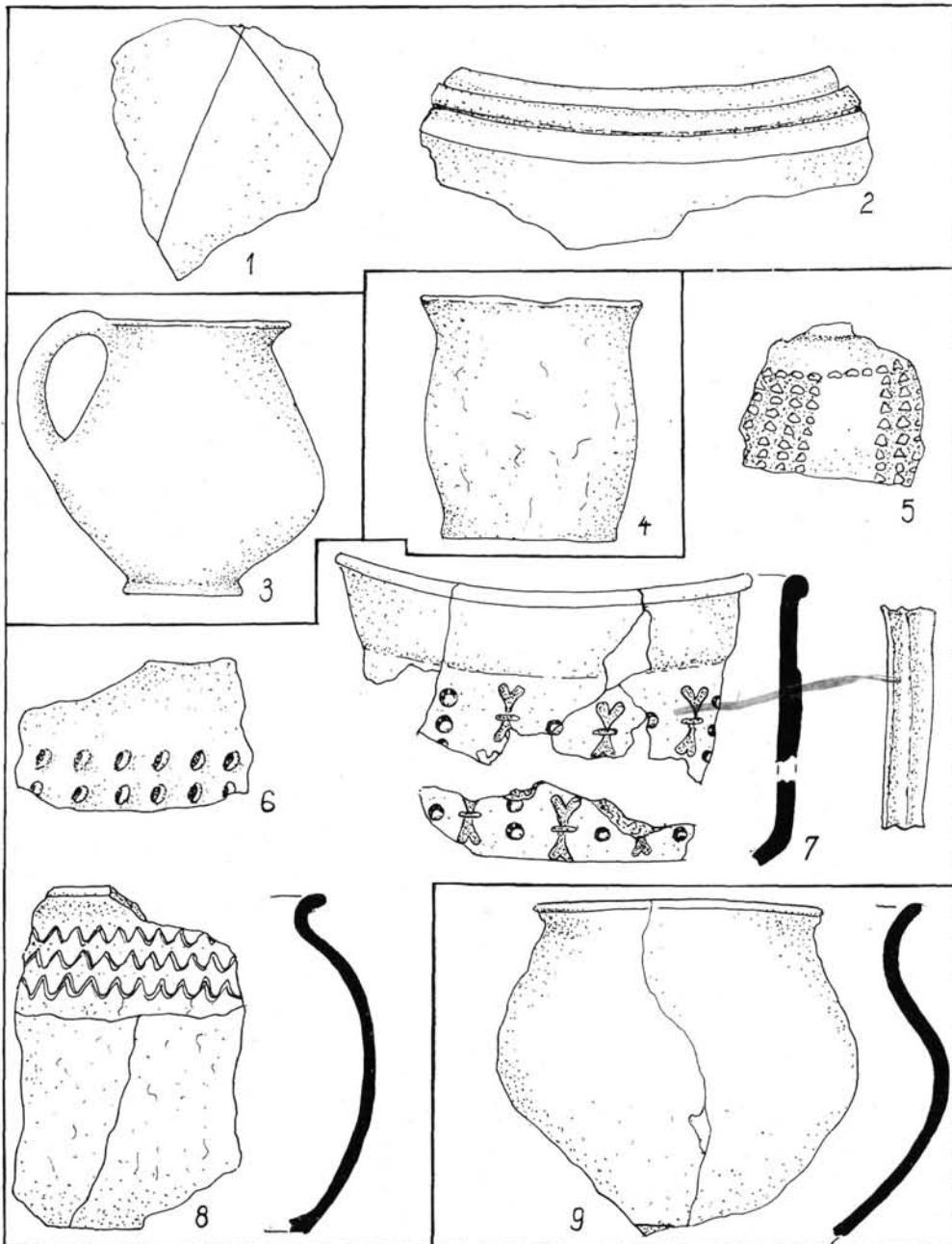
VIII. tábla. 1—7: Kistokaj. (1 : 2)

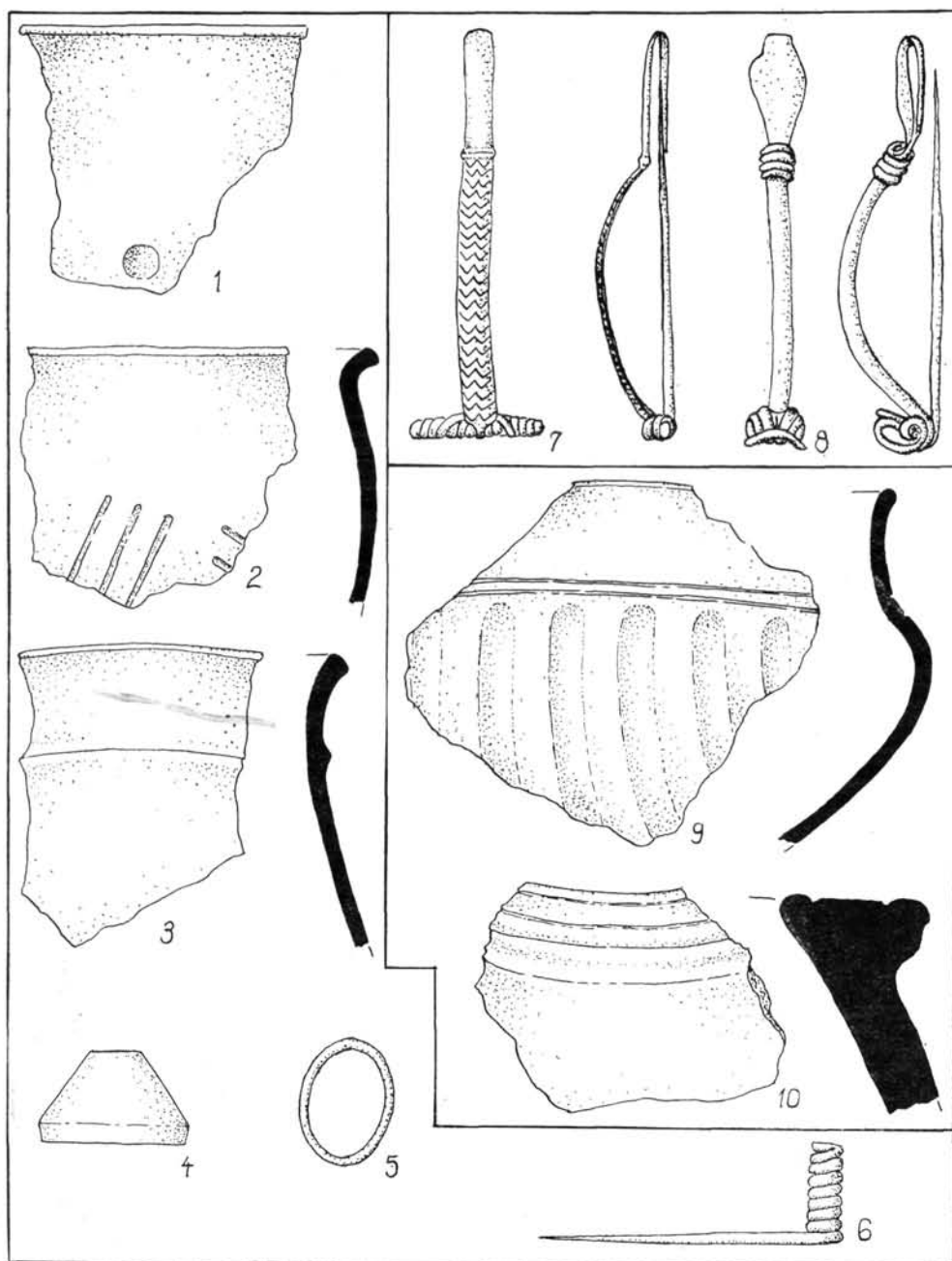
IX. tábla. 1—6: Kistokaj. (1—4, 6=1:2, 5=1:1)

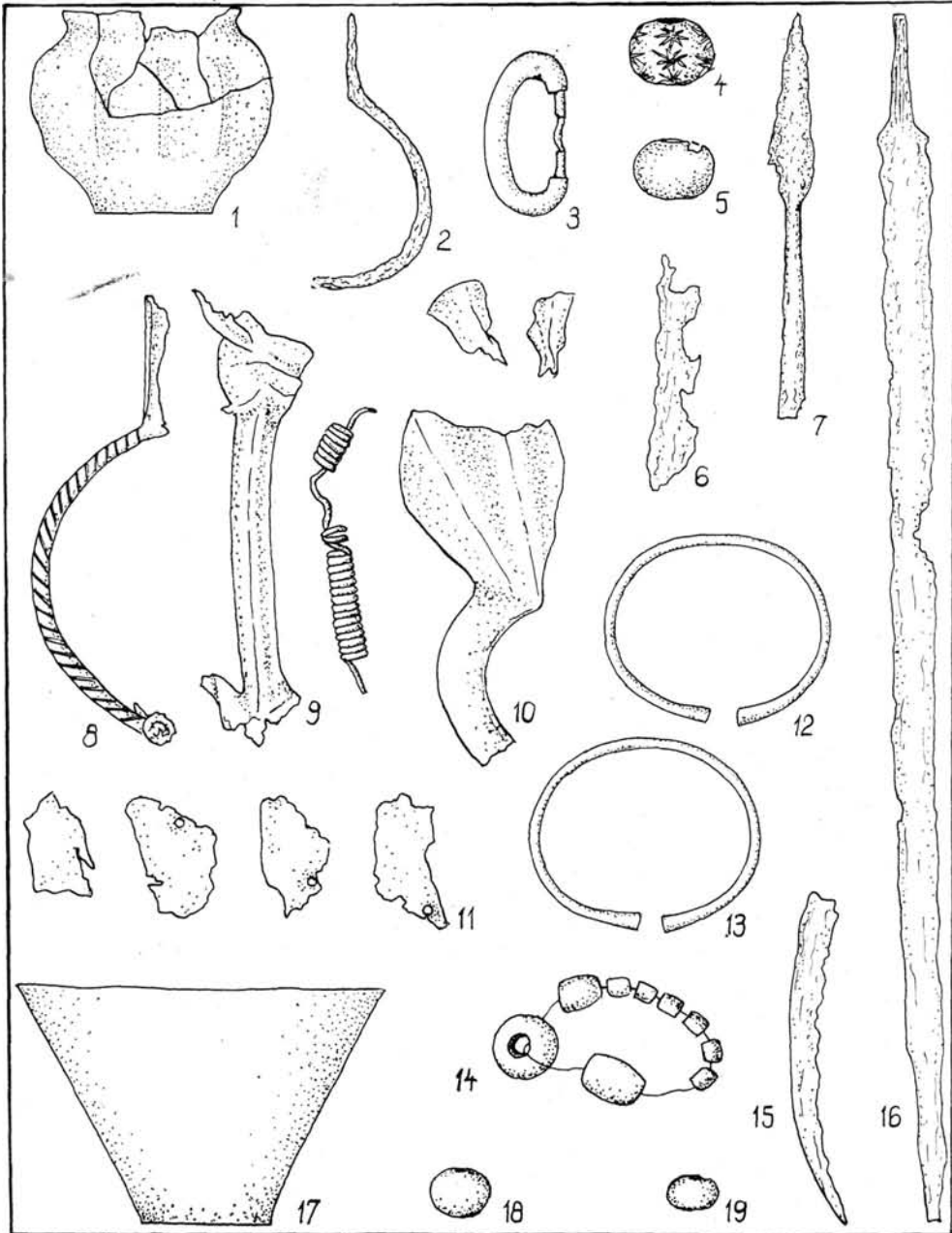
X. tábla. 1: Mád, 2—4: Miskolc — régi katonai gyakorlóétér, 5—6: Miskolc — Betonárugyár, 7—8: Miskolc — Dudujka. (1—2, 5—8=1 : 2, 3—4=1 : 3)

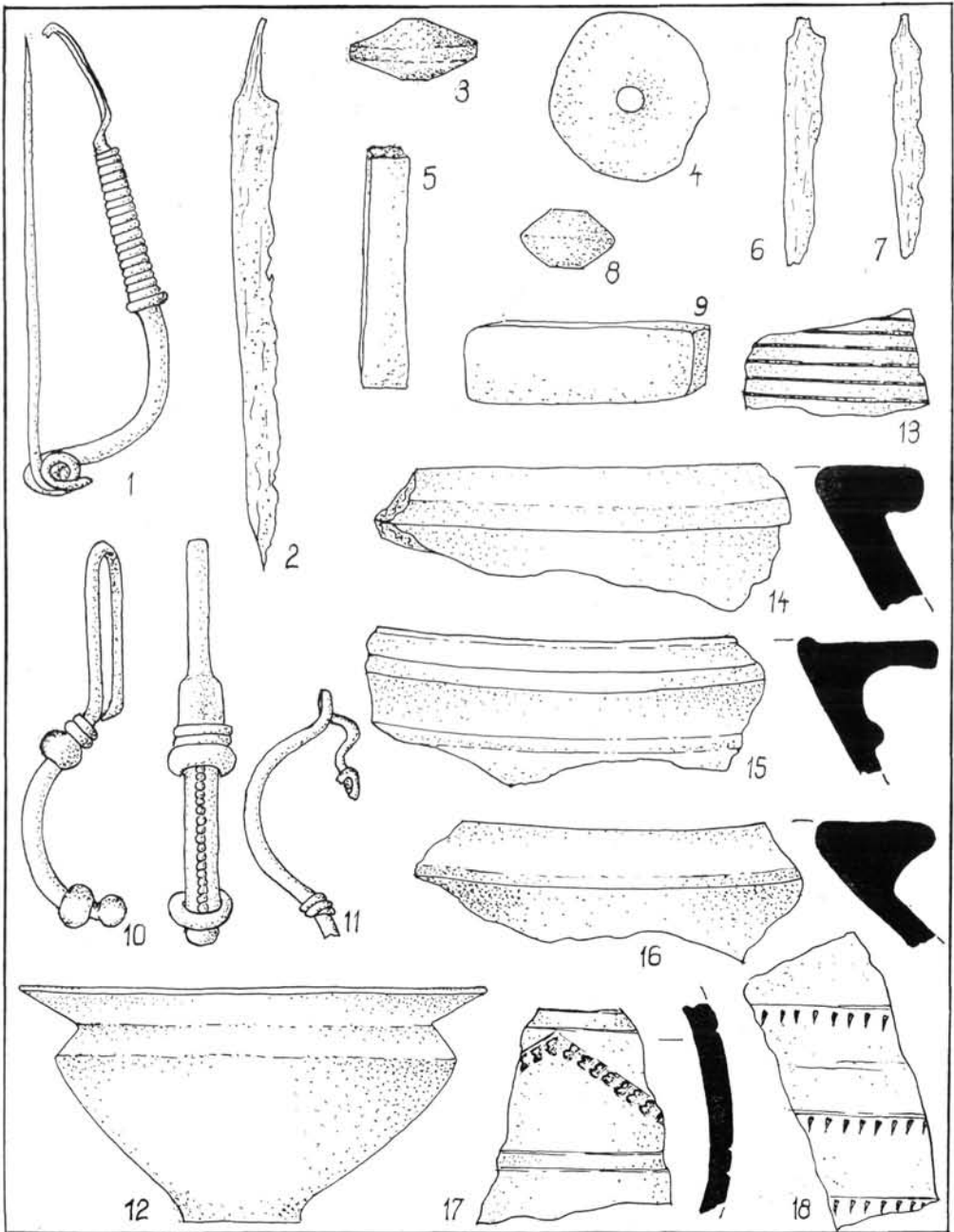
XI. tábla. 1–2: Miskolc — Rákóczi u. 2., 3: Miskolc — Tiszai pályaudvar, 4: Miskolc — Fűtőház, 5–8: Miskolc — Rendező pályaudvar, 9: Miskolc — Sajó-part, Zsarnay-tag.
(1–2, 5–7=1: 2, 3–4=1: 3, 8–9=1: 4)

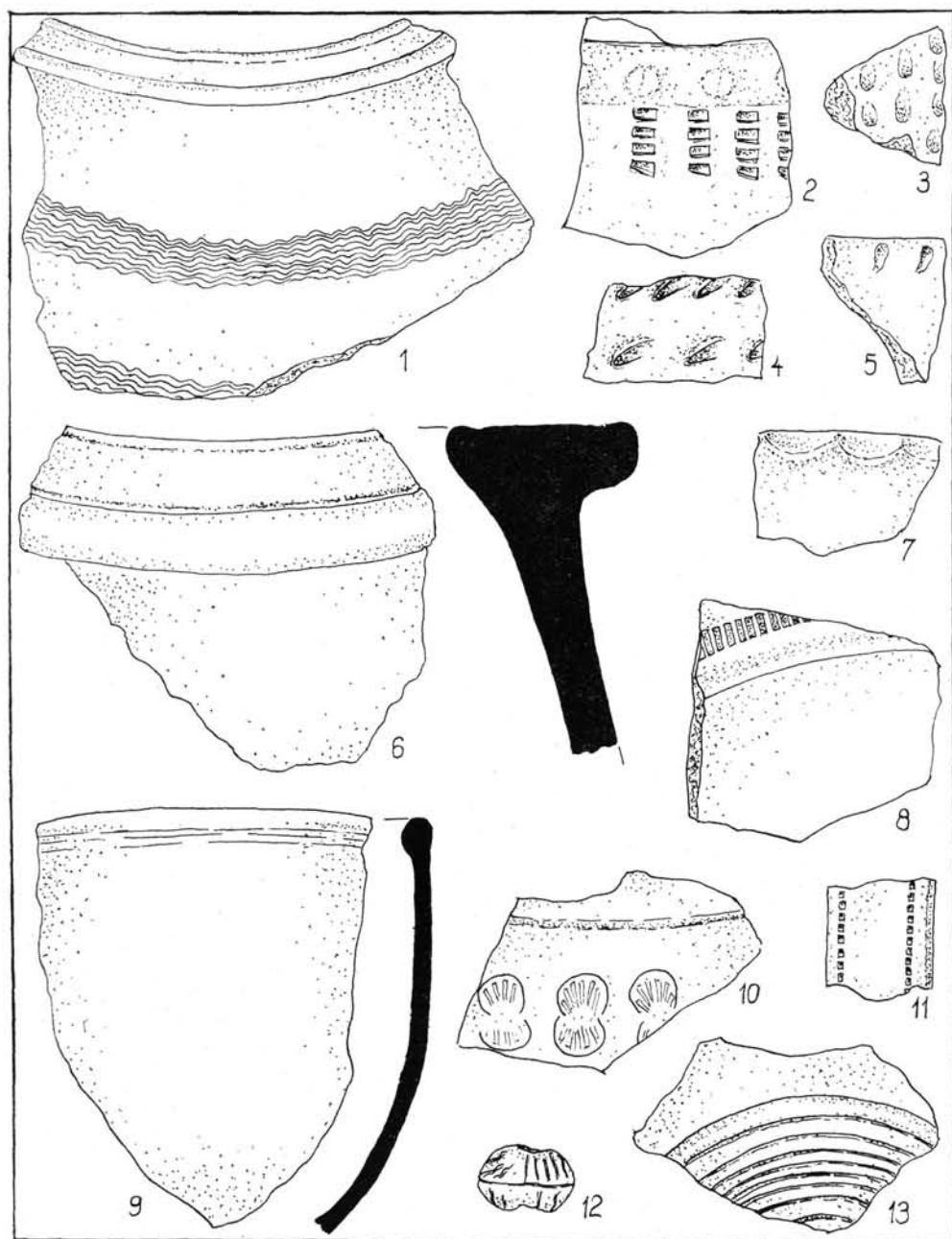
XII. tábla. 1—6: Miskolc — Sajó-part, Zsarnay-tag, 7—8: Miskolc — Sajó melletti homokbánya, 9—10: Miskolc — Szirma határa, Ósenke puszta. (1—5, 9—10=1:2, 6—8=1:1)

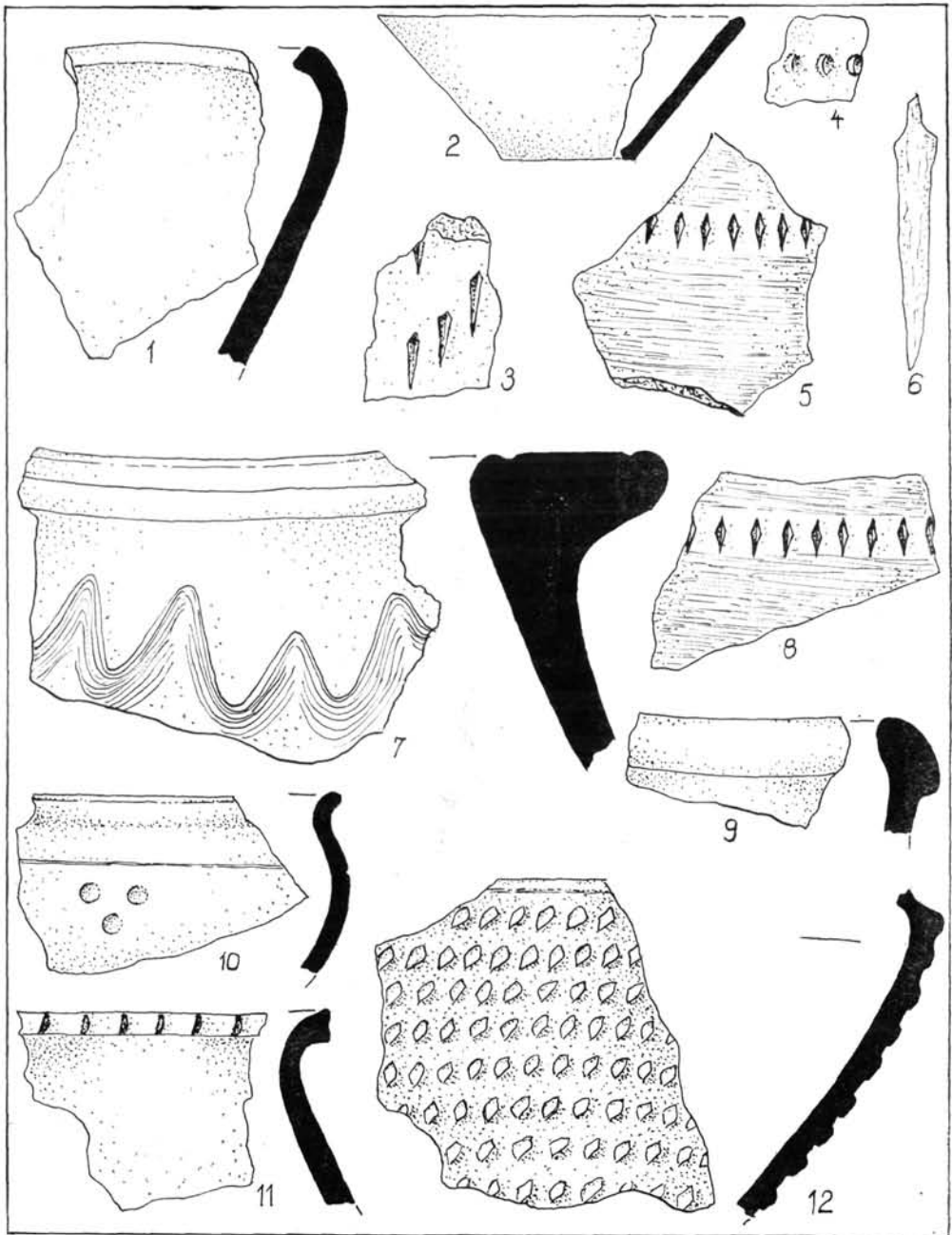
XIII: tábla. 1—19: Miskolc — Szirma-Fáskert. (1, 15, 17=1:3, 2, 8—10=1:1, 3—6, 11—14, 18—19=1:2, 7, 16=1:5)

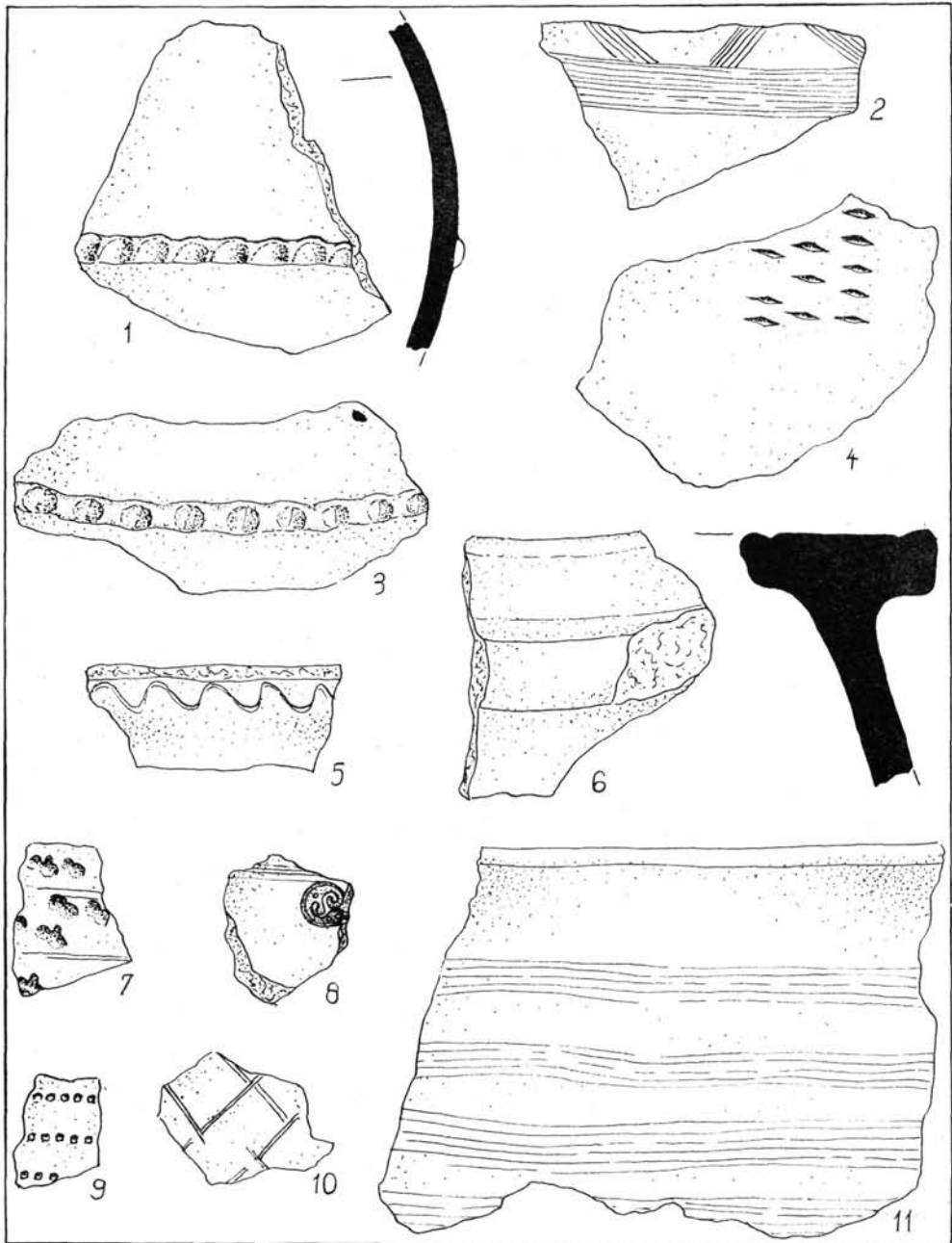
XIV. tábla. 1—18: Miskolc — Szirma-Fáskert. (1, 10—11=1:1, 2, 6—7, 14—16=1:3, 3—5, 8—9, 13, 17—18=1:2, 12=1:5)

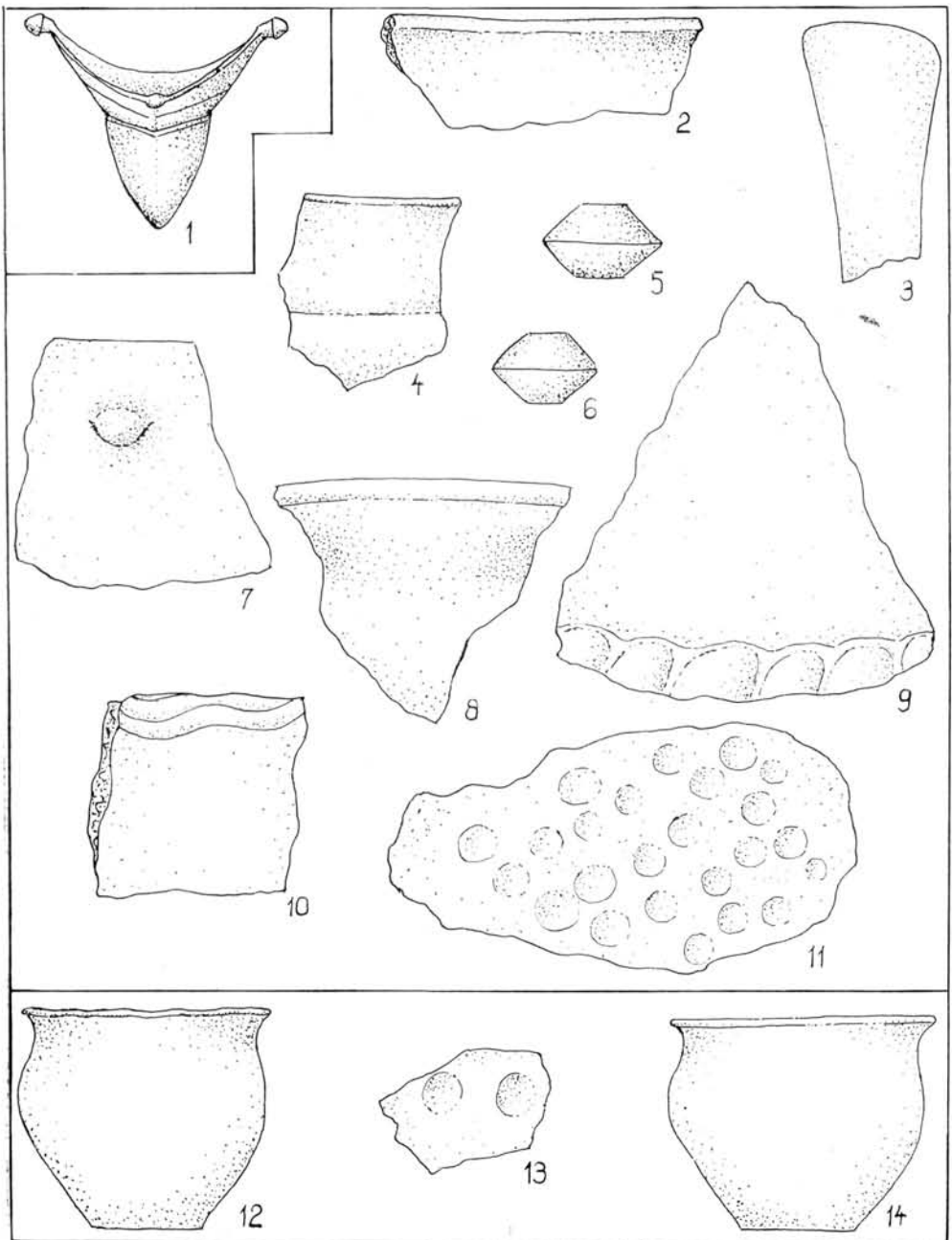
XV. tábla. 1—13: Miskolc — Szirma-Fáskert. (1 : 2)

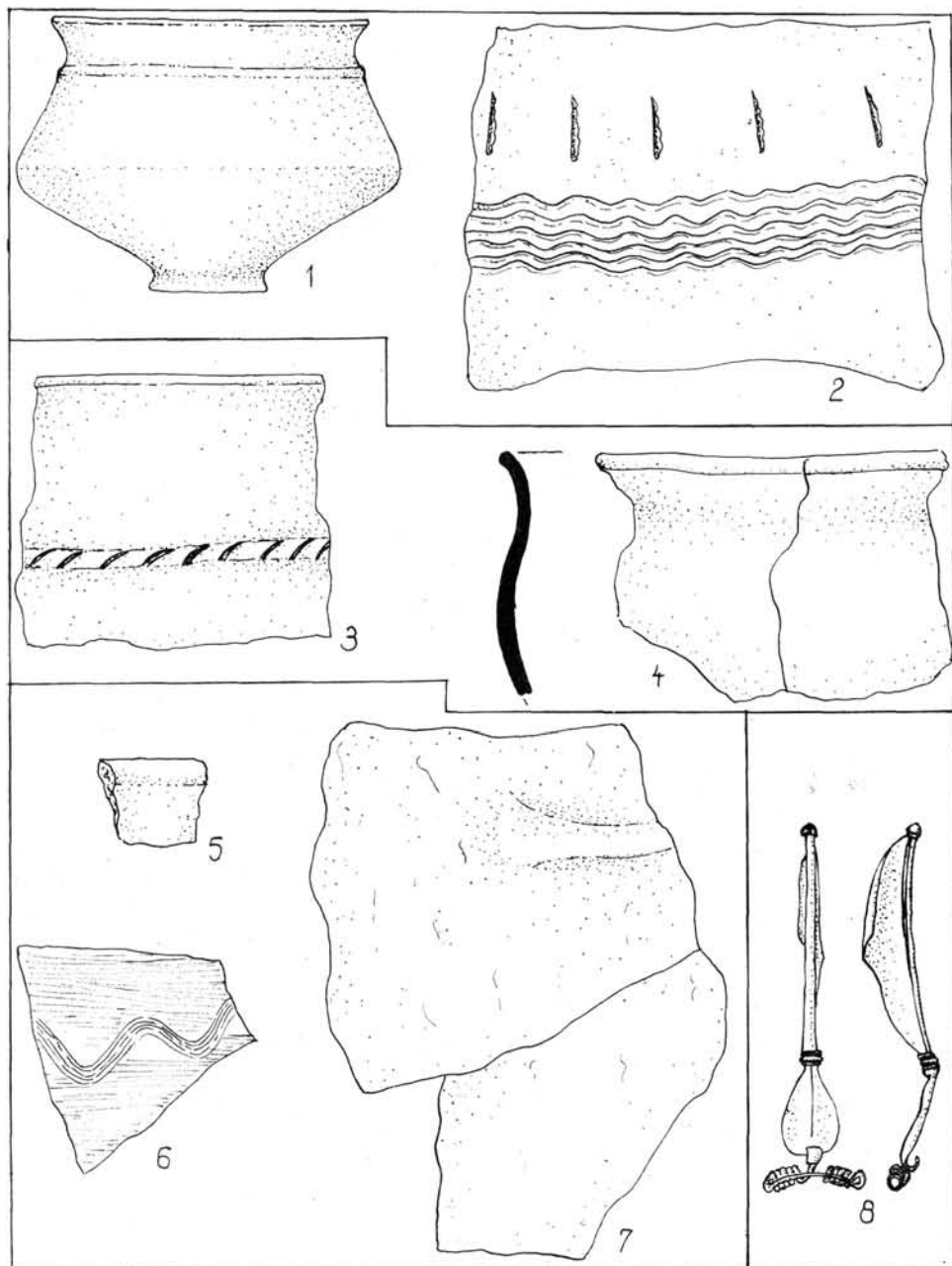
XVI. tábla. 1—12: Miskolc — Szirma-Fáskert. (1 : 2)

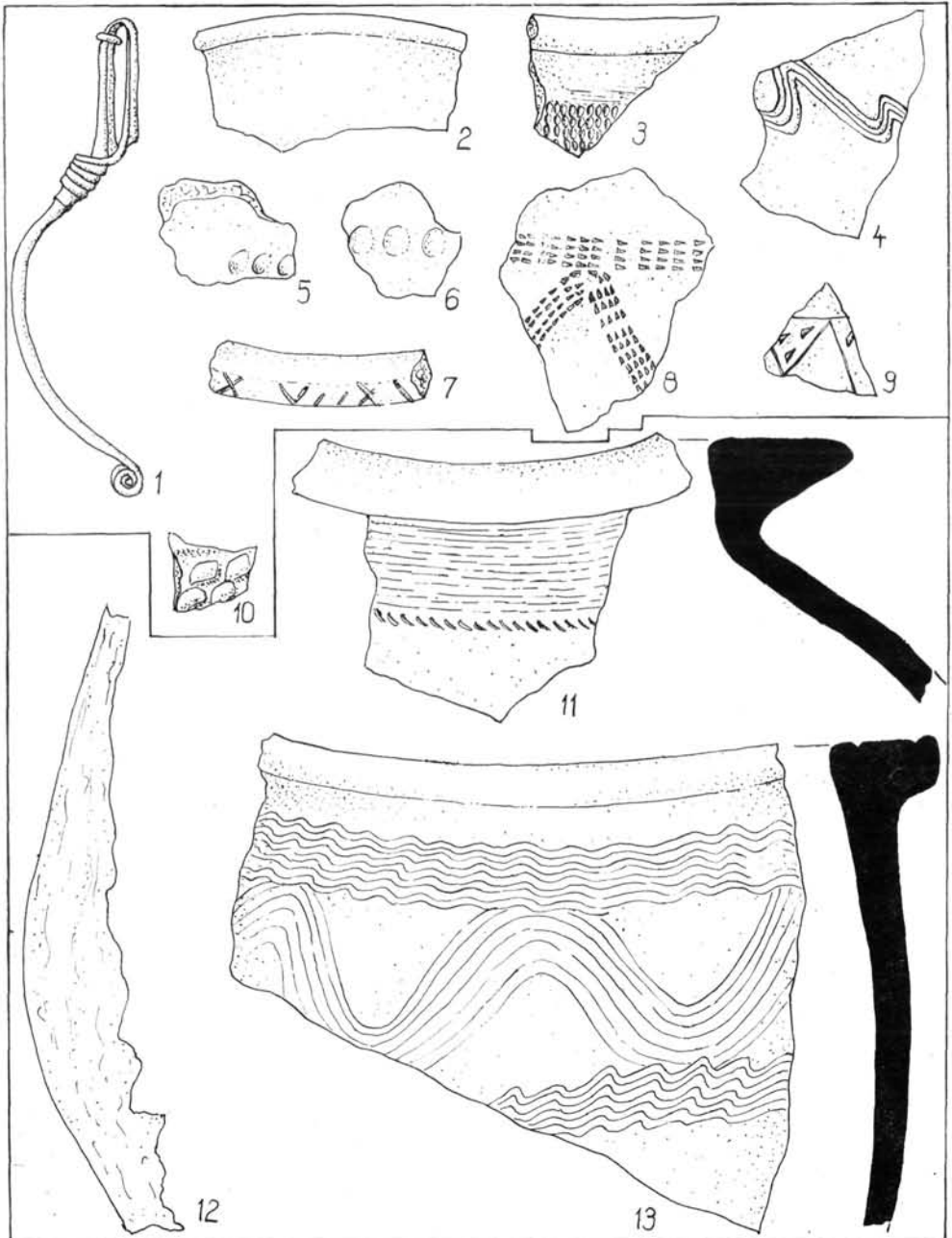
XVII. tábla. 1—11: Miskolc — Szirma-Sóskás. (1: 2)

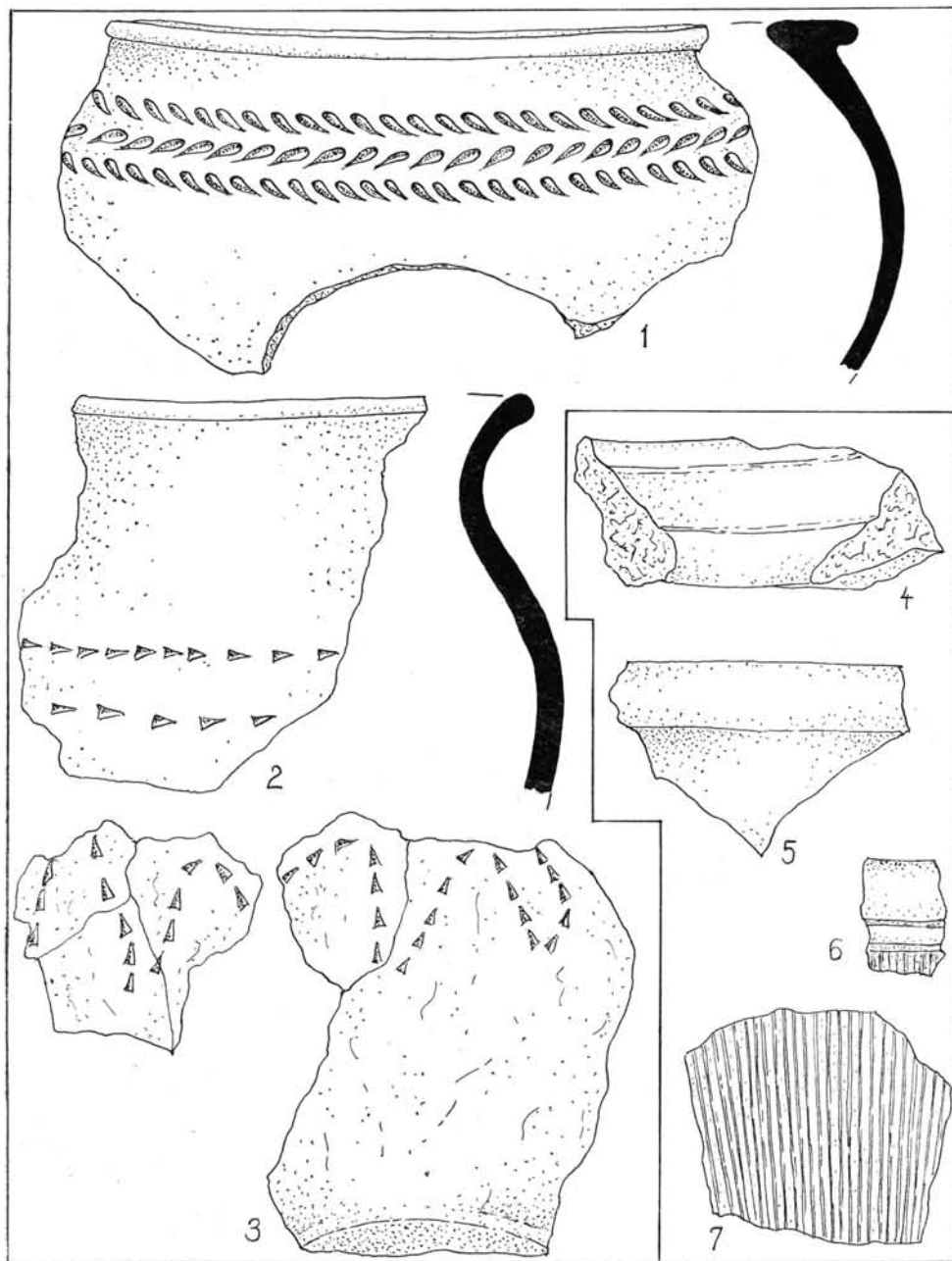
XVIII. tábla. 1: Muhi, 2—11: Ónod, 12—14: Ózd vagy környéke. (1—11, 13=1 : 2, 12, 14=1 : 3)

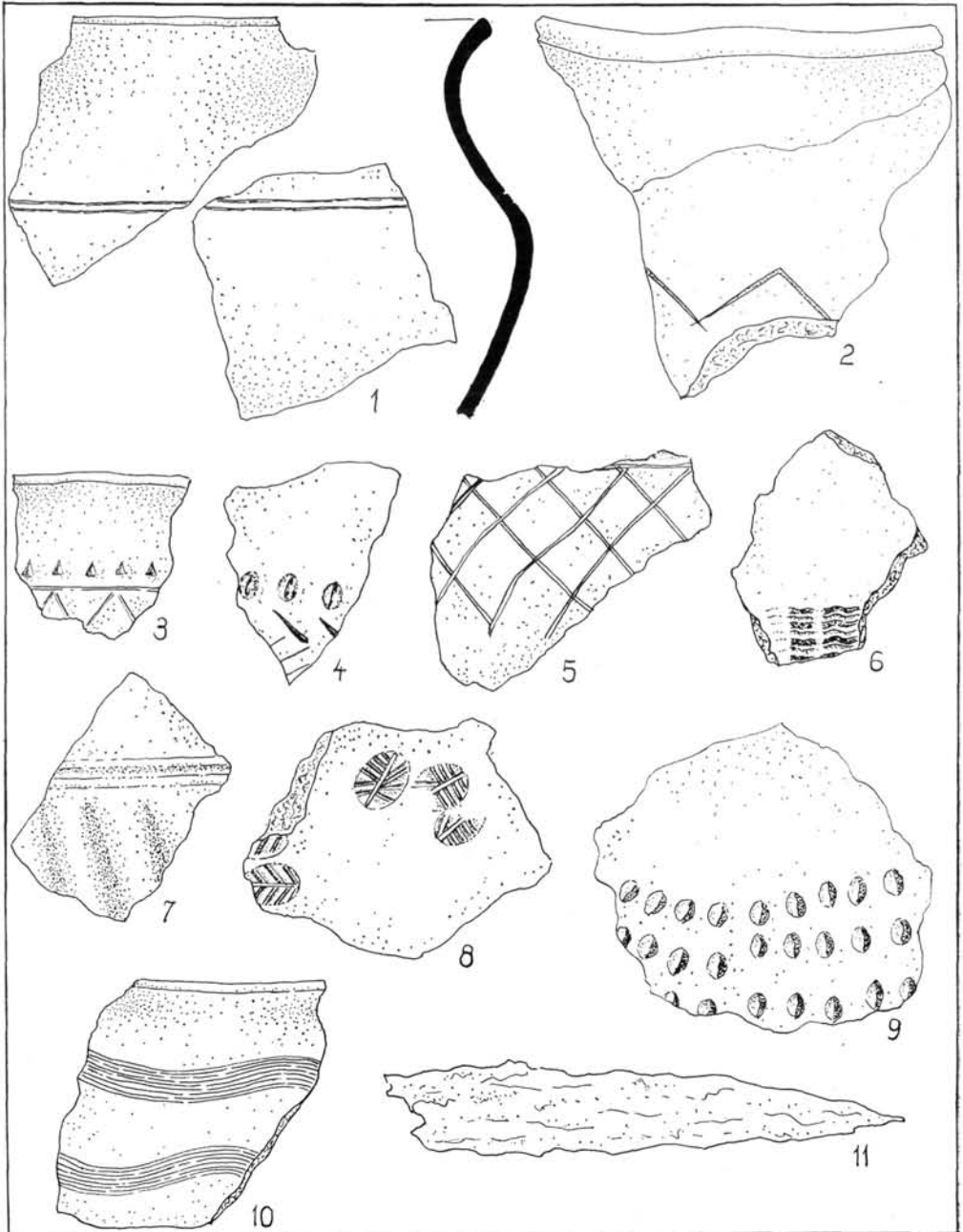
XIX. tábla. 1—2: Ózd vagy Ózd környéke, 3—4: Pányok, 5—7: Putnok, 8: Prügy. (1=1:3, 2—8=1:2)

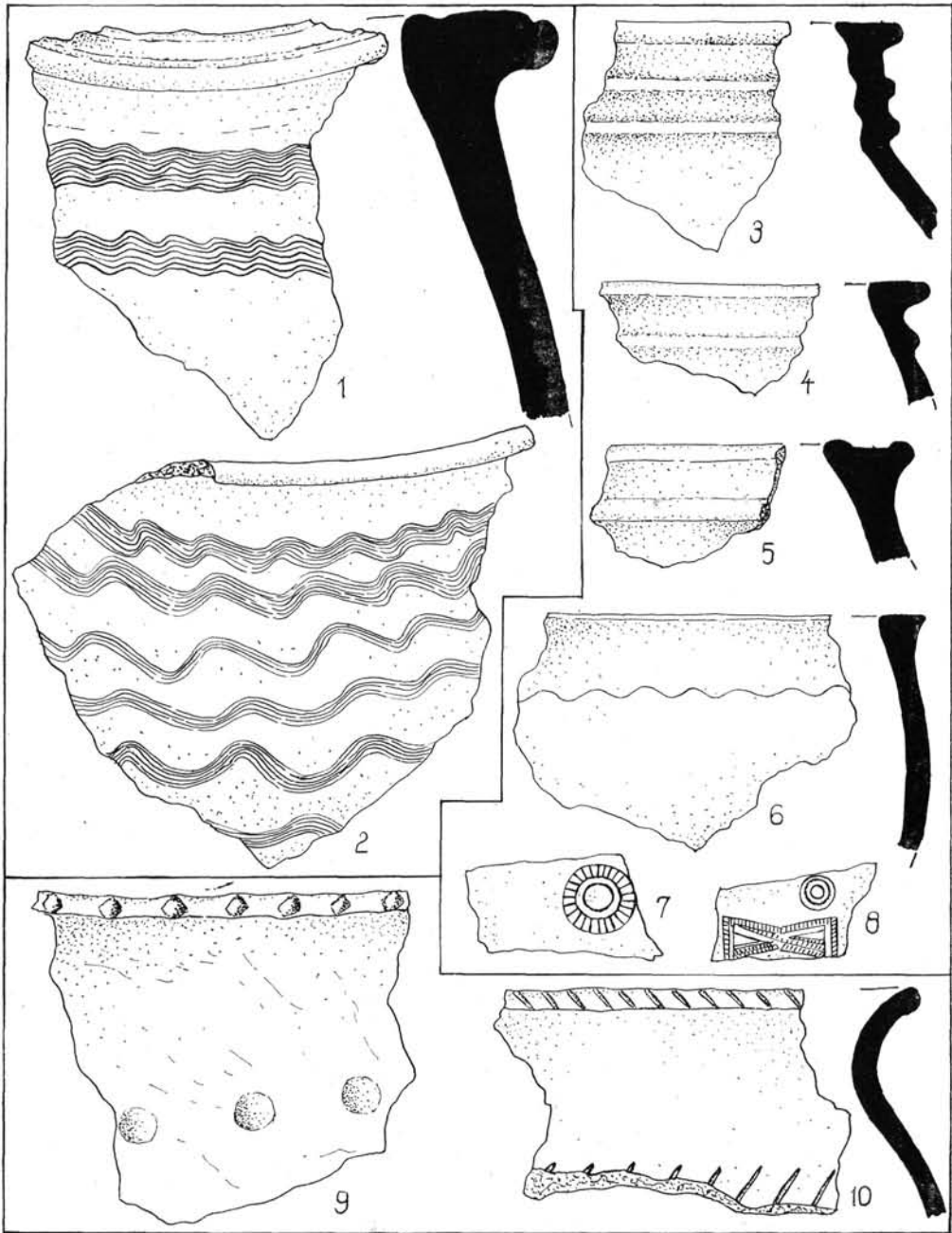
XX. tábla. 1—10: Sajókeresztúr — Malomszer, 11—13: Sajókeresztúr és Sajóecseg között.
(1=1:1, 2—11=1:2, 12—13=1:3)

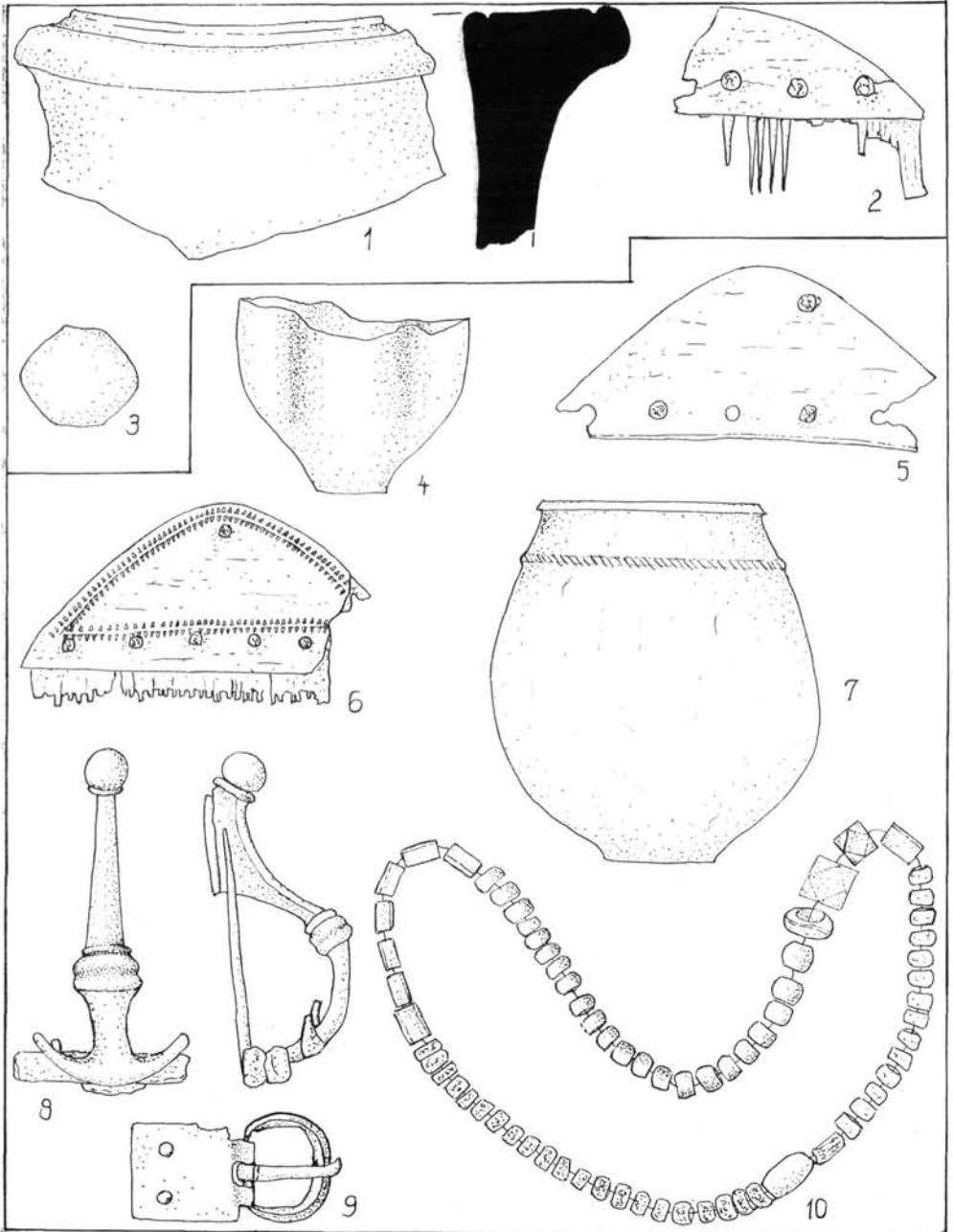
XXI. tábla. 1—3: Sajókeresztúr és Sajóecseg között, 4—7: Sajókeresztúr — Sajó melletti homokbánya. (1=1:3, 2—7=1:2)

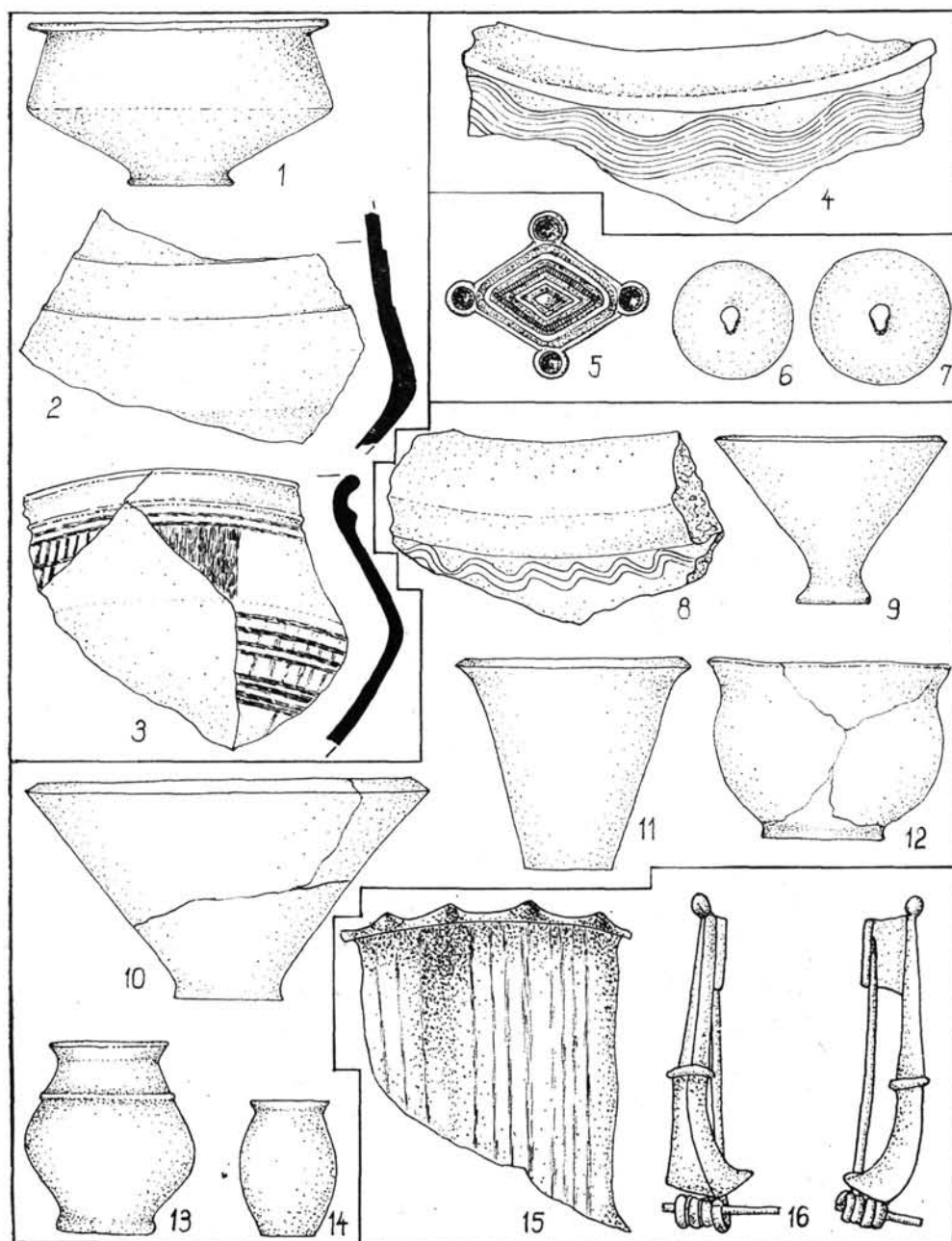
XXII. 1—11: Sajókeresztúr — Sajó melletti homokbánya. (1—10=1:2, 11=1:3)

XXIII. tábla. 1—2: Sajókeresztúr — Sajó melletti homokbánya, 3—8: Szerencs, 9—10: Szirma-
besenyő — Berek. (1, 5—6=1: 3, 2—4, 7—10=1: 2)

XXIV. tábla. 1—3: Szirmabesenyő — Berek, 4—10: Szirmabesenyő, (1—6, 9—10=1:2, 7=1:14, 8=1:1)

XXV. tábla. 1–3: Tarcal, 4: Tiszaluc — Dankadomb, 5–7: Tiszaluc, 8–14: Tokaj vagy környéke, 15–16: Borsod megye. (1–4, 8–14=1:4, 6–7, 15=1:2, 5, 16=1:1)

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM 1973—1974. ÉVI ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI

GÁDOR JUDIT — HELLEBRANDT MAGDOLNA

1973

Bódvasszilas—Alsóhegy (edelényi j.)

A Húsvét zombolyból (Lsz. 73.30.1.) és a Kalap zombolyból (Lsz. 73.30.2.) Bárczi Éva későbronzkori cserepeket hozott a múzeumba.

Boldogkővár-alja—Tekeresvölgy (abaújszántói j.)

Dévay Ferenc ásványgyűjtésakor őskori, retusált kőeszközt talált az erdészeti által épített úton. Lsz. 73.42.1.

Boldva (edelényi j.)

Felszabadítók u. 62. számú ház alapozásakor őskori és középkori cserepek kerültek elő. Csontvázas temetkezést is találtak, de ennek korát nem sikerült tisztázni. Lsz. 73.32.1., 73.33.1., 73.34.1., 73.35.1.

Edelény—Simmelweis u. 10. (edelényi j.)

Majoros Lajos házának alapozásakor csontvázakat talált. Slezsák Imrét, a Járási Könyvtár igazgatóját hívták a helyszínre, aki a már bolygatott öt csontváz helyzetét felmérte, a lelőhelyről vázlatot készített, s ezt elküldte a Herman Ottó Múzeumnak. A területen már a környező telkeken is befejezték a házalapozást, így nagyobb méretű feltárást nem végeztünk. A megtalált csontvázak közül az 1. és 5. helyét hitelesítettük. A házalapok közötti útszakaszon még három csontvázat sikerült feltárni. Az 1., 7., 8. sírokban előkerülő mellékletek alapján — fülbevalók, cserépfazekak — a temető kora a IX—X. századra tehető. (1—2. kép) A leletmentés költségeit a Herman Ottó Múzeum fedezte.

Edelény—Kistábla (edelényi j.)

A Simmelweis u. fölötti dombháton rézkori cseréptöredékeket és egy agyagkanál töredékét találtuk.

Edelény—Ludmilla szőlők (edelényi j.)

A dombtetőn, Sáp-Damak felé vívó út mellett megerősített bronzkori telepen nagy mennyiségű kerámiatöredéket és paticsot gyűjtöttünk.

Gesztely—Kinizsi u. 6. (miskolci j.)

A Hernád partján, hétvégi ház kerítésének alapozásakor Diviánszky Gyula miskolci lakos őskori urnát talált. Az urna sötétszürke, kihajló peremű, hasán négy bütyökkel, melyek két oldalán három függőleges, plasztikus borda van. Hamvakat vagy csontokat nem figyeltek meg. Lsz. 73.25.1.

1. kép. Cserépfazék a 7. sírból. Edelény

2. kép Az 5. sírból előkerült edény
enékbélyege. Edelény

Kazincbarcika—Vécsetal-dűlő

Szabó Ede kazincbarcikai lakos a Vécsetal-dűlőben fekvő hétvégi telkén szőlőrigolozás közben sok vassalakat és egy kisméretű vasolvasztó kemence toroknyílását találta meg. A kemencét kibontotta, majd értesítette a Herman Ottó Múzeumot. A hitelesítő ásatás során kibontottuk a kemencét és a hozzá csatlakozó munkagödröt. A kemencét és a munkagödröt kitöltő vassalakon kívül egyéb leletanyagot nem találtunk. A kemence kora a VIII—X. század közötti időszakra tehető. A kemence kibontásánál a Központi Kohászati Múzeum munkatársai, Zoltay Endre és Szinvavölgyi Oszkár is közreműködtek. A vasolvasztót a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak segítségével „in situ” kiemeltük és a Herman Ottó Múzeumba szállítottuk. A feltáráson részt vettek: Szarvas László, Szabó László, a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátorai, Fidrárné Tiborné és Kováts Tibor, a Herman Ottó Múzeum restaurátorai. A feltárás és az „in situ” kiemelés költségeit a Herman Ottó Múzeum fedezte.

Kéked (encsi j.)

Saad Andor a község határában őskori cserepeket, paticsdarabokat és obszidiándarabokat gyűjtött. Lsz. 73.31.1—4.

Kistokaj—Homokbánya (miskolci j.)

A bánya oldalfalában 1972-ben szürke elszíneződést vettünk észre, melyből kelta cserepek álltak ki. 1973-ban, a leletmentés során kibontottuk a göd-

rőt. Aljából koracsászárkori kerámia került elő. A bánya szélén több helyen figyeltünk meg császárkori telepnyomokat.

Kistokaj—Kültelek (miskolci j.)

A Nagymiskolci Állami Gazdasággal szemben a dombtetőn Kun Miklós mezolit-gyanús kőszközöket gyűjtött, szám szerint 413 darabot. Miskolc felé a következő dombon őskori cserepeket gyűjtött Ringer Árpád, Kun Miklós és Kun Péter. Kun Miklós hétvégi telkén újabb *kelta* sírok kerültek elő, a 12. sírszámgig jutottunk.

Mályi-Téglagyár agyagbányája (miskolci j.)

Ringer Árpád jelentése alapján Saád Andorral kimentünk a helyszínre. Több magkővet és pattintékot gyűjtöttünk a bányában és a mellette levő szőlőben. Anyaguk üveges kvarcporfir. Lsz. 73.18.1., 73.19.1. (46 darab).

Miskolc — Diósgyőr-Tapolca barlang

A barlangban Szendrey János ásatott először, 1882-ben. 1932—34-ben Saád Andor végzett ásatásokat a barlangban. Munkájáról beszámolt a *Barlangvilág* (1934. IV. köt. 2. 3—4.) füzetében. 1973-ban Miskolc város szauna hidegvizes medence létesítését tervezte a barlangban. Az építkezés megkezdése előtt szükségessé vált a leletmentés, melyet Saád Andor közreműködésével végeztem. A barlang belsejében érintetlen réteget nem találtunk. A szálkőig, illetve a kijárat előtt a talajvizig mentünk le. Kívül, a barlangba vezető lépcső két oldalán nyitottuk az I. és II. szelvényt. Az I. szelvény 3., illetve a II. szelvény 4. rétegében a szeleta kultúra kísérőanyagát találtuk, majd több mázsás kőtömbök alatt az I. szelvény 4., illetve a II. szelvény 5. rétegében a moustieri kultúra leleteit tártuk fel. Lsz. 74.2.1—356.

Miskolc—Felsőforrás feletti barlang

Vízügyi szakemberek átjáró kutatása közben, egy méter mélységben szét-szórta négy darab cseréptöredéket és koponyatöredéket találtak. Várszegi Sándor a leleteket behozta a múzeumba. Az anyag alapján koruk a későbronzkorra tehető. Lsz. 73.10.1.

Muhi—Kocsmadomb (mezőcsáti j.)

Az 1972. évi ásatást folytattuk a *kelta-szkita* temető területén, a Kossuth u. 12. számú telken. Feltártunk egy csontváz és hat hamvasztásos sírt, így 44 sír ismert a temetőből. Az előkerült kerámia és fém mellékletek között figyelemreméltó az aranyozott bronz *szkita* csavart karika. A leletegyüttes alapján a temetőnek ezt a részét is a LT C elejére keltezhetjük. A feltárt területen elszórta rézkori cseréptöredékeket és pattintékokat találtunk.

Nekézseny—Strázsahegy (ózdai j.)

Anga Lajos értesítette a múzeumot, hogy a Strázsahegyen kelet-nyugati tájolású csontvázat találtak. Elbeszélése szerint a csontváz bolygatott volt. Valószínű, az előző években ültetett fa gödrének ásásakor sérült meg. A váz

mellett egy csont tárgyat találtak, melyet a múzeumnak ajándékoztak. (Lsz. 73.9.1.) A helyszínen sem telepre, sem temetőre utaló nyomokat nem találtunk.

Sajóbábony—Méhéztető (miskolci j.)

Szántásban paleolit anyagot gyűjtöttünk. Nyersanyaguk zömmel üveges kvarcporfir. Tóth Lajos kalauzolása mellett részt vett a terepbejárásan T. Dobosi Viola, Gádor Judit, Hellebrandt Magdolna, Saád Andor.

Sajószentpéter—Szénégető-dűlő (miskolci j.)

A Sajószentpéterről Sajókápolna felé vezető dűlőút Rózsa-utcai végénél 1973 őszén homokkitermelés alkalmával egy kisméretű vasolvasztó kemencét bolygattak meg. A kemence hátsó falát kb. 100×40 cm-es szakaszon megbontották. Belsejéből kemencesalak és két darab fúvócsőtöredék került elő. A bolygatott kemencerészt betemettük.

Szalonna (edelényi j.)

A volt zsidó temető melletti szántásból Dénes György őskori cserepeket és jáspisopál-, illetve obszidián pattintékokat gyűjtött. Lsz. 73.37.1—3.

Szirmabesenyő—Akác u. 27. (miskolci j.)

Emésztőgödör ásásakor melléklet nélküli csontváz került elő, 120 cm mélységben. Gárdonyi u. 2. és 4. számú házaknál jellegtelen őskori és középkori cserepek voltak a felszínen, illetve 20—30 cm mélységben.

Tiszabábolna—Szilpuszta (mezőcsáti j.)

Nagy Ferenc agronómus jelentése alapján mentünk ki. A Szilpuszta nevű területen homokkitermeléskor edényeket és kőpengéket találtak. A tárgyakat összegyűjtöttük. Rézkoriak (3. kép). Két edény pontozott, díszített. Lsz. 73.43.1—36.

Tornakápolna—Partoldal (edelényi j.)

Farkas Gyula helyi lakos vassalak darabokat hozott a múzeumba. Elbeszélése szerint 100×100 m-es területen található. Lsz. 73.38.1.

Dr. Saád Andor a múzeumnak ajándékozta Arka—Herzсарéten gyűjtött őskori anyagát (4. kép). Lsz. 73.29.1—147. Tóth Lajos kohómérnök paleolitik mezolitik kori kőszközöket tartalmazó gyűjteménye 1973-ban került a Herman Ottó Múzeumba. Lsz. 74.1.1—2135.

1974

Abaújvár—Vár (encsi j.)

A Hernád partján emelkedő, Vár utcával övezett földvár sáncán végeztünk próbaásatást. A sánc belső oldalának átvágását mintegy 6,5 m×16 m-es szakaszon négy méter mélységig elvégeztük. A sáncátvágás eredményeként a sánc építési szerkezetére vonatkozóan megfigyelhettük a sánciránnyal egyező és

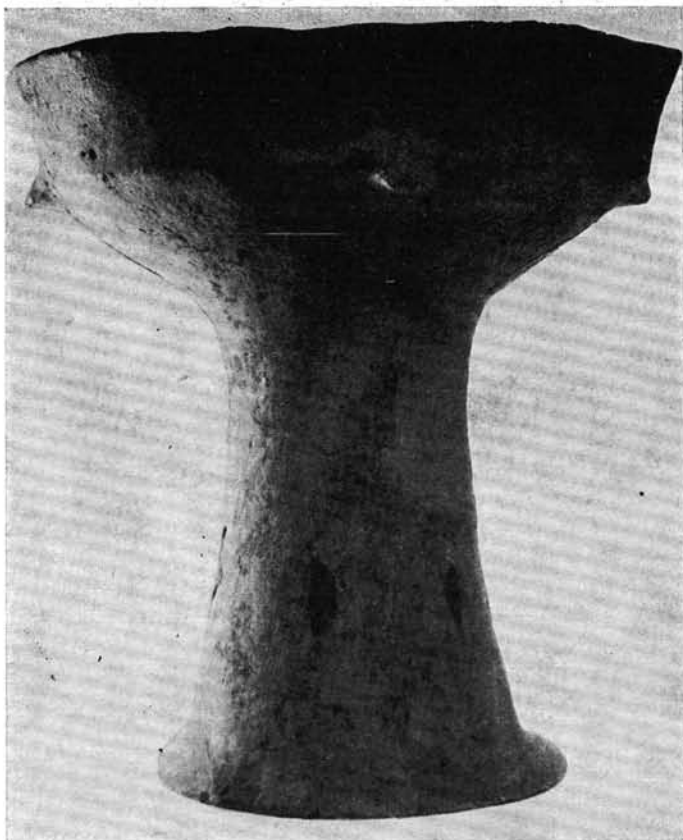
arra merőleges helyzetű gerendasorokat. A gerendák sűrűn egymás felett fekdtek, közöttük körülbelül 10 cm vastag földréteg húzódtott csak. Az egymásra merőleges gerendák kazettákat alkottak, közöttük döngölt föld volt. A gerendavázás sánc tetejére a középkorban egy kőfalat építettek, ennek alapmaradványait is megtaláltuk. A sánc belső szélénél egy ásópapucs, két sarló és egy vaskés került elő. A sánccal övezett belső területen sok árpádkori cserép és állatsont figyelhető meg.

Aggtelek (edelényi j.)

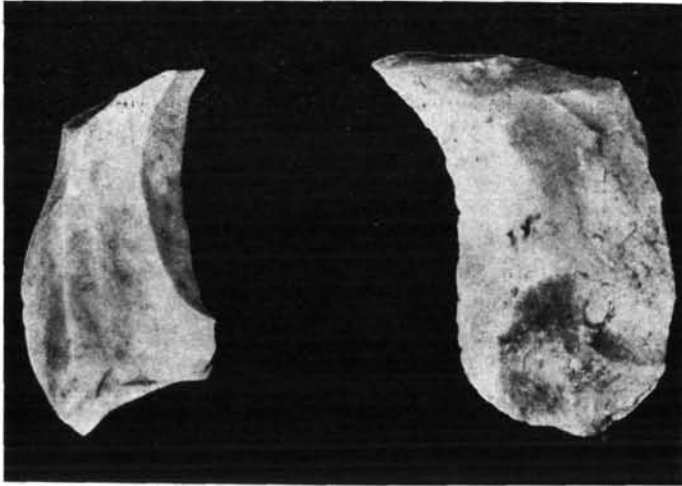
A Baradla-barlangból származó neolitikus és vaskori cseréptöredékeket ajándékozott a múzeumnak Dénes György. Lsz. 74.28.1—12.

Arka (abaújszántói j.)

Dévay Ferenc a község határában, a Lángvölgyben, Arka-Felsőn pattintott kőeszközöket gyűjtött. Lsz. 74.48.1—74.50.3.

3. kép. Áttört csövestalpú tál Tiszabábolnáról

4. kép. Kőszközök Arka-Herzsaétról

Bódvaszilás (edelényi j.)

Acskó-forrás közelében, az Acskó-bükkklápai nyeregnél Dénes György pattintéket talált. Lsz. 74.31.1.

Boldogkőváralja (abaújszántói j.)

Dévay Ferenc pattintott kőszközöket gyűjtött a Kossuth u. 43. sz. háznál. Lsz. 74.33.1—12.

Dédestapolcsány (putnoki j.)

A dédesi vár és kisvár közti nyeregnél Dobosy László őskori cseréptöredékeket gyűjtött. Lsz. 74.32.1—3.

Edelény, Borsod—Derekegyháza

A lelőhelyen élő növény, lucerna van. 1973 őszén a területet újraszántották. A terepjáráskor neolitikus, bükki kultúrába tartozó díszített cseréptöredékeket, obszidián pengéket, őrlőkődarabokat és trapéz alakú kőbaltát találtunk. A domb másik oldalán bronzkori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. A terepjáráson részt vett Wolf Mária és Saád Andor. Lsz. 74.9.1—54.

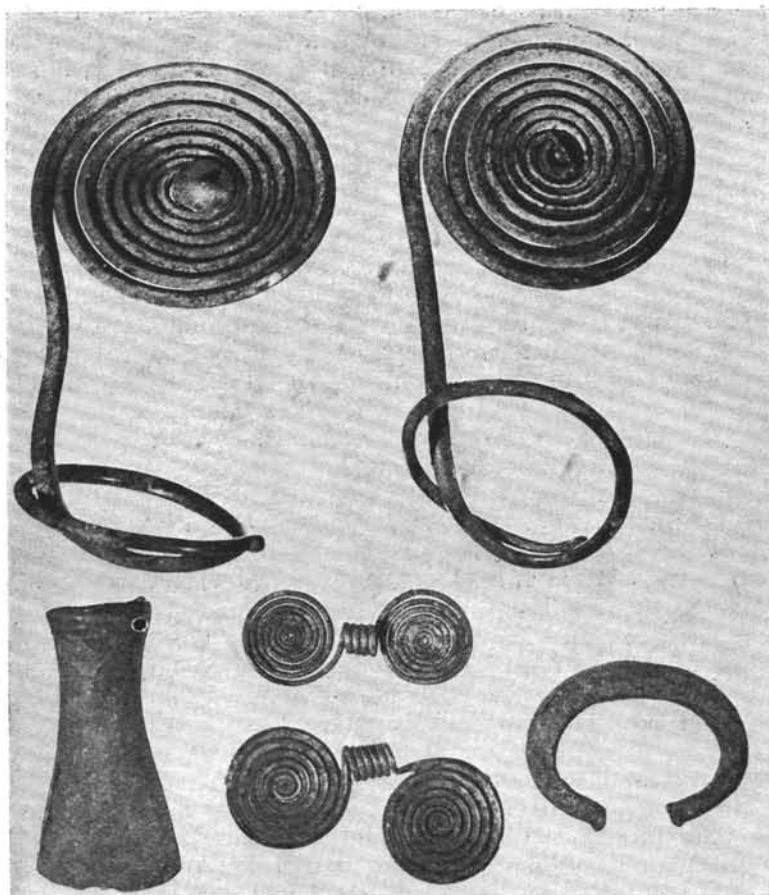
Gelej—Füzeshát (mezőcsáti j.)

Dr. Demeter József, a geleji Tsz elnöke jelentette, hogy a Gelej—Mezőcsát közti út jobb oldalán, a Füzesháton, a hasonló nevű tanya mögött, juhhodály építéskor csontvázat találtak. Az alapot gép ásta. Kelemen János főagronómussal kimentünk a helyszínre. A leletmentéskor kibontottuk a félig bolygatótt sírt. Zsugorított csontváz. Tá.: K-Ny. Mellékletei: tejesköcsög alakú edény, csővestalpú tál, 58 db mészkőgyöngy. A sír mélysége 60 cm. Az első sírtól távolabb az árokban kivettünk egy edényt. A csontváz patellájánál volt,

ennyit tudunk megállapítani. Az edény négyszegletes, négy lábon áll, behúzott peremű, szájnylása ovális. A széleken vízszintes bevágásokkal díszített. A lelet a rézkor bodrogkeresztúri kultúrájába tartozik. A juhodály másik végén, az alából kidobott földben császárkori, korongolt kerámiatöredéket gyűjtöttünk. Lsz. 74.43.1—7.

Hejce (abaújszántói j.)

Dévay Ferenc obszidián pengét ajándékozott a múzeumnak, melyet a hejcei erdőben, egy vízmosásban talált. Lsz. 74.7.198. A község határában Kormos Sándor helyi lakos szintén gyűjtött obszidián magkövet és pattintékokat. Lsz. 74.34.1—2. Tóth Lajos miskolci lakos Hejce különböző határ részeiben pattintott kőszközöket gyűjtött. Lsz. 74.53.1—55., 74.58.1—15.

5. kép. Bronztárgyak a kurtyáni leletből

Kazincbarcika—Berente

A bejelentésre Bárdos Edit régész ment ki. A Berentei Hőerőmű területén kábelfektetés alkalmával egy középkori sír került elő, erősen feldúlt állapotban. A koponyatöredéken a hajzat zöldes elszíneződést mutatott, s elszörtan a pártadisz apró zöld színű gyöngyei kerültek elő. Feltehetőleg XVIII. századi fiatal nő sírja volt. Ugyanezen a területen 1962-ben Megay Géza muzeológus három elszört sírt tárt fel, ugyanebből a korból.

Kurityán (edelényi j.)

Juhász Béla Kurityánban, a József Attila u. 2. sz. alatt, háza építésekor meszesgödöröt ásott, s 125 cm mélységben, cserépedényben bronzeletet talált. Az edény a következő tárgyakat tartalmazta: egy darab bronz balta, két darab kézfejjvédő spirális, két darab korongos fejű tű, hét darab vékony spirális és több töredék, két darab szemüvegspirális, huszonekét darab bronz karperec, tizenöt darab tutulus, kilenc darab spirálgyűrű, két darab kétmenetes gyűrű, négy darab kerek fejű flitter, egy darab egymenetes tekercs, egy darab bronz gyöngyszem, egy darab ívelt, szegecselt lemez, egy darab hatlyukú osztótag. Telepnyomot a kiszálláskor végzett terepjáráson nem figyeltünk meg (5. kép). Lsz. 74.39.1—64.

Mád (szerencsi j.)

A szerencsi Helytörténeti Múzeum régészeti anyagának revíziójakor a 82-es gyarapodási számon leltározatlan brozleletet találtunk. A 45 darabból álló lelet Mád—Padihegyen került elő 1970-ben. Asztalos István fényképész Dr. Petrikovits László főorvos közvetítésével juttatta a múzeumba. A lelőhelyen ma szőlő van. A lelet a következő darabokat tartalmazza: két darab bronz kartekercs, két darab kerek bronz tekercs, nyolcas-, és kerek tagokból álló díszek, végükön tölcsercsüngők, (három darab), hat darab több menetes bronz gyűrű, egy darab vastag, rovátkolt gyűrű, két darab karperec, tizennyolc darab kétlyukú flitter, hét egész és egy fél szemüvegspirális.

Mezőkövesd

Ternyák Mihály rendőr százados jelentette, hogy a Búzakalász—Kossuth egyesített TSZ szerviztelepén emésztőgödör ásáskor csontvázat találtak. A szerviz a 3-as út mellett, a 133 km-nél van, Budapestről Mezőkövesdre haladva az út jobb oldalán. A kiszálláskor megállapítottuk, hogy a csontváz igen rossz megtartású, felvenni nem lehetett. Mélysége 120 cm. A terület szántó föld volt, a műveléssel a helyiek szerint fél métert hordtak le az emelkedésből. Mellékletek: egy edény, és egy 2×2 cm nagyságú vas csat, erősen átrozsdásodva, mely utóbbi elveszett, mire kimentünk. A lelet avar. Lsz. 74.36.1.

Mezőnyárad (mezőkövesdi j.)

Hajnal István Kossuth u. 49. (Hrsz. 272.) számú házának alapozásakor 55 darabból álló bronzeletet talált. A lelet a következő darabokat tartalmazta: kilenc darab dárdahegy (6. kép), öt darab zárt karika karperec, egy darab összeérő végű karperec, egy darab egymásra hajló végű karperec, egy darab pecséltős végű díszített karperec, két darab csillagos közepű kézfejjvédő spirá-

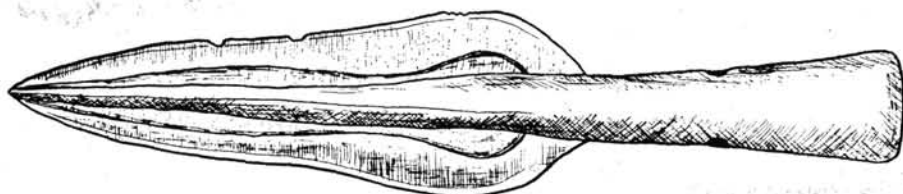
lis, két darab vastag, rovátkolt gyűrű, nyolc darab csavart, több menetes gyűrű, egy bogrács és két üst töredéke és két bográcsfül, egy pajzsdudor (?) és egy másik töredéke, fülvédő töredéke és egy korong, tizennyolc darab hosszú spirális és apró töredékek. A lelőhelyen bronzkori telepnyomokat — cserepek, őrlőkő — találtunk a leletmentéskor. Lsz. 74.38.1—80.

Mezőzombor (szerencsi j.)

Tokár Ferenc az év tavaszán őskori cserepeket, hamvakat és pattintott köveket gyűjtött Mezőzombor mellett. A lelőhely a Kölcsey MGTSZ-től kivezető bekötőút mellett egy domb. Lsz. 74.13.1—5.

Miskolc—Szemere utca

A párház építésekor, a Mindszenti templommal szemben fekvő területen nagyobb mennyiségű mezolitik kőszköz és kovaanyag került elő. Lsz. 74.45.1—47.

6. kép. Dárdahegy a mezőnyárádi leletből

Miskolc—Szilágyi Dezső út

1968-ban, csatornaásáskor találtak itt egy bronzkori tüt. Lsz. 74.60.1.

Muhi—Kocsmadomb (mezőcsáti j.)

A területen 1972-től végeztünk feltárást, a kelta-szkita temetőben. Az 1974-es évben az ún. Kozák kertben folytattuk a feltárást. 50 méter hosszan, hat kutatóárokkal szeljük át a dombot. Sírok nem kerültek elő, tehát a temető a Sajó felőli részen lezártnak tekinthető. A rézkori telep nyomai — cserepek, pattintékok — 20—30 cm mélységben, a földművelés által bolygatottan kerültek elő itt is. Lsz. 74.57.1—14.

Nyékládháza (miskolci j.)

A hejőkeresztúri Helytörténeti Múzeumba vittek a községből egy füles szkita korsót, vas tört és egy dárdahegyet. Építkezéskor kerültek elő a leletek, melyekre Papp Arzén hívta fel figyelmünket.

Sajóbábony (miskolci j.)

T. Dobosi Viola végzett egyhetes leletmentést a Méhésztetőn. Az első ásónyomban — bolygatott humusz — voltak eszközök, szilánkok, jellegzetes mezolitik anyag. A bolygatatlan kultúrrejteget nem lehetett megtalálni, biztató azonban, hogy kerámia a területen nincs. A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.

Sajóecseg (miskolci j.)

Dombovári Sándor sajóbabonyi lakos Sajóecsegnél a Sajóban kardot talált. A kard kétélű, vas, közepén vércsatorna látható. Markolata végén gomb van, a penge végéből kb. 10—15 cm hiányzik. A kard jelenlegi hossza 107 cm. Kora a XIII—XIV. századra tehető. Gyarapodási napló szám 7/1974.

Sajószöged (mezőcsáti j.)

Kistóth István tanácsítkár bejelentésére mentünk ki. A görög-katolikus templom mellett, a napközi otthon mögött emésztőgödört ástak, s csontvázakat találtak. A csontvázak későközépkoriak, melléklet nélküliek. A sírok a Sajó ártere fölé magasodó dombon voltak.

Szakáld (mezőcsáti j.)

A hejőbábai út mellett pár éve földmunkáknál későbronzkori urnatemetőt találtak. Szlovacsek Györgyné helyi lakos a múzeumnak adott egy behúzott peremű tálat és egy fazekat. Lsz. 74.37.1—2.

Zrínyi u. 5. számú háznál kútásáskor eltözegeedett fát találtak. A leletmentéskor kiderült, hogy az anyag természettudományos jelentőségű.

Szendrő (edelényi j.)

Az általános iskolánál levő új kollégium építésénél XV—XVI. századi kerámia került elő. A leleteket az iskola igazgatója jelentette. Lsz. 74.26.1—21.

Szerencs—Taktaföldvár

Angyal Béla jelentése alapján mentünk ki. Útépítéshez markolókkal hordják a földet. A helyszínen egy félig elhordott rézkori házból tíz hálósúlyt és cserepeket gyűjtöttünk, valamint egy edényt, melyben tizenkét kőbaltát találtunk és az edény alján egy agyar amulettet. A területen pattintott kovadarabokat és tiszai kultúrába tartozó cserepet is gyűjtöttünk. A lelőhelyen 1967-ben történt ásatás, topográfiailag a lelőhely hitelesített. Lsz. 74.44.1—46.

Szögliget (edelényi j.)

A község határában, Ménesvölgytől északra, a Sárog-kertben Dénes György őskori cseréptöredéket gyűjtött. Lsz. 74.30.1.

Tiszabábolna—Szilpuszta (mezőcsáti j.)

A lelőhelyet 1973-ban fedezték fel, homokkitermeléskor. A leletmentés során három szelvényt nyitottunk, közvetlenül a bánya szélén. Öt sírhelyet tártunk fel. Négy bolygatott. A bolygatatlan sír mellékletei: csövestalpú tálak, függeszthető edénykéék, virágcserép alakú fazék, hosszúkás és kör alakú mész-kőgyöngyök, kétmenetes réz karikák és állatcsontok. Tá.: K-Ny. A többinél fél méterrel mélyebben volt. A temetőt a tiszapolgári kultúra idején használták. A bánya területén őskori telepnyomok is megfigyelhetők. Lsz. 74.27.1—88. (7. kép)

Tiszakeszi—Szódadomb (mezőcsáti j.)

Dobos Gyula kőből faragott, kis négyszegletes őskori edényt ajándékozott a lelőhelyről a múzeumnak. Lsz. 74.7.197.

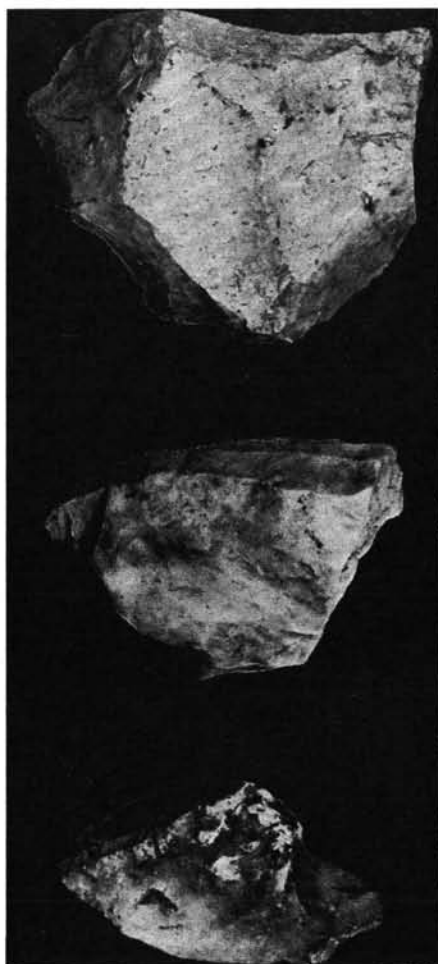
Tiszalúc (szerencsi j.)

Tóth Lajos miskolci lakos korongolt császárkori kerámiatöredéket gyűjtött. Lsz. 74.59.1—4.

Dr. Saád Andor régészeti adattári jellegű gyűjteményt ajándékozott a múzeumnak, valamint régészeti tárgyakat Korlát—Ravaszlyuktető és Arka lelőhelyekről (8. kép). Lsz. 74.3.1—19., 74.46.1—10., 74.47.1—2.

7. kép. Rézkori csövestalpú tál

8. Kőszközök Arka és Korlát lelőhelyekről

TULAJDONJEGYEK, MESTERJEGYEK, POLGÁRI CÍMEREK A KÖZÉPKORBAN

CSORBA CSABA

A polgári címerek és mesterjegyek (elsősorban kőfaragójegyek) megoldatlan kérdésre figyelmünket *Kubinyi András* hívta fel. *Kubinyinak* feltűnt az, hogy kőfaragójel-szerű ábrák nemcsak kőfaragójelként szerepelnek. Más oldalról magyarázatot keresett arra, hogy miért van egyes polgároknak két, egymástól *teljesen különböző* pecsétje: egy, amely a nemesi heraldika szabályaival egyezően szerkesztett, egy, amelyik geometrikus jellegű. Kutatásainkat a budai anyaggal kezdtük, a gyűjtést fokozatosan országossá terjesztve ki. Jelen tanulmányunk a budai anyagot csak érinti, mivel annak tanulságait máshol közöljük.

A pecsétek és címerek legteljesebb *országos* jellegű másolatgyűjteményét a Budapesti Történeti Múzeum őrzi. A 2100 db-ot meghaladó másolati anyagot *Kumorovitz L. Bernát*, a magyar címer- és pecséttan legkitűnőbb ismerője készítette. Az egyházi—nemesi—királyi pecsétek között félszáznál több polgári is akad. Ezeken kívül — kiadványokban elszórva — csak néhány tucat pecsét ismeretes. A kiadatlan anyag viszont áttekinthetetlenül nagy, s ami tovább bonyolítja a kérdést, nagyrészt hozzáférhetetlen. Az ország jelenlegi területén az Országos Levéltáron kívül csak Sopron város levéltára őríz jelentős számú középkori városi iratanyagot.

Munkánk során mindenekelőtt a polgári címerek és pecsétek jellegét kellett tisztáznunk. Ehhez jórészt a pecsétmásolat gyűjtemény anyaga is elégséges volt. Két típust különítettünk el: *a)* a nemesi heraldikával azonos jellegű címerképek; *b)* geometrikus vonalakból (kereszt, háromszög, egymást metsző egyenes ill. görbe vonalak) álló címerképek.

A magyar címer- és pecsétani irodalom polgári címerek tekintetében nagyon szegényes. Viszonylag legrészletesebben a kérdéssel *Nyáry Albert* foglalkozott 1886-ban.¹ Nála találjuk meg *Orbán Balázsnak* azt az adatát, mely szerint 1444-ben Hunyadi János elrendelte, hogy a brassóiak posztókészítményeiken tüntessék fel a városi címert, a hamisítások kiküszöbölése végett.² A középkori városi házak címerszerű jelekkel való ellátását is megemlítette.³ Kihangsúlyozta, hogy a polgárok utódaikra átruházható címet viselhettek.⁴ *Bárczay Oszkár* 1897-ben megjelent heraldikai kézikönyve viszont már csak a városok címereit említi, ill. a címerjogi részben azt, hogy polgári családok vagy társulatok is viselhettek címet fejedelmi engedély alapján,⁵ noha az közjogi állásuknál fogva nem illette meg őket, mert a címer tulajdonképpen fegyver, és azt csak nemes viselhet.⁶ A legújabb címertani összefoglalás *Áldásy*

Antalé (ez is immár fél évszázados!), hasonlóképpen mellőzte a polgári címeket. Néhány utalása viszont — *Bárczay*val ellentétben — legalább helytálló.⁷ 1938-ban *Donászy Ferenc* — a heraldikai tudomány helyzetképét vizsgálva — megállapította, hogy a polgári címerek terén néhány kezdeményezéstől eltekintve semmi érdemleges előrehaladás nem történt.⁸ A legnagyobb munkát a kérdéskörben mindezidáig *Tompos Ernő* végezte, újkori anyagban, Sopron vonatkozásában.⁹ 1944-ben *Kumorovitz L. Bernát* foglalta össze a magyar pecséttan eddigi eredményeit.¹⁰ Előmunkálatok híján érthetően nem vállalkozhatott a polgári pecséthasználattal részletesebb elemzésére. Kérdéskörünk tekintetében 1944 óta a magyar kutatás semmit sem haladt előre sem az anyaggyűjtés, sem a feldolgozás terén, a Budapesti Történeti Múzeum pecsétmátsolat-gyűjteményét nem számítva.

A másik ág, amelyen elindultunk, a kőfaragójegyek. E tekintetben a magyar kutatás alapját *Horváth Henrik* munkássága jelentette.¹¹ Eredményeit lényegében változatlanul elfogadja ma is a kutatás. *Horváth Ržiha* szerkesztései¹² felhasználásával, a kőfaragó páholyok alapjeleinek, az ún. anyakulcsoknak alapján megpróbálta a budai anyagot rendszerbe foglalni. Megkísérelte a kőfaragójelkeket és a sírköveken látható címerek hasonló ábrázolásainak egyébe foglalását. Nem egy esetben olyan azonosításoktól sem riadt vissza, aminek semmi alapja nem volt.

A polgári pecsétek, a budai és kassai polgári címeres sírkövek gondos áttanulmányozása után egyre világosabbá vált, hogy *Horváth* rendszere alapjaiban téves és elhibázott. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha a polgári címerek és a mesterjegyek tényleges kapcsolatát valóban tisztázni akarjuk, akkor a pecsétek, sírkövek, kőfaragójelkeket összegyűjtése önmagában még nem elegendő.

Mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy a geometrikus jegyek használata milyen körre terjedt ki. E tekintetben a magyar szakirodalom felemás álláspontot foglalt el. Bár geometrikus jelek igen különböző tárgyakon megtalálhatók, mégis példának okáért a *Művészeti Lexikon* a kőfaragójelkeket és a mesterjegyeket általában külön tárgyalta,¹³ oda-vissza utalás nélkül, mintha nem egy töről fakadó, nem együvé tartozó fogalmakról lenne szó.¹⁴ A mesterjegyek és a polgári címerek összefüggéseit sem tisztázta eddig a magyar szakirodalom, sőt a különböző mesterségek jegyeit is élesen különválasztva kezelték, mintha semmi közös nem lenne bennük.

Kutatásunk időhatára tekintetében különösebb problémák nem merültek fel. A kezdet a XIV. század eleje, a felső határ a XVII. század vége. Az anyag mind Európában, mind nálunk a XV—XVII. században sűrűsödik. Témánk szempontjából 1526 a magyar anyagban semmiféle határvonalat nem jelent. Feldolgozásunk területi alapja a középkori Magyarország, beleértve Erdélyt, de leszámítva Horvátországot és Szlavóniát. Külföldi párhuzamokat a szomszédos cseh és német területeken kerestünk elsősorban, mert a városi fejlődésünk szempontjából ezek voltak a kulcsterületek. Természetesen nem lehetnek közömbösek egyéb eredők sem (pl. Kelet), de összefoglalásunkban mindenirányú kitekítésre nem vállalkozhattunk. Kezdetben a polgári címereket és kőfaragójegyeket tárgyaló vizsgálatunk köre egyre szélesedett. A mesterjegyek és polgári címerek keskeny erecskéi végül a tulajdonjegyek és a polgári

írásbeliség széles csatornájába ömlöttek. A magántulajdon bizonyos megnyilvánulási formái és az írásbeliség az a két gyűjtőfogalom, ami témánkat végső soron tömöríti. A kettő egyben a feldolgozás sorrendjét is megszabja. A magántulajdon bizonyos relációi indikálják a városi magánírásbeliség kialakulását, s ami ezzel összefügg, a polgári pecsétek, mint hitelesítő és tulajdonjelző eszközök létrejöttét.

Néprajzi vonatkozások

A tulajdonjegyek kérdésében a magyar néprajzi szakirodalom egyetlen jelentősebb összefoglalást mutathat fel, *Sebestyén Gyuláét*, 1909-ből.¹⁵ Az eredőket tekintve, a tulajdonjegyek esetében két út feltételezhető: *a)* nyugati átvétel, *b)* keleti eredetű (az őshazából magunkkal hozott). A két forrás nem zárja ki teljesen egymást, inkább kiegészíti.

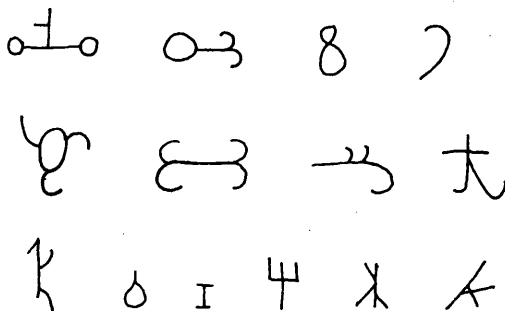
Már a múlt század végére sok adat gyűlt fel a szibériai és az európai steppei népek tulajdonjegyeiről, Radloff és mások kutatásainak köszönhetően. Ezeket az adatokat az újabb szovjet kutatás is megerősítette, ill. kiegészítette.¹⁶ A magyarsággal rokon finnugor népek körében is megvoltak a tulajdonjegyek (jellegükben geometrikusak).¹⁷ Ma még nem áll akkora tárgyi anyag rendelkezésünkre, hogy a honfoglalástól az újkorig folyamatosan követni tudjuk a tulajdonjegyek alakulását. Noha a rokonnépek körében gyűjtött tulajdonjegyek és a XVI—XIX. századi magyar néprajzi anyag között jókora úr távot, mégsem kell különösebb merészség ahhoz, hogy a közbeeső időt kitöltjük.

A tulajdonjegyeknek jószágbélyegként való alkalmazásával foglalkozott leginkább a magyar kutatás. A legrégebbi billyogokat *Szabó Kálmán* gyűjtötte XVI. század végi Kecskeméti környéki falvak ásatásai során.¹⁸ Továbbá az ún. bitang-jegyzőkönyvekből nyolc XVI. századi billyogzó jegyet gyűjtött össze: 7 ló- és 1 marhabélyeg. Ezek a jegyek igen hasonlóak a középkori polgári címerek, ill. mesterjegyek geometrikus ábráihoz. Az eltérés annyi, hogy azok egyenes vonalainak a billyogoknál ívelték felelnek meg. Ez érthető, mert a billyogvasakat egyszerűbb volt hajlított formákba kovácsolni, mint szögletesre, míg vésett és írott jegyeknél az egyenes vonalak képzése volt könnyebb, célszerűbb. Az ásatásokból előkerült billyogzóvasak (1. kép *a*) lenyomatai még közelebb állanak a középkori polgári címerekhez, mesterjegyekhez. De még a XVIII—XIX. századiak közt is akad olyan, ami a középkori formákkal összetévesztésig azonos (1. kép *b*, *c*). A XVIII. századi rendeletek és előírások szerint a jószág billyog nélkül nem lehetett a nyájban. Akinek nem volt saját jegye, az a község jegyét volt köteles használni. A pásztornak még a sajátját is meg kellett billyogozni. A billyog segített az ellopott, elbitangolt jószág körözésében is. A jegyek az idők folyamán változtak. A XIX. századra már egyre inkább a tulajdonos nevének kezdőbetűiből állt a jegy, geometrikus ábra alig akadt.¹⁹ Feltételezés szerint a legősibbek a füljegyek lehettek, részben elhelyezésükből következőleg.²⁰

A billyogokat nemcsak állatok pecsételésére használták, hanem általában mint tulajdonjegyeket. Így rásütötték, rányomták gazdasági eszközökre (véka,

sajtár, hordó, rosta, megyecölöp stb.). Monostorszeg r. k. temetőjében a sírköveken is megtaláljuk ezeket a jegyeket a XIX. században.²¹

A jószágjegyek kutatása terén a felszabadulás előtt elért eredményeket Györffy István foglalta össze.²² Újabb, igazán jelentős feldolgozás csak az égetett jószágbélyegek vonatkozásában született (*Tárkány-Szűcs Ernő*).²³ Az ő megállapításai szerint a billyogok első írásos említései a XV. századiak (a *Bylegh* szó — jelentése égetett tulajdonjegy — első előfordulása 1436-ból való).²⁴ *Tárkány-Szűcs* évtizedes kutatással százezernél több jegyelőfordulást gyűjtött össze. Ezekből — a változatok elhagyásával — négyezret tett közzé (a XVI–XVIII. századból — válogatás nélkül — négyszázat).²⁵ Feljegyezte

1. kép. XVI–XVII. századi állatbilyogok.
(Szabó, 1932, 98–99.)

a bélyegábrák neveit is, amennyiben adatot talált rájuk. Arra a megfontolásra jutott, hogy azok a legrégebbiek, melyeknek a neve ismert. Eredetileg ugyanis — szerinte — képszerűek voltak a jelek. Egyiknek, az ún. darulábnak elterjedését térképen is feltüntette.¹⁶ A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A következő vonatkozásoknál merültek fel aggályaink:

a) *Tárkány-Szűcs* a jelek közlésénél *típusokat* válogatott, nem sorozatokat, a változatokról lemondott. Lehetetlenné vált így az, hogy egy-egy falu, egy-egy család jelét generációkon keresztül vizsgálhassuk.²⁷

b) A nevükön ismert bélyegábrák legrégebbinek feltételezésével sem érthetünk egyet. *Tárkány-Szűcs* ezt az elméletét nem is indokolja.

c) A bélyegábrák eredeténél a képszerűség, ill. a geometrikusság elsőbbsége külön kutatásokat igényel, a közölt anyag alapján e tekintetben nehéz lenne állást foglalni.

Az állatok égetett tulajdonjegyei a tulajdonjegyeknek csak egyik fajtáját, ill. megnyilvánulási módját jelentik. Addig, míg a kutatás más jegyek vonatkozásában is hasonló intenzitással meg nem indul, messzemenő következtéseket nem vonhatunk le.²⁸

A családjegyek kérdése is régóta foglalkoztatja a magyar néprajztudományt — jelentősebb eredmény nélkül (a kiadott anyag csekély, többnyire szórvány). Elsősorban a Székelyföldről származik a publikált anyag. Ez is elsősorban a titokzatos székely „rovásírás” iránti érdeklődésnek köszönhető.²⁹

Az eredményeket *Sebestyén Gyula* foglalta össze, feldolgozva a teljes, akkor ismert anyagot, a nemzetközi összehasonlító irodalmat is.³⁰

Bár a magyarság eredetileg a keleti etnikus közösség része, de módszertani szempontból is *Sebestyén* és kortársai inkább a germán kutatások eredményei felé fordultak érdeklődéssel (a keleti kutatások akkor a németekéhez képest még gyerekcipőben jártak).³¹ Bennünket is elsősorban a germán anyag érdekel, mert a városi polgárság részben etnikailag, részben gazdaságilag a német területekkel állt szoros kapcsolatban. Természetesen a latin (olasz, francia stb.) vonatkozások sem lehetnek közömbösek, bár szerepük az előzőnél összehasonlíthatatlanul kisebb lehetett, az általunk vizsgált századokban.

Sebestyén a székely családjegyek és a „rovásírás” kapcsolatát részletesen taglalta,³² s arra a következtetésre jutott, hogy a székely családnevek egy részénél a rovasírásos kezdőbetű és a családjegy megegyezik.³³ Ezt az elméletet hiteltérdemlően cáfolta *Kémenes Antal*.³⁴ Szerinte a rovasjelek 90%-a családjegyekkel nem hozható kapcsolatba. Ezt azzal is igazolja, hogy a székely családnevek késői képződmények, az egyes családok jegyei viszont már jóval a családnevek előtt kialakultak.³⁵ *Kémenes* elsősorban Gyergyószék területén kutatott, Ditróban, Gyergyószárhegyen, Gyergyóalfaluban stb.³⁶ Egész sorozatokat igyekezett összegyűjteni (több generáció jegyeit). Ezek alapján azt a következtetést vonta le, hogy a jegyek nem változatlanul öröklődnek apáról fiúra. A jegyek bővítéssel való változtatása azonban két-három generáció időtartamú, utána újra visszatérnek az eredetihez. Családfán is kimutatta, hogy a családok legidősebb tagjai alkotják azokat a szorosan egybefonódó láncszemeket, amelyek biztosítják a jelek változatlanóságát nagyobb távlatokban.³⁷ Míg *Sebestyén* a jegyeket elsősorban mint fajjegyeket vizsgálta, *Kémenes* a kopjafákat is megfigyelte, s ennek során kiderült, hogy például Gyergyóalfalu kopjafáinak 80%-a tulajdonjegyes.³⁸ A Székelyföldön gyakoriak a tulajdonjegyek (mesterjegy funkcióban) a templomok gerendáin is, a székely ácsok jelei.³⁹ A falusi kézműipar is használt tulajdonjeleket mesterjegyként. *Györffy István* ezt — mint kihalóban levő szokást — a szürkészítők-nél jegyezte fel.⁴⁰

Mesterjegyek, kereskedőjelek

A polgári címerek kialakulása nem lehetett rövid ideig tartó folyamat. Városokba tömörült, iparral, kereskedelemmel foglalkozó népességről van szó, melynek címerviselése a nemesi jelképektől és gyakorlattól többé-kevésbé eltérően — és függetlenül — alakult ki. A címerek kialakulása előtt is bizonyára voltak a polgároknak tulajdonjegyeik (családjegyeik). Sajnos ezek korai meglétét tárgyi, ill. írásos anyagban kimutatni szinte reménytelen, mert a tárgyak jórészt elpusztultak, a korai feudális városban még nem volt magánírásbeliség, ami a tulajdon-, ill. családjegyek és az írásbeliség kapcsolatát indukálta volna.

A tulajdonjelek tömegesen elsőként bizonyára mint mesterjegyek és kereskedőjelek tűntek fel. Az, hogy tulajdonjelekből mester-, ill. családjelekből címer váljon a szó teljes értelmében, hosszantartó folyamat. Az eddig ismert anyag arra utal, hogy a családjegy — mesterjegy — polgári címer fejlőd-

dési vonal nem kizárólagos. Mindhárom él egymás mellett mindvégig, nem fejlődik pl. minden mesterjegyből címer. A nemesi címertanra alkalmazott alapelvek sem alkalmazhatók maradéktalanul a polgári címerekre. *Aldásy Antal* a következőképpen fogalmazza meg, mi a címer: „A címer bizonyos meghatározott alapelvek és szabályok szerint megszerkesztett jelkép, melyet magánszemélyek vagy testületek a maguk sajátos, állandó jelvényéül használnak, az őket különösen megillető jog alapján.”⁴¹ De nem minden jelkép címer, s elengedhetetlenül szükséges a jelvény pajzsba foglalása, ezenkívül a jelképnek állandónak kell lennie, tehát az átöröklés során nem változhat.⁴² Ma már egyre többen vallják viszont azt a nézetet, hogy a jelképek pajzsba foglalása nem elengedhetetlenül szükséges. Polgárok címereinél, de városi pecsétéknél sem ritka a címerpajzs elmaradása.⁴³

A mesterjegyek a XIII. században bukkannak fel tömegesebben. Ezt arra vezetik vissza a történészek, ill. művészettörténészek, hogy ez az időszak az, amikor az egyház uniformizáló szorításából kezd kitörni az emberi egyéniség. A névtelenségből, a személytelenségből élénk lép az alkotó. Az okot azonban nemcsak ebben kell keresnünk, hanem inkább az ipar szerkezetének átalakulásában. A városi közösségek önállósulása, a céhalakulások következtében megindult struktúraváltozás egyik kísérő jelensége a mesterjegyek megjelenése is.

Kőfaragójegyek

A mesterjegyek közül nem véletlenül ezt a csoportot tárgyaljuk először. Egyik oka ennek az, hogy a mesterjegyek számra talán legjelentősebb csoportja (a ránk maradt anyagot tekintve). A másik ok historiográfiai: nálunk elsősorban a kőfaragójelek tanulmányozása kapcsán figyeltek fel a mesterjegyekre és a polgári címerekre. A kőfaragójel lett az alap, s az arra megállapított „dogmákat” vetítették rá más vonatkozásokra is. Axiómává merevedett egy elmélet, ami agyaglábú kolosszus.

A magyar kőfaragójegy kutatás alapja és indikálója *Franz Ržiha* 1881—1883-ban megjelent munkája volt.⁴⁴ *Ržiha* elmélete alapján az első nagyarányú magyarországi gyűjtést *Frőde Vilmos* végezte.⁴⁵ *Frőde* elfogadta a 9000 jeltől kisserkesztett *Ržiha*-i anyakulcs-tételt: tehát, hogy négy fő európai építőpáholy volt, s mindegyiknek volt egy alapjegye, amelyből a páholyba tartozó mesterek saját jegyeiket kisserkesztették. Azt, hogy kulcsjegyek nem maradtak ránk, azzal magyarázta, hogy titkosak voltak.⁴⁶ A tetszetős elmélet, titkozatoságával, ködös misztikájával az építészet-, ill. művészettörténészek jelentős részét rabul ejtette. Pedig a nagy fáradsággal négyzetbe, egyenlőszárú háromszögbe, négyes-, ill. hármas ívbe szerkesztett kőfaragójelek tana voltaképpen formális logikai buktató. Ugyanis az ilyenfajta kisserkesztés olyan fokig történő absztrakció, ami már pusztán geometriai játék, teljesen elszakad a valóságtól. Az anyakulcsok ugyanis olyan geometriai sémák, amelyekbe szinte minden geometrikus jegy beleszerkeszthető, kereskedőjelektől kezdve Kecskemét környéki állatbilyogokig, székelly családjelekig.

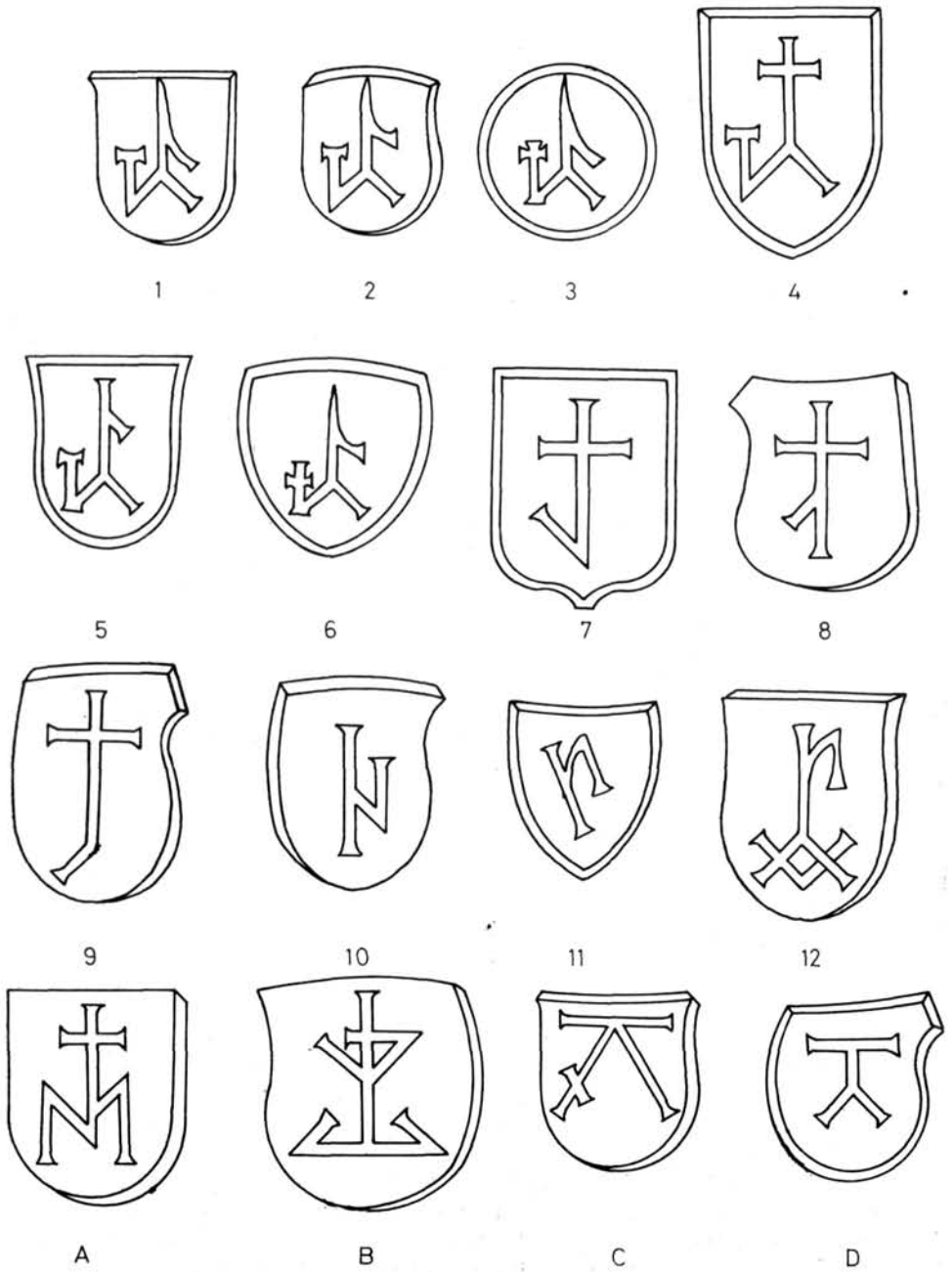
Nyilvánvalóvá vált kutatásaink során, hogy a középkori mesterjegyek és polgári címerek vizsgálata csak együtt lehetséges. A jelek megjelenési helye, szerepe szerinti éles különválasztás csak íróasztal-elméletekhez vezethet.

A kőfaragójegyek hitelesítő, ill. elszámolási jelzések lehettek, használatuk nem volt misztikus előírásokhoz kötött. Logikailag egyetlen megkötés feltehető, hogy egy építőműhelyen belül két mester nem használhatott teljesen azonos jelet. Ennek következménye az, hogy még a *családtagok* sem teljesen azonos jeleket használtak. A jelek *egyéni* jelek voltak, a cél az *egyén* megkülönböztetése volt, míg a nemesi címer *családi-nemzetségi* jelkép volt. Mesterjegyből címerré fejlődés tehát egyenlő az egyéni jelből családi jellé alakulással. Így érthetővé válik, miért csak a polgárság felső rétegénél jelent meg a mesterjegy, ill. tulajdonjegy mint családi címer.

A kőfaragójegyek esetében az anyakulcs-elmélet ugyan félrevitte a kutatást, de művelői mégis hasznos munkát végeztek, mert több ezer jeget gyűjtöttek fel. Maga *Ržiha* is értékes sorozatokat adott közre, amelyekből követhető egyes családokon belül a mesterjegyek változása (2. kép). Az 1—6. ábra (uo.) a Böblinger-család Esslingenben, Konstanzban, ill. Bopfingenben élő tagjainak pajzsba foglalt mesterjegyeit mutatja be (XV—XVI. század fordulója). Apa és fiai jégeit szemügyre véve látható, hogy az 1—2. és a 3., 5., 6. sz. jegy csaknem egyező, a 4. sz. mindkét csoporttól jelentősen eltér (de az alapfigura ebben is felismerhető). A második fiú (2. sz.) csak kissé változtatott az apa (1. sz.) jelén. Az első fiú jele azonos az apáéval. A harmadik és negyedik fiú (3—4. sz.) már jobban eltért az alapjeltől, az 5. fiú (5. sz.) újra csaknem teljesen visszatért az apa jegyéhez. A második fiú (2. sz.) fia (6. sz.) jegy a harmadik fiúéhoz (3. sz.) hasonló. A 2. kép 7—9. ábra a regensburgi Roritzer család jegyének sorozata: az apáé és két fiáé. A jegyek a keresztforma variációi. Az Ensingen-család XIV—XV. századi tagjainak mesterjegyeit láthatjuk a 2. kép 10—12. ábrán: „N”-szerű jel variációi. Tehát a családok egyes tagjainak jelei — ha eltérők is egymástól —, az alapformáció generációkon át követhető. Nagy és kiterjedt anyaggyűjtésre van ahhoz szükség, hogy megállapíthassuk, mikor válnak egyéni jelből családi (változatlan) jelképpé a mesterjegyek, s mekkora hányaduk.

A magyar kutatásokra rátérve először *Fröde Vilmos* gyűjtéséről ejtünk néhány szót. *Fröde* 1880 és 1896 között a felső-magyarországi templomok restaurálásánál építésvezető volt, s mindenütt gondosan megfigyelte a helyreállítások során, hogy vannak-e kőfaragójegyek a falakon.⁴⁷ Minden geometrikus jelet, függetlenül attól, hogy kváderen, boltozati zárókövön látta címerpajzsban, vagy sírkövön, kritika nélkül — mintegy magától értendően — kőfaragójelnek tekintett. Még akkor sem jött zavarba, mikor nőt takart a sírlap...⁴⁸ Egy kassai sírkövet azért, mert a rajta levő címer az 1. sz. ún. főkulcsból kiszerezhető volt, építőpáholy alapítójának tartott.⁴⁹ A jeleket aszerint, hogy melyik kulcsból tudta kiszerezni, százalékos megosztásban értékelte.⁵⁰ Kiderült, hogy a legtöbb jel a legtávolabbi páholyhoz, a strassburgihoz kapcsolható. A legkisebb mértékben viszont a legközelebbi, a prágai—bécsi van képviselve. Íme a kulcs-elmélet abszurditása!

Horváth Henrik nevéhez főződik a budai kőfaragójel első feldolgozása.⁵¹ Ő is *Ržiha* elmélete alapján dolgozott. A kőfaragójegyeket a gótikus szerkesztési rendszer példájának tartotta. Szellemtörténeti alapon, a Lipps-féle pszichológiai esztétikát követve vizsgálta az anyagot.⁵² Az egyszerű és a pajzsba foglalt jel között hierarchikus különbséget látott.⁵³ Elképzelhetetlennek tar-

2. kép. Kőfaragójegyek címerpajzsban (Rziha, 1883.)

totta, hogy ugyanazokat a jeleket különböző korokban használják. Pedig a jelek többnyire igen egyszerű felépítése és kőfaragó-dinasztiák megléte ezt egyáltalán nem zárta ki. Nem térhetünk ki valamennyi kőfaragójegy közlő tanulmány elemzésére. Az előbbieken felsorolt típusúak jellemzik a többi is.

1945 után hatalmas arányú ásatások kezdődtek, s az ismert jegyek száma jelentősen megnőtt. A Budán felfedezettekről *Várnai Dezső* és *Horler Ferenc* adott számot, anyagközlés formájában. Alaposabb vizsgálatra nem vállalkoztak.⁵⁴ Ezenkívül még két újabb tanulmányról van tudomásunk, *Trojánéről* és *Gömöriéről*.⁵⁵ *Troján* egy egri kőfaragójel kapcsolatait kereste, de azonosításai aligha meggyőzőek.⁵⁶ *Gömöri Ržiha* tételeit *Várnai* értelmezésében alkalmazta a sárospataki r. k. templom. jegyeinek értelmezésénél.⁵⁷

A magyar anyag tényleges külföldi kapcsolatait csak akkor tisztázhatjuk, ha rendszeres gyűjtés indul meg az itthoni emlékeink körében is, s ezzel egy időben mind az anyagközlő, mind az elméleti külföldi irodalmat alapos kritika tárgyává tesszük.⁵⁸ Egymástól távol eső területek egyező jegyei nem feltétlenül azonos személyeket is jelölnek. Ilyen egyszerű geometrikus formák egyezése könnyen lehet véletlenszerű.

Ötvös- és ónműves jegyek

A hazai iparművészeti kutatásokban — a többi mesterséghez képest — az ötvösség aránytalanul nagy helyet kapott. *Kőszeghy Elemér* jóvoltából az ötvösök jegyeinek nagy része is ismert.⁵⁹ A fő ötvösközpontok levéltári anyaga is többnyire meglehetősen hiánytalanul megmaradt, ami a kutatást megkönnyíti. De ezt nem használták ki eléggé. Inkább testületek (céhek) iratait vizsgálták és tették közzé (céhleveleket, szabályzatokat), egyes személyek iránt minimális volt az érdeklődés. *Mihalik József* az egyetlen, aki komplex módszerrel dolgozta fel egy város — Kassa — ötvösségének történetét.⁶⁰

Legkorábbi ismert ötvösjegyeink a XVI. század elejéről valók. Kevés az ennél régiebb jegy külföldön is. A jegyek többsége egyszerű monogram: a mester nevének kezdőbetűi. Ez már az újkori mesterjegy-védjegy gyakorlat kezdete. A XIX. századra a monogram szinte kizárólagossá válik. Sok ötvös városa címerét, ill. annak részeit használta jegyként. Akadnak egyéb alakos jegyek is (sokszáz forma). A geometrikus jellegű ötvösjegyek száma kicsi. Utóbbiak jellege a többi mesterjegyével azonos.

A magyarországi ötvösjegyek formája a többi európaihoz hasonló. Nálunk is viszonylag kevés a geometrikus jegy. *Kőszeghy* gyűjtésének ilyen darabjait a 3. képen közöljük. A kassai Kis Lőrinc mester jegye (857. sz.) megegyezik gyűrűspecstje ábrájával (a különbség az LK monogram és „1558” évszám), amely egy okmányon maradt fenn. Az 1173. és 1180. sz. jegy (uo.) apa és fia jegye: Eberhardus és Aron Wüstemann löcsei ötvöse, a XVII. század közepéről. A fiú jegye az apáéhoz képest csak egy „A” betűvel bővült.⁶¹ Ugyancsak párt alkot az 1371. és az 1374. sz. jegy is: Georgius, ill. Johannes (Hans) Augustiné (XVII. sz. eleje). Itt viszont — a családi kapcsolat ellenére — a jegynek csak felső része egyező, a monogram is teljesen eltérő jellegű. Különböző Michael és Zacharias Albert jegye is (102., ill. 104. sz. — XVII. sz.

102

104

1371

1374

1299

1294

1173

1180

158

163

167

1293

1320

857

986

861

863

3. kép. Magyarországi ötvösjegyek. (Köszeghy, 1936.)

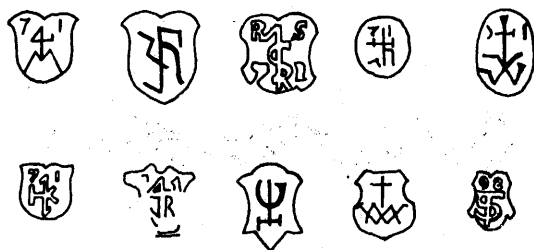
második fele). Az 1294. és 1299. sz. jegyek viszont hasonlóak, noha alkalmazóik — tudomásunk szerint — nem álltak családi kapcsolatban egymással. A 158., 163. és 167. sz. jegy használói a brassói Schirmer család tagjai (XVI. sz. második fele). A 158. és 167. sz. hasonló, a 163. sz. teljesen eltér mindkettőtől.

A néhány bemutatott jegy messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, de jelzi azt, hogy a jegyek öröklése tekintetében egyazon időben több szokás is élt egymás mellett. Az ötvösműveken nemcsak az ötvös egyéni jelét találjuk, hanem hitelesítésként a városa bélyegzőjét is (Kassa hitelesítője pl. a lilium volt).

Igen fontos emlék a nagyszebeni ötvösök megmaradt jeggyűjteménye, egy ólomtáblácska, melybe a céh tagjai beleütötték bélyegzőjüket.⁶² Az 1504. évi szebeni céhlevél szerint a mester köteles volt a *maga választotta* jegyet minden művébe bevésni. Ezt a rendelkezést igyekeztek szigorúan meg is tartatni. Az egyéni jel mellé — átvizsgálás után — beütötték a céh jelét is.⁶³ *Gyárfás Tihamér* tette közzé a mesterjegytáblát, a mestereket levéltári anyag alapján azonosítva. A jegyek többsége a XVI. század közepétől a XIX. századig hasz-

nált táblán — kezdettől — betűjel, ill. betűvel kombinált jel, tehát egyéni, nem családi szimbólum. A részben-egészében geometrikus jellegű mesterjegyek a 4—6., 10., 16., 27., 49., 60—61. sz. (4. kép). Gyárfás arra a következtetésre jutott, hogy *a*) minden mesternek volt mesterjegye, *b*) a jegyek többnyire névkezdőbetűk, tehát nem örökölhetők, *c*) a pajzsok alakja azonos időszakokban is meglehetősen eltérő, *d*) a jegyek nagysága változó, 2—8 mm (a régebbiek általában nagyobbak).⁶⁴ Gyárfás közlését kiegészítette, ill. javította Winkler, két újabb geometrikus jegyet közlévé (uo. 25. és 32. sz.)⁶⁵

Az ónműves jegyek első nagy gyűjteménye Csányi Károly gyűjtése (44 jegy). Ő tisztázta az ónbélyegzési szokásokat is (az ötvösökével lényegében megegyezők). E jegyek többsége is monogramm. Az egyéni jegyhez a város

4. kép. Nagyszebeni ötvösjegyek.
(Gyárfás, 1910. 410., Winkler, 1910. 420.)

jegye járult.⁶⁶ Az új, nagyarányú, teljesnek mondható ónjegy gyűjtést Weiner Mihályné és Takács Béla végezték el, az óntárgyak és jegyeik kataszterét az Iparművészeti Múzeum őrzi. Az eddigi eredményeket — egyelőre ismeretterjesztő szinten — ill. rövid német nyelvű szakcikkekben Weiner Mihályné foglalta össze.⁶⁷

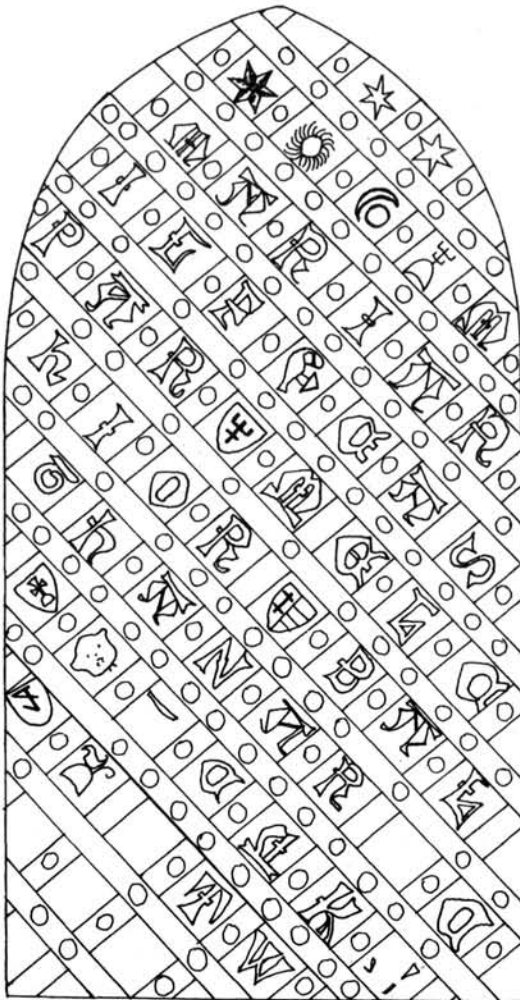
Fazekasbélyegek

A fazekasbélyegekre nálunk a XIX. század utolsó harmadában lettek figyelmesek a kutatók. De a rendszeres gyűjtés csak az 1930-as években indult meg, amikor múzeumaink középkori kerámia anyaga — ásatások révén — tömegesen gyarapodni kezdett. De jól keltezhető anyag csak 1945 óta került felszínre, s ennek alapján elsősorban Holl Imre volt az, aki megalkotta a magyarországi leletek tipológiai (időrendi) sorát. A magyar jelek összegyűjtése és értelmezése még gyermekcipőben jár. Sokkal inkább feldolgozottak a külföldi (osztrák, cseh) fazekasműhelyek bélyegei.⁶⁸ Az osztrák műhelyek jegyei a keresztvariációi, ill. egyéb geometrikus jelek. Bécsben egy 1431-es rendelkezés említi először mesterjegyek alkalmazását. Nem minden agyagedényt pecsételtek, hanem valószínűleg csak a távolabbi területekre, külföldre szántakat, a finomabban kidolgozott, jelentősebb darabokat. A város jelét a mesterek általában egyéni toldalékkal (pont, bemetszés stb.) bővítették.⁶⁹ A cseh kutatás is fejlett, jól reprezentálja ezt V. Nekuda és K. Reichetrová műve (149 jegyet közölnek), s újabban Zdenek Vána tanulmánya.⁷⁰ A bélyegek jellege a bécsiekével

nagyjából egyező. A fazeksbélyegek, amíg a lábbal hajtott, gyorsan forgó korongot nem használták, fenékbélyegek voltak. Később a jelzések már általában az edények peremére kerültek.

Kovácsjegyek

A kovács mesterjegyek vonatkozásában szinte semmi támpontot nem ad az eddigi magyar szakirodalom. A középkori vastárgyak közül minimális számút publikáltak, a leírásban bélyeggel ellátottságukra nem térnek ki, a je-

5. kép. A rudabányai templom vasajtaja, XIV. sz.
(Herman Ottó Múzeum, Miskolc)

(66.47.21.)

(66.47.90.)

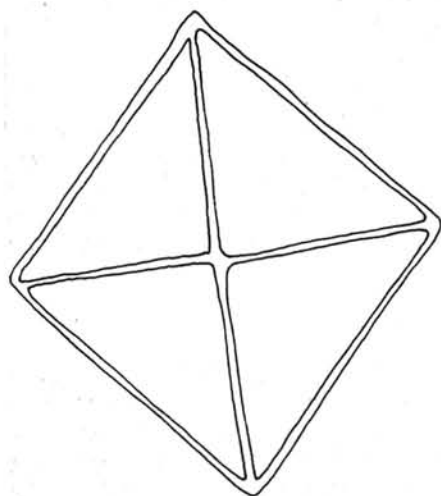
(69.10.3.)

(66.47.22.)

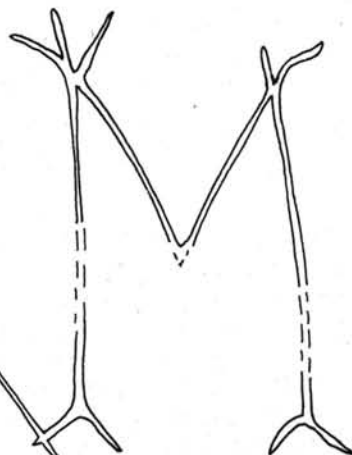
(69.11.5.)

(69.10.8.)

(67.30.1.)

(69.11.6.)

0 5cm

6. kép. A budai vár ásatásakor előkerült fatárgyak jelei.

gyeket nem közlik rajzban, vagy jó fotón. Pedig mind vár- mind faluásatásokon igen nagy mennyiségű vasanyag kerül elő. Jelen sorok írója a múzeumi raktárak publikálatlan anyagában azt figyelte meg, hogy általában a finomabb kidolgozást követelő, értékesebb tárgyakat jelölték a kovácsok mesterjeggyel a XVI—XVII. században (pl. baltákat, bárdokat, ollókat). Fontos emléke művészi kovácsolásunknak a rudabányai vasajtó, melyet a miskolci Herman Ottó Múzeum őriz. Az ajtón az átlós vaspántok közti négyzetes mezőket különféle ábrák díszítik. Ezek közül az 5. sor., 4., 7. sor 8., valamint a 9. sor 2. sz. mezőjét egy-egy geometrikus jegy díszíti (5. kép).⁷¹ Tehát többfajta jegy (címer? mesterjegy?) egyetlen tárgyon. Értelmezni ezt nem tudták (meg sem kísérelték). Elképzelhető, hogy a készítő mester (mesterek), ill. a megrendelő akkori rudabányai polgárok (vagy a város akkori vezetői) címereivel állunk szemben.

A kovácsok bélyegei nem térnek el jellegükben a többi mesterjegytől, s valószínűleg azokkal azonos funkciót is töltöttek be. A részletek még kutatásra várnak. Elsődleges az eddig előkerült vasanyag korpusz-szerű kiadása lenne.

Fegyverbélyegek

Igen nagy szakirodalma van külföldön a fegyvertörténetnek, s ennek megfelelően a fegyverkovácsok bélyegeinek is.⁷² A fegyverkészítők jelentős része városának címerét használja, vagy szimbolikus alakokat. Messze földön ismert volt pl. Passau farkasos bélyege. Voltak geometrikus jegyet használók is, amelyek jellegükben teljesen a többi mesterjegyekkel egyezők. A magyar jegykutatás — a publikálást tekintve — igen elmaradott. *Kalmár János* legújabb — vázlatos és hiányos — fegyvertörténeti összefoglalása is megmaradt az általánosságoknál, csak mutatóba közöl néhány bélyeget.⁷³

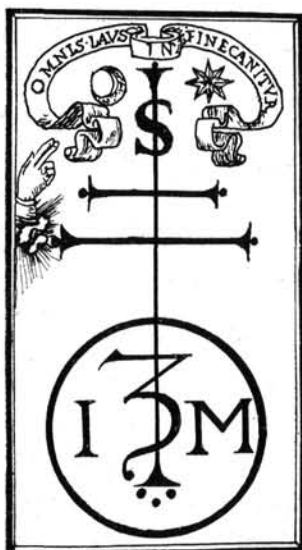
Esztergályosok

A magyarországi esztergályosok jegyeiről csak néhány Budán előkerült faedény jele tanúskodik (6. kép). A fatányérok, tál, palackon levő jegyeket égetéssel, bélyegzéssel stb. vitték fel az edényekre. *Holl Imre* — indoklás nélkül — nagyrészt mesterjegyeknek tartotta a tárgyak jeleit, egy átlós négy-szögű jelet kivéve, melyet tulajdonjegynek vélt.⁷⁴ Nehéz lenne eldönteni, hogy valójában melyik is mesterjegy, melyik tulajdonjegy.

Nyomdász- könyvkereskedő jelek

Használtak jeleket a könyvnyomtatók és kiadók is, a címlapon, vagy a könyv végén, a kolofon alatt. Először Fust és Schöffler tüntették fel mesterjegyüket (kettős címer) az 1457-i Psaltériumban.⁷⁵ A nyomdász- és kiadójelvények nem voltak egyben védőjegyek is. Évszázadokig minden megkötöttség nélkül újra kiadhatott, újra írhatott bárki bármilyen művet. De azért egy-egy jóhírűnek számító cég számára mégis volt jelentősége a márkajelzésnek. Emellett a jegyek díszítő funkciót is betöltöttek.⁷⁶

A magyarországi kiadó- és nyomdászjelvények gyűjtése és monografikus feldolgozása a kezdeteknél tart. Nem sokat segít ebben a vonatkozásban a régi

7. kép. Műr János budai
könyvkereskedő kiadójelvénye.
(Végh, 1923. 26. kép)

8. kép. Részlet Jost Amman XVI.
századi rézmetszeteiből.
(Steinhausen, 1889. 6. melléklet)

magyar nyomtatványok bibliográfiájának első kötete sem.⁷⁷ Csak a korai budai nyomdatermékek feldolgozásában történt előrehaladás (ennek sincs fél évszázada folytatása).⁷⁸ A Végh Gyula közölte jegyek között akad néhány geometrikus jellegű (Műr Jánosé, 7. kép), van betűkből konstruált, „beszélő” jelvény stb. A külföldi jegyek sorozatát több kötetes gyűjtemények mutatják be,⁷⁹ ezekre itt nem térünk ki. A könyvnyomtató és kiadójelvények egyébként mind jellegükben, mind funkciójukban az eddig tárgyalt mesterjegyektől jelentősen eltérők (noha sok azonos jellemzőjük is van).

Kereskedőjelek

A középkori városi polgárság igen jelentős rétegét alkották a kereskedők, mind gazdasági, mind politikai súlyukat tekintve. Fokozottan vonatkozik ez Magyarországra. Sajnos a hazai kereskedelem története kidolgozatlan, ami a forrásanyag gyér voltával és bizonyos egysíkúságával is magyarázható. A német területek szakirodalmi szerencsére bőséges, ami a mi szempontunkból is fontos, ismerve a magyar városok gazdag német kapcsolatait.

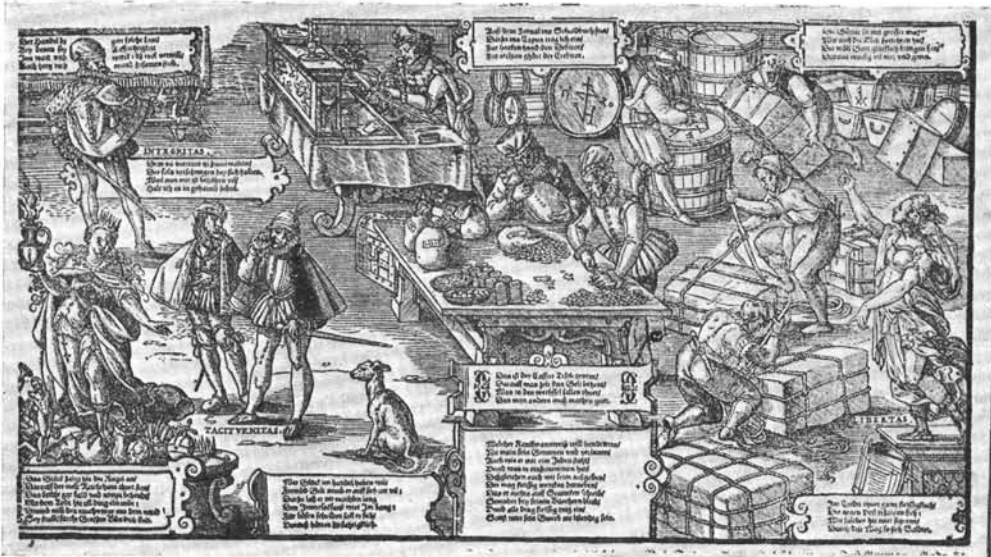
A középkor-újkor fordulójának német kereskedelmi életéről egész kör-

képet tár elének Jost Amman rézmetszete 1568-ból (*Allegorie des Handels*). A mi szempontunkból a legfigyelemreméltóbbak a képen az árucsomagok. Zsákon, hordó tetején, bálán geometrikus jegyeket fedezhetünk fel (8. kép). Nem mások ezek, mint kereskedőjelek („Handelsmarken”). Ezek hitelesítik a küldött árukat. A kép másik részletén szintén hordón láthatunk egy jelet, éppen akkor festik rá, egy teknőszerű ládán szintén hasonló jel van (9. kép). De sorolhatnánk tovább az ábrázolásokat. A kereskedők egymáshoz küldött levelein is megtaláljuk a feladó kereskedőjelét és annak a kereskedőtársaságnak a nevét, amelynek tagja.⁸⁰ Németországban a XIII. századtól kezdtek elterjedni a kereskedőjelek, amelyek az öröklés során csak kissé változtak. A kereskedőkönnyvekben sok esetben az üzletfél neve mellett jegyét is feltüntették (igyekeztek általában egymás jegyét megtudni — biztonsági okokból).⁸¹ A XV. század óta a kereskedők általában maguk intézték levelezésüket. A levelek mellett különálló számlákon, elszámolásokon is megtaláljuk a kereskedőjeleket.⁸² A városok és kereskedő társaságok is igyekeztek az üzletfelek jegyeit minél teljesebben összegyűjteni. Ilyen gyűjtemény ismeretes pl. 1579-ből Lyonból (10. kép). Még nagyobb az aacheni regiszter, melynek névsora a XV. század végén kezdődik (11. kép). Családi kapcsolatok szempontjából érdemes utóbbit kissé elemezni (12. kép). Az 1. sz. jegy fiúé, a 2. sz. az apjáé (közöttük egyetlen vonal az eltérés). A 17. sz. jegy tulajdonosa valószínűleg csak névrokonuk, mert jele teljesen elütő. A 3—5. sz. jel a Klockekeré (a 3. és 4. sz. csak egy vonalban különbözik, az 5. mindkettőtől teljesen eltér). A 6. és 7. sz. a Berghe-k jele (lényegében teljesen egyező). A 8—9. és 18. sz. a Munstereké (az első kettő egy keresztben különbözik, a harmadik teljesen eltérő, az ok itt is, az 5. sz.-nál is ugyanaz lehet, mint a 17. sz.-nál?). A 10., 11., 12. sz. jel a Heynsbergkéé. A 10. sz. lehet az apa. Fiai eléggé megváltoztatták jelét, bár a közös mag még felismerhető. A 13—14. sz. — a két Spee — jegyében csak a keresztalak közös. A két Butterloch (15—16. sz.) jegye is teljesen eltérő. Tehát leszűrhetjük ezekből azt, hogy az alapjegyen való változtatás mértéke különböző. A jegyek jó részét geometrikusak, sokkal inkább, mint más mesterségeknél.

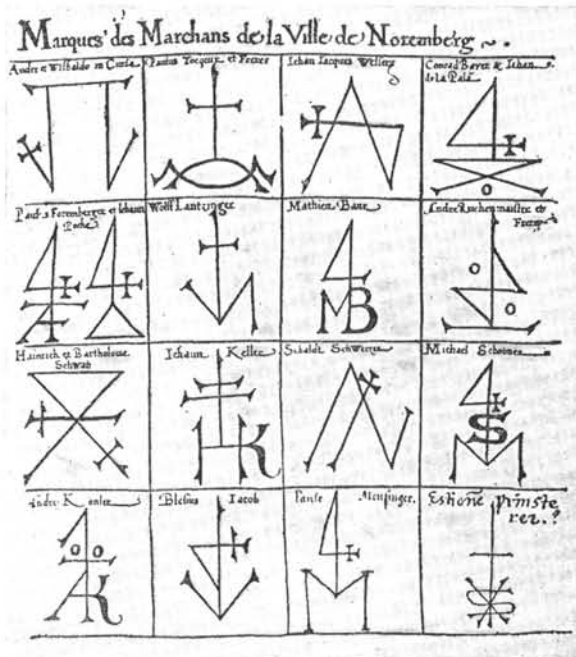
A gazdag külföldi anyaghoz képest a hazai meglehetősen szegényes. Tudomásunk szerint eddig nem került elő kereskedőjeleket tartalmazó kereskedőkönnyv nálunk. Ez azonban nem zárja ki, hogy a magyar kereskedőknek jelei ne lettek volna. Kereskedők levelei és pecsétjei egyébként szép számmal maradtak ránk (bár publikálva csak minimális részük van), ezek is bizonyítják. A magyarországi kereskedők bizonyára — némi fáziskéséssel — a német mintát követték.

Egyéb mesterjegyek

Az eddig felsoroltakok kívül még más iparágakban dolgozók is használtak mesterjegyeket. Valamennyit — terjedelmi okokból — nem sorolhatjuk fel. Egyik ilyen fontos ipar a vászonipar volt. Bártfán a kész vásznat a város bélyegével jelölték.⁸³ Késmárkon 1590-ben rendelte el szabályzat barchend „védjeggyel” való ellátását.⁸⁴ A művészek jelei (szobraszok, festők) is külön csoportot képeznek — ezek többnyire monogrammok.

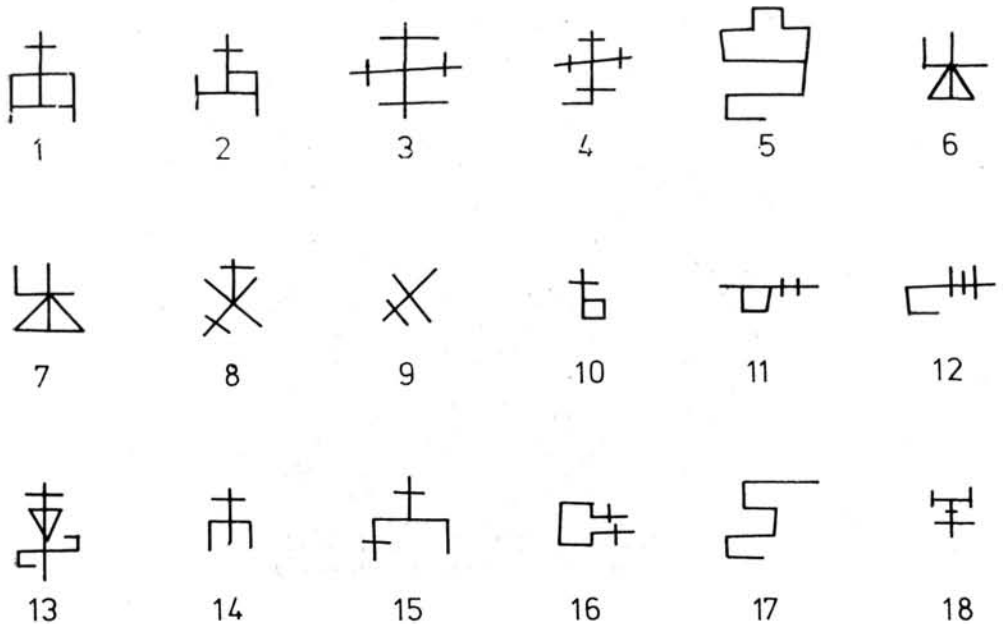
9. kép Részlet Jost Amman XVI. századi rézmetszetéről (Steinhausen, 1889. 6. melléklet)

10. kép. Nürnbergi kereskedők jelei a lyoni kereskedő-regiszterben, 1579. (Veit, 1960. 46.)

11. kép. Egy oldal az aacheni kereskedőjegy-regiszterből (Lerner, 1968. fol 1r)

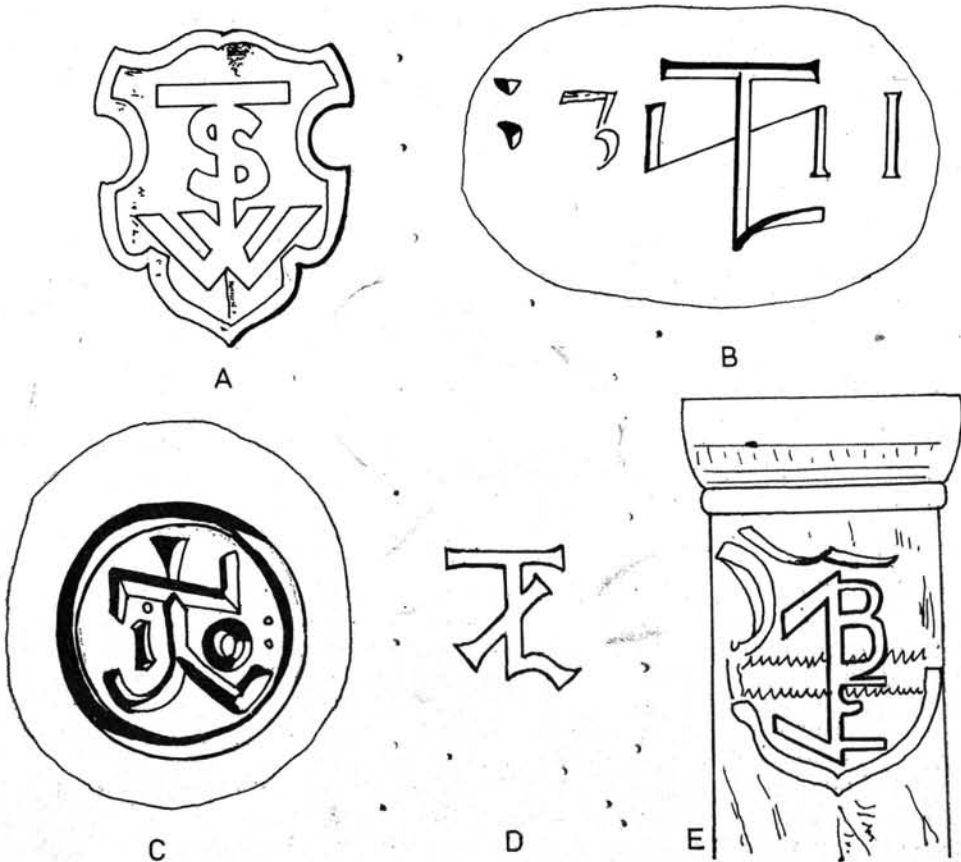

12. kép. Sorozatok az aacheni kereskedőjegy-regiszterből (Lerner, 1968.)

A mesterjegyek áttekintése után meggyőzőnek tűnik az, hogy a kőfaragók jegyei sem jellegükben, sem szerepüket tekintve nem egyedülállók, időrendi elsőbbségükről sem beszélhetünk. Egyszerűen arról van szó, hogy a középkori iparosok *általában* áruikat jelzésekkel látták el, melyek egységes jellegűek (geometrikusak ill. monogramok).

Házjelek

A család- és mesterjegyek, ill. polgári címerek egyik fontos és jellegzetes előfordulási területe és formája a házjel. Német területekről igen nagy mennyiségű házjel ismert topográfiaiakból és egyéb feldolgozásokból.⁸⁵ A házjeleknek nagy szerep jutott a középkori városokban a tájékozódásban, nyilvántartásban. A házakat ugyanis nem számozták, csak az utcáknak voltak megkülönböztető elnevezéseik. A házak elkülönítésében a tulajdonos jele (címere, mes-

13. kép. Kolozsvári polgári címerek. (Sándor, 1920. 30. 33. 39. 41. 47.)

terjegye) segített, amit többnyire a kapuív zárókőven, vagy a kapu mellett befalazva, ablakokon stb. láthatunk. Természetesen Magyarországon is voltak ilyen házjelek, de eddig rendszeres gyűjtésükre senki sem vállalkozott. Sajnos a mai Magyarország területén nem is sok reményünk lehet ilyen tekintetben, annál több sikerrel kecsegtet egy erdélyi-felvidéki gyűjtőút. Lőcsén a múlt század végén még sok házjelet látott *Demkó Kálmán*, de csak általánosságban írt róluk.⁸⁶ A ház belsejében is, pl. ajtókon, udvari ablakokon is feltüntette a polgár címerét. Sok ilyen ismert pl. Kolozsvárról (13. kép).⁸⁷

Sírkövek

Asírkőállítás története a középkori Magyarországon részleteiben mindmáig kidolgozatlan, különösen szociális vonatkozásaiban. Hazánkban a XIII—XIV. század fordulóján jelennek meg — tudomásunk szerint — az első kőből készült polgári síremlékek. Legteljesebb sorozat Kassáról maradt meg (XIV—XVII. század). Jelentős a budai anyag is, de erősen töredékes. A legtöbb középkori nagyvárosunk polgári sírkőanyagáról alig tudunk valamit, a publikált darabok száma elenyésző. A művészettörténészek csak a díszes nemesi sírkövekkel törődtek, a polgári anyagot hagyták pusztulni. Külföldön a polgári sírköveknek jelentős irodalma van. Így pl. a német városok polgári sírkőanyaga is jelentős részben feldolgozott, publikált. A szomszédságból, a bécsi Szt. István templomból a síremlékek címereit és a kőfaragójegyeket *Kieslinger* tette közzé.⁸⁸

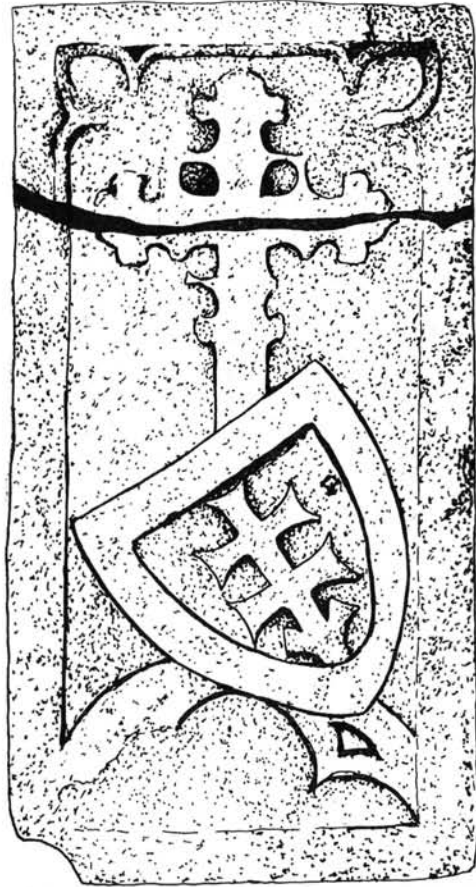
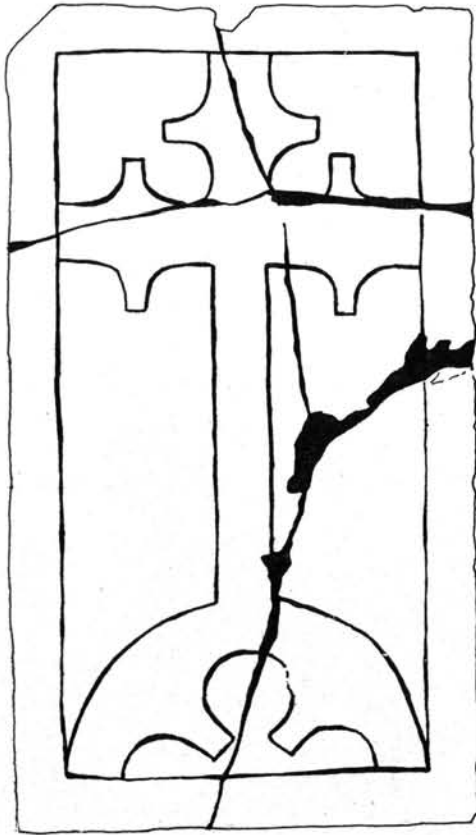
A legnagyobb számú ismert hazai anyag a kassai Szt. Erzsébet templom helyreállítása során került elő.⁸⁹

A XIV. századi kassai sírkövek jellemzője, fő motívuma egy-egy hatalmas kereszt (14—19. kép), eleinte egészen egyszerű vonalú, majd egyre díszesebb. A legkorábbi sírköveken felirat nincs. A 16. képen látható síremléken pajzsban geometrikus jelet (tehát polgári címert látunk). Nincs helyünk valamennyi kő részletes elemzésére, a következőkben csak néhány fontosabbról teszünk említést. Jakab polgár anyja, Katalin sírkövén (17. kép) is pajzsban geometrikus jel van (1375). *Jacobus Polonus* sírköve 1378-ból (18. kép) szintén ebbe a típusba tartozik. Hasonló geometrikus jel van egy XIV. század végi, felirat nélküli kővön is (19. kép). A XV. században a kereszt már nem szerepel a köveken, a címerpajzsot középre helyezik, a sarkokat gótikus mérművek töltik ki. Ilyen *Cromer Ágoston* kassai bíró síremléke 1472-ből (20. kép) és *Nicolaus Wogmeister* 1483-ból (21. kép). A század végén a gótikus mérműdíszek már elmaradnak (22. kép). A későbbi címeres sírköveken a címer már többnyire nem geometrikus, hanem a nemesi címereknél használt címeralakokat találjuk. Úgy tűnik, a magyarországi polgári heraldikában a XVI—XVII század a váltás időszaka.⁹⁰

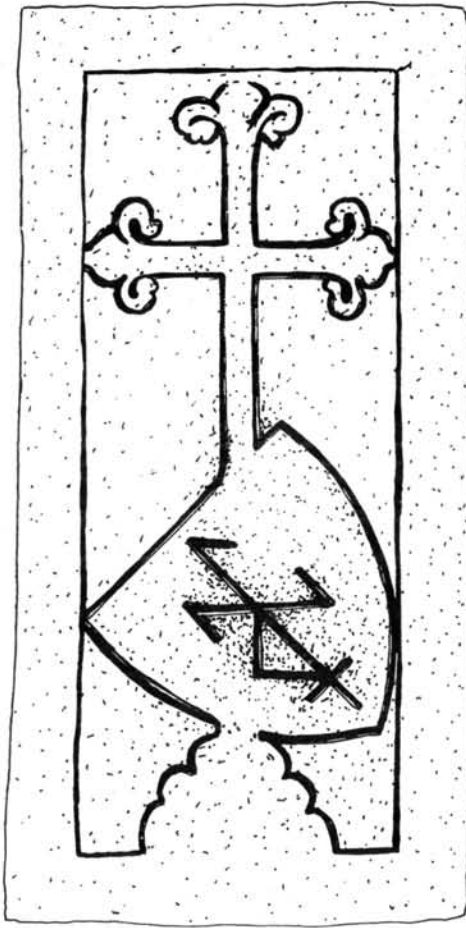
Kassa mellett nagyobb sorozat ismert *Bártfáról* (XVII. század). A címerképek (23. kép) szinte kivétel nélkül monogramosak.

A budai sírkőanyagban XIV—XVI. századi darabokat találunk. Jelleükben sokkal változatosabbak, mint az előbbieken említettek (ez is jelzi a középkori főváros lakosságának heterogén jellegét). A budai anyag darabjai — néhány kivételtől eltekintve közzétettek, ezért sem vállalkozunk itt vala-

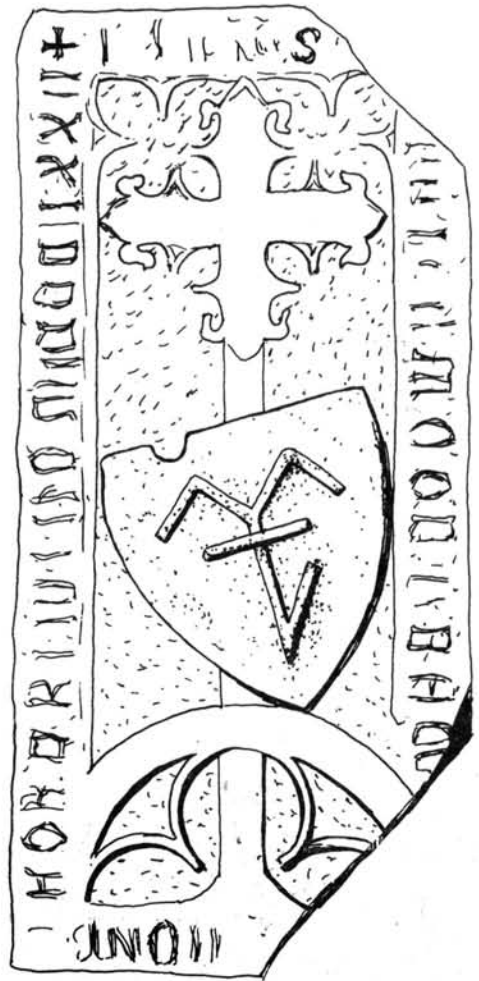
15. kép. Ismeretlen személy sírköve a XIV. század elejéről, Kassáról.
(Récsey, 1896. II. t.)

14. kép. Ismeretlen személy sírköve
a XIV. század elejéről, Kassáról
(Récsey, 1896. I. t.).

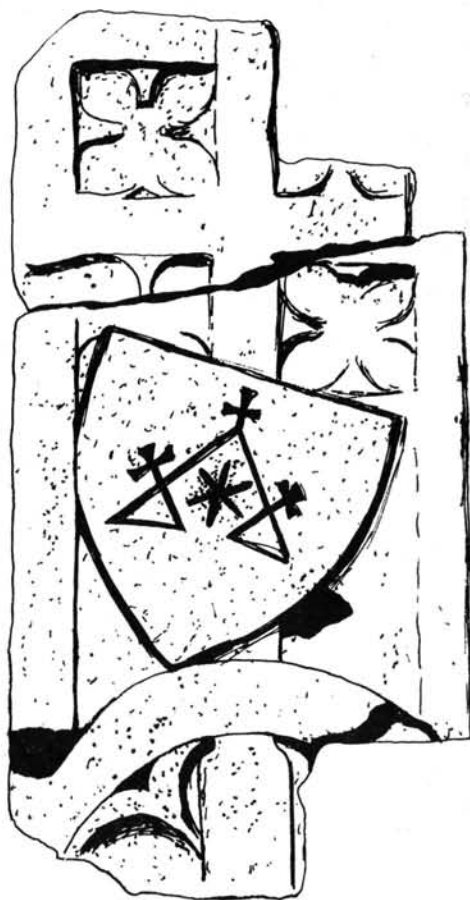

16. kép. Ismeretlen személy sírköve
a XIV. század elejéről, Kassáról.
(Récsey, 1896. III. t.)

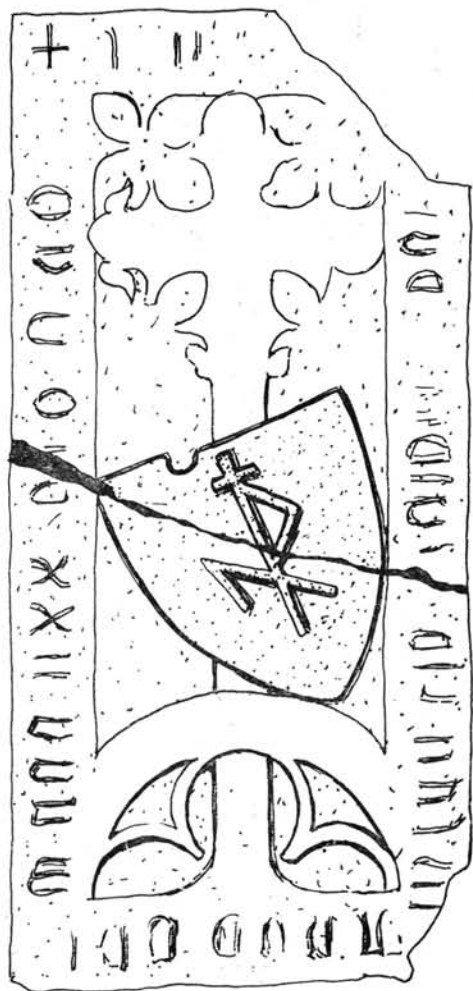

17. kép. Jakab anyja, Katalin sírköve,
1375. Kassa. (Récsey, 1896. VII. t.)

19. kép. Ismeretlen polgár sírköve
a XIV. század végéről, Kassa.
(Récsey, 1896. V. t.)

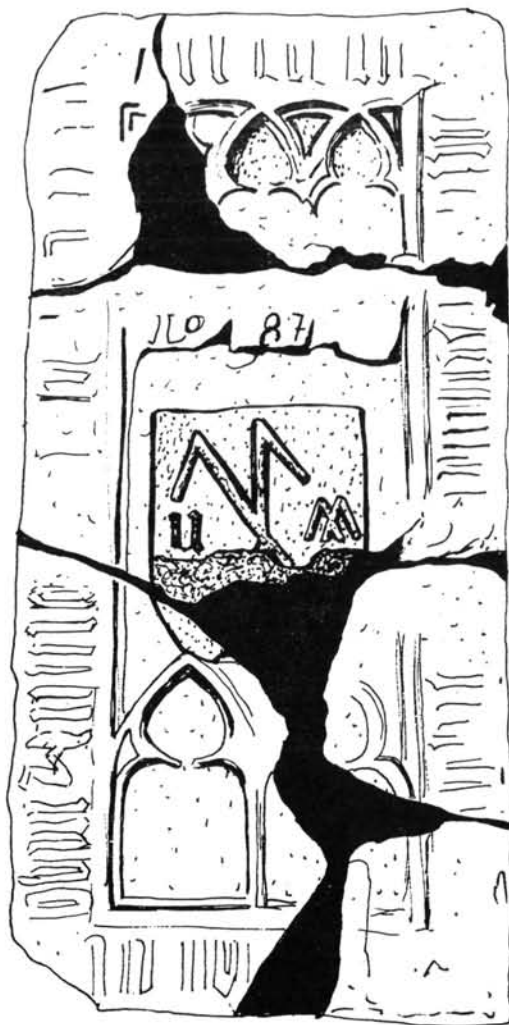

18. kép. Jacobus Polonus sírköve
Kassáról, 1378. (Récsey, 1896. VIII. t.)

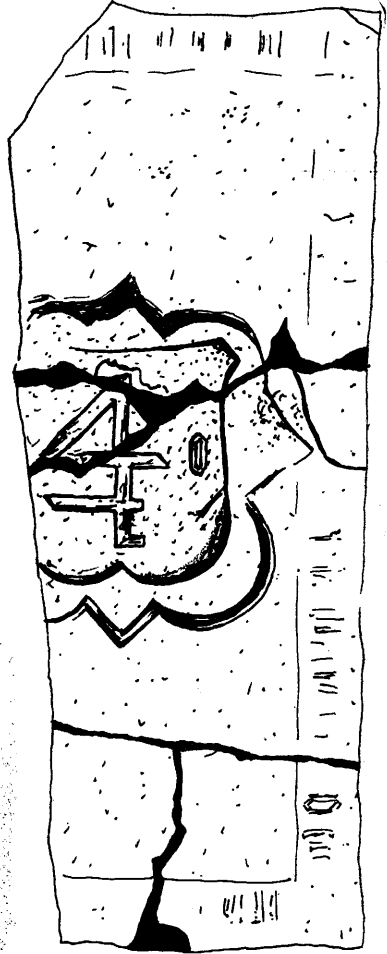

20. kép. Cromer Ágoston kassai bíró sírköve, 1472.
(Récsy, 1896. XI. t.)

21. kép. Nicolaus Wogmeister sírköve,
Kassa 1483. (Récsy, 1896. XII. t.)

22. kép. Ismeretlen személy sírköve Kassáról, 1486.
(Récsey, 1896. XIII. t.)

mennyi ismertetésére. Egy részüket *Horváth Henrik* minden alap nélkül kőfaragóként tartja.⁹¹ Az emlékek a XIV. század második felétől kezdve szaporodnak meg. A XV. századból egy lekopott feliratú, 1488-as keltezésű (talán másodlagos felhasználás éve?) sírkő érdemel figyelmet, amelynek címerpajzs-töredékében egy háromszög tisztán kivehető. Ezt *Horváth Henrik* alapján az eddigi szakirodalom építész, ill. kőfaragó számszámnak gondolta (24. kép).⁹² Az újabban kiegészített sírkő töredékes sarokdarabján két kis csonk arra figyelmeztet, hogy inkább egy tipikus polgári geometrikus címerképpel van dolgunk (25. kép). A spanyol származású *Jakab*, budai kereskedő tornyos címere azért érdemel figyelmet (26. kép), mert pecsétje is fennmaradt (azonos címerképpel).⁹³

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

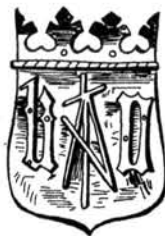
K

L

M

P

N

1 · 2 · 9 · 2

O

R

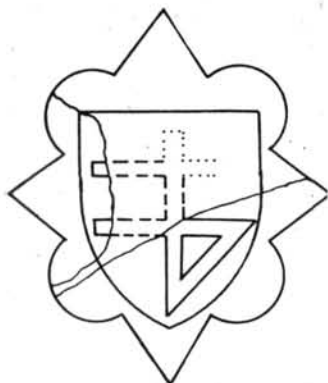
23. kép. Bártfai polgárok címerei. (Myskovszky, 1879)

Nagyobb csoportot képeznek a kolozsvári sírkövek is (lelőhelyük a Házsongárdi temető és a Farkas u-i templom). Berkenyesi István sírkövének (1595) címerképe: emberi szívből kinövő két, leveles tulipán. A kövön geometrikus jel is van.⁹⁴ A házsongárdi temető XVII. századi sírköveinek nagy részén stilizált címerpajzsban virágot, koszorút és hasonló tematikájú ábrázolásokat találunk (van, mikor a címerpajzs elmarad). Ezek minden valószínűség szerint nem az elhunytak címerei, hanem csak dekorációk, jelképek.⁹⁵ Geometrikus címerképű viszont Seres János szobrász sírköve (1579), míg Kőműves Benedek címerében szerszámon ülő madarat látunk a mester monogramjával (1626).⁹⁶

Két polgári sírkőről van tudomásunk Gyulafehérvárról, Damján bíróról

24. kép. Budai polgári sírkő, 1488.
(BTM Kiállítás)

25. kép. Az 1488-as sírkő címerképének rekonstrukciója

26. kép. Hyspan Jakab budai kereskedő sírköve, XVI. sz. első fele (BTM Kiállítás)

27. kép. Velbachi György síremléke, Lőcse 1473. (Divald, 1906. 75. kép)

28. kép. Franciscus Bernaldi monogramos pecsétje, 1409. júl. 28.

29. kép. Franciscus Bernaldi naturális címerképű pecsétje 1422. jan. 28.

(1447), akinek sírkövén bekarcolt kereszt van és István felsége, Krisztináéről (1570).⁹⁷ A Felvidéken Demkó Kálmán a lőcsei Szt. Jakab templomban, ill. mellette a múlt század végén még 30 polgári síremléket látott. Sajnos sem le nem írta őket, sem képüket nem közölte.⁹⁸ Divald Kornél egyetlen sírkövet közölt Lőcséről, Velbach Györgyét, az ottani Szt. György kápolna alapítóját, aki lőcsei, majd kassai polgár volt. A címerpajzsában fordított kettőskereszt-szerű jel van, fordított „W” betűvel kombinálva (27. kép). Gölnicről Molnár György felesége sírkövét (1494) publikálták: a kő közepén kereszttel kombinált monogram van.⁹⁹ Pozsonyból (Szt. Márton templom) Widmann Borbála bronz sírtáblája ismert, rajta — Henszlmann szerint — két polgári címer van.¹⁰⁰ Szentgyörgy város plébániatemplomában Jacob Mordax és felesége sírtáblája maradt fenn (1572). Henszlmann szerint „a két czimer egyikén Andrásskeresztbe tett kapa, a másikán ásó- vagy szántóvas.”¹⁰¹

Az ismertetett anyag mind számbelileg, mind területi szórtságát tekintve általánosításokhoz nem elégséges. A XIV. századi felirat nélküli, kereszttel díszített sírköveknél az is kérdéses, hogy valóban polgáriak-e. A XV. században válnak el stílusban élesen egymástól polgári és nemesi sírkövek. Míg a nemeség tehetősebb része alakos sírköveket állít, addig ilyeneket a magyarországi polgároknál hiába keresünk. Talán a XV—XVII. századi magyar polgárság nem volt elég vagyonos, hogy ezt a szokást kövesse?¹⁰²

Jelenlegi adataink alapján úgy tűnik, hogy a XVII—XIX. században volt elterjedt az iparúzó polgárok között az, hogy sírkövükre mesterségük jelvényét véstették (címerpajzsban, vagy anélkül). Ezek a jelvények azonos mesterséget űzőknél sem mindig teljesen egyformák. Lehet, hogy egyikük-másikuk nemcsak díszként is használt megkülönböztető jel volt, hanem egyéni (családi) jegy, vagy címer. Sajnos e jelek gyűjtésére kutatásunk eddig nem fordított gondot. Néhány szép iparos sírjelet Erdélyből, Torockóról *Kós Károly* ismertetett.¹⁰³

Pecsétek, címerábrázolások

Polgári pecsétek

Külföldön kiterjedt irodalmuk van,¹⁰⁴ a polgári pecsétekről nálunk alig néhány említést tudunk leltárba venni.¹⁰⁵ *Berchem* szerint német nyelvterületen a városi polgárok (sőt parasztok) pecsétjei a XIII. század második felében tűnnek fel. A címerképek többnyire geometrikusak, portré-címerek igen ritkák. A XIV—XV. századtól kezdve találkozzunk monogramos címerekkel.¹⁰⁶

A magyarországi polgári pecséteknek csak elenyésző hányada publikált (talán 1%-a). Az, hogy erről a témáról egy vázlatos áttekintést megírhattunk, *Kumorovitz L. Berátnak* köszönhető, aki a Budapesti Történeti Múzeum szá-

30. kép. Münzer János geometrikus címerképű pecsétje, 1448. nov. 19.

31. kép. Münzer János lilios címerképű pecsétje. 1463. aug. 27.

32. kép. Hainreich pozsonyi polgármester pecsétje, 1375. júl. 11.

mára a többi között félszáz polgári pecsét másolatát is elkészítette. E sorozat budai, pozsonyi, körmöci, soproni, kolozsvári stb. pecséteket tartalmaz. Időben és térben áttekintést nyerhetünk belőle az egész országról.¹⁰⁷ A másolatgyűjtemény 22 budai polgár pecsétjét tartalmazza 1382—1521 közötti időből. A legtöbb pecsét, szám szerint 16, 1409—1440-ből való. Az 1440 előttiak közül csak 3 geometrikus. Monogramos pecsét Franciscus Bernaldié 1409-ből (28. kép).¹⁰⁷ Franciscus Bernaldi másik pecsétje naturális ábrázolású (29. kép). Bernaldihoz hasonlóan két pecsétje volt a XV. század közepén Münzer Jánosnak (geometrikus — 1448 — 30. kép; liliomos — 1463 — 31. kép). Mi lehet a két címer magyarázata? A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a monogramos, ill. geometrikus címer ez esetben *egyéni* jel volt, amit kisebb jelentőségű eseteknél használtak a mindennapi életben) egyszerűbb volt, mint egy teljes címer, minden attribútumával — sisak, sisakdísz, bonyolult címerkép), ezért Bernaldi esetében könnyű volt pénzverőtövekre rávérsni, Münzernél elszámolásokhoz akár odarajzolni aláírás helyett vagy mellé. A másik, bonyolultabb pecsét tartalmazta a *családi*, változatlanul öröklődő jelet, amit bizonyára jelentősebb jogi ügyleteknél használtak stb. Figyelmet érdemel az 1440 előtti sorozatból János fia Tamás és Tamás fia János pecsétje. Apa és fia teljesen azonos címert használt (liliomos koronát), tehát *öröklődő* címerrel állunk szemben. Az 1440 utáni anyagban találjuk Hispanus Jakab tornyot ábrázoló címerét,

ami a sírkövén látható címertől csak a torony fölötti — pontosan meg nem határozható — ábrázolásban különbözik.

Buda mellett a legjelentősebb csoportot — 10 pecsét — Sopron képviseli. Három címerkép geometrikus jellegű, Eilingsgrab Egyedé 1455-ből, Székeles Péteré és Körmendi Andrásé. Turnhofer Tamás címerében bátyját találunk, akárcsak Lukács fia Kálmán osztott címerének bal oldalán. Az 5 másik pecsét címerképei nemesi jellegűek. A soproni polgárok pecsétjeire vonatkozóan egyébként a legjelentősebb adattár *Házi Jenő* monumentális forráskiadványa.¹⁰⁸ Sajnos ez pecséték képét ritkán közli, s leírásai alapján a pecsétképek többnyire nem rekonstruálhatók. Forráskiadványainkra egyébként jellemző, hogy a pecsétokról többnyire nem tesznek említést, vagy ha igen, akkor sem írják le azokat, képüket nem közlik. Az Országos Levéltár Filmtára több ezer középkori városi oklevél mikrofilm felvételét őrzi. Azonban ez az anyag számunkra teljesen használhatatlan, mert a pecsétokról *külön* felvételek nem készültek, csak az oklevelek írást tartalmazó részéről.

Kumorovitz pecsétmásolat gyűjteményében 7 pozsonyi pecsétet is találunk. Ezek közül csak 1 geometrikus, Hainreich polgármesteré 1375-ből (32. kép). A többi címer a nemesi heraldika minden attribútumával rendelkezik, így Lienhart Horndl-é 1439-ből (33. kép), vagy Ludweig Kunigsulder-é ugyanabból az évből (34. kép). Néhány adatot *Ortvay* is közöl pozsonyi polgári

33. kép. Lienhart Horndl pozsonyi polgár pecsétje, 1439. jún. 23.

34. kép. Ludweig Kunigsulder pozsonyi polgár pecsétje 1439. jún. 23.

35. kép. A zsidó Mandel Jakab pecsétje,
1496. dec. 12.

36. kép. Prentl Jud Pozsony vidéki zsidó
pecsétje, 1496. dec. 12.

pecségekről nagy várostörténeti monográfiájában, de részletesebb elemzésbe nem bocsátkozik.¹⁰⁹

Külön csoportot képeznek a zsidók pecsétjei, akiknek pénzügyeikhez (adóslevelek stb.) elengedhetetlenül szükség volt pecsétre. *Kumorovitz* gyűjteménye két zsidó pecsétet is tartalmaz, Mandel Jakabét (35. kép) 1496-ból és Prentl Judét ugyanabból az évből (36. kép). Az előző szakállas fejet ábrázol profilban, utóbbi lépő oroszlánt (?). *Tompos Ernő* 1465-ből említi egy soproni zsidó — Köphel veje Nacham — pecsétjét, amely geometrikus jellegű.¹¹⁰

Kolozsvárról a pecsétmáslat gyűjtemény két pecsétet tartalmaz (Mihályét 1513-ból és Czompol Györgyét ugyanabból az évből) — mindkét címerkép nemesi jellegű. Ugyanilyen a Körmöcről ismert 3 pecsét is. Meg kell említenünk egy speciális sorozatot Kassáról, 11 ötvös pecsétjét, melyet *Mihalik* közzölt.¹¹¹ A XVI—XVII. századi pecsétek között 4 geometrikus jellegűt találunk, a többi monogramos stb. (37. kép).

Az eddigieket összefoglalva a legszembetűnőbb a geometrikus címerképek viszonylag kis száma. Nem egy pecsét minden heraldikai „kellékkel” ellátott, a klasszikus nemesi címertan szabályainak mindenben megfelelő. A jelenlegi anyag nem elégséges ahhoz, hogy a címerkép alapján elkülöníthető két típus viszonyát — mind helyileg, mind időbelileg — tisztázzuk. Ehhez nem néhány tucat, hanem többszáz pecsét ismerete szükséges.

PARTH JÁNOS

BONCZIDAI ÖTVÖS
JÁNOSNÉMETI ÖTVÖS
SZÉKELY MIHÁLYBECSKEREKI
ÖTVÖS FERENCDEBRECENI ÖTVÖS
IMREVÁRADI KÖMIVES
ÖTVÖS JÁNOSDEBRECENI ÖTVÖS
MIHÁLYKÜRMESSZER
PÉTER

KIS LŐRINC

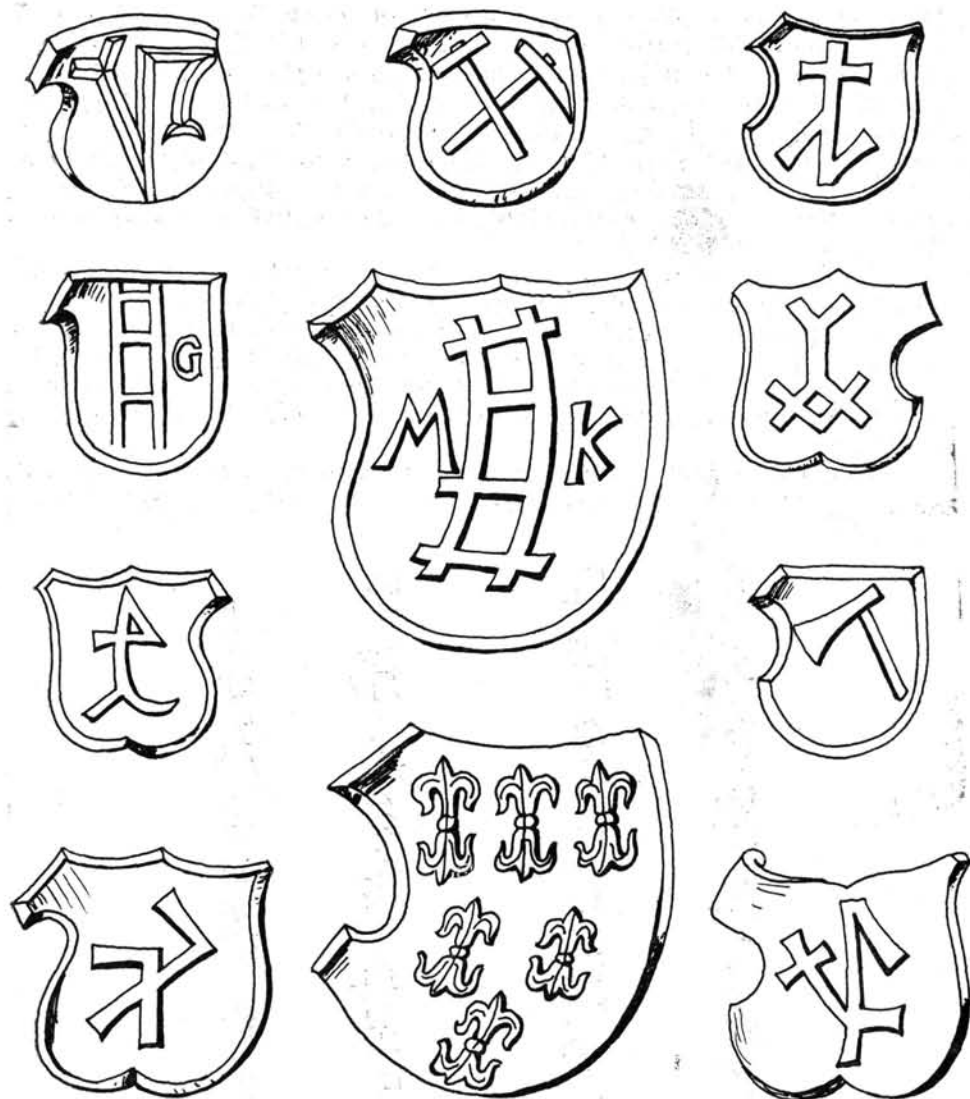
ERDÉLYI ÖTVÖS
MIKLÓS

HORSTEIN MIKLÓS

37. kép. Kassai ötvösök pecsétjei a XVI—XVII. századból (Mihalik, 1900. 150—277)

38. kép. Bártfai tanácstagok címerei. (Myskovszky, 1880. 47.)

39. kép. Polgári címerek a besztercebányai rk. templomból (Ipolyi, 1878. XVI. t.)

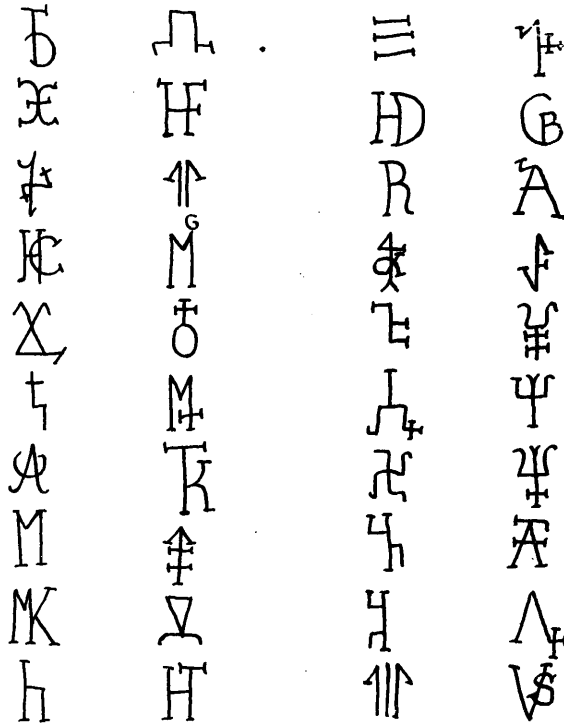
Címerábrázolások

Az eddig tárgyaltakon kívül figyelmet érdemelnek a papírra, fára stb. festett, ill. rajzolt címerek is. Ezek száma külföldön igen jelentős. Nálunk viszonylag kevés ismert, de bizonyára sok az, ami felfedezetlenül lappang. A német nyelvterület címeres könyveinek adattárában nemcsak nemesi, hanem polgári

jellegűeket is találunk.¹¹² A címeres árázolások másik típusát képviselik a különféle emléktáblák. Ilyen maradt fenn pl. 1744-ből Stein am Rheinben (geometrikus címert csak néhányat találunk rajta).¹¹³ Hasonló jellegűek a városi épületeken (pl. városházákon) az építéskor tisztségeket viselők címerei. Ilyennel találkozunk Bártfán, a városáza erkélyén, 1641-ből (38. kép). Valamennyi címer részben vagy egészen monogramos címerképű, tehát nem örök-lődő jelvények. Ugyanezeket a címereket megtaláljuk a tanácsterem díszajtáján is (1624—1639).¹¹⁴ Monogramos címerpajzsokat láthatunk a levéltár helyiségeinek bolthajtásain is, 1582-ből.¹¹⁵

A festett címerképek lelőhelyei elsősorban az epitáfiumok. Egy ilyen látható az Esztergomi Keresztény Múzeumban: bécsújhelyi festő műve 1498-ból, Heinperger Istvánnénak készült. A Mária halálát ábrázoló festmény jobb alsó sarkában térdeplő nagyobb nőalak lehet az elhunyt, lábánál geometrikus jelle-gű címert látunk.¹¹⁶ Előfordulnak polgári címerek templomok boltozati záró-kövén is. Egész sorozatot közöl ilyenekből *Ipolyi* (39. kép). De vannak címerek székeken is.¹¹⁷

Polgári címereslevél alig maradt ránk. Ez érthető is, mert a polgári cí-merek — néhány kivételtől eltekintve — nem adományozott, hanem *felvett*

40. kép. Egy lőcsei céh tagjainak mesterjegyei, 1626. (Sebestyén, 1909. 77. kép)

címerek. *Áldásy Antal, Gyárfás Tihamér, Miklósy Zoltán és Sándor Imre* kutatásai nyomán ismerünk csak néhány polgári címeres levelet.¹¹⁸ Volt rá eset, hogy a polgár, mikor nemességet kapott, régi polgári címerét nemesítették meg, változtatás nélkül, vagy kis változtatással.¹¹⁹ Gyűrűkön, ékszereken és más tárgyakon is maradtak fenn polgári címerábrázolások, ezekre itt most részletesen nem térünk ki.¹²⁰

A legnagyobb problémát a geometrikus címerképű polgári pecsétek leírása jelenti. Németben megvannak erre is a megfelelő szakkifejezések,¹²¹ ezeket kellett magyarra átültetni, egy külön magyar nevezéktant alkotni.

Összefoglalás

Áttekintésünk az anyag töredékessége, ill. feltáratlan volta miatt csak részeredményekre juthatott. Célunk az volt, hogy a történeti-régészeti-művészettörténeti kutatást rádöbbszünk arra, hogy egy jelentős szakterület elhanyagolása nem lehet közömbös. A külföldi kutatáshoz képest közel egy évszázaddal elmaradt a magyarországi. Ezt a hátrányt egyik napról a másikra nem lehet behozni. Több ember szervezett munkája kell ahhoz, hogy komolyabb eredményt érhesünk el.

Jelen pillanatban a legfontosabb a módszertan kidolgozása és a széles, nagyarányú anyaggyűjtés megindítása — a legmodernebb módszerekkel. A hazai céhtörténet anyagának befejezéséhez közeledő számítógépes feldolgozása is jelzi, hogy kutatásunkban megvan az érdeklődés a legmodernebb módszerek iránt.

A részfejezetekben leírtakat nem akarjuk újra megismételni. Azt szeretnénk csak hangsúlyozni, hogy feldolgozásunk a polgári címerek egy csoportját — a geometrikus jellegűeket — részesítette előnyben. A további gyűjtés és feldolgozás természetesen a teljes gyűjtőkört kell, hogy magába foglalja, nemcsak ezt az ágat. Nemcsak a polgári, hanem a nemesi címerek esetében is egy fontos részterület kutatását kell előtérbe helyeznünk: a címerek funkcionális vonatkozásait. A címerképek minden egyébtől elvonatkoztatott vizsgálata nem elégséges. Polgári címereknél a magántulajdon relációi, az árucseré és a magánírásbeliség azok a nagy tárgykörök, amelyek a kérdéskört motiválják. Itt említjük meg azt, hogy a városi polgárok magánírásbelisége, sőt általában a városok, mint testületek írásbelisége is gyakorlatilag feldolgozatlan. Oklevéltanunknak súlyos hiányossága ez. XIV—XVII. századi írásbeliségünk igen jelentős hányadának kizárása a tudományos kutatásból magának a kutatásnak tudományosságát kérdőjelezi meg.

Az előbbieken írtakat azzal egészíttem ki, hogy köszönetet mondok *Kubinyi András*nak és *Domonkos Ottó*nak értékes lektori véleményükért. Mivel tanulmányom 1973 tavaszán íródott, több újabb szakirodalmi eredményt még nem értékesíthetett, ezekre *Domonkos Ottó* hívta fel figyelmemet. Noha újabb adatok előkerülése kifejtett koncepciómat nem módosította, mégis szükségesnek látszik néhány apró kiegészítés, hogy alapvetésünk szélesedjen (teljességre törekvés — terjedelmi okok miatt — eleve nem lehetett célom. Monográfikus

összefoglalást kíséreltem meg 1974-ben írott és megvédett egyetemi doktori disszertációmban, s az adatgyűjtést azóta is folytatom).

Kiegészítésként teszem az előbbiekhöz hozzá, hogy a művészek közül a szobrászok, festők, rézmetszők is használtak a kőfaragókhoz hasonló geometrikus jegyeket a középkorban (pl. *Homeyer*, 1870. 170—177.); találunk ilyeneket a papírgyártóknál (pl. *Briquet*: *Les filigranes*. 1907. III. k. 9808—9911. sz. stb.); könyvkötőknél is. De a vászonszövők, a pékek, sóbányászok, szűrszabók, közjegyzők is geometrikus jegyeket használtak. Az elemek jelölésére hajdan az alkímia is mesterjegy-szerű jeleket használt (16. század).

Domonkos Ottó fokozottan felhívta figyelmünket a soproni anyagra, elsősorban *Tompos Ernő* újabb publikációira: Sopronban őrzött címeres levelek, Soproni Szemle 1972. 3. sz. 193—211.; Soproniak középkori pecsétei, uo. 1973. 4. sz. 289—306.; Uo. 1974. 1. sz. stb. *Katona Imre* Merkur-keresztes soproni házról írt (uo. 1972. 4. sz. 350—354.). *Tompos Ernő* alkotta meg a polgári címerek magyar nevezéktanát is, német minta alapján (uo. 1973. 4. sz.). 168 középkori soproni pecsétről adott leírást. De a soproni pecsétek száma ennél jóval több. *Tompos* csak az azonosítható, ill. felismerhető pecsétek számát adta — nyilván terjedelmi okokból is. Történeti szempontból információt jelent azonban az azonosíthatatlan ill. kivehetetlen ábrájú pecsét is. Itt is szeretném hangsúlyozni Sopron sajátos szerepét a magyarországi városfejlődésben, ami arra figyelmeztet, hogy soproni anyagból általánosítani csak nagyon szűk körben és mértékben lehet. Ha kataszterszerű nagy gyűjtésre jelen helyzetben nincs is lehetőség a Kárpát-medence minden főbb városára kiterjedően, néhány mintavételre (elsősorban felvidéki városok vonatkozásában) igen. Erdélyi tanulmányutunkon a tulajdonjegyek néprajzi vonatkozásairól szereztünk hasznos adatokat, s van az erdélyi magyar történészek között is a polgári pecséteknek specialistája, így összehasonlítható anyagot onnan is várhatunk.

JEGYZETEK

1. Nyáry, 1886.
2. Nyáry, 1886. 65. Talán az áru nem egyéni kereskedelmi, ill. készítői jellel történő ellátásának okát az iparágak viszonylagos fejletlenségében, vagy az individualizáltság alacsony fokában kereshetjük. Vannak egyes iparágak, melyek üzése nem egyéni, vagy csoportérdek (céh), hanem össz-városi fontosságú (pl. Bártfán a posztó), s ilyen esetben az árut az egész város jelképével, a városcímerrel látják el, mint hitelesítő jeggyel.
3. Nyáry, 1886.
4. Nyáry, 1886. 82.
5. Nyáry, 1886. 82—83. ezzel szemben sokkal realisabban látta a kérdést. Már ő is több korábbi közlésre támaszkodhatott: bártfai, nagyszebeni polgári címeres sirkövekre, egyéb pecsétekre stb.
6. *Bárczay*, 1897. 36. Következtései nem helytállóak, láthatóan sem a magyar, sem a külföldi irodalom idevonatkozó részeit nem ismerte.
7. *Aldásy*, 1923. 7—8.
8. *Donászy*, 1938. 140.
9. *Tompos*, 1942. A középkori előzményekre nem tért ki.
10. *Kumorovitz*, 1944. 68. és 76—81. kép.
11. *Horváth*, 1935.
12. *Ržiha*, 1881—1883.
13. *MűvLex* II. 698. és III. 301.

14. A „mesterjegy” címszó (MűvLex) csak az ötvösökre vonatkozik. *Kampis Antal* a kőfaragójegyeknél (uo.) „titkokról” és „szerkesztő kulcsról” ír.
15. *Sebestyén*, 1909. 104—146.
16. *Sebestyén*, 112. sk. A finnugor, ill. a steppei népek tulajdonjegyeinek vonatkozásait részletesen fejtegette egyetemi előadásain László Gyula professzor.
17. *Sebestyén*, 1909. 106.
18. *Szabó*, 1932.
19. 100—101. *Varga Gyula* a Bihar megyei Kismarja 1844-ből származó 264 jószágjeléből csak tíz olyat talált, ami nem betűalak (6. 8. 10. sz. stb.) (*Varga*, 1952. 167—170.). *Szabóval* és *Györffyvel* ellentétben a billyogokat nem tartja évszázadokon át változatlanoknak.
20. Idézettekén kívül füljegyekre: *Péterfi*, 1905.; *Tagán*, 1936. (baskir családjegyekről, tamgákról). A tulajdonjegyek általános európai vonatkozásai: *Gunda*, 1940.
21. *Gubitza*, 1915. 75—84. *Györffy I.* erdélyi temetők kopjafáin látott marhabillyogokat (*Györffy*, 1927. 116.). Szerszámokon előforduló tulajdon-, ill. mesterjegyekről (Bulgária) írt *Boross*, 1957. Erdélyi állatbélyegekről: *Roska*, 1919.
22. *Györffy*, é. n. 102—103.
23. *Tárkány-Szücs*, 1965. A tulajdonjegy kutatás terén ő végezte eddig a legnagyobb munkát (*Tárkány-Szücs*, 1958.; *Tárkány-Szücs*, 1959.).
24. *Tárkány-Szücs*, 1965. 195.
25. *Tárkány-Szücs*, 1965. 351. sk.
26. *Tárkány-Szücs*, 1965. 393—395.
27. A jegyek öröklésére utal ugyan, de csak a korábbi szakirodalom állításait ismétli, a gyűjtött nagy anyagot ebből a szempontból nem aknázza ki.
28. A helyzetet nehezíti, hogy a néprajzi anyag rohamosan pusztul, már a századfordulón is egyre inkább kezdtek eltűnedezni a tulajdonjegyek.
29. A „rovás” írás újszerű értelmezését *Püspöki Nagy Péter* kísérelte meg. Tanulmánya megjelenés alatt.
30. *Sebestyén*, 1909. Azóta a magyar szakirodalom a külföldi eredményeket nem hasznosította.
31. *Sebestyén*, 1909. 105. sk. A 60—63. képen általa közölt nyugat-európai tulajdonjegyek arra engednek következtetni, hogy a falusi és városi tulajdonjegyek *jellegükben* lényegében azonosak.
32. *Sebestyén*, 1909. 112. sk., ill. 145—146.
33. *Sebestyén*, 1909. 139. sk.
34. *Kémenes*, 1914.
35. *Kémenes*, 1914. 26.
36. *Kémenes*, 1914. 40. sk. Tulajdonjegyeket közöl rajzban.
37. *Kémenes*, 1914. 29. sk.
38. *Kémenes*, 1914. 32—33., ill. 38. Gyergyószárhegyi családjegyek a temetőből uo. 42.
39. *Sebestyén*, 1909. 133—135.
40. *Györffy*, 1929. 99. A szűrmeretek geometrikus jeggel jelölése aligha lehet ősi — mint *Györffy* véli — s „mesterjegynek” sem nevezhető.
41. *Áldásy*, 1923. 7.
42. *Áldásy*, 1923. ih.
43. Erre vonatkozóan legújabbán *Kubinyi*, 1972. 163. sk.
44. *Réiha*, 1881—1883.
45. *Fröde*, 1900.
46. *Fröde*, 1900. 422 sk.
47. *Fröde*, 1900. 421.
48. *Fröde*, 1900. 436. Jakab anyja, Katalin sírkövét Kassáról kőfaragóéának tartotta.
49. *Fröde*, 1900. 437. 85. sz. jel.
50. *Fröde*, 1900. 422.
51. *Horváth*, 1935.
52. *Horváth*, 1935. 24—25.
53. „Az út a mesterség felé, azaz az egyszerű kőfaragójeltől a címerszerűen bekeretezett mesterpaizsig úgy művészi, mint szociális vonatkozásban minden legény számára nyitva állott.” (*Horváth*, 1935. 24—25.).
54. *Várnai*, 1955. (355 jelet közölt); *Horler*, 1955. és *Horler*, 1959.) (összesen 107 jelet közölt).
55. *Troján*, 1963., ill. *Gömöri*, 1972.

56. *Troján*, 1963. 206—207.
57. *Gömöri*, 1972. 326 jelet közölt, melyből 54-et rajzolhatott le közvetlenül, a többi távcsővel gyűjtötte (*Gömöri*, 1972. 161.).
58. Osztrák vonatkozásban jó anyagot közöl pl. *Kieslinger*, 1949.; Jól használható *Reiner*, 1945. nemzetközi mesterjegy-könyve. Hazai viszonylatban sajnálhatjuk, hogy *Kühlbrandt*, 1898. bratsói gyűjtésének nincs folytatása. *Mihalik*, 1912. *Ržiha* alapján rendezte óriási kassai anyagát. *Grandpierre*, 1936. a kolozsvári Szt. Mihály templom 29 jelét közölte, *Ržiha* alapján rendezve. *Balogh*, 1966. 484—485. *Ržiha* rendszere alapján próbálta az Uri u. 36. sz. alatti címert (Buda) értelmezni. *Csatkai*, 1956. a soproni Szt. Mihály templom egyik zárókövének címeréről megállapította, hogy Wolfgang Rench építómesteré (1482). Az elszórt adatok összegyűjtésére és rendezésére még senki sem vállalkozott.
59. *Köszeghy*, 1936.
60. *Mihalik*, 1900.
61. Családjegynek határozza meg *Köszeghy*, 1912. 221—222.
62. *Gyárfás*, 1910.
63. *Kmetty*, 1912. 74. A századok már a XVI. században megkövetelték, hogy a céh számára minden mester festesse le a jegyét (*Kmetty*, 1912.); *Gyárfás*, 1910. 408.
64. *Gyárfás*, 1910. 417.
65. *Winkler*, 1910.
66. *Csányi*, 1919. 90.
67. *Weiner*, 1971.; *Weiner*, 1963.; *Weiner*, 1969. Közli a legfontosabb külföldi szakirodalmat is.
68. *Holl*, 1955., ill. *Holl*, 1963.
69. *Holl*, 1955. 166., ill. *Holl*, 1963.
70. *Nekuda-Reichertová*, 1968. 82—98.; *Vaná*, 1973. stb.
71. *Myskovszky*, 1901. 396., ill. *R. Kiss*, 1905. 99—100.
72. *Boheim*, 1966. 644—680. stb.
73. *Kalmár*, 1971. 104—106.
74. *Holl*, 1966. 62.; A jegyek közlésre való átengedéséért *I. Melis Katalinnak* tartozunk köszönettel.
75. *Fitz*, 1959. 165. A XV. század végén a könyvkiadók jeleinek használatát I. Ferenc francia király rendeletben szabályozta. (*Fitz*, 1959. ih.).
76. *Végh*, 1923. 3.
77. *Borsa-Hervay-Holl*, 1971.
78. *Végh*, 1923.
79. A könyvjegyek monográfikus feldolgozására Nyugat-Európában már a múlt században sor került.
80. Részletesebben: *Steinhausen*, 1899. 58. sk.
81. *Steinhausen*, 1899. 62. Körbler számadásait (1526—1548) mintaszerűen tette közzé *Tremel*, 1960. Az egyes kereskedők jelei több esetben 5—7 év múlva újra előfordulnak, változatlan formában. Tehát a kereskedők nem változtatták meg jeleiket.
82. *Veit*, 1960. 44. sk.
83. *Szűcs*, 1955. 227.
84. *Bruckner*, é. n. 77.
85. Néhány fontosabb bibliográfia és összefoglaló mű: *Dahlmann-Waitz*, 1969.; *Homeyer*, 1870.; *Keyser*, 1969.; *Michelsen*, 1853.; *Martin*, 1940.; *Ruppel*, 1939.; *Spruth*, 1960.; *Koch*, 1969. 124. A paraszti címerek kutatása is intenzív.
86. *Demkó*, 1896.
87. *Sándor*, 1920. 30. sk.
88. *Kieslinger*, 1949. 168. sk.
89. A kassai sirkövek fontosabb irodalma: *Récsey*, 1896.; *Borovszky*, é. n. 74. sk.; *Wick*, 1928.; *Wick*, 1933.; *Mihalik*, 1897.
90. *Wick*, 1933. 25. és 27. stb.
91. *Horváth*, 1935. 38. sk.
92. *Horváth*, 1945. 42.
93. Hispanus Jakab sirkövééről *Kubinyi*, 1969. 8.; a budai sirkövek katasztere *Radocsay*, 1971. leírásai túlságosan szűkszavúak, értékelésre nem vállalkozik.
94. *Sándor*, 1920. 33. Szerinte hasonló sirköve van Vajda János abrudbányai bányamesternek, s van hasonló kolozsvári kő is 1632-ből (*Sándor*, 1900. ih.).

95. *Sándor*, 1920. 40. sk.
96. *Balogh*, 1935. 45. és 70. kép.
97. *Entz*, 1958. 171. (6.) és 172. (11. sz.).
98. *Demkó*, 1896. 87.
99. *Schürer-Wiese*, 1938. 295. kép.
100. *Henszlmann*, 1880. 157.
101. *Henszlmann*, 1880. 198—199.
102. A polgári sírkövekről további irodalom: *Vernei-Kronberger*, 1939. 16. 18. 29. 41—43.; *Csergheő-Csoma*, 1888.; *Gerecze*, 1898. 81—82. stb.
103. *Kós*, 1972. 55—56. 61. 267.
104. *Ewald*, 1914. 211. sk.; *Berchem*, 1918. 97. sk.; *Gumowski*, 1966. stb.
105. A lényegét összefoglalta *Kumorovitz*, 1944.
106. *Berchem*, 1918. 97.; Brünnből *Bretholz*, 1911. VII. t. közölt szép sorozatot.
107. E sorok írója, a pecsétygyűjtemény jelenlegi kezelője a gyűjteménynek elsősorban polgári-városi vonatkozásait szándékozik gyarapítani, elsősorban hazánk területének legnagyobb városi pecsétanyagáról, a soproniról készítendő másolatokkal.
108. *Házi I—II*. További részfeldolgozások: *Mollay*, 1956. a és b; *Mollay*, 1959.; *Házi*, 1963.; *Tompos*, 1942.; *Tompos*, 1954. stb.
109. *Ortvay*, 1903. 303. 9. jegyz. Czil Armbst címere. Pecsétjét is említi (uo. 304.).
110. *Tompos*, 1967. 87.
111. *Mihalik*, 1900.
112. *Tompos*, 1969.; *Berchem-Galbreath-Hupp*, 1939. 23., 24., 62. kép
113. *Gessler*, é. n. 7.
114. *Myskovszky*, 1880. 47., 63.
115. *Myskovszky*, 1880. 76.
116. *Genthon*, 1948. 129. (155. kép).
117. *Myskovszky*, 1879. 96. sk. (XVII. század eleji székek).
118. *Áldásy*, 1916., *Gyárfás*, 1911., *Miklósy*, 1927., *Sándor*, 1917.; II. Ulászló 1507-ben Schirmer János brassói polgárnak adományozott polgári címet (*Gyárfás*, 1911. 106.); II. Lajos 1517-ben adományozott egy brassói polgárnak címet (*Miklósy*, 1927. 90.); 1518-ban Armbruster Mihály szebeni polgármester fiának, Jakabnak adott II. Lajos címet (*Áldásy*, 1916. 97.). Egy 1660-ban kelt oklevélen, mely Longheimb Péter törvényes polgári származását bizonyítja, volt festett címer (*Dondszy*, 1938. 140.).
119. *Sándor*, 1917., *Áldásy*, 1916., *Heraldikai katalógus*, 1933. 89. stb.
120. *Tragor*, 1912. 152.; *Hlatky*, 1938. 68.; *Heraldikai katalógus*, 1933. 78. és 80. 89.; *Pascu*, 1954. 36. kép.; *Rainer*, 1927. 36. kép.; *Sebestyén*, 1909. (utóbbi egy lőcsei céh tagjának jegyei — 40. képünk).
121. A lényegét röviden összefoglalja a *Wappenfibel*, 1970. 161. sk. stb.

A rajzok elkészítéséért *Kuczogi Zsuzsannának*, a fotókért *Bakos Margitnak* tartozom köszönettel.

IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK:

ArchÉrt = Qrchaeologiai Értesítő
 BpRég = Budapest Régiségei
 Ethn = Ethnographia
 IndexE = Index Ethnographicus
 MűvLex : Művészeti Lexikon I—IV.
 MZsO = Magyar—zsidó oklevéltár
 NéprKözl = Néprajzi Közlemények
 SSzle = Soproni Szemle

Áldásy Antal, 1916. Az Armbruster-család czimeres-levelei. Turul 1916. 97—101:

Áldásy Antal 1923. Cimertan. Bp. 1923.

Balogh Jolán, 1966. A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp. 1966.

Bárczay Oszkár, 1897. A heraldika kézikönyve. Bp. 1897.

- Bauer K. F.* 1935. Das Bürgerwappe. Ein Buch von den Wappen der deutschen Bürger und Bauern. Frankfurt, 1935.
- Berchem, E. Fr.—Galbreath, D. L.—Hupp, O.* 1939. Beiträge zur Geschichte der Heraldik. Berlin, 1939.
- Boeheim, W.* 1966. Handbuch der Waffenkunde. Graz, 1966.
- Boross Marietta*, 1957. Jelzések mezőgazdasági eszközökön Bulgáriában. IndexE 1957. 90—96.
- Borovszky Samu*, é. n. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Bp. é. n.
- Borsa Gedeon—Hervay Ferenc—Holl Béla*, stb.: Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600 Bp. 1971.
- Bretholz, B.* 1911. Geschichte der Stadt Brünn. I. Brünn, 1911.
- Bruckner Győző*, é. n. A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. Miskolc, é. n.
- Csányi Károly*, 1919. Öngyék az Erdélyi Nemzeti Múzeum öntárgyain. Dolgozatok (Kolozsvár) X. 1919. 88—101.
- Csatkai Endre* (szerk.) 1956. Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás. Bp. 1956.
- Csergheő—Csoma*, 1888. Gara-féle siremlék a zágrábi múzeumban. ArchÉrt 1888. 402—405.
- Dahlmann—Waitz*, 1969. Quellenkunde der deutschen Geschichte. 10. Auflage. I. Stuttgart, 1969.
- Demkó Kálmán*, 1896. Lőcse város műtörténeti leírása. Lőcse, 1896.
- Divald Kornél*, 1906. Szepesvármegye művészeti emlékei. II. Szobrászat és festészet. Bp. 1906.
- Donászy Ferenc*, 1938. A magyar heraldika múltja, jelene és jövő feladatai. Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938.
- Entz Géza*, 1958. A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958.
- Ewald W.*, 1914. Siegelkunde. München und Berlin, 1914.
- Fitz József*, 1959. A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959.
- Frőde Vilmos*, 1900. Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1900. 421—443.
- Gerecze Péter*, 1898. Szobrászati emlékek Magyarországon különös tekintettel az ezeréves történelmi kiállítás szobrászati részére. Bp. 1898. kny.
- Gessler E. A.*, é. n. Die Rathaus—Sammlung Stein am Rhein. Basel, é. n.
- Genthon István*, (szerk.) 1948. Esztergom műemlékei. I. Bp. 1948.
- Gömöri János*, 1972. A sárospataki r. k. plébánia templom kőfaragó- és kőelhelyező jelei. Magyar Műemlékvédelem 1969—1970. Bp. 1972. 161—174.
- Grandpierre Edith*, 1936. A kolozsvári Szent Mihály templom. h. n. 1936.
- Gubitzka Kálmán*, 1915. A „lábasiország” bélyegzése Bács-Bodrog vármegyében a múlt század első felében. Néprajzi Értesítő XVI. 1915. 75—84.
- Gumowski M.*, 1966. Handbuch der polischen Siegelkunde. Graz, 1966.
- Gunda Béla*, 1940. *Krüger, Fritz*: Die Hochpyrenäen. B. Hirtenkultur. Hamburg, 1935. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940. 424—425.
- Gyárfás Tihamér*, 1910. A nagyszabasi ötvösök mesterjegytáblája. ArchÉrt 1910. 407—419.
- Gyárfás Tihamér*, 1911. Egyéb brassai czimereslevelek. Turul 1911. 105—115.
- Györffy István*, 1927. Erdélyi szász falubilyogok. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. 116—118.
- Györffy István*, 1929. A bihari cifraszúr. Néprajzi Értesítő XXI. 1929. 89—109.
- Györffy István*, é. n. Gazdálkodás. A magyarság néprajza. 2. kiadás, II. köt. Bp. é. n.
- Házi Jenő*, 1921. Sopron szabad királyi város története I—II. rész. Sopron, 1921—
- Házi Jenő*, 1963. Turnhofer Tamás ősei. SSzle 1963. 261—266.
- Henszlmann Imre*, 1880. Magyarország csúcs-ives stílus műemlékei. Bp. 1880.
- Heraldikai katalógus*, 1933. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság (1883—1933) jubileumi kiállításának katalógusa. Bp. 1933.
- Hlatky Mária*, 1938. A magyar gyűrű. Bp. 1938.
- Holl Imre*, 1955. Külföldi kerámia Magyarországon (XIII—XVI. század). BpRég XVI. Bp. 1955.
- Holl Imre*, 1963. Középkori cserépedények a budai várpalotából. (XIII—XV. század). BpRég XX. Bp. 1963.
- Holl Imre*, 1966. Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966.
- Homeyer, C. G.*, 1870. Die Haus- und Hofmarken. Berlin, 1870.
- Horler Ferenc*, 1955. Középkori kőfaragó- és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein. BpRég XVI. Bp. 1955.
- Horler Ferenc*, 1959. Középkori kőfaragó és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein II. BpRég XIX. Bp. 1959.
- Horváth Henrik*, 1935. Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935.

- Ipolyi Arnold*, 1878. A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. Bp. 1878.
- Kalmár János*, 1971. Régi magyar fegyverek. Bp. 1971.
- Kémenes Antal*, 1914. Székely rovásírás és tulajdonjegyek. Bp. 1914.
- Keyser Erich*, 1969. Bibliographie zur Städtegeschichte Deutschlands. Köln, 1969.
- Kieslinger Alois*, 1949. Die Stein von St. Stephan. Wien, 1949.
- R. Kiss István*, 1905. A rudabányai ev. ref. templom czimeres emlékei. Turul 1905. 99—100.
- Kmetty Béla*, 1912. A magyar ötvösök helyzete a XVI. században. Bp. 1912.
- Knötel*, 1922. Bürgerliche Heraldik. 3. Auflage. Breslau, 1922.
- Koch Wilfred*, 1969. Kleine Stilkunde der Baukunst. Gütersloh, 1969.
- Kós Károly*, 1972. Népélet és néphagyomány Bukarest. 1972.
- Köszeghy Elemér*, 1912. A magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtése. ArchÉrt 1912. 132—150.
- Köszeghy Elemér*, 1936. Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Bp. 1936.
- Kubinyi András*, 1969. Spanyol zsidók a középkori Budán. kny. MZSO XII. Bp. 1959.
- Kubinyi András*, 1972. Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. Székesfehérvár Évszázada. 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. kny.
- Kumorovitz L. Bernát*, 1938. A magyar szfragisztika múltja. Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938.
- Kumorovitz L. Bernát*, 1944. A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp. 1944.
- Kühlbrandt Ernst*, 1898. Die ev. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt I. Heft. Kronstadt, 1898.
- Lerner Franz*, 1959. Geschichte der Frankfurter Metzger-Handwerks. Frankfurt am Main, 1959.
- Lerner Franz*, 1968. Ein Markenregister des Aachener Wollenambachts aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Scripta Mercaturae I. München, 1968. kny.
- Mályusz Elemér*, 1958. Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. BpRég XVIII. Bp. 1958.
- Martin Franz*, 1940. Die Kunstdenkmäler des Landkreises Bischofshofen. Ostmärische Kunsttopographie. Band 28. Baden bei Wien, 1940.
- Mathieu*, 1946. Le système héraldique français Paris, 1946.
- Michelsen A. L. J.*, 1853. Die Hausmarke, eine germanistische Abhandlung. Jena, 1853.
- Mihalik József*, 1897. A kassai dóm régi síremlékei. ArchÉrt 1897. 157—172.
- Mihalik*, 1900. = Mihalik József: Kassa város ötvösségének története. Bp. 1900.
- Mihalik József*, 1912. A kassai Szent-Erzsébet templom. 1. rész. Bp. 1912.
- Miklós Zoltán*, 1927. Polgári címeres levelek Magyarországon. Turul, 1927. 89—90.
- Mollay Károly*, 1956/a Sopron vármegye vázlatos története. In: Csatkai, 1956. 39—112.
- Mollay Károly* 1956/b Sopron a középkor végén. SSzle 1956.
- Mollay Károly* 1969. Háztörténet és várostörténet. A Szent György utca 3. sz. ház (1379—1550). SSzle 1959. 121—136.
- Myskovszky Viktor*, 1879. Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Bp. 1879.
- Mykovszky Viktor*, 1880. Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása. Bp. 1880.
- Myskovszky Viktor*, 1901. Néhány felsővidéki műemlék. ArchÉrt 1901. 385—403.
- Nekuda V. — Reichertová K.*, 1968. Stredoveké keramika v Cechách a na Morave. Brno, 1968.
- Nyáry Alberti* 1886. A heraldika vezérfonala. Bp. 1886.
- Ortvay Tivadar*, 1903. Pozsony város története. II/4. Pozsony, 1903.
- Pascu Ștefan*, 1954. Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea h. n. 1954.
- Péterfi Márton*, 1905. Páringi juhászat. Néprajzi Értesítő VI. 1905. 196—207.
- Querfurth Curt o. van*, 1872. Kritisches Wörterbuch der Heraldischen Terminologie. Nördlingen, 1872.
- Radocsay Dénes*, 1971. Les principaux monuments funéraires médiévaux conservé a Budapest. Mélanges offerts a Szabolcs de Vajay... Braga, 1971. kny.
- Rainer Norbert*, 1927. Die Stadt St. Veit in Kärnten. St. Veit, 1927.
- Récsey Viktor*, 1896. A kassai dóm régi síremlékei. 1. Bp. 1896.
- Reiner Imre*, 1945. Das Buch der Werkzeichen. St. Gallen, 1945.
- Rosenberg, Marc*, 1890. Der Goldschmiede Merkzeichen. Frankfurt am Main, 1890.
- Roska Márton*, 1915. Juh és kecsketulajdonjegyek Magyaroköblősről. Dolgozatok (Kolozsvár) 1915. 118—119.
- Ruppel, Karl Konrad*, 1939. Die Hausmarke. Berlin, 1939.
- Ržiha Franz*, 1881—1883. Studien über Steinmetzzeichen. Mitteilungen der. KK. CK 1881. és 1883.
- Sándor Imre*, 1917. A Szeőreös család polgári és nemesi czimere. Dolgozatok (Kolozsvár) XIII. 1917. 204—214.

- Sándor Imre*, 1920. Kolozsvár czimeres emlékei. I. Kolozsvár, 1920.
- Schürer, Oscar—Wiese, Erich*, 1938. Deutsche Kunst in der Zips. Wien—Leipzig, 1938.
- Sebestyén Gyula*, 1909. Rovás és rovásírás. Bp. 1909.
- Spruth, Herbert*, 1960. Die Hausmarke, Wesen und Bibliographie. Neustadt a. d. Aisch, 1960.
- Steinhausen, Georg*, 1899. Der Kaufmann. Leipzig, 1899.
- Szabó Kálmán*, 1932. A jószág jegye és billege Kecskeméten. Néprajzi Értesítő 1932. 96—102.
- Szűcs Jenő*, 1955. Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- Tagán Galimdsán*, 1936. Az állatok bilyogzása a baskiroknál. Néprajzi Értesítő XXVIII. 1936. 131—134.
- Tárkány—Szűcs Ernő*, 1958. Régi vásárhelyi tulajdon jegyek. IndexE 1958. 210—228.
- Tárkány—Szűcs Ernő*, 1959. Körösfői „örökségek” tulajdonjegyei. NéprKözl. 1959. 1—2. 47—50.
- Tárkány—Szűcs Ernő*, 1965. A jószágok égetett tulajdon jegyei Magyarországon. Ethn. 1965. 187—199 359—410.
- Tompos Ernő*, 1942. Címeres pecsétek, különös tekintettel a polgári címerekre. SSzle 1942. kny.
- Tompos Ernő*, 1954. Cimertani adalék a soproni Szent Mihály templom építéstörténetéhez. Művészettörténeti Értesítő 1954. 264.
- Tompos Ernő*, 1967. Cimertani kiállítás SSzle 1967. 86—88.
- Tompos Ernő*, 1969. Soproniak címerei egy régi német heraldikai könyvben. SSzle 1969. 360—362.
- Tragor Ignác*, 1912. A váci múzeum gyűjteményeinek leíró lastroma. Vác, 1912.
- Tremel, Ferdinand* 1960. Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler 1526—1548. Graz, 1960.
- Troján Marian József*, 1963. Egy egri kőfaragójel és sziléziai vonatkozásai. Az Egri Múzeum Évkönyve I. Eger, 1963. 205—212.
- Varga Gyula*, 1952. Kismarja község jószágbélyegei 1844-ben. Ethn 1952. 167—170.
- Várnai Dezső*, 1955. A budai várpalota középkori kőfaragójelei. BpRég XVI. Bp. 1955.
- Végh Gyula*, 1923. Budai könyvtárak jelvényei 1488—1525. Régi magyar könyvkiadó és nyomdászjelvények I. Bp. 1923.
- Váňa, Zdeněk*, 1973. Značky na keramice ze slovanských hradišt. v Zabuřanech a v Bilině. Archeologické rozhledy 1973. 196—217.
- Veit, Ludwig*, 1960. Handel und Wandel mit aller Welt. München, 1960.
- Vernei—Kronberger Emil*, 1939. Magyar középkori síremlékek. Bp. 1939.
- Wappenfibel*, 1970. Handbuch der Heraldik. 16. verbesserte Auflage. Neustadt. a. d. Aisch, 1970.
- Weiner Piroska*, 1963. Neuue Sammlung von Zinnmarken is Ungarn. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve VI. 1963. 127—153.
- Weiner Piroska*, 1969. Zinngiesser, Zinngefässe und Zinnmarken aus Ungarn. Acta Historiae Artium 1969. 139—161.
- Weiner Mihályné*, 1971. Önművesség. A magyar gyűjtemények legszebb öntárgyai. Bp. 1971.
- Winkler Elemér*, 1910. Némely mesterjegyekről a nagyszebeni ólomtáblán. ArchÉrt 1910. 419—421.
- Wick Béla*, Kassa régi temetői, templomai, kriptái és síremlékei. I. Temetők. Kosice, 1928.
- Wick Béla*, 1933. Kassa régi síremlékei XIV—XVIII. század. Kosice, 1933.

*EIGENTUMSZEICHEN, MEISTERZEICHEN UND BÜRGERWAPPEN IM
MITTELALTER*
(Auszug)

Die Forschung dieser Themenkreise verteilt sich zwischen Ethnographen, Historikern, Kunsthistorikern und Architekten. Auf ethnographischem Gebiet sind seit der Jahrhundertwende mehrere Bearbeitungsversuche und Mitteilungen, ja sogar eine Monographie (Gyula Sebestyén) zu verzeichnen. Neuerdings haben Ernő Tárkány—Szűcs und Imre Gráfik beachtenswerte Ergebnisse erreicht. Doch im ganzen genommen und verglichen mit anderen ethnographischen Zweigen und der internationalen Forschung ist die Erforschung dieser Themenkreise zurückgeblieben. Infolge des raschen Verfalls des Materials sind von neueren Sammlungen kaum noch Ergebnisse zu erwarten. An der Forschung der Meisterzeichen sind hauptsächlich Architekten und Kunsthistoriker interessiert. Gegenstand ihrer Forschungen waren bis jetzt vorwiegend die Zeichen der Goldschmiede und Steinmetze. Die Zeichen anderer Handwerker wurden derart ausser Acht gelassen, dass die Meisterzeichen im Allgemeinbewusstsein mit denen der Goldschmiede und Steinmetze identifiziert wurden. Die ungarische wappen- und Siegelkunde nahm kaum Notiz von der Existenz der bürgerlichen Wappen, obgleich sie zahlreich im mittelalterlichen Material vertreten sind.

Im Laufe unserer Sammelarbeit hat sich herausgestellt, dass die meisten Meisterzeichen ähnliche geometrische Formen aufweisen wie die Steinmetz-, Eigentums- und Familienzeichen. Es ist nötig, die Ergebnisse der verschiedenen Forschungsrichtungen zu konfrontieren, um einen besseren Ausgangspunkt zu finden. Der anfangs ausschliesslich geometrische Charakter der Meister- und Kaufmannszeichen änderte sich mit der Zeit, und ab dem XVIII. Jahrhundert kommen sehr viel Monogramme und andere Formen vor. Dasselbe bezieht sich auf die Wappen. Unsere Zusammenfassung bezieht sich hauptsächlich auf die geometrischen Zeichen.

Laut ethnographischer Fachliteratur waren die Eigentums- und Familienzeichen in ganz Europa verbreitet, waren im wesentlichen ähnlichen Charakters, eine zwangsläufige Folge der einfachen Zeichenform. Die Zeichen sind geometrisch, erst in den letzten drei Jahrhunderten haben sich die Monogramm-, Tier- und Pflanzenformen verbreitet. Die Zeichen des Bauerntums sind orientalischer Herkunft, das beweist die finn-ugrische und türkische Volkskunde (tamga). Formell gleichen die Eigentumszeichen der „Runenschrift“, doch ähnliche Formen haben verschiedene Inhalte. In Ungarn wurden hauptsächlich auf dem Gebiet der Tier-Brandmale Erfolge erzielt (bis heute konnten

mehrere tausend Zeichen gesammelt werden), doch sind sie nur eine Erscheinungsform der Eigentumszeichen. Verschiedene Gebrauchsgegenstände und Grabhölzer wurden gebrandmarkt. Die Eigentumszeichen des städtischen Bürgertums erscheinen im Mittelalter als Meisterzeichen bzw. Bürgerwappen. Ihre Herkunft weist — ebenso wie die Herkunft des ungarischen Bürgertums — auf deutsche, französische bzw. italienische Sprachgebiete hin.

Die Meisterzeichen sind im wesentlichen Erscheinungsformen der Eigentumszeichen, sie stehen in der Mitte zwischen Eigentumszeichen und Wappen. Das bedeutet aber nicht, dass im Laufe der Zeit aus jedem Eigentumszeichen ein Meisterzeichen und aus jedem Meisterzeichen ein Wappen wird. Die Meisterzeichen treten in Europa massenweise im XIII. Jahrhundert, in Ungarn im XIV. Jahrhundert auf. Von grösster Bedeutung ist die Gruppe der Steinmetzzeichen, die die ungarische Forschung nach der Ržiha—Theorie ordnete und auswertete. Die Zeichen der einzelnen Familienmitglieder sind individuell und nicht von familiärem Gepräge. Die Zeichen der Söhne — mit Ausnahme des Erstgeborenen — weichen immer ein wenig von dem des Vaters ab. Nach ein bis zwei Generationen kehrt man zum ursprünglichen Zeichen zurück, und das Ganze fängt wieder von vorne an. Die metallverarbeitenden Meister (Schmiede, Goldschmiede, Zinggiesser) benutzen seit dem XVI. Jahrhundert Zeichen. Die Zeichen sind anfangs geometrisch, später monogrammisch und ähneln den Zeichen der Steinmetze. Den Gebrauch der Zeichen haben die Zünfte besonders geregelt. Die Töpfer haben ihre feineren, für fernere Gebiete bestimmte Waren mit Meisterzeichen versehen. Auch die Drechsler haben Zeichen gebraucht, wie das der Fund eines mittelalterlichen Brunnens in Buda beweist. Die Zeichen der Buchdrucker und Buchhändler wichen im Charakter und in der Funktion von den Vorhergehenden ab, doch gab es auch gemeinsame Züge. Eine besondere Gruppe bildeten die Zeichen der Kaufleute, die auf der Verpackung der Waren zu finden waren. Sie gaben Auskunft über Herkunft, Qualität und Garantie der Ware und erleichterten deren Identifizierung. Die kaufmännischen Korporationen — ähnlich wie die Zünfte — stellten Zeichenkataster zusammen, die die eigenen Zeichen sowie die der Geschäftspartner enthielten. Solche Kataster stellten auch die Städte zusammen. Im Briefverkehr haben die Zeichen den Stempel ersetzt und galten als Zeichen der Echtheit. Es ist Aufgabe der Forschung, in der Zukunft das Anwendungsgebiet der Meister- und Eigentumszeichen mit grösstmöglicher Genauigkeit zu bestimmen und neben der Identität die spezifischen Bedeutungen zu klären.

Die ausländische Fachliteratur beschäftigt sich seit etwa einem Jahrhundert mit den bürgerlichen Stempeln und Wappen. In Ungarn ist die Forschung die auf diesen Gebieten, abgesehen von einigen Initiativen, zurückgeblieben. Die einzige bedeutende Siegelsammlung von Bernát L. Kumorovitz ist im Historischen Museum von Budapest aufbewahrt. Neben den Siegeln sind noch die Häuserzeichen und Grabsteine von Bedeutung. Ihre Bearbeitung ist Aufgabe der Zukunft. Der Fortschritt in der Forschung wird durch die Tatsache erschwert, dass die meisten bedeutenden Städte des mittelalterlichen Ungarns (wo die mittelalterlichen Denkmäler in grosser Zahl erhalten blieben) heute zu Rumänien und zur Tschechoslowakei gehören. Das bezieht sich auch auf die Siegel.

Die Bedeutung der Siegel im Schrifttum beweisen die zahlreichen Soproner Dokumente.

Vom Aspekt des Siegelgebrauches sind zwei Siegelpaare von Buda interessant, die im XV. Jahrhundert gleichzeitig von Franziskus Bernaldi und János Münzer mit zwei vollkommen unterschiedlichen Siegelwappen gebraucht wurden. Das Monogramm „FB“ von Kammergespan Bernaldi ist auch auf zeitgenössischen Münzen zu finden. Es scheint, dass die zweierlei Siegel kein Einzelfall waren. Der geometrische, einfache Siegel war zum täglichen Gebrauch bestimmt, während der verzierte, dem adligen wappen entsprechende bei wichtigen Anlässen benutzt wurde.

Das bisher bearbeitete Material ist wegen seiner beschränkten Ausmasse nicht geeignet, weitere Schlussfolgerungen zu ziehen. Auch in der Frage der wappenveränderungen der in den Adelsstand erhobenen Bürger können wir keine Stellung beziehen. Die bürgerlichen Wappen sind angenommene Wappen, über die Verleihung von Wappen gibt es im ungarischen Material keine Angaben. Prinzipiell wird die Fragedadurch kompliziert, dass die bürgerlichen Wappen nicht immer in einem Schild eingefasst waren, also den Gesetzen der klassischen Siegelkunde nicht entsprechen. Es gibt Fälle, in denen auch bei nicht bürgerlichen Wappen die Einfassung fehlt.

Csaba Csorba

AZ ÓNODI VÁR KORAI ÉPÍTKEZÉSEI

DÉTSHY MIHÁLY

Az egykori Borsod megye várai közül a történelem folyamán Diósgyőr mellett a Miskolctól alig 20 km-re délkeletre, a síkságon álló Ónod játszotta — a XVI. sz. végétől már mint végvár — a legfontosabb szerepet. Ismételt pusztulása és szándékos rombolása ellenére is Diósgyőr után e várnak láthatók ma a legkiterjedtebb maradványai. De nemcsak a — jelenleg még feltáratlan — romok őrzik számunkra történetének emlékét, hanem viszonylag gazdag és részletes — eddig túlnyomó részben kiadatlan — írásos források is.¹ Ezek Ónod építéstörténetén túlmenően hazánk gótikus és reneszánsz építési gyakorlatára vonatkozóan is fontos adalékokkal szolgálnak. Ónod vára nem tartozik a tatárjárás után, a XIII. század második felében épült várak népes csoportjához. Azoknak az erősségeknek egyike, amelyeket a XIV—XV. század folyamán a felemelkedő főúri családok építtettek újonnan szerzett birtokközpontjaikban.

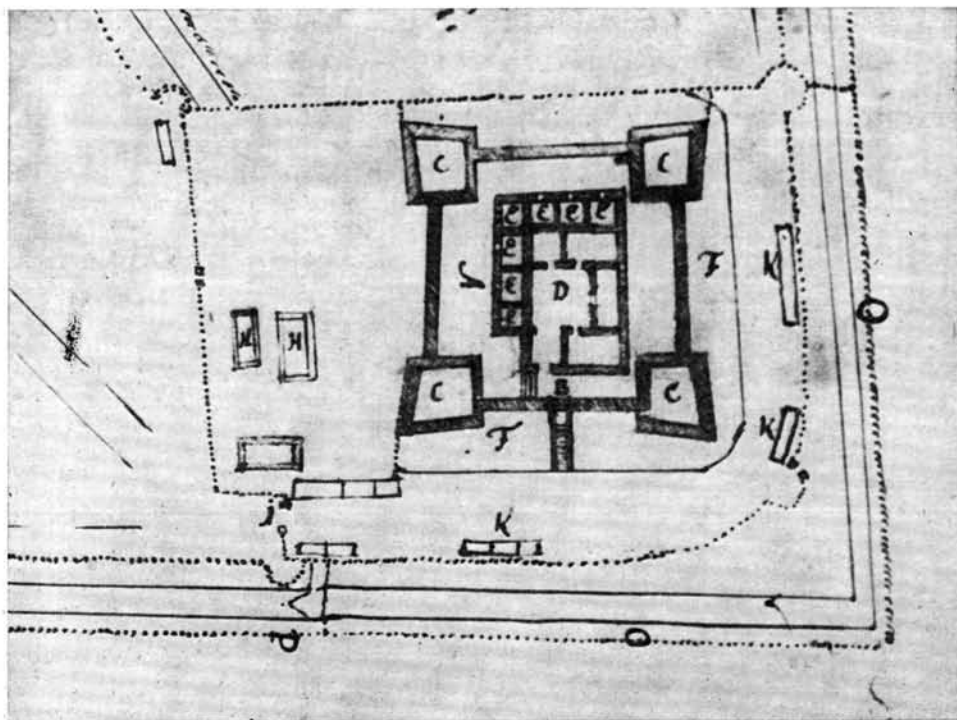
Ónod, pontosabban *Felsőónod* birtokot 1343-ban Nagy Lajos adományozta udvari apródjának, *bőcsi Domokos fia Péter*nek, a saját, továbbá apja és hat fivére részére.² Az utóbb *Czudar* nevet viselő, birtokáról ónodinak nevezett, szlavón báni méltóságra emelkedett Péter építtette a várat a XIV. század utolsó évtizedeiben.³ A vár építésének körülményeiről az örökösöknek a birtokok megosztása miatt támadt, húsz évig húzódó pereskedését 1416-ban lezáró királyi döntést tartalmazó oklevél tájékoztat.⁴

Péter, amint a későbbi oklevelekből megtudjuk, királyi engedély nélkül fogott az építkezéshez, és a várat a község plébánia templomának környezetében vagy éppenséggel a templom körül építtette meg, amelyre egy „nagy tornyot”, öregtornyot is emeltetett.⁵ A vár a síkságon, a Sajó mellett kis magaslaton épült. Péter bán az építkezést nem fejezte be, de a vár az ő életében már lakható lehetett, mert az oklevél szerint haláláig, 1395-ig vagy 1396-ig, saját külön lakóhelye, rezidenciája volt Ónodon, feltehetően a várban.⁶ Halálát követően fiaival együtt itt lakott özvegye is, aki a XV. század első éveiben befogadta ide Péter fivérének, Istvánnak fiát, Benedeket is embereivel együtt, hogy a zavaros időkben biztonságban legyen, míg végül 1405-ben Péter fiai, Simon és Jakab kiűzték innen.⁷

1413-ban a két fivér engedélyt kért és kapott Zsigmond királytól, hogy a vár építését befejezzék, egyúttal a király mint egyedüli birtokosokat megerősítette őket a vár tulajdonában.⁸ 1415-ben István fia Benedek fordult a királyhoz, sérelmezve, hogy unokafivérei az építkezés ürügyén jogtalanul lettek a

vár kizárólagos birtokosai, és ezért a király őt is megerősítette a vár ráeső részének birtokában.⁹ 1416-ban született végleges döntés az 1397 óta folyó birtokperben. Ekkor Zsigmond tüzetesen és egyértelműen megszabta, hogy a peres felek a várat a következőképpen osszák kétfelé egymás között: „úgy tudniillik, hogy annak egyik része, mégpedig a délről és keletről fekvő... a vár közepén, az említett plébánia templom fölött épült nagy torony felével együtt Benedeknek, a másik fele viszont, mégpedig az észak és nyugat felől fekvő az említett torony másik felével Jakabnak és Simonnak, és következőképpen örökösüknek maradjon örökre.”¹⁰ A család birtokleveleit illetően az oklevél úgy intézkedik, hogy azokat „az Olnod várában épült, fentebb írt toronyban egy *boltában*, azaz boltban helyezték el megőrzésre, a bolt ajtaját saját pecsétjükkel lezárva”, majd hozzáteszi: „a nagy torony ajtaja, amelyen át az ő, Simon és Jakab házából jelenleg a toronyhoz átjárnak, rekesztessék el, és bejáratul magán a tornyon egy másik közös ajtót kell készíteniük”.¹¹

Az oklevél leírása alapján a vár négyszögalaprajzú volt, és udvarát a négy égtáj felől vette körül a felsorolt négy épületrész. A vár első ismert részletes felmérése 1662-ből a vár magvát valóban négyszögalaprajzúnak ábrázolja.¹² Igaz, ekkor az udvarnak csak három oldalán húzódik épületszárny, míg két

1. kép. Az ónodi vár 1662. évi alaprajza

oldalon a körítőfalhoz — feltehetően a XVII. sz.-ban — hozzáépített helyiségek sorakoznak. Az 1662. évi alaprajz kétségtelenül sokszorososan átépített állapotot rögzít, de valószínű, hogy a vár megőrizte eredeti alapelrendezését (1. kép).

Az alaprajzon nem ismerhető fel az oklevélben említett *nagy torony*, sem a korábbi plébánia templom, amely fölött épült. A XVII. sz.-i várleltárak felsorolnak ugyan tornyot, a *Veres tornyot*, amelynek helyét azonban egyértelműen nem tudjuk az alaprajzon meghatározni. Az oklevélből megállapítható, hogy a vár magvát építéstörténetileg is a korábban épült templom alkotta, amelyet Szűz Mária titulussal először a pápai tizedjegyzék sorol fel 1332-ben.¹³ Ezt foglalta be Péter bán a várába, ahogyan a Kompoltiak is tették közel ugyanebben az időben kishánai váruk építésénél. A templom és a nagy torony helyét és maradványait régészeti ásatás deríthetné fel. Az oklevélből még arra a következtetésre juthatunk, hogy a XV. sz. elején a vár lakószárnya emeletes lehetett, miután Jakab és Simon *házaiból*, szobáiból nyílt bejárat a torony oklevelek őrzésére kijelölt, kétségtelenül emeleti *boltjába*.

A vár és a hozzátartozó falvak nagyrésze a Czudar család magvaszakadttával 1470-ben kölcsönös örökösödési szerződés alapján a Rozgonyiaké lett, akik a birtok felelését már 1440-ban zálogba vették.¹⁴ 1472-ben Ónod várát és tartozékait Mátyás király szerezte meg a Rozgonyiaktól, és ez királynői birtokká lett.¹⁵ 1508-ban II. Ulászló Tarczay János székelyispánnak zálogosította el, azzal a kikötéssel, hogy másfél évig semmilyen építkezést nem végezhet a váron. Ha azalatt valamilyen romlás mutatkoznék, azt a határidő letelte után javíttathatja ki.¹⁶ 1510-ben II. Ulászló Ónod várát ákosházi Sárkány Ambrusnak, Pozsony megye és a pozsonyi vár ispánjának, valamint két fivérének adományozta. Az adománylevel szerint azonban „épületektől teljesen megfosztottan és pusztán” adta Sárkány Ambrusnak a várat, és azt „igen sok költséggel és munkával fel kell építeni és helyre kell állítani”. Ezért a király hajlandó volt más várra és birtokokra kicserélni, vagy az építkezésre fordított költségeket készpénzben megtéríteni.¹⁷ A pusztulás okát nem ismerjük, és nincs adatunk arra sem, hogy az új birtokosok, akik 1515-ben még Ónod urai, helyreállították-e a várat.¹⁸

1516-ban Ónod várát és tartozékait már Perényi Imre nádor birtokában találjuk. Perényi, az ország ekkor egyik leghatalmasabb és leggazdagabb főura, abaúji, zempléni, borsodi és hevesi öröklött birtokai mellett második felesége, Kanizsai Dorottya révén több délvidéki vár és uradalom, 1515-ben pedig Siklós, korabeli néven *Soklyos* ura is lett. Ónod jövedelmeitől és egyéb jelentőségétől eltekintve kedvező szálláshelyül is kínálkozott a nádor gyakori utazásain családi székhelye, a Zemplén megyei Terebes és Buda, illetve Siklós között. Valószínűleg ez is indokolhatta, hogy Ónod megszerzése után azonnal nádori méltóságának megfelelő igényességgel kezdett itt is építkezni, ahogyan ugyanekkor Siklóson és a Heves megyei Debrón tette. Az építkezést nyilván az említett, 1508 és 1510 között bekövetkezett pusztulás, ill. a romos állapot is szükségessé tette, bár forrásainkból úgy tűnik, 1516-ban lakható volt a vár.¹⁹

Az ónodi építkezésről az uradalomnak az 1516—1510 évekből ránkmaradt számadásai és néhány levél tájékoztat. A számadások az ónodi uradalom különféle bevételeit és kiadásait tartalmazzák, és ha nem is maradtak

ránk hiánytalanul, és távolról sem tartalmazzák az összes építési költséget, viszonylag összefüggő képet nyújtanak az építkezésekről.²⁰ Mindenek előtt megállapítható, hogy a várudvar egyik oldalát szegélyező új szárny vagy egyik régebbi szárnyat kiegészítő toldalék alakjában egy nagyobb pincehelyiség, *celarium*, és mellette egy kis helyiség, *ház* épült az udvar szintjén vagy alagsorszerűen süllyesztve, efölött pedig egy palota, *palacium*, továbbá az ehhez felvezető, a kor szokása szerint külső lépcső. A pincéről annyit tudunk meg, hogy kőkeretezésű, kétszárnyú ajtaja volt, a szárnyak számát a számadásokban részletezett négy *sark*, négy *heweder* és egy *zar* tanúsítja.²¹ A pincének két ablaka is volt, amelyekre egy-egy vasrács készült.²² A „pince melletti kis házat” is ajtaja vasalásával kapcsolatban említik.²³

A *palacium* kifejezés a korabeli általános szóhasználattól eltérően ebben az esetben nem egyetlen palotatermet jelentett, hanem a mai értelemben vett, több helyiségből álló palotát. Erre több számadástétel utal. Így az egyik „az új palota házai” (ti. szobái) ajtóinak készítéséről szól.²⁴ Más tételek szerint pedig „az új palota” négy ajtajához négy ütköző (*ewthkewzew*) készült, továbbá nyolc heveder és nyolc sarkvas,²⁵ ezek az ajtók pedig nyilván nem egyetlen terembe nyíltak. Több tétel külön megemlíti a palotaszárnyban a „nagy szobát”, ill. „nagy palotát”.²⁶ A *palacium* helyiségeiben nyilván fagerendázatos mennyezet volt. A tetőzetet zsindelemmel fedték, amit *Thwran* vásárolt *vörös földdel* vörösre festettek, ahogy ez nemcsak ebben az időben, hanem még a XVII—XVIII. sz.-ban is szokás volt. Ezt a *vörös földet* nevezi az 1520. évi leltár *cinobrium rubrum*nak, amiből ekkor két mázsával tárolnak a várban.²⁷

A palota belső kiképzésére csak néhány adat utal. Az ajtók és ablakok — legalább is részben — olasz kőfaragók által faragott, és így bizonyára reneszansz tagozású kőkeretezéssel készültek.²⁸ Az ajtószárnyak anyaga hársfa deszka volt,²⁹ vasalásuk a már említett *sark was*, *heweder*, *zar* és a kőkeretre helyezett *ewthkewzew*, amihez a rászegező zár nyelvei ütköztek. Az ablakok üvegezettek voltak, egyik tétel szerint „az új palotában az üvegablakokhoz húsz vasvesszőt csináltattak”, egy esetben pedig Kassán vásároltak rézvesszőket, nyilván az ólomüvegezést tartó osztókat. 26 vashorgot is készíttetnek, feltehetően az ablakszárnyak kitámasztására vagy zárására.³⁰

A *nagy szobában* bécsi csempékből, *kályhák*ból raktak *kemencét*, kályhát, amelynek alapzatául kőfaragók készítettek *padot*, továbbá kürtőt, a kovács pedig belső vasalást.³¹ A számadásokban egyetlen berendezési tárgyat említenek, egy „ágy sátrát vagy lefedését”, feltehetően egy ágymennyezetet, amit Terebesről hoztak Ónodra.³²

A külső lépcsőt a számadások csak az ehhez kovácsolt nagy és kis szögekkel kapcsolatban említik.³³ Ezek azonban nem bizonyítják szükségképpen, hogy falépcső volt, mert a szögeket a tetőzetéhez használhatták.

A palota és az alatta fekvő pince az 1662. év földszinti alaprajzon látható és a XVII. sz.-i leltárakban szereplő helyiségekkel biztonsággal nem azonosíthatók. Az 1636. évi leltárban szereplő „az Pincze felé való Palota” talán a Perényi-féle palota,³⁴ hasonlóan az 1670. évben szereplő „Urunk háza” (benne két ajtó, „Ónban foglalt, négy négy fiokos, öregh ablak jó, kettő, kívül fűtő zöld kályhás foldozott kemence”). Ez alatt sorolja fel a leltár a „Sáfár ház, meli az hoszszu Palota alatt vagion” és a „Kis Sáfár ház, meli az Másikbul

nyilik” megjelölésű helyiségeket, ezek pedig megfelelhetnek a számadásokban szereplő *cellarium*nak és a „mellette levő kis háznak”.³⁵

1519-ben a várban fenyődeszkából faházakat is építenek, ill. újjáépítenek, egyik számadástétel szerint a ”régi házak fölött”. Lehetséges, hogy az 1508 és 1510 közötti pusztulás során semmisültek meg a korábbiak, talán tűzvész pusztított ekkor a várban, és ezért írnak ezek újjáépítéséről. A faházak sorában ebédlőt, *pransoriumot* is említenek.³⁶

Ugyancsak 1519-ben építik vagy fedik újra a *parkant*, ami a korabeli szóhasználatban elővéd bástyát, barbakánt jelentett.³⁷ A *párkányban* említik a vár nagy kapuját, egy tétel pedig két kaput, mindkettő *emelchews*, azaz felvonóhidas. A nagy kapu mellett két számadástétel szerint *Bastia* állt, amelyet 1520-ban fedtek újra.³⁸ A vár előtt 1518-ban egy *umbraculum*, árnyékvető szín is épült, amilyenről más váraknál is olvashatunk, és talán az őrség vagy a kinn várakozók tartózkodására szolgált.³⁹ A vár árkát, *körüljáróját* az árokásáshoz szükséges szerszámok, *árkolók*, kapák készítésével kapcsolatban említik.⁴⁰ Két számadástételben olvasunk a vár kis kertjéről, amelyet a közeli sajlóádi pálos kolostor remete szerzetesei tettek rendbe és ültettek be fákkal.⁴¹ A váron kívül a számadásokban szerepel még a majorház, továbbá az ónodi és bócsi vízimalom, amelyeket szintén helyreállítanak.⁴²

A számadások alapján követni tudjuk az építkezések menetét. Sajnos az 1516. évi számadások nagyon hiányosan maradtak ránk, és ezért a munkák kezdetéről adataink igen hézagosak. Erről az évről nincsenek közvetlenül építkezésre vonatkozó tételek, a vasszámadások csak a kovács által az építkezéshez készített szegeket és ajtóvasalásokat sorolják fel. Az 1517. évi számadásokból azonban egyértelműen kitűnik, hogy a pince és palota falai akkor már állnak. Igaz, 1517. február 14-én még hat rakás terméskövet számolnak el, és márciusban, majd májusban is fizetnek még kőfejtésért, továbbá egy kemence meszet is égettetek akkor,⁴³ de ezeket az építőanyagokat máshol is beépíthették, a mésszel pedig, amelyből például májusban habarcsot kevertek, vakolhattak is.⁴⁴

1517 májusában már tetőt húznak a palota fölé, és be is zsindelezik.⁴⁵ A tető azonban ekkor nem készült el teljesen, mert szeptemberben további három hétig dolgozott rajta az ács.⁴⁶ Ugyancsak szeptemberben fizették ki a pinceajtó kőkeretét,⁴⁷ és a hó végén, ill. október elején helyezték el a palota kőablak- és ajtókeretezéseit.⁴⁸ 1518-ra már csak befejező munkák maradtak. Februártól áprilisig asztalos és üvegező dolgozott itt,⁴⁹ márciusban és áprilisban kőfaragók is, novemberben pedig a *nagy szoba* kályháját rakták.⁵⁰ Ebben az évben már lakhatók lehettek az új palota helyiségei, mert a nádor feleségével, két fiával, Ferencsel, a püspökkel és Péterrel, valamint nagyszámú előkelő vendéggel gyakran időzött a várban.⁵¹ Az építkezés befejezésére utalhat az is, hogy 1518. április végén rendbe tették a vár kis kertjét. 1519 márciusában az év elején elhunyt nádor özvegye Valpórol küldött ácsokat Ónodra, akik június közepéig a várbeli faházak újjáépítésén és a *párkány* tetőzetének készítésén dolgoztak.⁵² Augusztusban és szeptemberben tetőfedők, *heazok* fedték le zsindeellyel a faházakat és a *párkányt*.⁵³ Az 1520-ból ránkmaradt néhány számadásban csak a nagy kapu melletti *bastia* fedéséhez vásárolt zsindeleyszögek utalnak építkezésre.⁵⁴

A számadásokból megismerjük az építkezéseken dolgozó mesterek és.

munkások egy részét. Nincs említés az épület falait, boltozatait rakó és vakoló kőművesekről. 1520-ban egyetlen tétel említ *cementarius*okat, akik talán kőművesek voltak.⁵⁵ Bővebben szólnak a számadások kőfaragókról. Csupán egy tételben szerepel a budai Ferenc kőfaragó mester, akinek 1517. szeptember 18-án a nádor utasítására hat forintot küldenek Budára a palota ablakának munkájáért.⁵⁶ A bejegyzés egyértelműen egyetlen ablakról szól, amely az árából következtetve nagyobb és díszesebb keretezés lehetett, ezt azonban más adat nem erősíti meg. A mester, úgy tűnik, nem járt Ónodon, mert járandóságát Budára küldték, feltehetően a keret leszállítása után.

A palota többi kő ajtó- és ablakkeretezését a siklósi Pál mester kőfaragó készítette legényeivel, akiket a nekik segédkező napszámosok béréről szóló 1517. szeptember 30-i számadástétel mellesleg említ.⁵⁷ Pál mesternek az említett munkáért október 5-én öt forintot fizettek, nyilván csak részfizetségként.⁵⁸ Kézenfekvő a feltevés, hogy *magister Paulus* olasz volt segédeivel együtt, és a siklósi vár 1517–18-ban készült reneszánsz ajtóinak, kandallóinak és más faragványainak is ő volt a mestere. Erre azonban csak hasonló ónodi leletek szolgálthatnának bizonyágot.

Nincs bizonyítékunk arra sem, hogy az 1518 márciusában felsorolt olasz kőfaragók azonosak voltak az említett siklósiakkal.⁵⁹ Ez ellen szól az 1518 áprilisi bejegyzés, amelyben az „olasz kőfaragók Siklósról” szövegben a „Siklósról” (de Soklios) megjelölést áthúzták.⁶⁰ Valószínű viszont, hogy ezek ugyanazok a kőfaragók, akik 1518. november 14-től december 18-ig a *nagy szoba* kályhájának *padját* és *kürtőjét* faragták, és Perényi 1518. december 18-i levele szerint Debrőről érkeztek vissza, ahol szintén dolgoztak a váron.

Legtöbbször és legtovább, 1516-tól 1518 végéig az olasz Péter kőfaragó mester neve szerepel, sajnos azonban munkájáról a rávonatkozó kilenc számadástétel egyikében sincs szó, csupán természetbeni járandóságait és egyikben készpénz fizetségét sorolják fel. Ezek arra utalnak, hogy a mester néhány legénnyel Perényi állandó szolgálatában állt éves szegődménnyel, salláriummal,⁶² és több építkezését irányította, közöttük az ónodi várét is.⁶³

Az 1517. szeptember 13-i bejegyzésekben két miskolci kőfaragó is szerepel. Miskolci György a pinceajtó keretének faragásáért kapott egy forintot, talán igénytelenebb, egyszerűbb munka lehetett, amit vidéki mesterre is bízhattak.⁶⁴ A másik Miskolci Ambrus, a pince köveinek vágásáért kapott egy forintot, talán az előbbi keret köveinek fejtéséért, tehát inkább kővágó, kőfejtő mester volt, akit a korabeli terminológia éppúgy lapidának nevezett, mint a kőfaragót.⁶⁵

Egy harmadik környékbeli mester, a diósgyőri Balázs mester nem kőfaragásért, hanem egy kemence mész égetéséért kapott négy forintot.⁶⁶

Kőfejtők az említettekén kívül is szerepelnek a számadásokban. 1517. február 14-én aranyosi (Bükkaranyos) cseh kővágóknak fizettek hat rakás falazóköért hat forintot.⁶⁷ 1517. március 15-én az uradalomhoz tartozó megyszói bányában vágott kőért Syka Pálnak adnak három forintot, május 8-án pedig két forintot.⁶⁸ Ebben az esetben is falazókőről volt szó.

A palota tetőzetét a pesti Bereck ácsmester készítette, aki 1517 májusában több hétig dolgozott negyed-, majd harmadmagával ezen, és hetenként előbb öt, majd négy forintot kapott.⁶⁹ Szeptember elején érkezett ismét Ónodra,

és 18-án számolták el a szekér költségét, amellyel Pestről ideszállították.⁷⁰ Három heti munkáját szeptember 29-én fejezte be másodmagával, és ezért nyolc forintot fizettek neki.⁷¹

1517. május 17-én a szomszédos Bócsról való négy ácsnak fizettek 60 dénárt három napra. Feltehetően Bereck mesternek segédkeztek ekkor.⁷² Május 25. és 30. között hat, majd öt, végül négy napszamosnak is fizettek napi öt, utóbb négy dénárt, akik az ácsok számára csigával húzták fel a palota falaira a nagy gerendákat, majd a zszindelyt.⁷³ 1518 áprilisában a napi borosztás számadásában két pint borral felsorolnak „tót” (*slavus*) ácsokat. A korabeli szóhasználat szerint ezek horvátok lehettek, esetleg a nádor dél-dunántúli birtokairól.⁷⁴ 1519 márciusában Kanizsai Dorottya a Szerém megyei Valpóról küldi Ónodra Máté ács mestert három társával. Ezek március végén érkeztek ide, és június 13-án indultak haza úrnőjük sürgetésére, miután a faházakat és a *párkány* tetőzetét újjáépítették.⁷⁵

Az asztalosmunkák közül a *házak*, a palota helyiségeinek ajtajait István mester készítette, akinek szolgálataiért 1517. március 25-én két forintot fizettek.⁷⁶ Az 1518. évi számadásokban február 17-től április 11-ig szerepel nevének említése nélkül asztalos, aki a bejegyzések szerint harmad-, majd másodmaga dolgozott.⁷⁷

Az ablakok üvegezését ugyanebben az időszakban készítette egy szintén megnevezetlen üvegező mester.⁷⁸ Ez talán az 1517. március 15-i tételben említett Ferenc üvegező mester volt, akit akkor Terebesre küldtek, és 50 dénárt kapott útiköltségre.⁷⁹

Az ajtók, ablakok vasalásait, az ács munkákhoz igényelt kis és nagy szöveget, a pinceablakok rácsait, az üvegablakok *vasvesszőit* a helybeli Barnabás kovács készítette, aki a gazdaságban szükséges eszközöket is kovácsolta.⁸⁰ 1518-ban a Mohi-i István kovácsmester készíti a *nagy szoba* kályhájának vasalásait és „a vár körül szükséges sokféle más munkát”.⁸¹

Neve említése nélkül sorolják fel a kályhás-fazekas mestert is, aki a *nagy szoba* kemencéjét rakta.⁸²

A számadásokban szerepelnek segéd munkások, napszamosok is, akiket az akkor szokásos, de itt csak egy tételben használt *apró míves* megjelöléstől eltérően *laicus* megnevezéssel sorolnak fel.⁸³

A számadások idézett adatai alapján nem beszélhetünk — ellentétben *Balogh Jolán* megállapításával — ónodi építőműhelyről.⁸⁴ Még az azonos szakmájú mesterek is egymástól függetlenül dolgoztak. Semmilyen utalást nem találunk „műhely” fogalmát akár csak megközelítő, a mestereket összefogó építési szervezetre, ilyennek egységes irányítására. A szűkszavú számadástételek utalásai alapján legfeljebb az olasz Péter mesterről tételezhetjük fel, hogy az építkezés irányítója volt, de ez esetben is inkább „tervezője”, „fundálója”, mint a kivitelezésben közreműködőket koordináló műhely vezető mester. A pesti, siklósi, miskolci és más, pontosabban meg nem nevezett kőfaragók külön-külön megrendelésre, utasításokra készítették faragványaikat, és ezekért külön is fizették az egyes mestereket. A siklósi Pál, a pesti Bereck, az asztalos, az üveges, de még Péter mester is saját segédekkel dolgoztak, ezek tehát egyenként „műhellyel” rendelkeztek. A Debrőn is dolgozó kőfaragókról viszont még azt sem tudjuk megállapítani, egy mester, esetleg Péter alatt dolgozó legények, vagy

csak együtt munkálkodó szakemberek voltak-e, mint ahogyan a bőcsi vagy valpói ácsokról sem.

A mesterek és munkások fizetése erősen eltérő volt, amennyire a számadásokból megállapítható. Fizettek feltehetően előre kialakított árat a kész termékért, mint a két miskolci mesternek a kőkeretért, ill. a kővágásért egy-egy forintot, vagy a kovácsnak különféle készítményeiért. Lehetséges, hogy a budai kőfaragó is előre kialakított összeget kapott az egy palota-ablakért. Az Ónodra küldött siklói kőfaragó mester és a pesti ácsmester viszont az ott munkában eltöltött időre heti bért kapott a segédei után is. Az ács negyedmagával egy hétre öt, harmadmagával négy forintot kapott, amiből a segédekre egy-egy, a mesterre két forint juthatott. A siklói Pál mesternek heti öt forintot fizettek, de a számadás nem adja meg, hány segéddel dolgozott. Az 1519 tavaszán Ónodon dolgozó valpói ácsok otthon kaphatták meg bérüket, mert Kanizsai Dorottya idézett levelében csak útiköltséget és ellátást rendelt számukra, továbbá szükség esetére „valami csekély költőpénzt”, majd hazaútjuk alkalmával ismét annyi útiköltség kifizetésére adott utasítást, hogy „ne legyenek kénytelenek koldulni vagy lopni.”⁸⁵

A négy bőcsi ács 1517 tavaszán három napra összesen hatvan dénárt kapott, napi bérük tehát mindössze öt-öt dénár volt, amennyi a kőfaragóknak és a pesti ácsoknak segédkező *laicusok* napszámbére. Ezek feltehetően az uradalomhoz tartozó jobbágyságok voltak, és ezért kaptak ilyen csekély bért.

Az Ónodra rendelt mesterek és segédek élmezést is kaptak. A számadások mellett erről Kanizsai Dorottya levele a valpói ácsok kiküldéséről egyértelműen tanúskodik: „adjatok nekik ételmezt, amíg a munkát kell végezniük, enni is, inni is”. Ennek alapján napjában négyszeri étkezésben részesültek, hasonlóan más ott dolgozó mesterekhez.⁸⁶ A borelszámolásokról szerint a munkások napi boradagja általában napi egy pint volt.⁸⁷

A valpói ácsoknak az utasításnak megfelelően megérkezésükkor „apróságokra” egy forintot, majd elutazásukkor fejenként egy forintot, továbbá „segélyként” egy kocsa sót és egy singvasat is adtak.⁸⁸

Az olasz Péter mesternek, aki — mint feltételezzük — Perényi ónodi, debreceni és más építkezéseinek irányítója volt, a ránkmaradt számadások egyetlen tételében találjuk készpénz fizetségét, 1517. november 5-én, amikor a nádor utasítására hét forintot adtak neki.⁸⁹ Egyébként 1516-ban 16 köből gabonát, 7 kőst, 2 szalonnát, majd a vele dolgozó kőfaragókkal együtt további 2 szalonnát és egy vágó ökröt kapott. Ez utóbbinál a számadás megjegyzi: „Öreg ökör volt, foga is hiányzott.”⁹⁰ 1517-ben salláriumaként két félhordó bort adtak neki. Szegődménye tehát készpénz mellett bort, terményt, húst, sőt és talán egyebet is, például ruházatot is foglalt magában, mint az ónodi uradalom más konvencióiáé is.

Az építőanyagok beszerzésére is találunk adatokat a számadásokban. Terméskövet, mint már említettük, részben a megyaszói⁹¹, részben a bükk-aranyosi kőfejtőből szereztek. Mindkét bánya a későbbi századokban is biztosította a környéki építőkövet ellátását. Aranyoson a kőért meghatározott méretű rakásoként fizettek. A *rakas* 6 öl hosszú, 4 sing széles és magas volt, hozzávetőleg tehát 7,5 m³-t tett ki.⁹² A kőfejtéshez az ónodi Barnabás kovács is készített egyes szerszámokat. Az 1516. évi számadásban szerepel a kővágásnál használt

was Rwd és a nagy swlyok.⁹³ 1518-ban két vasalt szekeret vesznek az építkezéshez szükséges kő szállítására.⁹⁴

A faragáshoz használt kő lelőhelyét nem ismerjük. A pesti és a siklói kőfaragók otthon, tehát nyilván helyi kővel dolgoztak. Az 1520. évi leltár egyébként felsorol 25 darab megdolgozott, azaz kifaragott követ.⁹⁵ Falazótégla használatára csak az ebben a leltárban feljegyzett 3000 darab téгла utal.⁹⁶ Meszet, mint említettük, 1517-ben Diósgyőrben égettettek. 1520-ban a leltár szerint egy kemencényi meszet tároltak a várban.⁹⁷ Fa beszerzéséről több számadástétel szól. 1517 februárjában a közeli Mohi községben 9 hársfa deszkát vett az udvarbíró a palota ajtóinak készítéséhez.⁹⁸ 1519. május 1-én 100 fenyődeszkát vettek a faházak építéséhez és 380 lécet a *parkány* tetőzetéhez, majd további 200 lécet is a szikszói vásárban.⁹⁹ 1517 májusában ugyanitt vásároltak 3600 zszindelyt.¹⁰⁰ Hasonló mennyiség szerepel 1520-ban a vár leltárában is.¹⁰¹ A szikszói, miskolci és sajszentpéteri vásárban szereztek be ácsmunkákhoz szükséges szögeket is, így 1519-ben csaknem 30 000 zszindelyszöget és 3700 lécszöget,¹⁰² amit valószínűleg a szepes-gömöri hámorokról, talán Csetnekről vagy Pelsőcről hoztak a vásárokra. Nagyobb szögeket, például szaruszegeket, mint láttuk, a helybeli kováccsal is verettek, és ez készített szerszámokat is a vár szükségére, árokásó kapákat, csákányokat, *thaligahoz karykat*, azaz kerékabroncsot és *thengelt*, valamint a pinceajtó keretét készítő kőfaragóknak csákányt és 5 *Lywkazthoth*, „amivel a köveket kifúrják”.¹⁰³ A helyi kovácsok készítették a várkapuk felvonóhídjának, *emelchewjének talpait* és *rúdjaikat*.¹⁰⁴ Az ónodi és más Perényi-uradalmak vasszükségletét a tiszaluci vám biztosította, amelyen keresztül a felsőmagyarországi hámorokról a Tiszántúlra és az Alföldre szállították a vasat. 1517-ben július 13-a és október 18-a között 420, 1518-ban 700, 1519-ben június 12-től 427 *singvas* volt a luci vám vasbevétele.¹⁰⁵

A nagy szoba kályhájához bécsi kályhacsempéket vásároltak Perényi Imre rokona, Gábor embere útján, talán Pesten vagy éppen Bécsben.¹⁰⁶ Ezek a bécsi csempék feltehetően igényes művészi kivitelű, reneszánsz ízlésű *kályhák* voltak, amilyeneket a Miskolcon is szép számban működő hazai fazekasok nem készítettek.¹⁰⁷ A kályha rakását már ilyen *kályhás*, ill. *fazekas* végezte 1518 őszén.¹⁰⁸

Mint láthattuk, a ránkmaradt számadások hézagosságuk ellenére is viszonylag teljes áttekintést nyújtanak a kor egyik jellegzetes építkezéséről. Ez mind az építésmód, mind a szervezés, a mesterek, az anyagbeszerzés tekintetében erős hasonlóságot mutat az egri vár egy-két évtizeddel korábbi építkezéseivel, amelyekről a Bakócz-kódex és Estei Hippolit egri püspök Modenában őrzött számadásai tanúskodnak.¹⁰⁹ A stílusváltozások az építkezések technológiájában, szervezésében alig hagytak nyomot, mint ahogyan a korabarokk stílus meghonosodásakor a XVII. sz. derekán például I. Rákóczi György építkezéseiben is csaknem azonos viszonyokat találunk, mint 1516–20-ban Ónodon.

1520 után már nem állnak rendelkezésünkre részletes számadások. De ismertett adatainkból úgy tűnik, hogy 1520-ban a nagyobb arányú építkezések, a reneszánsz újjáépítés befejeződött, és ezzel a vár építéstörténetének korai szakaszai lezárultak. 1526 után, amikor Perényi Péter lesz Ónod egyedüli birtokosa, a kettős királyság, majd az egyre fokozódó török veszély miatt a vár szerepe is megváltozik. A vár ma látható sarokbástyás külső erődöve már a

megváltozott viszonyok és haditechnika követelményeinek megfelelően egy új építési szakaszban jött létre. Ezen az erődövön belül ma az ostromok és rombolás következtében csak a gyeppel benőtt domborzat sejteti az egykori épület-szárnyak körvonalait.

JEGYZETEK

1. A várról eddig megjelent egyetlen rövid monografikus írás: *Soós Elemér*: Ónod-vár története, hadi és műleírása. Bp. 1927. A vár 1526 előtti történetét mindössze néhány sorban foglalja össze (4. o.), ezekben is több téves adat. Szerinte a vár „első építkezési korszaka” a XIV. sz. végétől 1636-ig tart. (18. o.). Részletesebben csak az 1636 utáni építkezéseket ismerteti. Az 1516—19. évi számadások egy része alapján röviden említi az akkori építkezéseket és mestereket *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában I. Adattár, 698. o., továbbá A magyarországi műv. tört. V. kiadás. Bp. 1970. A renaissance kor művészete c. részben (213. o.) és legújabban Későrenaissance kőfaragó műhelyek, I. közl. (Ars Hung. 1974, 1. sz. 50.).
2. Anjou-kori Okmánytár (AO) IV. k. 306. A „két ekényi birtok vagy föld a Sajó folyó partján” akkor Michael de Agria, Péter rokona, örökös nélküli halála folytán vált eladományozhatóvá, miután Mihályt Olnadi Jakab fia Pál fia István önvédelemből megölte (AO V. k. 301. 1343 febr. 13.). Ónod várához utóbb a következő borsodi, zempléni és abaúji falvak tartoztak: Ónod (időnként mint mezőváros, oppidum), Örös, Szederkény, Luc a tiszai révvel és vámjával, Megyaszó, Kesznyéten, Nagy- és Kisbőcs, *Baas, Kez* és Csanáros részbirtok.
3. OL Dl. 10061. 1413. ápr. 23. Péter fiainak állítása szerint: „Castrum eorum Olnad vocatum. . . alias per prefatum quondam Petrum Banum patrem eorum construi et edificari inceptum.” Dl. 10332. Zsigmond 1415. ápr. 14-i oklevele szerint Czudar Benedek ezzel szemben azt állította, hogy Péter nem egyedül, hanem testvérével, Istvánnal, Benedek apjával együtt építtette a várat: „Stephanus pater eius, et Magnificus Petrus Banus similiter Zudar dictus de eadem Olnud Castrum eorum Olnud predictum. . . communiter et adinuicem et cum communibus eorum sumptibus et laboribus construi edificari faciendo. . .”
4. OL Dl. 10160. Zsigmond 1416. okt. 31-i, 1417. szept. 26-án megerősített oklevele kivonatosan tartalmazza 1397-től a perrel kapcsolatos vallomásokot és okleveleket.
5. Dl. 10061. Zsigmond 1413. ápr. 23-i engedélyében: „Quod quia alias prefatus quondam Petrus Banus Zudar pater ipsorum Castrum seu fortalitium in Oppido ipsorum Olnod predicto. . . absque gracia consensu seu annuencia nostre maiestatis construi edificari seu laborari fecisset”; Dl. 10160.: „Idem eciam Castrum per circuitum ecclesie parochialis in dicta Olnod in loco communi ante scilicet diuisionem rerum et hereditatum inter priores parcium factam per predictum petrum Banum de communibus rebus constructum et edificatum fuisse compertum extitit”, majd később: „Turris magne in medio ipsius Castri supra dictam ecclesiam parochialem constructe.”
6. Dl. 10160.: „Quod prefatus quondam Petrus Zudar Banus ad scitum sev memoriam hominum vsque vitam suam in dicta possessione Olnod specialem residenciam mansionemque propriam habuisset et quod Castrum ibidem existens domina consors et filij sui prenotati construere et laborare ad effectum deduci fecissent, sed hoc vtrum expensis proprys an ne se ignorari retulisset.”
7. Uo.: „quod domina relicta eiusdem petri Bani ac ipsi Jacobus et Symon ipsum et per consequens Castellanos suos per ipsum in Castro Olnod ipsos communiter tangente constitutos in cuius scilicet Castri dominium eadem domina ipsum in forma concordie intromisisset potencialiter expulisset” vallja Benedek képviselője, ezzel szemben a másik fél úgyvédjé: „vt prefata domina ipsum Benedictum hys proximis elapsis disturbiorum temporibus causa dacionis et proximitatis vt ipse Benedictus se absque lesione et dampno sine omni defendere posset, Castrum in predictum intromisisset.” Borsod megye alispánja, szolgabírái és esküdteji erről azt vallják: „quod ipse Benedictus Zudar in dicto castro Olnod personalem residenciam habuisset et quod dicta domina Relicta petri Bani Castellanium et homines ipsius Benedicti Castro de eodem excludi fecisset.”
8. Dl. 10061.: „Id graciose duximus annuendum vt ipsi predictum Castrum ipsorum Olnod appellatum (amit apjuk királyi engedély nélkül épített) constructum seu construi inceptum vsque finalem consummacionem ipsius Castri modis quibus congruit laborare edificare et

construi facere valeant atque possint. Idem Castrum Olnod seu fortalitium de nouo eisdem imperpetuum conferentes.”

9. Dl. 10332.
10. Dl. 10160.: „Dictum Castrum tanquam commune inter ipsas partes bimembriter decreuimus diuidendum. Ita videlicet quod vna pars eiusdem a parte scilicet meridiei et orientis habita illa scilicet porro que in diuisione alias in eodem Castro inter prefatos Jacobum et Symonem fratres eidem Symoni pro porcione deuenisset simulcum dimidietate Turris magne in medio ipsius Castri supra dictam ecclesiam parochialem constructe eidem benedicto, alia vero dimidietas eiusdem a parte scilicet Septemtrionis et occidentis habita cum alia dimidietate predictae Turris eiusdem Jacobo et Symoni parciunque heredibus in perpetuum remanerent.”
11. Uo.: „Ipsa Instrumenta originalia in vna ladula... in prescripta Turri in ipso castro Olnod constructa in vna Bolta seu testitudine Sigillis eorum proprys ad hostium ipsius Bolte impositis causa conservacionis reponerent... Id eciam expresso quod hostium dicte Turris magne per quod de domo eorundem Symonis et Jacobi ad predictam Turrim deprententi transiretur obstruerent aliudque hostium commune super ipsa Turri pro ingressu ipsius preparari deberent.”
12. OL NRA fasc. 1094. no. 41. *Soós Elemér* idézett munkájában ezt a felmérést Tállyai György „építőmester” munkájának tulajdonítja tévesen (i. m. 16.). Tállyai György valójában a vár udvarbírója, provisor volt, és nem építőmester.
13. Mon. Vat. I. 1. Pápai tizedszedők számadásai: „Ecclesie Beate Marie de Olnac.”
14. A zálogba vételről OL Dl. 13532. 1440. júl. 14. Czudar Jakab fia Jakab és a Rozgonyiak megállapodása birtokaik kölcsönös örökléséről 1467. márc. 16-ról, ill. Mátyás ezt megerősítő 1478. febr. 15-i oklevele Dl. 18139.
15. Rozgonyi Renoldus 1472. febr. 13-án Ónod várában keltezi egy kázmárki szőlőről szóló adománylevelét ónodi várnagyai, Barczai András és István részére, ekkor tehát a vár még a Rozgonyiak birtokában van (Dl. 83796.). 1472. jún. 2-án Renoldus és János azt vallják, hogy a várat és tartozékait Mátyás már birtokába vette: „quia nunc prefatus dominus noster Mathias Rex Castrum Onod Simulcum prescriptis possessionibus ac alys cunctis Juribus possessionariis et pertinencys quibusuis a prefatis Raynoldo et Johanne de Rozgon occasione cuiusdam Nupti facti prius cum eodem Raynoldo quodam tractatu... in manus suas Regias accepisset ac in perpetuum ab eisdem alienasset” (Dl. 17325.).
16. Dl. 21803. Buda, 1508. jan. 6.: „Castrum nostrum Olnod vocatum in comitatu Borsodiensi habitum alias ad Jus Reginalis Maiestatis pertinens, Simulcum Possessionibus similiter Olnod Zewderkin in dicta Borsodiensi, ac Keznyethewn lewcz Megyazo Chalanos kyewsew Bewlch in Zempliniensi necnon Bewlsew Belch in Wywariensi (továbbá szabolcsi falvakat) Johanni tharczay, necnon Generose domine Sare consorti ac Georgio lewstacio et francisco filys. periposque deinde Katherine Barbare Sophie et lucie puellis filiabus” (adja 7000 forint tartozás fejében zálogba) „quod idem Tharczay modo infra annum et medium nil Edificy et laboris in ipso Castro facere sew inchoare debeat sed si quippiam ruine reficiendum emergerit Elapso ipso termino vnius et medy Anni, huiusmodi reformationem et edificia facere et exercere possit que nos tamen iuxta verum superinde compotum (!) et rationem in sortem nostram recipiemus.”
17. Dl. 93753. Tata, 1510. júl. 13. Ulászló Pozsony váráért, amelyet Sárkány Ambrus 8000 aranyforintért magához váltott, továbbá a török által veszélyeztetett délvidéki végvárok, legfőképpen Jajca vára megmentésére adott 5000 aranyért adja Ónod várát és tartozékait: „(Exquo autem nos ipsum Castrum Onod omnino edificys destitutum et desolatum: eidem Ambrosio Sarkan dedimus Quodquidem castrum plurimis impensis et laboribus edificare et restaurare opus est) extunc nos prenominitis Ambrosio Sarkan aut fratribus vel heredibus eorundem: pro huiusmodi castro Onod cum pertinencys eiusdem aliud castrum simile cum bonis et possessionibus necnon equalibus redditibus et prouentibus vniuersis, prius et antequam castrum Onod prenominatam ab ipso Ambrosio vel fratribus et heredibus suis occuparetur Eisdem dare et assignare Eisdemque de impensis ad edificia eiusdem castri Onod fiendis: in pecunys paratis exoluere teneamur.”
18. 1514-ben Rozgonyi István kérésére II. Ulászló felkutatattja annak birtokaira, közöttük az ónodi várhoz tartozó falvak tulajdonjogára vonatkozó okleveleit és elrendeli bevezettetését e falvak birtokába (Dl. 15433. és 17125.). A bevezetésnek, mint Ónod birtokosa Sárkány Ferenc ellentmond (Dl. 24642.). Egy 1515. aug. 3-i oklevélben Sárkány Ambrus mint Ónod örökös ura szerepel: „Magnifico domino Ambrosio Sarkan de Akoshaza, perpetuo domino de Onnod. consiliario regio” (Dl. 82436.).
19. Meg nem jelölt forrás szerint előzőleg a Sárkány család 1513-ban Enyingi Török Imre bánnak

- 15 000 forintért eladta Ónodot, ő pedig 1516-ban a Valkó megyei Athya váráért adta cserébe Perényi Imre nádornak (Vármegyei Szociográfiák V. k. Borsod vm. 109.). A vár lakható voltára utalnak a számadásoknak azok az adatai is, amelyek szerint a nádor és felesége 1516-ban ismételtén átutazott Ónodon és például szeptemberben hét, majd négy napot időzött itt. (Dl. 26171.).
20. Valamennyi számadás és levél az OL Dl. állagában. Jelzetüket az egyes hivatkozásoknál közzéljük.
21. Dl. 26183. 9. 1. 1517. szept. 18.: „lapides hosti celarj”; uo., 7. 1.: „pro secacione lapidum celarj.” Dl. 26169. 5. 1. 1516. szept. „Ad porta (!) celary pro quatuor sark: et quatuor heweder et pro zar dedi syn was x;” Dl. 26182. 16. 1.: „ad nouum hostium celary wlgo quatuor hewederth.”
22. Dl. 26169. 5. 1. 1516. szept.: „Pro duobus craticulis ad duas fenestras celarj dedj syn was xii;” Dl. 26182. 16. 1. 1517.: „duas craticulas: ad duas fenestras celarj.”
23. Dl. 26181. 16. 1. 1517.: „sark wasath ad celarium: ac ad paruum domum penes celarium habitum.”
24. Dl. 26157. 7. 1. 1517. márc. 25.: „hostia domorum noui palacy”; Dl. 26181. 16. 1. 1517.: „pro hostia: noua domum palacy.”
25. Dl. 26169. 6. 1. 1517. szept.: „Ad quatuor hostium (!) noui palacy pro quatuor wthkewsew dedj fabro syn was i.” Dl. 26181. 16. 1. 1517.: „ad quatuor hostium: quatuor wlgo ewthkewzewt,” „ad hostium palacy wlgo octo sark wasath.” Dl. 26184. 4. 1. 1518.: „ad quatuor hostia noui palacy feci laborare octo heweder et eciam octo sarkwas.”
26. Dl. 26183. 7. 1. 1517. szept.: „pro fornace stube.” Dl. 26215. 3. 1. 1518. nov. 14.: „fornacis... magne stube”. Dl. 26192. 5. 1. 1518. nov. 14.: „ad Magnam Stubam.” Dl. 26199. 2. 1. 1518. dec.: „In magno pallacio fornacem.”
27. Dl. 26156. 15. 1. 1517. máj. 29.: „qui silindria perchigam traherunt ad tecturam domus.” A zsindeley festésére Dl. 26157. 5. 1. 1517. márc.: „Eadem die pro tera rubea: ad thwra: misi officiali eiusdem fl i (Eadem die qui propter teram rubeam inerat ad thwra pro expensis fl i.” Dl. 26219.: „Cinobrium rubrum duo masa.” 1508-ban például az egri székesegyház fedéséhez is vörös földdel színezett zsindeleyt használtak, ahogy a modenai számadásokban feljegyezték: „emit ipse Farkas terram rubeam Bude pro cilindriis ecclesie”. Ezt olajjal keverték: „duo vasa olei lini pro faciendis rubeis cilindriis” (Détshy Mihály: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai, Műv. tört. ért. 1964/1. 5. és 123. jegyzet). Sárospatakon a várkastély tetőzetének helyreállításához a XVII. sz. közepén is ilyen fedést javasolnak.
28. Dl. 26183. 8. 1. 1517. szept. 18-i és 10. 1. okt. 5-i tétel.
29. Dl. 26157. 5. 1. 1517. márc.: „Emi in mohy excomissione domini asseres tilias viiii pro hostia palaty d L.”
30. Dl. 26157. 7. 1. 1517. márc. 25.: „Ad fenestra vitrea in noua palacy feci laborare cum fabro Barnaba virghas ferreas xx d xxv.” Dl. 26181. 14. 1. 1517. nov. 13.: „dedi propter virgam cuprj ad fenestram vitream pertinentem ad cassouiam d xii.” Dl. 26184. 3. 1. 1518.: „feci laborare ad fenestras vitreas xxvi horgoth. et dedj ferrum i.”
31. Dl. 26183. 7. 1. 1517. szept. 9. k.: „Ex commissione domini palatini famulo Magnifici domini Gabrielis Nicolao Nagh nomine ad fodulas becienes pro fornace stube dedi ff x.” Dl. 26215. 3. 1. 1518. nov. 14—dec. 12.: „dominico die post Beati Martini Episcopi, feci Incipere pro prebenda: Lapidinis qui: paad: fornacis: et Caminum magne stube; et fornacis Magistro: In eadem disponenti: Et duravit vsque dominicum diem post Conceptionis: Marie: vinum i.” Dl. 26192. 5. 1. 1518. nov. 14.: „fabro pro laboracione ferramenti fornacis de interiore partes: ad Magnam stubam dedi pro suo seruicio fl i.”
32. Dl. 26193. 23. 1. 1518. máj. 29.: „misi seruitorem meum ad therebes... pro tentorio vel copertorio lecti.”
33. Dl. 26169. 5. 1. 1516. szept.: „Ad clauiculos magnos pro gradu: cum Minoribus qui fuerunt ii dedj syn was viii.” Dl. 26156. 11. 1. 1517. máj. 10. k.: „feci laborare pro gradu: et ad noua palacj tectura et copertura: claues magnos xii et paruos vel minores ii et dedi d xxxx.”
34. OL U et C. fasc. 25. no. 37. Kivonatát közölte Dr. Baranyai Béláné, A Műv. tört. Dok. Közp. Forráskiadványai IV. Urbaria et Conscriptioes 2. f. 498—9. o.
35. OL U et C. fasc. 25. no. 41. Kivonata i. m. 500—1. o.
36. Dl. 26213. 3. 1. 1519. ápr. 11.: „pro coperturis tectisque domorum ligneorum que de Nouo redificantur In arce.” Dl. 26197. 7. 1. 1519. máj. 1.: „pro Copertura domorum ligneorum de asserebus de nouo constructarum; uo., 8. 1.: „pro Edificacione domorum ligneorum. supra domos antiquos.” Dl. 26198. 3. 1. 1519. máj. 29. k.: „pro Edificio pransory: In arce.”

37. Dl. 26199. 7. 1. 1519. márc. 27—ápr. 2.: „reedificantes domorum lignearum atque parkan.” Dl. 26211. 7. 1. 1519. máj. 1.: „pro copertura tecti parkan.” Dl. 26212. 3. 1. 1519. júl. 22.: „pro reformacione parkan Laquearia Lecheth.”
38. Dl. 26188. 3. 1. 1518.: „pro porte: emelchew: In parkan exhistentis.” Dl. 26200. 3. 1. 1519.: „ad magnam portam In parkan: sitam.” Dl. 26230/I. 7. 1. 1520. ápr. 8.: „Ad Magnam portam seras tres emi ff ii.” A párkányban levő két kapura Dl. 26198. 3. 1. 1519. máj. 29.: „ad ambas portas. wlgo Emelchew: ad parkan.” A bástyára Dl. 26169. 4. 1. 1516. szept.: „Ad hostium porte basthia: pro sark et heweder et zar dedi syn was vi”; Dl. 26230/I. 7. 1. 1520. ápr. 8.: „Clauculas silindras (!) ad Bastia penes Magnam portam ^m emi ff ii.”
39. Dl. 26184. 4. 1. 1518.: „feci laborare Clauiculos magnos scarwzegh xvi. pro vmbraculo ante castrum et dedi ferrum v.” Dl. 26193. 46. o.: „cum eodem fabro feci laborare pro vmbraculo ante castrum: magnos clauiculos wlgo xvi szarwzegh d v.” Hasonló „umbraculum” állt például Bács vára kapuja előtt (*dr. Horváth Alice* szíves közlése).
40. Dl. 26184. 3. 1518.: „Nouem ligoes ad necessitatem circuitus castris. . . ad eandem necessitatem circuitus castris feci laborare tres fossorium (!) et dedi ferra ii.” Dl. 26193. 46. 1. 1518. dec. 18.: „Cum eodem fabro feci laborare ad necessitatem circuitus castris vnum sarkulum de nouo: et alios veteres reformauit.”
41. Dl. 26216. 6. 1. 1518. ápr. 27.: „Fratres heremite qui ortum disposerunt.” Dl. 26190. 3. 1. 1518. ápr.: „fratribus heremitis de Laad qui ortum paruuum laborauerunt et arbores plantauerunt dedi fruges cub viii.”
42. Dl. 26169. 6. 1. 1516. szept.: „Ad quatuor securim circa domum alodialem.” Dl. 26156. 10. 1. 1517. máj. 10. után: „Ittem fabro barnaba: ad duos currus: ad domum alodialem omnia attinencia quod laborauit scilicet clauem derek zegh: et Marokwas: et vas karika: ac ad nouam portam: sarkwas dedj d lxxiii.” Dl. 26186. 3. 1. 1518.: „Magistris Molendinatoribus cum seruatoribus Molendinum Bewlc et vadum laborauerunt.” Dl. 26208. 3. 1. 1519. dec. 13.: „Molendinatori de Bewlch. cum quo feci Nouiter Molendina in eadem Bewlch. Inferius. condestruere facere: et reformare: pro suo Labore ad conuencionem suam dedi fl vi.” Dl. 26230/II. 5. 1. 1520.: „post reformacionem molendini simul cum tutamine aque wlgo gath.”
43. Dl. 26157. 4. 1. 1517. febr. 14., 6. 1. 1517. márc. 15., Dl. 26156. 9. 1. 1517. máj. 8. Mészégetésre uo., 15. 1. 1517. máj. 20.
44. A habarcskeverésre uo., 1517. máj. 7.: „laicis vii qui cimentum miscuerunt.”
45. Dl. 26156. 10. és 12. 1. 1517. máj. 10. és 17., továbbá uo., 14—15. 1. 1517. máj. 25—30.
46. Dl. 26183. 8—9. 1. 1517. szept. 18. és 29.
47. Dl. 26183. 8. és 9. 1. 1517. szept. 18.
48. Dl. 26183. 8., 9. és 10. 1. 1517. szept. 18., 30 és okt. 5.
49. Dl. 26216. 3. 1. 1518. febr. 25. és márc. 17. továbbá több más helyen.
50. Dl. 26215. 3. 1. 1518. nov. 14.—dec. 12. és másutt.
51. Az 1518. évi számadások több helyén.
52. Kiküldésükről Kanizsai Dorottyá 1519. márc. 20-i levele, Dl. 25603, ottani tartózkodásukról az 1519. évi számadások számos tétele.
53. Dl. 26199. 11. 1. 1519. júl. 31—aug. 6.: „habuimus laboratores: In parkan”; uo., aug. 7—13.: „habuimus In parkan: heazok.” Dl. 26214. 11. 1. 1519. szept. 4—10.: „laboratores: In parkan heazok.”
54. Lásd 38. j.
55. Dl. 26221. 4. 1. 1520. máj. 2.: „cementaris pinte i.”
56. Dl. 26183. 8. 1. 1517. szept. 18.: „Ittem feria sexta ante mathej magistro francisco lapicide de buda ad labores fenestre palaci misi Budam ex commissione domini palatini ff vi.”
57. Uo., 9. 1. 1517. szept. 30.: „Ittem feria quarta post eundem festum laicis vii: qui hostia palacy lapicidinis de Soklyos ad iuuauerunt per d v dedi d xxxv.”
58. Uo., 10. 1. 1517. okt. 5.: „Ittem Magistro Paulo Lapidice de Soklyos propter taborem hostium et fenestrarum palacy secunda feria post festum sancti francisci ex commissione domini palatini dedi ff v.”
59. Dl. 26216. 3. 1. 1518. márc. 17.: „Lapidicinis”. Dl. 26193. 16. 1. 1518. márc. 15.: „laboratoribus lapicidinis”; uo., 1518. ápr. 4.: „exquo fuerunt lapicide quatuor”, és további tételekben ápr. 10-ig.
60. Dl. 26216. 14. 1. jobb hasáb (az 1518. ápr. 11—20. napokról szóló borkimutatásban): „Lapidicinis itals de Soklios p i” („de Soklios” áthúzza).

61. Lásd 31. j., továbbá Dl. 26192. 4. 1. 1518. nov.: „Lapidinis duobus: ad vnam ebdomadam qui locum fornacis vlgó pad: et caminum Magne stube laborauerunt et reformauerunt: pro laboracione eorum dedj fl ii.” Dl. 26193. 42—45. 1. 1518. nov. 15—dec. 18. tétélekben. Perényi Imre, Siklós, 1518. dec. 18-i levele Horváth Gergely ónodi várnagynak (Dl. 26215, 19—20. l.: „per illum currum qui venit ex debrew cum lapicidis.”
62. Dl. 26172. 9. 1. 1516. „Magistro petro lapidatori dedi de eodem molendino frugum cubulos xvi.” Dl. 26173. 1516.: „dedi ex commissione domini palatini lapicidinis: videlicet petro magistro: qui fuit antiquus bos: et carebat a dentibus.” Dl. 26169. 5. 1. 1516.: „Magistro petro italico dedi sales vii.” Dl. 26174. 1516.: „Item primo dedi Magistro petro italico lapidatori: de illo lardo: lardones ii”; uo., máj. 22—nov. 5.: „Magistro petro italico: cum suis seruitoribus dedi lardones ii.” Dl. 26181. 14. 1. 1517. nov. 5.: „ex commissione domini palatini dedi Magistro petro italico ff vii.” Dl. 26156. 4. 1. 1517.: „Item Magistro Petro italico, Lapidatorj dedi ex commissione domini palatini duo media vasa vini propter sallarium seruicy.”
63. Dl. 26215. 19—20. o. Perényi Imre, Siklós, 1518. dec. 18. Horváth Gergely ónodi várnagynak: „committimus vobis: vt presentibus visis: vt primum Is scilicet petrus istuc peruenerit: mox eidem currum vnum disponere velitis per quem vsque ad zwynye: ipsum deportari faciatis.” Dl. 26215. 1518. dec. 29.: „Feria quarta post festum Natiuitatis domini Ex commissione domini palatini et litteras eiusdem: per petrum lapicidam italum: ad castrum debrew vina vas media dedi ii.”
64. Dl. 26183. 9. 1. 1517. szept. 18.: „Eadem die Georgio lapicide de Myskolcz: qui lapides hosti celarj fabricauit dedi ff i.”
65. Dl. 26183. 7. 1. szept. 13.: „Ambrosio Lapicide de Myskolcz, pro secacione lapidum celarj dedi ff i.”
66. Dl. 26156. 15. 1. 1517. máj. 20.: „Item Magistro Blasio de dyosgyewr dedi pro vno camino cimenti in vigilia ascensionis domini ff iiiii.”
67. Dl. 26157. 4. 1. 1517. febr. 14.: „Eadem die cisoribus Lapidum Bohemis ad fodina (!) Aranyas pro congeries et particulis sex: vlgó vi Rakas, et quemlibet congeriem pro vno floreno ciserunt: et vna congeries: sex vlnas longitudinem habet: latitudinem vero cubitorum quatuor: et altitudinem similiter cubitorum quatuor habet et dedi eis fl vi.”
68. Dl. 26157. 6. 1. 1517. márc. 15.: „Eadem die pro cisura lapidum ad fodina (!) megyazo paulo syka dedi fl iii;” Dl. 26156. 9. 1. 1517. máj. 8.: „Paulo Syka de megyazo pro cisura lapidum: In festo scti Stanizlai dedi ff ii.”
69. Dl. 26156. 10. 1. 1517. máj. 10.: „magistro briccio carpentario quartusmet dedi ff iiiii;” uo., 12. 1. 1517. máj. 17.: „Magistro Briccio carpentario terciusmet pro suo seruicio dedi fl iiiii.”
70. Dl. 26183. 8. 1. 1517. szept. 18.: „Item Eadem die Blasio famulo meo: qui currum portauit post(?) magistrum Briccium carpentarium de pesth, ad laborandum tecturam palaci pro expensis dedi ff i d xxv.”
71. Dl. 26183. 9. 1. 1517. szept. 29.: „Magistro Briccio carpentario: de pesth, secundusmet ad tres septimanas, qui tectura palaci laborauit, In festo sancti Michaelis qui laborem finiuit dedi ff viii.”
72. Dl. 26156. 12. 1. 1517. máj. 17.: „Item eadem die pro quatuor carpentarys de Bewlch, ad tres dies dedi d LX.”
73. Dl. 26156. 14—15. 1. 1517. máj. 25—30.: „Item feria secunda qui carpentarys Ligna magna ad pallacia traxerunt per chigam, laicis vi per d v dedi eis d xxx / Item feria tertia ad eadem negocia laicis v per d v dedi d xxv / Item feria quarta pro eodem negocio laicis v per d v dedi d xxv / Item feria quinta: pro eodem negocio Laicis. v qui per chigam traherunt (!) per d v dedi eis d xxv / Item feria sexta Laicis iiiii qui silindria per chigam traherunt (!) ad tecturam domus d xvi / Item sabbato die Laicis quatuor qui per chigam traherunt dedi d xvi.”
74. Dl. 26216. 14. 1. 1518. ápr. 11—20.: „Carpentarys sclauis p ii.”
75. Dl. 25603. Kanizsai Dorottya, Valpó, 1519. márc. 20. Horváth Gergely ónodi várnagynak: „Egregie nobis dilecte, hos carpentarios nostros misimus sursum pro faciendis laboribus istic necessariis: quibus istic pro expensis dedimus florenos tres, committimus ergo vobis: vt laborem istic necessarium: vt informacionem inde haberemus: cum eisdem exerceri faciatis: dabit: eisdem victualia: quoad istic laborem exercere habebunt: comedere et bibere: si opus erit etiam aliquid parum expensam eisdem datis. vos scitis: qui labores istic faciendi sunt: cum illis ergo laboribus festinare faciatis: Nam et istic pro laboribus exercendis: ipsis necessariis sumus: volumus tamen istos labores prius consummari: quibus consummatis remittatis eosdem statim per currum aliquem ad Nos: Et detis iterum pro expensis viaticis florenos tres.”

- Megérkezésükről Dl. 26199. 7. 1. 1519. márc. 27—ápr. 2.: „ad Ebdomadam: dominice Oculi Mei: in qua Carpentary quatuor: de walpo huc onnod pervenerant: destinat(?) domine palatine reedificandarum domorum lignearum atque parkan: vsum(!) Castri et illorum dati sal ii”; ugyanebben a sószámadásban jún. 13-ig hétről hétre szerepelnek. Dl. 26197. 6. 1. 1519. ápr. 3.: „In Eodem dominico die Letare ierusalem Carpentarys de walpo. quos domina palatina huc onnod. destinauerat vczt magistro Matheo cum quatuormet personis pro parualys expensis dedj fi.” Szerepelnek 1519. ápr. 3-tól jún. 13-ig a Dl. 26215. borszámadásban, ennek 12. lapján hazatérésükről: „item Carpentary repatriarunt ab hinc: ad walpo: feria secunda post festum pentechosten.” Kanizsai Dorottyá 1519. jún. 5-én Valpó várából Horváth Gergelynek írt erélyes hangú levelében sürgette hazaküldésüket (Dl. 25606): „Nos binas quoque litteras dedimus ad vos: ad quas nihil hactenus rescripsistis, et commiseramus per huiusdi litteras nostras: vt Carpentarios nostros remittetis domum: vere nescimus: qui labores tam maximi istic haberentur: vt hactenus consummari non potuissent: quos labores necessarios vidimus: et decies potuissent laborari per tantum tempus: Quare presentibus striccius vobis committimus: vt ipsos carpentarios quamprimum remittatis(!) ad Nos: Nam et istic habentur labores sufficientes: qui per ipsos disponi deberent.” A levél külsején utóiratként: „Carpentarios autem nostros: cum tot expensis dimitatis: Ne vel mendicare et depredari cogantur:.”
76. Dl. 26157. 7. 1. 1517. márc. 25.: „feria quarta post letare magistro Stephano quia hostia domorum noui palacy disposuit pro seruicio suo fl ii.” A „disposuit” kifejezés nem utal egyértelműen az ajtók készítésére, esetleg csak elhelyezésükre, felvasalásukra. Ez esetben István mester a más tételekben említett kováccsal azonos, aki ajtóvasalásokat is készített.
77. Dl. 26216. 3. 1. 1517. febr. 25.—márc. 15.: „feria quinta ante dominicam reminiscere feci educillare pro prebenda videlicet mensipari terciusmet: et vitripari secundusmet: media vas vini: et duravit vsque secundam feriam post dominicam letare i;” márc. 17.—ápr. 11.: „Feria quarta post dominicam letare feci iniciare pro prebenda videlicet Mensipari: ac magistro vitripari et Lapidinis media vas: et duravit post octauam pasce i.” Élelmezésükkel szerepelnek 1518. febr. 17.-től ápr. 10.-ig a Dl. 26193. számadás 16—17. lapján is.
78. Lásd 77. jegyzet.
79. Dl. 26157. 5. 1. 1517. márc. 15.: „Dominico die oculi magistro francisco vitripari ad therebes dedi pro expensis d L.”
80. Dl. 26157. 7. 1. 1517. márc. 25.: „feci laborare cum fabro Barnaba virghas ferreas xx d xxv.” Dl. 26156. 10. 1. 1517. máj. 10. után: „Item fabro barnaba: ad duos currus . . . item cum eodem fabro” és további tételek. Dl. 26181. 15. 1. 1517. dec. 4. után: „Item cum fabro Barnaba feci anuere(?) sarkulos: lapidinis.”
81. Dl. 26181. 16. 1. 1517. dec. 4. után: „feci laborare . . . cum Stephano fabro” több tételben szögekért, vasalatokért és szerszámokért fizetett összegekkel. Dl. 26188. 3. 1.: „Magistro fabro ad Mohi pro ferramentorum laboracione.” Dl. 26192. 5. 1. 1518. nov. 14.: „Magistro Stephano fabro pro laboracione ferramenti fornacis.” Dl. 26193. 27. 1. 1518. jún. 30.: „Magistro fabro Stephano de Mohj quj laboravit multa necessaria circa castrum dedi pro laboracione d L.”
82. Dl. 26215. 3. 1. 1518. nov. 14.—dec. 12.: „fornacis Magistro.” Dl. 26199. 7. 1. 1518. dec.: „ollipari qui In magno pallacio fornacem Magistrarat. ad huc Circa festum Natiuitatis domini . . . ad conuencionem sal iii.”
83. Lásd 57. és 73. jegyzet. Dl. 26181. 11. 1.: „paruorum laboratorum.”
84. Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek, I. közl. Az előzmények (Ars Hung. 1974/1. 50. o.): „Egy-egy hatalmasabb főúr udvarában azonban állandóan és több helyen is tevékenykedő műhely alakult ki. Ilyen volt az a műhely, amely Perényi Imre nádor különböző birtokain folyó építkezéseket (Siklós, Ónod) végbevitte.”
85. Lásd 74. jegyzet.
86. Dl. 26214. 7. 1. 1519. márc. 27-től heti tételekben mutatja ki a vár szükségére és a négy valpói ács élelmezésére fordított gabona, ill. lisztmennyiséget. Az ápr. 24.—30. hétnél: „ad vsum Castri: Et ad quatuor Comesaciones Carpentariorum: qui ipsi quottidie quatuor vicibus Comederunt.” Heti sódagajaikról a Dl. 26199., borellátásukról a Dl. 26215. 9—12. l.; az 1519. ápr. 3-i tételnél: „diebus singulis eorum vnám pintam vini.” A vár építkezésén dolgozó mesterek az állandó személyzettel együtt kenyéren, boron és són kívül marha- vagy birka-húst, halat, vaját, sajtot és sört kaptak, lásd például a Dl. 26193. 16—17. l. bejegyzéseit az 1518. febr. 17.—ápr. 10. között a nagy palotában dolgozó asztalosok, üvegesek és kőfaragók élelmezéséről.
87. Lásd 86. jegyzet továbbá több borszámadásban.
88. Dl. 26197. 6. 1. 1519. ápr. 3.: „pro parualys expensis dedj fi i.” Dl. 26211. 7. 1. 1519. jún. 10.:

- „Magistro Matheo Carpentario de walpo pro vt Jusserat domina graciosa in litteris suis. Eidem matheo aliquas expensas dare, dedj. fl. i.” Dl. 26207. 6. l. 1519. jún. 13.: „Carpentarys de walpo videlicet Magistro Matheo cum quatuor met personis: ex commissione domine graciose ac ad litteras eiusdem pro via expensas dedi fl. iii.” Dl. 26198. 3. l. 1519. jún. 12.: „Magistro Matheo Carpentario de walpo cum repatriauit ad walpo pro Juvamine ipsius dedi ferra iiiii.” Dl. 26199. 10. l. 1519. jún. 13.: „Carpentarys de walpo vt repatriauerunt pro adiumento ipsorum: dati sunt sal iiiii.”
89. Lásd 62. jegyzet.
 90. Lásd 62. jegyzet.
 91. Lásd 68. jegyzet.
 92. Lásd 67. jegyzet.
 93. Dl. 26169. 4. l.: „Ad vnum was Rwd circa secacionem lapidum pertinentem dedi fabro syn was iii.” 6. l.: „pro magno swlyok ad secacionem lapidum pertinentem dedi syn was iii.”
 94. Dl. 26188. 2. l.: „emi currus duos ferratos per quos feci Lapidés conducere pro edificio Castri.”
 95. Dl. 26219. 2. l.: „Lapides fabricati xxv.”
 96. Uo.: „Item tegule iii.”
 97. Uo.: „Item Cimentum cum vna fornace.”
 98. Lásd 29. jegyzet.
 99. Dl. 26197. 8. l.: „Eodem die In eodem nundinis Zikzo: pro Edificacionem domorum ligneorum. supra. domos. antiquos. asseres. feniev per. d. tres. In numero i emere feci fl. iii;” Dl. 26211. 7. l.: „In nundinis Zikzo pro Copertura tecti parkan construenda sublaquearia: leech. Emere feci, iii, ac, Lxxx, In fl v.”
 100. Dl. 26156. 7. l.: „Item in opido Zykzo In nundinis cum Michaele Zekel de Bewlch feci emere silindria iii vi ff iii.”
 101. Dl. 26219. 2. l.: „Item Silindria iii.”
 102. Dl. 26197., 26211—3.
 103. Dl. 26169. 5. l.: „Ad thaligas: cum quibus teram portant pro thengeli et fuerunt viii dedi syn was iiiii/Pro clauiculis magnis ad zarwfa pro copertura noui palacy: que fuerunt Lxvi dedi syn was xiiii.” Dl. 26184. 3. l. 1518. apr.: „Nouem ligones ad necessitatem circuitus castri ferra iii / Ad eandem necessitatem circuitus castri feci laborare tres fossorium et dedi ferra ii / Cum eodem fabro feci laborare vnum sarkulum. chakan et dedi ferrum i / Ad paruas bigas. wlgo xiiii: thaliga pro laboracione karyka et thengel dedj ferra syn was ii.” Dl. 26182. 15. l. 1517. dec. 4. után: „Item cum fabro Barnaba feci anuere (?) sarkulos: lapicidinis quo hostia celarj laborauerunt et fabricauerunt et dedi d iiiii”; uo., 17. l.: „Cum eodem fabro feci laborare wlgo quinque Lywkazthoth: cum quo lapides fouisantur (?) d xv.”
 104. Dl. 26188. 3. l. 1518. szept. 8.: „Magistro fabro ad Mohi pro ferramentorum laboracione ad necessaria castri dum oportunum fuit: videlicet ad calces ad: vectes: pro porte emelchew: In parkan exhistentis dedi ferra xi.” Dl. 26198. 3. l. 1519. máj. 29.: „ad ambas portas. wlgo Emelchew: ad parkan: reforman(das) ad Calces: ad vectes et ad alia attinentia ferramenta exposita sunt ferra: senghwas Lx.”
 105. Dl. 26169. 7. l. 1517. júl. 13.—okt. 18.: „Eciam a festo sancte margarete virginis vsque festum sancti Luce ewangeliste per telonium Luch venerunt ferri syn was iiiii xx.” Ugyanebben a számadásban 1516 évben feltehetően pünkösdtől 365 „syn was” bevételét jegyzik fel. 1518-ra Dl. 28188. 1. l.: „In anno domini. 1.8. In thelonio Lwch: supervenerant ferra seng vas vii.” 1519-ben a jún. 12-től okt. 18-ig terjedő időszakra Dl. 26200. 1. l.: „a festo penthechosten vsque festum Sancti Luce ewangeliste venerunt In thelonio: Lwch hoc anno: In: toto ferra singhwas iiiii xxvii.”
 106. Lásd 31. jegyzet.
 107. *Détshy Mihály*: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein (1493—1596) II. Egri Múzeum 1964. évi évkönyve, 155—159. Az egri vár számára 1551-ben Bécsben vásároltak zöldmázás kályhacsempéket.
 108. Lásd 82. jegyzet.
 109. *Détshy*: Munkások és mesterek stb. I—II. Egri Múzeum 1963. és 1964. évi évkönyve.

DIE FRÜHE BAUPERIODE DER BURG ÓNOD

(Auszug)

Unter den Burgen des ehemaligen Komitats Borsod in Nordost-Ungarn spielte neben Diósgyőr die Burg Ónod — seit Ende des 16. Jhs. bereits als Grenzfestung gegen die Türken — die wichtigste Rolle. Von ihr sind nach Diósgyőr die beträchtlichsten Überreste erhalten. Doch zeugt von ihrer Vergangenheit auch ein recht reichhaltiges Urkundenmaterial. Dieses gibt nicht nur über die Baugeschichte der Burg, sondern auch über die Baupraxis der Gotik und Renaissance in Ungarn ausführliche Auskunft.

Ónod gehört nicht zur zahlreichen Gruppe jener Burgen, die nach dem Mongoleneinfall in der 2. H. des 13. Jhs. entstanden, sondern zu den wehrhaften Schlössern, die die aufsteigenden Adelsfamilien auf ihren neuerworbenen Gütern für ihren Familiensitz im 14—15. Jh. errichten liessen.

Das Gut Ónod erhielt 1343 Petrus von Bócs vom Anjou-König Ludwig I. dem Grossen als Besitz seiner Familie. Der später nach Ónod benannte, den Beinamen Czudar führende Petrus, Banus von Slavonien, liess um 1380 das ursprüngliche Schloss ungefähr 20 Km östlich von Miskolc, in der Tiefebene beim Sajó-Fluss bauen. Wie aus einer Urkunde Königs Sigismund von 1416 über die Teilung der Erbschaft zwischen den Söhnen von Petrus und seiner Brüder hervorgeht, hatte Petrus das Schloss rund um die Pfarrkirche der Ortschaft errichten lassen, wobei der Kirche ein „grosser Turm“ überbaut wurde. Die Söhne Peters erhielten zwei Seiten des Schlosses, sowie die Hälfte des Turms, ihr Neffe Benedictus die anderen zwei Seiten sowie die andere Hälfte des Turms, in welchem ein Gewölbe für den gemeinsamen Verwahrungsort der Familienurkunden bestimmt wurde. Das Schloss scheint also rechteckig gewesen zu sein, mit einem von den vier Flügeln umgebenen Hof, worin die Kirche stand. Dies entspricht dem frühesten Grundriss von 1662, jedoch sind auf diesem Kirche und Turm nicht mehr erkennbar, nachdem er bereits einen vielfach umgebauten Zustand darstellt, der jedoch die ursprüngliche Anlage beibehalten hatte.

Nach Aussterben der Czudar in 1470 kam Ónod in den Besitz der Rozgonyi's, die aber die Burg König Mathias Corvinus übergaben. Das königliche, bzw. Königinnenschloss verpfändete Wladislaus II. 1508 dem Adelsherrn János Tarczay, schenkte es sodann 1510 dem Gespan von Pozsony, Ambrosius Sárkány und seinen Brüdern, die es noch 1515 besaßen. Laut der Schenkungsurkunde stand das Schloss 1510 verödet und ohne jegliche Baulichkeiten.

1516 finden wir Gut und Schloss Ónod bereits im Besitz des Palatins Imre.

Perényi. Das Schloss lag sehr günstig als Absteigquartier auf den häufigen Reisen des Palatins zwischen seinen Familiensitzen in Nord- und Südungarn, Terebes und Siklós, sowie der Hauptstadt Buda. Dies, sowohl der 1510 erwähnte verwüstete Zustand dürfte der Grund gewesen sein, weshalb bereits 1516 grossangelegte Bauarbeiten in Angriff genommen wurden. Eine Anzahl von Verrechnungsbüchern aus den Jahren 1516—20 geben uns ausführliche Auskunft über diese.

Zunächst wurde ein „Keller“ und ein kleines Nebengemach, sowie ein Palast mit mindestens vier Räumen, darunter einem grossen Saal, oberhalb des Kellers errichtet. Der Bau dürfte einen Flügel des rechteckigen Schlosses gebildet haben und besass ein mit rotgefärbten Schindeln gedecktes Dach. Auf die Zahl und Beschaffenheit der Türen und Fenster lässt sich aus den Verrechnungen der Beschläge schliessen. Im grossen Saal wurde ein grosser Ofen aus Wiener Kacheln über einer steinernen Sockelplatte errichtet. Von den Einrichtungsgegenständen wird lediglich ein Betthimmel genannt. Um den Hof wurden 1519 über alten Baulichkeiten Bretterhäuser gebaut. Erwähnt werden noch eine Barbakane mit zwei Toren mit Zugbrücken, eine Bastion bei dem äusseren Tor, ein kleiner Garten, der Maierhof, sowie die Wassermühlen in Ónod und Nagyböcs.

Der Palastbau wurde 1516 begonnen und 1518 mit inneren Arbeiten vollendet. Aus den Verrechnungen ist uns ein Teil der Bauleute bekannt. Während keine Maurer genannt werden, sind mehrere Steinmetze erwähnt. Ein Palastfenster verfertigte Meister Franciscus von Pest, die weiteren Tür- und Fensterumrahmungen Meister Paulus von Siklós mit seinen Gesellen. Die Steinumrahmung der Kellertür lieferte Meister Georgius von Miskolc, die Steine dazu Ambrosius von Miskolc. Blasius von Diósgyőr (bei Miskolc) wurde für einen Ofen Kalk bezahlt. Der meisterwähnte Meister war Petrus Italus, der mit seinen Gesellen an mehreren Schlössern Perényi's als sein ständiger Angestellter tätig war. Auch werden „lápicide Itali“ erwähnt, die am Schloss Debrő und Ónod arbeiteten. Franciscus und Paulus scheinen ebenfalls Italiener gewesen zu sein, letzterer dürfte die erhaltenen Renaissance-Türen, Kamine und andere Arbeiten im Schloss Siklós 1517—18 verfertigt haben. Aus gesagtem kann man mit Gewissheit vermuten, dass auch der Palast von Ónod ein Renaissancebau gewesen war.

Das Dach des Palastes zimmerte 1517 Meister Briccius von Pest. 1519 schickte die Witwe des Palatins aus ihrer Burg Valpó in Südungarn vier Zimmerleute unter der Leitung des Meisters Matthäus nach Ónod. Auch Tischler, Glaser und Ofensetzer werden erwähnt jedoch ohne Namen. Die Beschläge, Nägel, sowie Werkzeuge und eiserne Bestandteile der Zugbrücken wurden durch die Schmiede auf dem Gut hergestellt. Handlanger (laici) werden bei der Errichtung des Daches erwähnt, die mit einer Winde Balken und Schindeln hochzogen, sowie den Steinmetzen bei dem Versetzen der Steinumrahmungen halfen.

Laut der Verrechnungen erhielten die Meister ausgedungenen Stück-, bzw. Zeitlohn in barem Geld, wie auch Naturalien, wie Lebensmittel, Verköstigung und Trunk.

Die Baumaterialien stammten zum Grossteil aus der Umgebung. Haustein

kam aus den nahegelegenen Steinbrüchen in Bükkaranyos und Megyaszó, Kalk aus Diósgyőr. In einem Inventar von 1520 werden auch Mauerziegeln erwähnt. Bretter, Latten, Schindeln, sowie Latten- und Schindelnägel kaufte man auf den Märkten der Nachbarstädte Szikszó, Miskolc und Sajószentpéter. Eisen lieferte der zum Gut gehörende Zoll bei der Furt in Tiszaluc, der jährlich 400—700 „Schieneisen“ einbrachte.

Nach 1520 sind schon keine Verrechnungen vorhanden. Doch scheinen nach diesem Jahr keine bedeutendere Arbeiten in Gang gewesen zu sein, nachdem der Palatin 1519 gestorben war. Die Niederlage bei Mohács in 1526 bedeutete auch in der Geschichte der Burg Ónod einen Wendepunkt und die frühe Bauperiode des Schlosses fand damals ihren endgültigen Abschluss. Das rasenüberwachsene, unebene Gelände innerhalb des äusseren Mauergürtels von der Mitte des 16. Jahrhunderts birgt vermutlich auch die Überreste der Bauten des späten Mittelalters.

Mihály Détsky

TOLCSVA MŰEMLÉKEI

JOÓ TIBOR—ZSÓRY JÓZSEF

A Zemplén hegység tövében és déli lankáin mintegy 100—150 méteres tengerszint feletti magasságban a Tolcsva patak két oldalán elterülő Tolcsva önálló tanácsú község a sátoraljaújhelyi járásban, 1638 hektáros területtel, 634 lakóházzal és 2445 lakossal.¹ „A Hegyalja leghíresebb bortermő községeinek egyike, a hegység Bodrog felé tekintő lejtőjének lábainál.”² A hivatalos Műemlékjegyzék 4 műemléki és 1 műemlékjellegű épületét sorolja fel.³

A fent említett adatokat mi elsősorban a műemlékek előfordulása és jelentősége szempontjából értékeljük e tanulmányban. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jelenleg 140 műemlék és 366 műemlékjellegű épület szerepel védettként, s ha figyelembe vesszük a megyében levő települések számát, akkor azt látjuk, hogy településenként átlagosan 1—2 műemléki védettségű épület található. A tolcsvai átlag ennek a háromszorosa, s ha csak a kiemelkedő jelentőségű — tehát „műemlék” — épületeket vesszük számításba, akkor a megyei állománynak a 3%-a Tolcsván található. A legtöbb községünkben, vagy nagyközségünkben ugyanis általában vagy egy-egy templom, vagy egy-egy kastély, esetleg két templom, vagy egy templom és egy kastély jelenti a műemléki állományt, míg itt egy gótikus templomon kívül 3 értékes és használható állapotban levő kastély található, de ezeken kívül még klasszicista kúriák és más faluképi jelentőségű épületek is magukra vonják a figyelmet. Figyelemre méltóak még parkjaik, gazdasági épületeik, s nem egyszer többszintes pincéik is. A négy legjelentősebb építmény több évszázados, s közülük két kastély ismertetésének, értékelésének különös jelentőséget ad az, hogy XVII. századi eredetűek, korabarokk építmények. Ebből az időszakból viszonylag kevés, s zömben erőteljesen átépített az emlékanyagunk; létrejöttük és fennmaradásuk egyaránt a Hegyalja különleges adottságainak köszönhető. Ezért szükségszerű az, hogy az épületek ismertetése előtt kissé részletesebben foglalkozzunk a település történetére és egyes birtokos családok történetére vonatkozó adatokkal is.

Ismeretes, hogy Tolcsva jelentős bronzkori emlékeknek is lelőhelye: határában — többek között — 4 db bronz-tekereszt, 16 db tölcsérded bronz-étképményt, 70 db egyéb bronz étképményt, 70 db bronz boglárt, bronz-láncot és 2 db borostyánkő nyakfüzért stb. is találtak.⁴ A Tolcsva patakot *Anonymus* is említi, leírva, hogy „... azt az egész földet lakosaival együtt Sátorhalmától fogva a Tulsuoá vízéig Ketelnek ajándékozta...”⁵ *Szirmay Antal* utal arra,⁶ hogy ezt a „földet az ő maradékai egész András királynak, Kopasz László

fiának az ideéig bírták is.” A település neve hajdan *Tulchua*, *Tolchowa*, *Tolchua* volt, majd később *Tolchwa*, *Tolchva*, *Tolczva*, *Nagy-Tolcsva* néven szerepel.⁷ A XIV. század közepéig szerepelt magyar nemzetségek között Zemplén vármegyei nemzetséggént tüntetik fel a Tolcsva nemzetséget, mint törzsökös nemzetséget,⁸ melynek egyik tagját Longeus néven 1234., 1236. — 1240. évi okmányok is említik,⁹ Balázs úr fiának érdekében pedig 1254-ben döntenek.¹⁰ 1255. augusztus 1-én IV. Béla a Tolcsva melletti Meszes falut Longeusnak adja, a beiktatására kiküldi „Comes Stephanus, filius Cadar, de Tolchua“-t és „Andronicum de eadem“-et.¹¹

1266. november 28-i oklevélben „*Vz de Tulchua*” szerepel.¹² 1312. augusztus 6-án Tolcsvai Uz fia Tolcsvai Uza mester és ennek fia Jakab szerepel I. Károly oklevelében,¹³ aki Szabolcs megyei birtokot ad nekik. Tolcsva egyébként már 1330-ban a pápai tizedjegyzékben is szerepel.¹⁴ 1335-ben az egri káptalan előtt Tolcsvai Langeus János nevű fiának László fia eladja az anyja után örökölt szabolcsi Devecser birtokot.¹⁵ (Anyja: „*filia scilicet Alexandri, condam Bani de Karaz.*”) Egy — 1336. január 18-án kelt — oklevél azt a pert ismerteti, amely az Olasziban birtokos Frederik fiai és tolcsvai nemesek között folyt az olasz birtok és a tolcsvai határ ügyében.¹⁶ Ez az oklevél tolcsvai nemesekként Dok fiait, Langeus fiait és Balázs fiait nevezi meg és sorolja fel. 1336. március 22-én I. Károly előtt Tolcsvai Langeus fiának Jánosnak fia László visszaadja Uza fia Imrénnek Sárát és Újfalut, amelyet Imre fivére Jakab zálogosított el neki, Toronyát pedig megtartja.¹⁷ 1336-ban a darnói prépostság Olaszival és Tolcsvával közös határainak bejárásán résztvesznek: „*Nobiles de Tochwa Magister Ladislaus filius Johannis et Petrus filius D(ok).*”¹⁸ 1342-ből oklevél ismeretes „*Magistro Ladislao, Filio Johannis filii Languius de Tolchua*” leánynegyed ügyében.¹⁹

1370-ben Újfalusi Uza fia Imre, ennek fia András és leánya Margaretha panaszt tesz, hogy „*Lanques et Egidius filii Ladislai de Tolchua*” az ő újfalusi és tolcsvai birtokukat magukhoz akarják ragadni.²⁰ 1379-ben Tolcsvai Langueus és jobbágyai által Perényi Imre fia Eliás familiárisai elleni ügyben — akik Tolcsva birtokról egy jobbágyot Újfalura akartak hurcolni — Lajos király intézkedik.²¹ 1380-ban Tolcsvai Imre özvegye és fia András, leányai: Margaretha és Ursula Perényi Péternek adják Sára felét tolcsvai birtokrész megváltása fejében.²² 1388-ban „*Langueus de Tolcswa*” panaszára vizsgálat van Perényi Péter fiai: János és Imre ellen, akik Tolcsváról terményt vittek el.²³ 1395. és 1396. III. 11.: Tolcsvai Uza Miklós leánya — Margaretha — a sárospataki klarissza kolostor apácája átengedi Debrői Miklós fia István mesternek és fiainak a rámaradt Tolcsva, Horváti és Újfalu rész birtokokat, amelyeket azok Zsigmondtól már megkaptak, cserébe kapja Toronyát, amelyet a kolostornak ajándékozhat.²⁴

1398. szeptember 1-én Debrői Miklós fia István mester perbehívta Tolcsvai Lanqueus fiát, Pált, mert az ellentmondott tolcsvai és környéki (Uza utódoktól kapott) birtokukba való beiktatásuknak. Pál ekkor elismerte felperes jogait és felosztották a birtokokat.²⁵ Az oklevél vonatkozó idézetét jegyzetben közöljük, mivel az 1398. évi oklevél által meghatározott három községrész pontosan megfelel az úgynevezett Szirmay, Dessewffy és Királyudvar (Rákóczi) kastélyok körzetének, s nyilvánvaló, hogy e kastélyoknak hajdani kúria elődje volt azok helyén, vagy közelében! 1396. július 13-i oklevél²⁶ Tolcsvai Egyed özvegyét és

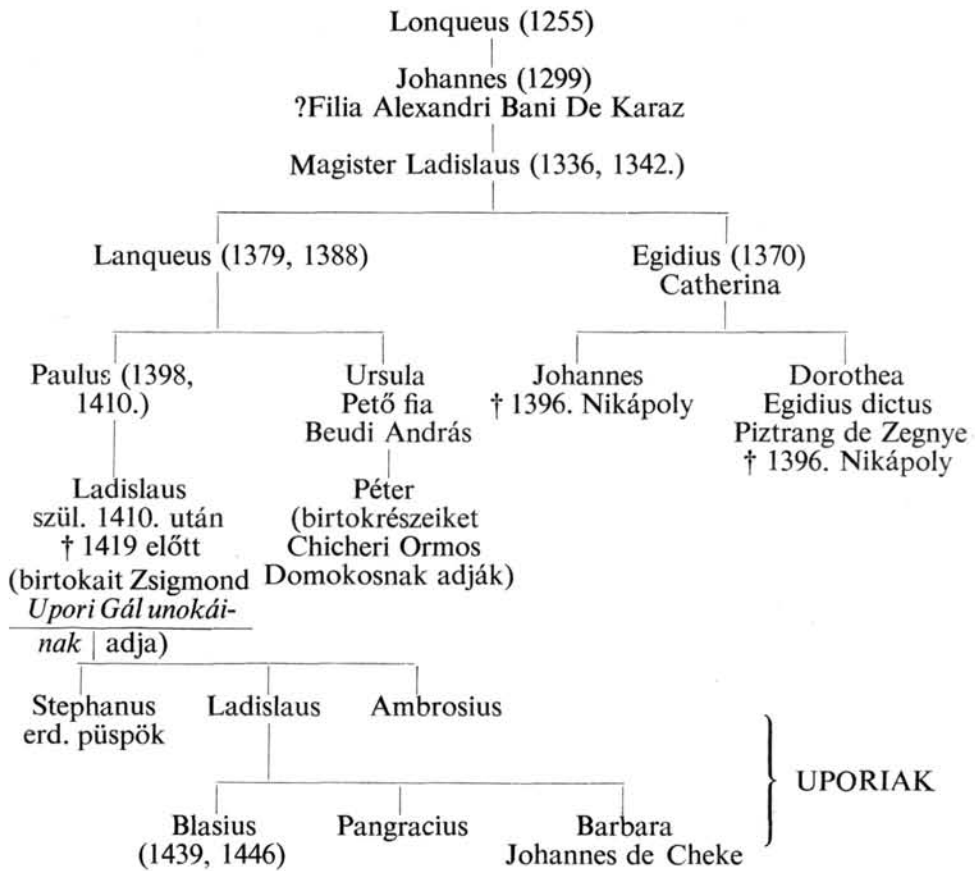
János nevű fiát említi. 1400. január 13-i oklevél szerint Leleszen a konvent előtt Toronyai Lanqueus fia Pál — miután Tolcsvai Egyed mester fia János és Zegnye—Egyed, Tolcsvai Egyed lányának, Dorottyának a férje a nikápolyi csatában elesett — birtokrészeit János özvegy anyjának és Dorottyának átadja.²⁷

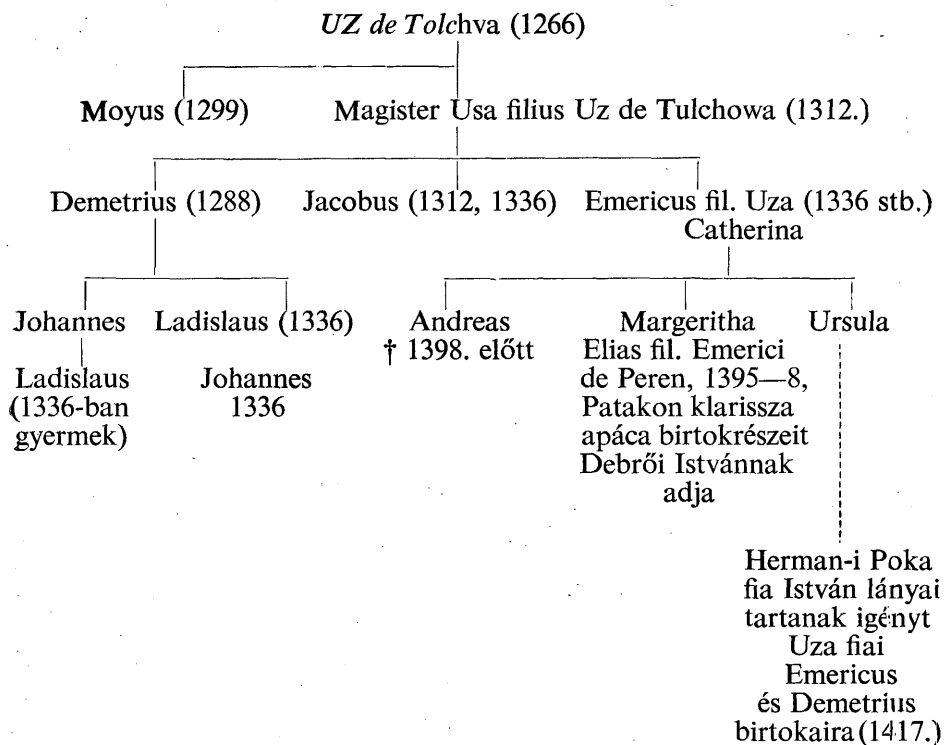
1400. február 23-i oklevél ismerteti Debrői István és Péter fia György panaszát, hogy a tolcsvai Szárhegyen boruk kilencedét a Szalonnaiai és Sziniék — mind zsadányi birtokosok — elvették.²⁸

1401. október 7-i oklevélben ismét szerepel Tolcsvai Egyed mester özvegye és leánya Dorottya „Zegneyei Pistrang dictus Egyed” mester özvegye.²⁹ 1404. december 18-án³⁰ Zsigmond utasítja a leleszi konventet, hogy iktassa be a Debrői István hűtlensége folytán a király kezére háramlott Tolcsva, Újfalu és Horváthi birtokába Kéri Pál fia Miklóst és János fia Lászlót. 1405. november 17-én Hermani Poka fia István lányai eltiltják Idai Pongrác özvegyét („relictam Pangaracii de Ida”-t) azon birtokok elidegenítésétől, amelyek Tolcsvai Uzáé és Imre meg Demeter nevű fiaié voltak. Ezek a birtokok Pongrác özvegyétől Debrői Istvánhoz jutottak és ennek hűtlensége miatt a király kezére háramlottak, de ezek jogszerint őket illetik.³¹ 1410. május 6-án a leleszi konvent előtt Toronyai Lanqueus fia Pál — utódot nem remélve — birtokait halála esetére Perényi Péter székelyispánnak hagyja hálából.³² 1418. október 18-án Zsigmond bevezeteti Toronyai Lanqueus lányát Orsolyát Büdi András özvegyét és Chicheri Fodor Ferencet örökölt birtokaikba, közöttük Tolcsva, Vámos, Újfalu, Toronya és Chergeő birtokába.³³ A beiktatásnak ellentmond Perényi Miklós bán fia — László. 1418. november 23-án a leleszi konvent bizonyítja³⁴, hogy előtte Beudi Pető fia András fia Péter a maga és anyja Orsolya nevében részeit Tolcsva, Újfalu stb. falvak birtokában Csicseri Ormos Domokosnak adják. 1419. április 13-án Zsigmond Toronyai Lanqueus Pál nemének megszakadása folytán eladományozhatóvá vált birtokait, *Tholchwa* possessiót, Vámosújfalu és *Chergew* stb. lakatlan possessiókat Upori Gál unokáinak, István erdélyi püspöknek, Lászlónak és Ambrusnak adja.³⁵ 1439. július 24-én azt rögzíti oklevél,³⁶ hogy Stephanus de Tholchwa Gellyénesi porciója ekkor Upori Balázsé. Upori Balázs 1446. november 9-én is birtokos Tholchwa faluban.³⁷

A tolcsvai birtokok megosztására két évszázadon át közvetlenül, azt követően pedig közvetve további évszázadokon át hatást gyakorló tolcsvai *Lonqueus* és *Uz* családjára vonatkozó adatokat — Détszy Mihály szíves közlése alapján — az alábbiak szerint ismertetjük:

Tolcsva 1486-ban már oppidum volt.³⁸ 1487. február 15-én³⁹ a Zempsciek követelik maguknak Upor Balázs és Pongrác birtokait és jogait és tiltják ezektől Upori László leányát Borbálát és Chekei Jánost, valamint gyermekeit. 1490. január 11-én Zempchei László és fiai János fiaik nevében tiltják az őket illető birtokoktól és elidegenítésétől Upori László lányát Borbálát és Chekei Jánost, továbbá az ezeket megvenni szándékozó Corvin Jánost, illetve Matheus Parvus de Czezet.⁴⁰ Ebben az időben — a XIV. század óta — már igen jelentős a hegyaljai borokból eredő jövedelem. Az egri püspökség borból eredő dézsma jövedelme regisztrálásának köszönhetjük például a Tolcsvára vonatkozó 1492—1496. évi adatokat is.⁴¹ (1492-ben a bortized felét Thárczay János vette meg 105 forintért, a másik felét a királyi iroda intézője, Szathmáry György bírta a püspöktől.⁴² 1493-ban és 1494-ben hasonlóan a tolcsvai összes bortizedeket gagy Horváth

János vette meg 220 forintért.⁴³ 1495-ben Dwholy Pál és Zwinya Máté fizetett 220 forintot.⁴⁴ A XV. század végén a sáros-vármegyei tárczai és tótselymesi Tárczay János volt a részbeni ura Tolcsva városnak és VámosÚjfalú birtoknak.⁴⁵ Tárczay János 1500-tól a székelyek ispánja lett. Tárczay Miklós 1512-ben Perényi Miklósnak adja sárosi birtokért az ő tolcsvai, vámosújfalusi stb. birtokrészeit.⁴⁶ 1524. november 11-én⁴⁷ Ruszkai Dobó Ferenc pert indít Perényi Gábor ellen, mert Perényi Imre 13 évvel előbb elfoglalta többek között tolcsvai kúriáját és részeit, Vámosújfalut stb., amelyeket 1524-ben Perényi Péter és Ferenc birtokolnak. 1526-ban Perényi Imréné Kanizsai Dorottya Tolcsváról Kassától építőmestert kér.⁴⁸ A Perényiek 1567-ig maradtak Tolcsva birtokosai, 1567-től 1573-ig a szepesi Kamara volt a kezelője.

1568-ban Tolcsván 95 ház volt, tehát több, mint Szerencsen (90), vagy mint Zemplénben (80), illetve mint Bodrogkeresztúron (90).⁴⁹ Ebben az időben már a Hegyalja legnagyobb része egészen el volt pusztítva.

1573-ban a sárospataki uradalom részeként Dobó birtok lesz, majd a Dobó örökösöké (Perényi Zsófia és fiai Székely Jakab) 1608-ig, amikor is a Lórántffy lányok kapják meg és Zsuzsanna hozományaként 1616-tól Rákóczi birtok. Ismeretes az is, hogy I. Rákóczi György a lizskai uradalom kivételével a hegyaljai borvidék egyedüli urává vált, s e borvidék birtokát fél évszázadra biztosította családjának.⁵⁰ 1632-ről 1660-ra a többszörösére növekedett a hegy-

aljai Rákóczi birtokok tized- és kilenced borhozama és az itteni saját termelésű is négy és félszeresére nőtt (együtt közel négyezer hordó bor évenként!).⁵¹

Tolcsván 1632-ben 36-an szolgáltak ökrökkel, 85-en gyalogszeresen, 64-en szellérek voltak a Rákóczi család jobbágysai közül, s csak 25-en voltak, akik nem szolgáltak, mivel valami hivataluk volt.⁵² Közülük Somi Mártonról azt írja az urbárium: „Az castelban lakik.” (Vajjon melyik és milyen „castel”-ről van szó?) Tolcsván ekkor a Rákócziaknak négy pincéjük és dézsmaházuk, valamint Hajas nevű, felőlcsapós, két kőre forgó, jó és ép állapotban levő malmuk is volt akkor itt.⁵³ Néhány évvel később Nagytolcsván már 7 pincéről szólnak a számadási iratok és 1638-ban két malmot — egy kásatorót és egy lisztelőt — említenek.⁵⁴ 1648-ban 123 a jobbágy családfők száma.⁵⁵ Az 1648. évi urbáriumban szerepel a *Dakszegh* utca, amely nyilván a XIV. századi Dok, vagy Dak fiainak egykori birtokrésze, amelyet az 1398. évi osztózási oklevél említ és kétségtelenül a mai Dessewffy kastély helye!

A XVII. század során tolcsvai birtokos volt a Bónis család is, mely előnevét is innen kapta; a címeres levelét 1655. II. 1-én nyerte el,⁵⁶ de e család egyes tagjai már 1615. I. 24-én nemességet nyertek és kihirdetésük Zemplén megyében megtörtént.⁵⁷ Bónis György nevű birtokos lakott már 1606. év folyamán Nagytolcsva mezővárosban a *Melitszeren* levő házban, feleségével Beregszászi Lantos Zsófiával. Második házasságát Somodi Annával — egy vagyonos polgári család leányával — kötötte, s 1625-ben együtt (már mint sátoraljaújhelyi lakos nemesek) kötnek megállapodást bizonyos tolcsvai szőlők vételására vonatkozóan Tolcsva főbírája előtt.⁵⁸ Kedvező anyagi helyzetükre utal az, hogy Rákóczi György 1628-ban Bónis Györgytől 600 ezüst tallér kölcsönt vett fel adóslevélre.⁵⁹ Bónis György fiát — az 1624-től 1675-ig élt Györgyöt — is gyanúsították a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétellel és jószágait is elkobozták, csak felesége válthatta vissza 2000 forintért.⁶⁰ Az 1673. II. 6-i összeíráskor Bónis György házáról írták: „Curia nobilitaris bene lapidibus extructa...”⁶¹ Az idősebb Bónis Györggyel együtt nemességet nyert testvérnek, Ferencnek a fiát Ferencet (aki 1627-ben született) ugyanezen hűtlenségi okokból halálra ítélték és 1671. április 30-án Pozsonyban — mint az összeesküvés egyik szervezőjét és vezérét — ki is végezték (lefejezték).⁶² Bónis Ferenc a család vagyonát jelentős mértékben növelte, s Kassán, Sátoraljaújhelyben és Tolcsván voltak úri házai; 1668-tól négy faluval együtt Füzér várát is bérelte.⁶³ Az 1676. június 16-i összeírás⁶⁴ Bónis Ferencnek két tolcsvai házát is említi. E század elején közzétett feltételezések szerint „a Bónis kúria Tolcsva közepe táján”, az akkori „Kecskés, vagy Csengettyű utcában volt.”⁶⁵ Azt, hogy melyik Bónis kúria lehetett ott, nem sikerült beazonosítani.

1634-ben Vinnay Jánosnak, 1649-ben Sándor Miklósnak,⁶⁶ 1655-től Klobusitzky Andrásnak (aki 1650-től pataki prefektus) is volt birtoka Tolcsván.⁶⁷ Az 1680-as évektől a Szirmay család tolcsvai birtokszerzéseire vonatkozóan is igen sok adatot nyerhetünk Szirmay Andrásnak (Thököly Imre titoktartójának és tűzérési főfelügyelőjének) közel három és fél évtizeden át vezetett, igen sok gazdasági — bevételi, ráfordítási, kiadási stb. — adatot tartalmazó naplójából.⁶⁸ A napló egyes adataival és a XVII. századi birtoklási adatokkal szükség-szerűen foglalkozunk a korábbiaknál és a későbbiekben írottaknál nagyobb részletességgel, mivel ezekből számos utalást nyerhetünk és következtetést

alapozhatunk meg a tanulmányban szereplő 3 legfontosabb helyi kastély építéstörténetével kapcsolatban. Ugyanezen okokból nem érdektelen, hogy Tolcsván már 1638-ban volt Eperjes városának egy — a földesúr részére járó szolgáltatások alól mentes — háza,⁶⁹ s még az 1679—1683. évi örökvallásokban is szerepel az Eperjes városi birtok melletti szomszédságra való utalás.⁷⁰

Tolcsva 1680-ban behódolt a töröknek; ismeretes Ali basa 1680. szeptember 17-i hitlevele,⁷¹ valamint Musztafa Zachim 1680. október 12-én Egerből írott adóztató levele.⁷²

Szirmay András 1683. évi bényei szőlők és szabadház vásárlás után⁷³ Tolcsván 1694-ben is vett szőlőket és 1695-ben már azok munkájára is költ.⁷⁴ 1696-ban Tolcsván a *Kút-patakán* vett egy szőlőt 600 forintért.⁷⁵ 1698-ban a tolcsvai várhegyi és kútpataki szőlőinek borterméséről, valamint az ezek kőgátjaira, vízárkaira, ültetésére, kőrakásainak elhordására fordított rendkívüli kiadásait említi.⁷⁶ 1696-ban leírja azt is, hogy bátyja Szirmay István ítélőmester báróságot nyert a maga és örökbefogadott fia — Dessewffy Tamás — részére.⁷⁷ 1699-ben mecenzéfiakkal dolgoztatott olaszi és tolcsvai (várhegyi) szőlőiben.⁷⁸ 1700-ban feljegyzi, hogy ekkor a Hegyalján Liskán, Vámos-Újfaluban, Olaszi-ban, Tolcsván (Várhegyiekben, Kútpatkán) termett bora.⁷⁹ 1707-ben már arról is ír, hogy tolcsvai házából árendát kapott, továbbá hogy az *Előhegy-tetőn* vett egy szőlőt.⁸⁰ Ugyanebben az évben mecenzéfiak dolgoztak két várhegyi szőlőjében, a *Bik oldaliban*, a két kútpatakiban, a *Somi-beliben*; kőgátakat, vizesárkokat, árkokat készítve.⁸¹ Számadataiból kitűnik, hogy sokat fordított szőlőinek kultúrájára. Tolcsvai árendás bevételeit most már ismételtelen említi. 1709-ben Tolcsván szőlőt is cserél.⁸² 1711. május 8-án meghalt Pozsonyban az időközben már grófi rangot is elnyert bátyja és Szirmay András fiára hagyta „Tolcsvai megégett házát, ott Cziróka szőlőt és Tarczalt négyszegű szőlejét.” Ugyanekkor vett még Tolcsván a *Várhegyen* két további szőlőt, majd gróf Szirmay Tamással is kedvező megállapodást kötött további örökrészek átengedése tárgyában. Az örökség és az átengedett részek értéke 23 715 forintot tett ki.⁸³

1712-ben 25 ezer zszindelyt, 24 ezer zszindelyszeget, 25 000 lécszeget, 200 spernagelt, hámorokban vasat, Eperjest deszkát, Tokajban szálfát, Nagymihályból léceket stb. vett, s mint írja „Szarufát negyven párt jobbágyimmal molnáraimmal faragtattam és zszindelyeztettem Tolcsvai házamnak az eleit ezidén.”⁸⁴ Ugyanekkor 400 000 téglát égetéséről is szól.

1713-ban már a *Gyopároson*, *Bikoldalt*, *Nagykőnél*, *Előhegyen*, *Kétkútpatkán*, *Gattyosban* és *Puljaköpdéken* levő tolcsvai szőlőit említi. Ugyanekkor leírja, hogy a pazdicsi nagy palotájának boltozatjéért kifizetett 178 forint mellett tolcsvai házára ez évben készpénzben 58 forintot költött, azonban „ez a summa Molnárím és gyalog Szeresseim munkáján és sok vecturáim kívül. Nagy Mihályi malmot is ezidén építettem. Mecenzéfiék fundamentomért: f 50.—. Az Sem az Malom, Sem a Tolcsvai ház nem kész.”⁸⁵ Szirmay András naplója ez évben befejeződik, de ő még egy évtizeden át él és tölt be megyei tisztségeket, növeli a családi vagyont.

A Rákócziak tolcsvai és erdőbényei birtokait II. Rákóczi Ferenc 1700-ban a Stegner családnak adta zálogba.⁸⁶ A szatmári békekötés után a nagykiterjedésű Rákóczi birtokokon sokan osztoztak: részint adományként kapták, részben

megvették a kincstártól. 1747-ben még volt birtoka Tolcsván a Klobusitzke családnak is, de a tolcsvai birtokok legnagyobb része a Szirmay család kezébe került, bár birtokos volt még itt a Mezőssy és a gróf Sennyey család is.⁸⁷ A Szirmayak ebben az időben már egyedül Zemplén megyében 82 helységben voltak birtokosok. A naplóíró Szirmay András unokája 1802. december 31-én kapta meg a „tolcsvai és erdőbényei” előnevet.⁸⁸ A gróf Desseffy család a Szirmayak révén, illetve leányágon került a tolcsvai birtokosok, kastélytulajdonosok közé.⁸⁹ A XIX. század későbbi évtizedeiben birtokossá vált báró Waldbott család Bretzenheim rokonság révén került birtokba.⁹⁰ Báró Waldbott Frigyes báró Beust Hedvigát vette feleségül, aki Bretzenheim Károly Ágost herceg leszármazottja volt. A Bretzenheimek a Trautsonok megszakadása után, 1808. évi adománnyal lettek hegyaljai nagybirtokosok. A XIX., illetve a XX. század során tolcsvai udvarházak tulajdonosaiként szerepeltek még a Stépán és a Szemere családok is.

A múlt század végi és e század elejei történeti feldolgozások említést tesznek arról is, hogy Tolcsván a középkorban vár is állott. *Borovszky Samu* szerint: „Hajdani várának nyomai a Várhegy tetején a múlt század közepén még láthatók voltak, de ma már alig van valami nyomuk.”⁹¹ *Dongó Gyárfás Géza* a Hegyalját védő várrendszer kővárai között (Patak, Keresztúr, Tállya várai mellett) sorolja fel Tolcsva várát.⁹² *Könyöki József*nek Magyarország várainról készített jegyzéke az elpusztult várak között sorolja a zemplén-megyei Tölcsvárat.⁹³ Magyarország középkori várai között *Czobor Béla* is említi a Tolcsva fölötti *Várhegyen* levő várát.⁹⁴ A XX. század elején arról írnak, hogy a „Várhegy tetején várromok vannak és egy tó, amelytől némelyek a nevét is származtatják, mintha Tósvár lett volna hajdan.”⁹⁵ *Détshy Mihály* viszont arra mutatott rá, hogy nincs hiteles forrás arra, hogy Tolcsván az Árpádkorban állott vár, amint hegyaljai várrendszeréről sem beszélhetünk. Könyöki Tölcsvára aligha helyezhető ide, *Tósvár* naiv etimológiája legfeljebb kuriózumként kezelhető.⁹⁶

A középkori település nagymértékű fejlődését az egyre növekvő mértékű szőlőművelés segítette elő. A hegyaljai szőlőtermesztés már az Árpádházi királyok alatt is nagyméretű volt és nagyszámú adat bizonyítja azt, hogy IV. Béla, V. István a XIII. század közepén és második felében a mai Sátoraljaújhely, Sárospatak, Bodrogolaszi, Olaszliszka stb. újjáalapítása, királyi szőlőművesek telepítése stb. érdekében milyen intézkedéseket tett.⁹⁷

A magyar városfejlődés és városépítés történetének vizsgálói egyetértően mutatnak rá, hogy Tokajhegyalján és környékén a városiasodás már a XIII. században megkezdődött.⁹⁸ Történeiszek az egész középkori Magyarországon kialakult XIV—XV. századi mezővárosok számát kb. 800-ra teszik,⁹⁹ ebből a mai országterületre mintegy 30% jut. Nem vitás, hogy ezek között van Gönc, Abaújszántó, Megyaszó, Mád, Szerencs, Tállya, Tokaj, Tarcsl, Erdőbénye, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka és Sátoraljaújhely is, s ezeknek a fejlődése a XVII. században is tartott, illetve megismétlődött. Ez az újravirágzás a súlyos történelmi események és az állandó létbizonytalanság ellenére, a kettős adóteher mellett is szükségszerű volt, a szerémségi borvidékek elvesztése után a Hegyaljával szemben támasztott szőlőtermesztési követelményekkel, az aszúbor-készítés XVI. század közepi felfedezésével, az északi és északkeleti szom-

szédokkal megélénkült kapcsolatokkal és a viszonylagos védettséggel függött össze. A hegyaljai mezővárosok legtöbbjét még vár is védte, ahol vár nem volt, ott pedig megerősített földesúri udvarházakat építettek, hiszen azok uradalmi központul, vagy dézsmahelyül is szolgáltak. A szőlőtermelő mezővárosok lakosságából kikerült egy hazai felvásárló és közvetítő réteg,¹⁰⁰ s egyre szélesebbkörű lett a bérmunka. „A Rákócziak nagykiterjedésű birtokain a majorok, illetve a borgazdaságok voltak a gazdálkodás szervezeti alapegységei. Az inventáriumok tanúságai szerint egy-egy major kiterjedt épülettömbből (majorház, cselédházak, gabonás, istállók, ólak, különböző malmok, kocsmák, mézszárszék stb.), s ehhez csatlakozó csűrös, veteményes, virágos, gyümölcsös, méhes kertekből állott. A borgazdaságokban rendszerint présházat, pincéket, néha kocsmát, mézszárszékét és egyéb gazdasági épületeket, többek között a vincellér lakását említik az inventáriumok.”¹⁰¹

Tolcsva borát az elmúlt évszázadokban is a legjobb hegyaljai borok közé sorolták, s Tolcsva az elsőosztályú bortermelő helyek közé számított. Már a múlt század elején azt írták, hogy a „tolcsvaiak és bényeiek a legtartósabbak, és a tengeren szállítva sem esik legkisebb hiba bennük”,¹⁰² illetve, hogy „a tolcsvai bor a Caecubiát legyőzi; jobb ennél, mert romlatlanul járja be a tengereket”.¹³ (A Caecubia római bor volt.)

Tolcsva nevét a legrégebb ismert magyar térképen — Lázár deák 1528. évi térképén — nem tüntették fel, de Liszka toronnyal való jelölését követően, közvetlenül a szomszédságában és ugyancsak a hegyek szélén van egy másik (tornyos-épületes) jelölés, amely — figyelembevételével a térkép pontosságát, Szántó, Tállya, Tarcal, Tokaj, Liszka, Sárospatak, Újhely hegyeket övező karéjának egymáshoz viszonyítottan is megfelelő topográfiai meghatározását — csakis Tolcsvát jelölheti.¹⁰⁴

1. Legjelentősebb és legrégebb műemléki épülete a Bajcsy Zsilinszky u. 67. szám alatt levő *gótikus plébániatemplom*, melyet a még meglévő XIV. századi jellegű gótikus részletei alapján a XIV. században építettnek tekinthetünk. Korábbi építészeti részletek jelenleg nem ismeretesek. A hajó felezőjében — délen — találjuk a masszív, gótikus tornyot, melynek csillagboltozatos alsó szintje a hajóba nyílik; oldalkápolnaként használják, s az északi oldalon ennek megfelelően ugyancsak kápolnát alakítottak ki. A torony gótikus ablakain kívül szép mérműves ablakokat találunk a hajó déli, támpilléres oldalán is. A hajó Kelet-Nyugati irányú, azonban a nyolcszög három oldalával záruló szentély nem a keleti, hanem a nyugati oldalon található; a hajó keleti végét barokk-kori kórossal toldották meg, alakították át. Az északi oldalon a kápolna mellett sekrestyéből és oratóriumból álló toldalék található. A barokk-kori átépítést a torony falgalériája, zsindefedésű toronysisakja, a belső részletek barokk stílusa, a hajó fiókos-donga boltozata, a barokk sekrestye-ajtó stb. mutatja.

A domboldalban, sokszögletű fallal körülvevett kiemelkedő területen fekvő templom szabadonálló építmény. A kiemeltséget mutatja az is, hogy a templom bejárata előtti utcarész szintje 119 méteres tengerszint feletti magasságban van, míg a templom 124 méteres tengerszint feletti magasságban fekszik, s a település mind dél felé, mind kelet felé erősen lejtős területen terül el; a templomtól nyugatra nincsenek lakóépületek, az északi oldalon is csak az utóbbi évszázad-

ban épült két lakóház és néhány gazdasági épület; egyébként ezen az oldalon a legközelebbi „szomszéd” a mintegy százhusz méterre felépített, XVII. századi eredetű Rákóczi kastély volt.

Érdekességként említjük meg, hogy hasonlóan domboldalban, falakkal körülvett, kiemelt területen épült fel az ugyancsak gótikus szerencsi templom is, melynél ugyancsak a gótikus támpillérekkel erősített, kelet-nyugati irányú hajó felezési pontján épült meg a torony, itt azonban a keleti oldalon maradt meg — a középkori kívánalmaknak megfelelően — a szentély. A környéken, a hegyaljai mezővárosokban a XIV—XV. században egyébként nagy számban épültek a jelentős méretű gótikus templomok, így például Olaszliszván 1332-ben a

1. kép. Tolcsva, róm. kat. templom

2. kép. A róm. kat. templom és a Rákóczi kastély helyszínrajza

„Boldog-Asszony” tiszteletére (ennek jelentős átalakítása 1632—34-ben és a XVIII. században következett be); az ugyancsak XIV. századi eredetű — szent László tiszteletére emelt — nagyméretű tállyai templomot 1720-ban, 1757-ben, majd 1861-ben építették át; Mád nagyméretű gótikus temploma a XIV. században már fennállott; 1651-ben és a XVIII. században építették át; Megyaszó református temploma a XV. században épült, gyökeresen átépítették 1912-ben; Abaújszántó róm. katolikus templomát a XIV. században építették, az újjaszentelés során Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére szentelték, s hajója boltozatainak átalakítására a XVIII. század végén, a XIX. század első éveiben

került sor; Gönc gótikus temploma ugyancsak a XIV. században épült, a XVIII. század közepén és a XIX. század során többször és jelentősen átalakítják; Tarczal rk. templomának a tornya őrzi még a gótikus jegyeket és a XVII., valamint a XVIII. századi átalakítások hatásait, a templom hajója a XVIII. század második felében épült; Erdőbénye Szent Márton tiszteletére szentel templomáról is vannak XIV. századi adatok, a jelenlegi XVII., XVIII., és XIX.; századi kiépítés és átalakítások emlékeit mutatja. Folytathatnánk a sort, de ez nem célja a jelen ismertetésnek, viszont indokoltnak tartjuk annak felvetését, hogy célszerű lenne a viszonylag kis területen a XIV. és XV. században felépült nagyszámú — gótikus emléanyagunkban jelentős helyet elfoglaló — templom építési körülményeinek, történetének, alaprajzainak, faragványainak, mérműveinek stb. behatóbb és összehasonlító vizsgálata, az építészeti példák és (feltehetőleg) felvidéki mestereink, céheink tevékenységéhez újabb adatok gyűjtése.

A tolcsvai templommal kapcsolatban meg kell még említenünk azt az 1806. márciusi eseményt, melyről több zemplénmegyei forrás ad hírt: „1806. március hó 14-ről 15-re virradón át Tolcsva rk. templomában szállásolt a szent korona”, melyet 62 tagú bandérium kísért ide.¹⁰⁵

A templom berendezései közül a déli oldalkápolnában levő barokk oltár, az északi oldalkápolnában található rokokó oltár említésre méltó. A klasszicista szószék, a főoltár és az egyéb berendezések nem képviselnek különösebb művészi értéket.

A templomon 1954-ben végeztek helyreállítási munkálatokat, melyek során a megdőlt toronysisakot kijavították ugyan, de a szép gótikus ablakrácsokat sajnálatos módon lemeszelték. A torony képe az 1. számú felvételen, helyszínrajz a 2. képen látható.

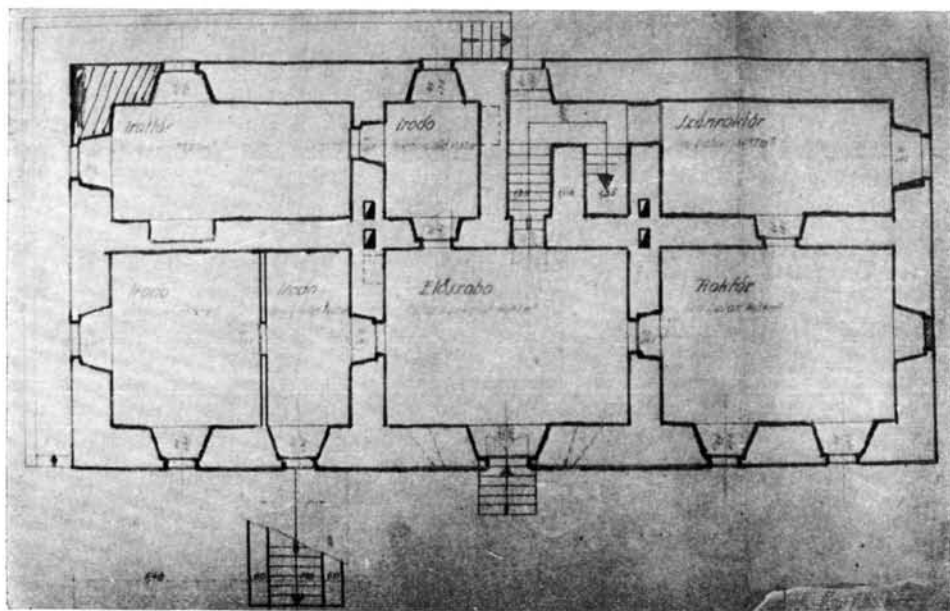
2. Korabarokk kastélyépítészetünk egyik reprezentánsának tekinthetjük a Tolcsva Kossuth u. 63. szám alatti épületet, melyet Király udvari kastélynak, *Rákóczi kastély*nek neveznek. Az épületről *Gerő László* a következőket írja: „A várkastélyok építési korszakának a vége felé keletkezhetett a tolcsvai ún. Rákóczi-vár, melynek vastag falai, ritkán ülő és szélesen, vastagon keretelt, reneszánsz-korabarokk keretelésű ablakai, teknőboltozatos emeleti és dongaboltozatos földszinti helyiségei vannak. A két, emeleti boltozott, nagyméretű sarok-helyiség kastély-jellegű. Nem találunk az épület sarkain kiugró védőtoronyokat vagy bástyákat, de a közepén elhelyezett bejárati kaput a bejáraton belüli boltozott csarnokból kétoldalt szabályosan képzett, ferde irányú lőrések védik.”¹⁰⁶ A szóbanforgó lőréseket a földszinti alaprajzról készített 3. képünk is mutatja.

Ez a kastély különös figyelmet érdemel. Domboldalban, kiemelkedő, de mégis védett helyen megépített, hajdan nagy kerttel körülvett, egy emeletes épület. 26,28 méter hosszúságú, 12,70 méter szélességű hossznegyszögön emelkedő zárt tömb, mely mind méretarányaival, mind belső térsorolásával típusosnak tekinthető a XVII. század felső-magyarországi építészetben. E típus példaként különösen sokat emlegetik a szakirodalomban a bethlenfalvi volt Thurzó kastélyt, mellyel nagyon sok egyezőséget találunk. Nagyon sok a hasonlóság a kékeddi kastély régebbi részével és a fricsi kastállyal is. Bethlenfalván és Tolcsván a főhomlokzat felé 3—3 helyiség, a hátsó front felé pedig 4—4 helyiség

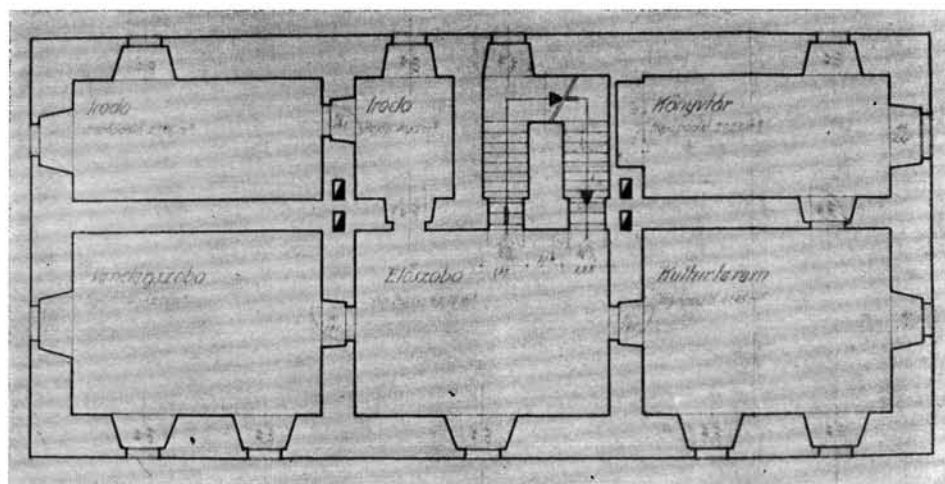
helyezkedik el. A kékedi és a fricsi alaprajz lényegében csak abban tér el, hogy a két utóbbinál a főhomlokzat két sarkához aplicáltak egy-egy saroktoronyt. Bethlenfalván és Tolcsván — de Fricsen is — a feljárat az emeletre a földszinti előtérből indul. A kékedi összehasonlításokat is a korábbi terepszint figyelembevételével kellene elvégezni.

Az ablakosztás ugyan kissé eltér egymástól (Tolcsván 2+1+2; Bethlenfalván 2+3+2 ritmusú), de azonos nyílások kialakítására is lehetőséget nyújtottak a hasonló épületszerkezetek, falsíkok és térsorolás. A hátsó tractus (a mindnégy esetben két tractusos épületnél) mindegyiknél keskenyebb az első tractusnál. Bethlenfalván és a tolcsvai Király-udvari kastélynál még a falvastagságok is azonosnak tekinthetők (1,15—1,25 métereseek). Az említett épületek hosszúságának és szélességének aránya is megközelítőleg azonos, abszolút mértékben is kicsiny az eltérés. Nem célunk az azonosságok és hasonlóságok, valamint eltérések mélyrehatóbb részletezése, de a felsorolt adatokkal arra kívántunk reámutatni, hogy ennél a viszonylag csak kis mértékben megváltoztatott épületnél mennyire érvényesülnek az építészeti szempontból és történeti vontakozásban is zártabb területnek tekinthető Szepes, Sáros, Zemplén- és Abaúj megyei stílusfejlődési jellegzetességek és kölcsönhatások.

A tolcsvai kastély ismertetését folytatva, érdekességként kell kiemelnünk a széles ablakállású homlokzati kialakítást, mely elsősorban kora-barokk épületeinket jellemezte, a későbbi barokk épületeinken az ablakok közötti távolság csökkent. A kevésbé védhető hátsó homlokzaton még kevesebb a nyílások száma. A kis számú ablakot nagyon szépen hangsúlyozzák a széles és vastag

3. kép. A Rákóczi kastély földszinti alaprajza

4. kép. A Rákóczi kastély emeleti alaprajza

reneszánsz-korabarokk keretelések. Az épület 1960-ban helyreállított korai barokk festett homlokzati architektúrája, a sarkok armírozása ugyancsak felleveníti az eredeti stílushatásokat.

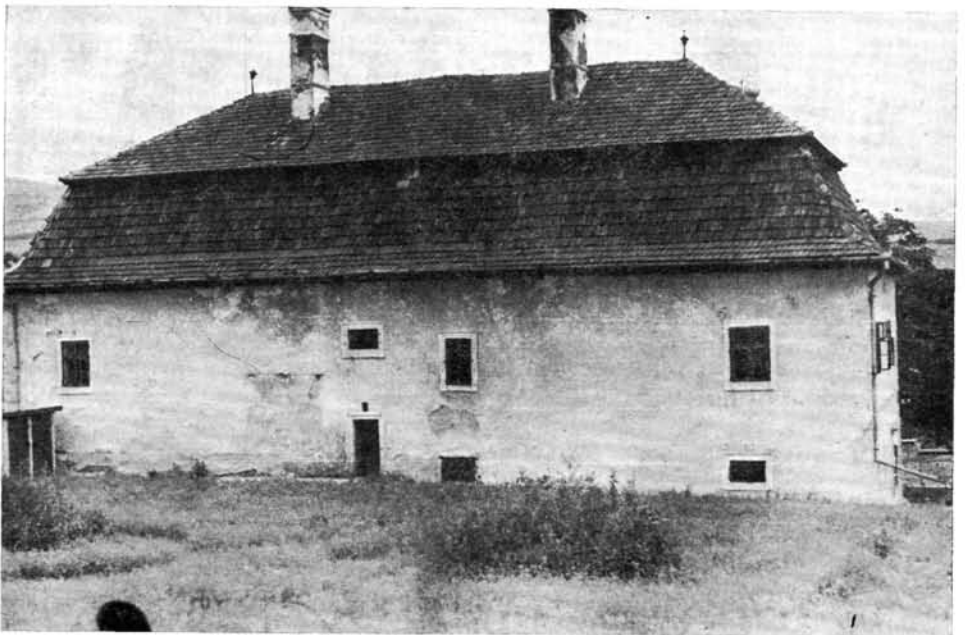
Az épület manzard-tetős, de valószínű, hogy a tetőszerkezet gondos vizsgálatával megállapítható lenne az, hogy korábban oromfalak, a védekezési lehetőséget fokozó — és a hivatkozott felvidéki példákhoz hasonlóan — pártázatok is voltak, de azokat a későbbi századokban lebontották és a hajdani — középvonal felé lejtő két félnyeregűtető — úgynevezett „lepketető” helyett alakították ki a manzardtetőt. Meg kell említeni viszont azt is, hogy I. Rákóczi György Váradon és Gyulafehérváron már 1630-ban lebontatja az alig tíz évvel előbb épített pártázatokat, melyek súlyos beázásokat okoztak.

Mind a földszinti alaprajzot bemutató felvételünkről, mind az emeleti alaprajzot ábrázoló képről látható az ablak- és ajtónyílások fülkeszerű, kifelé erőteljesen szűkülő, lőréses jellege. (A belső részen kétméteres nyílások 95 centiméterre szűkülnek.) Az alig 1,20 méter széles főbejáratot mindkét oldalról 30 centiméteresre lekeskenyedett, a bejáró előtti részre ferdén irányuló lőréses biztosítják. Még az emeleti feljáró elhelyezése és jellege is fokozza a védelmi lehetőséget, a szükségszerint az emeletre felhúzódott házbellek védekezését, melyre a XVII. század során és a XVIII. század első évtizedében sokszor lehetett szükség. A főhomlokzat felé néző három földszinti és három emeleti nagyobb helyiség szinte azonos méretű (41–43 négyzetméteresek), megfelel a XVII. század közepén szokásos nagyobb-szoba méreteknél. A helyiségek általában fiókos dongaboltozatúak, de az emeleti helyiségek közül kettőnek — szép stukkódíszítésű — teknőboltozata van.

A kastély kezelője a Tokaj-Hegyaljai Borkombinát, a helyreállított épületet kulturális és reprezentatív célokra használja. A kastély mögött nagyméretű, többezer hektoliter bor tárolására alkalmas pincerendszer van. A hajdani

5. kép. A Rákóczi kastély keleti (fő-) homlokzata

6. kép. A Rákóczi kastély nyugati (hátsó) homlokzata

nagyméretű kastélyudvart és kertjeit övező kőfalak már csak kis részben állanak és a mintegy 150 méter hosszú és 120 méter széles egykori telek egységét több lakóépület és gazdasági épület beépítése bontotta meg.

A kastély építésének pontos idejét nem ismerjük. A történeti részben ismertett adatokból is látható, hogy a Rákóczi család már a XVII. század második évtizedétől Tolcsva legnagyobb részének a birtokosa volt, s a legtöbb építkezésükről az 1648-ig terjedő időből van adat. A Rákócziak gazdasági iratai között ezen időszakban tarcali-, tokaji-, tállyai-, újhelyi stb. udvarházakra vonatkozó adatok szerepelnek, de Tolcsván csak az egyre növekvő számú jobbágyokról, szolgálattevőjükről, a pincéik, malmaik szaporodásáról olvashatunk. 1650. szeptember 21-én Lórántffy Zsuzsanna írja Klobusitzkynek, hogy Tolcsván is kellene borházat építeni. 1653. február 3-án ez ügyben követ hányattak Patakon; 1654. március 16-án a fejedelemasszony újra ír, hogy az Újhelyi és Tolcsvai házakat meg kellene építeni. Tény viszont az is, hogy 1632-ben már „az castelban lakik” egyik emberük. Az is tény, hogy az összehasonlításokban említett fricsi kastély 1623-ban, vagy 1630-ban már megépült; a számos hasonlóságot mutató kékedi kastélyt már 1613-ban megújítják; Bethlenfalva kastélyának építési ideje: 1564., s 1659-ben már felépül — ugyancsak Tolcsván — a későbbiekben ismertetendő másik urasági kastélynak, a volt Dessewffy kastélynak nevezett épület legrégebbnek tekinthető része is. (Ez a legrégebb rész — a kastély középrésze — alaprajzilag viszont teljesen egyezik a királyudvari kastély alaprajzával!) A reneszánsz és korabarokk részletek ismeretében, az épület tiszta rendszere alapján és a birtoklási viszonyok figyelembevételével e kastélynak a XVII. század első évtizedeiben való megépítését tételezhetjük fel, s a fejedelemasszony által sürgetett tolcsvai ház-építkezés a másik (most ún. Desewffy) kastélyra vonatkozhat.

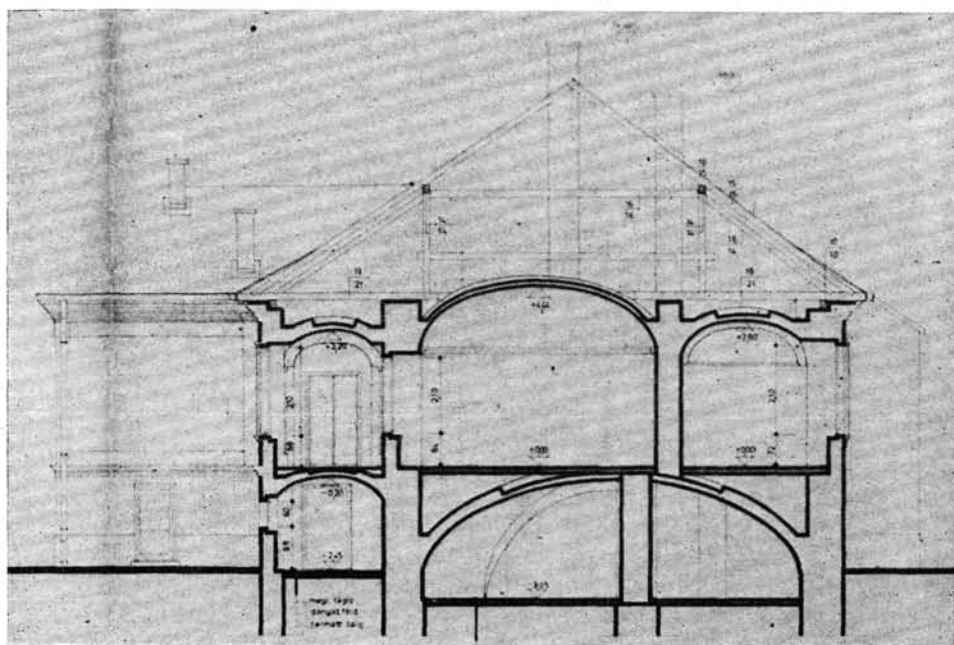
Sajnos nem ismeretes az építőmester sem, azonban figyelembevételre azt, hogy az igen nagy hasonlóságot és számos azonosságot felmutató kastélyok közül a kékedi Kassa közelében van; az Eperjes és Lőcse között fekvő fricsi kastélyt kassai építőmester (Sorger Bálint) építette, a bethlenfalvai kastély is Kassa és Eperjes közelségében fekszik; a XVI. század harmadik évtizedében Perényi Imréné tolcsvai birtokosként Kassáról kér építőmestert stb. valószínűnek tartjuk, hogy a XVII. században épült tolcsvai kastélyokat is kassai, vagy eperjesi kőművesmester tervezte és kivitelezte. A hegyaljai borvidékkel már hosszabb ideje szoros kapcsolatban álló két városban a XVI—XVII. század folyamán fejlett kőműves- és kőfaragó-céhek működtek. Az Eperjessei való közvetlen kapcsolatokra utal, hogy a XVII. század folyamán Eperjes városnak háza volt Tolcsván, a tolcsvai rk. templom nagyharangját is Eperjesen öntötték 1697-ben,¹⁰⁷ de egykorú kőtábla szövege és egyházmegyei jegyzőkönyvek adatai igazolják azt is, hogy az alig 3 kilométerre levő Olasz-Liszka gótikus templomának tornyát 1634-ben az Eperjesről való Stenczel Dániel építette.¹⁰⁸ A tarcali római katolikus templom megmaradt gótikus tornyának egyik támpilléren található felirat is felvidéki mester — Hansmann Márton — 1615. évi munkájáról ad számot. Amennyiben viszont a Rákócziak építtették volna, akkor valószínűleg saját építőmestereik műve lenne.

A kastély keleti (fő-) homlokzatának részletét az 5. kép mutatja be; a teljes főhomlokzat nem fényképezhető az udvar és az épület jórészét beárnyékoló

(ugyancsak évszázados) kőrisfa miatt. A 6. kép a kastély hátsó (nyugati) homlokzatát ábrázolja.

3. Tolcsva harmadik jelentős — elsőosztályú — műemléke a Szt. Imre herceg út 4. szám alatti volt *Desseffy kastély*, mely ugyancsak korabarrokk épület — 1659-ből — XIX. századi átépítésekkel és bővítésekkel. Az épület kétszintes. A földszint tulajdonképpen alagsorszerű, dongaboltozatos pince — legalább is a jelenlegi terepviszonyok és feltöltődés mellett —, azonban a helyiségek méreteit, belmagasságát, térsorolását, valamint a hátsó homlokzat felől és belülről is számításba vett párkánymagasságokat figyelembevéve, nem kizárt, hogy a kastély eredeti méretei mellett, s a folyosók és toldalékok megépítése előtt nem pinceként hasznosították. Az épület eredetileg téglalaprajzú zárt tömb volt, melyet előbb mindkét szinten kiszélesítettek az épület teljes hosszúságában végigfutó 2,20 méter, illetve 2,30 méter széles folyosóval, melynek közepén rizalit található, lépcsőfeljáróval. A földszintről az emeletre vezető feljáró eredetileg az alsó szint hátsó (külön fallal védett) részéből vezetett fel az emeleti előtérbe, a XVI—XVII. századi kastélyok falbarejtett és szűkös terjedelmű lépcsőinek módjára, azonban ennek jelentőségét később kiküszöbölték a változott körülmények és a 3,60 méterszer 4,20 méteres közlekedő előtérbe torkolló új lépcsőfeljáró. (A fali feljáró szélessége 0,70 méter volt, míg az újabb 1,65 méter!)

A boltozott folyosókkal kiszélesített épületet a XX. század elején tovább

9. kép. A Desseffy kastély metszete

bővítették a tornác két végéhez hozzátoldott 4,85 méterszer 5,68 méteres, illetve 5,72 méteres, ugyancsak kétszintes résszel. A toldalékok földszinti helyiségei külön külső bejárásokat kaptak, az emeleti új helyiségeket a folyosókkal és a mögöttük levő helyiségekkel kötötték össze. Az épület később még a hátsó homlokzatának egyik szélén is kapott még egy 3,94×6,12 méteres, kétszintes toldalékot, miáltal még tovább romlott az épület alaprajza és tömegének megjelenése. Mindkét szint jelenlegi alaprajzát bemutatjuk a 7. számú és a 8. számú felvételeken, s azok segítségével követhető az alaprajzi változtatások jellege, sőt sorrendje is.

Az alsó szint dongaboltozatos. Amennyiben a boltozatok rendszerét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy egyes közfalak eltávolítása, illetve beépítése előtt ezen a szinten 5 helyiség volt. Mindegyik hosszúsága 8,85 méter, szélességük 4,60, 6,15, 5,21, 6,20, illetve 3,60 méter. A belmagasság 2,80—3,15 méter között változik. A külső főfalak vastagsága 1,01—1,05—1,15 méter, a belső válaszfalaknál találunk azonban 1,35 méteres, sőt 2,25 méteres falrészleteket is!

Az ablakosztás eredetileg itt is igen ritka, 1+1+1 ritmusú volt mindkét oldalon. Az egyes nyílások tengelyvonala közötti távolság 8,90—9,00 méter. A tornác későbbi kiépítésére mutat az is, hogy a hátsó homlokzaton ma is meglevő 3, lőrés szerűen kifelé keskenyedő (1,50 méterről 0,67 méterre szűkülő), ablakkal szemben a jelenlegi tornác felé szimmetrikusan ma is megvan a hajdani nyílások helye, továbbá az is, hogy a pince padlószintje 0,60 méterrel lejjebb van, mint a tornácé. Ezt a 9. szám alatti metszet is érzékelteti.

Az ablakosztások ritmusa az emeleti főhomlokzaton 1+3+1+3+1 volt és maradt a toldalékok kiépítése után is, de két oldal- és egy közép-rizalit jelentkezése mellett. A középrizaliton íves oromzat található, címerrel. A címer faragványait az 1958. évi tatarozásnál elrontották.

Az emelet egyébként két traktusos, a hátsó traktus keskenyebb. 8 helyiség boltíves, a boltozatok teknőboltozatok, vagy hevederek közötti csehsüveg-boltozatok. Az emeleti legnagyobb helyiség (jelenleg kultúrterem) 42,90 négyzetméteres. A külső főfal vastagságok az emeleten 91, 92, 94, 100 centiméteresek.

Az épület hosszúsága: 34,67 méter; szélessége az U alakot kialakító toldalékokkal együtt 18,50 méter (ezek nélkül 14,21 méter, illetve a tornácok nélkül 10,90 méter). Alapterülete (kerekítve) 600 négyzetméter, a beépített légméter: 4,200.

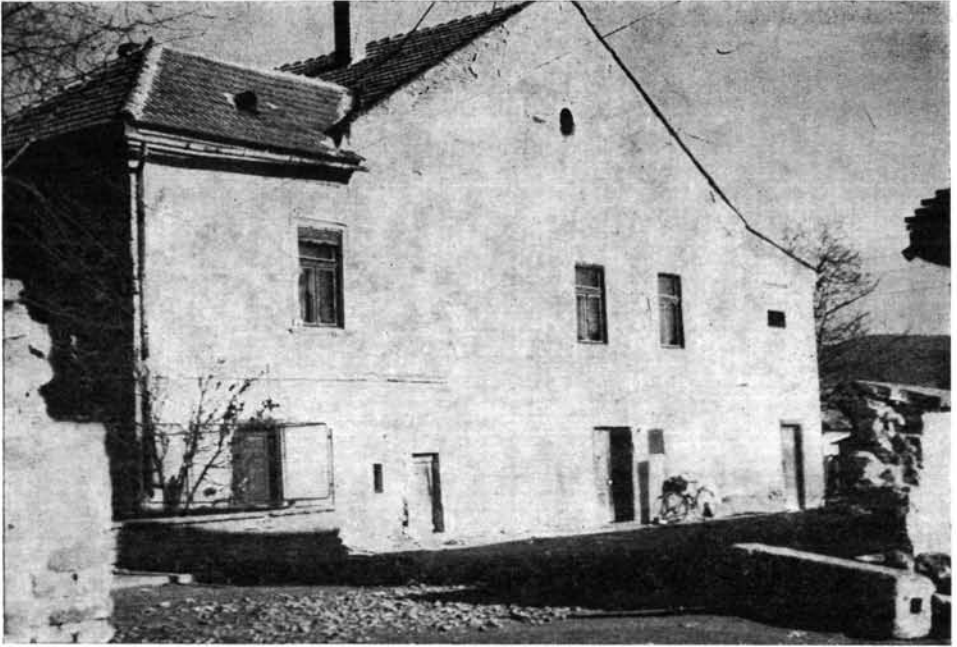
Az 1659. évi építést a belső ajtószemöldökén levő évszám tanúsítja. Konkrét adataink nincsenek sem az építőre, sem az építtetőre. Véleményünk szerint az építőmestert éppenúgy, mint a Király-udvari kastélynál a kassai, vagy eperjesi mesterek között kell keresni, míg építtetőnek a szerzők Bónis Ferencet, Zemplén és Abaúj megyék táblabíráját tartják, mivel a XVII. század ötvenes és hatvanas éveiben a Rákóczi családon kívül csak ő volt jelentős birtokos és igényes építtető Tolcsván; kassai háza is — az ebédlő palotán kívül — 9 szobás volt¹⁰⁹, s a Bónis kúria állott Tolcsva közepe táján. Bónis Ferenc 1671. április 30-i kivégzése után özvegye férjhez ment Uszfalussy Uz Istvánhoz, akit 1679-ben lelőttek, ezt követően — a hajdani Bónisné — harmadik férje Semsey György lett. A XVIII. században a Semsey család már nem birtokos Tolcsván, viszont a történeti részben leírtakból is kitűnik, hogy 1711-ben gróf Szirmay István — korábban a Rákócziak bizalmasa, később a Habsburgok számos ki-

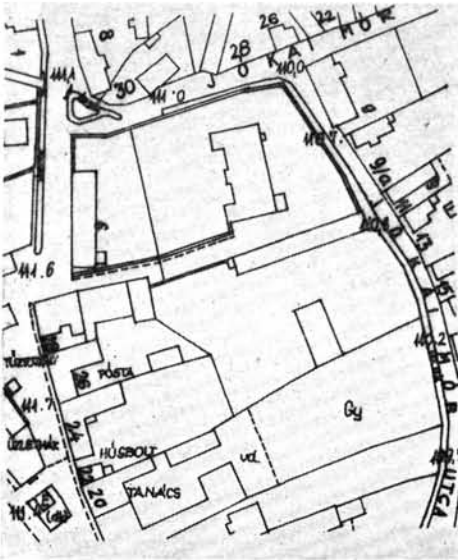
10. kép. A Desseffy kastély főhomlokzata

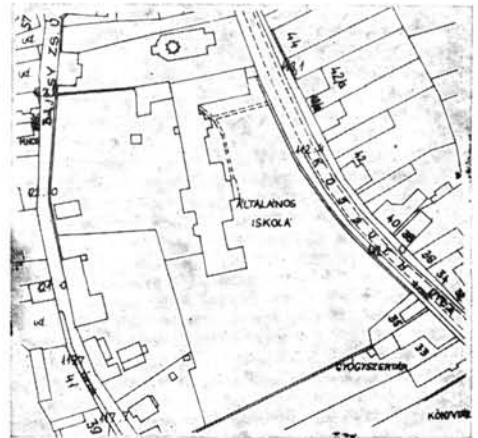
11. kép. A Desseffy kastély címeres középrésze

12. kép. A Desseffy kastély oldalhomlokzata

13. kép. A Desseffy kastély helyszínrajza

14. kép. A Szirmay kastély helyszínrajza

15. kép. A volt Stépan kúria főhomlokzata (OMF. felvétele)

tüntetésének élvezője, nagy hegyaljai birtokszerző — öccsének fiára hagyta tolcsvai „megégett házát”, s mivel azt is tudjuk, hogy Szirmay Andrásnak — az örökhagyó öccsének — ebben az időben volt már Tolcsván háza (melyet tovább-épített és amelyet mi a későbbiekben ismertetendő „Szirmay kastély” elődjének tartunk), véleményünk szerint csak ez a XVII. századi épület lehetett az örökség tárgya, a XIX. században ez került a Desseffy család tulajdonába.

A kastély főhomlokzatát a 10. képen; a címeres középrészt a 11. felvételen, míg a toldalékokkal elrontott oldalhomlokzatot bemutató és a megromlott arányokat érzékeltető képet 12. képen mutatjuk be. A kastély középrészét ábrázoló felvétel bemutatja azt is, hogy az árkádok befalazása után milyen ablaknyílásokat alakítottak ki, s a Rákóczi kastély homlokzati képével való összehasonlítás a legszemléletesebben kifejezi a korabarokk homlokzati megjelenítéstől való eltéréseket.

A kastély jelenleg a tolcsvai „Békeharcos” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet kezelésében van, s a Termelőszövetkezet megbízásából az AGRO-BER Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kirendeltsége most készítette el a helyreállítási terveket, melyektől reméljük, hogy megfelelő kivitelezés esetén az Országos Műemléki Felügyelőség által adott kikötések érvényrejuttatásával elősegítik ennek az értékes XVII. századi műemlékünknek a jobb karba helyezését, méltóbb megjelenítését!

A 13. kép helyszínrajzi tájékoztatást ad, s bemutatja, hogy a kastélyt és a majorságát még most is nagyméretű kert veszi körül, s a tolcsvai kastélyok vonatkozó többi helyszínrajzával (2., 13., 15. sz. felvételek) együtt szemlélteti,

hogy ezek az urasági kastélyok, uradalmi majorságok évszázadokra szólóan hogyan befolyásolták a település belső rendszerének alakulását.

4. Tolcsva negyedik jelentős műemléke a Kossuth u. 35–37. szám alatti volt *Szirmay kastély*, melyet 1820 körül klasszicista stílusban megépített, eklektikus átalakításokkal és bővítésekkel módosított épületként tart számon a hivatalos jegyzék. Szabadonálló, lényegében L alaprajzú épület, melynek északnyugati szárnyához T alakban jelentéktelen északnyugati szárnyat toldottak. Legjelentősebb és leghatásosabb része a középrész négyoszlopos, timpanonos oszlopcsarnoka, az a mögött levő — belső közfalakkal, oszlopokkal stb. — köralakúvá kiképzett csarnok és az innen nyíló faragott díszű famennyezetes és falburkolatú helyiségek. A nagyterem $12,27 \times 8,85$ méteres, tehát 108,6 négyzetméteres.

A kastély síkfödemes, csak részben alapincézett. Igen nagyméretű épület, főtengelyében mérve 100 méter hosszúságú; a T alakú rész szélessége 59 méter. Kerekítve számolva az alapterülete 2000 négyzetméter, a beépített légköbméter pedig: 11 000. Az alaprajzot a 14. képen mutatjuk be. A 15. kép a helyszín- és a környezeti beépítés rajzát mutatja, s látható, hogy még ma is igen nagyméretű telek veszi körül három oldalról. Előkertje jelenleg iskolaudvar, néhány nagyobb fával, mögötte gazdasági udvar és kert terül el. (A telek még most is 2 katasztrális hold és 1290 négyszögöl területű!) Az ősi mezővárosi település központjához — a gótikus templomhoz — a Rákóczi kastélyhoz hasonlóan közel terül el.

Ez a kastély is igen sok építéstörténeti problémát vet fel. A jelen esetben nem nyújt segítséget az épület boltozati rendszere az időbeli elhatárolásokhoz; következtetéseket a térsorolásokból vonhatunk le. Az Országos Műemléki Felügyelőség nyilvántartásai szerint a legrégebb az egyszerű északi szárny. Ehhez a megállapításhoz néhány kiegészítést kívánunk fűzni: az épületen 4–5 építési periódust lehet megkülönböztetni. Az említett északi szárny külön kezelésén kívül feltétlenül indokolt kiemelni a jelenlegi portikusz mögötti épületrészt, amelynek ugyan jelenleg a XIX. század eleji, valamint a második felére jellemző stílusjellegzetességei vannak, azonban a falméretekből, térkapcsolásokból stb. okszerűen következtethető az, hogy itt egy 29,60 méter hosszúságú, 18,50 méter szélességű zárt épülettömb állott, 3+3+3 ritmusú ablakosztással, az előtérből jobbra és balra nyíló egy-egy nagyobb (48–48 négyzetméteres) szobával, 1,88 méter széles középfolyosóval, a másik oldal felé pedig (nyugat felé) 3 még nagyobb, ugyancsak 3–3 ablakos teremmel, melyek közül a középső (a korábban már említett 108 négyzetméteres nagyterem) 10,66 méteres szélességgel és 5,25 méteres előreugrással kiugrott az épület homlokzati vonalából. Ez az épületrész mind méreteiben, mind beosztásában megfelel egy XVIII. század eleji barokk kúriának, melynek gazdasági épületévé válhatott az udvart északról lezáró két-traktusos épület. A szóbanforgó — hajdan önálló — épületrészt azután mind északi, mind déli irányban kibővítették egy-egy 26,50 méter hosszú, 12,5 méter széles toldalékkal, biztosítva a megfelelő funkcionális kapcsolásokat. Mindkét toldalék végén — a keleti oldalon — sarokrízalitot képeztek ki, mintegy 10,5–10,5 méteres szélességben, 3,0–3,0 méteres kiugrással, 3–3 helyiséggel. Még később tovább bővítették ezeket a kiugrásokat is: a dél-

keleti saroknál egy 38,4 négyzetméteres verandát alakítottak ki, míg az északkeleti sarokrízaltnál egy előtér került kiképzésre. Az oszlopcsarnok $10,10 \times 3,30$ méteres alapterületű, 6 lépcsőfok vezet fel a csarnokba. A régebbi épületrészek főfalai általában 0,90, illetve 0,70 métereseek, a toldások 0,50—0,53 méteres falvastagságúak; a nagy számban beépített, áthelyezett stb. közfalak 0,18, 0,36 métereseek. A kastély kiépítése során a reprezentatív és a gazdasági célokat szolgáló részeket összekötötték, jelentős méretű belső folyosórendszert alakítva ki. Az északnyugati toldalék is korábbi épületrész felhasználásával épülhetett. (Északi főfala teljes hosszúságában 0,90 méter vastag.)

Arra vonatkozóan, hogy itt már a XVIII. század első évtizedeiben is volt épület, illetve építkezés a Szirmay család tolcsvai és erdőbényei nagybirtokait megalapozó és fejlesztő — történeti részben is hivatkozott — Szirmay András gazdasági feljegyzéseiből nyerhetünk hiteles adatokat. 1707—1709. években már árenda bevétele van tolcsvai házából. 1712-ben nagymennyiségű zsindelet, zsindelety, szálfákat, deszkákat, szarufákat vesz, faragat és százezerszámra égetteti a téglákat. 1712-ben már bezsindeletyztette tolcsvai házában az elejét, de 1713-ban sincs még teljesen készen a munka. A következő évekre vonatkozóan már nincsenek feljegyzett adatai, viszont az előzőekben hivatkozott héjazatkészítési és tetőfedési munkákból láthatóan már csak befejező munkák voltak hátra, s az egyre vagyonosabb Szirmay András a következő év(ek)ben nyilvánvalóan befejezteti az építkezést.

Szirmay András naplófeljegyzéseiből tudjuk, hogy még a legviszontagságosabb évtizedekben is állandóan építkezett a család, mely eredetét a IV. Béla környezetében 1241-ben szerepelt Raák vitéztől vezeti le.¹¹⁰ (Innen ered a Szirmay címerben koronát tartó rák szerepeltetés; erre a címerre 1417-ben kaptak adománylevelet.¹¹¹ Gróf Szirmay István és Szirmay András atyja — Péter —, akinek felesége a Felvidék történetében jelentős szerepet játszó Keczer család sarja volt — 1648-ban építtette sáncokkal körülvett, négytornyos, tágas, emeletes pazdicsi kastélyát, melyet később Szirmay András örökölt és fejlesztett. A család szirmabesenyői kastélya is állott már a XVIII. század első évtizedeiben.¹¹² Szirmay András Pazdicson kívül Nagymihályban és Tolcsván is építkezett, de már 1683-ban 10 000 zsindelety küldött miskolci házuknak az építésére.¹¹³ Saját lakatosainak a munkáját említi a nagymihályi kastélyában folyó munkákkal kapcsolatosan 1698-ban,¹¹⁴ s ugyanitt említi molnárainak jó munkáját ács munkák végzése során, valamint fazekasainak kályhakészítő tevékenységét. Említi a saját építőmesterét, a tégláégetőket, faragott követ hasgatókat, mészégetőket, közkővágókat is.¹¹⁵ Az említettekben kívül kúriái voltak még Rákócson, Petrócon, Topoljókán stb., s csak 1708-ban 509.56 forintot költött eperjesi házára, nem számítván köveknek, fővénynek, gerendáknak, szarufáknak jobbjágyaival és béreseivel való hordatását.¹¹⁶ Szirmay András gyakorlott építető volt, s joggal tekinthető a tolcsvai Szirmay kastély legrégebbi részei építetőjének, de azt ez esetben sem tudjuk, hogy ki volt az építőmestere; az állandóan szolgálatában álló iparosokon kívül kinek a tervező, irányító munkáját vette igénybe. Neki is kiterjedt felvidéki, s ezen belül eperjesi kapcsolatai voltak, mind birtokai révén, mind anyai ágon, de még feleségének családjá is a jelentős kastély-építetők közé tartozott; ők (a Roth család) építtették a sziráki kastélyt.

A múlt század során a kastély birtokosává vált báró Waldbott család át-alkításokat, bővítéseket végeztetett; ezek mértékének vizsgálata és értékelése meghaladná a tanulmány kereteit. A kastélyban általános iskola működik; a kezelői jogot 1973-ban telekkönyvileg is feljegyezték.

5. Az eddig ismertetett épületeknél jóval későbbi eredetű és kevésbé kvalitásos épület volt a hivatalos jegyzékben műemlékjellegüként szerepeltetett Kosuth u. 7—9. szám alatti úgynevezett *Stépan kúria*, melynek főhomlokzatát a 16. felvételen, hátsó homlokzatát pedig a 17. képen mutatjuk be. Ezt a szabadonálló, téglalaprajzú, bejárati oldalán középen előugró négy oszloptornácos, címerdíszes timpanonos, síkfödémes épületet életveszélyes állapota és a helyreállításához szükséges költségfedezet hiánya miatt az elmúlt évben lebontották. A XIX. századi klasszicista udvarház-építkezés egyik jellegzetes emlékével lett szegényebb műemléki állományunk. A korábban feltételezett (1820-as évekre vonatkozó) datálást vitathatóvá tette a porticus leomlásakor talált 1866 éves számos faragott kő, s ezt a későbbi időpontot valószínűsítik a romantizáló-eklektikus oszlopfők is.

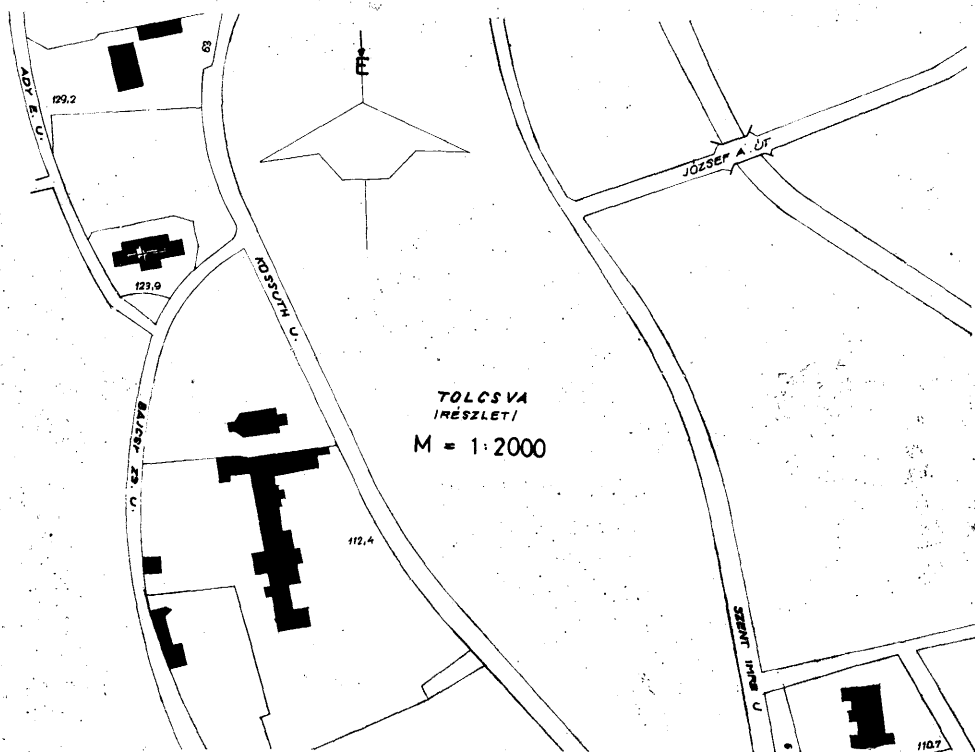
A kúriát a váradi Stépan család építtette. E család első címeres levele 1417-ből származik,¹¹⁷ majd újabb címeres levelet nyertek 1666 áprilisában. Ez utóbbi nyert kihirdetést Zemplén vármegyében 1666. július 14-én.¹¹⁸ A kúrián elhelyezett faragott címer képe és oroszlánjai jól azonosíthatók az említett címeres levél ábrázolásával, címerállataival.

16. kép. A volt Stépan kúria hátsó homlokzata (OMF. felvétele)

6. Az 1959. évi országos műemléki és városképi felmérések és összeírások során még két másik klasszicista kúriát is említettek Tolcsván, mégpedig az 1820 körül épült (de ugyancsak lebontott) volt *Szemere kúriát* a Jókai u. 5. szám alatt, valamint az ugyancsak 1820 körül épült, földszintes, két tornácos szabadonálló, téglalapalaprajzú, síkfödémes, teljesen alapincézett Bajcsy-Zsilinszky u. 29. szám alatti kúriát is. A homlokzatsík elé oszlopvastagsággal négy toszkán oszlop domborodik ki. E kúria is Szirmay volt eredetileg; legutóbbi tulajdonosa dr. Bekény József családja. Az épület nem szerepel a hivatalos műemlékjegyzékben.

Tolcsva műemlékeinek jelentőségét kifejezi hivatalos értékelésük is, hiszen a templom, valamint a három kastély műemléknek minősül, tehát hazánk történelmi múltjának olyan jellegzetes, pótolhatatlan emléke, amely az ország gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének tárgyi bizonyítékai között kapott helyet. A jogszabályok által biztosított fokozott védelmet jelentős mértékben kiegészíti a társadalmi tudatnak az a kedvező alakulása, amely az utóbbi másfél évtized számos megnyilvánulásában kifejezésre jutott, s amelynek példáit láttuk a tolcsvai Rákóczi kastélynál és várjuk most a Desseffy kastélynál.

17. kép. A tolcsvai műemlék-épületek együttes helyszínrajza

JEGYZETEK

1. A Magyar Népköztársaság Helységnevtára. Budapest, 1973. 818.
2. Magyarország útikönyv. Budapest, 1969. 321.
3. Országos Műemléki Felügyelőség: Borsod-Abauj-Zemplén megye és Miskolc megyei jogú város Műemlékjegyzéke. Budapest, 1964. 47.
4. *Dongó Gyárfás Géza* (szerk.): Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. I. Sátoraljaújhely, 1896. 34.
5. *Dongó Gyárfás* i. m. 4.
6. *Szirmay Antal*: Notitia Historica Comitatus Zempleniensis. Budaë, 1804. 7. szakasz.
7. *Borovszky Samu*: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest, 126.
8. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. Budapest, 1901. 229.
9. *Dongó Gyárfás* i. m. XI. 109.
10. *Szirmay* i. m. 25. szakasza.
11. ÁUO VIII. 383. CD. IV. 2. 304. o. CD. VIII. 4. 113. o.
12. Sztáray okl. tár. I. 10. o. XI. sz.
13. Anjou-kori okmánytár. I. 266. o. 247. sz.
14. *Dongó Gyárfás* i. m. XI. 232.
15. AO. III. 234. o. 161. sz.
16. AO. III. 240. o. 165. sz.
17. AO. III. 264. o. 178. sz.
18. CD. VIII/4. 211.
19. CD. VIII/4. 614.
20. CD. IX/4. 264.
21. CD. IX/6. 240.
22. Zichy Oklevéltár IV. 137. sz. 157.
23. CD. X/3. 70.
24. Zsigmond-kori Oklevéltár. (ZsO.) I. 4296.
25. ZsO. I. 5467. A birtokok felosztására vonatkozó szövegrész: „medietas possessionis Tolchua seu portio populosa annotati Pauli et condam Johannis filii Egidii erga manus eiusdem Pauli infra ecclesiam beate virginis a parte fluvii Bodrogh adiacens et sessio seu fundus curie condam Johannis filii Dak solum in eadem Tochwa a parte possessionum Horwathy praedictae et Patak ultra fluvium Tolchua situs et habitus prelibato Paulo filio Langues, alia vero medieta ipsius possessionis Tolchua seu residuitas, porio scilicet ipsius condam Andree filii Emerici filii Wza et predictae relifiose:dominae Margarethe sororis eiusdem Andree supra predictam ecclesiam a parte dicte possessionis Horvathy adiacens cum totali porcione possessionaria annonati Johannis filii Dak dempta utputa solum iamdicta sessione eiusdem Johannis ipsi Magistro Stephano...”
26. ZsO. I. 4474.
27. ZsO. II. 22.
28. ZsO. II. 106.
29. ZsO. II. 1259.
30. ZsO. II. 3547.
31. ZsO. II.
32. ZsO. II/2. 7565.
33. OL DI. 24940.
34. OL DI. 75376.
35. Zichy VI. 365. sz.
36. Zichy VIII. 662. o. 461. sz.
37. Zichy IX. 148. o. 116. sz.
38. *Borovszky* i. m. 357.
39. Melczer cs. lvt. 67. sz. 113. o.
40. uo. 73. sz. 123. o.
41. *Kandra Kabos*: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Eger, 1888. II. 3—4.
42. *Kandra* i. m.
43. *Kandra* i. m.
44. *Kandra* i. m.
45. *Szirmay* i. m. 132. szakasz.
46. *Szirmay Antal*: Not. Topogr. et. Pol. 180—181. o. 199. §.

47. OL DI. 72231.
48. Tört. Tár., 1894. 186.
49. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 171.
50. *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631—1648. Budapest, 1954. 29.
51. *Makkai* i. m. 70—71.
52. *Makkai* i. m. 196—202.
53. *Makkai* i. m. 237.
54. *Makkai* i. m. 243.
55. *Makkai* i. m. 39., 276.
56. *Komáromy András*: A tolcsvai Bónis család őseiről: *Dongó Gyárfás* i. m. II. 97—137.
57. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 137.
58. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 99.
59. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 137.
60. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 236.
61. OL U et C. f. 46. no. 34.
62. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 236.
63. *Dongó Gyárfás* i. m. 165—166.
64. OL U et C. f. 158. no. 33.
65. *Dongó Gyárfás* i. m. 236.
66. *Borovszky* i. m. 126.
67. OL U et C. f. 158. no. 33.
68. *Szirmay András* naplója 1680—1713-ig. (Az Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez I—IX-köteteiben közölve.)
69. *Makkai* i. m. 277.
70. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 363.
71. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 93.
72. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 261.
73. *Dongó Gyárfás* i. m. I. 152.
74. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 337—340.
75. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 243.
76. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 180—184.
77. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 280—283.
78. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 348—351.
79. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 351.
80. *Dongó Gyárfás* i. m. VI. 142.
81. *Dongó Gyárfás* i. m. VI. 276—277.
82. *Dongó Gyárfás* i. m. VI. 204.
83. *Dongó Gyárfás* i. m. VIII. 14.
84. *Dongó Gyárfás* i. m. VIII. 307.
85. *Dongó Gyárfás* i. m. IX. 19.
86. *Borovszky* i. m. 126.
87. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 128.
88. *Dongó Gyárfás* i. m. VIII. 345. XV. tábla.
89. *Borovszky* i. m. 127.
90. *Borovszky* i. m. 46., 534.
91. *Borovszky* i. m. 127.
92. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 226., V. 6.
93. *Könyöki József*: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1905.
94. *Czobor Béla*: Magyarország középkori várai. Századok, 1877. 599., 704.
95. *Dongó Gyárfás* i. m. V. 8—9.
96. *Détshy Mihály* 1974. március 27-i lektori véleményéből.
97. *Dongó Gyárfás* i. m. I. 73—74., III. 191, 255.
98. *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlatja. Budapest, 1963. 25.
99. *Makkai* i. m. (1963) 41.
100. *Makkai* i. m. (1963) 67.
101. *Makkai* i. m. (1963) 57.
102. *Szirma* i. m. 8. szakasza.

103. *Szirmay* i. m. 17. szakasza.
104. *Nemes Klára* összeállítása: *Cartographia Hungarica*. (Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból, faksimile kiadásban, Budapest, 1872.) I. tábla: Lázár deák, Magyarország legrégebb kéziratós térképe, 1528.
105. *Dongó Gyárfás* i. m. XI. 189.
106. *Gerő László*: Magyarországi Várépítészet. (Budapest, 1955.) 432.
107. *Dongó Gyárfás* i. m. I. 64.
108. *Dongó Gyárfás* i. m. IV. 254, 255, 282.
109. *Dongó Gyárfás* i. m. 165—166.
110. *Réthy Pál*: A Szirmay grófok rákjáról. (Adalékok III. 65—67.)
111. *Dongó Gyárfás* i. m. VIII. 345—360.
112. *Turóczi László*: *Ungaria suis cum Regionibus, ceterisque terrae dotibus, Reges item Ungariae cum accurata singulorum Genealogia compendie data*. (1729.)
113. *Dongó Gyárfás* i. m. I. 153.
114. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 115.
115. *Dongó Gyárfás* i. m. III. 183.
116. *Dongó Gyárfás* i. m. VII. 206.
117. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 219.
118. *Dongó Gyárfás* i. m. II. 354—356.

A Rákóczi kastély alaprajzait a Borsod megyei Tanácsi Tervező Iroda 05—37—112. törzsszámú, a Szirmay kastély alaprajzait ugyanezen vállalat B. 54/05—511. törzsszámú felmérési rajzai figyelembevételével készítettük. A Deseffy kastély alaprajzai és metszete az AGROBER Borsod-Abauj-Zemplén megyei kirendeltségének T. 05—1585. törzsszámú tervein alapulnak.

Köszönetünket fejezzük ki egyidejűleg Détsy Mihálynak a közölt nagyszámú okleveles adatért.

DIE KUNSTDENKMÄLER VON TOLCSVA (Auszug)

Tolcsva ist einer der berühmtesten Weinorte des Hegyalja, die Stätte bedeutender Funde aus der Bronzezeit. Zur Erforschung seiner Geschichte stehen den Forschern schon seit dem XIII. Jahrhundert reiche Dokumente zur Verfügung. Die meisten beziehen sich auf die Familien Longeus und Uz, auf ihre Nachkommen und auf ihre Besitzverhältnisse. Diese Nachkommen haben 1398 die Grenzen ihrer Landgüter bestimmt. Die damals festgelegten drei Teile der Ortschaft entsprechen den drei Schlossbezirken aus dem XVII—XVIII. Jahrhundert, die auch heute noch bestehen. Schon diese Tatsache beweist, welche dominierende und entscheidende Rolle die Landgüter und -zentren bei der Entwicklung unserer Siedlungen gespielt haben. Fast drei Jahrhunderte war der Einfluss der Familien Longeus und Uz ausschlaggebend in Tolcsva. Ab Anfang des 17. Jahrhunderts war die Wirtschafts- und Bautätigkeit der Familien Rákóczi und Bónis von Einfluss. Ihnen folgten vom Ende des XVII. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts die Familien Szirmay, Desseffy und Waldbott. András Szirmays Aufzeichnungen aus den Jahren 1680—1713 geben wertvolle Aufschlüsse über die Aufgaben des Weinbaus (Steindämme, Wassergruben, Entfernen von Steinhäufen, Weinbau, Saisonarbeiter aus anderen Gebieten des Landes), aber auch über die Vorbereitungen bedeutender Bauausführungen und über die Arbeit der in der Landwirtschaft beschäftigten Handwerker (Müller verrichteten Zimmermanns- und Steinmetzarbeiten, die Töpfer bauten Kachelöfen).

Die stetige Entwicklung des Weingebietes seit dem XIII. Jahrhundert war der entscheidende Grund dafür, dass die bedeutenderen Siedlungen des Hegyalja — unter ihnen auch Tolcsva — schon im XV. Jahrhundert den Rang eines Marktflecken erhielten. Nach dem Verlust des Weingebietes von Szerém-ség, wurden höhere Anforderungen an den Weinbau im Hegyalja gestellt, und infolge der relativen Geschützhheit erfolgte im XVII—XVIII. Jahrhundert eine neue Blütezeit.

Im XIV. Jahrhundert wurden in jedem Dorf des Hegyalja grosse und als Kunstwerk bedeutende Kirchen gebaut, mehrere von ihnen sind wertvolle Andenken der gotischen Baukunst. So auch die römischkatholische Kirche von Tolcsva, die in der Barockzeit umgebaut wurde. Eine genauere und vergleichende Untersuchung der gotischen Kirchen von Hegyalja würde zu interessanten und wertvollen Schlussfolgerungen führen, z. B. über die Bauvorgänge, du

Standorte, die Grundrisse, Masswerke, Steinmetzarbeiten; man könnte neue Angaben bekommen über die Arbeit der oberungarischen Baumeister, über die Tätigkeit der Maurer- und Steinmetzzünfte.

An den zwei Frühbarocken Schlössern von Tolcsva — das Rákóczi-Schloss von Királyudvar und das Desewffy-Schloss — kann man die architektonischen Einflüsse aus Oberungarn erkennen. Das Rákóczi-Schloss kann als Repräsentant frühbarocker Schlossarchitektur betrachtet werden. Der Grundriss, die innere Raumfolge, die Masse usw. weisen viel Ähnlichkeit mit dem ehemaligen Thurzó-Schloss von Bethlenfalva, sowie mit den Schlössern von Frics und Kékéd. Das Gebäude hat sich in seinen Ausmassen, in seiner Fassade und in der inneren Raumfolge im wesentlichen nicht geändert, seine gegenwärtige Funktion bietet Gelegenheit sowohl zu Schutz als auch zu Repräsentation. Die Bauzeit ist unbekannt, sie wird jedoch von den Verfassern auf die ersten Jahrzehnte des XVII. Jahrhunderts datiert. Der mittlere Teil des Desewffy-Schlusses zeigt im Grundriss vollkommene Übereinstimmung mit dem Rákóczi-Schloss. Das Gebäude wurde mehrmals erweitert, umgebaut, die Fenster und die Aufgänge verändert, wodurch die Konstruktion und die Masse stark beeinträchtigt wurden. Das vermutliche Baujahr ist 1659. Bauherr (vielleicht die Familie Rákóczi, vielleicht Ferenc Bónis) und Baumeister sind ungewiss. Nach Meinung der Verfasser könnte es sich um einen Meister aus Kassa oder Eperjes handeln.

Einige Jahrzehnte später wurde das sogenannte Szirmay- später Waldbott-Schloss gebaut, das nach seinen dominierenden Stilmerkmalen als ein klassizistisches Gebäude aus der Zeit um 1820 mit eklektischen Ergänzungen registriert wird. Das Schloss wurde in mehreren Perioden gebaut. Der älteste Teil stammt zweifellos aus dem Barock, die Ergänzungen und Erweiterungen sind gut erkennbar. Die ältesten Teile hat vielleicht András Szirmay bauen lassen, seine diesbezügliche Tätigkeit wird von den Verfassern mit zeitgenössischen Dokumenten belegt. Das 100 m lange Gebäude auf einem riesigen Grundstück ist heute eine Grundschule.

Ausser den vier erstklassigen Baudenkmalern wurden in Tolcsva auch mehrere klassizistische Kurien gebaut, von denen zwei in den letzten Jahren abgerissen wurden.

Tibor Joó—József Zsóry

SVÁJCI CUKRÁSZOK MISKOLCON

RÓZSA MIKLÓS

Svájc legnagyobb és legkeletibb kantonjának, a mezőgazdasági termelésnek kevésbé kedvező, rideg klímájú, hegyes *Graubünden*nek gazdasági létét saját földjén megerősíteni nem tudó, vegyesen retoroman, olasz és németajkú lakossága már a XVII. században szívesen indult a határokon túli, főként a baráti Velencei Köztársaságban kínálkozó kenyérkereset után. A kivándoroltak részben mint vándor pálinka- és rozsólis kereskedők és mint pástétom- és cukros sütők (pastrineri) keresték kenyerüket, később kávéházakat is nyitottak.¹ A rokkó haldoklásához díszletet nyújtó Velence arculatához hozzátartozó *Svizzeri*ket azonban 1766-ban kiutasították a Köztársaság területéről.² A kiutasítottak további vándorlásra kényszerültek. Ők, és a később útnak indulók lettek sok európai város édességkészítő iparának fejlesztői, sok helyen megalapítói. A kivándorlókat követték testvéreik és más rokonaik, akik ugyancsak megtanulják a cukrászatot, átveszik a már megalapított üzletet, majd tovább adják a következő nemzedéknek.³

A XVIII. század végén és a XIX. század elején egyfelől a hegyvidéki mezőgazdasági termelés, a marhatenyésztés és az olasz területre irányuló marha-export, másfelől a paraszti lakosság gazdaságaiban tenyésztett teherhordó állatokkal ellátott málhaszolgálat volt a grabündeniek legfontosabb megélhetési forrása. A kivándorlók is többnyire mezőgazdasági foglalkozásukat, paraszti életüket cserélték fel a külföldi kenyérkeresettel. A kivándorlás a legnagyobb intenzitást a XVIII. század végén és a XIX. század elején érte el.⁴

A kivándorlás okát századunk első felében a lakosságnak a kanton kedvezőtlen gazdasági helyzetére visszavezetett szűkös megélhetési lehetőségeiben jelölték meg.⁵ Az újabb kutatási eredmények⁶ azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy az engadini völgy lakóit többnyire nem hazájuk gazdasági adottsága kényszerítette külföldi munkavállalásra, hanem sokkal inkább a meggazdagsodásra törekvés. Erre a saját hazájukban általában nem kínálkozott lehetőség, s így nem sajnáltak semmilyen fáradságot, hogy a céljukat külföldön ériék el. A kivándorlás és annak a gazdasági életre gyakorolt különböző kedvező és kedvezőtlen kihatása Graubünden XVIII—XIX. századi történetének egyik fontos tényezője, és svájci historikusok, valamint szociológusok kutatásának egyik központi tárgya. A Magyarországra érkezett grabündeniek itteni szerepére történetírásunk eddig nem figyelt fel.

I. kép. Graubünden kanton

A Magyarországra érkezett svájci cukrárszok közül az első ismert a ftani (németül: Fetan)⁷ születésű Bertha Bertalan,⁸ aki 1793. szeptember 9-én Pest városában *Zachari pistura ars vulgo Mandoletty Backerey* üzésére kap jogot,⁹ majd 1802-től a pesti városi tanács hallgatólagos hozzájárulásával cukrász tevékenységet is folytat.¹⁰ Ugyancsak ftani származású Troll Péter, aki mint cukrász 1804. augusztus 11-én kap pesti polgárjogot,¹¹ majd 1812–1817-ig Budán, a Várban¹² is működött.¹³ Budai üzletét 1817-ben átvevő¹⁴ Parczeller Péter és az 1832 és 1848 között Pesten működő Nicolai István is Ftan-i születésű.¹⁵ Graubündeni cukrász volt a Castasegna-ban¹⁶ született Polli Lőrinc is, aki 1843-tól 1850-ig volt pesti cukrász.¹⁷ Nem Graubünden kantonból, hanem Schaffhausenből származott Oschwald János Jakab cukrász, aki 1808-tól az 1813. évi tönkremenéséig működött Pesten.¹⁸ A XIX. században vidéki cukrászaink túlnyomó része olasz vagy svájci volt.¹⁹

Berlin jellegzetes specialitásává vált cukrászdái közül az elsőt ugyancsak svájci cukrász, Giovanoly nyitotta meg 1818-ban²⁰, de eljutottak a svájci cukrárszok már a XIX. század elején Koppenhágába²¹ és Lembergbe²² is.

Hazájából külföldre került svájci cukrász volt az első miskolci cukrászüzlet megalapítója is.

A magyarországi cukrárszipar történetének módszeres feltárása érdekében 1953-ban kezdett kutató munkának a nyomtatott források összegyűjtésével eltelt időszakában a cukrárszipari szakfolyóiratok átvizsgálása során a Magyar

2. kép. Graubündeni parasztok a XIX. sz. elején.
VITTORIO RAINER színezett rajza (?) AMBROGIO
LEVATI: *Le costume ancien et moderne des Helvetiens
ou des Suisses* (Milano 1824.) c. művéből

3. kép. A Bregaglia-völgy, amelynek falvai-
ból a miskolci cukrászok származnak

Cukrász és Mézeskalácsos c. szaklapban talált egyik cikk terelte a figyelmet erre a svájci üzletalapításra. A cikk²³ Rábel Albertnek, a már akkor egy évszázadon felüli múltira visszatekintő cukrászda akkori tulajdonosának önállósága 40. évfordulója alkalmával jelent meg. A szaklap szerkesztősege úgy vélte a jubiláns iránti tiszteletét a leghívebben tolmácsolni, ha lapjába iktatja azt a cikket, „amely Miskolc város közvéleményéből fakadt ki”. A későbbi kutatás során vált ismeretessé, hogy a lapba illesztett cikk *Henszelmann Aladár*nak²⁴ Rábel Albert jubileuma alkalmából a *Reggeli Hírlap* c. miskolci napilapban²⁵ ugyancsak *Miskolci Bidermeier* címmel közzétett cikke teljes terjedelmű átvétele. *Henszelmann* cikke nyomán közölt adatokat „A régi miskolci cukrászat történetéhez” cukrásziparttörténeti összeállításában *Zsemley Oszkár*²⁶ és e cikken

alapszik az üzlet történetének az 1950-es években nyomtatott árlap első oldalán olvasható tömör ismertetése is.

E források arról tudósítanak, hogy az alapító rövid miskolci működése után, közel háromnegyed évszázad alatt, egymást követően három svájci, graubündeni cukrász tartotta fenn az üzletet. Mind a miskolci várostörténet, mind a hazai cukrásztörténet szempontjából azonban figyelemreméltók a Miskolci Állami Levéltárban és a miskolci Járásbíróság telexkönyvi irattárában a cukrászda történetére vonatkozóan végzett kutatás eredményeképpen újabban feltárt adatok. Graubündeni anyakönyvi hivatalok által őrzött egyházi anyakönyvek eddig még nem vizsgált és nehezen hozzáférhető bejegyzéseinek felkutatása folytán a Miskolcon működött svájci cukrászok személyének, származásának, (eddig fel nem tárt) rokoni, sógorsági kapcsolatának és ezek révén: a cukrászda tulajdonosaiban, vezetőiben beállott változásokra magyarázatot adó körülményeknek a megismerésére is mód nyílt.

Már a XVIII. században élénk kereskedelemmel, elsősorban a század elején ideszakadt görögök²⁷ által folytatott borkereskedelemmel²⁸ rendelkező Miskolc túlnyomórészt magyar lakossága²⁹ a XIX. század elején is kereskedelemmel, különféle kézművességgel — ezen belül főként csizmakészítéssel — valamint kiváló búzát termelő földműveléssel és bortermeléssel kereste kenyerét.³⁰ A hegyvidék és az Alföld találkozásánál települt város kedvező fekvésén kívül a kereskedelem előmozdítója volt a városból szerteágazó úthálózat, amelynek egyik ága a Pestről Kassára vivő főközlekedési útvonal volt, amelynek révén 1837-től kezdve Miskolc bekapcsolódott a pest-eperjesi gyorskocsijáratba is. A városban a század elején végzett út- és járdaburkolási munkák, az utcai világítás, valamint a nádfedeles házakat felváltó cserepes és emeletes épületek,³¹ a templomok felfelé törő tornyai által tagolt kép városias jellegét növelték. Ezt a nagyforgalmú piacra szekérrel jövő parasztok, Gömörből, a Szepességből, lengyel földről, de még Bécsből is érkező kereskedők kocsijai, helybeli görög kereskedők színes kaftánjai tették tarkává. A város Borsod vármegye székhelye volt, s ennek megfelelően több nemes családnak volt a városban háza, kúriája.³²

Miskolcnak a megyei közgyűlések és tisztújítások alkalmával mindig megélenkülő politikai életét az ünnepélyesség jegyében tette változatossá Reviczky Ádámnak Borsod vármegye főispáni székébe 1828-ban történt beiktatása. Reviczky Ádám ekkor már a magyar udvari főkancellári méltóságot töltötte be. A köznemesi származású Reviczky, akinek pályája magas hivatali állásokon keresztül ívelt állandóan felfelé, *Horváth Mihály* szerint kitűnő tehetségeket, s közigazgatási ügyességet, az uralkodóhoz való ragaszkodást élénk hazafiúi érzelemmel egyesítő férfiú volt. Főkancellársága idején vált lehetővé a hazai reformmozgalmak kibontakozása.³³ Az általa betöltött különféle magas hivatali állásokkal járó társasági élet kitűnő ismerője volt: vendégeskedések és előkelő szalonok fényét és pompáját élvezte, s maga is pazar fényűzővé vált.³⁴ Főispáni beiktatása alkalmával nemcsak főkancellári méltóságával, hanem egyéniségével, fényűző hajlamával is összhangban álló olyan beiktatási ünnepséget rendeztek számára, amelyről az egész ország beszélt.

A beiktatás 1828. június 9-én „Tekintetes Nemes Borsod Vármegyének mind a’ Megyebeli mind a’ szomszéd és távolabb levő számos Vármegyék’ és Jurisdikciókbeli Tekintetes Rendek, Egyházi és Világi és Katonai Méltóságok

nagy és fényes számmal lett egyben sereglésével” Miskolc Városában tartott közgyűlésén folyt le.³⁵

Az új főispán előző napi bevonulása és az ez alkalommal felállított diadal- kapuk oly látványt nyújtottak, hogy „zsúfolva voltak az egész város utcái, hogy járni se lehetett már reggel jókor”. „Azok a sok zászlósok, bandérium és lovak szinte összetipták az embert... a zene szólt mindenfelé” — írja a társulatával éppen Miskolcon tartózkodó Déryné.³⁶ A június 9-i beiktatás napján „roppant nagy deszkaépület volt felállítva a városháza udvarán, mert sehol sem fért el a roppant kíséret s a roppant vendégtömeg az egész Borsod főtisztszjei”; „oly sok urakat, nemeseket, dámákat egy asztalnál ülni se azelőtt, se azután nem láttam többet. Két banda muzsikált ebéd alatt, egyik az egyik végében az épületnek, másik a másik végében”.³⁷ A lakomán maga is résztvevő Déryné annak vége felé elénekelt egy nagy áriát. Amikor ennek befejeztével helyére sietett, Reviczky komornyikjával *egy tálcán, egy csésze fagyaltot* küldött neki.³⁸ Ezt minden bizonnyal az a cukrász készítette, akit Bécsből kölcsönöztek a díszbédhez.

Az 1820-as években a cukorsütemény készítői termékei Magyarországon széles körben elterjedve még nem voltak. Habár a főurak közül nem egynek saját udvari cukrásza volt, aki az édességeket a háztartáson belül állította elő,³⁹ a nemesség még a tea és cukor fogyasztását is fényűzésnek tartja,⁴⁰ csemegeje pedig aszalt szilva, dió, mogyoró, mézes, köményes és fenyőpálinka, s kávé, cukrot csak tekintélyesebb vendégnek tett fel.⁴¹ A városok közül ezidőben Miskolcon sem volt még cukrász. Érthető, hogy a Bécsben élő kancellár a már ekkor több évszázadra visszatekintő⁴² és a magyarokéhoz képest akkor még fejlettebb cukrárszipparral rendelkező Bécsből kölcsönözött cukrászt.

Így kapcsolódik össze az 1828. évi országos hírv borsodi főispáni beiktatás a cukrárszippar miskolci meghonosodásával. A díszbéd édességeinek elkészítéséhez Bécsből érkezett cukrász, *Henszelmann Aladár* szerint⁴³ Jost Adolf, már a következő hónapban letelepedett Miskolcon s a Piac utcában 1828. július 20-án megnyitotta kávéházzal egybekapcsolt cukorsüteményes boltját,⁴⁴ mely első e nembeli volt Miskolcon. A kávéház a szomszéd házba nyúló helyiségben volt. Az idők múlásával e helyiség megszűnt az üzlethez tartozni.⁴⁵ Jost rövid miskolci működés után meghalt.^{45/a} Az avasi temető egyik sírját a miskolciak az ő sírjaként tisztelik. A terméskőből faragott sírkövön a következő felirat olvasható: „*Adolf Joost Gest(or)ben den ... Mai 831. Miskolczi cukrárszippar megalapítója 1828. évben.*”

Az avasi temetőben a XIX. század elején — de később is — eltemetettek elhalálzásáról a Miskolc—Avasi Református Lelkész Hivatalnál vezetett halotti anyakönyvbe bejegyzett adatok között azonban Jost cukrász halála nem szerepel. Az 1831. évi 221. sz. halotti anyakönyvi bejegyzés szerint 1831. május 30-án Jost Adolf nevű 8 hónapos gyermek halt meg, aki Jost János „Helveczius” fia volt. A sírkő magyar nyelvű felirata és e között az anyakönyvi bejegyzés közötti ellentét, illetve a Jost *cukrász* halálára vonatkozó bejegyzés hiánya felveti azt a kérdést, hogy a sírkő kinek a sírját jelöli, illetőleg, hogy a sírkő a jelenlegi helyén nem másodlagosan került-e felhasználásra?

Tovább bonyolítja a kérdést az, hogy a sírkő hátsó lapján a következő felirat olvasható: „*Müller Oszkár m(eg)h.(alt) 1890. máj. ...*”

4. kép. Joost Adolf sírköve

5. kép. Joost Adolf sírkövének hátoldala

A felmerült kérdés megoldásához a következő tények visznek közelebb:

1. A Miskolci Városi Tanács Levéltárában őrzött irat szerint a „Ttes Miskolc Városában lakott Cukros-sütemény Készítő” neve JOST JÁNOS volt.

2. A Miskolc—Avasi Református Lelkészi Hivatal halotti anyakönyvébe⁴⁶ bejegyzésre került, hogy 1890. május 5-én 33 éves korában meghalt Müller Oszkár cukrászsegéd, akinek születési helye: „Posen Lengyelország”. Müller Oszkár elhalálása idején a cukrászda vezetőjének, majd később tulajdonosának, Prevosti Oszkárnak anyja Posenből való volt⁴⁷. Müller feltehetően ennek révén került Miskolcra, és bizonyára Prevostihoz segédnek.

3. A sírkő olyan, amilyeneket a miskolci temetőben 1817 és 1877 között — tehát Jost Adolf és nem Müller Oszkár halála idején — állítottak fel.⁴⁸

4. A sírkövet a cukrászda fennállásának 1928. évi centenáriuma alkalmából annak akkori tulajdonosa az üzletelődje iránti kegyeletes megemlékezésül rendezte, olvashatóvá tette és megaranyoztatta a betűket.⁴⁹

5. A *cukrász* szó nyelvünkben első alkalommal 1830-ban jelenik meg,⁵⁰ azonban egyhamar nem honosodhatott meg, mert 1835-ben még „idétlenség”-nek is tartották.⁵¹ Miskolcon a cukrászt még 1833-ban is „czukor csemege készítő”-nek, „Czukros-sütemény Készítő”-nek nevezik,⁵² és 1838-ban a cukrász nem cukrárszipart folytatni, hanem „zukrász beli boltot nyitni szándékozik”.⁵³

Az *ipar* szó a nyersanyagoknak a felhasználás vagy tovább átalakítás céljára történő feldolgozásra irányuló gazdasági tevékenység (Gewerbe, Industria) megjelölésére nyelvünkben csak 1828-tól — és a mai köznyelvi jelentését megelőzően ingadozó jelentéssel — használatos.⁵⁴ A cukrászi tevékenység a magyar iparigazgatásban 1831-ben a szabad művészetekhez tartozott⁵⁵ és csak az 1851. évi ún. Ideiglenes Iparrendtartás⁵⁶ óta ipar. Így kizárt, hogy a *cukrárszipar* szó 1831-ben már ismert és használatos lett volna.

Bizonyosra vehető tehát, hogy a „*Miskolczi cukrárszipar megalapítója 1828. évben*” szöveget nem a sírkövön olvasható 1831. évben, hanem később, lehet hogy az 1928. évi centenáriumi megemlékezéskor vették a sírkőbe.

A fentiek alapján viszont az állapítható meg, hogy ha az avasi sírban valóban a cukrász Jost nyugszik, akkor a sírkövön a keresztnév téves, és idézett cikkében *Henszelmann* is tévesen említi a cukrászda alapítóját *Adolf* keresztnévvel. Az, hogy a sírkőfelirat szerint az ott nyugvó Jost Adolf 1831 májusában halt meg, s az anyakönyvi bejegyzés szerint az 1831 májusában elhalálozott Jost Adolf 8 hónapos csecsemő volt, egyfelől arra enged következtetni, hogy a sírban nem a miskolci cukrárszipar 1828. évi megalapítója nyugszik, hanem fia, másfelől arra a feltételezésre indít, hogy a máshol elhunyt és eltemetett apa (hiszen az Avasi Lelkészi Hivatal halotti anyakönyvében nem szerepel!) tetemeinek ideszállítása folytán azok és fia tetemei egy helyen nyugszanak, s a sírkőre csak utólag vették rá a miskolci cukrárszipar alapítására utaló szöveget, . . . de az is lehetséges, hogy a cukrász Jost sírkövének elpusztulása, elkallódása folytán a cukrászutódok az ő sírjára a fia sírkövét állították anélkül, hogy a rajta levő német nyelvű feliratot megváltoztatták vagy kiegészítették volna.

Müller Oszkár nevének és elhalálozási idejének a sírkő hátsó lapjára vésése ugyancsak több lehetőséget enged feltételezni. Lehet, hogy őt hozzátémették Jost Adolffhoz (esetleg Jost Adolffhoz és atyjához). Lehetséges az is, hogy eltemetésekor a csecsemő Jost Adolf megszüntetett sírján állott követ használták fel. Ez esetben elképzelhető, hogy az így másodlagosan felhasznált sírkövet az 1928. évi centenarium alkalmával Müller Oszkár akkor már nem gondozott, esetleg már meg is szüntetett sírján hagyva, a kőbe abban a feltevésben vették a cukrárszipar alapítására utaló szöveget, hogy a sírban a felirat szerint nyugvó Jost Adolf, — a cukrász Jost volt.

A feltevéseket és lehetőségeket még sokféleképpen lehet variálni!

A sírkő Jost Adolfra vonatkozó német nyelvű felirata és a halotti anyakönyvi bejegyzés közötti összhang, valamint az, hogy a cukrászdaalapító a tanácsi irat szerint Jost János volt, továbbá az, hogy Jost Adolf a „*Helveczius*” Jost János fia volt, ugyanakkor Jost János elhalálozása az Avasi Lelkészi Hivatal halotti anyakönyvében nem szerepel, továbbá, hogy a sírkőbe Müller Oszkár nevét és elhalálozási idejét is bevették, végül a *cukrász* és az *ipar* szó története,

és a cukrászi tevékenységnek az ipari közigazgatási jog szerinti helyzete, ill. ennek változása és a változás ideje, tehát mind ezeknek a tényeknek az egybevetése indokoltan támasztják azt a kételyt, hogy a sírkő Jost János cukrásznak a sírját jelöli.

A kérdés megoldásához közelebb vinne, ha a sír felnyitásra kerülne. Ha a sírban csecsemő tetemei nyugszanak, akkor a kérdés megoldódott. Ha a sírban felnőtt férfi csontváza van, még tisztázásra vár, hogy az 1828 és 1833 között, vagy 1890-ben elhunyt személyé-e? A sok ellentmondó adat folytán azonban ez esetben is még mindig nyitott kérdésként kezelhető, hogy a feltárt tetemek valóban Jost János vagy Müller Oszkár, s nem ismeretlen harmadik személy tetemei-e? A számtalan ellentétes adat ugyanis nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a legjobb szándékú lokálpatriotizmus és szakmai megbecsülés téves helyre állította az eredetileg a 8 hónapos Jost Adolfnak emelt sírkövet.

Tény, hogy a Miskolcon működött Jost János cukrász 1833. augusztus 29-én, de már ezt megelőzően sem tartozott az élők sorába. Ugyanis e napon jelenti be írásban a miskolci városi tanácsnak — a városi főbíróval szóban már korábban közölt tényt Zuan Rudolf eperjesi cukrász, hogy „...néhai Jost János úrnak minden mesterségéhez tartozó Készületeit annak özvegyétől” (kiemelés a szerzőtől) megvásárolta⁵⁷. Ezzel az első miskolci cukrászújság történetének új szakasza kezdődik. Zuan Rudolf „Czukor csemege készítő mester” azonban nem egyedül folytatta tevékenységét. Társul maga mellé vette „nőtelen állapotban levő Atyja Fiját és mestertársát” Silvestri Jakabot, akit néhai Jost János volt boltjába 1833 augusztus havában már be is állított⁵⁸.

Silvestri Jakab 1807. július 26-án Graubünden Malöggia (németül Maloja) közigazgatási kerülete Bregaglia járásában, Bregaglia (németül Bergell) nevű olasznyelvű vidéken levő⁵⁹ Stampa-n született.⁶⁰ Közte és Zuan között létrejött társasviszony 1834-ben még fennállott,⁶¹ később megszűnni készült, míg végül is felbomlott.⁶² Silvestri (akinek neve Silvesterként is előfordul) már 1836 márciusában „bizonyos kinézetei tekintetéből” bizonyítványt kér és kap a városi tanácstól arról, hogy miként viselkedett, van-e adóssága, s hogy „mesterségbeli műveivel illendően s nem huzavona módon⁶³ kereskedik, s mind azokat jól készíti-e.⁶⁴ Ilyen bizonyítványt az iparosok általában akkor szoktak kérni, ha más városban kívánják mesterségüket folytatni. Valószínű, hogy a kérelemben említett „bizonyos kinézetek” ilyen iparáthelyezés iránti szándék valóráváltásának lehetőségét jelentették. Ezt támasztja alá az, hogy amikor Silvester Jakab 1838-ban újból ilyen bizonyítvány kiadását kérte,⁶⁵ akkor kérelmét már kevésbé zárkóztan, mégpedig azzal indokolta, hogy „Lőtse városában egy cukrász beli boltot nyitni szándékozik“.

Vagy a más városba való áttelepülés nem sikerült, vagy kedvezőbb feltételek kínálkoztak Miskolcon, mert Silvester Jakab még hosszú ideig Miskolcon maradt cukrász. Üzletét „A szűzhöz” cégérezte. Működésére, üzlete életére, forgalmára vonatkozó adatokat napi feljegyzéseit tartalmazó üzleti könyve, a „*Libro dell' Entrata della Bottega*” őrizte meg. A magyarországi cukrászipar történetének, de a miskolci várostörténetnek is értékes adatait tartalmazó ez a forrása ma már nem áll a kutatás rendelkezésére. A Herman Ottó Múzeum volt igazgatójának közlése szerint feltehetően elveszett a háború alatt. Silvester

Jakab ebbe vezetett bejegyzései alapján írta meg Henszelmann Aladár már említett cikkét, s így a feljegyzéseket csak e cikk közvetítésével ismerjük.

Silvester Jakab a könyv vezetését 1833-ban kezdte meg és 1869-ben fejezte be. Feljegyezte benne műhelyének termékeit, üzlete forgalmának alakulását, a szabadságharc miskolci eseményeit és adatokat őrzött meg a Bach korszak egyes társasági eseményeiről. Az üzlet vendégei piskótát, vajastésztát, linzert, grillaget, karamellt és makronmasszát,⁶⁶ catalani kenyeret,⁶⁷ paganinit⁶⁸ fogyasztottak. A mai habos, krémes torták még ismeretlenek. A vendégek ánizsos, köményes likórt, rostoposint⁶⁹ rummal, hideg és meleg puncsot is ittak, s kaphattak fagyaltot is.

Az üzlet nemcsak a termelt áru eladási helye volt, hanem fogyasztási helyül is szolgált. Az üzletet látogató polgári és katonai személyek csaknem a megnyitás idejétől kezdve az üzletben ülve fogyasztott italok és csemege kiszolgálása mellett, nem tiltott kártya- és egyéb játékot játszottak.⁷⁰

Az eddigi kutatási eredmények szerint a csak árusító helyül szolgáló cukrászboltok mellett hazánkban a XIX. sz. elején jelennek meg a helyben, ülve fogyasztás lehetőségét is kínáló első cukrászboltok. Korábban a cukrász, az ehhez szükséges szolgáltatást (edény, evőeszköz használatbaadása, felszolgálás, a használt edény és evőeszköz tisztítása) nem nyújtotta, boltjában az ehhez szükséges berendezési és felszerelési tárgyak nem voltak.⁷¹ Az átalakulási folyamat elindítója valószínűleg a Magyarországra érkezett svájci cukrászok voltak. A Velencéből kiutasított elődeik ottani cukrászboltjukat kávéházzal kapcsolták össze.⁷² A kávéház jellegével jár együtt a helybenfogyasztás. Ugyanez volt a jellege a XVIII. században Velencében is megtalálható csokoládéházaknak, ahol nem kávé, hanem csokoládétalt szolgáltak fel asztalnál ülő vendégeknek.⁷³ A kávé- (és csokoládé-)házi szolgáltatásoknak a cukrászbolttal való összehangolása, majd ennek a Velencében kialakult — és éppen svájci cukrászok által Berlinben is meghonosított — üzlettípusnak ugyancsak svájci cukrász által Miskolcra történt átültetése az édességárúsító cukrászboltnak helybenfogyasztást is lehetővé tevő vendéglátóhellyé való átalakulása eddig ismert kezdeti időszakára esik. Így a miskolci svájci cukrászdát olyannak tekinthetjük, mint amelyik szerepet játszott az ilyen jellegű bolt iránti közönségigény felkeltésében, kialakulásában és kielégítésében, tehát a társalkodó helyiséggel⁷⁴ is rendelkező cukrászboltok meghonosodásában és — későbbi megjelölés szerint: uzsonna-teremmel is rendelkező cukrászdák — elterjedésében.

A miskolci svájci bottegában a bevétel napi 100,— Ft fölé is emelkedett. Silvester hitelbe is árusított. Előfordult azonban, hogy amikor vendége a többszöri hitelezés folytán felgyülemlett összegű számlát nem egyenlített ki, kénytelen volt követelését per útján érvényesíteni, s a városi tanácsnak kellett az ítélet végrehajtása útján a javára megítélt összeget behajtani.⁷⁵

Silvester ellátta termékeivel a miskolci bálakat és házi táncmulatságokat, hangversenyeket is. Ilyenkor árjegyzékének előzetes rendelkezésre bocsájtásával szállított süteményt, de a felszolgálás lebonyolítása végett cukrász legényét is átengedte.⁷⁶ Egy-egy bál alkalmával eladott édességekből esténként 50—300 Ft jövedelme is volt. Legnagyobb fogyasztók a bálozó csizmadiák voltak. Tekintélyes jövedelmet jelentett Silvesternek a megyebál, majd sorrendben a tímárok,

hentesek, magyar szabók, molnárok, asztalosok, szűcsök, órásk bálja és az évenként rendezett egy-két katonabálon elért bevétel következett. A polgári kaszinó által 1845-ben rendezett bálon 53,— Ft volt a fagyaltból, 40,— Ft a puncsból, és 25,— Ft a sütemény eladásából származó bevétel.⁷⁷

Silvester a nyersanyag beszerzése tekintetében és egyéb üzleti ügyekben mind Pesttel, mind északmagyarországi városok irányában tartott kapcsolatot. Ha olcsóbban jutott nyersanyaghoz, akkor leszállította süteményei és likőrjei árát.⁷⁸

1846. március 25-én 27 éves korában meghalt Silvester felesége, Giovannini Mária.⁷⁹ Emiatt könyvébe 4 napig nem írt feljegyzéseket. 1846. szeptember 9-én újból megházasodik. A graubündeni Vicosopranóban⁸⁰ oltárhoz vezeti az ugyanott született Prevosti Sárát.⁸¹

A szabadságharc idején Miskolc mozgalmas napokat élt át, ami visszatükröződött Silvester könyvében is. 1848. augusztus elején a magyarság elleni nyílt támadás küszöbén a svájci bevándorló Magyarországon nemcsak a megélhetést biztosító országot látta, hanem azt saját hazájának is vallja, amikor könyvébe — mintegy felkiáltva — bejegyzí: „mia magyar Haza”. A szeptember 10-i bejegyzés: „partiti, i Soldati”, a déli végekre irányított miskolci nemzetőrök két nappal korábbi elvonulásának⁸² ténymegállapítása feltehetően abból a szempontból, hogy távozásuk folytán csökkent az üzletnek az a forgalma, amelyet a városban összevont nemzetőrök jelentettek. 1848. december hónapjában az üzletben rummal kevert rostopsint fogyasztó lengyelek ahhoz a magyar honvéd csapathoz tartozó legionáriusok voltak, akiknek a Schlick altábornagy vezetése alatt december 6-án a Duklai hágón betört és már Kassát is hatalmába kerített osztrákok Miskolc felé való előnyomulását⁸³ kellett megakadályozni. Az 1849. januárjában az üzletbe járó lengyelek a Schlick ellen Mészáros Lázár által Miskolcon szervezett haderőhöz tartoztak.⁸⁴ Silvester a lengyelekről mint jó emberekről emlékezik meg: „Bene Sono tutti” jegyezte fel.⁸⁵

1849. február 7-én azoknak a magyar katonáknak az üzletben történt megfordulását jegyzi fel, akik 1849. január 25-én a várost elfoglaló osztrákok⁸⁶ február 5-i kivonulása után, február 6-án Dembinsky vezénylete alatt érkeztek Miskolcra.⁸⁷ 1849. májusában a Wisoczky parancsnoksága alatt Miskolcon új-járendezett lengyel sereg adott a városnak élénkséget⁸⁸, s ennek az üzletet látogató katonáiról emlékezik meg Silvester. 1849. június végén az osztrákok segítségére sietett orosz cári csapatok foglalják el Miskolcot,⁸⁹ s ettől kezdve az üzleti könyv, mint vendégekről, főképp az orosz cári katonákról emlékezik meg. Vásárlásukkal, fogyasztásaikkal annyira fellendítették a forgalmat, hogy pl. július hónapban 6000,— Ft volt a bevétel.⁹⁰

A Bach korszaki elnyomás Silvester üzletmenetén is érezte hatását. 1850-ben már csak egy bál, 1851-ben egy gyermekbál és több hangverseny közönsége részére szállít cukrászati termékeket.⁹¹ Silvester üzlete az önkényuralomnak nemcsak a társasági életre is nehezedő hatását sínylette meg, hanem szembetalálta magát az új közigazgatási renddel is.

Az üzlethez tartozó kávéházi teremben a vendégek kártyajátékot is játszottak. A magyarországi kereskedelmi és iparviszonyok szabályozása iránt

1851. április 1-én hatályba lépett „Ideiglenes utasítás” szerint azonban a kávéházi ipar olyan ipar volt, amelynek üzéséhez külön iparhatósági engedély kellett. Az engedély hiánya lehetett az oka annak, hogy a hatóság az üzletben folytatott játékot betiltotta.⁹² Silvester valószínűleg a következményektől való félelmében, hogy magát védeni tudja, s nyilván annak érdekében is, hogy az üzlete forgalmát emelő kártyázás újbóli lehetőségét megszerezze, elsősorban a városi tanácshoz fordult segítségért: 1855. december 5-én bizonyítványt kért, majd kapott, amely szerint az *évtizedek óta üzött kártyázás és egyéb játékok* „a rend, a törvényesség és fennálló rendőri szabályok megtartása mellett gyakoroltatott”.⁹³ Feltehető, hogy a betiltás a császári rendőrségnek attól való félelmében következett be, hogy az egybegyűlők az édességek fogyasztása melletti játék ürügyén titkos megbeszéléseket folytatnak, de az is lehet, hogy a betiltó intézkedés a Diósgyőri Koronauradalom közeli Korona-vendéglőjének és kávéházának⁹⁴ üzletmenete feljavítását volt hivatott biztosítani. Ugyanis, amikor Silvester 1856. december 1-én kávéházi jog iránt folyamodik,⁹⁵ s azt a cs. kir. szolgabírói hivatal a kérelem által érintett helyi viszonyokra nézve teendő nyilatkozat⁹⁶ céljából megküldi a miskolci városi tanácsnak, amely azt nyilatkozattétel végett kiadja a Korona vendéglő folytán érdekelt Diósgyőri Koronauradalomnak, akkor annak ügyésze ellenzi a jog megadását. A városi tanács ezzel ellentétes javaslatát egyrészt azzal indokolja, hogy „a kérvényes lakásán összejönni szokott cs. kir. tisztikar az eltilalmazás után is időtöltésből kártya s egyéb szabad játéknemekkel jelenleg is tölti üres idejét”, másrészt azzal, hogy „van a műveltebb közönségnek egy része, amelyet az eddig fennálló kávéházak ki nem elégítenek”, végül pedig azzal, hogy a szomszédban levő „uradalmi Korona vendéglő és kávéház jog ez által csorbulást nem szenvedne.”⁹⁷

Habár a kérelem alapján hozott határozatot tartalmazó iratot fellelni nem lehetett, megállapítható, hogy Silvester a kávéházi jogot elnyerte. Ugyanis a Miskolci Szolgabírói Hivatal 1857. november 21-én arról értesítette a városi tanácsot, hogy az „engedélyezett kávéháznyitás eltiltása iránti folyamodványnak hely nem adatott”. Az eltiltás iránt folyamodónak a Diósgyőri Koronauradalomnak kellett lennie, mert a városi tanács a szolgabírói átiratról nemcsak Silvester Jakabot, hanem — első helyen — az uradalom ügyészi hivatalát értesítette.⁹⁸

A segéd, inas és családtagoknak az üzletben való közreműködése nélkül dolgozó Silvester Jakab a miskolci kereskedők, iparosok és honoráciorok 1856. évi összeírásában „Silvester és társa” megjelöléssel szerepel.⁹⁹ Azt, hogy ki volt akkor a társ, megállapítani nem tudtuk.

A ház, amelyben az üzlet volt, a hozzátartozó 470 □ öles telekkel időközben Silvester tulajdonába került.¹⁰⁰ Itt volt Silvester lakása is, amikor 1869. január 18-án meghalt.¹⁰¹ A házat felesége örökölte,¹⁰² ugyanakkor saját rokonsága,¹⁰³ valamint első feleségének rokonsága egyes tagjai¹⁰⁴ javára 500—1500 Ft összegű jelzálogjogokat kebeleztek az ingatlanra.¹⁰⁵

Az üzlet továbbra is fennmaradt. Arra vonatkozó adataink, hogy az Silvester halála után kinek tulajdonát képezte, azt ki vezette, — ellentmondóak. *Henszelmann* szerint¹⁰⁶ Silvester Jakabot *Giovannini Rudolf*, őt pedig özv. Silvester Jakabné követte. Zsemlei Oszkár viszont azt írja,¹⁰⁷ hogy előbb következett Silvester özvegye, s később *Giovannini Rudolf*.

6. kép. Giovannini Rudolf cukrász (1824—1871)

Silvester elhalálózásakor érvényben volt iparjogi szabály az 1859. december 20-án kelt császári nyílt parancssal kibocsátott s Magyarországra is irányadó, 1860. évi május hó 1-én hatályba lépett Iparrendtartás volt.¹⁰⁸ A magyar földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 4576/1867 FIKM sz. rendelete¹⁰⁹ értelmében a kiegészítés után is osztrák Iparrendtartást kellett alkalmazni az iparviszonyoknak az új követelmények szerinti rendezéséig.¹¹⁰ Az Iparrendtartás 59. §-ban foglalt — és a középkorra viszonyuló iparjogi fejlődéssel összhangban álló — rendelkezése szerint az iparúzó halála után az örökös, így az özvegy is jogosult volt az ipar folytatására. Habár az iparszabadság elvén nyugvó szabályozás szerint akkor a cukrászipar üzéséhez szakképzett üzletvezető ilyen esetben nem volt szükséges, az özvegynek mint a szakmában nem képzettnek üzleti érdekét képezte, hogy iparát helyettes útján gyakorolja. Ehhez az Iparrendtartás (58. §) a lehetőséget biztosította. Ebből az következik, hogy Silvester elhalálózása után iparát özvegye folytatta. A felmerült kérdésre feltehetően azokból az iratokból kapnánk választ, amelyek a Silvester Jakab utáni hagyaték tárgyalása során Miskolc város törvényszéke¹¹¹ előtt 1633/1870. sz. a. keletkeztek. Ezek helyén azonban a Miskolci Állami Levéltár csak egy iratborítékot őriz.

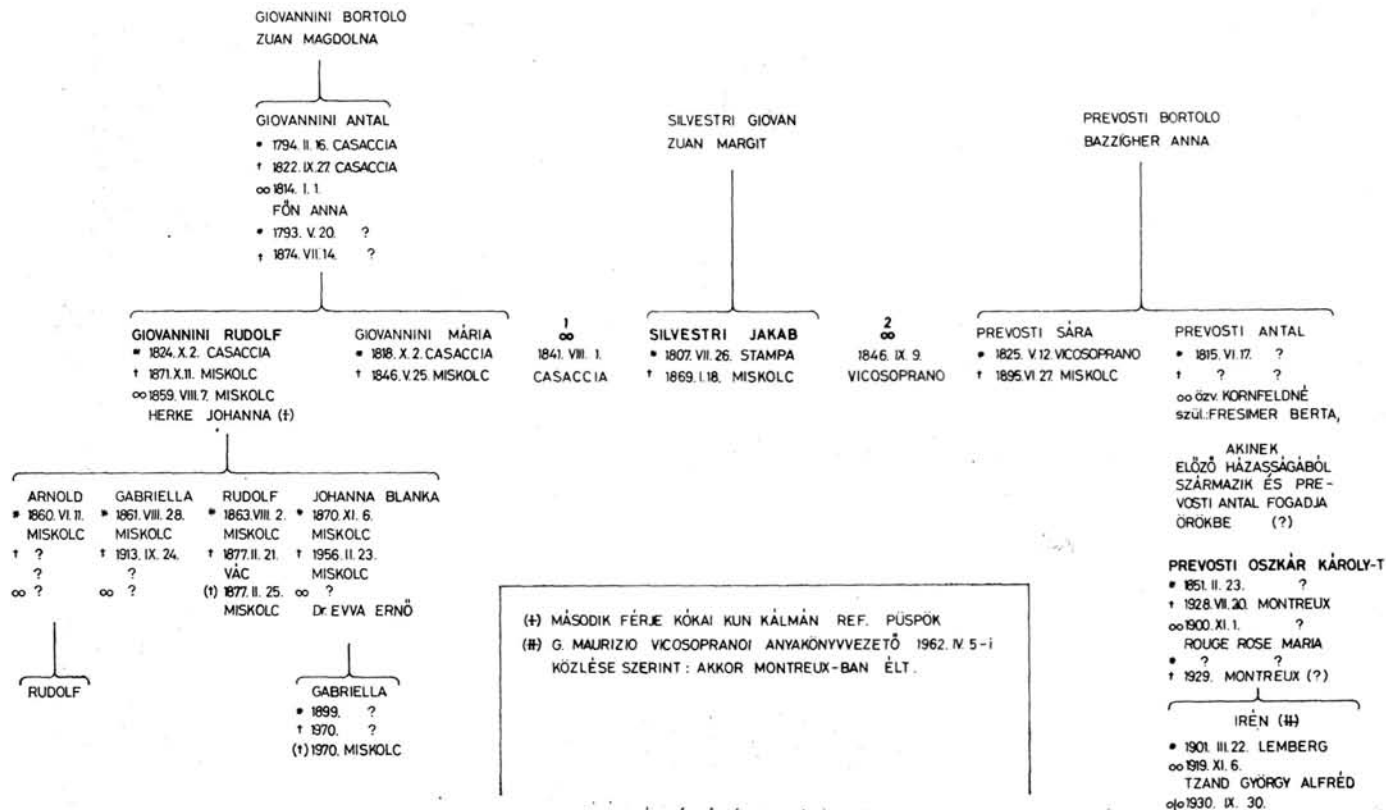
Giovannini Rudolf Silvester első feleségének, Giovannini Máriának öccse volt,¹¹² s nyilván ennek folytán került Miskolcra. 1859. augusztus 7-én Miskolcon kötött házasságot¹¹³ Herke Johannával¹¹⁴ és ugyanezen évben mutatta be

7. kép. A Silvestri és a Giovannini család sírköve

a kapott felhívás alapján vándorkönyvét a miskolci városi tanácsnak.¹¹⁵ A házasságkötését követő évben, 1860. június 11-én született Miskolcon Arnold Elemér István nevű fia,¹¹⁶ majd 1861. augusztus 28-án Gabriella nevű leánya,¹¹⁷ 1863. augusztus 29-én Rudolf nevű fia.¹¹⁸ 1864-ből Major Mártonnal ékszerekre, 1869-ből Veisz Dáviddal imazsámolyra kötött zálogüzletéről vannak adataink.¹¹⁹ 1870. november 6-án megszületik Johanna Blanka nevű leánya.¹²⁰

Giovannini Rudolf esetében is nyilván az történt, ami annyi más graubündeni cukrásszal, hogy eljött Magyarországon cukrászként dolgozó sógorához, Silvester Jakabhoz, — vagy azért, hogy a mesterséget itt tanulja, vagy már mint felszabadult inas, hogy itt dolgozzék, s itt megházasodva, családot alapítva, itt is maradt. (Hogy már 1859-ben cukrászként dolgozott, valószínűvé teszi a vándorkönyv-bemutatói kötelezettség. Ugyanis az Ideiglenes Iparrendtartás szerint [135. §] vándorkönyv nélkül nem dolgozhatott volna.) Lehet, hogy ő volt Silvester Jakabnak az 1856. évi összeírásban említett társa. Az is lehet, hogy alkalmazottként dolgozott Silvesternél,¹²¹ s ennek elhalálása után ő lett az ipart özvegyi jogon űző Silvesterné üzletvezetője.

8. kép. Silvestri, Giovannini és Prevosti cukrászok családi kapcsolata

Silvester halála után Silvesternétől valamilyen módon átvette az üzletet, és iparüzési jogot nyert. Erre enged következtetni, hogy 1871. október 11-i elhalálozása¹²² után néhány hónappal, 1872. január 31-én egyfelől özv. Silvesterné, szül.: Prevosti Sára, mint háztulajdonos, másfelől özv. Giovannini Rudolfné között oly haszonbérleti szerződés jött létre, amely szerint özv. Giovannini Rudolfné és kiskorú gyermekeit a Széchenyi utca — lebontott — 5. számú házának boltjára, a mellette levő konyhára, laboratóriumra és tartozmányaira 1872. február 1-től 1878. február 1-ig terjedő időre haszonbérleti jog illeti meg,¹²³ özv. Giovannininének a cukrászipari helyiségek haszonbérletére nyilván azért volt szüksége, hogy néhai férje iparát gyakorolhassa.¹²⁴ Mindebből az következik, hogy Zsemlei és nem Henszelmann rögzíti helyesen a Széchenyi utcai üzletben ipart úzők sorrendjét, tehát Silvester Jakab halála után özvegye, azután pedig Giovannini, majd özv. Giovannininé következett.

Özv. Giovannininének is szüksége volt azonban szakképzett üzletvezetőre, s ekkor megint előtérbe lépett a graubündeni rokoni kapcsolat: üzletvezető *Prevosti Oszkár* lett, aki rokonánál, Silvester Jakabnál¹²⁵ évekig a cukrászattal foglalkozott, majd több évig vándorolt és visszatért Miskolcra, hogy itt a Giovannini féle üzletet vezesse.¹²⁶ Prevosti Oszkár az üzletet később tulajdonul szerezte meg, ugyanis 1895. év elején azt átadta Rábel Albert cukrásznak, aki 1895. április 8-án kapott iparjoga alapján lett a Széchenyi utcai üzlet cukrásza.¹²⁷ 1895. június 27-én 70 éves korában meghal Silvester Jakab özvegye, Prevosti Sára.¹²⁸ Széchenyi utcai házát megöröklő Prevosti Oszkár,¹²⁹ de 1905. július 10-én ezt is eladja 54 ezer koronáért Rábel Albertnak.¹³⁰ Henszelmann azt írja, hogy Prevosti 1912-ben tért vissza Svájcba és itt a miskolci cukrászda 100-ik évfordulójának napján halt meg.¹³¹

1828-tól 1895-ig, két esztendő híján háromnegyed évszázadig működtek Miskolcon svájci, graubündeni cukrászok.¹³² Magukkal hozták őseiktől átvett és Európa különböző városainak cukrászainál bővített ismereteiket, kifinomult ízlésüket, amivel hozzájárultak a magyar cukrászipar színvonalának emeléséhez, ugyanakkor a magyarság gasztronómiai ízlésének és igényeinek fejlesztéséhez. Eléknítették a miskolci couleur local-t, Bottegajukkal, a miskolci „svájci cukrászda”-val pedig részesei voltak a városiasodás formái miskolci kiterjedésének. Emléküket őrzi a Silvester Jakabnak, első feleségének, özvegyének, valamint Giovannini Rudolfnak az avasi temetőben levő közös sírján álló sírkő is.

A cukrászdát Rábel Albert 1938-ban¹³³ átadta¹³⁴ *Rorariusz Gyula* addigi ceglédi cukrásznak,¹³⁵ aki 1938. október 31-én elnyert iparigazolványa alapján kezdte meg miskolci iparüzését.¹³⁶

A cukrászda az 1950-es évek elején állami cukrászda lett,¹³⁷ s azt a Hungária Szálloda és Étterem Vállalat (1965. előtti nevén Országos Idegenforgalmi Szálloda és Étterem Vállalat¹³⁸) Avas Szállodai üzemegysége Béke Cukrászda elnevezéssel tartotta üzemben. Ebben az időben a város lakossága körében továbbra is „Rorariusz”-ként, és becézve „Rori”-ként népszerű¹³⁹ üzlethez tartozott a Széchenyi utca 3. sz. háznak faláttöréssel¹⁴⁰ hozzátartozó helyisége is amely jellegtelen modern bútorokkal uzsonnázó teremnek volt berendezve.

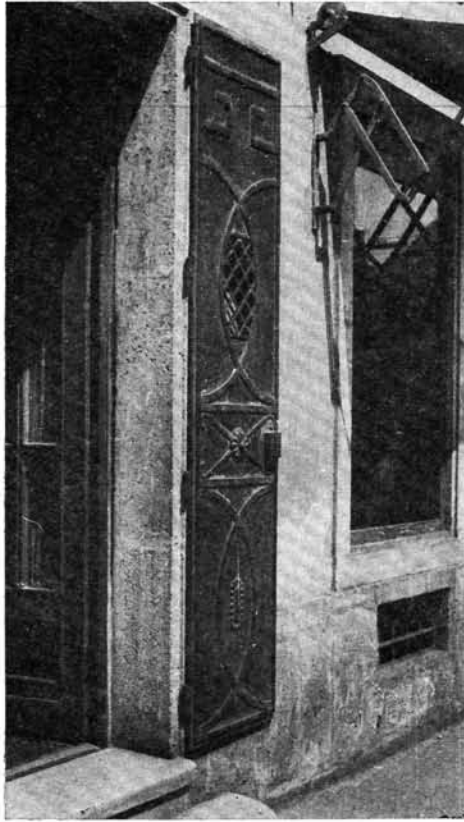
A cukrászda 1971. szeptember 30-án volt utoljára nyitva. Azért kellett megszüntetni, mert a miskolci belváros rekonstrukciója érdekében a Széchenyi

9. kép. A Széchenyi utca 5. sz. ház (1961)

utca 5. sz. házat is lebontásra ítélték. Fennállásának emlékére *Búcsúzik a „Rorariusz Cukrászda“* címmel füzetalakban kinyomtatták Henszelmann Aladárnak a *Reggeli Hírlap*-ban 1934-ben megjelent cikkét.¹⁴¹ A cukrászda bútorzatát október 1-én lebontották és az üzembentartó vállalat átadta a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumnak, amely azt Budapestre szállította. A cukrászda megszűnése a helyi lapban közzétett „búcsúztató” és annak visszhangja szerint szomorúan érintette a múlt értékeit és várostörténeti emlékeit megbecsülő lokálpatriótákat, de belenyugodtak, mert arra a város fejlődése, rendezése érdekében szükséges épületbontás miatt került sor. Nem is bontással, hanem a technika fejlődésének megfelelően: robbantással tették az épület anyagát elszállíthatóvá. Ezért továbbította a Magyar Rádió a bizarrul szövegezett tudósítást: „Felrobbantották a miskolci Rorariusz cukrászdát”. 1972. január 3-án már „Egy cukrászda fejfájára” írt nekrológgal búcsúzott az újságíró a fennállása 143. évében megszűnt cukrászdtól.¹⁴²

A bejárati üzlethelyiség pultja és üveges szekrényei — a budai vári Russwurm cukrászda és a budai vízivárosi Fő utcai volt Friedl cukrászda klasszicizáló üzleti berendezése mellett — mint a három legrégebbi magyarországi cukrászati berendezés egyikének bútorai maradtak meg. A pult előlapjának és az üveges szekrények ajtajainak hullámos, lágy belső keretvonalával, a szekrények pártázatos felső díszítésükkel a táblabíró világ vidéki bútorművességének értékes reprezentánsai. Készítőjüket nem ismerjük.¹⁴³ A cukrászda berendezését

10. kép. A cukrászda bejárati vasajtaja (1961)

a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 1975-ben megnyílt kiállításán kiállította.¹⁴⁴

1934-ben még őrizték az üzleti szekrényekben az elődök működésére emlékeztető sárgult fóliánsokat, bekötött receptkönyveket, olasznyelvű jegyzeteket, megrendeléseket, a szabadságharc és a Bach-korszak idejéből való feljegyzéseket.¹⁴⁵ Nem tudjuk, hogy a hazai cukrászipar történetének és a miskolci várostörténetnek ezek a forrásai ill. emlékei milyen sorsra jutottak? A szekrények üveges ajtai mögött elhelyezett régi cukrászdai edények, üvegek a múlt század cukrásziparának ma már Magyarországon ritka emlékei közül valók voltak. Kár, hogy az üzlet megszűnése előtti időben már csak elenyésző számban tartoztak az üzlethez azok a tárgyak, amelyek az 1960-ban készült fényképen még az üveges szekrényben láthatók.

11. kép. A cukrászda pultja és vitrinje (1960)

12. kép. Részlet a cukrászdából (1960)

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Avasi Lelk. Hiv.</i>	Miskolc—Avasi Református Lelkészi Hivatal
<i>B. lt.</i>	Buda sz. kir. főváros levéltára, Budapest Főváros Levéltára őrizetében
<i>Int. a. m.</i>	Intimata archivi medii
<i>Int. a. n.</i>	Intimata archivi novi.
<i>jkv.</i>	jegyzőkönyv
<i>L. B.</i>	Liber baptisatorum
<i>L. C.</i>	Liber copulatorum
<i>L. D.</i>	Liber defunctorum
<i>Miss. a. m.</i>	Missiles archivi medii
<i>M. v. t. ir.</i>	Miskolci városi tanács iratai a Miskolci Állami Levéltár őrizetében
<i>p.</i>	pagina
<i>P. lt.</i>	Pest sz. kir. város levéltára Budapest Főváros Levéltára őrizetében
<i>Rel. a. m.</i>	Relationes archivi medii
<i>Rel. a. n.</i>	Relationes archivi novi
<i>Tan. ir.</i>	Tanácsi iratok
<i>Tjkv.</i>	Tanácsülési jegyzőkönyv
<i>tjkv.</i>	telekjegyzőkönyv

- Lansel, Peider*: Glossen zur rätoromanischen Sprache und Kultur. Vom Lande der Rätoromanen. Separatdruck aus der Neuen Züricher Zeitung. Sonderbeilage vom 29. März 1931. (Nr. 589. und 590.) — 11.
- Gagliardi, Ernst*: Geschichte der Schweiz von den Anfängen bis zur Gegenwart, I—III. Zürich—Leipzig 1934—1937., II. 1000. — *Walter, Emil J*: Soziologie der Alten Eidgenossenschaft. Bern. [1966] — 46. — *Lansel* i. m. 11.
- Kohl, J. G.*: Hundert Tage auf Reisen in Oesterreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn. I. Abt. 1842., 154—156. — *Lansel* i. m. 10—11.
- Schmied, Heinrich*: Die Oberengadiner Land- und Alpenwirtschaft. Inaugural-Dissertation. Universität Zürich. Winterthur 1955., 28—30., *Walter*, i. m. 112—113.
- Gittermann, Valentin*: Geschichte der Schweiz. Thayngen-Schaffhausen 1941., 202, *Gagliardi* i. m. II. 1000., *Dr. Philippson, Alfred*: Europa ausser Deutschland. Leipzig 1928., 321—322., *Dr. Früh, J.*: Geographie der Schweiz. II. 564. és 614.
- V. ö. *Schmied* i. m. és *Walter* i. m.
- Graubünden kanton En (németül: Inn) közigazgatási kerülete Suot-Tasna járásában levő község. — *Dr. Velleman, Antoine*: Dicziunari scurzniën de la lingua ladina püstüt d'Engiadin' Ota cun traducziun tudais-cha, francesa ed inglia e numerusas indicaziuns topograficas e demograficas. Samaden 1929., 193.; A közigazgatási beosztást a továbbiakban is *Dr. Velleman* műve alapján közöljük.
- P. lt. Rel. a. m.* 1965.
- Ua.
- P. lt. Rel. a. m.* 3716. — A mandulás süteménysütés (Mandoletty-bäckerei), mint új tevékenység megjelenésére és a cukrászati tevékenységgel való összeolvadására: *Rózsa M. Lajos*: Cukrászati termelőeszközök, termékek és értékesítés a XVIII. század végi Pesten. Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve I. Budapest, 1970. 137—170.
- P. lt. Tjkv.* 1804. VIII. 11. — 4270.
209. sz. a.; ma Dísz tér 4—5.
- B. lt. Contributions Conscriptio.* Festung 1811/12—1816/17 és *B. lt. Tjkv.* 1812. p. 2079. No. 3387.
- B. lt. Contributions Conscriptio.* Festung 1816/17.
- B. lt. Tjkv.* 1817/1. — 1924., — *P. lt. Rel. a. n.* 4114.
- Község a Felső-Engadini völgyben, Malöggia (Maloja) közigazgatási kerület Bregaglia (Bergell) nevű járásában.
- P. lt. Int. a. n.* 8984., *P. lt. Tan. ir.* 2676/1850—52.
- P. lt. Rel. a. m.* 5672., *Miss. a. m.* 10280., *Rel. a. n.* 389.

19. *Prindl Ede*: A cukrászipar. Budapest, 1905. 11., *Berzeviczy Albert*: Régi emlékek 1853—1870. Budapest, 1907., 164.
20. *Köhler, Ruth*, — *Richter, Wolfgang*: Berliner Leben 1806—1847. Erinnerungen und Berichte. 1954., 252.
21. *Dörffer, Reinhold*: Die Entwicklung der Konditoreien in Kopenhagen. Neue Konditorei 1933. 2.
22. *P. lt. Int. a. n.* 8984.
23. *Henszelmann Aladár*: Miskolci biedermeier. Magyar Cukrász és Mézeskalácsos VIII. (XIX.) évf. 3. sz. Budapest, 1934. március hó.
24. Dr. *Henszelmann Aladár* (1889—1943) orvos, egyetemi magántanár, jogakadémiai nyilvános r. tanár, a magyar radiológia egyik úttörője, 1924—1938-ban a Miskolci Erzsébet Közkórház Belgyógyászati Országának vezetője; jelentős egészségvédelmi és orvostudományi munkája és szakirodalmi tevékenysége mellett a szépművészet és költészet iránt is vonzódva, kultúr- és irodalmi egyesületekben osztotta meg sokoldalú műveltségét és érdeklődését. Vő.: *Végh József*: A magyar radiológia úttörői. Dr. Henszelmann Aladár. Klny. a Magyar Radiológia c. folyóiratból.
25. Reggeli Hírlap 1934. II. 25.
26. *Zsemley Oszkár*: A magyar sütő-, cukrász- és mézeskalácsos ipar története. Budapest, 1940., 243—245.
27. *Komáromy József*: Adatok Miskolc XVII—XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. Miskolc, 1968., 363—390.
28. *Szabó Béla*: A miskolci bortermelés múltja. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 1955. december 9.
29. A lakosság száma 1770-ben 12 000, 1857-ben 17 913. — *Komáromi i. m.* 366., *Szendrei János*: Miskolc város története és egyetemes helyrajza. I—V. Miskolc. 1886—1911., IV. 839.
30. *Fényes Elek*: Magyar Országnek, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. Pest, 1836—1840., III. 98.
31. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. I—IV. Pest, 1851., 93.
32. *Marjalaki Kiss Lajos*: A miskolci Főutca topográfiaja 1887-ig. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve I. Miskolc, 1957. 103—127.
33. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből 1823—1848. 3. kiad. I—III. Budapest, 1886., I. 189., *Magyar Eletrajzi Lexikon*. I—II. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, Budapest, 1967—1969. II. 515.
34. *Horváth i. m.* I. 459.
35. *Pálóczy László*: Revisnyei Reviczky Ádám úrnak ... 1828. Eszterdöbéli Szent Iván hava 9-ik napján Miskolc Városban ... tartott Közgyűlésben, Fő Ispáni Székében ... végbement Beiktatása ... alkalmatosságával mondott és tartott Beszédek. — Miskolcon, 1828.
36. *Déryné*: Emlékezései I—II. Budapest, 1955., I. 584—586.
37. Uo.
38. Ua. I. 586.
39. *P. lt. Rel. a. m.* 4328., *Rel. a. n.* 190., *Rel. a. n.* 3783., *Rel. a. n.* 8163., *B. lt. Correspondentiae Magistratuales 1732/1832, Budavári Főplébánia*. L. C. III. 42.
40. *Paget, John*: Ungarn und Siebenbürgen. Aus dem Englischen von E. d. Moriarty I—II. — Leipzig. 1842., II. 246.
41. *Újfalvi Sándor*: Emlékiratok a reformkori Erdélyről. Budapest. 1955., 160. és 165.
42. 400 Jahre Zuckerbäcker. Festschrift anlässlich des vierhundertjährigen Bestehens des Zuckerbäckerhandwerks. Wien 1955.
43. *Henszelmann*, i. m.
44. *Henszelmann* szerint Jost Dudok görög kereskedő házában nyitotta meg boltját. Miskolc topográfiajára, valamint kereskedelmére vonatkozó legújabb kutatási eredmények szerint az a ház, amelyben Jost boltját megnyitotta, Rósa Antal (valószínűleg Rósa György görög kereskedő testvére) tulajdona volt. Ez a ház a mai Széchenyi u. 1971. őszén lebontott 5. szám alatti háza. Vő. *Marjalaki Kiss i. m.* 124. és *Komáromy i. m.* 373.
45. *Henszelmann* csak „szomszéd házba nyúló kávéház”-i helyiséget említ, amelynek tapétás ajtaját még kitapintotta. Ez a kávéházi terem a Széchenyi utca 3. sz. házban volt. Az utcára nyúló cukorsüteményes bolt másik oldalán ugyanis az 5. sz. ház kapualja húzódott.
- 45/a. 303/1833.
46. L. D. 1883—1896. p. 183. No. 114.

47. Giacomo Maurizio vicosopranoi anyakönyvvezetőnek az általa vezetett anyakönyvi hivatal irattárában felkutatott adatok alapján 1962. február 23-án küldött levélbeli közlése.
48. V. ö. *Schmitt Gyula*: A miskolci temetők sírkövei. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod-Abaújmegye múltjából I. évf. 3. sz. 1926. december. p. 50.
49. *Henszelmann* i. m.
50. Széchenyi István használta Hitel-ében. V. ö. *Gerencsér István*: A nyelvújítás szótárához. Magyar Nyelvőr 1903, 278.
51. *Lovász Imre*: Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némely nevezetesebb hibáiról. 1835, 25.
52. M. v. t. ir. 303/1833.
53. M. v. t. ir. 772/1838.
54. A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára. (Továbbiakban Etim. Szótár.) I—II. 1967., 1970. (III. kötet még nem jelent meg) II. 226.
55. *P. lt.* Int. a. n. 8004.
56. Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn — Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap. II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22. Kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.
57. M. v. t. ir. 303/1833.
58. Uo.
59. *Dr. Velleman* i. m. 77.
60. *Avasi Lelk. Hiv. L. D.* 1865—1882. p. 63. No. 23. és G. Maruzio vicosopranoi anyakönyvvezető 1962. március 22-i levélbeli közlése a Stampa-i anyakönyvek alapján.
61. M. v. t. ir. 559/1834 és 662/1834.
62. Zuan Eperjesen folytatta tovább tevékenységét. Berzeviczy Albert írja visszaemlékezésében, hogy „a főutca kellő-közepén, szemben a 'Fekete sas'-ról nevezett vendéglővel, ... egy szép barokk-stílusban csipkézett oromzatú, egykor Drugeth-Van der Nath-féle házban” volt az üzlete, s ő maga „... nemcsak közmegebecsülésben részesült, mint polgár és üzletember, hanem személyes tulajdonainál fogva a város és megye legjobbjainak barátságát is bírta.” A provizorium évének tavaszán halt meg. Halála után özvegye vitte tovább az üzletet. — *Berzeviczy* i. m. 164—165.
63. Uzsorás, kiszipolyozó módon. V. ö.: Etim. Szótár II. 177.
64. M. v. t. ir. 171/1836 és 1836 évi tjkv. 171.
65. M. v. t. ir. 772/1838.
66. Zúzott, száraz mandulából, tojásfehérjéből és cukorból készített, fahéjjal vagy citrommal ízesített olasz eredetű tészta, amelyből alakított formákat sütőben, ostyán sütik. (Universal-Lexikon der Kochkunst I—II. Leipzig 1897. II. 68.) Hazánkban 1796 előtt lett ismeretes, a XIX. század elején már a hazai polgári konyha számára készült receptkönyvben is megtaláljuk. (*Németh, Susanna*: Neustes ... Kochbuch, oder die bürgerliche Küche. Pest, 1835., 197.) A tésztát ma hengergépen készítik. E miatt a cukrásztermékeknek a munkamód szerinti rendszerében a *hengerelt tészták* közé tartozik. — *Makron* történeti etimológiája: olasz *maccherone* (velencei tájnyelvben: *macarone*), > francia (1552) *macaron*, > német (XVII. sz.) *Makrone*, > pest-budai németben (a bécsi németben szokásos mássalhangzólagytítás nyomán) *Magron*. — Az 1796-ban megjelent többnyelvű társalgási könyvből ismert magyar nyelvemlékbeli *makrona*, mint a latin *Macarona (Italorum)*, a német *Makrone*, a francia *macaron* és az olasz *macarone* megfelelője, az édességek között fordul elő. (*Papp János*: Hat ... nyelven folyó kérdésekre s feleletekre ... elintézett nemzeti beszélgetések. Buda 1796., 70.) — Az Etim. Szótár a *makarona-t* a Magyar Nyelvőr (73: 81) nyomán tévesen azonosítja (II. 824.) a *Szakats mesterségek könyvecskéjé*-ben (Kolozsvár 1698.) *makaro* elnevezés alatt leírt étellel, mert ez vajból, tojásból, tejbeáztatott kenyérből készült galuskaszerű étel volt.
67. Finom tojássütemény, gyümölcscsel töltve, citrom vagy vaníliazománcsal borítva. V. ö.: A cukrászatban gyakran előforduló idegen szavak s műkifejezések névsora. *Kugler G.*: A legújabb és legteljesebb nagy házi cukrászat. Cukrászok, vendéglősök és háziasszonyok legpraktikusabb kézikönyve. VI. kiadás. Budapest. é. n. 421—424., *Glück Frigyes—Stadler Károly*: Az inyes-mesterség könyve. Budapest 1889., 124. — A süteményt *Angelica Catalani* híres olasz operanékesnőről (*1779. Senigaglia, † 1849. Páris) nevezték el. (V. ö.: *Dr. P. M. Blüher*: Meisterwerk der Speisen und Getränke. Französisch—Deutsch—Englisch. 4. Auflage. I., II/1, II/2. Leipzig 1904., II/1. 1400.
68. Hosszúká, középen tojásfehéréből, mandulából, cukorból és fahéjból álló réteggel készült

- sütemény. V ö.: *Kugler G.* i. m. 421—424., *Glück-Stadler* i. m. 156. Készítési módját közli a már idézett *Universal-Lexikon*. II. 217.
69. Pálinka rózsailattal, gróf Rosztopcsin Feodor Vasziljevics orosz tábornokról elnevezve. Vö.: *Glück-Stadler* i. m. 164. — Rosztopcsin (1763—1826) I. Pál cár uralkodása idején külügyminiszter. Napoleon 1812. évi oroszországi betörése elleni Honvédő Háború idején Moszkva katonai kormányzója és főparancsnoka. 1814-ben elkísérte I. Sándor cárt a bécsi kongresszusra. 1817. évi karlsbaldi tartózkodása után több évig Párisban élt. Vö.: *Meyers Konversations-Lexikon*. 4. Auflage. I—XVII. + Suppl. Leipzig und Wien. 1890—1892., XIII. 587.
70. M. v. t. ir. 3068/1855.
71. Vö. *Rózsa M. Lajos* i. m. — A cukrászbolt jellegére: 148. old.
72. *Walter* i. m. 47.
73. *Tornius, Valerien*: Das Buch über die Schokolade. Leipzig, 1931., Tafel XVIII.
74. „Herr Fischer auch eine Art *Konversationszimmer* einrichtet, woselbst neben Erfrischungen aller Art auch eine Auswahl der gelesenen Zeitungen und Journale zu finden sein wird.“ Vö.: *Fischers Kunstconditorei*. DER SPIEGEL. Pest 1837. (2) p. 720.
75. M. v. t. ir. 662/1834, 615/1835, 98/1839.
76. M. v. t. ir. 98/1839.
77. *Henszelmann* i. m.
78. *Szendrei* i. m. IV. 645. és M. v. t. ir. Tjkv. 1846/788 és 872.
79. *Avasi Lelk. Hiv.* L. D. 1827—1864. p. 272. No. 80. — Házasságukat 1841. augusztus 1-én a Bregaglia járásbeli Casacciában kötötték. — G. Maurizio közlése.
80. Bregaglia járásban levő község.
- 81.* 1825. május 12. Szülei: Prevosti Bortolo (Statthalter des Gerichtes) és Bazzigher Annali; A Prevostiak Bregaglia egyik legrégebbi nemzetsége. Nevük régebben: de *Prepositus*. Közülük már a XVIII. sz.-ban sokan kivándoroltak. Mind cukrászok voltak. Üzletük volt Olasz-, Francia-, Német- és Lengyelországban. — G. Maurizio 1962. február 23-i levélbeli közlése és *Avasi Lelk. Hiv.* L. D. 1883—1896. p. 328. No. 158.
82. *Szendrei* i. m. IV. 73.
83. Vö.: *Ua.* IV. 79.
84. Vö.: *Ua.* IV. 81—83.
85. *Henszelmann* i. m.
86. *Szendrei* i. m. IV. 87.
87. *Ua.* IV. 95.
88. *Ua.* IV. 114—115.
89. *Ua.* IV. 133.
90. *Henszelmann* i. m.
91. Uo.
92. M. v. t. ir. 3068/1855.
93. Uo.
94. Telke azonos az Avas szállodáéval. — *Komáromy József*: Az első miskolci vendégfogadók. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 1956. június — 48—53., 50.
95. Miskolci Állami Levéltár. Borsodi Megyei Hatóság Iktatókönyve 1856. — 3047. sz. iktatás. — Az ügyirat nincs meg.
96. Ideiglenes iparrendtartás 203. és 208. §.
97. M. v. t. ir. 4227/1856.
98. M. v. t. ir. Miskolc város közigazgatási iktatókönyve 1857., 4922. sz. iktatás. — Az ügyirat hiányzik.
99. M. v. t. ir. 2096/1856.
100. Miskolci Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság. Miskolci telekjegyzőkönyvek. 2639.
101. *Avasi Lelk. Hiv.* L. D. 1865—1882. p. 63. No. 23.
102. Idézett tjkv. B. 1. sorsz. bejegyzés.
103. Silvester János, Anna és Magdolna, valamint Silvester Bertalan.
104. Első feleségének anyja: Giovannini Antalné, szül.: Főn Anna, továbbá első feleségének Katalin nevű nővére (Walterné), és Rudolf nevű öccsének gyermekei: a kiskorú Giovannini Arnold, Gabriel és Rudolf.
105. Idézett tjkv. C. 1—5. sorsz. bejegyzés.
106. *Henszelmann* i. m.
107. *Zsemlei* i. m. 245.

108. Reichs Gesetz-Blatt für das Kaisertum Oesterreich. Jahrgang 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dezember 1859.
109. Magyarországi Rendeletek Tára 1867. II. kiad. 251. 1.
110. Ez az 1872: VIII. tc.-kel következett be.
111. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok I. 25. § b) pontja szerint visszaállított városi törvényszékről van szó. — Vö.: *Bónis György—Degré Alajos—Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Budapest, 1961. Kézirat gyanánt. 152.
- 112.* 1824. október 2-án Casacciaban. — Dr. iur. Ulrico Stampa ezúttal is megköszönt szíves levélbeli közlése a casacciai anyakönyv alapján. — A Giovannini család Cassacciaban már 1800 előtt szerepel. Giovannini Rudolf szülei jómódú parasztok voltak. Casacciaban még ma is áll egy nagyobb épület, amelynek egyik gerendájába vésvé olvasható, hogy azt *Anno 1819. Agosto 17. Ant. Giovannini e Anna nata Fón fecero fare per grazia di Dio.* — Vö. Dr. Stampa, Ulrico—Dr. Oehler, Robert: *Les noms de famille suisses.* Familienbuch der Schweiz. I—II. Zürich 1940., I. 306. — Casaccia község előljáróságának néhai dr. Evva Gabriella miskolci ny. tanárnőhöz 1962. II. 19-én intézett levélben közölt adat.
113. *Avasi Lelk. Hiv. L. C.* 1847—1866. p. 180. No. 58. A bejegyzésnél olvasható 32 éves életkor téves! — (Az 1824. évi casacciai születési anyakönyvi bejegyzés mellett megtalálható — mint utóbejegyzés — az 1859. évi házasságkötés is.)
114. Házasságkötéskor a menyasszony 26 éves. Szülei: Herke Sándor és Gyúrkó Zsuzsanna. — *Avasi Lelk. Hiv. L. C.* előbb említett bejegyzése.
115. M. v. t. ir. Miskolc város közigazgatási iktatókönyve 1859., 953. sz. iktatás. — Az irat, amelyből a felhívás oka megállapítható lenne, nincs meg.
116. *Avasi Lelk. Hiv. L. B.* 1852—1872. p. 132. No. 188.
117. *Uo.:* L. B. 1852—1872. p. 149. No. 207.
118. *Uo.:* L. B. 1852—1872. p. 180. No. 191.
119. M. v. t. ir. Miskolc város közigazgatási iktatókönyve 1864., 1869. sz. iktatás, és Miskolci Állami Levéltár, Miskolci Főszolgabírói Hivatal Iktatókönyve 1864., 119. és 132. sz. iktatás. — Az iratok hiányoznak.
120. Miskolci I. kerületi halotti akv. 1956. február 23-i bejegyzése özv. Evva Ernőné, szül.: Giovannini Johanna Blanka elhalálozására vonatkozóan.
121. Silvesterrel fennállott közeli kapcsolatára vall, hogy első gyermekének keresztyanjául Silvester második feleségét, Prevosti Sárát választotta. *Avasi Lelk. Hiv. L. B.* 1852—1872. p. 132. No. 188.
122. *Avasi Lelk. Hiv. L. D.* 1865—1882. p. 104. No. 254.
123. Idézett tjkv. C. 7. sorsz. bejegyzése.
124. Egy 1872. évi városi tanácsülési jelentésben a volt Silvester-féle üzlet már „Giovannini cukrász-cég”-ként szerepel — M. v. t. ir. 177/1872. tanácsülési jegyzőkönyvi sz. a. őrzött irat.
125. Prevosti Oszkár 1851. február 23-án született. A rendelkezésre álló adatok szerint Silvester Jakabné, szül.: Prevosti Sára bátyjának, Antalnak volt örökbefogadott fia. Valószínűleg örökbefogadó apja feleségének, a poznani özvegy Kornfeldné, szül.: Fresimer Bertának előző házasságából származik. — G. Maurizió 1972. február 23-i levélbeli közlése.
126. M. v. t. ir. 177/1872. tanácsülési jegyzőkönyvi sz. a. őrzött irat.
127. M. v. t. ir. I. 3249/1895.
128. *Avasi Lelk. Hiv. L. D.* 1883—1896. p. 338. No. 158.
129. Idézett tjkv. B. 2. sorsz. bejegyzés.
130. Ua. B. 3. sorsz. bejegyzés. A házat 1949-ben özv. Rábel Albertné Kővári Anna öröklé, 1952-ben pedig a Magyar Állam lesz a tulajdonos. — Miskolci Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság. Miskolci telekkönyv 4201. sz. betét és 28/425/1950 ir. jelű ügyirat.
131. G. Maurizió 1962. április 5-i levélbeli közlése szerint 1900. november 1-én feleségül vette Rouge Rose Máriát. A házasságból 1901. március 22-én Lembergben született egyetlen gyermeke Irén, aki Tzand György elvált feleségéként Montreuxban él. Prevosti Oszkár 1928. július 20-án halt meg. Lányának visszaemlékezése szerint 1909-ben tért vissza a Montreux-höz tartozó Claran-ba. — Néhai dr. Evva Gabriella 1963. január 2-i levélbeli közlése.
132. Giovannininek és Prevostinak rokonai, leszármazói ma is élnek Casacciaban, ill. Vicosoprano-ban. — A Stampa-i Silvestri családja kihalt. — Josty és Zuan Rudolf származásáról nincsenek adataink, még születési helyüket sem ismerjük. A *Jost (Joost)* családi név már 1800 előtt elő-

- fordul Svájc több kantonjában, így Graubündenben is. Ugyanitt megtalálható a *Josti, Josty* és a *Zuan* családnev is. — Vö.: *Dr. Stampa—Dr. Oehler* i. m. I. 410—411. és II. 858.
133. Miskolc város iparlajstroma. „D” Lajstrom. 1884—1901. kötet. 1895. évi 363. sorsz.
134. Zsemley i. m. 245.
135. Rorariusz Gyula id. Rorariusz József lévai cukrász fia volt. 15 évig dolgozott a budapesti Gerbeaud cégnél, az első világháború után pedig Hauer Rezső budapesti cukrásznál. 1927-ben önállósította magát Cegléden. Bátyja: ifj. Rorariusz József Baján, öccse, János Budapesten volt cukrász. — Egy igazi cukrászipari mesteralkotást. ... Cukrászok Lapja—Zucker-Bäcker Zeitung 1937. okt. hó., 5. old.
136. Miskolc város iparlajstroma. „A” lajstrom. 1936—1958. kötet. 1938. évi 66. sorsz.
137. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Adattára 591—71 leltári számú feljegyzése szerint az üzletet 1947 és 1951 között Rorariusz László vezette. Ennek azonban Rorariusz Gyula jogán kellett történnie, mert Rorariusz László a Miskolc városi iparlajstromban nem szerepel.
138. Idegenforgalmi Értesítő 1965. évi 2. sz.
139. *Komáromy József*: A Rorariusz utolsó napja. Észak-Magyarország 1971. szeptember 30., 4. lap.
140. Valószínű, hogy a falattörés ott történt, ahol Henszelmann kitapintotta a Jost-korabeli kávéház-terembe vezető tapétaajtót.
141. Országos Széchényi Könyvtár D 30.807.
142. *Komáromy József* i. cikke, *Kiss Géza*: Miért szállítják el? Észak-Magyarország 1971. okt. 7., 8. lap. *Dutka Mária*: Egy cukrászda fejfájára. Magyar Hírlap 1972. január 3., 8. lap.
143. Az üzlet történetének az 1950-es években nyomtatott árjegyzéken olvasható ismertetése szerint a bútorokat „1828-ban miskolci iparosok készítették”. E megállapítást, mint a Herman Ottó Múzeum kutatási eredményét említi az *Érdekes adatok a 200 éves miskolci vendéglátóiparról* c. tudósítás a Magyar Nemzet 1960. november 23-i számában. Genthon István a szekrények pártázatát romantikus elemként említi. Vö. *Genthon István—Zakariás G. Sándor*: Magyarország művészeti emlékei. I—III. Budapest, 1959—1961. II. 192.
144. Új kiállítás a Vendéglátóipari Múzeumban. Idegenforgalom 1975. évi májusi sz., Régi vendéglátó berendezések a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum új Kiállításán c. képsorozat 1. képe a Vendéglátás 1975. évi májusi számában., Új kiállítás a Vendéglátóipari Múzeumban. Magyar Nemzet 1975. június 27. 5. lap. Utóbbiban téves megállapítás, hogy a berendezés 1938-ban került Budára.
145. *Henszelmann* i. c.

A térkép vázlatot Kuczogi Zsuzsa, a származástáblát Nagy Attiláné készítette a szerző vázlata, ill. terve felhasználásával. A 2. kép Braun Tamás, a 3. és 6. kép Szöllőssy Miklósné reprodukciója, a 4., 5., 7., 9. és 10. kép a szerző felvétele, a 11. és 12. kép a Miskolci Fényképész Szövetkezet felvétele.

SCHWEIZER ZUCKERBÄCKER IN MISKOLC (Auszug)

Schon am Ende des XVIII. Jahrhunderts kamen Schweizer Zuckerbäcker nach Ungarn. Der erste, den wir kennen ist Barthotomäus Bertha, geboren in Ftan, der am 9. September 1793 in der Stadt Pest (historischer Stadtkern der heutigen Hauptstadt Budapest am linken Donauufer) das Recht erhält, *Zachari pistura ars vulgo Mandoletty Backerey* zu betreiben und dann ab 1802 mit stillschweigender Duldung des Stadtrates auch als *Zuckerbäcker* tätig war. Ebenfalls Ftaner Herkunft war der Zuckerbäcker Peter Troll, der am 11. August 1804 Pester Bürgerrecht erhielt und von 1812 bis 1817 auf der Budaer Burg (historischer Stadtkern des heutigen Budapest auf dem rechten Donauufer) sein Gewerbe ausübte. Ebenfalls in Ftan gebürtig waren Peter Parceller, der 1817 Trolls Geschäft übernahm und Stefan Nicolai, der von 1832 bis 1848 in Pest tätig war. Aus Castasegna im Kanton Graubünden kam Lorenz Polli, der von 1843 bis 1850 in Pest Zuckerbäcker war. Aus Schaffhausen stammt der Zuckerbäcker Jacob Johann Oswald, der von 1808 bis zu seiner Pleite im Jahre 1813 in Pest tätig war. Im XIX. Jahrhundert war die überwiegende Mehrheit der ungarischen Zuckerbäcker in der Provinz italienischer oder schweizer Herkunft.

In Miskolc, wo schon zu Beginn des XVIII. Jahrhunderts eine lebhafte Handelstätigkeit zu verzeichnen war, eröffnete am 20. Juli 1828 der aus Wien kommende Schweizer Zuckerbäcker Johann Jost „Helveczius“ seine mit einem Kaffeehaus kombinierte Konditorei. Nach kurzer Miskolcer Tätigkeit starb Johann Jost.

Am 29. August 1833 meldet Rudolph Zuan, Zuckerbäcker aus Eperjes, in einem Schreiben dem Rat der Stadt Miskolc, dass er „...sämtliche Gewerbetensilien des verstorbenen Herrn Johann Jost von seiner Witwe“ gekauft habe. Rudolph Zuan nahm als Mitinhaber seinen Verwandten und Meisterkollegen, den am 26. Juli 1807 in Stampa Kanton Graubünden geborenen Jakob Silvestri zu sich und stellte ihn schon im August 1833 im Geschäft des verstorbenen Johann Jost an.

Jakob Silvestri war lange Zeit in Miskolc als Zuckerbäcker. Sein Laden war mit dem Aushängeschild „Zur Jungfrau“ gekennzeichnet. In seinem Geschäftsbuch „Libro dell'Entrata della Bottega“ hat er täglich Angaben über seine Tätigkeit und über seinen Umsatz niedergeschrieben, begonnen mit dem Jahr 1833, beendet mit dem Jahr 1869. Neben den Konditoreiwaren und

Angaben über den Umsatz hat er auch wichtige Ereignisse im Leben der Stadt eingetragen.

Seine Gäste assen Biscuits, Butterteigwaren, Linzer, Grillage, Makronen, Catalanibrot und Paganini. Die heutigen Torten mit Sahne und Creme waren damals noch unbekannt. Die Gäste bekamen auch verschiedene Liköre, kalten und heissen Punsch, Eis. Der Laden war nicht nur Verkaufsstelle, sondern auch Konditorei.

Die ersten Konditoreien, in denen man auch sitzend konsumieren konnte, tauchten in Ungarn anfangs des XIX. Jahrhunderts auf. Früher hat der Zuckerbäcker die dazu nötigen Dienstleistungen (Geschirr, Besteck, Bedienung, Abwäsche) nicht geboten, derartige Einrichtungen und Gegenstände waren im Laden nicht vorhanden. Im Geschäft wurden nur die fertigen Waren verkauft. Die Umstellung auf dortigen Verzehr ging wahrscheinlich — nach einem Vergleich der Quellen — auf Anregungen der aus der Schweiz nach Ungarn übersiedelten Konditoren zurück. Silvestri versorgte mit seinen Waren auch Bälle, private Tanzabende, auch Konzerte. Die Bedienung war Aufgabe seiner Gehilfen. Wegen Beschaffung des Rohmaterials und auch in anderen geschäftlichen Angelegenheiten stand Silvestri in Verbindung mit Pest und mit den nordungarischen (heute slowakischen) Städten.

Silvestri beschäftigte in seinem Geschäft weder Gehilfen, Lehrjungen noch Familienmitglieder. Trotzdem wurde er bei der Zusammenschreibung von Miskolcer Kaufleuten, Gewerbetreibenden und Honoratioren im Jahre 1856 als Silvester und Co. erwähnt. Wer sein Mitinhaber war, konnte nicht festgestellt werden. Das Haus, in dem das Geschäft war, wurde inzwischen Silvestri's Eigentum. Hier war auch seine Wohnung, in der er am 18. Januar 1869 starb. Das Haus erbte seine Frau. Das Geschäft hat zuerst die Witwe, später der in Casaccia am 2. Oktober 1824 geborene Rudolph Giovannini, der Bruder seiner ersten Frau, fortgeführt. Giovannini hat am 7. August 1859 in Miskolc Johanna Herke geheiratet.

Im Falle Giovanninis spielen ähnliche Beweggründe eine Rolle wie bei den meisten Graubündener Zuckerbäckern: er kam nach Ungarn zu seinem Schwager, der hier Zuckerbäcker war, um entweder das Handwerk zu erlernen oder als Geselle zu arbeiten. Dann folgte die Heirat, Familiengründung, und er blieb hier.

Nach Giovanninis Tod braucht seine Witwe fachmännischen Geschäftsführer. Jetzt trat wieder die Verwandtschaft aus Graubünden in den Vordergrund: Geschäftsführer wurde Oskar Prevosti, geboren am 23. Februar 1851, der Adoptivsohn Antons, des Bruders von Frau Silvestri, geb. Sara Prevosti. Oskar Prevosti arbeitete jahrelang bei seinem Verwandten Jakob Silvestri, nach mehreren Wanderjahren kehrte er nach Miskolc zurück, um hier das Geschäft des verstorbenen Giovanninis zu führen, dessen Eigentümer er später wurde. Zu Anfang des Jahres 1895 hat er es nämlich Albert Rábel *übergeben*, der am 8. April 1895 das Gewerbeamt bekam und der Konditor des schweizerischen Geschäftes wurde.

Sara Prevosti, Jakob Silvestris Witwe, starb am 27. Juni 1895 im Alter von 70 Jahren. Das Haus mit der Konditorei erbt Oskar Prevosti, der es am

10. Juli 1905 an Albert Rábel verkauft. Prevosti kehrt entweder 1909 oder 1912 in die Schweiz zurück, soweit wir wissen, nach Claran bei Montreux, wo er am Tag des 100-jährigen Jubiläums der Miskolcer Konditorei, am 20. Juli 1928 starb.

Von 1828 bis 1895, fast 75 Jahre, wirkten in Miskolc Schweizer, Graubündener Konditoren. Ihre Fachkenntnisse, von ihren Ahnen übernommen und in verschiedenen europäischen Städten vervollkommnet, haben viel zur Hebung des ungarischen Konditoreigewerbes beigetragen. An sie erinnert auch der Grabstein des gemeinsamen Grabes auf dem Reformierten Friedhof am Miskolcer Avas-Berg, in dem Jakob Silvestri, seine erste Frau, seine Witwe und Rudolph Giovannini ruhen. Giovannini hat Nachkommen in Ungarn. Seine und Prevostis Verwandte bzw. Nachkommen leben auch heute noch in Casaccia bzw. Vicosoprano. Die Silvestri-Familie aus Stampa ist ausgestorben. Über die Herkunft von Jost und Rudolf Zuan liegen keine Angaben vor, ihre Geburtsorte sind auch unbekannt. Wahrscheinlich stammen auch sie aus Graubünden.

Nach Prevosti und Albert Rabel kam die Konditorei in den Besitz von Gyula Rorariusz, zuletzt wurde sie von dem Hungaria Hotel und Restaurant-Unternehmen betrieben. Am 30. September 1971 war die Konditorei zum letzten Male geöffnet. Sie musste geschlossen werden, weil das Haus innerhalb der Rekonstruktion der Miskolcer Innenstadt zum Abbruch verurteilt wurde. Die Einrichtung der Konditorei wurde am 1. Oktober in das Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (Museum für Handel und Gastwirtschaft) nach Budapest überführt. Das Verkaufspult und die Vitrinen sind Repräsentanten einer der drei ältesten (fast gleichaltrigen) Ungarischen Konditoreieinrichtungen des entwickelten Möbeltischlerhandwerks im Biedermier. Ihr Hersteller ist unbekannt.

Miklós Rózsa

A HOMONNAI—TOKAJI ÁTÜTÉSES BÉLYEGFOGAZÁS REJTÉLYE

KAMODY MIKLÓS

A bélyeggyűjtők körében közismert az osztrák bélyegkiadás őskorából a tokaji átütéses fogazás. Kevés gyűjtő mondhatja magáénak ezen különleges postabélyegeket. Ritkasága és értéke miatt még hamisítani is érdemesnek tartják. A múlt század közepén, néhány évvel a magyar polgári forradalom és szabadságharc után akadt valaki ezen két postaszervnél, aki könnyített a bélyegek kezelésén és a hagyományos ollóval történő levágás helyett a bélyeg perforálását kísérte meg.

A Filatéliai Szemle XVI. évf. 2. számában *Anton Jerger* bécsi filatelista tollából megjelent cikk nyomán megkísérlem felidézni a több mint 100 év előtti postai állapotokat, a két hivatal működésének körülményeit, járatí rendjét, létszámviszonyait, azokat a körülményeket melyek között ez a különleges eljárás született, hátha közelebb jutunk a „rejtély” megoldásához.

A magyarországi kis Homonna községben dolgozott egy ismeretlen postamester, aki saját szakállára újítást vezetett be — írja *Jerger* —, hogy a bélyegek eladásakor megkönnyítse vele a szétválasztás munkáját. 1852. tavaszi keltezésel állapíthatók meg az első Homonnáról származó átütéses fogazású bélyegek. Néhány hónapi használat után ismeretlen okból megszűnik az átütéses bélyegekkel való bérmentesítés, s helyette feltűnik ugyanaz a fajta átütéses fogazásmód Tokajban. Így történt, hogy a jelenség mint tokaji átütés vált ismeretessé, holott igazság szerint „Homonnai átütésnek” kellene nevezni, mivel kétségtelen, hogy először Homonnán alkalmazták. A levélanyag alaposabb vizsgálata és időrendi besorolása kellett ahhoz, hogy megállapítsák; Homonna és Tokaj nem egy időben, hanem egymást követő időben használta az átütést, Homonna korábban, Tokaj később. A tokaji átütés 1854-ben megszűnik. Hogy miért? Ezt eddig nem sikerült és valószínűleg ezután sem sikerül kideríteni, hacsak a véletlen nem segít. A hivatalos dokumentációs anyag, ami annak idején a kassai postaigazgatóságnál feküdt el, mit sem tud az átütésről s annak megszüntéről. Nincs kizárva, hogy a postamester nyugdíjba ment.

Naptárilag is az átütés először Homonnán jelenik meg, de csupán néhány hónapi időtartamra. Ezt követően mintegy másfél évig Tokajban mutatható ki a használata. Itt a magyarázata miért fordul elő Homonnán annyival ritkiábban mint Tokajban. Ehhez járul még, hogy Homonna sokkal kisebb község egészen csekély kereskedelemmel, míg Tokaj vásárhely volt, sokkal élénkebb kereskedelmi forgalommal, és közigazgatási központ 1565 óta működő

postahivatallal. Ennyit ír *A. Jerger* a homonnai—tokaji fogazási kísérletről. *Jergeren* kívül több magyar filatelista is foglalkozott e témával. Kutatásom nem a bélyeg filateliai jellegzetességeivel inkább, a bélyeg felmerülése és megszűnés körülményeire irányult.

Az északmagyarországi posták múltjának kutatása során Tokaj postájával kapcsolatosan több becses adatra bukkantam. A keresett évek 1852—1854 a magyar történelem nehéz időszakának évei. A Habsburg abszolútizmus, a Bach-korszak éveinek emlékét nem szívesen őrizték postai vonatkozásban sem, ezért igen hiányosak tárgyi emlékeink. Szerencsére akadt néhány postás dinasztia, akinek személyi okmányai, megőrzött tárgyi emlékei utalnak a kor postájának működésére.

A szabadságharcot követő években a tisztí névtárak nem jelentek meg a közigazgatási átszervezést követő sok személyi változás miatt. Amikor az 1850-es évek közepén a személyi változások már szűnőben voltak, a megjelenő tisztí névtárak a postára vonatkozóan akkor sem hoztak adatokat. Bár a posta a Kereskedelmi Minisztérium irányítása alá tartozott, a hivatalok közül csak igen kevés volt állami kezelésben, inkább szerződési viszony kötötte a postamestereket és kiadókat az államhoz, a közigazgatáshoz. A Kereskedelmi Minisztérium hivatalos lapja, *Verordnungsblatt für die Verwaltungszweige des Österreichischen Handelsministeriums*, vagy ennek elődje, az 1850-ben megjelent *Verordnungsblatt für Posten, Eisenbahnbetrieb und Telegraphen* bőven hoz személyi változásról hírt (postamesteri állás, kiadói állás meghirdetése, kinevezés, nyugdíjazás, hivatal megnyitás, szállítás kiterjesztése, szállítási rend változása) de nem rendszeres és nem következetes.

A felkutatott adatok alapján feltárult a két postaszerv múlt századbeli postaviszonya, működésének körülménye. Homonna levélszedőség 1811-ben nyílt, a levélszedő személyét nem ismerjük. 1815 és 1826 között Württemberg Ferencet, 1835—1836 között Grimm Károlyt találjuk ott levélszedőként működni. A levélszedőség ovális keretű *Homonna* vagy *Homonnau* névbélyegzőt használt. A szabadságharcot megelőzően 1838-tól 1847—1848-ig és azt követően is a levélszedőséget Bazony Ferenc látta el. A felvett levélküldeményeket a hét bizonyos napján a nagymihályi postára szállította, ahonnan a postáját útján a kellő irányban továbbítást nyertek.

Az osztrák abszolútizmus postai vonatkozásban sok újat hozott. Az új kereskedelmi miniszter b. Bruch egymás után hozta a széles látókörű és jó gazdasági érzékről tanúskodó rendelkezéseit. Rövid működése után a posta fejlődése az új érdekeknek és gazdasági helyzetnek megfelelően tovább tartott. A posta szervezete jelentős átalakuláson ment át, feladatkörüknek megfelelően minősítették a postákat: Hivatallá (*Postamt*) minősültek azok amelyek csak postakezeléssel — postaállomási szolgálat nélkül — lettek megbízva. Postahivatal és postaállomás (*Postamt und Poststation*)-nál mindkét szolgálati ágat egy postamester (szállítópostamester) látott el akkor is, ha a két szolgálati ág nem ugyanazon házban, hanem helyiségbelileg szétválasztva működött.

Postaállomás (*Poststation*) volt azon a helyen, ahol egyedül a postalóváltó (Poststall) működött, kezelési szolgálatától elválasztva.

Postakiadáság (*Postexpeditio*) a volt levélszedőségből latinus nevéen

collecturaból létesült. Ez a mostani fiókpostának felel meg. E kiadáság kétféle lehetett, olyan amelyik egyidejűleg gyalogküldönc, vagy lovasküldönc szolgálatot látott el és olyan amelyik ilyen szolgálatot nem teljesített. Az előbbieket a szolgálatért az éves járandóságon és hivatali átalányon kívül a küldönc díjra is igényt tarthattak.

Megszűnt a kocsiposta és levélposta különállósága és külön igazgatása, a két ténykedési ágat egyesítették (1850). A legnagyobb jelentőségű újítás az egységes levélpórtó rendszer, a levélbélyegek használatának a bevezetése volt.

Az 1850. június 1-től bevezetett reform a levélpostai viteldíjakat leszállította, az eddigi fél lat helyett egész lat súlyt vett alapul. Ennek megfelelően a helybeli leveleket 2 krajcárral, a távolságiakat 10 mérföldig 3, húsz mérföldig 6, ezen túl 9 krajcárral díjazták. A helyi leveleknél az ajánlási díj 3, vidékieknél 6 krajcár volt. A bélyeghasználat kezdettől fogva közkedvelt lett, mégis szorgalmazni kellett annak elterjedését, amint azt a hivatalos lap is tanúsítja: „Bár a levélbélyegeknél a levelek bérmentésére való felhasználása az egész országban örvendetes előrehaladást mutat, a postaigazgatás szükségét érzi, hogy az eredetileg eltökélt szándéka szerint a levélbélyegek elterjesztését — a lakosság kényelmének szempontjából — rendeletileg szabályozza, ezért a »levélbélyegek használatára« tárgyban rendelkezést hozott. Ez a rendelkezés új kiadásban nyolcadformájú plakáton jelent meg, amelyet nemcsak a postabiztosok terjesztenek az esetleges szolgálati útjukon ahol szükségszerűen megjelennek, hanem a kerületi postaigazgatóság főmunkatársai útján a községi előljáróságok részére is terjesztésre kézbesíteni kell.”¹

Az 1851—1853. években rendezték a posták személyzeti ügyét is. Mindazokat a postai szolgálatban állott tisztviselőket, akik a szabadságharc idején az osztrák igazgatás szempontjából hűtlennek bizonyultak (wegen verwichten Dienstvertrauens), szolgálati bizalom elvesztése miatt elbocsátották. A postamestereknek az alkalmazási jogcímüket igazolni kellett. Aki ezt elfogadhatóan nem tudta, úgy a szolgálatból 6 havi felmondással elbocsátották. Megszüntették az életfogytiglani postamesteri kinevezést, a postamesteri szerződést 6 havi felmondással kötötték. Eltörölték a postamesterségek örökösödési jogon való birtoklását. Az igazolási eljárások során, melyek 1854-ig is tartottak szabadultak meg azoktól a postamesterségektől, amelyek örökös eladhatási, vagy átruházási joggal voltak terhelve.

Postamesterül előszeretettel alkalmaztak tehetős földbirtokosokat, főurakat, grófokat, bárókat, sőt hercegeket. Természetesen ezek maguk nem dolgoztak, csak a jövedelmet húzták, maguk helyett adminisztrátorokat, kiadót tartottak. A főúri postamester csak a joggal rendelkezett — olykor több birtokán levő hivattalal is. A rendszer ezeket találta politikailag, de nem utolsó sorban anyagilag is a legmegbízhatóbbaknak. Hogy ez a főúri postálkodás mennyire divat volt, mutatja hogy még 1872-ben is 33 gróf és báró, 3 herceg birtokolta az egyes vidéki postamesterségeket.

Ennek a fejlődésnek köszönhető Homonna is, hogy előrelépett és a levélgyűjtőhelyből kiadáság lett. 1852 elején jelent meg az erre vonatkozó pályázati hirdetmény:

„Postakiadáság létesítése Homonnán

A kassai postaigazgatóság pályázati kiírása szerint (1852. I. 14. 130. sz.) Homonnán postakiadóságot állít fel. Ezzel jár 80 forint évi fizetés, évi 12 forint hivatali költség átalány és megfelelő küldönc átalány. Ezért hetenként négyszeri levéltovábbítást kell lovasküldönc útján Homonna és Nagymihály közt 1 5/8 távolságnyi úton ellátni. Biztosítani kell a szolgálati szerződés megkötése ellenében 100 forint kauciót akár készpénzben, akár 3%-os kamatozás mellett állampapírban.

A pályázók kérelmüket 1852. február 15-ig a nevezett postaigazgatósághoz születési, iskolai és nyelvismereti bizonyítvánnyal, vagyoni helyzetük igazolásával vigyék magukkal és nyilatkozzanak milyen évi összegért látják el a postatovábbítást Homonnáról Nagymihályra és vissza.”²

A pályázatot valaki az előírt időben be is adta, az évi fizetést meghaladó biztosítékot letette, a szolgálati szerződést a kassai igazgatósággal meg is kötötte, amit a kiadóság megnyitására 1852. május 17-én megjelent közlemény bizonyít: „Postakiadóság megnyitása Homonnán Magyarországon, Homonna községben Magyarországon (Kassai Kormányzósági kerület Zemplén megye Homonnai körzet) 1852. V. 1-én a postakiadóság működésébe lépett, mely egyelőre csak levélpostai szolgálattal foglalkozik és az összeköttetést a nagymihályi cs. és kir. postahivatallal egy héten négyszer közlekedő lovasküldönc útján tartja.” A jegyzék tartalmazza az új postaállomás földrajzi távolságát és a kézbesítési körzetet.³

Homonna község tehát 1852. V. 1-től kezdve postakiadósággal (Expedientstelle) rendelkezik levélpostát vesz fel, továbbít és a rendelethez csatolt „jegyzék” szerint díjaz és kézbesít.

A kiadók szolgálati szerződés kötését 1850-ben szabályozták, a pályázatot elnyert kiadóval is a formanyomtatvány szövegezése szerint kötöttek szolgálati szerződést. A postakiadói szerződés a kiadó működését, jogait és kötelességeit az alábbiak szerint szabályozta:

1. A kiadónak kötelessége volt térítés nélkül beszerezni a hivatal működéséhez szükséges kézségeket, bélyegzőt, hivatali pecsétnyomót, a nyomtatványok kivételével.

2. Köteles beszerezni bőrből készült zárható postatáskát 2 kulccsal, melyek közül egyiket a postahivatal (mármint Nagymihály), másikat a küldönc magánál volt köteles tartani.

3. A kapu, a bejárati ajtó felett császári sasos címert volt köteles elhelyezni. Az irodahelyiség ajtaján kívül a legújabb portódíjzabást és a bélyeg útján leróható levélpostai díjakat köteles volt kifüggeszteni.

4. A tűz és betörésbiztos szolgálati helyiséget úgy kellett kiképezni, hogy az elválasztott pénztár helyiségben a pénz és küldemények védelmét biztosítsa, zavartalan kezelést tegyen lehetővé. A kezelési helyiségben feliratot elhelyezni, hogy az oda való belépés idegeneknek tilos. Köteles volt azon helységek jegyzékét kifüggeszteni, amelyek a hivatalhoz 10 vagy 20 mérföldön belül fekszenek.

5. Köteles pontos és előírászerű számadást készíteni és azt a postaigazgatósághoz az előírt időben beküldeni. A késedelmes beküldés minden napjáért 30 krajcár büntetést fizetni.

6. Felelősséggel tartozott az okozott kárért, azok biztosítására az igazgatóság által előírt kauciót letenni.

7. Betegség, magánügy intézése esetén helyettest saját költségén volt köteles állítani, akiért anyagi felelősséggel tartozott.

8. Felmentés, áthelyezés, postaállomássá való átminősítés esetén vagy ha körzetében postakiadóságot állítanak fel, a postaigazgatóság jóindulata szerint — tekintet nélkül a postakiadó igényére — kártérítést kaphat.

9. A munkaviszony kölcsönösen féléves felmondással megszüntethető. Az államigazgatás fenntartja a jogát, hogy a postaszolgáltatból eredő jogellenes cselekmény esetén, vagy ha a kiadó méltatlan magatartást tanúsít, minden további értesítés nélkül elbocsátható, költségére helyettest kell alkalmazni, aki addig marad, míg a szolgáltat ellátására alkalmasabb személy nincs.

A megnyílt homonnai kiadóságnak 1852. V. 1-től kezdve hetenként négy-szeri összeköttetése volt Nagymihály postahivatallal: Homonnáról vasárnap, kedden, csütörtökön és pénteken este 5-kor indult a lovasküldönc Nagymihályra és este 9-kor érkezett meg. Térti útján hétfőn, szerdán, pénteken és szombaton reggel 6 és 9 óra között tette meg. Mivel a kezelési munkát és a járatit szolgáltatot egy személy időbelileg sem tudta ellátni, nyilvánvalóan lovasküldöncöt tartott e célra a kiadó.

Felvetődik a kérdés; lehet-e valami összefüggés a homonnai postakiadóságnak 1852. V. 1-én történt megnyitása és a Homonnához fűződő első átütéses fogazás megjelenésének ideje — ugyancsak május hónap — között. Ez igen valószínű, sőt biztos. Az a személy, aki a kiadóságot szerződés útján megkapta, a bélyegzőt saját költségén beszerezte, a postahely létesítésével megközelítően egyidejűleg alkalmazta az átütéses fogazást is.

A személyét illetően több elgondolás vetődhet fel, ezek közül két variáció látszik a legvalószínűbbnek. Az első megoldás szerint a volt levélszedő Bazony Ferenc nyerte el a kiadóságot. Mellette szól, hogy őt nem a forradalmi kormány nevezte ki, vagy bízta meg a postaszolgálattal, hiszen működése Homonnán 1838-tól kezdve megszakítás nélkül kimutatható. Általános gyakorlat volt, hogy a postaszerv átminősítése esetén az addig szolgáltatot teljesítőt bízták meg, hiszen a feltételeknek legjobban megfelelt és bizonyos előjoggal is rendelkezett. Ha ezt a megoldást találjuk elfogadhatónak, felvetődik a kérdés, miért csak 1852. V. 1. után jutott eszébe a fogazás alkalmazása, holott a bélyeg 1850 körül már rendelkezésre állt és használhatta volna az eljárást. A feltett kérdésre vagy azt válaszoljuk, hogy a kiadóság megnyitása után jutott eszébe Bazonynak az ötlet — ami nem valószínű — vagy azt, hogy más ötletét valósította meg.

A kiadó személyét illetően felvetett másik variáció szerint olyan személy kapta meg a hivatalt — esetleg ideiglenesen — akinek egyformán volt kapcsolata Homonnával és Tokajjal. Mivel egyidejűleg két helyen nem postáskodhatott, ezért maga helyett adminisztrátort tartott. Ilyen személlyé változott Bazony Ferenc volt levélszedő, aki főnöke ötletére végezte ezt az eljárást néhány hónapig, Tokajba való áthelyezéséig és a hivatal végleges betöltéséig. A szálak a tokaji Szerviczky családhoz vezetnek.

Az összefüggések megértése érdekében szükségesnek tartom a tokaji posta múltjával igen keveset foglalkozni. Tokaj Homonnához képest nagy helység,

CCLXXII			
Namen der Ober-Postämter, Post- und Kambiaturs-Stationen und Briefsammlungen.	Ort und deren Natur. Wechsell.	Reise-Routen.	Posten von Wien.
Török-Sat.-Miklos, Postäm. im Ofner D. P. A. B.	D. Ungern Nevas. O.	siehe Route X. Staj. 4.	27 1/2
Tövis, (Tovisium), Postäm. im Hermannst. D. P. A. B.	Siebenbürg. Karisburg. O.	f. A. XIV. St. 2. A. X. St. 27. und Namest. in End dieses Postenweiss.	54 1/2 34 1/2
Tokaj, (Tokainum), Postäm. im Kaschauer D. P. A. B.	D. Ungern Zappin. Grif.	siehe Route XXXV. Staj. 2.	34
Tolna, Poststation im Ofner D. P. A. B.	Stingara Toln. O.	siehe Route VIII. Staj. 7.	28
Topolya, (Tappolya), Poststation im Semlin. D. P. A. B.	D. Ungern Barch. O.	siehe Route IX. Staj. 10.	32 1/2
Tornallya, Poststation im Kaschauer D. P. A. B.	D. Ungern Göner. O.	siehe Route LXII. Staj. 9.	37

CCLXXIII					
Brief-Verföderung.					
Abgang von Wien.			Ankunft in Wien.		
geht ab	für	kommt dort an	geht dort ab	für	kommt hier an
Dienstag		Sonnabend	Montag		Freitag
Freitag	Ofen	Dienstag	Donnerstag	Albony	Montag
Nachts.		Mittags.	Nachts.		Früh.
Dienstag		Donnerst.	Samstag		Montag
Freitag	Albonyburg ausf. Tem. Mühlst.	Samstag	Donnerstag	Kämenb.	Freitag
Nachts.		Früh.	Samst.		Früh.
Dienstag		Montag	Dienstag		Montag
Freitag	Ofen	Donnerstag	Sonnabend	Uphraci.	Freitag
Nachts.	Debreczin	Nachmitt.	Samst.	Ofen	Früh.
Mittwoch		Dienstag	Donnerstag		Mittwoch
Sonnabend	Ofen	Sonnabend	Montag	Tallya	Sonnabend
Nachts.	Tallya	Samst.	Samst.	Uphraci. Ofen	Früh.
Dienstag		Freitag	Sonntag		Mittwoch
Freitag	Ofen	Montag	Donnerstag	Ofen	Sonntag
Nachts.		Nachmitt.	Mittags.		Früh.
Dienstag		Sonnabend	Dienstag		Sonntag
Freitag	Ofen	Dienstag	Freitag	M.-Theora.	Mittwoch
Nachts.	M.-Theora.	Nachts.	Nachmitt.	Ofen	Früh.
Mittwoch		Montag	Mittwoch		Montag
Sonnabend	Ofen	Donnerstag	Sonnabend	Gacs	Donnerstag
Nachts.	Gacs	Nachmitt.	Abende.	Ufegy	Früh.

1. kép. Tokaji posta járati rendje 1800-ban a Crusius-féle Postlexikon szerint

mezőváros, járási székhely, fontos kereskedelmi útvonal mentén fekszik, jelentős Tisza-átkelőhely élénk iparral, kereskedelemmel. Postájának múltja a XVI. század első feléig visszavezethető. Az első postajáratát és állomását I. Ferdinánd idejében Taxis Antal szervezte, de fontos szerepet játszott a Rákócziak postahálózatában is. Postai múltját a Posta c. lap 1972. évi augusztus és szeptemberi számában dolgoztam fel. E nagyforgalmú helyen a postamesterséget 1806-tól családi alapon Szerviczky György bírta.⁴ Ez a család a tokaji görög kolónia tagja, ősei a török hódoltság idején a törökök elől a Balkán félszigetről menekültek és telepedtek le Tokajban. A menekült görögök szorgalmuk és kereskedelmi tevékenységük révén hamarosan jó gazdasági helyzetet teremtettek maguknak, meggazdagodtak, nemesi kiváltságokat szereztek. Szerviczky egyik felmenőjének Papademos Kharis-nak a fiát már Szerviczky István névre keresztelte 1658-ban György páter tokaji görög lelkész. Újabb bevándorlások révén a családok száma növekedett, 1738-ban 22, 1768-ban már 26 görög eredetű családot tartottak nyilván Tokajban. Ide tartoztak egyházi tekintetben a környező községek (13–14 község) görög ortodoxai. Ismert családok Tokajban a Karácsonyi, Kardossy, Pusztay, Dogály, Duvary, Bacsó, Parda, Matsonyi,

Duchon és Zákó. Karácsonyi Tamás 1863-ban főbíró volt, lánya Anna, SzerVICZKY postamester felesége. A görögök Tokajból igen élénk forgalmú mezővárost fejlesztettek ki, elfoglalták a gazdasági, majd később a társadalmi és közgazgatási funkciókat, élénk hiteléletet létesítettek, pénzkölcsönzéseket, vállalkozásokat kezdeményeztek, annak ellenére, hogy az őslakosság igyekezett gátat vetni gyarapodásuknak. Tokaj legszebb barokk, copf épületei jelenleg is a görög kereskedelem emlékét őrzik.

Az egyik legmódosabb tokaji család a SzerVICZKY család volt. SzerVICZKY György 1806-ban megszerezte öröklési joggal a tokaji postamesterséget. Jó anyagi helyzetét bizonyítja, hogy 1790-ben épült görögkeleti templom vörösmárvány oltárát 1804-ben ő emeltette a maga és családja dicsőségére. Mint adományozónak az emlékét a templom (most helytörténeti múzeum) keleti oldalán elhelyezett emléktábla hirdeti ezzel a szöveggel: „SzerVICZKY György több t. vármegye táblabírája, a tokaji cs. kir. posta tulajdonosa, meghalt 1833. VI. 21-én. Emlékét állította neje Karácsonyi Anna.” Halála után a postát fia (II. SzerVICZKY György) örökölte, akinek működését 1833 óta nyomon követhetjük. A postát valóban csak birtokolta, maga nem kezelhette, hanem üzleti és gazdálkodási ügyeit intézte. SzerVICZKYnek ugyanis Homonnán volt földbirtoka, ebből követhetjük homonnai postai kapcsolataira. Tokajban rendszeresen tartott adminisztrátort. Valami oknál fogva azonban adminisztrátorai nem maradtak meg nála hosszabb ideig, néhány év után már más személy dolgozik a hivatalnál. 1836—1837-ben egy Kállay Lajos nevű adminisztrátora volt, ezt váltotta fel 1838—1840 között Turcsányi István. Az 1840-es évek elejétől Zákó János adminisztrátorkodott nála, még 1847-ben is őt találjuk ott, Zákó ugyancsak görög származású, kereskedő család tagja, bizonyára jól kijött a postamesterével. Személyével más vonatkozásban is érdemes foglalkozni.

Zákó János családja jóhírű kereskedő család volt. Tokajban a fő téren a görög kereskedők házainak sorában ma is áll a barokk stílusban épült *Zákóház*, hatalmas kapujával, mely mint átjáró a *Zákóközre* vezet. Zákó János történelmi hagyományaink szerint az 1848/49-es szabadságharcban a 34. honvéd zászlóalj parancsnoka volt őrnagyi rangfokozattal. Résztvett Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Tarcal, Tokaj védelmében. 1849. I. 24—25-én Tarcalnál visszaveri Schlick osztrák tábornok támadását egy fényes ellentámadással, majd II. 1-én a Tiszán átkelő császáriakat szuronyrohammal visszaveri Tokajnál.⁵ Zákó János a szabadságharc bukása után visszatért a postához, régi főnöke alkalmazta adminisztrátorként. 1850. II. 1-én felesége meghalt, Helena leánya akkor volt 16 éves. Alig heverte ki a csapást, újabb baj éri, elbocsátják a postai alkalmazásból. A császári kormány az igazoltatási eljárás során vétkesnek találta, megbosszulta forradalmi tevékenységét. „1852. III. 6-án mint tokaji postaadminisztrátor a szolgálati bizalom elvesztése miatt a postaszolgálat minden további alkalmazásából kizáratott.”⁶ Zákó ezután el is tűnt Tokajból, bizonyára várfogságra ítélték, vagy elszakadt városától. Halálának, eltemetésének bejegyzése sem a tokaji, sem a miskolci görög egyház anyakönyvében nem található. Árvájának sorsáról bizonyára keresztapja SpillenberG Gábor a SzerVICZKYt követő postamester, vagy egyéb rokonsága gondoskodott.

Zákó János elbocsátása után Szerviczkynek új adminisztrátorról kellett gondoskodni annál is inkább, mert júniustól a hivatal szolgálati tevékenysége kibővült, a hivatal munkája megnőtt, a postamester egyedül sokáig nem maradhatott. Legkézenfekvőbbnek látszott a homonnai beosztottját áthozatni Tokajba. Homonna kiadóságát 1852. nyarán valaki véglegesen megkapta, így Bazony elfogadta Szerviczky Tokajba való hívását. Így kerülhetett Bazony Ferenc vele együtt a sorfogazó szerkezet is Tokajba.

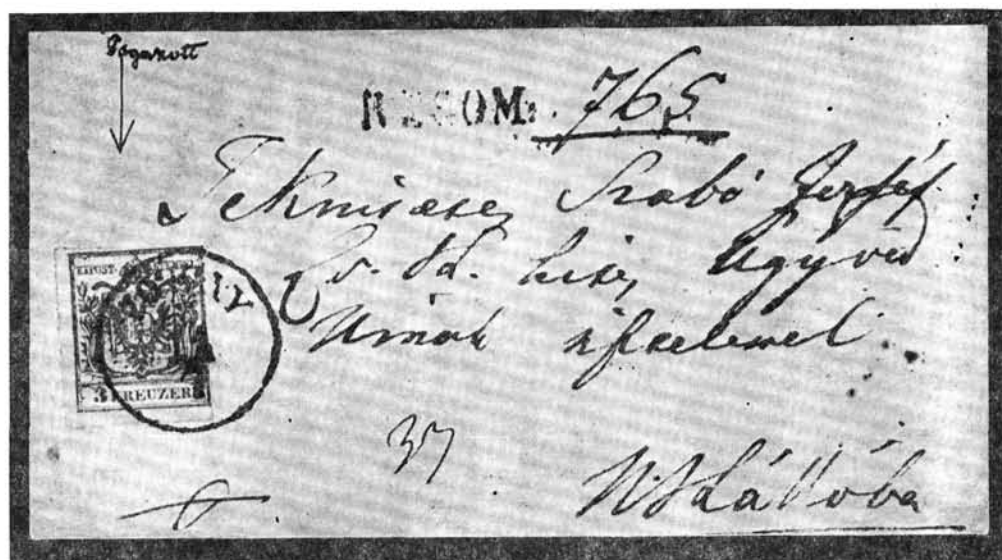
Nem közömbös számunkra Szerviczky családi kapcsolata, amiről az anyakönyvekből tudunk közelebbit. A II. Szerviczky Györgynek két testvére volt Antal (1809—1881) és Sándor (1818—1869) mindkettő Tolcsván földbirtokos volt, itt is lettek eltemetve. A híressé vált — a hivatalos perforálást hat évvel megelőző — két lyukasztást, vagy átütést 1852. tavaszán a homonnai posta kezelésében előfordult leveleken ismerték fel. A lyukasztás ötletét Szerviczky postamester adhatta, mert ha Bazonytól származott volna, akkor korábban alkalmazza. A homonnai fogazás 1852 tavaszán kezdődött és rövid ideig tartott, mert 1852 derekán már Tokajban találjuk feltűnni, s ezért ismernek olyan kevés homonnai bélyegzésű fogazott bélyeget.

Milyen események idézték elő a bélyegzés vándorlását? Az egyik: Zákó János kiadót (expeditort) a tokaji postától elbocsátották (1852. III. 6.) az 1848/49-es forradalmi magatartásáért, sőt igen aktív részvételéért. A másik: Tokaj magasabb szintű hivatallá lépett elő. Szállító postamesterséggé lett, amikor — 1852. június 1-től — bevezették a kocsiposta kezelést és beindították a Tokaj—Tálya közti lovasküldönc járatot heti háromszori, majd még ez év szeptemberétől négyszeri közlekedéssel. A hivatal forgalmát befolyásoló esemény az is, hogy Királytelek postaállomás és hivatal megszűnt (1852. június) és kézbesítés tekintetében ezentúl Tokajhoz tartozott. Homonnát a pályázat útján valaki véglegesen megkapta, aki egy személyben látta el a kiadóság kezelését.

A felsorolt személyi és forgalmi változások indokolták, hogy Szerviczky György postamester a homonnai kiadóját áthozza magához Tokajba. Ilyen előzmények után került Bazony Ferenc 1852. nyarán Tokajba. Ezen feltevést vallja *Brügler Elemér* filatelista is, amikor feltételezi, hogy mindkét hivatalt ugyanazon személy láthatta el.

A kutatás során a tokaji róm. kat. egyház halotti anyakönyvében két értékes adatra bukkantam: 1854. január 22-én meghalt Bazonyi Ferenc és Vörös Anna két éves Ferenc nevű gyermeke. Az anyakönyvi bejegyzés szerint az apa foglalkozása expeditor post, a gyermek származási (születési) helye Homonna. A másik adat: 1870. január 31-én tífuszban meghalt Bazonyi Béla 29 éves órási, aki 1841-ben született Homonnán.⁷ A két bejegyzés azt bizonyítja, hogy Bazonyi Ferenc posta expeditor (postakiadó) családjával együtt 1852-ben Homonnáról Tokajba költözött. Nem volt postamester, hanem beosztott. A két éves korában elhunyt kisfiú 1851-ben született Homonnán. Nincs bejegyzés a szülők — Bazonyi Ferenc és Vörös Anna — halálzási adatairól. Feltehető, hogy második gyermekük elvesztése után a már nyugdíjban levő Bazonyi Homonnára, esetleg máshová költözött.

Bazonyi Ferenc tehát 1852 nyarán kiadóként Szerviczky postamester mellett működött. Szerviczkynek 1853 végén hat havi felmondással megszüntették

2. kép. 3 krajcáros fogazott bélyeggel bérmentesített ajánlott levél 1853. július 11-i feladású keletbélyegző lenyomattal

3. kép. Felnagyított tokaji-fogazott bélyeg ügyetlen kézi perforálás jegyeivel, feladási időpont 1853. június 4.

munkaviszonyát. A felmondás 1854 júniusában járt le s innen kezdődik Spillenbergről Gábor volt kamarai ügyvéd postamesteri működése. Nem sokkal utána a bélyegfogazás is megszűnt. A megszűnése okát abban látom, hogy az új postamester Spillenbergről nem engedte meg az önkezdemenyezésből eredő fogazást tovább készíteni. Megengedte még a már elkészített készlet felhasználását, de újabb készítést nem engedett. Mint jogász nem tartotta helyesnek működését azzal kezdeni, hogy szabálytalanságot tűrjön el és emiatt szembe kerüljön a postaigazgatósággal.

A fogazást tehát megállapításom szerint kezdetben Homonnán, majd folytatón Tokajban Bazonyi Ferenc végezte. Véleményem szerint másodlagos kérdés, hogy saját ötletét vagy más ötletét valósította meg.

A fogazott tokaji bélyeg későbbi felbukkanása újra és újra lázba hozza a bélyegkülönlegesség iránt érdeklődő filatelistákat. Az osztrák *Die Briefmarke* c. bélyegszaklap 1972. januári száma régi osztrák bélyegunikum címmel közli prof. *Friedrich Rohacek* cikkét, mely sok olyan talányt vet fel a homonnai—tokaji fogazott bélyeggel kapcsolatban, melyre az említett tanulmányomban adtam választ. Jelen cikkemben pedig megerősítem. A *Die Briefmarke* cikkére — több vonatkozásban — ezúton kívánok reagálni. *Rohacek* említést tesz cikkében egy 1858 októberben keletkezett tokaji feladású üzleti nyomtatványról, melyen „Tokaj 30/10” bélyegzőlenyomat látható. A fogazott I kr. bélyeg III. típusú géppapíron nyomott, tehát 1854. évi kiadású. A levél hátoldalán „Debreczin 31/10” átmenő bélyegzés és „9—11 Fr. Wien I. XI.” érkeztetési bélyegzés látható. E levél előkerülése új talányokat vet fel, vitákra is adhat alkalmat, hiszen egyedülálló esettel állunk szemben.

A rejtély két részből áll: Hogyan lehetséges a korábban alkalmazott és megszűnt — nyomaveszett fogazás megjelenése egy 1854. évi kiadású géppapíron nyomott bélyegen 1858 késő ősztén? Ki végezhetette ezt a fogazást? Hogyan éledhetett fel a fogazás néhány nappal a hivatalosan fogazott kiadású bélyeg megjelenése — 1858. november 1. — előtt néhány nappal? A rejtély másik része: hogyan került az 1858. 30/10 feladású üzleti nyomtatványra Debreczen 1858. 31/10 bélyegzőlenyomat?

A szerző két feltevést említ, a postamester — aki az első átszúrásokat készítette Tokajban — áthelyezés útján 1858-ban rövid időre visszakerült a hivatalhoz és régi gyakorlata szerint az 1854-es géppapíron nyomott kiadás kevés megmaradt bélyegén is átszúrásokat készített és ezekből maradt meg egy darab. A másik feltevés szerint az első átszúrásos bélyegeket készítő „híressé lett postamester” 1858 előtt meghalt, de volt a hivatalnál egy másik postatisztviselő, aki a régi — általa jól ismert — elválasztási módot alkalmazta.

Mindkét feltevés közel jár a valósághoz, míg a feltevések személyi vonatkozása szerintem a következő: Bazonyi Ferenc 1854 nyarán, mikor Spillenbergről átvette a hivatalt és felettesének utasítására a készletének előre átütöttek kifogyása után megszüntette a fogazást. 1858 ősztén — mikor köztudottá vált, hogy 1858. november 1-től új, már perforált bélyeg kerül forgalomba — feloldva érezte magát a korábbi eltiltástól. A még meglévő fogazó eszközt elővette és az 1854-es kiadású bélyegen — hogy túl nagy szabálytalansággal ne vádolhassák — a legalacsonyabb címletű bélyegen újból alkalmazta. Még egy körülmény szól amellett, hogy Bazonyi az I krajcáros bélyegen alkalmazta

ismételten a fogazást. Az, hogy ez a bélyeg két nap múlva már érvénytelenné vált, nemcsak az új fogazott gépi perforált bélyegek megjelenése miatt, hanem azért is, mert az új bélyegsorozatnak már nem volt 1 krajcáros címlete. 1858. november 1-től ugyanis az addigi pengőpénz helyett osztrák pénz lépett életbe és az új értéknek megfelelően az addigi 1, 2, 3, 6 és 9 pengő krajcár postai díjak egyenértékét 2, 3, 5, 10 és 15 o. é. (osztrák érték) krajcárban állapították meg. Bazonyi az új perforált bélyeg megjelenésével bizonyítva érezhette eljárásának életrevalóságát. Akár a maga, akár főnöke ötlete volt az, hat évvel megelőzte korát. Százhusz év távlatából örülünk, hogy hazánkfia ötletéből — eljárásából — világraszóló bélyegkülönlegesség született.

Hogyan került a debreceni bélyegzőlenyomat a tokaji feladású levélre? Erre a kérdésre a vasúttörténet ad választ. A vasútépítés a múlt század közepén Magyarországon hatalmas ütemben indult meg. A pest—szolnoki vonal már 1847. szeptemberében megnyílt. Továbbépítése az 1848/49-es forradalmi események miatt abbamaradt. Csak az 1850-es évek közepén kezdett hozzá a kormányzat a Szolnok—Debrecen vonal megépítéséhez. Építés közben 1855-ben Andrassy György gróf engedélyt kért több, köztük a Debrecen—Nyíregyháza—Tokaj—Szerencs—Miskolc vasútvonal építéséhez. A pénzügyi nehézségekkel küzdő kormány az épülőfélben levő Szolnok—Debrecen vonalat eladta Andrassy-nak. Vállalkozása a Tiszai Vaspálya Társulat, az 1856. november 10-én szerzett engedélyével oly fokozott ütemben folytatta az építést, hogy a Szolnok—Debrecen vonalrész 1857. november 25-én átadásra is került.

A kutatott időben, 1858. október 30. tehát Debrecennek Pesttel vasúti összeköttetése volt. A vasútnak a postaszállításra való igénybevételét a kormányzat előírta, de azt kívánta a gyorsabb postai szállítás is, hogy Tokaj csatlakozzon Debrecenhez. Valószínű, hogy a Debrecen—Szerencs vonalrészről a Tokajig terjedő szakasz már működött ebben az időben, mert hét hónap múlva 1859. május 24-én átadásra került az elkészült vonalrész, valamint a miskolci Tiszai pályaudvar. Ezért kerülhetett „Debrecen 31/10” bélyegzőlenyomat az említett küldeményre, mely másnap — tehát a feladást követő harmadik nap — reggel 9—11 óra között rendeltetési helyén, Bécsben volt.

Az egész homonnai—tokaji fogazáskülönlegességnek van még egy érdekes témája, amivel eddig keveset foglalkoztak. Milyen eszközzel készült az átütéses fogazás? Erről a filatelisták körében megoszlanak a vélemények. Szerintem az átütéses fogazást a házi varrógépekhez tartozó ún. jelző, vagy pontozó kerékkel készíthették. E készülék kerékfogait házilag élezhették ki, hogy megfelelő éles átszúrást adjon. A falun most is található ilyen készülékek lenyomata 11—14 fogazás sűrűségnek felel meg.

JEGYZETEK

1. Verordnungsblatt für Posten Eisenbahnbetrieb und Telegraphen 1850. III. kötet 45. szám.
2. Verordnungsblatt für die Verwaltungsweige des Österreichischen Handelsministeriums 1852. I. kötet 8. sz.
3. Ugyanott 45. sz.
4. Schematismus inelyti regni Hungariae kötetei 1808—1848.
5. A Szabadságharc csatái Ifjúsági könyvkiadó 1954. 89. és 91. o.
6. Verordnungsblatt für die Verwaltungsweige des Österreichischen Handelsministeriums 1852 I. kötet 142. sz.
7. A tokaji róm. kat. egyház halotti anyakönyve 1837—1874. évi kötetének 1854. évi bejegyzése, ill. ugyanott 1870. évi kötet.

*DAS RÄTSEL DER DURCHSCHLAGS-PERFORIERUNG
DER BRIEFMARKEN VON HOMONNA-TOKAJ
(Auszug)*

Es ist eine Tatsache in der Briefmarkengeschichte, dass sechs Jahre vor der österreichischen Postmarken in den ungarischen Marktflecken Tokaj und Homonna ein Versuch gemacht wurde, die Postmarken von einander mit der Hand zu trennen, auf primitive Art zu perforieren. Der Aufsatz löst die spezielle Frage aus der Urzeit der österreichischen Briefmarkenausgabe, das Rätsel der sogenannten Durchschlags-Perforierung von Homonna-Tokaj aus dem Jahre 1852.

Der Verfasser wurde durch einen Artikel des namhaften österreichischen Filatelisten Dr. Anton Jerger, der in „Die Briefmarke“ 1965. H. 4—5, bzw in „Filatéliai Szemle“ 1966. H. 2. erschien, zur Forschung angeregt. Mit Hilfe der hier veröffentlichten Angaben und der im Ungarischen Briefmarkenmuseum bewahrten perforierten Marken zeigte der Verfasser nicht die filatelischen Charakteristiken der Briefmarken, sondern ihre Anwendung im Postverkehr:

Die Post von Homonna war von 1811 bis 1852 Briefsammelstelle. Von 1838 bis 1852 versah Ferenc Bazony hier den Dienst. Nach einer Bewerbungsanzeige wurde ab 1. Mai 1852 György Szerviczky, ein Beamter in Tokaj und Grundbesitzer in Homonna, der namentliche Leiter der Expedienststelle, während Ferenc Bazony weiterhin sein Amt als Postexpeditor versah, allerdings als Untergebener. Die Perforierung hat der Postexpeditor Ferenc Bazony nach der Idee von Szerviczky, der aus einer griechischen Kaufmannsfamilie stammte und einen guten Geschäftssinn hatte, veranlasst. Im Sommer 1852 wurden Änderungen hinsichtlich des Postverkehrs, des Tätigkeitskreises und des Personals durchgeführt. Das veranlasste Szerviczky, Bazony, der über eine lange Praxis verfügte, zu sich nach Tokaj zu holen. Zu gleicher Zeit wurde János Zákó, der seit 1847 bei der Tokajer Post arbeitete, wegen „Verlust des Dienstvertrauens“ seines Amtes enthoben. Zákó hat als Major an den Befreiungskämpfen teilgenommen und bei der Verteidigung seiner engeren Heimat (Bodrogkeresztúr, Tarcál, Tokaj) im Januar—Februar 1849 den Versuch des österreichischen Generals Schlich, die Theiss zu überqueren, zurückgeschlagen. So hat sich der Absolutismus am rebellischen Postexpeditor gerächt. Als Bazony nach Tokaj versetzt wurde, hat die Perforierung in Homonna ein Ende genommen und in Tokaj angefangen, bis sie 1854 endgültig eingestellt wurde. Die Einstellung steht in Zusammenhang mit dem Personalwechsel beim Postamt in Tokaj. Die Regierung liess die Rechtstitel der Postmeisterstellen

überprüfen. Die durch Erbschaft erworbenen Titel — so auch der von Szer-
viczky — wurden mit sechsmonatiger Frist gekündigt. Sein Nachfolger, der
Kammeradvokat Gábor Spillenber, hat Bazony die auf Eigeninitiative
Beruhende Perforierung nicht erlaubt.

Bazonys Versetzung und seine Tätigkeit in Tokaj werden durch die
standesamtlichen Eintragungen über seinen Sohn Ferenc, der Ende 1851 in
Homonna geboren wurde und im Januar 1854 in Tokaj starb, ohne jeden
Zweifel bestätigt.

Miklós Kamody

JÓKAI MÓR „A MISKOLCZYAK” CÍMŰ TÖRTÉNELMI ELBESZÉLÉSÉNEK FORRÁSA

MOLNÁR JÓZSEF

Jókai Miskolcot „második szülővárosának” nevezte, „mert itt kelt ki a sírból, itt kezdett új életet” a tardonai bujdosás után, 1849 végén, amikor elnyerte Kovács János álnéven a bizonyítványt, amellyel visszatérhetett Pestre és az életbe. Később is többször ellátogatott feleségével, Laborfalvi Rózával Miskolcra, felesége szülővárosába, s 1883-ban a számukra rendezett díszünnepségen tette ezt az ünnepélyes kijelentést is.¹ Pályája folyamán többször váfásztotta e várost és tájat regényeinek, elbeszéléseinek színteréül,² s élete végén egyik utolsó elbeszélésében *A Miskolczyak* címmel,³ a XVII. század elejének mozgalmas világát rajzolta meg. Az elbeszélésből kibontakozó történet a következő:

Miskolczy Márk a mezőkeresztesi csatában (1596) esett el, bátyja *Miskolczy Ambrus* pedig Kisgyőr mellett a Kékmezőn lelte halálát. Márk felesége *Ományi Katalin* volt s *Miskolczy Simon* nevű árvájának jövőjét féltve, hamarosan férjhez ment, *Árky István* sárospataki földesúrhoz. Ebből a házasságból is született egy fia, *Árky András*. *Miskolczy Simon* ebben az időben lehetett két-estendő. Az elsőszülött fiúnak anyja új házasságában éreznie kellett a mostoha és édesgyermek közötti különbségtevést, mert az „Árky-fiú mint elkényeztetett gyermek zsarnoka volt a bátyjának: folyton árulkodott rá, bevádolta szülői, tanítói előtt, s nagy öröme telt benne, ha azt valami büntetés érte.” Mindketten a sárospataki kollégiumban végezték tanulmányaikat, s amikor *Simon* 19, *Árky András* pedig 17 éves volt, egyszerre szerettek bele az alispán leányába, *Girincsy Anikóba*, aki akkor 15 éves volt. A szülők, hogy a vetélkedésnek elejét vegyék, a nagyobbik fiút, aki mindenben eminens volt, elküldték a wittenbergai egyetemre tanulmányainak folytatására. *Miskolczy Simon*nak elindulása előtt „*Girincsy Anikó* esküvel fogadta, hogy hű marad hozzá, várni fog rá, s máshoz nőül nem megy.” *Árky András* rest volt és feledékeny. Apja halála után rögtön abba hagyta tanulmányait, s „elfoglalta őseinek Sárospatak mellett épült kerített kastélyát, özvegy anyjának hagyva a pataki úrilakot, aki nem tudta eltűrni kisebbik fiának durva kihágásait, dorbézoló tivornyáit vele egy fődél alatt.”

Miskolczy Simon kitűnő bizonyítványokat szerzett a wittenbergai egyetemen s elhatározta, hogy professzor lesz a sárospataki főiskolán. Anyja erről a szegyenletes szándékáról „sűrűn tanácskozott nagybátyjával, *Lorántfy Mihálylyal*, aki ez idő szerint a pataki vár kormányzó kapitánya volt, s ketten együtt

azt eszelték ki, hogy Simon Deáknak elküldik a Miskolc-*család levéltárából* azokat az okiratokat, melyek ezen ősrégi nemzetség múltjáról bizonyosságot tesznek.”

„E régiségtől megfakult pergamenekből, melyek mind a család címerével vannak feldíszítve, az égbe néző sassal, majd megtudja az eltántorodott fiú, hogy mivel tartozik dicsőséges familiája nevének.

Dédőse e nemzetségnek Bors vezér volt, egyike azoknak, kik Árpád fejedelemet kísérték honfoglaló diadalútjában. Ő hódította meg Borsod és Bars vármegyét, s azok az ő nevét tartották meg. Ennek ivadéka szerezte Miskolc város hírne emelésével a Bors-Miskolc-*nevet* s a borsodi főispáni méltóságot. Egy későbbi unokája még magasabbra vitte. II-ik István királlyal szemben a felvidéki nemesség őt kiáltá ki ellenkirálynak; továbbbi ősei nádorispánok voltak: Miklós nádor, Gyula nádor, Fülöp nádor az Árpádház-beli királyok uralkodása alatt. Domokos bán pedig sógora lett III. Béla királynak.

És ennyi dicső őznek a hírnevét most egy elkorcsosult utód el akarja homályosítani azzal, hogy kard helyett pennával keresse a kenyerét: hogy amíg azok a Miskolc-*név élé* kevélyen illesztették a Bors nevet, ez a lenézett, kigúnyolt „Deák” nevet ragasztja utána!”

Mindez nem volt hatással Simon Deákra, ő a reformált hit apostola akart lenni, de édesanyja hirtelen halála haza kényszerítette Németországból. Kastélyukat csaknem üresen találta, mert Árky András mindent átvitetett a magá várába. Felkereste tehát mostohatestvérét Sárospatak közelében levő várkastélyában, amely „erős, emeletes épület volt, szögletein kiugró tornyocskákkal, erősen körülpalánkolva.” Alig ismerték meg egymást, s ekkor értesült Simon Deák arról, hogy Árky András megnősült. Beszélgetésük közben érkezett vendégségbe a „pataki vár főparancsnoka, Lorántfy Mihály is, őszbecsavarodott legényember” s az asszonyosság után tudakozódva, bement Árkynéhoz. A férj mostohatestvérenek jelezte, hogy a „vén kecske fülig bele van bolondulva a feleségébe,” de az asszony dolga megvédelmezni az erkölcsét, s „Patak vár ura nagy marha, azzal nem jó összetűzni olyan embernek, aki előre akar menni.”

A vacsoránál találkozott a társaság s Miskolc-*Simon akkor vette tudomásul*, hogy Árky Andrásné nem más, mint Girincsy Anikó. Simon fájdalmasan észlelte, hogy távollétében Anikó büszke családjá szívesebben adta a leányt feleségül a megyei szolgabíróhoz, mint a professzori pályára készülő Deákhoz. A szülői akarat ellen nem lehetett tenni semmit. Lorántfy Mihály csavaros eszű ember volt s „azon járt az esze” Simon hazaérkezése után, hogy ha ez a „külföldön kimivelt tudós azokat a szabad eszméket elkezd hirdetni”, amikkel ott megismerkedett, nagyon könnyű lesz okot keresni a láb alól való eltételére, s bűnbe keveredve birtokait elkönfiskálják s azokat aztán donáció útján magának kaparintja meg.

Vacsora közben Miskolc-*Simon kijelentette*, hogy mégsem akar professzor lenni, hanem hazamegy Miskolcra s átveszi uradalmait: „földbirtoka kiterjedt Miskolc, Csaba, Szolagyőr, Ziliz, Ladmócz, Sárospatakra s még néhány bükkvidéki falura; Miskolcon, Patakon ősi lakóházai is voltak” s mindezt haláláig Ományi Katalin használta „özvegyi jog címén”.⁴

Elhatározta, hogy használni fogja ősei Miskolc-*Bors nevét*, s letagadja

a Deák nevet, lesz magyar úr, ahogy hozzája illik, s megházasodik. Feleségül veszi az édesanyja által neki szánt szirmabessenyei *Szirmay Orsolya* kisasszonyt.

Másnap búcsúvétel nélkül otthagya az Árky-kastélyt azzal az elhatározással, hogy sohasem fog oda többet visszatérni.

Alig múlt el másfél esztendő feleségét mégis elvitte Árky Andrásékhoz látogatóba. A két asszony a találkozaskor kitárta egymásnak titkait. Girincsy Anikó elpanaszolta, hogy egész élete mártírkodás garázda, goromba, részeges férje mellett, ki asszonyi méltóságában is szüntelen megalázza aljas hűtlenségével. Hazatérve Szirmay Orsolya mindezt elbeszélte férjének. Pár évi házasetüket Mihály nevű gyermekük születése örvendeztette meg, de Szirmay Orsolya hirtelen meghalt s eltemették Miskolcon a Miskolczy család sírboltjába az avasi templomban.⁵

Simon egy évi gyász után otthagya miskolci házát, kisfiát, nagybátyja családjának Mihálynak gondoskodására bízta s átköltözött sárospataki házába. Ott elzárkózva élt. Bizonyára sok hír jutott fülébe az Árky házaspár vizzálykodásairól, a férj kalandjairól, hetekig tartó dőzsölő cimborákról s a férj távolléte alatt az egyedül maradt feleséget vigasztalni eljárt a kastélyba sógornőjéhez. Lorántfy Mihály, akinek minden közeledését elutasította Girincsy Anikó, célzásaival felébresztette Árky András féltékenységét s addig mondogatta Árky Andrásnak, hogy Miskolczy Simon pataki tartózkodásának céljai vannak, hogy közösen elhatározták, utána lesnek.

Mikor kémkedés útján értesült, hogy Simon Deák lovásza kíséretében el szokott lovagolni az Árky kastélyhoz, András úr távollétében; sőt a szolgája gondjaira bízott lovát az erdőben hagyva, az egyik ablakból kötélaljtorját bocsátanak le eléje s azon felmászik a szép asszonyhoz. Egy éjszaka Árky András a tátrai zergevadászatról váratlanul otthon termett, neje szobáját zárva találta, s azt az óriás erejű csatlósával *Sztankóczy Boldizsárral* betörtette. Ott találta neje társaságában mostohatestvérét, Simon Deákot. A csatlós a fegyvertelen embert ütötte, ahol érte, s közben Simonnak „látnia kellett és hallania, hogy András ártatlan, erényes nejehez rohanva, annak szép, gesztenyeszínű haját keze körül csavarja s gyöngé tagjait vérig korbácsolja, nem törődve a nő sikoltásaival”. A brutális csatlós a védtelen Simon Deákot végül is felnyalábolta s kidobta a donjon ablakán. Szerencsére a vitézkötés beleakadt a vízfogó rés-sárkány fejébe s a lugason keresztül csonttörés nélkül leászott.

Ezt a megaláztatást megtorlás követte. Másnap reggel felkötötte damasz-kuszi kardját, két pisztolyt dugott a nyeregkapájába s lóra ülve egyedül kocogott el az Árky-kastélyhoz. Ott meghúzta magát a ligetben s várta ellenfelét. Az nemsokára megjelent csatlósa, *Sztankóczy* kíséretében. Simon Deák eléjük lovagolt s párbajra hívta öccsét. Mikor az észrevette a komoly szándékot rákiáltott csatlósára, hogy „Lódd agyon!” A csatlós célba vette Simont, de az gyorsabb volt és kilötte a *Sztankóczy* fél szemét. Kiejtje az a puskát kezéből s lova nyakára borulva hazanyargalt vele a ló. Árky András és Miskolczy Simon egymásnak rohantak, s a párbajban Simon Deák kardja ketté hasította Árky András koponyáját, s benne magva szakadt a *baronyai Árky család*nak.

Simon Deák hírül adva Girincsy Annának férje halálát nem tért vissza többé Patakra, hanem „Petrahónak fordulva Miskolc felé ügetett”.⁶

Egy esztendő után azt lehetett hinni, hogy Árky András halálát elfeledték. Egy hűvös őszi este azonban staféta érkezett Simon Deák miskolci házába: Girincsy Anikó levélben tudatta vele, hogy Forgách Zsigmond országbíró II. Mátyás király parancsára elrendelte Miskolczy Simon nótáztatását (birto-kai elkobzását s bíróság elé állíttatását). Ti. Lorántfy Mihály olyanféle vallo-másokat csikartatott ki Árky szolgálóból, hogy Simon Deák orozva ölte meg Árky Andrást, ezért kihallgatás nélkül fejevéltre ítélték, s pataki és környékbeli jószágait pedig Lorántfy Mihály kapja meg donációba. Girincsy Anna mene-külésre szólította fel Miskolczy Simont. Az levelet írt fiának, hogy még a ne-vét is változtassa meg, s felkötve kardját utolsó búcsúvételre fellovagolt az avasi templomhoz, melynek márványlap-fedte kriptájában ősei porladoztak... s utána odacsatlakozott a nemzeti szabadságért táborozó hajdúk közé, kik szerte portyáztak a hazában, s ott vérzett el a csatatéren, ott porlad a szabad-sághősök közös sírüregében. Sírkő nem beszél róla. Szerelmének és szerelem-féltésének áldozata volt.

Egyetlen fia, Mihály, ki atyja keresztnévét (Simon) vette fel családi nevéül. II. Ferdinánd király alatt harci vitézsége jutalmául 1630. május 12-én vissza-nyerte ősei nemesi címerét s az apai Miskolczy nevet, amit utódai most is di-csőséggel viselnek s ott lakoznak az ősi földön.

Jókai elbeszélése végén zárójelben megjegyezte, hogy „Unokája, Simon János adatai nyomán”.

Ennek segítségével indultam Jókai romantikus története forrásának nyo-mozására s megtaláltam azt a Borsodmegyei Lapok XXII. évfolyamának (1903) július 7-i és 8-i számaiban. Simon János⁷ írta *Miskolczy Simon deák nótáztatása* címmel Jókai elbeszélésének forrásául szolgáló „történeti beszély”-t. Hogy valóban innen vette és saját elképzelése szerint alakította témáját, arról Jókai és Simon János szövegének párhuzamba állítása győzi meg az olvasót:

Jókai Mór: A Miskolczyak

Hőse a történetnek vitézlő Miskolczy Simon Deák, ki ezt a névpótlékot (Literátus) a witten-bergai univerzitáson szerzett klasszikus művel-tségével érdemelte ki. Professornak készült, ami akkor Magyarországon ritka nehéz állás volt.

Simon Deák... földbirtoka kiterjedt Mis-kolc-, Csaba-, Szolgagyőr-, Ziliz-, Ladmóc-, Sárospatakra s még néhány bükkvidéki falu-ra...

Simon János: Miskolczy Simon deák nótáztatása

... nemes Miskolc városában lakó tekintetes nemzeti Miskolczy Simon Deák* uram...

*A Deák (Litteratus) megtisztelő címet klasz-szikus műveltségű vagy irodalommal foglal-kozó férfiak viselték.

Miskolczy Simon Deák uram, ki mellelleg mondva Miskolc, Csaba, Szolga, Ziliz, Lad-móc, Sárospatak s még egynemely Bükkvidéki falvaknak kisebb-nagyobb porciók szerint föl-desura volt...

...édes anyjának, Ományi Katalinnak... első férje korán bekövetkezett halála után nagyhamar férjhez ment újból Árky István sárospataki földesúrhoz, akitől fia született: András.

Ományi Katalin... sűrűn tanácskozott nagybátyjával, Lorántfy Mihállyal, ki ez idő szerint a pataki vár kormányzó kapitánya volt.

...A pataki vár főparancsnoka, Lorántfy Mihály, őszbecsavarodott legényember...

(Árky) András kivakkantá:

— A vén kecske fülig bele van bolondulva a feleségembe...

...Távolléte alatt egyedül maradt feleségét vigasztalni eljárt a kastélyba a hatalmas főúr, Lorántfy Mihály; de biz ez a maga részére nem talált viszont vigasztalást. A nő erénye visszatúsított minden bűnös ömledezést.

...a család címerével... az égbe néző sassal...

Dédőse e nemzetségnek Bors vezér volt, egyike azoknak, kik Árpád fejedelmet kísérték honfoglaló diadalútjában. Ő hódította meg Borsod és Bars vármegyét, s azok az ő nevét tartották meg. Ennek ivadéka szerezte Miskolc város híre emelésével a Bors-Miskolc nevét s a borsodi főispáni méltóságot. Egy későbbi unokája még magasabbra vitte. II-ik István királlyal szemben a felvidéki nemesség őt kiáltá ki ellenkirálynak; — további ősei nádorispánok voltak: Miklós nádor, Gyula nádor, Fülöp nádor az Árpádházi királyok uralkodása alatt. Domokos bán pedig sógora lett III-ik Béla királynak.

...Egy éjszaka Árky András a tátrai zergevadásztól váratlanul otthon termett. Neje szobáját zárva találta. Azt óriási erejű csatlósá-

...édes anyjáról, Czéczey Katáról, egytestvér atyjafiát, tekintetes nemzeti Árky András uramat...

...Lorántfy Mihály... a vén kópé maga is szeretett volna a karbunkulus szemű menyecske körül settenkedni, de hasztalan...

A balfelé magosba tekintő sas vagy turul madár a Bors Miskócz nemzetség címere, melyet már az Árpád királyok alatt sokan viseltek e hatalmas nemzetség tagjai közül, pl. csak II. Endre király uralkodása alatt is három nádor (Miklós 1219—1220 és 1227; Gyula 1221—1222; Fülöp 1228-ban) egy országbíró (Mózes 1222) több bán és főispán.

...A honfoglaló Bors vezér és büszke országnagyok unokája... II. István ellenében királlyá kiáltott Bors gróf.

...egy alkalommal óriás erejű jobbágyával Sztankóczy Boldizsárral betört a szépasszony szobájába, midőn az éppen ott levő sógorának

val Sztankóczy Boldizsárral betörette. Ott találta a neje társaságában Simon Deákot... Ő fegyvertelen volt. Így aztán a marhaerejű csatlósnak könnyű harca volt a védtelen ellenében. Űtötte, ahol érte, és Simonnak ezalatt még azt is látnia kellett és hallania, hogy András ártatlan, erényes nejéhez rohanva, annak szép gesztenyeszínű haját keze körül csavarja s gyöngye tagjait vérig korbácsolja, nem törődve a nő sikoltásával. Végül aztán a brutális csatlós felnyalabolta Simon Deákot s kidobta a donjon ablakán.

E meggyaláztatást nem tűrte el Simon Deák. Megtorlásra gondolt.

Másnap korán reggel felköté jó damaszkuszi kardját, két pisztolyt dugott a nyeregkapájába s lóra kapott. Egyesegyedül kocogott alá az Árky-kastélyhoz. Ott meghúzta magát a ligetben s várta ellenesét.

Az nemsokára megjelent a csatlósa, Sztankóczy kíséretében. Ők is lóháton voltak. A csatlós vállán puska függött.

Simon Deák, amint meglátta őket, nagy bátran eléjük lovagolt s amint lőtávolságra ért, rákiáltott az öccsére: „Egy szóra, András!”

Árky András, amint észrevette bátyja szándékát, odakiálta a csatlósra: „Lódd agyon!”

Mire a csatlós lekapva válláról a puskát, rögtön célba fogta Simon Deákot.

Ámde az gyorsabb volt, megelőzte a halálos lövést a kapóra elsütött pisztolyából egy golyót küldött a célzó csatlós szemébe, mely a koponyába hatolva, halálos sebet ejtett. Sztankóczy kiejtette a puskát kezéből s a lóva nyakára borult, az haza vitte nyargalvást.

A két testvér magára maradt. A kardnak kellett közöttük döntenet. Mind a kettő vágott, egyik sem hátrított. András ősi szablyája lapos vágást adott, melyet Simon bátya kalpagja felfogott; de Simon Deák kardja ketté hasította András koponyáját, az holtan esett le a lováról. S benne magva szakadt a sok századon át virágozott baronyai Árky-családnak; ő volt az utolsó férfi-sarjadék.

panaszkodott. A felbérelt szolga hamarosan Simon Deákhhoz ugrott s mielőtt az kardot ránthatt volna, leteperte és szablyájával erősen megvagdolván csaknem holt-elevenen hagyta. Ugyanekkor Árky András, a vén harci medve, a gyöngye fiatal asszonyhoz rohant és hosszú gesztenyehaját kezére csavargatván, rettenetes gorombasággal a hitvesi hűség megtartására figyelmezteté.

...lovagias lelkének minden érzésével felháborodott Árky András rút és vakmerő eljárása felett...

Másnap kora reggel, leküzdve a nehéz sebek okozta fájdalmakat, felkötötte damaszkuszi kardját és átlvagolt Árky Andrásához, szintén a vár mellett a külső falak által bekerített részen feküdt a kúriája.

A fegyverteremben találta bátyját, megragadta vállán a dolmányt egy cseppet sem reszkető kezével és megszólítá érces, erőteljes hangon:

— Bátyám uram! Tegnap óta szűk lett a világ kettőnk számára, itt kell azt ma hagyni egyikünknek. Azért, ha férfinak érzi magát kegyelmed, mutassa meg, hogy férfival is szembe mer szállni, nemcsak egy védtelen nővel. Most annakokáért vegye elő legjobb szablyáját, vagy, ha jobban tetszik egy kurta puskát, és nézzünk alkalmas helyet a végső leszámolásra.

— Köszönd meg öcsém — mondja Árky büszkén — hogy megkíméltem az életedet. Vagy kevés volt még, amit tegnap kaptál? Heverd ki elébb ezt, majd azután szembe nézek veled.

Miskolcynak arcát előnté a harag pirja. Hevesen kirántotta kardját és Árkyra emelte; várt azonban addig, míg az is előhúzta az oldalán levő rezes markolatú görbe kardot. Akkor — rajta! — összecsap a két testvér, pattog a szikra acéljaikról, Miskolcynak már vérzik a dolmánya, de észre sem veszi. Összeszedi még egyszer az erejét és dühösen sújt a

Simon Deák, lemosva fejről a gyalázat foltját, odalovagolt a kastélyhoz. Az ismeretes donjon ablakán kinézett Girincsy Anikó. A lövés hangja csalta oda.

— Ott fekszik az urad az erdőben holtan! — kiálta fel hozzá. — A te halottad ő, temettesd el.

Azzal, hogy Árkynének is bajt ne okozzon, nem tért vissza Patakra többé, hanem Petrahónak fordulva, Miskolc felé ügetett.

Ott aztán csendesen meghúzta magát az atyai házban.

Elmúlt egy esztendő... Ekkor egy hűvös őszi estén, amikor a szokott vadásztársaság hazaoszlott, és Simon Deák magára maradt, zörgettek az ablakán: staféta érkezett.

Patakról hozott sürgős levelet. Girincsy Anikó írta.

Tudatta vele a nagy veszélyt, mely fenyegeti:

bátyjára, a következő percben ketté hasított koponyával terül el a padlón a sok évszázadokon át virágzott hírneves Boronyai Árky család utolsó férfi sarjadéka.

Miskolczy Simon Deák magasra feltartja a kardot Árky András vonagló teste felett, azt mondván: „Lemostam a szégyent őseim címeréről. Turul madár büszkén tekinthetsz immár az ég felé!” Azzal elhagyta a termet.

A szolgahad látja a véres kardot Miskolczy kezében, tudja, mitől véres, de egyik se meri kezét emelni ura megbosszulására.

— Isten veled, szép özvegy! veté oda Simon Deák a viadal színhelyére siető rémült arcú Árkynének. Azzal a kapu előtt felveté magát fekete paripájára s hogy Patakon való maradásával veszélybe ne sodorja Árkynét is, Petrahónak fordulva Miskolc felé ügetett.

Eltelt egy esztendő... Ott lakozik Miskolc városának Alsó Derék utcáján. ...november.. helybéli és környékbeli urak, kik Miskolczy Simonnal együtt vadásztak a lyukósi és ernyősi erdőkben, estére pedig összejöttek a zsákmányon lakomát csapni... a vendégek nyeregbe kaptak...

A házigazda még nem érzett hajlandóságot a lefekvésre. Egy kis szegeletszobában az asztalhoz ült, hogy válaszoljon elsőszülött és egyetlen életben maradt fiának, Mihálynak, a wittenbergai universitásról hazairt leveleire. Alig hogy tollat fog, nyílik az ajtó, belép a kulcsár és jelenti, hogy egy lovas legény levelet akar átadni a ház urának. A bebocsátott hárókben Simon Deák Árkynének egyik hűséges szolgájára ismer... levelet átnyújtja Miskolczynak. Szólt pedig eképpen: ...nem visz rá a lélek, hogy ama halálos veszedelemről ne értesítsem, mely a napokban elkövetkeznék Kegyelmed fejére. Lorántfy Mihály uram ugyanis olyanféle tanúvallomásokat csikartatott ki szolgálimból, hogy Kegyelmed a sérelem után reá tört Árky Andrásra és őt, kinek familiája pedig a magas trónus előtt is felette kedvelt volt, orozva megölte.

Gróf Forgách Zsigmond országbíró II. Mátyás király parancsolatjára elrendelte az ő nótáztatását.

Lorántfy Mihály olyanféle vallomásokat csikartatott ki Árky szolgálóból, hogy Simon Deák orozva tört rá Árky Andrásra s úgy ölte meg. Ezért kihallgatás nélkül fejevére ítélték. Pataki és környékbeli jószágait Lorántfy kapta meg donátióba. Felhívja az asszony Simont, hogy siessen menekülni a gyalázatos halál elől.

Miskolczy Simon átlátta, hogy itt nincs számára védelem. Akinek a hatalmasok megkivánták a birtokait, annak a feje el van veszve.

Árkyné jókor értesült ez ítéletről és sietett Simont megmenteni.

Simon Deák most hamarosan megírta az elébb megkezdett levelet fiának, kit nagybátyja nevelt, tudtára adva, hogy nemcsak birtokait veszté el, de nemesi címerét is, ősei nevével, válasszon magának más nevet s igyekezzék eszével, vitézségével visszaszerezni, amit atyja elveszített.

Azzal felkötve jó kardját, pénzét tarsolyába tömve, lovára vetette magát s utolsó búcsúvételül fellovagolt az avasi templomhoz, melynek márványlap-fedte kriptájában ősei porladoznak. Nem valamennyien, mert a legtöbbet a csatatéren temették el. Atyja, Márk Deák, a mezőkeresztesi harcmezőn pihen, ennek a bátyja pedig a Kis-Győr melletti Kék-Mezőn.

Simon Deák e sírboltnak egy kavicsát rejté keblébe. Ez volt összes öröksége, ami dicső ősei után rámaradt. Meg a kardja.

Forgách Zsigmond országbíró uram ezért — miképpen arról az ebben a minutumban kezeimhez érkezett pecsétes leveléből értesültem — elrendelé a Kegyelmed nótáztatását, a Patak körüli birtokait már Lorántfy uram kapta meg donatióba gróf Thurzó György uramtól, az ország nádorispánjától. Most hát, ha legalább az életét meg akarja menteni, még az éjtszaka meneküljön Kegyelmed, különben holnap után már a feje vétetnék...

A kulcsár ijedt képet vág... az csak annyit szól még, hogy: — „Nyergeljétek fel hamar Holló paripámat!” — azzal magára zárja az ajtót, leül az asztalhoz és levelet ír: Szerelmetes Egyetlen fiam! Úgy hagytad el őseid földjét, mint annak egykoron leendő ura; — s úgy fogod ismét meglátni, mint akinek ottan annyi helye sincs, ahol a fejét lehajthatná. Engem átkozz érte, én általam vesztéd el nagyapáid fundusát, nevét, címerét... familiánkra nótát hozának... De vagyon még ész a fejben, erő a karban, bátorság a szívben, amelyek által nemcsak elveszteni, de visszaszerezni is lehetséges azokat. . . És most utolsó szavam hozád, hogy te (vagy majdan a fiaid) meg ne pihenj addig, míg vissza nem szerzed nagy őseid nevét és egy talpalatnyit abból a szent földből, melynek birtokáért azok vére hullott, s melynek keblében ők síri álmokat aluszszák...

Ő pedig lovára pattant... ért el... az Avas aljához, ahonnan felfelé igyekezett a magas halmon levő ócska templomhoz, ősei sírboltját meglátogatni még egyszer, — talán utoljára... a férfiak bizony a háborús világban ritkán tértek oda örök nyugalomra, hova szívük vonzotta volna, kedveseik mellé. Simon Deák itt találta ifjú felesége és édesanyja porló tetemeit, de édes atyja Miskolczy Márk Deák, az egykori terebesi, majd pataki várnagy, kinek vitéztéről oly sokat feljegyeztek a korabeli krónikások és vándor lantosok, ki tudja melyik közös sírgödörben fekszik a mezőkeresztesi síkon, hol tizenkilenc évvel ezelőtt a török golyója szíven találta a Csincse-patak partján...

Odacsatlakozott a nemzeti szabadságért táborozó hajdúk seregéhez, kik szerte portyáztak a hazában, s ott vértett el a csataterén, ott porlad a szabadsághősök közös sírűregében. Sírkő nem beszél róla. Szerelmének és a szerelemföltésnek áldozata volt.

Egyetlen fia, Mihály, ki atyja keresztnévét vette fel családi nevéül, II. Ferdinánd király alatt harci vitézsége jutalmául 1630. május 12-én visszanyerte ősei nemesi címerét s az apai Miskolczy nevet, amit utódai most is dicsőséggel viselnek s ott lakoznak az ősi földön.

(Unokája, Simon János adatai nyomán.)

Miskolczy Ambrus, Diósgyőr praefectusa (várnagya) a Bükk hegyek tisztásán, a Kis-Győr melletti Kékmezőn hallgatja az erdők zúgását.

...felvett egy hantot a sírbolt fenekéről s kebelébe rejté. Azután istenhozzádot mondva a halottaknak, kilépett és visszahelyezé a nagy követ a kripta szájára.

Nekivágok a nagy világnak, szaporítom a számát a sok ezer bujdosó hajdúnak, kiket a sors keze üz-hajt az ország egyik szélétől a másikig. . . Most táboroz a felvidéken Miskolci Nagy András uram, beállok a zászlója alá, a többit istenre meg a kardomra bízom.

A birtokától megfosztott és halálra ítélt nemes bujdosik a szürke felleges novemberi éjben a Bükk erdei felé.

...Mi történt ezután Simon Deákkal csatamezőn halt-e hősi halált vagy utól érte a törvény keze s hóhér ütötte le fejét a testvér gyilkosnak, de talpig lovagnak: nem találtam róla semmi feljegyzést.

Egyetlen fia, Simon Mihály Deák ki atyja keresztnévét vette fel családja nevéül, akinek tán egy kard volt összes öröksége, — a Mágócsyák tornai várában új nemes levelet szerzett II. Ferdinánd királytól 1630. május 12-én. Ez azonban Simon Mihály után az ő Mihály, Lukács, Péter és István nevű négy fiával visszanyerte ősei címerét és a „Miskolczy” nevet is prédikátumképen.

Legidősebb fia... visszatért Miskolcra.

(Hogy pedig az itt előadott história s benne szereplő személyekkel együtt — mint már jeleztem is — nem koholmány, vagy költői képzelgés, hanem való igaz: bizonyítják a Borsod és Zemplén vármegyék archívumaiban, továbbá családunknál és legnagyobb részben a Lossonczyak (nő ágon Árky utódok) gazdag levéltárában fennmaradt ékes latin nyelven concipált régi protocollumok, akták és pecsétes oklevelek, melyekből ezeket hűségesen kiböngészte és leírta a közel háromszáz esztendőök előtt nótáztatás miatt világgá bujdosott jó Miskolczy Simon Deáknak egyik tizediziglen való unokája.

Az összehasonlítás után azonnal kérdés vetődik fel az emberben: mi ebből a valóság?

Szinte a csodával határos, hogy 1964-ben a sárospataki r. kat. templom műemléki feltárása s eredeti, az akkorinál két méterrel mélyebben való padlószintjének megtalálása közben, előkerült *Árky András* szarkofágjának fedőlapja a kripták feletti padlóból.⁸ Ennek latin nyelvű felirata hitelesen bizonyítja az elbeszélés legfontosabb eseményét: *Árky András*t féltestvére ölte meg s a sír- emléket felesége *Gerencsy Anna* állíttatta:

HOC MONVMENTVM SVO GENEROSO AC EGREGIO DOMINO
ANDRAE ARCHY ANNO MDCXIV DIE X XBRI A FRATRE
INTERFECTO FF FECIT MAESTA MARITA ANNA GERENCY

Ezt a síremléket a XVIII. században a templom eredeti szintjének feltöltése előtt jól ismerték s szövegét a budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinay Gyűjteményének egyik kéziratos kötetébe bejegyezték. A hozzáfűzött latin nyelvű megjegyzésből az elbeszélés hitelességének további dokumentuma is olvasható: „hunc fuisse *Simonem Literatus Miskolczy* fratrem *Andrae* (ut vocant) uterinum”.⁹ A „fratrem uterinum” azt is bizonyítja, hogy anyáról volt testvére *Árky András*nak *Miskolczy Simon* Deák.

A sárospataki templomból előkerült egy másik sírkő is, amely az elbeszélésben megrajzolt történet eseményeinek és családneveinek hitelességét bizonyítja. *Miskolczy Literati Márk* családjának síremlékén ez olvasható:

SEPVLCHRVM FAMILIAE EGREGII DOMINI MARCI LITERATI
DE MISCOC IN QVO SEPVLTA EST SUSANNA QVAE OBIIT
XXIII 7BRIS A. D. 1584 ET GEORGIVS QVI OBIIT 28 7BRI A. D.
1584 MATRE CATARINA CECEI

vagyis a kiváló nemes úr *Miskolczy Literati Márk* családi sírhelye, melyben el van temetve *Zsuzsánna*, aki az Úr 1584-ik évében szeptember 23-án és *György*, aki ez év szeptember 28-án halt meg, anyjuk *Cecei Katalin*. Az eddigi dokumentumokból *Árky András*, *Miskolczy Simon* és *Gerencsy Anna* nevén kívül azt is megtudjuk, hogy *Miskolczy Literati Márk* felesége *Cecei (Czeczei) Katalin* volt.

Jókai, *Simon Jánossal* ellentétben, *Miskolczy Márk* feleségét *Ományi Katalinnak* nevezi, nem is sejtjük milyen forrás alapján, holott a többi nevet pontosan átveszi. A sírkő bizonyossága szerint *Cecei Katalin* volt a hitvese, *Kempelen* pedig azt írja, hogy előbb *Árky Istvánnak* volt a felesége, *Simon János* is ezt bizonyítja, tehát *Árky András* volt az idősebb testvér. Így érthetővé válik az időrendi zavar, amely keletkezett, hogy a mezőkeresztesi csata ideje (1596) és *Árky András* megöletése (1614) között csak 18 év telt el.

Simon János elbeszélésének hitelességére megemlíti, „hogy pedig az itt előadott história s benne szereplő személyekkel együtt nem koholmány, vagy költői képzelgés, hanem való igaz: bizonyítják a Borsod és Zemplén vármegyék archívumaiban, továbbá családknál és legnagyobb részben a Lossonczyak (nő ágon *Árky* utódok) gazdag levéltárában fennmaradt ékes latin nyelvű

1: kép. Árky András szarkofágjának fedőlapja

2. kép. Árky András szarkofágjának fedőlapja

3. kép Miskolczy Literáti Márk síremlékének fedőlapja

ven koncipiált régi protocollumok, akták és pecsétes oklevelek". *Történeti beszélyében* azonban csak egyetlen hitelesnek látszó levelet idéz, amelyet Girincsy Anna írt a veszedelemben forgó Miskolczy Simonnak 1615 Szent Mihály havának 13-án. Jókai csak azt jelzi, hogy egy évvel a testvérgyilkosság után történt ez a figyelmeztetés.

Árky Andrásra és családjára vonatkozóan a családtörténeti művekből igen keveset tudunk meg. Kihalt családként említik Zemplén vármegyéből, különböző írással (Arky, Archy, Artsi). A család egyik híres tagjáról, Árky Mihály-

ról a XVI. századi források mint valpói hősről emlékeznek meg, aki 1543-ban Szolimán szultán ígéretében bízva a túlerővel szemben szabad elvonulás reményében feladta a Baranya megyei Valpó várát, de utána a törökök megölték. Valpó Perényi Péter délvidéki birtokai közé tartozott s amikor a mohácsi csata után székhelyét Sárospatakra tette át, az Árky család élő tagjai vele együtt kerülhettek új birtokára.¹⁰ Erre az Árky család „*baronyai*” előneve is utal.¹¹

Sárospatak város jegyzőkönyvében Árky Andrásról 1602. április 16-án tesznek említést, aki Dobó Ferencsel kerül ellentétbe a Megyeri szőlő alatt levő rétvén szabadon fogott út miatt s ez ellen tiltakozik a város bírása előtt. 1609-ben említik Árky uram majorját a jegyzőkönyvek.¹²

Arra is van dokumentum, hogy Árky András szoros kapcsolatban állott Lorántfy Mihállyal, a pataki vár tulajdonosával, annak éppen élete utolsó esztendejében. 1614. június 8-án már megszületett Lorántfy Mihály második házasságából Katalin nevű kisleánya, s egyszerre hirtelen megbetegedett. Anyósa Andrásy Péterné Becz Zsófia hozzáírt levelében ez áll: „K(egyelme)d beteges állapotja minékünk szivünk fájdmára vagon... Bizony igen akarom vala, hogy az Úr Isten K(egyelme)d meggyógyítja vala ez jövendő székre (ti. törvényszékre)... Ez jövendő hétfőhöz három hétre az szék nap, ha (Kegyelme)dnek oly nagy gondja nem lenne az *Arky urammal*, hogy Kd annak előtte ide eresztené (ti. Krasznahorkára) harmadnappal; mert ez felől ugyan derékképpen kellene beszélgetni, hogy micsoda dologgal mehessünk elő, Kd tudom, hogy jobban érti az dolgot Arky uram által is...”¹³

Ez ad magyarázatot arra, hogy Árky András síremléke a várúrral való szoros kapcsolata következtében került a templomba. Mint ahogy Miskolczi Márk családjának síremlékét a Dobó Ferenchez fűződő kapcsolata következményeként helyezték el a templomban, annál is inkább, mert Dobó Ferenc idejében ő volt a várnagy a pataki várban.¹⁴ Árky András feleségéről, kit hol Gerencsynek, hol Girincsinék írnak, a síremlék állításán kívül azt tudjuk, hogy a Girincs községből származó birtokos családnak volt a tagja. 1603-ban Gerencsy László is birtokos volt itt s éppen ebben az évben nyert Árky András és Miskolczi Simon közösen kuriális telket Bodrogszentmárián. A testvérek együttemlítése is arra utal, hogy ekkor még békében éltek egymással.¹⁵

A Jókai által említett emeletes Árky-kastély kiugró tornyocskáival biztosan a költői képzelet szüleménye. De említenek Sárospatakon az iratok egy Baraniay András nevű urat, aki esetleg azonos baronyai Árky Andrással. Ez 1607. április 22-én Varró János városi főbíró előtt vallja, hogy az mely házat, idvezült Dobó Ferenc¹⁶ ő nagysága sok esztendőkkel ez előtt, Patarius Györgynek adott volt, annak utána az ő defectusán az Istenben elnyugodott Perényi Zsófia adott volt neki, azt eladta most ötödfélszáz forintért Horváth Menyhárt-nának a pataki becsületes bírák és Perényi Zsófia fia Székely Jakab jelenlétében s a pénzt hiánytalanul felvette.¹⁷

Simon János egyik jegyzetében megemlíti még azt is, hogy Árky Andrásnak volt Lénárt nevű fia is, aki korán meghalt, s Katalin nevű leánya, aki Görgey Jób felesége lett. Ez a Görgey Jób a pataki vár tulajdonosának, Lorántfy Zsuzsánnának szolgálatába került, s később I. Rákóczi György udvarmestere is volt.¹⁸

Miskolczi nevé családtagok

A XVII. század elején Sárospatakon a városi protokollumban a Miskolczyak elég gyakran szerepelnek, de Simont nem említenek.

Miskolczy János Deák (másként Johanne Literate Miskolczy) 1601-ben a város nótáriusa, 1611-ben szintén nótáriusként említik. Deák (Literatus) megkülönböztetése a tanultság fokát jelenti, de egyben arra is mutat, hogy szoros kapcsolat lehetett közte s Miskolczi (Literati) Márk pataki várnagy között. Erre bizonyíték az is, hogy a sárospataki vár 1619-ből fentmaradt számadáskönyvében is többször előkerül neve. Az 1619. május 10-i bejegyzés arra mutat, hogy Rákóczi György (felesége Lorántfy Zsuzsánna) és Zsigmond (felesége Lorántfy Mária) udvarában fontos szerepet játszott: „az Úr ő nagysága küldötte Miskolczi János Deák uramat Cassara Eötvös János ellen egy fassio kivételére.”

1620. július 5-éről Sárospatakról írt levelét is ismerjük Rákóczi Zsigmondhoz, amely hasonlóképpen belső emberének mutatja. „A miben Ngod engemet informált vala itt fennlétében, azokban eljártam tehetségem szerént... a Somlyódnak és a Mondolás szőlőnek munkáit elvégeztettem... Búzáat felest öröltek az mint Ngod parancsolta... a Ngod parancsolatja szerént a meggynek és epernek szerit tehettem, küldöttem.”¹⁹

Nemes Miskolczy Mihály 1648-ban városi esküdt, 1655-ben substitutus bíró, 1659-ben sárospataki főbíró, az 1666 és 1667-ben is. 1655-ben említik, hogy felesége Szegedi Katalin.²⁰

Miskolczi Ferenc Deákot 1614-ben említik a városi jegyzőkönyvek, de 1620-ban már özvegyéről van szó.²¹ *Miskolczi István Deák* és felesége Földeák Zsuzsánna 1636-ban fordul elő.²² A *Deák* megkülönböztető jelzés tanultságuknak és esetleg egy családba tartozásuknak is lehet a bizonyítéka. Azt csak alaposabb családtörténeti kutatás bizonyíthatná be, hogy milyen kapcsolat van köztük s mennyiben származnak Miskolczy Márk családjából.

Kempelen családtörténeti munkájában *Ambrosius Tánzos Literatus de Misschowcz*-tól származtatja Miskolczy Márkot, aki 1554. december 4-én szerzett armalist, s egyik fia *Ambrus* a diósgyőri vár prefectusa volt, másik fia *Márk* pedig előbb a terebesi vár gondnoka, aztán a sárospataki vár várnagya lett. Diósgyőr is, Terebes is éppen úgy mint Patak Perényi Gábor és felesége Országh Ilona birtoka volt, majd Patak a Dobó család tulajdonába került, s a Miskolczy család tagjai később a várhoz tartozó belső emberekként töltötték be tisztséget.²³ Miskolczy Ambrus korán meghalt István fiának (1588) és feleségének Illavölgyi (Ellevölgyi) Katalinnak (1589) síremlékei a miskolci avasi templomban kerültek elő 1833-ban.²⁴

Mindkét testvérnek voltak házai és birtokai Miskolcon és Patakon is, s Miskolczy Márk, kinek felesége Czecei Katalin volt, családtagjait a pataki templomban temettette el. Fia, Miskolczy Simon pedig testvérgyilkosság bűnébe esve nótáztatott.

Simon János után Jókai is megemlíti, hogy Simon Deák *Mihály* nevű fia 1630. május 12-én visszanyerte ősei nemesi címerét. Tényleg ismer a családtörténet ezen a napon kelt oklevelet, amelyet *Simon Mihály Literatus de Almás* szerzett, akinek leszármazottjai később *Miskolczy* és *Miskolczy Simon* néven

fordulnak elő. Ebből a családból származott Simon János, Jókai forrásának szerzője is. A Miskolc-Simon kettős családnevet a régi magyar nemesség és címerhasználat épségben tartása mellett 1912. március 26-án Ferenc József megerősítette, Simon János Nógrád megye főlevéltárnoka kérésére. Ennek a családnak a tagjai fontos szerepet játszottak Miskolc város történetében.²⁵

Annak valószínűsége nagyon csekély, hogy az Árpád-házi királyok alatt szereplő Miskolc nemzetséggel szoros kapcsolatban lenne ez a família, amire Simon János alapján Jókai is utalást tesz.²⁶

Lorántfy Mihály mindkét elbeszélésben az intrikus szerepét játssza. „Őszbe csavarodott legényember”-nek nevezik, aki a pataki vár „főparancsnoka”, „kormányzó kapitánya” s Miskolc Simon birtokainak megszerzésére áhítozik. Mindebből vajmi kevés látszik igaznak. Bár igen keveset tudunk Lorántfy Mihály pályájáról²⁷ a reá vonatkozó adatok másnak mutatják. Lorántfy Lászlónak és Horthy Erzsébetnek volt a fia s 1570 körül született. 1594-ben vette feleségül Zeleméri Kamarás Borbálát (Miklós és Hennyey Margit leányát) s ebből a házasságból született Lorántfy Zsuzsánna (Rákóczy Györgyné) s Mária (Rákóczi Zsigmondné). 1596–1603 között Onod várának volt a kapitánya s 1605-ben Bocskai István szabadságharcához csatlakozott. Mivel felesége nagyanyján Dobó Annán (Dobó István testvére) keresztül vérségi rokonságban állt a Dobó családdal, Dobó Ferenc és rokonai halála után, hosszú küzdelem eredményeképpen megszerezte 1608. november 11-én 100 ezer forintot a sárospataki várat és a hozzátartozó szerednyei és lednici uradalmat.²⁸

Felesége, Zeleméri Kamarás Borbála 1609. november 22-én meghalt s 1610. március 7-én temettette el a sárospataki templomban.²⁹ 1613. június 16-án újra megnősült, Krasznahorkán feleségül vette Andrásy Péter és Becz Zsófia leányát Andrásy Katalint.³⁰ Az esküvő után alig egy hónappal készült el az a síremlék, amelyet még Dobó Ferenc végrendeletében kívánt utódaitól felállíttatni, s ezt 1613. júliusában helyezték el a sárospataki templomban. A vörösmárvány reneszánsz síremlék az 1965-i ásatás alkalmával teljes épségben került elő a két méterrel lesüllyesztett hajdani padlószintből.³¹

1614 júliusában, mint az Árky Andrással kapcsolatban idézett levél bizonyítja, már betegeskedett, 1614. október 6-án megírta végrendeletét³² s november 29-én meghalt s 1615. január 14-én temették el a sárospataki templomban.³³

Tehát Árky András megöletése (1614. dec. 10.) előtt néhány nappal befejezte életét. Udvari papja, Szepesi Laczkó Máté krónikájában azt írta róla, hogy „a község igen szányja, mert olyan vala mint édes atyja”.³⁴ A sárospataki magyar krónikában pedig „hazáját s nemzetét szerető istenfélő ember”-nek nevezik.³⁵ Halála után 26 évvel, 1640-ben Medgyesi Pál bizonyítja, hogy emlékezete maradandóan eleven.³⁶ Kortársai közül van olyan is, aki úgy emlékezik rá, hogy „a fősvénységig takarékos” volt s „igen értett a vagyonszerzés módjához”.

A sárospataki református egyháznak és kollégiumnak ő is és leánya, Lorántfy Zsuzsánna mindenkor jötevé istápolója volt.

Jókai minden kritika nélkül vette át Simon János beszélyéből az információkat. Szerepelteti Jókai is és Simon János is Árky Andrásnak egy *Sztankóczy Boldizsár* nevű „óriás erejű jobbagyát”, aki „betört a szép asszony szobájába,

midőn az éppen ott lévő sógorának panaszkodott”, s vele akarta leöletetni Árký András a párbaj előtt Miskolczy Simont. Sztankóc Zemplén megyei helység, ahonnan a család nevét vette s ott és más helységekben birtokos volt ez a familia, amelynek egyes tagjai Sárospatakon is éltek. A városi protokollum bizonyítja, hogy 1592-ben Dobó Ferenc szőlőt adományozott Sztankóczy Györgynek, akinek a belsővárosban háza is volt, s ezt 1596-ban éppen Szegedi Gergely porkoláb szomszédságában említik. 1604-ben fia Sztankóczy Ferenc neve is szerepel. 1615-ben szeptember 22-én ez a Sztankóczy Ferenc belső városbeli házát a hozzátartozó majossal és pincével eladta Chetertek Gábor főbíróknak 500 magyar forintért.³⁷

Ezek az adatok, ha nem is a novellában említett Boldizsár nevű Sztankóczyról vallanak, de annak bizonyosságai, hogy a pataki vár uraival szoros kapcsolatban állt a Sztankóczy család s az 1615 szeptemberi pataki házneladás vajon nem hozható-e kapcsolatba az Árký András megöletésével?

A Miskolczy Simon feleségeként említett *Szirmay Orsolya*, akit szirma-bessenyei előnévű családból származtat Jókai, szintén a Zemplén megyében híres család leszármazottja lehet, ha nem is sikerül az itteni kapcsolatot biztosan bizonyítani. A Szirmay név nagy becsületben állott Jókai előtt, mert *Szirmay Antal* (1747—1812) híres *Hungaria in parabolis* (1808) című munkája nemcsak megvolt könyvtárában, hanem azt nagy haszonnal és gyakran használta műveinek írása közben, amint ezt a kritikai kiadás kötetei is bizonyítják.

Jókai a történettudósok jogos kritikája ellen így védekezett *Egy az Isten* című regényének utószavában: „Először is nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a történiaíróval versenyezzen, másodsor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a történikus nézeteinek a maga alkotásait alárendelni tartozzék...”³⁸ Hiszen „Lehet valakinek a leghálásabb költői tárgy a kezében, bírhatja az írói nyelvet, a ragyogó tollat, merész phantáziát; ha nem tudja megtalálni a sugallatot, mely tárgya iránt átmelegítse, mely annak rejtélyeit előtte feltárja: vesződni fog, kínnal alkot és belefárad, s mikor elkészült vele, bánja, hogy megteremté.”³⁹

Ez az elbeszélése, amelynek forrását bemutattuk a legjobban bizonyítja ennek az elvnek az alkalmazását. Ezért írhatta Jókai történetiszemléletéről születése századik évfordulója alkalmából a tudós történész, *Karácsonyi János*: „Mint történitírónak tulajdonképpen haragudnom kellene Jókaira, mert az ő csapongó képzelete annyira bevonja rózsaszínű köddel a múlt idők személyeit és eseményeit, hogy aki az ő műveit olvassa, hamis fogalmakat alkot a személyek valódi tetteiről, az események igazi okairól. Nehéz az olyan embereket, akiket a Jókai képzelete lenyűgöz, akik nem tudják, hogy amit Jókai mond, az csak mese és nem való, kiábrándítani. Csakhogy az embereket — sőt mint a lefolyt háború megmutatta a nemzeteket is —, nem az ismeretek, hanem az érzelmek vezetik. Abban látom Jókai irodalmi működésének legszebb, leghatalmasabb hatását, hogy a magyar nemzet elé nemzetünk javáért szívós akarat, csüggedetlen kitartással küzdő, dolgozó jellemeket állított. Mondják, hogy e jellemek szertelenek, túlzók, hogy Kárpáthy Zoltánok, Tatrangi Dávidok az életben nem fordulnak elő. De kinek van joga a költő szárnyait levagdálni s hogyan lehet másként az emberi lelkeket gyönyörködtetve lelkesíteni, bátorítani?”⁴⁰

„Tudományos értelemben bizonyára nem volt történetíró”, de most jobban értjük Takáts Sándor megállapítását: „Tudott dolog, hogy ezer oly dolgot hallott és ismert, amik ma is a levéltárakban kopnak. Naplók, ismeretlen emlékiratok, levelek egész seregét használta ő, s majd ha ezek napvilágot látnak, akkor dől el, vajon Jókai hihetetlen tárgyakat dolgozott-e föl? Aki nem csak a nyomtatott munkákat ismeri, hanem a levéltárak anyagát is átböngészte, az más szemmel nézi Jókainak regény tárgyait, sőt néha csodálattal kérdi, honnét tudhatta ezt Jókai?”⁴¹

JEGYZETEK

1. Nemzet 1883. dec. 21. 349. sz. és *Jókai Mór* Önmagáról Beöthy Zsolt bevezetésével. Budapest, 1904. 244.
2. *Csorba Zoltán*: Miskolc és Borsod megye az irodalomban. Miskolc, 1942. uő.: Petőfi, Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban. Miskolc, 1966. Borsod-Miskolci Füzetek.
3. *Jókai Mór*: Túl a láthatáron. Hátrahagyott Művei II. Budapest, 1912. 175—189.
4. Ezek nem felelnek meg a történelmi valóságnak, mert Miskolc a XIV. századtól a diósgyőri vár és uradalom birtokai közé tartozott.
5. Ezt a tényt történelmi források nem támogatják.
6. Jókai, forrása alapján, anakronizmust követ el: Petrahó ellenkező irányban feküdt a Bodrog partján.
7. A Miskolczi előnevet használó Simon János Kaffka Margittal született egy évben, Miskolcon, 1880. március 5-én. Szülei Simon János és Tisser Júlia voltak. Középiskoláit Miskolcon végezte s 1899-ben érettségizett. Aztán a sárospataki jogakadémián tanult két évig, majd a budapesti egyetemen. 1903-ban a miskolci Ellenzék c. lap helyettes szerkesztője volt, de félbe kellett szakítania ezt a megbízást, mert önkéntes katonai szolgálatra hívták be. Tiszti vizsga letétele után tért vissza a polgári életbe s 1905-ben levéltárosi oklevelet szerzett. 1906-ban Borsod vármegye allevéltárnoka lett, s egyben a Borsod-Miskolci Múzeum könyvtárosa is volt. 1904—1905-ben a Miskolci Napló helyettes szerkesztőjeként különböző jótékonyági egyesületekben (Miskolci Református Fillegregylet, Sport Egyesület) jegyzői tisztet töltött be. 1909 áprilisában Nógrád megye választotta meg levéltárosává. Balassagyarmatra költözött, ahol e tisztségen kívül 1909—1910-ben a Nógrádi Hírlap felelős szerkesztője is volt. 1914-ben bevonult katonának s 1916-ban a harctéren esett el. — Szépirodalmi, történettudományi érdeklődése korán kezdett kibontakozni s a Szendrei-féle Miskolc-monográfiának létrejöttében ő nyújtotta a legnagyobb segítséget a szerzőnek, aki Budapesten élt. Mint levéltáros és könyvtáros az adatok összegyűjtésében és kutatásában támogatta Szendrei Jánost. Nógrád megyében is folytatta ilyen irányú munkálatait s bekapcsolódott a Borovszky-féle megyei monográfiák munkálataiba s a Nógrád megyét feldolgozó kötetben ő írta meg a megye „újabbkori” történetét 1867-től 1910-ig. — Alig volt 21 éves, amikor már Sárospatakon megjelent első verseskötete Elekcionális vers (1901) címmel, utána Bükk alján című költeményes kötete Miskolcon (1903). Elbeszéléseket és történelmi tárgyú munkákat is írt, ilyen kötetei a Ne bántsd a magyart! (Miskolc, 1904.), Történetek. Történeti elbeszélések (Miskolc, 1905.), II. Rákóczi Ferenc és Borsod megye (Miskolc, 1906.), 1909-ben Heten vagyunk címmel versei Kaffka Margittal, Reichard Piroskával, Bán Ernővel, Faragó Józseffel, Péry Ilonával és Sassy Csabával egy kötetben jelentek meg, Miskolcon. — Az általa szerkesztett lapokon kívül sok írása jelent meg a fővárosi lapokban, folyóiratokban (Vasárnapi Újság, Új idők, Jövendő, Független Magyarország, Egyetértés, Magyarország, Budapesti Napló, Pesti Napló), tudományos folyóiratokban (Hadtörténeti Közlemények, Turul, Borsod-Miskolczi közművelődési egyesület évkönyvében) stb. Ő indította meg Fáy Alberttel és Budai-Plichta Barnával a Nógrádi Naptár-t, 1911-ben, amely egyben a Nógrád megyei Nemzeti Intézet Évkönyve is volt. — Az általa szerkesztett Miskolczi Naplóban sok érdekes cikke jelent meg s ezek között találtam meg Miskolczi Simon deák nótázatása című „történeti beszély”-ét (1903. július 7., 8.-i számában), amelyet Jókai elbeszéléseinek alapjául választott. — Valaki felhívhatta az elbeszélésre Jókai figyelmét, de elküldhette neki maga a szerző is, hiszen a kezdő írók gyakran tisztelték meg írásaikkal az agg mestert. — A Jókai által forrásul használt elbeszélés után tíz évvel a képzett főlevéltáros megírta saját családja történetét (A Miskolczy-Simon

- család története. Szerző kiadása. 1913.), amelyben okleveles adatokkal bizonyított családi lezármazási táblázatot is közölt. Kinyomtatta a család 1630. május 12-én kelt nemeslevelének a szövegét is, de ebben a tanulmányában családját nem kapcsolta össze Miskolczy Literatus Márk családjával. Erre a tanulmányra dr. Vajay Szabolcs (Párizs) hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is hálás köszönetet mondok.
8. *Molnár Vera*: Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—65. Szeged, 1965. 127—135.; Beszámoló a sárospataki r. k. templom 1964—65. évi ásatásáról. Műemlékvédelem. 1966. X/4. 226—234.; The History of Sárospatak's Court Revealed in Sepulchral Monuments. Mélanges offerts a Szabolcs de Vajay. Braga, 1971. 247—265.; A sárospataki r. k. plébániatemplom története az 1964—65. évek ásatásainak tükrében. Magyar Műemlékvédelem 1969—70. Budapest, 1972. 143—159.
 9. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a Kaprinay Gyűjtemény 67. kötet No. 32. 211. o.
 10. Sárospatak polgárai között a baronyai Árky családon kívül dél-dunántúli eredetre utal a Baranyai, Siklósi, Babolcsai családnév is. 1. *Román János*: A sárospataki szőlőművelés XVI—XVII. századi történetének forrásai. Sárospatak, 1964. A következőkben *Román I.*; *Román János*: Források Sárospatak település- és építéstörténetéhez. Sárospatak, 1965. A következőkben *Román II.*
 11. *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. VII. Budapest, 1913. 221—222.
 12. *Román I.* 32.; *Román II.* 17., 73.
 13. *Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei 1515—1709. Budapest, 1879. 176—177.
 14. *Kempelen VII.* 221—222.
 15. *Borovszky Samu* (szerk.) Zemplén vármegye. Budapest, é. n. 29. 48.
 16. A sárospataki uradalmat a mohácsi vész és a Pálóczy család fiágon való kihalása után Perény Péter foglalta el, aki a délvidekről tette át ide székhelyét s királyi adományt is szerzett rá. Az ő halála után fiának, Perényi Gábornak kezébe került a vár és uradalom s annak halála után (1567) szerezte meg zálogbirtokként a Pálóczyakkal rokon Dobó-család. Dobó Ferenc halála után (1602) a pataki vár a Dobókkal rokon kapcsolatban levő Perényi Zsófiáé (első férje Székely György volt), majd a fiáé, Székely Jakabé s annak halála után a szintén Dobó-rokon Zeleméri Kamarás Borbála jussán lett Lorántffy Mihályé.
 17. *Román II.* 14—15.
 18. A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Budapest, 1875. 26. 46. 326. stb.; és *Makkai László*: I. Rákóczi György gazdasági iratai 1631—1648. Budapest, 1954. 283. 669.
 19. *Román I.* 31.; *Román II.* 7., 18.; Történelmi Tár 1894. 457—458.; Ráday Könyvtár Jerney Gyűjtemény XXII. k. 54., 226., 231.
 20. *Román II.* 57., 73., 78., 79., 80., 89., 90.
 21. *Román I.* 55.; *Román II.* 20.
 22. *Román I.* 95.
 23. *Kempelen VII.* 221—222.
 24. *Szendrei János*: Miskolc város története. II. Miskolc, 1904. 146—147.
 25. *Kempelen VII.* 228—230.
 26. *Szendrei János*: A Miskóczi nemzetségről. Turul. 1884. 96—105., 142—152.; *Wertner Mór*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—II. Temesvár, 1891—92.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Budapest, 1900—1901.
 27. *Szinyei Gerzson*: A sárospataki ev. ref. főiskola története 1531—1661-ig. Régi Okiratok és Levelek Tára. Debrecen, 1906. II. évf. 29.; *S. Szabó József*: Lorántffy Zsuzsánna ősei. Protestáns Szemle 1937. 408—419.
 28. *Bottka Tivadar*: A Dobók vérsége. Új Magyar Múzeum 1860. 161—174.
 29. Lorántffy Mihály temetésre hívó levele Kapy Zsigmondhoz. Történelmi Tár 1889. 201. 202.
 30. I. 13. jegyzet.
 31. I. 8. jegyzet.
 32. *Széll Farkas*: A nagybesenyői Besseney-család története. Budapest, 1890. 204—205. Ez a mű megvan ma is Jókai könyvei között a Petőfi Irodalmi Múzeumban s az Egetvivő asszonyszív című regényéhez forrásul fel is használta, mégsem öltött szemébe ez a dokumentum, amely bizonyítja, hogy Lorántffy Mihály házas ember volt.
 33. *Mikó Imre*: Erdélyi történelmi adatok. III. Kolozsvár, 1858. 143. Szepsi Laczkó Máté krónikája.
 34. Uo.
 35. Sárospataki magyar krónika, közli Toldy Ferenc. Magyar Történelmi Tár IV. k. Pest, 1857. 85.
 36. *Szinyei Gerzson* i. m.

37. *Román I.* 27.; *Román II.* 5., 10—11., 23—24.
38. Egy az Isten. Jókai kritikai kiadás. Regények 70. kötet 363.; és *Rédey Tivadar*: Jókai és a történelem. Különnyomat a Századok 1925. IV—VI. füzetéből 9.
39. *Jókai Mór*: A látható Isten. Életemből. I. 30.
40. *Karácsonyi János*: Regényírás és történetírás. Jókai Erdélyben. Összeállították: Tabéry Géza és Incze Ernő. Nagyvárad, 1925. 17—18.
41. *Takáts Sándor*: Jókai, a jó kertész. Hangok a múltból. 1930. 380—381.

*DIE QUELLEN VON MÓR JÓKAI'S HISTORISCHER
ERZÄHLUNG „DIE MISKOLCZYER“ (A MISKOLCZYAK)
(Auszug)*

Die Studie beschäftigt sich mit den Quellen und dem wirklichen historischen Hintergrund der Erzählung „Die Miskolczyer“ von Mór Jókai, die der grosse ungarische Romancier in seinem letzten Lebensjahr schrieb. Im letzten Satz der Erzählung gestand er ein, dass er zu seiner Arbeit eine Erzählung von János Simon benutzt hat. Der Verfasser fand die als Quelle benutzte Erzählung in „Borsodmegyei Lapok“ (Blätter des Komitats Borsod) Jahrgang 1903, (7., 8. Juli), veröffentlicht unter dem Titel „Wie der Student Simon Miskolczy zum Singen aufgefordert wurde“ (Miskolczy Simon Deák nótáztatása). János Simon schrieb sie unter Verwendung von Familiendokumenten. Beim Vergleich der beiden Texte ergibt sich zweifellos, dass Jókai's Erzählung sich auf Simons Veröffentlichung stützt.

So erfahren wir, dass die Witwe des Pataker Burgherrn Mark Miskolczy — der in der Schlacht um Mezökövesd (1596) fiel — István Árky heiratet. Aus beiden Ehen stammte je ein Kind: Simon Miskolczy und András Árky. Der ältere Sohn war begabter als der jüngere und besuchte die Universität in Wittenberg. Bevor er ins Ausland ging, versprach ihm Anna Girincsy, die gemeinsame Liebe der beiden Junge, auf ihn zu warten und seine Frau zu werden. Während der Studienjahre starb seine Mutter. Simon Miskolczy kehrte nach Hause zurück und musste erfahren, dass sein Stiefbruder Anna Girincsy geheiratet hatte. Seine Studien setzte er nicht fort, sondern in Miskolc verwaltete er die Grundbesitze seiner Vorfahren. Er heiratete Orsolya Szirmay, aus dieser Ehe stammt das Kind Mihály. Seine Frau starb in jungen Jahren. Nach ihrem Tode besuchte er hin und wieder seinen Stiefbruder in Sárospatak. András Árky wurde eifersüchtig auf ihn. Bei einem Besuch lauerte er ihm auf, und von seinem ausserordentlich starkem Diener Sztankóczy liess er ihn zum Fenster hinauswerfen. Diese Ehrenbeleidigung führte zum Duell, und Simon Miskolczy tötete András Árky. Mihály Lórántffy zeigte ihn deshalb an, der Enthauptung und Vermögenseinziehung konnte er nur entkommen, weil ihn Anna Girincsy noch rechtzeitig vor der Gefahr warnte. Seinen Sohn zurücklassend, verdingte er sich als Soldat und fant wahrscheinlich in den Kämpfen gegen die Habsburger seinen Tod. Sein Sohn Mihály Miskolczy bekam 1630 den Adelsrang zurück, aber an Stelle des Namen Miskolczy benutzte er nur den Namen Simon. Später nahm die Familie den Namen Miskolczy Simon an, einer ihrer Nachkommen ist der Verfasser der ursprünglichen Erzählung: János Simon.

Jókai übernahm kritiklos die Angaben aus János Simon Erzählung, und der Textvergleich erbrachte die nur unwesentlichen Veränderungen (z. B. statt Katalin Czecey schreibt Jókai Katalin Ományi).

Den Forscher interessierte die Glaubwürdigkeit der historischen Erzählung und unter Benutzung von Forschungsergebnissen der Ortskunde, Familiengeschichte und Altertumskunde zeigt er in seiner Studie, dass die in der romantischen Erzählung dargestellten Ereignisse im wesentlichen der historischen Wirklichkeit entsprechen. Einer der wichtigsten Beweise ist der Grabstein, den die Kunsthistorikerin und Archäologin Vera Molnár während der Ausgrabungsarbeiten der Sárospataker Baudenkmaliskirche 1964—65 im ursprünglichen, zwei Meter gesunkenen Niveau fand. Die Randschrift des Grabdenkmals beweist, dass András Árky am 10. Dezember 1614 von seinem Stiefbruder ermordet wurde, und dass ihm seine Frau Anna Gerencsy das Grabdenkmal aufstellen liess. Bei den Ausgrabungen wurde auch der Grabstein der beiden früh verstorbenen Kinder von Márk Miskolczy und seiner Frau Katalin Czecey aus dem Jahr 1584 gefunden.

All dies beweist, dass sich die Handlung der Erzählung an die Geschichte der Familien Miskolczy, Dobo und Lorántffy anlehnt, die beiden letzteren waren Besitzer der Burg Sárospatak.

János Miskolczy Simon (1880—1916), der Verfasser der von Jókai benutzten Quelle, lebte in Miskolc, als er die Erzählung schrieb. Er veröffentlichte häufig historische Erzählungen in den Lokalzeitungen, eine von ihnen gab er auch heraus. Später ging er als Hauptarchivar ins Komitat Nógrád, aus dem 1. Weltkrieg kehrte er nicht zurück. Die beigefügte Tabelle zeigt die Genealogie seiner Familie. Die andere Tabelle illustriert die engen verwandtschaftlichen Beziehungen zwischen den Besitzern der Pataker Burg.

Die Erzählung und die Analyse ihrer Quelle helfen bei der richtigen Auslegung des Grabsteins, der in der Sárospataker Kirche gefunden wurde. Die Auffindung des Grabsteins beweist, dass die als „erfunden“ bezeichnete Erzählung auf glaubwürdigen historischen Ereignissen beruht.

Zusammen mit den Ergebnissen der Ortsgeschichte, Familiengeschichte und Archäologie zeigt die traditionelle Vergleichsmethode eine der letzten Schriften Jókais unter einem neuen Aspekt.

József Molnár

A FILOXÉRA TOKAJ-HEGYALJÁN

BALASSA IVÁN

Herman Ottó a nagy polihisztor a tudomány számos különböző területét gazdagította kutatásaival és maradandó megállapításaival. Nemcsak a múlt érdekelte, hanem a jelen minden olyan kérdése, melyhez érdemben hozzá tudott szólni. Így volt ez az egész magyar szőlészetet halálos csapással fenyegető filoxéra-vész esetében is. A legelsők közé tartozott, aki nem síránkozott, hanem gyakorlati úton kereste a csapás leküzdésének lehetőségét. Nem nagy és megvalósíthatatlan elméleteket gyártott, hanem könnyen megvalósítható tanácsokat adott. „Tisztán csak azt tartván szem előtt, ami gyakorlatilag akár a szőlőbirtokosok saját ösztönéből és anyagi erejéből túlságos megerőltetés nélkül, akár továbbá a hatóság részéről minden szolgálati túlterhelés kizárása mellett végrehajtható.”¹ *Herman Ottó* 1887. febr. 10-én a költségvetési vita során a képviselőházban is felszólalt a filoxéra elhárítása ügyében.² A filoxéra pusztításától azonban nem sikerült a magyar szőlőket megmenteni, mint azt a magyar szőlőművelés klasszikus területével, a Tokaj-Hegyaljával kapcsolatban az alábbiakban látni fogjuk.

A *filoxera vastatrix* (nevét így lehetne fordítani: levélszárító pusztító) a Hemipterák nemzetségébe tartozik.³ Többféle alakja ismert: ivaros, ivartalan, szárnyas, szárnyatlan. Nálunk az utóbbi végezte a nagy pusztításokat és a gyökéren telepedett meg az év minden szakában.⁴ Egy központi magból kiindulva körkörösén terjed és a levelek sárgulása már messziről jelezte a fertőzés helyét.

A filoxérát 1856-ban fedezték fel Amerikában. Itt egyes fajai úgy élnek a tölgyleveleken, hogy nem okoznak kárt.⁵ Hogy mikor került át Európába, azt nem lehet pontosan meghatározni, de elfogadhatjuk azt a feltételezést, hogy 1858—1862 között szőlővesszőkkel hurcolták be.⁶ Először Franciaországban bukkant fel 1865-ben a du Gard megyei Pujautban, ahol teljesen értetlenül álltak az új elemi csapás előtt. 1868-ban a montpelieri iskola igazgatója *J. E. Planchon* (1823—1888) nemcsak alaposan vizsgálta a szőlő új kártevőjét, hanem nevet is adott neki: *Phylloxera vastatrix*, mely néven csakhamar ismertté lett Európa minden szőlőtermelő országában.⁷ Bármilyen érdekes is lenne nyomon kísérni nagyjából nyugat-keleti irányú terjedését és rombolását, de erre most mégsem vállalkozhatom. Csupán annyit jegyzek meg, hogy Franciaországban a gazdasági életet alapjaiban rázta meg, ezért tűzött ki az állam előbb százezer, majd 1874-ben háromszázezer (kb. 120 000 aranykorona) díjat annak, aki a

filoxérát olyan módon tudja elpusztítani, hogy magában a szőlőben nem okoz kárt. 1878-ban 518, 1879-ben 334 pályázó akadt, de a hatalmas összeg sohasem talált gazdára.⁸

1872-ben a filoxéra már elérte nyugati határunk környékét. Ez év májusában Klosterneuburgban tűnt fel először egy kísérleti telepen, de csakhamar a környékbeli szőlőskertekben is észlelték.⁹ De Ausztriában nem vették eléggé komolyan a fenyegető veszélyt, csak mint „érdekes tanulmányi anyagot” kezelték, sőt 1874 áprilisában ezeket írták: „Ausztriát illetőleg constatálhatjuk, hogy a baj kellően megfigyelve és leküzdve, nemcsak elterjedést nem nyert, hanem még sokkal kevésbé veszélyesnek mutatkozott, mint 1872-ben hitték.”¹⁰

A magyar Földművelésügyi Minisztérium ezzel szemben már 1874-ben felhívta a nagy veszélyre a figyelmet, annál is inkább, mivel Klosterneuburgból sokan hozattak szőlővesszőket Magyarországra. A gyanús tőkétet kivágva, gondosan becsomagolva vizsgálatra az „M-óvári gazdasági Akadémia kísérleti állomásának” kellett megküldeni.¹¹ 1875 júniusában még azt írják, hogy a filoxéra „hazánkban ezideig seholsem jelentkezett”.¹²

És ekkor egyszerre az Osztrák—Magyar Monarchia területén több helyen is fellángolt a filoxéra. 1875. október 5-én a Földművelési Minisztérium közléssel tette, hogy Pancsova (Torontál m.) 66 kh. szőlőjében erős fertőzést tapasztaltak. Rögtön nekiláttak és az egészet kiirtatták, a tőkétet elégették, de mivel a talajt nem fertőtlenítették, így két-három év alatt 700 holdra emelkedett a fertőzött terület. 1875—1878 között mintha egy kis szünet következett volna, de ekkor egyszerre az ország legkülönbözőbb részein egyszerre tűnt fel. Így az érmelléki Peéren, továbbá Keszthelyen, Kassán, Szatmárnémetiben, Nagykárolyban és más helyeken.¹³

Az 1880-as évek elejétől kezdve indult igazi rohamra ez az alattomos betegség. 1883-ban a fertőzött községek száma az egész országban még csak 124 volt, 1894-ben ez a szám 2544-re növekedett, lényegében a homoki területet kivéve a filoxéra már a legfontosabb szőlőterületeket tönkre tette. Magyarország szőlőterülete az 1880-as évek elején 425 497 hektárt (739 480 kh.) tett ki, melyben benne foglaltatik Horvát-Szlavonország 67 452 hektár szőlője is. Ez 1884-ig lassan, de fokozatosan növekedett, de ahogy a filoxéra terjedt, úgy kezdett el csökkenni. 1894-ben Magyarországon 219 842 hektár, Horvát-Szlavonországban 45 565 hektár szőlőt tartottak számon, ami összesen 265 407 hektár szőlő, ami azt jelenti, hogy egy évtized alatt 38%-os csökkenést okozott a filoxéra. De ez a kötött talajon jóval magasabb százaléku, hiszen a homoki szőlőkben semmi károsodás nem történt.

Ezt érzékelteti az alábbi kimutatás 1894-ből:

	Magyarországban	Horvát-Szlavonországban
	Hektár	
a) immunis talajban	70 611	18
b) kötött talajú, melyben filoxérát nem észleltek	99 951	29 004
c) filoxéra lepett	49 280	16 543
Összesen:	219 842	45 565 ¹⁴

Ennyi elegendő annak érzékeltetésére, hogy nemcsak Franciaországban, hanem nálunk is milyen csapást jelentett a filoxéra a gazdasági élet egészére is, de különösen egyes borvidékek életére, ahol a lakosság túlnyomó többsége akár mint kétkezi munkás, kis- vagy nagybirtokos a szőlőből élt meg.

Meg kell mondani, hogy a szőlészeti szakemberek, de maga a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium is mindent megtett a csapás megelőzésére, melyről utólag látjuk, hogy elkerülhetetlennek bizonyult. Zemplén megye közgyűlése ez ügyben felterjesztést küldött a miniszternek 1885-ben: „A bekövetkezett vészes állapot nemcsak Tokaj-Hegyaljának, de a közeli vidéknek kizárólag szőlőműveléssel foglalkozó lakosságát véginséggel, de a haza ezen milliókat érő szőlőterületét, azaz ismert világ egyik legelső borvidékét végpusztulással fenyegeti... Ki kell emelnünk ezeknél fogva, hogy a hegyaljai szűkebb borvidékhez tartozó terület mintegy 12 000 hold legyen, amelynek talaja és fekvése olyan, amely azt minden egyébre — szőlőművelésen kívül alkalmatlanná teszi; tehát ha a szőlő elpusztul 12 000 hold terület fogja kopáron hirdetni Tokaj-Hegyalja hajdani fényét és gazdagságát; továbbá miután a Hegyalján lakó mintegy 180 000 lélekből 7000 felül vannak a napszámosok, akiknek a szőlőbeni munka képezi egyedüli érlelmi forrásukat ezeket a munkahiány — a szőlőbirtokosoknak nagy részét pedig azon ok, hogy szőlőből áll minden vagyonuk — a pusztulás fogja utolérni; sőt a kereskedés is, amely a Hegyalján a borokkal kulminál — tönkre megy.”¹⁵

A védekezés megszervezése

Az európai államok felismerve a filoxéra terjedésének veszedelmét, már 1878-ban Bernben nemzetközi szerződést kötöttek, melynek kidolgozásában hazánk is részt vett.¹⁶ Az 1882. évi 15. törvénycikk a nemzetközi szerződést foglalja magába, mely a szőlővesszők, törköly, szőlő ki- és behozatalát egyaránt megtiltja, illetve kivételes esetekben alapos vizsgálat és pontosan megszabott csomagolási módhoz köti.¹⁷

A helyi védekezést nagyon megnehezítette az a tény, hogy a parasztok, kapások nem hittek a filoxérában, ezért írja *Szabó Lajos* a tarcali Vincellérképző Intézet igazgatója 1882-ben az alábbiakat: „Igen megnehezíti a szőlők átvizsgálását azon körülmény, hogy a községi előljárók, de különösen a köznép nem ismervén a phylloxerát, s annak pusztítását, nem hiszi, hogy a phylloxera képes volna szőlőiket tönkre tenni s azt állítják, hogy az egészet csak az urak találták ki. Így nem lévén meggyőződve a fenyegető veszélyről, a községi szemlék is csak felületesen, minden komolyabb meg gondolás nélkül hajtának végre, csakis a felsőbb rendeletnek s erőszakos pressionak engedvén.”¹⁸ Nagyjából így lehetett ez az egész Hegyalján, amint azt *Crosse András* „Tállya város és környéke phylloxera biztosa” ugyancsak panaszolja az alispánnak: „Eddigél az azon szomorú tapasztalatot tettem, hogy a legfőbb hatóság az egész phylloxera ügyet üres rémképnek tekintvén, a biztosokat semminemű támogatásban nem részesíti.”¹⁹

Herman Ottó már 1880-ban írja: „Hegyalja népe remeg, mert hiszen a baj Kassa felől már megközelítette — hegyeibe már talán be is férközött. Az ijedt-

ségtől felkorbácsolt képzelet már elsárgulva, a végső veszedelem torkába dobva látja a tokaji borkirály termőhelyeit... — *de nem általánosan!!!* Hiszen az emberek jelentős része nem tesz semmit a vész elhárítására, sőt azt is akadályozza közönyösségével, amit a felsőbb hatóságok próbálnak kezdeményezni.”²⁰

A Hegyalján a filoxéra támadását elsősorban Kassa felől várták, ahol a vész már korán felütötte a fejét, ami még ennél is veszedelmesebbnek bizonyult, hogy a *Mathiasz János* kassai szőlőiskolájából fertőzött vesszők, „töves szőlők” kerültek ki, melyek a fertőzést nagy területre elhurcolhatták. Erre maga a miniszter leiratában hívta fel a megye vezetőit,²¹ akik a főispán vezette szakbizottsággal vizsgálták meg a kérdést és jegyzőkönyvbe iktatták: „... az eddig megejtett vizsgálatok szerint megyénk szőlőterülete teljesen vészmentesnek találtatott, mindamellett felette szükséges, hogy azon területek, különösen pedig azon egyes szőlők amelyekbe Mathiasz János kassai phylloxera lepelt telepéből szőlővesszők ültettek el, továbbra is a legéberebb felügyelet alatt tartassanak.”²² Talán ezzel hozható kapcsolatba, hogy 1883. július 18-án a minisztérium az iránt érdeklődik, hogy a Tállya községben 1880 nyarán konstataált filoxéra és az azt követő zárlatot miként valósították meg és jelenleg mi a helyzet ezzel kapcsolatban. Egyben a kérdéstről azonnali jelentést kérnek.²³ Sajnos a választ nem sikerült megtalálnom. Minden valószínűség szerint kisebb és hamar megszűnt gócról lehetett szó, mert erről 1882. október 14-én Tállya filoxéra biztos a nem tesz említést.²⁴ Így 1880-ban Tokaj-Hegyalja még vészmentes volt és az is maradt még öt évig. De már 1880 nyarán nyugat felől is közeledett a filoxéra, mely a Borsod megyei Szendrő határában is felütötte a fejét.²⁵

A megye már 1879-ben Dókus József főispán elnökletével egy Filloxéra Bizottságot hozott létre, melynek tagjai: Évva András, Nyomárkay József, Csiszár Gábor, Bydeskuthy Sándor, dr. Schön Vilmos, dr. Chyser Kornél voltak. Így tehát közigazgatási szakemberek, gyakorló szőlészek és a természetudományokat képviselő orvosok egyaránt összefogtak a filoxéra vész elhárítására. A megye úgy határozott, hogy területén a gyökeres és sima vesszők szállítását megtiltja. A rendelkezés megszegőit — vevőt és eladót egyaránt — 20-tól 100 forintig terjedő bírsággal sújtották. A megye felkérte a lelkészeket és az „értelmesebb szőlőtulajdonosokat”, hogy a veszély nagyságával a köznépet ismertessék meg és a szőlőkben minden gyanús elváltozást azonnal jelentsenek. Különös gonddal és figyelemmel kísérik azokat a szőlőket, melyeket az utóbbi öt évben idegenből behozott vesszőkkel ültettek. A megye alispánja már korábban elküldött egy tőkét a Magyaróvári Gazdasági Akadémiának, de az még a vizsgálat eredményét nem küldte meg.²⁶

A minisztérium azonban maga is szeretett volna 1880 nyarán pontos felméréssel rendelkezni: „... e célból a phylloxera által leginkább fenyegetett Abaúj, Bereg, Zemplén, Ugocsa, Ung megyei szőlők pontos és szigorú átvizsgálását rendeltem el és e vizsgálatok foganatosításával Miklós Gyula kormánybiztos felügyelete alatt dr. Chyser Kornél, dr. Horváth Géza, dr. Raisz Gedeon főorvosokat és dr. Rick Gusztáv gyógyszerészt bízta(m) meg.”²⁷

Mindezek az egyszeri és ideiglenes intézkedések nem bizonyultak elegendőnek, mégcsak arra sem, hogy a filoxéra terjedéséről területi vagy országos képet lehessen nyerni és éppen alkalmatlanok voltak arra, hogy a leküzdését elősegítsék. Éppen ezért a miniszter az 1880. II. törvénycikk alapján nyert

felhatalmazására és az Országos Filloxéra Bizottságra támaszkodva 1881-ben kiadta 3857. számú körrendeletét, majd május 3-án az ezt helyesbítő 7876. számú rendeletét, mely a Hegyalján is, a helyi viszonyokhoz alkalmazva alapjául szolgált a filoxéra elleni küzdelemnek. Így érdemes kissé közelebbről megvizsgálni.

A Filloxéra Bizottság minden megyei székhelyen is működött, melynek feladata a rendeletek azonnali végrehajtása, az elnöke azonnal tartozik intézkedéseiről utólag a törvényhatóság közigazgatási bizottságának beszámolni. Az elnök a megye első tisztviselője volt, míg tagjai szőlőtulajdonosok és természettudományi szakemberekből kerültek ki. A bizottság a szőlőterület nagyságának megfelelő kerületeket hozott létre, melyeknek felügyeletét a *filoxéra-biztos* látja el. Ezeket a Bizottság javaslatára a miniszter bízta meg.

A *biztosok* legfontosabb feladatai: 1. A szőlők felülvizsgálata. 2. A filoxéra felfedezését rögtön jelenti a főszolgabírónak, az alispánnak és a minisztériumnak. 3. Azokban a falvakban, ahol a szőlő területe meghaladta a 300 kh-t, vagy erre a lakosok között a hajlandóság kisebb terület esetében is megvolt, úgy filoxéra bizottságot lehetett alapítani. A biztos állása tiszteletbeli, de a „tényleges dologi kiadás”-ait a minisztérium megtérítette. Ez a későbbiekben sok vitára adott alkalmat, mert a kiadásokat mindenki másképpen értelmezte.

Minden *község előljárósága* a Filloxéra Bizottság — ahol ilyen van — bevonásával évenként június 10. és 25. között kiküld egy tanácstagot, a hegemestert és egy műveltebb szőlőtulajdonost, a szőlők bejárására és a vizsgálat eredményéről a főszolgabírónak június 30-ig jelentést tesz.

A *főszolgabíró* ellenőrizte, hogy a bejárást idejében elvégezték-e, megküldték-e a jelentést. Ezeket összegezte és július 15-ig az alispán elé terjesztette.

„A *járás-biztosok* feladata lévén a szőlők felülvizsgálata a szükséghez képest időközben tett jelentéseken felül minden évben július 15-ig, legkésőbb jelentést tartoznak tenni arról, hogy a szőlőket milyen állapotban találták, az előljáróságok által tett bejárásoknál minő hiányt vagy mulasztást tapasztaltak.”

A szolgabíró és a járási-biztosok által benyújtott jelentéseket a törvényhatóság egyesítette és úgy terjesztette fel a minisztériumba, legkésőbb július 30-ig. Így a minisztérium, illetve az Országos Filloxéra Bizottság augusztus hónapban már áttekintő képet kapott a filoxéra pusztítás helyzetéről.

Rendelkezik továbbá a törvény arról, hogy a szőlőtulajdonosok tartoznak a bejáróknak, a biztosoknak, a minisztérium kiküldötteinek — a szőlő érés idejének kivételével — a szabad megsemmisítést és vizsgálatot biztosítani. A rendelet a hanyag tisztségviselőknek fegyelmi eljárást, másoknak 100 illetve 200 forintig terjedő büntetést helyezett kilátásba.²⁸

A rendelet tehát a filoxéra fertőzés minél előbbi megtalálását kettős szervezéssel igyekezett elérni. Az egyik a közigazgatási, mely az előljáróság — főszolgabíró — alispán útján juttatta el észrevételeit, míg a másik egy társadalmi-szakmai út, amikor a biztosok, ellenőrizve az előljáróság munkáját, egyenesen az alispánhoz terjesztették fel tapasztalataikat. Az így ellenőrzött adatokból kívánt a minisztérium átfogó képet szerezni. Bármennyire helyesnek látszott is ez az elgondolás, megvalósítása különböző okok miatt mégis dőcögött. „Így például a tállyai, mádi és erdőbényei járási biztosok, kik írásbeli jelentéseket is küldtek be a törvényhatósághoz, tapasztalták, hogy az ő járásaikban a

szőlő bejárása rendesen megtörtént, míg más járásból arról értesült a phyll. bizottság, hogy ott a községek nem bírnak elég érzékkel a veszély komolysága iránt, s azt hiszik, hogy formailag is eleget lehet tenni a veszély elhárítása ezen első követelményének.”²⁹ Különösen vitatták a filoxéra biztosok hatáskörét és szerepét. Mivel a megbízatásuk tiszteletbeli, ezért nem végezhetek olyan hatósági feladatokat, mint a zárlat elrendelése, a szénkénegezés megkezdése stb. Eppen így nem vállalták a „szőlők felülvizsgálatát” vagyis teljes bejárását, legfeljebb annak a területnek megtekintését, ahol a bejárás során gyanús jelenségeket tapasztaltak. Különösen megnehezült a biztos munkája akkor, ha nem helyben lakott. Ilyen esetben számolhatta fel a „tényleges dologi kiadásokat”, amit mindenki úgy értelmezett, ahogyan akart, viszont a minisztérium ezeket általában magasnak ítélte.³⁰

1881 folyamán mégis kijelölték a járásokat és a filoxéra biztosokat, igyekezvén figyelembe venni a terület nagyságát. Így Sátoraljaújhely maga képezett egy járást, Sárospatak Károlyfalvával és Végardóval, Tokaj, Tarcál és Bodrogkeresztúr ismét egy egységet alkotott. A járásokat időnként a biztosok személyétől függően változtatták.³¹

Mivel a filoxéra a Hegyalján az 1880-as évek elején nem jelentkezett, így bizonyos felkészülésre lehetőség mutatkozott. Ebben a minisztérium is segített, mert 1884-ben filoxérát ismertető falitáblát készíttetett rövid magyarázó szöveggel. „Ezen magyarázó szöveg hogy az ország minden nyelvű lakói által megérthető legyen német, tót, román és szerb nyelveken kiadott.” Ezeket a községházakon függesztették ki, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen.³² Mikor a filoxéra a Hegyalján is megjelent, minden — valódi vagy látszólagos — felkészülés ellenére, mégis mindenkit váratlanul ért.

A filoxéra felbukkanása és elterjedése

A filoxéra felbukkanásának és elterjedésének időpontja a Hegyalján vitatott. Vannak szerzők, akik 1872-re teszik a filoxéra fellépését területünkön, amint láttuk, ez semmiképpen sem fogadható el.³³ Van olyan kutató, aki az időpontot nem eléggé megindokolva 1875. évben állapítja meg, kétségtelenül összetévesztve az első magyarországi megjelenéssel.³⁴ Fentebb már láttuk azt az egyedülálló legkorábbi 1880-ra utaló tályai adatot, mely a vésznek felbukkanásáról ad hírt. Ezt azonban a későbbiek során többet sehol sem említik. 1882. október 10-én Matolay Etele alispán jelenti a minisztériumnak, hogy „megyénk területén még phylloxera nincs”.³⁵ Van azonban egy másik adatunk Tállyával kapcsolatban, 1884-ben még sikeresen dezinficiált községnek mondják, de 1886-ban a szomszédos területekről újra fertőződött.³⁶ Mindez az előbbi előfordulást bizonyos mértékig megmagyarázza.

Így a tények azt sugallják, hogy Kossuth Jánosnak, mint szemtanúnak és átélőnek igaza lehetett, amikor ezzel kapcsolatban az alábbiakat írta: „A filoxéra-vész a Hegyalját aránylag később sújtotta, mint a délebben fekvő borvidékeket, ami arra a hiúnak bizonyult képzelgésre adott alkalmat, hogy ezt a borvidéket talán kikerüli... A nyolcvanas évek közepén azonban már kezdték félreverní a harangot. Az alsó Hegyalján szórványosan lépett fel, jelentékenyebb

pusztítást a nagyon is elszigetelt erdőhorváti szőlőkben észlelték. De csakhamar egyre rohamosabban lépett fel a vész.”³⁷ Máshol a következőket olvashatjuk: „Mikor 1886—1901-ben a filloxera föltartóztathatatlanul elpusztította Tokaj-hegyaljának majd 14 000 holdnyi szőljét.”³⁸

A fentebb elmondottakat alátámasztja Zemplén megye Központi Filoxéra Bizottságának 1885. június 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve: „Mint hogy pedig a phylloxera jelenléte, a beérkezett szakértői jelentések szerint, a Hegyalja több pontján constatáltatott, s így a vész terjedésének meggátálása csakis nagyobb mérvű gyérítési eljárás alkalmazásával foganatosítható”.³⁹

1885. júniusában „a hegyaljai borvidék megvizsgálására kiküldött dr. Horváth Géza phylloxera kísérleti állomás főnöke által eszközölt vizsgálat Tarczal község határában gr. Csáky László és Spóner Tivadar birtokosok valamint a m. kir. állami vinczellérképezde telepén phylloxerát talált,”⁴⁰ az utóbbi helyre minden bizonnyal Erdélyből a csálai Állami Szőlőtelepről hozták be. Az infekció azonban korábbinak látszott, csak nem jelentették idejében. Ugyanebben az évben augusztus 12-én a miniszter az alábbi leiratot küldte Zemplén megye közönségének: „A szerencsi járás Ond községben a phylloxera constatáltatván a rovar elhúzóadásának megakadályozása czáljából ezennel a következőket rendelem: A nevezett község határában levő összes szőlőterület (esetleg kertek is, melyekben egyes szőlőtőkék állanak) az 1884. évi 56944. sz. a. 1885. évi márczius hó 27-én kelt rendelettel megállapított szerencsi zárlati csoport határain belül megállapított zárlat alá helyeztetnek úgy, hogy ezen zárlati csoport Szerencs, Legyes-Bénye, Bekecs és Monok községek mellett most még Ond község-re is kiterjesztetik.”⁴¹

Egy jelentésben 1885-ből az alábbi Zemplén megyei községekből jelentik a filoxerát: Szerencsi járásban: Ond, Szerencs, Legyesbénye, Bekecs, Monok, Mád, Zombor, a tokaji járásból: Erdőbénye, Tolcsva, Tarczal, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, a sátorlajújhelyi járásból: Kisbári.⁴² Ekkor tehát még a déli és középső területekre korlátozódott elsősorban a fertőzés.

Ezek szerint kétségtelennek látszik, hogy az első filoxéra fertőzések 1885-ben váltak ismertté a Hegyalja déli részében. Ezt igazolja az is, hogy ez időtől kezdve lázas tevékenység indul meg a fertőzés terjedésének megakadályozására, újjászervezték a filoxéra ellenőrző szervezetet, a minisztériumtól szénkőneget és hozzá való szerszámokat kértek stb. Ez mutatja a vész meglétét és ezzel kapcsolatban mindjárt meg kell néhány új fogalommal ismerkednünk.

A fertőzött falvak, városok határát teljes egészében *zár alá helyezték*. Ez azt jelentette, hogy gyökeres vagy „gyökértelen” szőlővesszőt, szőlőnövényt, levelet, s „s általában a szőlő minden egyéb alkatrészét, a szőlőfürt kivételével tilos volt más község területére átvinni. Ugyancsak tiltották „bármilyen fa vagy cserfaszerű ültetvény, használt dúczok és szőlőkarók, szőlőlevélbe csomagolt bárminemű tárgy kivételét”. A közös határu zárolt községek azonban egymás között érintkezhetek. A szomszédos nem zárolt községeket hirdetésekkel külön is figyelmeztették, „hogy a zár alá helyezett csoport községeinek területén foglalkozó szőlőmunkásokat szőlőkben alkalmazni óvakodjanak, mivel ezek lábbelijöknön, de főleg szerszámaikon a szabad szemmel nem igen látható rovar könnyen elhurcolhatják a még egészséges területre”.⁴³ Így tehát a filoxéra

megjelenése rögtön elsősorban a legszegényebb napszámos kapás réteget sújtotta, hiszen saját határán túl nem alkalmazhatták.

A filoxéra első jelentkezése után Zemplén vármegye Központi Filoxéra Bizottsága már 1885. június 25-én összeült. Legfontosabb intézkedése a felismerés és a jelentés jobb megszervezése volt. „Minthogy pedig az ez ügyben régebben kiadott kormányrendeletek és hatósági intézkedések végrehajtása a községi előljáróságok és a megbízott hivatalos közegek közönye és hanyagsága miatt több ízben nem foganatosított, hasonló esetek elkerülése indokából célirányosnak találta ezen bizottság minden szőlőterülettel bíró község határában saját kebeléből egy-egy tagot megbízni avégből, hogy azok, mint községi phylloxera biztosok, úgy az ez alkalommal másolatban megküldött ministeri intézvényben foglalt óvrendszabályok, valamint a magas kormány és ezen bizottság által jövőben elrendelendő óvintézkedések szigorú és pontos keresztülvitelét foganatosíttassák és ellenőrizzék.” A biztosok között *Mathiász János* Szőlőskén szerepel, aki elsősorban a szénkénegezés és nem az amerikai alanyonok hívének számított, *Szabó Lajos* a Vincellérképző igazgatója pedig Tarcalon és a rendelkezés névszerint megnevezi minden falu biztosát, akiknek elnöklétével községi filoxéra bizottságot kellett szervezni.⁴⁴

A filoxéra kérdését még júniusban a megye közgyűlésen is tárgyalta és kérte a minisztériumtól, hogy jólképzett és állandó filoxéra biztost nevezzen ki, aki 8–10 helybeli szakember segítségével az egész területet bejárja és megállapítja, „hogy a vész Hegyalja vidékén még csak kezdetleges és az eddig meg nem állapított területeken kívül több helyen nem létezik s e szerint nagyobb mérveket nem öltött, az esetben ezen vész megszüntetésének legsikeresebb orvoslása a tarczali és legyesbényei fertőzött területeknek haladék nélküli kiirtása az 1883. XVII. 1. tcz. értelmében alkalmazásba veendő. Ugyanekkor arra is kötelezik a tarczali fertőzött szőlők tulajdonosait, hogy gyérítési eljárást is alkalmazzanak, „melyhez a munkavezetőt, a szükséges eszközöket és szénkéneget a kormány az egyes birtokosok kérelmére ingyen szolgáltatja ki.”⁴⁵

A következő években nemcsak az egész országban, hanem Hegyalján is vészes gyorsasággal terjed a filoxéra. Jól érzékelteti ezt az a tény, hogy a minisztérium 1886. nyarán úgy rendelkezik, hogy minden fertőzési gócot azonnal táviratilag kell jelenteni. 1887. július 22-én a miniszter helyett *Matlekovics* aláírással valamennyi megye az alábbi körrendeletet kapta: „Tekintettel arra, hogy a phylloxera az országban már oly nagy mérvben terjedt s ennél fogva naponkint az ország különböző vidékeiről oly sok jelentés érkezik be, melyre most már a távirati sürgősségnek megfelelő gyorsasággal intézkedni lehetetlen, az említett körrendelet 2-ik pontjának a távirati jelentésre vonatkozó részét hatályon kívül helyezem.”⁴⁶

A Hegyalja déli részén csakhamar mind nagyobb és nagyobb területeket borított el a fertőzés. 1886-ban már Tokajról is megállapítják, hogy „szőlőinek nagyobb része még eddig teljesen vészmentes és a phylloxera csak a tarczali határ szomszédságába eső szőlőkben konstatáltatott.”⁴⁷ 1887-ben már Hegyalja középső és északi részéről is jelentik a fertőzést. 1887 júniusában már Tolcsváról és Sárospatakról is van tudomásuk pusztításáról.⁴⁸ Olaszliszván elterjedtsége már olyan mértékű, hogy az a szüret eredményében is lemérhető.⁴⁹ „Amiről a fáma régen regélt. t. i. hogy az újhelyi szőlőhegyek sem mentesek már a

1. kép. A filoxéra felbukkanása Tokaj-Hegyalján 1885—1887

filoxerától, fájdalom szomorú valóságra változott. Hivatalosan konstatálták ugyanis, hogy a Nyomárkay Károly, Grosse Henrik és a Magdzsar-féle újhelyi szőlőben a filoxera befészkelte magát.” Éppen ezért 1887 végére a földművelésügyi miniszter az összes újhelyi szőlőkre a zárlatot elrendelte.⁵⁰ „Tarcsl és Mád vidékén van nagy szomorúság, ahol akad már nem egy szőlő (pedig ott van a lelke a Hegyaljának), melyben a filoxera teljesen megszüretelt.”⁵¹ A pontos és hivatalos kimutatás szerint 1887 végén Zemplén megyében 22 községben 3261 kh-on mutatták ki a filoxerát, melyből 262 kh teljesen elpusztult.⁵²

Ez a rövid áttekintés is azt mutatja, hogy két év leforgása alatt a délen jelentkező fertőzés egész Hegyaljára kiterjedt. Ennek megfelelően a bejelentések módozatát, a védekezés rendszerét is meg kellett változtatni. Először is a bejárás idejét augusztus hónapra tették át és azt olyan összetételű bizottság végezte, amelyet már fentebb láttunk. Egységes kérdőíves jelentést kellett kitölteniök, melyben feljegyezték, hogy a határban volt-e már filoxéra, ha igen mikor rendeltek el zárlatot. Mennyi terjedelmű a fertőzött terület? Mennyi terület tartanak fenn szénkénegezéssel? Van-e terület amerikai vesszővel beül-

tetve? Ha eddig nem találtak volna filoxérát, van-e valami gyanús jelenség (sárguló, satnya levélzet, beteg szőlőtőkék stb.)? A jelentést a bizottság valamennyi tagja aláírta és az összesítést szeptember 10-ig a főszolgabírónak felterjesztette, aki az alispánhoz szeptember 25-re küldte tovább és a megyéenkénti összesítést a minisztérium október 20-án kapta meg.⁵³

A vész olyan hihetetlen gyorsasággal hódított a Hegyalján, hogy a regisztráláson kívül alig maradt másra idő. „Hegyalja szőlőbirtokosai a filokszerára elleni védekezés iránt közönyös magatartást tanúsítanak” — állapították meg 1889-ben. Ez bizonyos mértékig érthető, hiszen a különböző védekezéseknek nem sok eredményét látták.⁵⁴ 1888 tavaszán már azt jelentik, hogy „eddig el van már lepve az egész Tokaj-Hegyalja.”⁵⁵

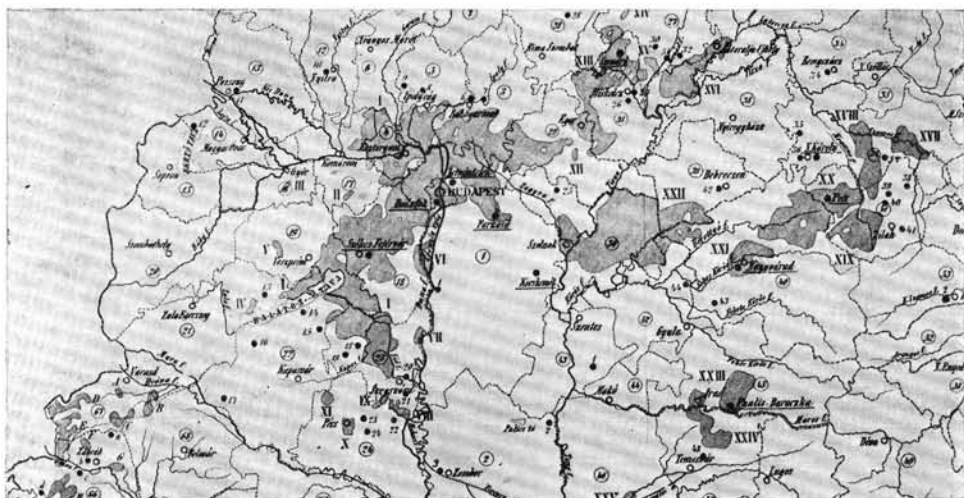
A minisztérium 1889-ben már csak azon községek határainak bejárását rendelte el, ahol eddig filoxéra nem fordult elő és ennek következtében még a zárlat elrendelését sem tartották szükségesnek. Ezért *Matolay Etele*, Zemplén megye alispánja az alábbi felterjesztést intézte a miniszterhez: „amennyiben a vármegyénkhez tartozó szőlőterületeket kivétel nélkül annyira ellepte már a phylloxera, hogy itten annak jelenléte nemcsak hogy mindenütt constatáltatott, de az egyes szőlőhegyek zár alá helyezése el is rendeltetett, miután tehát ez által Nagyméltóságod fent idézett körrendelete vármegyénket illetőleg tárgytalanná vált, annak mint ilyenek végrehajtása alól minket a legkegyesebben feloldani méltóztassék.”⁵⁶

Bármennyire is megdöbbenőnek hangzanak e sorok, de ez még korántsem jelentette azt, hogy a hegyaljai szőlők teljesen megsemmisültek volna. Hiszen ugyanebből az évből olvashatjuk: „Tolcsváról írják, hogy a szőlők, ahol még a filokszerára nem pusztított, szépen mutatnak, a filokszerától ellepített területen alig lesz valami termés. Fájdalom, de úgy van, hogy a tokaji járás területén levő szőlőknek 20%-a teljesen tönkre van téve.”⁵⁷

Az egyre kisebb területre zsugorodó szőlők azonban 1888—1890-es években mennyiségre és minőségre egészen kiváló bort adtak. Ez volt a régi szőlő utolsó erőfeszítése, fellángolása.⁵⁸ Különösen az 1890. évet jegyezték fel, mint különösen kiváló, amikor az újhelyi hetivásáron nemcsak putton, hanem szekérszám árulták az aszuszemeket. „Annyi azonban bizonyos, hogy vevője akad elegendő számban, nemcsak idegenből, hanem a már jórészt elpusztult Alsó-Hegyaljáról is.” A továbbiakban azt is olvashatjuk: „... az eredményt láttán bizvást mondhatjuk, hogy olyan bőséges szüret, mint az idej, évtizedek óta nem volt a Hegyalján.”⁵⁹

A filoxéra pusztítása az 1890-es évek elején még csak fokozódott. A lizskaiak úgy vélték, hogy már többet nem szüretelnek. Az újhelyi szőlők többsége teljesen tönkre ment.⁶⁰ Közép-Hegyalján már csak helyenként szüreteltek. A mádiak szomorú szívvel jelentik, hogy nekik már nincs mit leszedniök.⁶¹ Tokajban, ahol még maradt szőlő, az elég jól fizetett. A szőlőterületek jelentős része parlagon maradt, felverte a gaz. Mások azonban igyekeztek hasznosítani. „A szegény nép a filokszerára által elpusztított telepeket már ez év folyamán tengerivel és paszullyal ültette be. Ha nem volt borszüretje szegényeknek, mégis volt tengeri törése oly bő, hogy fölér egy kis szürettel.”⁶²

Ahol még megmaradt egy kis érintetlen szőlőterület, annak termését az

2. kép. Filoxéra sújtotta területek Magyarországon 1887-ben

1891-ben fellépő *szőlőragya*, *Peronospora Viticola* vámolta, melyet szinte az egész területen észleltek.⁶³ 1893-ban már az ellene történő védekezést tárgyalja a közgyűlés és a kérdéssel kapcsolatban az egész megye területére érvényes szabályrendeletet alkot és azt a szőlővidékekkel rendelkező járások főszolgabíráinak megküldi.⁶⁴

1892-ben a miniszter körrendelete Zemplén megyének is felteszi a kérdést, hogy vajon kívánja-e a filoxerazárlat fenntartását, mivel ekkor már csak az északi nagymihályi, gálszécsi és homonnai járásban van hat olyan elszigetelt, szőlőjét tekintve jelentéktelen község, ami még ekkor is veszmentes. „Tekintettel arra, hogy a vármegye területén levő szőlőkben a phylloxera jelenléte már mindenütt megállapított, s alig van szőlőterület, melyben a pusztulás nyomai is szembetűnőek nem lennének: a vármegye bizottsága egyhangúlag a szabad forgalom mellett nyilatkozik.”⁶⁵

A filoxéra pusztítása ezzel nem zárult le, hanem a századfordulóig eltartott és lényegében az egész régi állományt kipusztította. Alig maradt mutatónak egy-egy olyan darab, mely ma már nehezen kideríthető szerencsés körülmények összejárásában következtében megmenekült.

A nagyobb szőlők birtokosai könnyebben átvészelték az időt az újratelepítések termőre fordulásáig. A végzetes szőlőpusztulás miatt 1889-ben a tolcsvai és vidéki módosabb zsidó szőlőbirtokosok az Alföldön vásároltak birtokokat s közülük a szüret után többen útrakeltek, hogy a szőlőművelést földműveléssel cseréljék fel.⁶⁶ Számos szakember, mint pl. *Mathiász János* is lelkesen „karolta fel a homoki szőlőültetéseket s a Kecskemét határában levő Katonatelepi közelében megvásárolt futóhomokföldön igen szép szőlőfajgyűjteményt létesített.”⁶⁷

A szőlőmunka elmaradása mindenkinél jobban sújtotta a kapásokat, vincelléreket, akik egyetlen kereseti lehetőségüket veszítették el. Számukat ebben

az időben, mint láttuk 7000-re becsülték, ami minden bizonnyal a családfőket jelentette.⁶⁸ Eza lakosság igen jelentős hányadát képezte. A megye közmunkákkal, útépítéssel, továbbá a gyümölcsstermeléssel próbált munkaalkalmat teremteni.⁶⁹ Ezenkívül Tarcalon zúzdával felszerelt kőbánya létesítését kérték a kereskedelmi minisztertől, hogy a „phyloxera által teljesen elpusztított vidék kereset és munka hiányában nyomorgó lakosságát” valamelyest segíeyezni tudják.⁷⁰ Mindez azonban csak csepp volt a tengerben, mely az egykori kapások kis töredékén segíthetett.

Így nem maradt más választás, mint az elvándorlás városokba, iparba, de különösen a kivándorlás Amerikába, mely olyan nagy arányúvá fokozódott, hogy amikor a rekonstrukció gyorsabb ütemben megindult, még munkaerőhiánnyal is találkozunk. „Amíg a Hegyalja munkabíró népe tömegesen vándorol ki Amerikába, addig Szabolcs és Abaúj vármegye népe csak úgy özönlik a Hegyaljára pénzt keresni, ahol tárt karokkal fogadja őket a szőlőbirtokosság.”⁷¹

Védekezés a filoxéra ellen

A fentiekben már utaltam helyenként a védekezés különböző módjaira. Ha nem is olyan mértékben, mint Franciaországban, de nálunk is hozzáértő és dilettáns egyaránt kísérletezett a filoxéra kiirtásának különböző módszereivel, melyekkel elsősorban saját meggazdagodásukat kívánták elérni. Ezek közül csupán néhányat említek meg, hogy érzékeltessem ezek sokféleségét és ugyanakkor teljes eredménytelenségét.

Így Sikor József a naftalinnal kísérletezett és azt állította, hogy ez a penetráns természetű szer bármilyen mélyre lemegy is a szőlő gyökerét és környezetét megóvjá a fertőzéstől.⁷² Mivel nem szükséges hozzá semmi szerszám, csupán földdel vegyítve a gyökérhez kell rakni, így pl. a szénkénégnél sokkal olcsóbb. Az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás a szertelen módon reklámozott eljárásra oda nyilatkozott, hogy néhány szőlősgazda lépre megy.⁷³ Más hegyaljai gazdák petróleummal is próbálkoztak, sőt olyanok is akadtak, akik petróleummal impregnált kőzetet hozattak Máramarosból és ezt tették összetörve a homlítások alá. A zempléni főispán oly mértékben fellelkesedett a kísérleten, hogy felterjesztette a miniszternek, de a gyakorlat nem igazolta a kezdeti sikereket.⁷⁴

Az acsai gyógyszerész „filoxéra gyilkoló”-jának is több híve akadt kezdetben. Ez arzén és kén keverékéből állt, de ez sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.⁷⁵

Az érdeklődést és a szükségét sokan kihasználta és így létesült „Phylloxera irtó por és trágya gyár” Budafokon. A sokféle olvasható hirdetésben az összetélt nem árulták el, de azt ígérték, hogy nemcsak kiöli a filoxérát, hanem a sérült részeket begyógyítja és újra termővé teszi. A gyökérzet pedig ellenáll a rovar minden további támadásának. A 100 kg csomag 5—600 tőkére számítva 10 forintos árral, egy-egy tőke megmentése 1,5—2 krajcárba került volna. Igen ám, de a szer csak az eladójának hozott hasznot.⁷⁶

Olyanok is akadtak, akik friss még kiforrotlan törkölyvel kísérleteztek. A sajtó olyan nagy port kavart körülötte, hogy dr. Horváth Géza, az Országos

Filoxéra Kísérleti Állomás főnöke is megvizsgálta a kérdést, de a budai hegyekben tett kísérletének eredményét nagyon gyarlónak nevezte.⁷⁷ Hasonlóképpen sokat írtak arról a próbáról, melyet Budafokon végzett Szkala Antal gyógyszerész egy általa soha meg nem nevezett összetételű folyadékkal. Ez ott hatásosnak látszott, de Hegyalján nem vált be és csak a kísérletezések számát gyarapította.⁷⁸ Nekner Mátyás rozsnyói lakos, putnoki szőlőbirtokosnak is akadtak követői. Poloskafüvet (*Lepidum ruderales*) főzetett meg egy nagy üstben. A főzetből egy negyedkilónyit rakatott mindegyik tőkére és földet húzott rá. Azt állították, hogy két hét múlva egyetlen filoxérát sem találtak a gyökérzetben.⁷⁹

Mások a calciumcarbidge esküdtek vagy éppen a pikrinsavat ajánlották egy francia vegyész kísérletei alapján.⁸⁰ De bizony nem használt az egy sem, legfeljebb azt bizonyították, hogy a jóindulatú és ügyszerető kísérletezőkön kívül szép számmal akadtak olyanok is, akik a szerencsétlenségéből is vámot akartak szedni.

A filoxéra elhárításának hivatalos vonala a legtöbb esetben a francia tapasztalatokhoz alkalmazkodott, márcsak azért is, mert itt ütötte fel a fejét a vész először, s így a legtöbb tapasztalattal rendelkeztek. A minisztérium ide küldte ki a magyar szakembereket tanulmányozásra,⁸¹ akik a látottakat itthon is igyekeztek megvalósítani. Hegyalja nagy általánosságban az országos eljárásokhoz igazodott és mindazt átvette, amit itt meg lehetett vagy érdemesnek látszott megvalósítani. Ezek közül csak a legfontosabbakat említem meg:

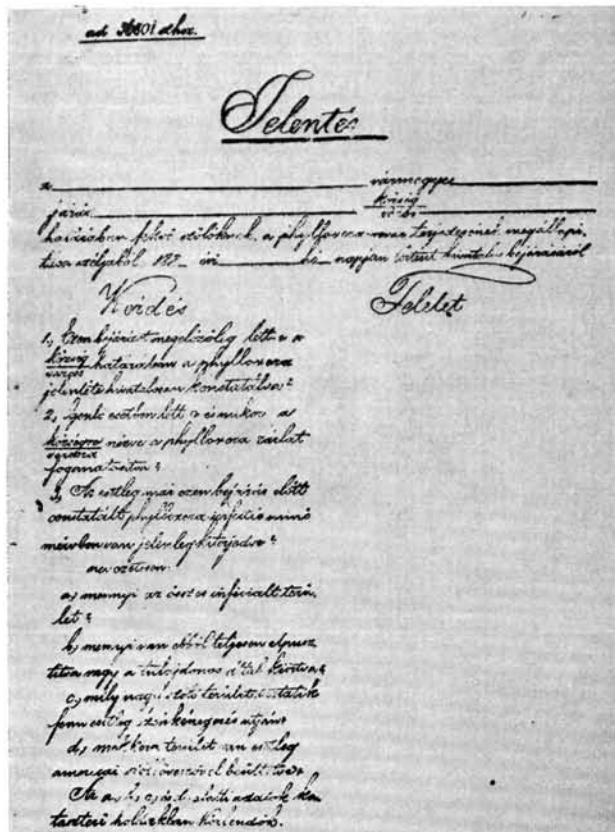
1. *Kiirtás és kiégetés.* A franciák is sok esetben alkalmazták különösen a kezdeti időszakban, de csakhamar felhagytak vele. Pancsován nálunk is ezzel kezdődött a védekezés: „a talajt 80 centiméternyi mélységre felásták és annyira lazították, hogy a mélyebb gyökér is kihúzható volt; az árok fenekén lyukat vertek és abba 40 gr. szénkéneget öntöttek, mely adagonként üvegcsékben állott rendelkezésre. A szőlőt, az egész gyökérzetet és minden egyéb növényeket azonnal elégették.”⁸² Az eljárás azonban nem bizonyult eredményesnek, mert a fertőzés csak tovább terjedt. Az eljárásmód helytelenségére és haszontalanságára többen is rámutattak.⁸³ Ennek ellenére mindig előkerült, különösen akkor, ha egy-egy szőlőterületen a filoxéra először jelentkezett, annál is inkább, mert ezt a 1883. XVII. tc. előírta. Így történt ez a Hegyalján is (Tarcál, Legyesbénye), de nemsokára belátták felesleges voltát, amikor a gyorsan terjedő vész ezt túlhaladottá tette.

2. *Elárasztás.* Először 1874-ben Franciaországban használták eredményesen. Ehhez azonban megfelelő sík terület, alkalmas talaj és kellő mennyiségű víz szükséges.⁸⁴ Mindhárom együttesen csak ritkán fordul elő és a szükséges be rendezések a védekezésnek ezt a módját nagyon megdrágítják. Nálunk többek között Versec vidékén kísérleteztek, de nem sok eredménnyel.⁸⁵ A Hegyalján alkalmazására nem került sor.

3. *A homok talaj.* Már 1872-ben rájöttek Franciaországban (Camargue), hogy a homokban tenyésző szőlőt nem bántja a filoxéra. Ez adta az ötletet arra, hogy a tőke köré, amilyen mélyen csak lehet, homokot helyezzenek el.⁸⁶ Ennek az eljárásnak az egyik szószólója *Herman Ottó*, aki azt javasolta, hogy ha a szőlő „területek földje kötött, ún. nehéz talaj, akkor homok behordással könnyíteni kell rajta, mi sehol sem nehéz, sem elviselhetetlenül költséges.”⁸⁷

A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a kérdésben nem volt igaza, mert először is a homokot szállítani kellett, másodsor nemcsak ez, hanem az elhelyezése is költségesnek bizonyult, végül pedig ilyen formában nem is volt különösebb haszna. A gyakorlati megfigyelések ugyanis azt mutatták, „hogy a talajnak általában véve legalább 70 százalék homokot kell tartalmaznia, hogy a szőlőnek fillokszera mentességet biztosítson. A 75 százalékot meghaladó homoktartalom pedig már teljes immunitást nyújt.”⁸⁸

Hegyaljának természetesen nem volt homokterülete és tudomásom szerint homokkal történő immunizálással sem kísérleteztek.⁸⁹ Sőt úgy látszik, mintha az amerikai alanyok és a homoktalaj immunitását összekapcsolták volna, nem értvén meg teljes egészében a kérdést. A megye azt kéri a minisztertől, „miképp a kiküldendő phylloxera biztost utasítsa, hogy a megye és a megyei gazdasági egyesület által megbízandó küldöttséggel a tokaj-hegyaljai borvidékhez közel eső erre alkalmas homok talajon legalább is 10 kat. hold kiterjedésű szőlőtelepet létesítsen oly amerikai alanyokból, melyek eddig vészmentes talajoknak bizo-

3. kép. Zemplén megye litografált jelentés űrlapja 1887-ből a filoxéra felbukkanásának jelentésére

4. kép. Szénkénegező. *Politikai Ujdonságok*. 1883. 264. nyomán

nyultak és amelyek a vész folytán elpusztuló szőlők beépítésére alkalmasak lesznek.”⁹⁰ Mint az alábbiakban látni fogjuk az újratelepítések más formában oldódtak meg.

4. Gyérítési eljárás (szénkénegezés). Először a franciák próbálkoztak vele 1869-ben, de csakhamar abba hagyták, mert a tőkék nagyfokú károsodását tapasztalták. 1873-ban más adagolással újra kezdték a kísérleteket és most már szép eredményeket értek el.⁹¹ Innen vették át a magyar szakirodalomba és a gyakorlatba egyaránt. A feladatát így határozták meg: „A gyérítő eljárás lényege abban áll, hogy a szőlőtöke gyökerein élősködő rovaroktól koronként ismételt csekélyebb szénkéneg adagok által legnagyobb részben megtisztítatik, anélkül, hogy ez a kezelés a szőlőtökének valami ártalmára lenne.”⁹² De éppen az adagolás megfelelő megállapítása okozta a legtöbb nehézséget és a túladagolás nem egy esetben a tőkét elpusztította.

A szénkénegezéssel, ha az megfelelő szakértelemmel történt, fenn lehetett ugyan tartani a szőlőt, de ez tetemes többletkiadást jelentett a tulajdonosnak, ami rendszerint meghaladta anyagi erejét. Ez hektáronként az 1880-as években a 80—100 forintot is elérte. Vagyis a szakértelem és pénzhiány miatt ezt az eljárás-

módot kevésbé alkalmazták, mint az várható lett volna.⁹³ Ehhez még az is járult, hogy Tokaj-Hegyalja talaja nem mindenütt kedvezett a szénkénevezésnek. Mindezek miatt a gyérítési eljárás viszonylag kevésbé terjedt el a Hegyalján. 1887-ben az alispán felterjesztésében megállapítja: „a szénkénevezés a szőlőbirtokosok előtt legnagyobb részt ismeretlen.”⁹⁴ A későbbiekben is próbálkoznak meghonosításával, hogy ott ahol erre egy hold megtámadott területet felajánlanak ott a gyérítési eljárást a minisztérium költségén végzik el.⁹⁵

A szénkénevezést pedig az országos és a megyei Filoxéra Bizottság egyaránt szorgalmazta, tanfolyamokat, előadásokat tartottak. Így *Horváth Géza*, az Országos Filoxéra Kísérleti Telep vezetője 1889 november hónap folyamán Sátoraljaújhelyen éppen abban a Nyomárkay-féle szőlőben tartott bemutató sorozatot, ahol a vész elsőnek ütötte fel a fejét.⁹⁶

Mathiász József a filoxéra rendkívül gyors hegyaljai pusztítását azzal magyarázza 1892-ben, hogy trágyát csak homlitáskor kaptak a szőlők, a talajművelés is elégtelen volt, így a leromlott tőkék nem tudtak mégcsak ideiglenesen sem ellenállni a filoxérának. Ajánlja a szénkénevezést, ahol ezt még egyáltalában érdemes végezni.⁹⁷

A védekezési módok eddigi formáit áttekintve azok eredményeit, helyesebben eredménytelenségeit szinte a mi számunkra foglalta össze *Horváth Géza*: „Az egyik az a tanulság volt, hogy a filoxérát, ahová az egyszer nagyobb mértékben bevette magát, az eddig javaslatba hozott ellenszerek egyikével sem lehet gyökeresen kiirtani, és hogy ennél fogva főtőrekvésünknek ez idő szerint arra kell irányulni, hogy szőlőinket a fillokszéra dacára is fenntarthassuk, vagyis hogy a *fillokszérával* együtt élhessünk.”⁹⁸

A gyakorlat azonban egy évtized alatt nálunk is éppen úgy megmutatta, hogy az adott korszakban és az adott ismeretek segítségével csak két mód áll rendelkezésre, a direktermő amerikai fajták telepítése vagy az amerikai immunis alanyra történő oltás. Az elsőt Tokaj-Hegyalján szerencsére ritkán találjuk meg, úgyhogy ezzel nem is érdemes bővebben foglalkozni.

5. Ellenálló amerikai alanyokra való oltás. Mint ahogy a filoxéra először Európában a francia földön ütötte fel a fejét, itt alakultak ki a védekezési és megelőzési eljárások is. Így itt figyeltek fel először az amerikai fajták immunitására. *Laliman* szőlőbirtokos a Bordeaux melletti szőlőbirtokán 1868-ban nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy a filoxéra által elpusztított vagy pusztulófélben levő szőlőiben milyen szépen díszlenek az amerikai fajták. A következő évben erről a megfigyeléséről már be is számolt a francia mezőgazdák kongresszusán.⁹⁹ Az alanyok közül nálunk a Ripariáknak van a legnagyobb jelentősége. A Franciaországba behozott fajták között 1873-ban találjuk meg először a *Riparia souvaget*, melyből az első nagyobb import 1878-ban érkezett ugyanide és nagy vita alakult ki kezdetben, hogy vajon képes-e filoxérának ellenállni, amit a több évi gyakorlat végül is igazolt.¹⁰⁰ „Az ebben az irányban szerzett tapasztalások elhatározók voltak arra, hogy Franciaországban mai napság a fenntartó irány előtérbe lépett, az ellenálló fajok tőkái Amerikából millió számra behozatnak.”¹⁰¹

Amikor tehát hazánkban a filoxéra az 1880-as években nagyobb méretekben terjedni kezdett, akkor már lényegében európai méretekben eldőlt a védekezés módja: szénkénevezéssel ameddig lehet fenntartani a régi szőlőket, majd

5. kép. Filoxéras szőlő kezelése szénkénegezéssel. *Politikai Ujdonságok*. 1892. 665. nyomán

a régi fajtákat immunis amerikai alanyokra átvive a kipusztult szőlőket újra kell telepíteni. A nagyobb szőlőbirtokosok az amerikai alanyokra a hazai tájfajták átvitelét tartották a legcélravezetőbbnek, annál is inkább, mert a direkttermők ezekkel minőségben semmiképpen sem tudták a versenyt felvenni. „Minthogy azonban az oltványok készítése körüli eljárásokban, valamint azok ápolásában a kellő járatossággal bortermelőink nem bírtak, — sem a telepítéshez igényelt jó minőségű és kellő mennyiségű vesszőanyaghoz nem juthattak, az oltványokkal való telepítés nem történhetett egy megfelelő rendszer alapján.”¹⁰² Így tehát a helyes felismerés ellenére sok nehézséggel kellett az újratelepítésnek megküzdenie.

A Földművelésügyi Minisztérium már 1886-ban nyomtatott körlevelet bocsátott ki „Amerikai szőlővesszők eladása” tárgyában. Természetesen ezeket szállítani csak azokba a községekbe és városokba lehetett, ahol a filoxéra pusztítását már megállapították és így zár alá kerültek. Az ajánlott *Riparia sauvage* és a *Violla* „csakis mint phylloxerának ellenálló alanyok használhatók, s ennél fogva bortermelésre való használat céljából nemes szőlőfajtákkal beojtandók; ellenben a Jaoquez és a Herbemont, úgy az európai fajok beojtása útján való nemesítésre — tehát ojtó *alanyokul* — valamint közvetlen termelésre — tehát úgynevezett *direkttermőkül* — egyaránt használhatók.”¹⁰³ Ez utóbbi szakterminológiának ez az egyik legkorábbi magyar előfordulása. Az igények többségét magyarországi, kisebb részét francia telepekről (Fiumén át) származó alanyok-

ból elégitették ki. A rendelkezéseket Hegyalján *Palumby Gábor* borászati vándortanítónál is le lehetett adni Mádon, aki azokat összegyűjtve a minisztériumhoz továbbította.

Mivel Tokaj-Hegyalján az első magyarországi észlelés után egy évtized múlva jelent meg a filoxéra, ezért itt már bizonyos tapasztalatok állottak rendelkezésre az újratelepítéssel kapcsolatban is, melyek több kevesebb egybehangzósággal azt bizonyították, hogy az oltvány szőlő fogja a hegyi szőlőket, így többek között a hegyaljaiakat a vészből kivezetni.¹⁰⁴ Ezt támasztotta alá az is, hogy azok a magról vetett direkttermő fajták: Clinton, Elvira, Rip-Marion, Black-Pearl, amit a minisztérium már 1882-ben küldött, nem váltak be, hiszen meg sem közelítették a hegyaljai fajtákat.¹⁰⁵

Nemcsak az amerikai alanyok beszerzése, hanem az ilyen nagy mennyiségben végzendő oltás is sok gondot okozott. Ezért a minisztérium már 1886-ban szőlőoltási tanfolyamot rendezett Sárospatakon és annak vezetését *Turján Gábor* sátoraljaújhelyi kerületi filoxéra biztos látta el. „A szőlőoltási eljárásnak — írja a rendelet — az előadáson leendő gyakorlati bemutatásához szükséges eszközökre megjegyzem, hogy elegendőnek találom ha a Comy-féle ojtógéppel és közönséges ojtó késsel való eljárás bemutatására szorítkozik. A Comy-féle oltógép a borászati kormánybiztosság által meg fog küldetni, e szerint az ojtási műveletek bemutatásánál csak is a kötöző anyagra (raffia) leendő szükség — melyből 25 kilogramm mennyiség beszerzésére ezennel felhatalmazom.”¹⁰⁶ Ebben az időben indult meg a rendkívül változatos *ojtó gépek* tervezése és szélesebbkörű elterjedése.

Ez a rendelkezés még ugyan azt írja, hogy a tanfolyamot a szőlőbirtokosság kifejezett kívánságára rendezik meg, de ez talán csak az első ijedelemben nyilatkozott így meg. 1889-ben ugyanis már azt olvashatjuk, hogy a hegyaljai szőlőbirtokosok a filoxéra elleni védekezésben közönyösek, ezért a borászati kormánybiztosság minden olyan község és város határában, ahol kiterjedtebb szőlőket műveltek 100—200 négyszögöles mintatelepek felállítását tervezte, ahol az érdeklődők az amerikai szőlővesszőkkel megismerkedhetnek. „A miniszter *Tuss Antal* borászati vándortanítót bízta meg és utasította, hogy mielőbb lépjen érintkezésbe Tolcsva, Mád, Tállya, Szántó, Legyesbénye, Erdőbénye, Liszka, Bodrogkeresztúr, Tokaj, Tarczal, Sárospatak és Újhely szőlőbirtokosaival.”¹⁰⁷

Külön fejezetet érdemelne annak bemutatása, mit tettek a szőlészeti vándortanítók ebben a nehéz helyzetben az amerikai alanyok, az oltás mesterségének elterjesztésében. Hasonlóan nagy érdemeket szerzett a tarcali Vincellérképző Intézet, mely a filoxéra megjelenésétől kezdve amerikai szőlőtelepet tartott fenn és rendszeresen ingyenes tanfolyamokat hirdetett.¹⁰⁸ Így, ha lassan is, de az új módszer ismertté vált az egész Hegyalján. Magánvállalkozások is szép számmal létesültek, így például *Maurer János* „Első amerikai szőlőtelepén” Kassán 1891-ben az amerikai simavesszők mellett „hólyagos Furmint”-ot is ajánl.¹⁰⁹ Így sikerült a Hegyalja legjobb szőlőfajtáit a jövő számára átmenteni.

Éppen itt akadt a legtöbb kétkedés. Vajon az amerikai alanyra oltott hegyaljai fajták adnak-e olyan bort, ami korábban ennek a vidéknek világhírnevet szerzett? Az első seregszemlét 1895 februárjában megtartották Sátoraljaújhelyen, ahova *Molnár István* főispán ötven szőlősgazdától, nagybirtokostól olyan mintaborokat kért be, melyek amerikai alanyra oltott tőkén teremtek.

Tehát a filoxéra hegyaljai megjelenésének egy évtizedes évfordulóján már lehetett bizonyos felmérést végezni. Bár a mintaborok még meglehetősen nyersnek bizonyultak, ami az összehasonlítást nehezítette, de „minden kétséget kizárva megállapíthattuk, sőt kimondhattuk, hogy a bemutatott ún. szamorodni-félék határozottan jó borok. Örvendetes tény gyanánt konstatáltuk ez alkalommal még azt is, hogy az amerikai fajokról szűrt aszúborban megvan a híres aszúnak speciális kellemes zamata”. Ha még nem is teljes határozottsággal, de megállapították, hogy a hegyaljai bor ízét, erejét, zamatát sikerült átmenteni. „A beküldött minták közül különösen kitűntek a királyi őfelsége tarczali pincéjéből való új borok, valamint azok is, amelyeket *Mathiász János*, az Andrássy uradalmak szőlőigazgatója az uradalom és a saját maga részéről termesztett borokból, mint azok is, melyeket *Kvaninger Miklós* és *Vay Sándor* br. Meszesmajor nevű szőlőtelepéről produkáltak”.¹¹⁰

Rá két évre újra megrendezték a borkóstolót, amikor már érettebb borok is állottak rendelkezésre: „Az ojtvány szőlők borainak megvizsgálása a juryt azon meggyőződésre vezette, hogy azok karaktere a tokaj-hegyaljai régi borok karakterével teljesen megegyező, minél fogva a szerzett tapasztalatok a jövőre nézve a legszebb reményre jogosítanak”.¹¹¹

Ezen az úton indult el az új hegyaljai szőlőművelés, de érdemes megemlíteni azokat a kísérleteket, melyek a mai kemizálás lehetőségeire támaszkodva az amerikai alanyt kívánják kiiktatni, vagyis szőlőinket saját gyökereikre telepítenék. Ez nemcsak a technika egyszerűsödését jelentené, hanem nagy költségmegtakarítást eredményezne, a must cukorfokának emelkedése pedig a minőséget emelné.¹¹²

A rekonstrukció megindulása

A rekonstrukció természetesen nemsokára megindult, ahogy az első filoxérával ellepett területeket gyérítették, majd kiirtották. Így többek között a tarczali Vincellérképző Intézet telepein, továbbá a királyszőlőben. Ez utóbbiról írják 1900-ban, hogy összesen 58 ha terjedelmű, ebből 11 kh parlag, 38 kh 1—2—3 éves telepítés és 9 kh teljesen termő 5—13 éves szőlő. Itt tehát a rekonstrukciót, ha kis területen is, de már 1887-ben vagyis nem sokkal a vész megjelenése után megkezdték.¹¹³ Egy másik forrás ezt igazolja, mert 1886-ban egy holdon Riparia Sauvaget telepítettek, amit a következő évben furminttal nemesítettek.¹¹⁴

Az állam adómentességgel támogatta a filoxéra károsultakat. Ha semmit sem vetettek a parlagba, akkor a kipusztult terület után hat évig nem kellett fizetni. Ez a kistermelőknél ritkán fordult elő, mert mint láttuk kukoricával, babbal vagy más veteménnyel igyekeztek a pusztá földet hasznosítani. Később az adómentességet tíz évre emelték. Ahol a szőlőt szénkénegezéssel tartották fenn, ott az adó kétharmad részét engedték el. Az amerikai alanyra oltott fajtákkal történt telepítés esetén tíz évig nem kellett adót fizetni.¹¹⁵ Az új területek adómentességét már korán kérte a megye a minisztériumtól: „Továbbá a gazdasági egyesület borászati szakosztályának más irányban való határozata folytán az amerikai fajokkal újonnan beültetett területek 12 évi adómentes-

sége kéretett; ezen kérelmet a szőlészet fenntartása érdekében, mint elvi fontosságút kegyes pártfogásába ajánljuk”.¹¹⁶

Ahogy a Vincellérképző Intézet telepén jelent meg először a filoxéra — amin nem lehet csodálkozni, hiszen ők hozták a legtöbb külföldi vesszőt, úgy itt már 1886 tavaszán megindították a rekonstrukciót és két év alatt 17 kh-at betelepítettek, melyről már 1892-ben jól szüreteltek. Elsősorban a furmint termesztését szorgalmazták. Különösen az újonnan kinevezett *Kosinczky Viktor* igazgatónak voltak érdemei a rekonstrukció általános szorgalmazásában, aki az egy éves szakmunkásképzést is megindította, hogy a telepítésekhez minél több alapismerettel rendelkező munkaerő álljon rendelkezésre. Megszervezte és vezette a sátoraljaújhelyi, sárospataki, liszcai, mádi amerikai mintaszőlőtelepeket.

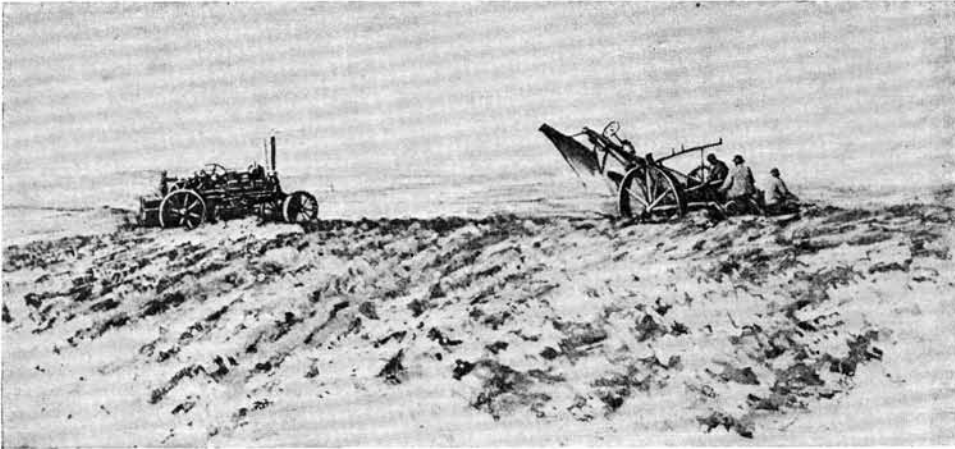
A rekonstrukció másik bölcsőjének Tállyát tekinthetjük, ahol 1887-ben megindították a munkát, ami elsősorban dr. *Szabó Gyula* érdeme, „aki a nap-számtól ezelőtt néhány évvel végképp megfosztott munkásosztályt megnyugtatta, mert a tállyai határban megindított rekonstrukció mindinkább fokozódó mértékben ad munkát a földforgatással és szőlőműveléssel”. 1891-ig Tállya határában 76 kh földterületet forgattak meg és készítettek elő telepítésre, amit rövidesen be is ültettek. A következő évben már azt jelentik, hogy a tállyai határban az egy holdnál nagyobb új telepítések területe meghaladja a 100 kh-t — ebben a *Lipóczy Norbert* egymaga 15 kh-at tett ki, de csaknem ennyire rúg a negyed- és félholdas parcellák összege is. Tehát a tőkével nem rendelkező paraszti kisbirtokosok is hallatlan erőfeszítéseket tettek.

Észak- és Közép-Hegyalján, ahol a vész valamivel később jelentkezett, később is indult meg a rekonstrukció. Az erdőbényei Meszesen br. Vay Sándor 1889-ben megkezdte ugyan a telepítést, de két év múlva is csak két kh-at tett ki a terület. Olaszliszknán és Sátoraljaújhelyen még csak kísérleteztek a munka megindításával.¹¹⁷

A rekonstrukció az említett szórványos kísérletezéstől eltekintve nagyon lassan vált általánossá. Mint ahogy a megjelenésig nem hittek a filoxéra romboló hatásában, úgy később nem tartották valószínűnek, hogy azt bármilyen módon le lehessen győzni. „A kilencvenes évek elején még csak szórványosan voltak kisebb rekonstruált szőlőtáblák, de 1894-től fogva örvendetes arányokban terjedt az újra való telepítés.”¹¹⁸

Mint már fentebb láttuk, a telepítésre egyre több amerikai vessző állott rendelkezésre, de a munka elindításához hiányzott a pénz, különösen a kistermelőknél, akik sohasem tudtak nagyobb mennyiségű bort tárolni a nehezebb évekre. Ezeket már egy-két rosszul sikerült év is tönkre tette. Az állam kölcsönrel támogatta a rekonstrukciót az 1896. V. tc. alapján. 1897 májusáig 527 jelentkezőnek 1436 hold felújítására 1 456 000 forintot utalványoztak. Ez a teljes felújításnak mintegy 15—16%-át jelentette. Az egy igénylőre eső 2,7 kh hold azt mutatja, hogy az összeg döntő többségét nem a kistermelők, hanem a nagybirtokosok kapták, akiknek birtokain ebben az időben a rekonstrukció már teljes erővel folyt.¹¹⁹

Érdeemes még egy kísérletet megemlíteni, melyet ugyancsak a filoxéravész hozott életre. Bodrogszerdahelyen 50 holdnyi területen 1889-ben létrehozták az „Immunis Homok-szőlő Részvénytársaság”-ot és a területet 1890-ben be is

6. kép. Talajforgatás újratelepítés alá 1900 körül gőzekével a „Kincsem” szőlőben. Kossuth J. (1905) 185. nyomán

telepítették, felbuzdulva azokon az eredményeken, melyeket a br. Vécsey-család ugyanebben a határban elterülő homoki szőlője mutatott.¹²⁰

Mindezek azonban csak kisebb egyéni kezdeményezéseknek számítanak, melyek jelentősége a példaadásban keresendő. Bebizonyították, hogy Tokaj-Hegyalján az amerikai alanyokra oltva is lehet szőlőt termelni és jóminőségű bort szűrni. Az 1890-es évek második felében már ismét munkaalkalmat adott a szőlő. Az újhelyi hegyekben egy négyszögöl 75 cm mélyen történő felforgatásáért pálinkán kívül 20—25 krt fizettek, ami azt jelentette, hogy megfeszített munkával hetenként 7,20—7,50 forintot kereshettek. „Csak úgy hemzseg a szomszédos községekből ide özönlő munkások serege a hegyeken, ahol esténként száz helyen is kigyúl a munkások tüzelőhelye, melyek körül a legelevenebb barakk-életmód folyik”.¹²¹ A fellendült telepítés eredményeképpen 1908-ban a Hegyalján mintegy 7000 kh amerikai alanyba oltott vesszővel beültetett területet tartottak nyilván.¹²²

Az újratelepítés kérdését legjobban az alább mellékelt kimutatásból olvashatjuk ki, mely egyben azt is jelzi, hogy az évtizedekre elnyúló folyamat végén sem érte el a hegyaljai szőlőterület a filoxéra megjelenése előtti szintet.¹²³

A filoxérapusztítás következményei

E szerteágazó és rendkívül érdekes kérdés külön tanulmányt érdemelne, de most csupán röviden néhány művelési és társadalmi kérdésre hívom fel a figyelmet: A filoxéra eredményezte az immunis homoki szőlők mennyiségi megnövekedését és ezzel együtt a legtöbb helyen minőségi javulását. Bebizonyosodott, hogy a homokon is lehet kiváló borokat szüretelni, a talajadottságok kedveznek a nagyüzemi s egyben az olcsóbb termelésnek. Olyan folyamat erősödött ekkor meg, mely lényegében napjainkig tart.

Folyó szám	A község neve	1873	1900		1901		1902	
		K. h.	K. h.	H. l.	K. h.	H. l.	K. h.	H. l.
1	Abaujszántó	602	138	790	140	1 040	140	1 181
2	Tálya	1603	1130	3060	1 180	7 560	1260	10 510
3	Golop	141	4	—	7	5	8	14
4	Monok	535	37	63	76	260	183	910
5	Legyesbénye	125	23	81	21	158	25	270
6	Bekecs	81	2	—	3	1	4	8
7	Szerencs	300	34	72	42	230	56	670
8	Ond	226	5	—	13	27	18	31
9	Rátka	300	4	—	7	5	11	7
10	Mád	883	381	900	396	2 790	950	2 700
11	Mezőzombor	333	141	326	160	990	167	1 190
12	Tarcal	900	648	2 260	686	6 003	706	6 930
13	Tokaj	777	641	5 131	645	7 970	645	8 400
14	Bodrogkeresztúr	298	80	80	99	221	112	570
15	Bodrogkisfalud	242	—	—	43	100	43	351
16	Szegilong	48	120	246	120	711	121	1080
17	Erdőbénye	482	205	210	256	911	280	3 332
18	Erdőhorváti	307	26	—	28	10	35	88
19	Tolcsva	955	587	2 180	616	4 700	653	6 890
20	Olaszliszka	435	178	931	200	1 371	217	1 470
21	Vámosújfalú	180	45	23	45	63	46	133
22	Bodrogzsadány	100(?)	92	433	93	1 060	97	1 440
23	Bodrogolaszi	393	56	73	63	331	66	1 106
24	Bodroghalász	—	1	4	4	—	13	6
25	Újpaták	—	—	—	—	—	—	—
26	Sárospatak	946	223	308	251	965	268	1 377
27	Végardó	9	1	—	2	—	2	2
28	Károlyfalva	—	—	—	—	—	—	—
29	Sátoraljaújhely	104(?)	646	1 800	653	3 990	630	6 643
30	Szóllőske	164	62	369	64	1 056	65	940
31	Kistoronya	251	185	375	195	941	195	641
		11 720	5695	19 715	6108	43 469	7016	58 890

Ekkor indul meg a Hegyalján a szőlőterületek fokozatos lecsúszása a hegy lábához, sőt az ez alatt elterülő sík földekre. Korábban „nem elégedtek meg a hegyek alján és derekán levő szőlőkkel, hanem elmentek a felső kavicsrétegbe, sőt fel, feljebb, feljebb a hegyek tetőire egészen a szikláig, s ottan azokat előbb ki kellett ásni, kivágni s a földet alulról háton ama gödrökbe felhordani, hogy a nemes furmintnak, a fehér vagy leányszőlőnek stb. ágyat vetve, oda azok beültethetők legyenek”.¹²⁴ Még ma is látszanak azok a kőgátak, melynek teraszait soha többé nem ültették be. Az új szőlők aljába történő telepítését mindjárt észrevették és a szakirodalom kifogásolta is. Így Olaszlisz-

1903		1904		1905		1906		1907		Folyó szám
K. h.	H. l.	K. h.	H. l.	K. h.	H. l.	K. h.	H. l.	K. h.	H. l.	
140	1 620	144	1 480	148	2 140	150	1 460	154	1 871	1
1300	7600	1306	5 900	1316	10 570	1336	6 120	1344	11 770	2
11	3	14	18	14	36	14	36	20	50	3
300	453	301	680	301	1 150	301	1 120	305	1 850	4
28	220	31	315	35	333	36	161	41	800	5
9	8	5	8	5	10	4	20	22	30	6
60	300	71	200	75	760	80	200	96	1 020	7
23	36	28	63	28	81	28	70	28	120	8
16	9	20	54	20	90	20	80	20	103	9
499	3 600	500	3 240	480	5 830	492	3 160	597	8 000	10
174	1 770	203	1 756	210	2 040	231	1 370	232	3 530	11
706	3 260	917	5 670	932	5 301	932	1 600	932	5 411	12
645	5 070	651	4 640	651	3 810	651	3 430	802	5 040	13
118	751	138	633	140	1 306	144	490	144	1 940	14
77	330	83	564	76	830	83	450	88	1 220	15
131	1 450	140	1 160	152	1 580	167	900	184	2 150	16
300	3 610	321	2 380	337	4 630	342	2 280	363	6 920	17
37	119	40	240	52	306	58	290	66	550	18
665	7 840	672	7 010	684	7 903	701	4 200	730	11 707	19
221	4 200	235	3 420	260	5 130	262	693	395	1 390	20
46	315	51	620	53	756	53	423	63	800	21
106	1 447	110	1 000	134	1 780	143	1 310	177	2 350	22
69	1 105	72	900	86	840	88	600	120	1 821	23
10	1	7	28	7	31	9	—	9	30	24
—	—	9	3	9	36	9	25	16	40	25
275	1 470	630	2 844	634	4 455	671	2 040	664	6 250	26
8	9	5	19	5	25	5	15	6	20	27
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28
690	304	701	5 500	720	6 860	750	4 306	765	6 146	29
67	671	68	684	101	657	103	340	103	330	30
201	1 571	201	1 845	201	1 452	202	900	207	670	31
6932	48 845	7674	53 874	7866	70 728	8065	38 089	8693	83 929	

kán éppen úgy, „mint az e célra kiválasztott szomszéd községek területein az amerikai ültetések nem a szőlőhegyek magasabb pontjain, hanem a szőlők aljában lettek minden előzetes terv és megállapodás nélkül kiültetve”.¹²⁵ Ez a folyamat ismét napjainkig tartott és a szocialista nagyüzemi gazdaság kialakításával fejeződött be.

Az amerikai alanyra történő oltással alakult ki Tokaj-Hegyalja nagyjából egységes furmint-hárslevelű arculata. A 19. század elején tért hódító és eleinte nem sokra becsült hárslevelű ettől kezdve kapott teljes polgárjogot. A nagyjából központilag előállított oltványok szűrőjén néhány értékes, ke-

vésbé értékes és számos értéktelen régi szőlőfajta eltűnt vagy elenyésző kis területre szorult vissza.

A hegyaljai szőlők döntő többségét — elsősorban az újhelyiek kivételével — soratlanul ültették és ezt a szaporítási módok is elősegítették. A rekonstrukció során a hegyaljai szőlők is sorosakká váltak, ami más művelésmódbeli (kapálás) változásokat is eredményezett.

Tokaj-Hegyalján a filoxéra megjelenéséig csaknem kizárólag kopaszfejre (bagoly-, agyszem) metszettek. Ennek az eljárás módnak még az újratelepítés után is akadtak pártfogói, de már egyre kevesebben.¹²⁶ Nem kívánom itt most a kérdés vitáját részletezni, de a Zemplén Vármegye Gazdasági Egyesülete Szőlészeti Szakosztálya két részre szakadt, az egyik a régi, a másik az új metszési módot javasolta, a kérdésben végül is a Földművelésügyi Minisztérium így foglalt állást: „Értesítem az Egyesületet, hogy a szőlőmetszési műveletek közt, az itten tett kísérletezések szerint, a Tokaj-Hegyalja viszonyainak legjobban megfelel az egyszerű rövidcsapos váltómetszés”.¹²⁷ A régi kopaszfejre történő metszés egyre inkább háttérbe szorult, majd teljesen eltűnt.

Még más technikai változásokat is lehetne megemlíteni, de ezek többsége olyan, hogy azok minden bizonnyal a filoxéra pusztítása nélkül is bekövetkezett volna.

Megemlítem azonban azt, hogy a korábban kialakult borfajták ekkor stabilizálódtak olyan végleges formában, ahogy azokat ma ismerjük. Az *asztali bor*, neve korábban *ordinarium*, a *szamorodni*, mely csak a múlt század első felében alakult ki, igazában csak a filoxéra előtti évtizedekben terjedt el. Az *aszú* puttonnyal történő mérése teljes polgárjogot nyert. Háttérbe szorult a *máslás*, *fordítás*, *lőre* stb.

De nemcsak a termelésben következett be változás, hanem a szőlővel foglalkozó kapások életében és tudásában is. A filoxéra megjelenése utáni évek teljes bizonytalansága a helyi szőlőmunkások jelentős részének vándorbotot adott a kezébe. Egész Galíciától kezdve ide vándorolt szegénység talált itt valamikor munkát. Ezek a helybeliekkel együtt elestek a keresettől és a több, mint egy évtizedes kiesést már a későbbiekben nem lehetett újra kitölteni. A hegyaljai filoxéra ilyen hatásának lemerése azonban most kívül esik vizsgálódásom körén.

A rekonstrukció után a szőlőmunkásoknak sokkal szélesebbkörű ismeretekre volt szükségük. Nemcsak az amerikai alany, az abba történő oltásra gondolok, hanem az ugyanebben az időszakban feltűnő permetezésre és más eljárásokra, amit mind újonnan kellett elsajátítani. Megindult az a folyamat, mely napjainkig tart vagyis a kapásnak szakmunkássá válása.

Az áttekintés arról győzhet meg bennünket, hogy a filoxéra pusztítása rendkívül jelentős cezúra Tokaj-Hegyalja szőlőművelésében. Az újratelepített szőlőkben már olyan új vonások jelentkeztek, melyek kiteljesedésének nem egy alkalommal ma vagyunk szemtanúi.

JEGYZETEK

1. Herman O. 1876. 99—100.; I. még Herman O. 1880.; Herman O. 1887.
2. Borászati Lapok 1887. 51.
3. A *filoxéra* szó görög eredetű: összetett szó. Első tagja *φύλλον*, levél, lomb', a második tagja *ξηρός*, 'száraz, hervadt'. Nemzetközi szó, mely az összes európai nyelvekben ismert, ahol szőlőt termeltek. L. részletesebben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I: 911—912. Bp. 1967. Itt első előfordulása 1882-ből, de a szőlészeti szakirodalom legalább egy évtizeddel korábbról ismeri. A szó írásmódja ma *filoxéra*, de ennek számos változatát használták az elmúlt évszázad alatt.
4. Kozma P. 1964. 222—223.; Hegedüs Á.—Kozma P.—Németh M. 1966. 168—170.; Szilágyi D.—Terjék L. 1972. 83.
5. Gamauf V. 1880. 4.
6. Révai Nagy Lexikona 7: 502. Bp. 1913.
7. Gamauf V. 1880. 3—4.; Herman O. 1880. 14.
8. Gamauf V. 1880. 16—17.; Horváth G. 1881. 9. és sokan mások, legutóbb Szilágyi D.—Terjék L. 1972. 83.
9. Máday I. 1874. 219—220.; I. még Borászati Lapok 1876. 26—29.; Regner, A. 1876. 28—29.
10. Gamauf V. 1880. 6.
11. 17472/1874. és 18331/1874. körrendelet.; Bartal Gy. 1874. 250.
12. Borászati Lapok 1875. 143.
13. Borászati Lapok 1875. 217—218., 243—245. Részletesen közli a filoxéra megakadályozására hozott törvényt is.; Gamauf. 1880. 7.; Herman O. 1887. 6—7.; I. még Hegedüs Á.—Kozma P.—Németh M. 1966. 168.
14. Engelbrecht K. 1897. 520. De meg kell jegyezni, hogy a b) pont alatti területekben már az új telepítések is benne lehetnek.
15. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1885/7715. számhoz. 191. lap. A 7000 kapás létszám azonban a családtagokkal együtt 4—50 000 lelket érintett. Az egykori feljegyzések ezt a számot még ennél is magasabbra teszik: „...ama 38 érdekelt községben a szőlők elpusztításával 60 ezer tősgyökeres magyar ember szájából esik ki a kenyér”. Borászati Lapok 1889. 154.
16. Horváth G. 1881. 2.
17. Mezőgazdasági Lexikon I: 327. Bpest. 1920.
18. SÁL. 171/882.
19. SÁL. 10383/1882.
20. Herman O. 1880. 4—5.
21. SÁL. 31379/879. Feltehető, hogy ide Klosterneuburgból jutott el a filoxéra.
22. SÁL. 262/9112. sz. megyebizottsági határozat alapján készült jegyzőkönyv. 1879. december 9.
23. SÁL. 24936/1883. Ennek ellentmond Miklós Gy. 1893. 135. „Az 1885 óta rohamosan terjedő filloxera a tállyai szőlőhegyeket is megtámadta”. Amit azonban hivatalosan 1886-ban állapítottak meg. Borászati Lapok 1890. 102.
24. SÁL. 10383/1882.
25. SÁL. 15344/1880.
26. SÁL. 262/9112. 1879. december 9.
27. SÁL. 15344/1880.
28. SÁL. 3857/1881. körrendelet.
29. SÁL. 10383. 1882. okt. 10.
30. SÁL. Chyser Kornél 1881. március 27-én kelt levele.
31. Biró Lajos (1856—1931), a híres magyar új-guinea kutató 1880—1886 között Sátoraljaújhelyen élt. 1880-ban miniszteri filoxéra biztos volt, majd hasonló feladatra ajánlották a Bodrogközben.
32. SÁL. 41236/1884.
33. Szilágyi D.—Terjék L. 1972. 82. Ezzel kapcsolatban Szilágyi D. 1974. január 3-án a következőket írta hozzám: „A tállyai hegyközség feljegyzései között találtam 1872 évi utalással, filoxéras feljegyzéseket. Ezen utalásokat még különösen élesen alátámasztotta a golopi kastély levéltári anyagának tanulmányozása, mely a Vay család feljegyzéseit őrizte: „1872 évben áttekintve a tállyai szőlőkbe Sóhalmy (valószínűleg az ősi postás család tagja. Sz. D.) segítségével megállapítottuk, hogy a Dukáton és a Nagyhasznosban szemrontó filoxéras pusztítások vannak”. Ezen begyűjtött adataim birtokában veszem én a filoxérának 1872 évi fellépését”. Úgy látszik azonban e megállapítások későbbben nem igazolódtak vagy sikerült a fertőzést lokalizálni,

- amint az a központi megyei feljegyzésekből kiderül. A kérdés helyi vizsgálatát érdemes lenne külön tovább folytatni.
34. *Lázár I.* 1972. 1258—1259.
 35. SÁL. 10383/1882.
 36. Borászati Lapok 1886. 170—171.
 37. *Kossuth J.* (1905). 189. Erdőhorváti 1884-ben került át Abaújából Zemplénbe. Rá vonatkozó adatokat nem találtam és általában nélkülözni kellett levéltára hiányában Hegyalja abauji részének (Abaújszántó és környéke) filoxérával kapcsolatos feljegyzéseit.
 38. *Dongó Gyárfás G.* 1905. 512. A terület mennyiségét 2—3000 kh-al eltúlozza.
 39. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyve 1885. VI. 25.
 40. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1885/1966. 183. l.; Borászati Lapok 1885. 99.; 108.
 41. SÁL. 41887/1885.; 1. még Zemplén vármegye jegyzőkönyvei 1885/167. 190. l.
 42. *Neiger S.* 1886. 5.
 43. SÁL. 41887/1885.
 44. SÁL. Jegyzőkönyv 1885. VI. 25.; 1. még *Miklós Gy.* 1893. 138.
 45. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1885/166. 183 kk. lap.
 46. SÁL. 36364/1887.
 47. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1886/38. 82. l.
 48. Zemplén. 1887. júl. 10. szám.
 49. Zemplén 1887. nov. 13. szám.
 50. Zemplén 1887. okt. 2.; dec. 25. szám.
 51. Zemplén 1887. okt. 30. szám.
 52. Borászati Lapok 1888. 265.
 53. SÁL. 36801/1887. és melléklet.
 54. Zemplén 1889. jan. 13. szám.
 55. Borászati Lapok 1888. 105.
 56. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1889/289. 189. l.
 57. Zemplén 1889. jún. 24. szám.
 58. *Kossuth J.* (1905). 190.
 59. Zemplén 1890. okt. 19.; okt. 26. szám.
 60. Zemplén 1891. jún. 14. szám.
 61. Zemplén 1891. okt. 25. szám.
 62. Zemplén 1891. nov. 15. szám.
 63. Zemplén 1891. okt. 4., okt. 25. szám. Ezt a betegséget hazánkban 1880-ban Medgyesen észlelték először. 1891-ben végzett országosan hatalmas pusztítást. *Linhart Gy.*—*Mezey Gy.* 1895. 2.
 64. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1893/228. 158 l.; 1893/492. 384. l.
 65. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 156/1892. 115 l.
 66. Zemplén 1889. szept. 22. szám.
 67. *Miklós Gy.* 1893. 138.
 68. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1885/7715. 191 l.
 69. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 33/1890. 29. l.
 70. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1894/39. 40 l.
 71. Zemplén 1902. ápr. 26. szám.
 72. *Sikor J.* 1889. 26. Megjegyzem, hogy *BL.* külön fejezetet nyitott a hazai és külföldi kísérletek ismertetésére.
 73. Zemplén 1889. márc. 24. szám.
 74. Zemplén 1890. dec. 14. szám.
 75. Zemplén 1887. máj. 23. szám. L. még az arzénal kapcsolatban Borászati Lapok 1885. 181—182.
 76. Zemplén 1887. szept. 25. szám.
 77. Zemplén 1886. dec. 5. szám.
 78. Zemplén 1887. máj. 15. szám.
 79. Zemplén 1887. aug. 20. szám.
 80. Zemplén 1900. febr. 11.; júl. 15. szám.
 81. A nagyszámú irodalomból itt most csak a következőket említem meg: *Emich G.* 1880.; *Drucker J.* 1892.; *Szabó Gy.* 1888.; 1. még Borászati Lapok 1885—1890. közötti beszámolóit.
 82. *Gamauf V.* 1880. 30—31.
 83. *Emich G.* 1880. 38.; *Herman O.* 1887. 11—12.
 84. *Gamauf V.* 1880. 25.; *Horváth G.* 1881. 7.; *Drucker J.* 1892. 60—61.

85. Borászati Lapok. 1882. 4.
86. *Gamauf V.* 1880. 24.
87. *Herman O.* 1876. 99—100.
88. *Horváth G.* 1881. 5.; I. még *Kozma P.* 1964. 222—223.
89. Ilyen kísérletek jó eredmények a Bodrogeköz homoktalajú területein. Erről érintőlegesen alább még szólok.
90. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1885/166. 183. l.
91. *Gamauf V.* 1880. 27. Másképpen *Herman O.* 1887. 4.
92. *Horváth G.* 1881. 11.
93. *Horváth G.* 1881. 15.; *Drucker J.* 1892. 60—61.; *Engelbrecht K.* 1897. 516.
94. SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1887/476. 241 l.
95. Zemplén 1889. jan. 13. szám.
96. Zemplén 1889. nov. 3. szám.
97. *Mathiász J.* 1892.
98. *Horváth G.* 1881. 9.
99. *Horváth G.* 1881. 15—16.
100. *Roboz Z.* 1892. 25.
101. *Herman O.* 1887. 6.
102. *Engelbrecht K.* 1897. 516.
103. SÁL. 65809/1886. szám.
104. *Horváth G.* 1887.
105. SÁL. 47820/1882.
106. SÁL. 4767/1886. A raffia használata az 1880-as években kezd meghonosodni.
107. Zemplén 1889. jan. 13. szám.
108. Zemplén 1889. márc. 24. szám.; *Kossuth J.* 1905. 190.
109. Zemplén 1891. márc. 8. szám.
110. Zemplén 1895. febr. 24. szám.; I. még *Kossuth J.* 1905. 190.
111. Zemplén 1897. máj. 16. szám.
112. *Szilágyi D.*—*Terjék L.* 1972. 83—85.
113. Zemplén 1900. máj. 27. szám.
114. *Miklós Gy.* 1893. 133.
115. L. részletesebben *Szilárd F.* 1896. 21.
116. Zemplén vm. jegyzőkönyvei 1887/476. 241 l.
117. *Miklós Gy.* 1893. 131—138.
118. *Kossuth J.* (1905). 190.
119. Zemplén 1897. máj. 16. szám.
120. *Miklós Gy.* 1893. 138.
121. Zemplén 1898. márc. 27. szám.
122. *Hegedüs S.* 1908. 11.
123. *Hegedüs S.* 1908. nyomán. Az 1873. évi adatok *Keleti K.* 1875. 401—403 alapján. Helyre kell igazítanom egy tévedését: Sátoraljaújhelyen nem 104 kh volt a szőlőterület, hanem feltehetően 1004 kh. Így ebben az évben Tokaj-Hegyalja szőlőterülete 900 kh-val több, tehát 12120 kh. Érdemes néhány statisztikai adatot feljegyezni, de ezek egész Zemplén megyére vonatkoznak. Ennek megfelelően 1873-ban 13197 kh, 1886-ban 16767 kh, 1895-ben 2424 kh, 1896-ban 3014 kh szőlőterületet tartottak nyilván. Mindez különösképpen érzékelteti a filoxéra szörnyű pusztítását. Vö.: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp. 1897. 3: 30.
124. Zemplén 1889. jún. 23. szám.
125. *Miklós Gy.* 1893. 137.
126. *Láczay L.* 1899. passim.
127. Zemplén 1898. jún. 26. szám.

IRODALOM

- SÁL. Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár.
 Zemplén. 1870—1879-ig társadalmi és közgazdászati hetilap; 1880—1884-ig társadalmi és szépirodalmi hetilap; 1885— Zemplén vármegye hivatalos közlönye. Sátoraljaújhely.
- Bartal Gy. 1874. *Phylloxera-veszedelem*. Borászati Lapok.
 Borovszky S. I. Dongó Gyárfás G. és Kossuth J.
 Dongó Gyárfás G. 1905. *Az alkotmányos újjászervezés kora. 1867—1905*. In: *Zemplén Vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*. Szerk.: Borovszky S. Budapest
 Drucker J. 1892. *A filloxera-ügy Franciaországban*. Munkács
 Emich G. 1880. *Jelentés a phylloxera-ügy tanulmányozása végett Stájer-, Olasz- és Franciaországban tett útról*. Budapest
 Engelbrecht K. 1897. *Szőlő- és borgazdaság*. In: *Magyarország közgazdasági- és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezeréves kiállítás eredménye*. Budapest
 Gamauf V. 1880. *A phylloxeráról!* Kolozsvár
 Hegedüs Á.—Kozma P.—Németh M. 1966. *A szőlő*. Budapest
 Hegedüs S. 1908. *Királyok boráról, borok királyáról, Tokaji nektárról, folyékony aranyról*. Tokaj
 Herman O. 1876. *Az élősdiség kérdéséhez*. Természettudományi Közlöny. Március.
 Herman O. 1880. *A fillokszéra*. Vészkiáltás a magyar szőlők érdekében. 2. kiad. Budapest
 Herman O. 1887. *A phylloxera ügye tekintettel a Pancsován végrehajtott irtásokra*. Budapest
 Horváth G. 1881. *Védekezés a fillokszéra ellen és az amerikai szőlőfajok*. Budapest
 Horváth G. 1887. *Az amerikai szőlők kérdése*. Zemplén ápr. 24. szám.
 Keleti K. 1875. *Magyarország szőlészeti statistikája. 1860—1873*. Budapest
 Kossuth J. 1905. *Szőlőművelés és gyümölcsstermelés*. In: *Zemplén Vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*. Szerk.: Borovszky S. Budapest
 Kozma P. 1964. *Szőlőtermelés*. I. Budapest
 Kozma P. 1966. I. *Hegedüs Á.—Németh M.*
 Lácza L. 1899. *A metszés kérdése Tokaj-Hegyalja szempontjából*. Sátoraljaújhely.
 Lázár I. 1972. „Tokaj szőlővesszein...” Kortárs 16.
 Linhart Gy.—Mezey Gy. 1895. *Szőlőbetegségek*. Magyar-Óvár.
 Máday I. 1874. *A phylloxera ügyében*. Borászati Lapok.
 Mathiász J. 1892. *A szőlők rohamos pusztulásának okai s az amerikai szőlők jövője Tokaj-Hegyalján*. Zemplén ápr. 3. szám. Ugyanez külön füzetben is: Sátoraljaújhely
 Mezey Gy. I. Linhart Gy. — — —
 Miklós Gy. 1893. *Néhány szó hazai szőlészetünk rekonstrukciójához*. Budapest.
 Neiger S. 1886. *A phylloxera múlt évi terjeszkedése*. Borászati Lapok.
 Németh M. I. Hegedüs Á.—Kozma P. — — —
 Regner A. 1876. *Die Reblaus (Phylloxera vastatrix)*. Wien—Pest—Leipzig
 Roboz Z. 1892. *Az amerikai szőlők s phylloxera elleni védekezés*. Budapest
 Sikor J. 1889. *A filloxera kiirtása*. Győr
 Szabó Gy. 1888. *Miként védekeznek a francziák a filloxera pusztításai ellen*. Budapest
 Szaniszló A. 1880. *Útmutatás a Phylloxera (vastatrix) felismerésére és felkeresésére*. Kolozsvár
 Szilágyi D.—Terjék L. 1972. *A filoxéra megjelenésének századik évfordulójára*. Tudomány és Mezőgazdaság. 6. szám.
 Szilárd F. 1896. *A szőlőművelést és borászatot érdeklő fontosabb törvények*. Borászati Lapok. Milleniumi kötet.
 Terjék L. I. Szilágyi D. — — —

DIE PHYLLOXERA IN TOKAJ-HEGYALJA (Auszug)

Die vernichtende Krankheit der europäischen Weingärten, die *Phylloxera Vastatrix* wurde in den 60-er Jahren des vorigen Jahrhunderts aus Amerika nach Europa eingeschleppt. Nachdem sie in einem grossen Gebiet Europas gewüthet hatte, wurde sie 1872 an der Westgrenze Ungarns, 1875 in Pancsova (heute Jugoslawien) schon auf grösseren Gebieten beobachtet. Von dieser heimtückischen Gefahr wurden 1883 124, 1894 2544 ungarische Ortschaften bzw, deren Weinberge heimgesucht.

Schon vor dem Auftreten der *Phylloxera* wurden in jedem Komitat sogenannte „*Phylloxera-Komitees*“ gegründet, die die Aufgabe hatten, das Auftreten der Gefahr zu verfolgen und der Zentrale zu melden. Die örtliche Kontrolle oblag den Gemeindevorständen und den Distriktskommissaren. Die Beobachtungen wurden dem Komitat gemeldet, die Gesamtergebnisse wurden an das Ministerium für Landwirtschaft weitergeleitet. Wo die *Phylloxera* auftauchte, wurde sofortige Quarantäne verhängt, d. h. von hier durften keine Weinstöcke ausgeführt werden.

In Tokaj-Hegyalja erschien die *Phylloxera* erst 1885, vorwiegend in den südlichen Teilen des Gebietes. Mancherorts wurden die befallenen Weinstöcke vernichtet, dann versuchte man die Erde auszubrennen. In zwei Jahren gab es kaum noch Gebiete in Tokaj-Hegyalja, die von der Krankheit verschont geblieben waren. 1889 war das ganze Anbaugebiet von Tokaj-Hegyalja befallen. In diesem und im folgenden Jahr war die Weinernte in den nicht verseuchten Weinbergen gut und reichlich, damit hatten aber auch die alten Weinberge im Grunde genommen ihren letzten Ertrag gebracht. Die vernichteten Flächen wurden mit Mais und Bohnen bebaut. Die Verheerung wurde durch die gleichzeitig auftretende *Peronospora Viticola* noch vergrössert. Diesen harten Schlag konnten die Weinbauern nur schwer überstehen, besonders wurden aber die Hauer und Winzer betroffen. Viele von ihnen suchten Arbeit in der Industrie, andere wanderten nach Amerika aus.

Beim Erscheinen der *Phylloxera* wurden hier und im Ausland Versuche unternommen, ein wirksames Gegenmittel zu entwickeln, die Bemühungen waren jedoch ohne Erfolg. Die offiziellen Schutzmassnahmen beruhten auf europäischen, vor allen französischen Verfahren. 1. Ausrottung und Ausbrennen blieben ohne entsprechende Erfolge. 2. Ein Überschwemmen des Landes kam nur auf flachen Gebieten in Frage. 3. Der Sandboden erwies sich als immun

der Phylloxera gegenüber, auf andere Böden wurden deshalb Sandschichten gelagert. 4. Mit relativem Erfolg wurde Kohlendisulfid angewendet. 5. Die richtige Methode fand man auch in Tokaj-Hegyalja: Aufpfropfung auf widerstandsfähige amerikanische Substanzen.

Schon am Ende der 1880-er Jahre begann man die edlen und berühmten Tokajer Sorten auf amerikanische Unterlagen zu übertragen. Lange Zeit wurde bezweifelt, ob auf diese Weise Weine gezogen werden können, wie vor dem Befall durch die Phylloxera. 1895 wurden in Sátoraljaújhely von 50 Weinbauern auf amerikanische Methode gezüchtete Weine untersucht, eine grosses Komitee stellte deren gleichwertige Qualität fest.

Der Neuanbau von Weinstöcken begann schon vereinzelt in der zweiten Hälfte der 80-er Jahre. Der Staat unterstützte diese Arbeit mit Steuererlass bzw. -vergünstigung, später mit Anleihen. Besonders nach 1894 nahm diese Arbeit grossen Aufschwung in ganz Tokaj-Hegyalja. Schon 1908 hat man 7000 Katastraljoch mit amerikanischen Reben registriert, beinahe zwei Drittel des früheren Gebietes.

Seine ehemalige Grösse aber hat das Weinanbaugesamt nie mehr erreicht. Im ganzen Land gewann der Weinbau auf immunen Sandgebieten an Bedeutung. In Tokaj-Hegyalja wurden die Weingärten auf den unteren Ausläufern der Berge angelegt, manchmal aber auch auf flachem Gebiet. Dominierende Sorten in den Weinbergen waren der Furmint und der Lindenblättrige. Abweichend von früheren Gepflogenheiten wurden diese Sorten schon in Reihen angebaut. Auch bei der Behandlung der Reben wurden neue Methoden eingeführt. Darüber hinaus stabilisierten sich die Weinsorten — Tischwein, Szamorodni, Aszu — und ihre Herstellung. Dies alles beweist, dass die Phylloxera ein wichtiges Moment im Weinbau von Tokaj-Hegyalja war. In den neu angelegten Weinbergen zeigen sich solche neuen Erscheinungen, deren Vervollkommnung wir von Tag zu Tag verfolgen können.

Iván Balassa

KERESKEDELMI KAPCSOLATOK ÉS HITELVISZONYOK MISKOLCON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

DOBROSSY ISTVÁN

Miskolc gazdasági fejlődésének fő mozgatója, a városi társadalom arculatának alakítója, a tőkefelhalmozódás területe a kereskedelem volt. A 19. század második felétől a kereskedelmi tevékenység és a kereskedelmi tőke a korábbi évtizedeknél fokozottabban játszik szerepet a város kapitalista fejlődésében. Természetesen ennek hatása a környező terület mezőgazdaságában és a falvak társadalmi képének lassú átalakulásában, formálódásában is érzékelhető. A pénzüzetek és a kereskedők egyszemélyi vagy érdekeltségi összefonódása eredményeként a 20. század elején Miskolc az ország egyik pénzpiacának, a főváros számottevő érdekeltségének számított.¹ Borsod megyében, de Miskolcon is a pénzüzetek alapítói földbirtokos-kereskedők, házbirtokosok (háztulajdonosok), vagy kereskedők voltak. A századfordulóig a kereskedők adták a hitelintézetek és bankok bevételeinek, évi forgalmának túlnyomó többségét. A kereskedők egy része (évenként változó számarányban) mint a legnagyobb, legtöbb adót fizető, vagy választott polgár, meghatározó szerepet töltött be a város irányító testületeiben.²

A 20. század elején Miskolc kereskedelmi és pénzügyi élete, a felhalmozódott kereskedelmi tőke szétáramlása vagy bankügyletekben történő kamatoztatása évtizedekkel korábban megindult átalakulás eredménye. Az átalakulás közvetlen mutatója a kereskedők áruösszetételének, a kereskedelem formájának, a kereskedelem szerkezetének a kereskedő rétegnek a megváltozása. Egymással szorosan összefüggő folyamatokról van szó, amelyben a kereskedelem és áruértékesítés színtereinek, az áruértékesítés formáinak megváltozása együtt járt az áruösszetétel, a kínálat bővülésével. Az árukészlet mennyiségének növekedése, minőségi sokrétűvé válása viszont a kereskedelmi formák differenciálódását, új színtereit és a kereskedelem új tartalmát eredményezte. A 17—18. században a kereskedelmet a piaci és vásári színterek mellett a kereskedő legjellegzetesebb figurája, a házaló kereskedő, a feudális állapotok között kialakult regále bérlő italmérő vagy húsmérő, ill. a jelentős (elsősorban Tokajon majd Miskolcon is áthaladó) tranzitszállítások jellemezték. A házaló kereskedő mindent értékesítő tevékenysége és áru mellett fő kereskedelmi cikk az állaton kívül a fűszer, a bor, a gyarmatáru és a textil volt. A jelentősebb kereskedelmi tevékenység, a kapitalista jellegű, tőkét felhalmozó vállalkozások elsősorban a görög kereskedőkhöz kapcsolódik.³ A filoxéra utáni borkereskedelem hanyatlása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a görögök nemcsak a kereskedelemről, hanem lassan a város társadalmi életének irányításából is kiszorulnak.

A 19—20. század fordulójára a miskolci görög családok száma is nagyarányúan csökken. A borkereskedelem lehanyaglása mellett ennek természetesen számos más, évtizedekre visszavezethető okai is voltak.⁴ A görögök helyét a piacok és vásárok szerepének csökkenésével, a kiskereskedelem vagy detailkereskedelem versenyének élesedésével, a fogyasztási szövetkezetek gyorsütemű alakulásával párhuzamosan, a kereskedelem fő irányainak megváltozása mellett veszik át más vállalkozók, elsősorban zsidó kereskedők.⁵

A kereskedelem formáinak változására, a kialakuló egymás elleni harcra évenként utal a Kereskedelmi és Iparkamara évi összegező jelentése. A kereskedelemben fontos szerepet betöltő házalás a 19. század végére „kinőtt azokból a keretekből, amelyeket részére a régi szabályok s gyakorlat kijelölt”, s a házalás indokolatlanul nagy jelentősége a detail kereskedők egyébként is éles versenyét méginkább felfokozta. A nagykereskedelem irányt szab a detailforgalomnak, a fogyasztási szövetkezetek alakítása pedig egyre szűkíti a kiskereskedő megélhetési körét.⁶ A szövetkezetek alapítási ütemét jól érzékelteti, hogy az Iparkamara területén 1899-ben 24 fogyasztási szövetkezet alakult, s ebből 14 Borsod megye területén.⁷ Ugyanebben az időszakban a Kereskedelmi és Iparkamara területén 374 szövetkezet tevékenykedett az alábbi megoszlásban:⁸

2000-nél több házzal rendelkező helyen	16
1500—2000 házzal rendelkező helyen	12
1000—1500 házzal rendelkező helyen	7
500—1000 házzal rendelkező helyen	38
400— 500 házzal rendelkező helyen	26
300— 400 házzal rendelkező helyen	35
200— 300 házzal rendelkező helyen	55
100— 200 házzal rendelkező helyen	110
50— 100 házzal rendelkező helyen	51
50-nél kevesebb házzal rendelkező helyen	24

A fogyasztási szövetkezet, mint a fogyasztók önkéntes egyesülése az áruk közös vásárlására és eladására, a nagykereskedelemmel szemben függő helyzetben van, ugyanakkor a kiskereskedő, ill. a kiskereskedelem hatókörét szűkíti.⁹ A kereskedelemben kiéleződő harcot fokozza a szén, a fa, az anyagüveg és vasárak térhódítása a terménykereskedelemmel szemben. Ez is részbeni összetevője a kereskedelem szerkezetében bekövetkezett változásnak, annak, hogy az árukivitel észak—északnyugati iránya megváltozik, eltolódik a déli, délkeleti területek felé. Az áruértékesítéssel foglalkozó kereskedők arányszámai a következő képet mutatják ebben az időszakban.¹⁰

1. szatócs	509
2. rőfös-végkereskedő	55
3. terménykereskedő	37
4. fűszerkereskedő	36
5. vegyeskereskedő	34
6. kalapkereskedő	27
7. fakereskedő	26
8. vaskereskedő	22

9.	rövidáru kereskedő	20
10—11.	bőrkereskedő	17
10—11.	ruhakereskedő	17
12.	borkereskedő	16
13.	szeszkereskedő	15
14.	kávés	14
15.	lisztkereskedő	12
16—17.	gyapjúkereskedő	11
16—17.	papír- és könyvkereskedő	11
18—19.	cserép- edényárus	10
18—19.	üveg- és porcelánkereskedő	10
20.	Norinbergi divatkeresk.	9
21.	üzérkedő	8
22.	bútorkereskedő	7
23—24.	bank-pénzintézet	6
23—24.	ügynök	6
25—26—27.	faedénykereskedő	5
25—26—27.	kenderárus	5
25—26—27.	posztókereskedő	5
28—29.	köszénkereskedő	4
28—29.	nyersbőr kereskedő	4
30—31.	lókereskedő	3
30—31.	tőzsér	3
32.	kender- és csepűkereskedő	1
33.	viaszkereskedő	—

A statisztika szerint elsősorban Miskolchoz kapcsolódva a szatócsüzletek száma emelkedik ki, és magas a rőfös-végkereskedő, a fűszer-, a termény-, a vegyes-, a kalapkereskedő, valamint a fa- és vaskereskedő üzletek, telepek száma. „A szatócs üzletek száma erősen gyarapodik Miskolczon, p. o. 110—120 körül variál, hasonlóképp a falvokon, hol eddig üzlet alig volt, ma 2—3 szatócsüzlet áll fenn.”¹¹ A szatócsok bírálata, s az ellenük való tiltakozás, határozatok, törvények sürgetése állandó kísérője az évi jelentéseknek. A tiltakozás oka, hogy „hátráltatják az erőteljes, közvetítő jellegű kereskedelmet.”¹² Az átalakulás „... mely a közlekedési eszközök kiépítésével és kibővítésével jár, a központosítás, a lakosság emelkedő nagyobb mozgékonyasága, a túlprodukción, az ezek alapján kiélesedő verseny, a közvetítő kereskedelem ellen irányuló áramlat—alapokai a kedvezőtlen helyzetnek”, s ennek egyik következménye a kereskedelmi és ipari csődök évenként változó, de növekvő száma.¹³ A nagykereskedelem és a szövetkezetek harca állandósult jelensége a 19. század végének. Ezzel párhuzamosan a kereskedelmi tőke felhalmozódását, a nagykereskedők irányító szerepét a szövetkezetek számának további növekedése kíséri. Az Iparkamara jelentése a századfordulón ennek már politikai vetületet is tulajdonít. „A szövetkezetek s az egész akció politikai és retrográd társadalmi törekvések álcája, modern s főként gazdasági jelleget öltvén az a harc, mely másként talán kudarcra végződne. Egybeesnek e törekvések felekezeti áramlatokkal, melyek veszélyes voltát bizonyára fel kell ismerni éppen hazánkban.”¹⁴

A kereskedelemben megnyilvánuló verseny egyik sarkalatos pontja a kapcsolatok kérdése, egyrészt a vásárlókkal, másrészt a pénzügyekkel. A piac biztosításában és az áru értékesítésében „... a készpénz fizetés mindinkább háttérbe szorul, mert a közönség szereti a hitelvásárlást. S a kereskedő, hogy a közönséget megtartsa, kénytelen hitelt nyújtani. Mindez a vadverseny folyománya.”¹⁵ A lakosság vásárlása és a hitel kényszere természetesen nem „szerepet” kérdése. A városi társadalom arculata, a reális kép más. „Sehol ennyi szegénységet, ennyi kétes egzisztenciát, mint itt az alsó néposztályban. Rongyairól lesír a szegénység, s az élet elsorvasztó nyomora. Mennyi koldus az utcákon!” A korzó persze más képet mutat. „Csak ne volna meg minden egyes úri ruhadarabnak a maga bántó ellenértéke a nép rongyaiban.”¹⁶ Ez az időszak, a 19. század 80-as éve a kézműipar haldoklásának, a társadalmi, gazdasági átalakulásoknak, az ellentmondások elmélyülésének szakasza. A gazdaság és tőke oldaláról szemlélődő az átalakulás időszakát az alábbiak szerint látja. „A nagy tőke, a technika folytonos fejlődése, a szélesedő közlekedési hálózat lassú, de biztos méreggel öli a kézműipart, ill. segíti diadalra a gyár- ipart. S a kézműiparos lassanként gyármunkássá szegődik. ... Az egyes gazdasági alanyok, per excellence a kézműiparosból lett gyármunkások, vagy-
 nuk teljes feláldozásával küzdve a hatalmas versenytárs ellen, csak akkor teszik le a fegyvert, midőn az éhség türehtetlenné teszi a helyzetet. Az átalakulás egy elégedetlen negyedik osztályt teremt, amelynek helyzete éppúgy napirendre hozza nálunk idővel a munkáskérdést, mint hozta Európa többi művelt államaiban.”¹⁷ Az átalakulóban levő gazdaság és társadalom, a felhalmozott árukészlet melletti hitelvásárlás, az alacsony munkabékekről, kismennyiségű készpénzforgalomról tanúskodik. A vásárlókon túl a vállalkozókhöz csakúgy kapcsolódik a hitel, ill. hitelszerzés, mint a rendkívül gyors és nagyszámú üzletalapításhoz. Jellemző, hogy a kisebb alapításoknál a saját tőkénél nagyobb szerepet kap a hitel, így az üzletalapítás jobbára nem meglevő tőke, hanem hitelszerzés kérdése. A tőke, ill. a hitel, másrészt a bankok, takarékpénztá-
 rak és hitelezők kapcsolata így válik egyik központi kérdésévé Miskolc 19. század végi gazdasági, társadalmi és politikai életének.

Miskolcon a kereskedelemben felhalmozott tőke a leányvállalatok, a kisebb kihelyezett pénzügyek alapításából következett, elsősorban a bank-
 ügyletekben látta a kamatoztatás lehetőségét.¹⁸ A kisebb, gyorsan megtérülő vállalkozásoktól eltekintve, a tőke ipari behatolása rendkívül lassú, nehéz-
 kes. „Bizonyos konzervatív hajlamoknál fogva nálunk a vállalkozó szellem még most is kevésbé van kifejlődve, s a magán vagy társulati tőkepenzesek csak a legkritikább esetekben hajlandók tőkájukat újonnan keletkezett vállala-
 tokba fektetni. Félnék még mindig a kockázattól, holott bizonyított tény, hogy vállalatainknak aránylag csak igen csekély percentje az, amely nem boldogul, s a többi aránylag igen rövid idő alatt magas osztalékot ad, és a befektetett tőkét megkétszerezheti. Úgyhogy határozottan állítható, hogy Magyarorszá-
 gon ma kedvezőbb tőke elhelyezés másutt, mintha az vállalatokba fektetjük, nem található. És mégis míg a hitelintézetek és takarékpénztárok 4—4 1/2%-nyi kamatot adnak, tőkebetétük folyton évről-évre növekszik, s ennek csak igen csekély része az, mely vállalatokba lesz elhelyezve.”¹⁹ Ezt bizonyítja, hogy a 19. század utolsó harmadában Miskolcon általában évenként egy-két ipari

vállalat települt,²⁰ s ezek is szerény összegű helyi tőkével. A kedvező tőkefel-tételek mellett inkább a meglévő ipartelepek bővülnek és alakulnak át rész-vénytársasági alapon.²¹ A tőke ipari behatolásának körülményességét mutatja, hogy a Kamara területén 1894-ben a nagyipari tőkebefektetés nem haladta meg az 500 000 frt-ot.²² Még élesebb a kép a pénzüintézetek oldaláról szemlélve. A táblázatok szerinti ötéves periódusokból érzékelhető az alap- és tartaléktőke, a betétállomány, a jelzálogkölcsonök és a váltótárca gyors növekedése, de számos következtetés levonására ad alkalmat az évi forgalom összehasonlí-tása is.²³

Miskolci — Takarékpénztár

Össze-hasonlítási év	Alaptőke	Tartaléktőke	Betét összeg	Váltó	Zálog	Évi összes forgalom
1845	15 000	—	51 648,20	8 170	10 014	234 920,32
1850	15 000	—	104 031,80	3 050	12 445	411 549,68
1855	30 000	1 042,19	191 105,94	54 047,14	35 335	1 299 428,45
1860	31 500	3 314,23	447 792,31	288 755,50	38 820	3 031 838,65
1865	31 500	5 819,36	589 195,99	311 630	50 939	2 452 248,40
1870	31 500	10 848,29	1 447 608,57	503 465	83 451	4 689 997
1875	96 000	3 645,80	1 487 627	294 995	102 764	3 235 327,17
1880	96 000	10 117	1 990 675,91	445 618	80 863	10 053 395,81
1890	96 000	30 480,28 14 050,25	2 782 511,29	518 843,13	?	6 221 662,57
1900	192 000	194 573,27 301 480,78	6 940 996,71	2 351 239,17	?	80 373 788,08

Megjegyzés: az értékek 1845—1857 között ezüst pénzben
1860—1890 között osztrák forintban
1900-ban koronában

Miskolci — Hitelintézet

Össze-hasonlítási év	Alaptőke	Tartalék- és különőke	Betét összeg	Váltó	Zálog	Évi összes forgalom
1870	128 000	465,00	323 488,47	205 707,88	51 751,39	2 209 376,12
1875	128 000	6 657,26	715 569,89	337 400,26	87 322,50	3 019 894,47
1880	128 000	10 537,02	947 298,70	509 248,74	47 725,82	4 402 748,08
1885	128 000	13 694,14	1 078 116,62	772 063,15	59 442,88	8 256 773,19
1890	128 000	17 000,22	1 584 275,88	1 050 131,28	53 192,00	11 490 778,73
1895	160 000	20 825,58	1 606 310,65	954 403,04	30 910,00	10 283 053,26
1900	400 000	120 649,94	3 838 928,07	1 798 023,21	77 788,00	20 126 863,30
1905	400 000	133 055,50	4 705 852,29	2 775 375,16	75 174,00	33 335 124,22
1910	600 000	246 479,43	5 378 496,80	3 096 922,53	47 375,00	51 040 933,25

Megjegyzés: az értékek 1870—1895 között osztrák forintban
1900—1910 között koronában

Borsod—Miskolci Hitelbank

Össze- hasonlítási év	Alaptőke	Tartalék- és különtőke	Betét összeg	Váltó	Zálog	Évi összes forgalom
1891	200 000	22 516,50	974 782,96	946 240,53	44 382,00	8 868 025,04
1895	200 000	26 369,32 3 251,55	1 190 318,38	1 206 152,54	35 105,00	12 309 318,38
1900	400 000	64 171,34 74 170,88	3 780 038,24	2 334 376,16	102 509,00	26 553 399,52
1910	1 200 000	1 075 000,00 530 000,00	8 433 465,64	8 315 515,61	9 071 790,00	?

Miskolci — Takarékegylet

Össze- hasonlítási év	Alaptőke	Tartalék- és különtőke	Betét összeg	Váltó	Zálog	Évi összes forgalom
1871	29 000	—	145 497,15	56 125,00	27 583,00	1 116 928,81
1875	122 358,80	4 036,07	132 783,98	101 872,90	33 760,00	2 456 008,24
1880	243 341,60	5 438,39	4 040 990,54	391 192,92	66 053,00	3 393 552,02
1885	250 000	13 834,15 5 000,00	844 068,36	820 628,92	52 496,00	4 475 351,10
1890	250 000	22 790,56 3 000,00	5 411 648,65	1 039 321,01	56 961,00	1 415 567,59
1895	200 000	35 108,63 17 500,00	9 147 806,17	936 302,82	31 726,00	1 992 662,95
1900	400 000	188 472,96	4 440 380,05	1 584 518,81	90 495,00	22 367 673,00

A miskolci pénzüzetek adatait értékelve jelentősnek kell tartani a tőkefelhalmozódás területén az 1890—1900 közötti időszakot. Egy évtized alatt az alaptőke kétszeresére (674 000 frt-ról 1 392 000 frt-ra), a tartaléktőke összege pedig nyolcszorosára (109 837 frt-ról 873 538 frt-ra) növekedett. A betétek összege 10 858 212 frt-ról 19 000 343 frt-ra, a váltótárca 3 554 535 frt-ról 8 068 157 frt-ra, a zálogok összege (a Takarékpénztár kivételével) 154 535 frt-ról 270 784 frt-ra növekedett. Ehhez az évi forgalom több, mint tízszeres emelkedése kapcsolódott (27 996 033 frt-ról 149 421 723 frt-ra). A pénzüzetek évi forgalmáról, a növekedő alap- és tartaléktőkéről, valamint az ipari befektetések viszonylagos lassúságáról arra következtethetünk, hogy a kistételű, gyorsan megtérülő és rizikómentes befektetések uralkodóak. Érezhető az 1870-es évek nagy megrázkódtatásokat okozó eseményeinek hatása is. „A legutóbbi válságnak káros hatása ma, tehát majd tíz évvel bekövetkezése időpontjától számítva, még mindig észlelhető. Nyilatkozása a vállalkozási szellem lanyhaságában, az ipari termelésre kért tőkék drágaságában van, mi ismét annak a jele, hogy nálunk még mindig talál a tőke teljesen biztos, s elég jelentékeny kamatlábat biztosító elhelyezést.”²⁴ Az agrárválság, az 1872. VIII.

tc.-t követő, kisipart megrázkódtató „iparszabadság”, a példa szerint is említett 1873-as „nagy krach”, az 1878-as árvíz, a vasúthálózat továbbépülése, amely Miskolcnak, mint korábbi végpontnak a szerepét megváltoztatta a kereskedelmi és hiteléletben is kialakított egy ún. „alkalmazkodási időszakot”. Az 1880-as években kezdődő fellendülés a századfordulót követően tetőződik, amikor is 5 új bankkal kiegészülve Miskolcon 11-re növekszik a pénzüintézetek száma.

A 19. század közepétől a 19. század végére a felhalmozódó tőke mellett figyelemreméltó személyi kapcsolódások alakulnak ki a kereskedelem és ipar egyes területei, valamint a pénzüintézetek irányítói, vezetői között. A kereskedelmi és banktőke összefonódásának (számos hasonló mellett) tipikus példáját szolgáltatja a Lichtenstein-család pályafutása. Id. Lichtenstein József (1802—1852) 1825-ben vaskereskedést alapított Miskolcon, amely üzletházzá válva, s később fia belépésével Lichtenstein-Fűrész cég néven egyike lett a legforgalmasabb városi üzleteknek. Az 1845-ben alapított Miskolci Takarékpénztár alapító részvényese, igazgatósági tagja, majd 1850—1852 között (haláláig) annak elnöke. Fia Lichtenstein József kereskedő, később jelentős földbirtokot vásárol. Kezdeményezője a Miskolci Hitelintézet alapításának, majd mint annak egyik fő részvényese, elnöke is lesz. Az 1892-ben részvénytársasággá alakuló Miskolci Gőztéglagyárnak hasonlóan elnöke lesz. Élénk politikai tevékenységet végzett, két alkalommal volt Miskolc országgyűlési képviselője, s egyik vezetője volt Miskolcon a királyi városság elnyeréséért folytatott harcnak.²⁵

A Lichtensteinékhez hasonló pályafutások mellett jellemzőbb a hitelintézetek támogatását élvező, hitelre alapozott, majd csődbe jutó ipari és kereskedelmi vállalkozások számának növekedése. A Kereskedelmi és Iparkamara 1890. évi jelentése szerint a miskolci törvényszék területén 1899-ben 26, 1890-ben 17 kereskedelmi csőd volt. (Az ipari vállalatok és a 19. század végének ipari csődjei egy későbbi tanulmány témáját jelenthetik.) A 43 kereskedelmi csődből 1890-re 17-et fejeztek be, amelyből 5 vagyonfelosztással, 8 egyezséggel, 4 pedig vagyonihiány miatt ért véget.²⁶ A csődök okát a kortárs jelentés abban látja, hogy „a kereskedő kénytelen vállalkozni tőke nélkül s pedig annál inkább, mivel a gyárak nem csappant vadversenye, az árucikkek túlprodukcója folytán mintegy késztetik s csábítatják, mert a legmesszebbmenő hitelnyújtásban részesül. S látjuk miként keletkezik az üzlet üzlet után kellő tőke nélkül, holott ma már ki-kij tudja, hogy az eredményes létezését kivívó sikeres versenyhez megfelelő tőke okvetlenül szükséges. Mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a viszonyok az utóbbi évtizedekben gyökeresen megváltoztak s hogy a korábbi fejletlen kereskedelem s versenyhiány vagy csekély verseny mellett lehetett csekély tőkével üzletet alapítani, ezt kedvező konjunktúrák között nagyra tenni, addig ma már a vidéki városi életben is nagyobb tőke kell az egyszerű szatócs üzlethez, mint talán korábban a nagyobb vegyeskereskedéshez. S nem tévesztendő össze a tőke a hitellel, amivel pedig számosan a tőkét pótolni akarják. Tudjuk, hogy a modern kereskedelmi élet hitel nélkül nem lehet el, de azt is tudjuk, hogy az üzlet már megnyitása napjától kezdve a hitelre nem bázírozható.”²⁷ A vállalkozások tőkehiánya, a csődök növekedő számaránya a kereskedők fluktuációját eredményezte. Borsod megye

területén 1892-ben 37, 1894-ben 71, 1902-ben 104 kereskedelmi üzletbeszűntetés volt. Ugyanakkor 1902-ben 174 új kereskedelmi iparengedélyt adtak ki.²⁸

Miskolc kereskedelmi életét és a kialakult kereskedő réteget elemezve eltekintek az átlagos jövedelemmel rendelkező, átlagos módon élő kereskedők bemutatásától, a két szélső pólust teszem vizsgálat tárgyává. A legtöbb jövedelemmel rendelkező, legnagyobb adót fizető kereskedőket, ill. egy csődleltár kapcsán üzletét beszüntető kereskedőt, valamint e két szélső pont közötti személyi összefonódásokat mutatom be. A kereskedőknek a városi és megyei gazdasági-társadalmi élet irányításában betöltött szerepére, a két szféra összefonódására célszerű áttekinteni a legtöbb adót fizetők megyei névjegyzékét, különös tekintettel a kereskedőkre, s ezen túl a miskolci illetőségűekre. A felsorolásban a sorszám melletti szám az érintett személy megyei összesítésben elfoglalt helyét mutatja. A *-gal jelzett személyeknél az adóösszeget kétszeresen számították. Az adatok az 1889 és az 1890-es évekre vonatkoznak.²⁹

A névjegyzék adatait összegezve megállapíthatjuk, hogy 1889-ben a megye 196 legtöbb adót fizető polgára közül 60 fő, az összes 30,6%-a volt miskolci. Tevékenységük és foglalkozásuk alapján a miskolciak között 7 földbirtokos van, s ezek közül 5 egyben ügyvéd is. A házbirtokosként nyilvántartott 11 adófizető közül viszont 4 ügyvéd. Az összes miskolci ügyvéd száma 16, a kereskedők után a legszámtovább csoport. Miskolcon a kereskedelem különböző formáiban, területein 19 kereskedőt nevez meg a lista, s ezek közül 8 tagja az iparkamarának. A névjegyzéken szereplő iparosok száma 7, ebből 5 önálló iparos, kisiparos, nagyobb ipari vállalkozó viszont 2 (gőzmalom és üvegyár). Megjegyzendő, hogy Hercz Zsigmond gépgyáros e jelzett évben mint vaskereskedő szerepel. Megyei összesítésben számszerűen a földbirtokosokat a kereskedők és a házbirtokosok követik, s feltűnően magas az ügyvédek számaránya. A megye különböző falvaiban 81 földbirtokos, 14 földbirtokos és ügyvéd van, tehát a földbirtokosok tényleges száma 95 fő. A házbirtokosok száma 11 fő, s ez mind miskolci, közülük 4 egyben miskolci ügyvéd is. A kereskedők száma a megyében 24 fő, s ezek közül helyben tevékenykedik 19. Ez az arány egyértelműen mutatja a kereskedelem miskolci koncentráltságát. Feltűnő a kereskedelmi és ipari tevékenységtől látszólag független ügyvédek száma. A megyében adófizetése alapján számontartott ügyvédek közül 4 egyben házbirtokos is, továbbá a földbirtokosok közül 14 ügyvéd is, az egyértelműen ügyvédként praktizálók száma 16. Az ügyvédek tehát egyébként is magas jövedelme, közel fele esetben a ház és a földbirtok jövedelmével egészült még ki.

A következő, 1899. évben a megyei bizottsági tagok névjegyzéke összeségében alig mutat változást. A személyi összetétel megegyezése mellett viszont számottevő sorrendi eltérések tapasztalhatók. Az azonosságok miatt a lista közlése helyett célszerű a változások statisztikáját áttekinteni.³⁰ A megyei névjegyzéken 196 fő között 22 kereskedő szerepel, s közülük 15 miskolci. A miskolciak összes száma (valamennyi tevékenységi formát összesítve) 68 fő, az előző évhez képest jelentős a növekedés. Továbbra is legjelentősebb számú a földbirtokosok csoportja, a 13 földbirtokos-ügyvéddel kiegészítve összesen 97 fő. A házbirtokosok ismét teljes egészében miskolciak, a 4 házbirtokos-ügyvéddel kiegészítve összesen 12 fő. Az ügyvédek összes száma 25 fő. A kereskedők és ügyvédek száma minimálisan csökken, a házbirtokosoké és or-

Sorsz.	Lista szám	Név	Foglalkozás	Lakhely	Adóösszeg frt. kr.
1.	5	Xivkovich Emil	földbirtokos	Miskolc	3559,87
2.	9	* Lichtenstein József	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	2903,10
3.	11	* Pollák Mór	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	2540,00
4.	20	* Cziner Jakab	kereskedő, iparkamarai tag	S. Szentpéter	1948,54
5.	35	* Bródi Miksa	kereskedő, iparkamarai tag	S. Szentpéter	1348,30
6.	36	* Horváth Lajos	házbirtokos, ügyv.	Miskolc	1335,22
7.	38	* Dr. Csáthy Szabó István	házbirtokos, jogtudor	Miskolc	1282,46
8.	39	* Vánca Mihály	házbirtokos, ügyv.	Miskolc	1271,78
9.	40	* Radvány István	gőzmalom igazgató, keresk. kam. elnök	Miskolc	1237,10
10.	45	* Soltész Nagy Albert	házbirtokos, ügyv.	Miskolc	1085,56
11.	47	* Schusselka Gusztáv	üveggyáros, iparkamarai tag	Gyertyánvölgy	1065,84
12.	48	* Dr. Szabó Gyula	gyógyszerész, vegytudor	Miskolc	1034,20
13.	52	* Fischer Mór	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	1004,38
14.	55	* Propper Ignác	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	989,20
15.	57	Dick Mór	kereskedő	Miskolc	968,80
16.	58	* Lax Gyula	vállalkozó, iparkamarai tag	Miskolc	952,62
17.	59	* Szeremley Lajos	ügyvéd	Miskolc	928,86
18.	62	* Harangi Gyula	kereskedő, iparkamarai tag	M.kövesd	906,70
19.	64	* Grünfeld Ignác	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	858,90
20.	69	* Mikuleczky István	ügyvéd	Miskolc	811,64
21.	70	* Bay Barnabás	földbirtokos, ügyv.	Miskolc	810,80
22.	71	* Bizony Tamás	földbirtokos, ügyv.	Miskolc	798,64
23.	72	Rott E. M.	földbirtokos	Miskolc	781,70
24.	75	* Dálnoky Nagy Barnabás	kir. közjegyző, ügyvéd	Miskolc	769,28
25.	89	* Kun Kálmán	házbirtokos, ügyv.	Miskolc	704,22
26.	94	* Dr. Ráczy György	gyógyszerész, vegytudor	Miskolc	666,16
27.	97	* Debreczeny Dániel	kereskedő	Miskolc	631,20
28.	100	Spuller József	házbirtokos	Miskolc	621,64
29.	106	Lázár Miksa	kereskedő	Miskolc	583,25

Sorsz.	Lista szám	Név	Foglalkozás	Lakhely	Adóösszeg frt. kr.
30.	107	* Fűrész Ferenc	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	582,00
31.	110	Friedmann Gábor	kereskedő	Miskolc	558,84
32.	111	Silbiger Ármin	kereskedő	Miskolc	551,70
33.	112	Furmin János	házbirtokos	Miskolc	549,33
34.	114	* Ferenczi Bernát	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	543,40
35.	116	Paczauer Mór	vállalkozó	Miskolc	541,21
36.	121	* Dr. Forty Károly	orvos	Miskolc	525,70
37.	127	Soltész János	iparos	Miskolc	505,17
38.	129	* Dr. Markó László	orvos	Miskolc	501,00
39.	130	Friedmann Gyula	kereskedő	Miskolc	499,31
40.	138	Engel Sámuel	kereskedő	Miskolc	472,22
41.	143	Dróth Herman	kereskedő	Bódva	459,69
42.	145	Soltész Nagy Kálmán	földbirtokos, ügyv.	Miskolc	449,10
43.	146	Kohn Jakab	kereskedő	Miskolc	448,20
44.	147	* Jesze István	ügyvéd	Miskolc	442,46
45.	148	* Pollák Jakab	házbirtokos, iparkamarai tag	Miskolc	442,20
46.	156	Smajda János	iparos	Miskolc	429,32
47.	161	* Hercz Zsigmond	kereskedő, iparkamarai tag	Miskolc	423,00
48.	162	* Szücs Sámuel	földbirtokos, ügyv.	Miskolc	420,36
49.	163	* Kun István	földbirtokos, ügyv.	Miskolc	417,60
50.	165	Harangi Vilmos	kereskedő	Miskolc	413,10
51.		* Molnár Elek	ügyvéd	Miskolc	406,48
52.	171	Flór Salamon	kereskedő	Ónod	391,17
53.	173	Róth József	iparos	Miskolc	382,71
54.	173	* Dr. Popper József	orvos	Miskolc	382,20
55.	175	Greuter Antal	házbirtokos	Miskolc	381,34
56.	177	Feyerstein Markus	kereskedő	Miskolc	378,63
57.	178	Schlesinger Izrael	iparos	Miskolc	375,70
58.	179	Friedman Simon	kereskedő	Miskolc	374,01
59.	181	* Kiss Lajos	ügyvéd	Miskolc	368,86
60.	182	* Kovács György	házbirtokos, okl. gazdasz	Miskolc	365,26
61.	183	* Dr. Grósz József	orvos	Miskolc	365,00
62.	185	* Sassy Szabó István	ügyvéd	Miskolc	347,32
63.	190	Steiner Lipót	vállalkozó	Miskolc	341,76
64.	194	Rácz József	házbirtokos	Miskolc	336,92
65.	195	Karner Miklós	vendéglős	Miskolc	336,29
66.	196	Friedman Vilmos	iparos	Miskolc	332,72

vosoké nem változik, a földbirtokosoké nem számottevően növekszik. A kiszámú változást az ipari tevékenység képviselői eredményezik.

A két év adatainak összesítése, miskolci vonatkozásainak kiemelése mutatja, hogy a jelentős évi jövedelemmel rendelkező kereskedők Miskolcon koncentráálódtak, számuk itt a földbirtokosokénál is jelentősebb, s megelőznek minden más réteget. Tőkéjük a legmozgékonyabb, a város gazdasági és társadalmi életében, irányításában jelentőségük meghatározó. Ezt igazolja Miskolc város 100 legtöbb adót fizető polgárának névjegyzéke 1889—1890-ben.³¹

A 125 személy nevét magábfoglaló lista 35 kereskedőt említ, s ez több, mint negyedrésze a legtöbb adót fizető polgároknak. Ez az arány a kereskedelem súlyát, a tőkefelhalmozásban játszott szerepét önmagában bizonyítja. Mindemellett a listán szereplő csaknem valamennyi kereskedő nevével találkozzunk valamelyik miskolci pénzügyi, vagy részvénytársaság részvényeseként. Kevesebben tagjai a *Kereskedelmi és Iparkamara* vezetőségének, vagy valamelyik szakcsoport irányító testületének. A kereskedők közül mindössze 4 kapcsolódik gyári tevékenységhez. Mint kereskedő, s egyben termékáros szerepel Pollák Mór ecetgyáros, Hercz Zsigmond gépgyártulajdonos és gépkereskedő, Koós Soma üveg- és porcelánkereskedő, Leszih Miksa gépgyáros és kereskedő, a többi a kereskedelem hagyományos ágazataiban tevékenykedik. Az utóbbiak közül nem kiemelkedő, de számottevő volt a fával történő kereskedés. A kamarai jelentések szerint Borsodban 1888-ban 26 fakereskedő volt, s a kereskedelem akkori 33 formája között a foglalkozók számát tekintve a fakereskedés a 7. helyen áll. A viszonylag nagy fluktuáció miatt vizsgált időszakunkban a miskolci fakereskedők száma nem ismeretes. Viszont egy fakereskedő csődlettárát teljes iratanyagával őrzi a múzeum helytörténeti adattára. E dokumentációs anyag az üzletvezetésen és árukészleten, a vásárlók által igényelt termékeken túl alkalmas a korszak személyi kötődéseinek vizsgálatára. Az 1889-ben bejelentett 26 csőd egyike volt Hochmann Ignác fakereskedő csődje, amelyről először 1889. okt. 24-én a *Borsod-Miskolczi Értesítő* tájékoztat. „Tegnapelőtt városunk kereskedő és üzleti köreiből lényeges bukások híre terjedt el. Vagyonilag megbuktak ugyanis Weisz Soma terménykereskedő cég, továbbá Weisz József és mint tegnap értesültünk Hochmann Ignác fakereskedő is. A törvényszék a csődöt ellenők elrendelte és csőd gondnokul Bizony Ákos és Lengyel Lajos ügyvédek lettek kinevezve. A miskolczi pénzügyi testületek többé-kevésbé érdekelve vannak ugyan, de nem nagy összegekkel.”³² A csődlettárát 1889. okt. 25-én Dálnoki Nagy Barnabás kir. közjegyző, Bizony Ákos ügyvéd, csődtömeggondnokasága alatt két szakértő tanú segítségével a csődbejutott Szeles utca 17. és 18. számú házában és üzleti helyiségében készítették.³³ A csődlettár megállapítása és a hitelezők számbavétele a bejegyzések szerint október 25-től november 9-ig tartott. A számbavétel a következő csoportosításban történt: I. ingatlan, II. ingóság (a ház alatti pincében, a raktárban, a raktár padon, az irodában, a szabad raktárban, az istállóban, az előszobában, a vendégszobában, a gyermekszobában, a hálószobában és a konyhában). A számbavett ingó és ingatlan vagyon 350 tétel volt, amelyen belül az árukészlet beszerzési ára 13 289,83 ft., az ingóságok értéke 1753,60 ft., a leltárkönyv szerinti követeléseinek összege 29 458,88 ft., a két háztulajdon felerészének összege 9640 ft., a miskolci izraelita új imaházról 380 ft., vala-

Sorsz.	Név	Foglalkozás
1.	Borsod-Miskolczi Gőzmalom	—
2.	Miskolczi Takarékegylet	—
3.	Hítelbank	—
4.	Takarékpénztár	—
5.	Xifkovich Emil	földbirtokos, magánzó
6.	Pásztély János	
7.	Pollák Mór	kereskedő, ecetgyáros
8.	Lichtenstein József	kereskedő (vaskereskedő)
9.	Miskolczi Hítelintézet	—
10.	Dr. Juhász Pál	földbirtokos, vegyész
11.	Dr. Szabó Gyula	gyógyszerész
12.	Magyar Államvasutak	—
13.	Soltész Nagy Albert	házbirtokos, ügyvéd
14.	Váncza Mihály	házbirtokos, ügyvéd
15.	Radvány István	gőzmalom igazgató
16.	Grünfeld Ödön	kereskedő (borkereskedő)
17.	Görög Egyház	—
18.	Horváth Lajos	házbirtokos, ügyvéd
19.	Kohn Jakab	kereskedő
20.	Szeremley Lajos	házbirtokos, ügyvéd
21.	Kohn Lázárné	virilista 1875-től
22.	Rott E. M.	házbirtokos
23.	Feuerstein Márkus	kereskedő
24.	Engel Sámuel	kereskedő (fakeskerkedő)
25.	Silbiger Ármin	kereskedő (posztókereskedés)
26.	Kun Kálmán	házbirtokos
27.	Dr. Csáthy Szabó István	házbirtokos, gyógyszerész
28.	Dr. Rác György	gyógyszerész, patikus
29.	Hercz Zsigmond	gépgyártulajdonos, gépkereskedő
30.	Dálnoky Nagy Barnabás	közjegyző
31.	Dr. Gencsi Soma	ügyvéd
32.	Fürész Ferenc	kereskedő (vaskereskedő, majd fűszerkereskedő)
33.	Furman János	téglagyáros
34.	Lázár Miksa	kereskedő (bőrkereskedő)
35.	Kubacska Istvánné	kereskedő (vaskereskedés)
36.	Fischer Mór	kereskedő (szeszkereskedés)
37.	Debreczeny Dániel	házbirtokos (fűszerkereskedő)
38.	Forster Rezső	nyomdatulajdonos
39.	Dr. Szaffka Dénes	ügyvéd
40.	Forty Károly	orvos
41.	Mádai János	iparos
42.	Reformáta Egyház	—
43.	Dr. Markó László	orvos

Sorsz.	Név	Foglalkozás
44.	Dr. Propper Géza	házbirtokos, jogtudor
45.	Koós Károly	mészáros
46.	Koós Miksa	vírilista 1892-ben
47.	Fortin János	lelkész
48.	özv. Mahr Károlyné	kereskedő (fűszerkereskedő)
49.	Kobek József	
50.	Dr. Bódogh Albert örökösei	
51.	Hercz László	kereskedő
52.	Pollák Jakab	házbirtokos
53.	Soltész János	kereskedő (marhakereskedő)
54.	Grünfeld Ignác	kereskedő (szesznyakereskedő)
55.	Spuller A. József	fűszerkereskedő
56.	Greuter Antal	házbirtokos
57.	Színház Részvénytársaság	—
58.	Breuer Adolf	bérlő
59.	Strausz János	
60.	Kovács György	házbirtokos, magánzó
61.	Kun Bertalan	püspök
62.	Koós Soma	kereskedő (vas, majd üveg- és porcelánkeresk. a B-M-i Hitelb. vezérig.)
63.	Dr. Popper József	orvos
64.	Friedmann Vilmos	kereskedő, (hús-, majd ruha keresk. később virslis)
65.	Róth József	fakereskedő
66.	Friedmann Simon	kereskedő (borkereskedő)
67.	Dr. Grósz József	orvos
68.	Török Vilma	
69.	Gr. Vay Tihamér	magánzó
70.	Fleiszig Eduárd	
71.	Kun Jánosné	
72.	Sassy István	
73.	Friedmann Gábor	kereskedő (ruhakereskedő)
74.	Steiner Leopold	vállalkozó
75.	Grünvald Ede	kereskedő (divatárakereskedő)
76.	Kiss Lajos	ügyvéd
77.	Karner Miklós	
78.	Dr. Reisz József	orvos
79.	Szalay Elekné	
80.	Láczy Józsefné	
81.	Grünfeld Sándor	magánzó
82.	Rác József	házbirtokos
83.	Lachs Gyula	vállalkozó
84.	Leszih Miksa	kereskedő, gépgyáros
85.	Berczy László	kereskedő (fűszer- és vegyeskeresk.)

Sorsz.	Név	Foglalkozás
86.	Sarkadi János	
87.	Ujhelyi Miklós	iparos, mészáros
88.	Dr. Holländer Gusztáv	ügyvéd
89.	Weschler Antal	
90.	Mayer Rezső	gyógyszerész
91.	Kupfer Móricz	kereskedő (vaskereskedő)
92.	Pfíglér Ferenc	kereskedő (üveg- és porcelán kereskedő)
93.	Mahr Pál	kereskedő, földbirtokos
94.	Propper Ignáczné	kereskedő (bőrkereskedő)
95.	Zurich János	iparos (serfőző)
96.	Holtzer György	
97.	Bartányi Károly	tisztartó
98.	Szathmáry Kir. Pálné	kereskedő (gazdasági terménycsarnok)
99.	Bató István	háztulajdonos
100.	Friedmann Gyula	kereskedő

Póttagok

1.	Ráczi Jenő	
2.	Krausz József	kórháztulajdonos
3.	Tordai Sándor	iparos, kovács
4.	Bartányi Gyula	
5.	Mösz Frigyes	birtokos
6.	Rosenthal Vilmos	kereskedő
7.	Roth József	fakereskedő
8.	Bizony Ákos	ügyvéd
9.	Szerényi József	ügyvéd
10.	Késmárki Evang. Liceum	
11.	Id. Csorba János	
12.	Görgei Márton	
13.	Dobrok János	
14.	Robicsék Emánuel	kereskedő (lisztkereskedő)
15.	Friedmann Sámuel	kereskedő
16.	Dr. Kazai Mór	
17.	Petro József	ügyvéd
18.	Halmy Gyula	tanár
19.	Steinfeld Salamon	magánzó
20.	Diamond Joachim	kereskedő (borkereskedő)
21.	Weisz József	
22.	Feiler Mátyás	fürdő
23.	Kohn J. Leopold	kereskedő
24.	Silberstein Mór	kereskedő (papírkereskedő)
25.	Pick Jakab	kereskedő (bútorkereskedő)

mint a Sörház utcai kert értékének felerésze 414,41 frt. értékben összesen 54 936 frt. 72 kr. ténylegesen meglevő értéket eredményezett.

Az összesen túlmenően az ingó vagyon felsorolása a faáru mellett adatokat szolgáltat a kelendő, a korra jellemző és igényelt, fából készült használati cikkekre és eszközökre vonatkozóan. Az ingóságok megnevezésénél 5—185 tételszám alatt különféle minőségű és értékű deszka, faléc, szántó kerék, kocsi kerék, boríték deszka, szapuló, szekéroltal, furik, keréktalp, küllő, nagymennyiségű hálórúd, valamint I. és II. osztályú zsindey van felsorolva. Egy-egy félkész vagy késztermék darabszáma 1—2000 között változik. (A mennyiség tekintetében kivételt képez a zsindey, amelyből 37 200 drb.-ot vettek leltárba). E tételek alatt számbavett anyagféleségek mennyisége tízezres egységekben fejezhető ki.

A ház alatti pincében 186—213 tétel alatt különféle mezőgazdasági és háztartási eszközöket vettek számba, az alábbiak szerint: 1-es dézsa 56 drb., 2-es dézsa 17 drb., 3-as dézsa 15 drb., 4-es dézsa 40 drb., 1-es mosogató 25 drb., 2-es mosogató 32 drb., 3-as mosogató 13 drb., különféle méretű vasalt faveder 411 drb., putton 26 drb., kupa 2 drb., sajtár 9 drb., fül nélküli mosogató 8 drb., nagy tekenő 1 drb., pitli 25 drb., különféle tölgyfa edények 10 drb., különféle tekenők 122 drb., járom, 13 drb., favilla 12 drb., vanna (?) 20 drb., gyuró tábla 5 drb., fa abroncsos veder 7 drb., soroglya 5 drb., fa mozsár 5 drb., kis tonna 2 drb., 214—225 tétel alatt „a raktárban”: kátrány papir 28 csomag, járom 128 drb., lapát 14 drb., zsindeyszeg 384 csomag, gyékénylábtorlő 24 drb., járom 96 drb., lapát 90 drb., lőcs 55 drb., furnirok állványon, 200 drb. somfa, tölgyfa kád 1 drb., hordó karika 500 drb. 226—240 tétel alatt vegyes termékek „a raktár padon”: 170 csomó nyirág, 145 drb. nyir seprő, 125 drb. hadaró, 70 drb. gereblye nyél, 36 drb. gyékény lábtorlő, 1 drb. szalma fonatú karosszék, 1000 db. rózsakaró, 50 db. méhköpi, 120 drb. ágy gyékény, 358 négyzetméter nád, 105 drb. különféle gyékény, 80 drb. szemét kosár, 30 drb. háti kosár, 4 drb. boros kosár, 200 db. különféle méretű nyelek. 241—249. tétel között az iroda bútorzatát vették számba: 1 drb. tűzmentes Poefel-féle pénz szekrény, 1 drb. fényezett íróasztal állvánnyal, 3 drb. álló asztal, 1 drb. asztal 5 székkal, 1 drb. festett nyoszolya, 2 drb. állvány és 1 drb. pipatartó, 1 drb. kis fali tükör, 1 drb. másoló gép, 1 állványon 235 drb. sodronyszeg.

A búzavásáron lévő szabad raktárban 250—293. tétel alatt 5381 drb. tiszai deszka, faragott tölgyfa oszlop, gömbölyű kőrösfa, evező rud, faragott fa, drugár, deszka, lécs, tüzre való favég, bárdolatlan fa, tűzifa, kőrös hasitvány és diófa.

Az istállóban 294—296. tételek: 2 drb. herélt ló, 1 pár lószerszám és 2 drb. vasabroncsos veder. „Az udvaron” 297—302 tételek: 1 drb. zöldre festett teher kocsi, 1 drb. ócska teher kocsi, 1 drb. kis könnyű, Pheton-kocsi, 1 drb. létra, 1 drb. tűzi fecskendő, 1 drb. fenyűfa asztal. „Az előszobában” 303—311. tételek: 1 drb. fényezett ebédlő asztal és 7 szék, 2 drb. függő lámpa, 1 drb. kétajtu, festett ruha szekrény, 1 drb. kis festett könyv szekrény, 1 drb. festett állvány, 12 drb. aranyozott képráma, 12 személyre való porcellán edény, 12 személy részére alpacca evő készlet, 6 személyre való üveg edény.

A vendég szobában 312—318 tétel alatt: 1 drb. rips garnitur 9 darabból,

1 drb. fényezett Salon asztal, 1 drb. aranykeretű fali tükör, 1 drb. Lorenz féle ócska zongora, 1 drb. függő lámpa, 2 drb. virág kosár, 2 drb. porcellán váza makand csokorral, 4 drb. futó szőnyeg és 3 drb. függöny . A „gyermek szobában” 320—330 tétel alatti felsorolásban: 1 drb. fényezett ágy, 1 drb. diófa gyermek ágy, 1 drb. fényezett mosdó szekrény, 2 drb. kétajtójú festett ruha szekrény, 1 drb. szerveta prés, 2 drb. fa szék, 1 drb. fa tartó láda, 1 drb. kis női pipere tükör, 2 drb. alpacca zongora-gyertya tartó, 2 drb. ezüst gyertya tartó, 1 db függő lámpa.

A *háló szobában* 331—339. tétel alatti felsorolásban: 2 drb. fényezett ágy sodrony betéttel, 2 drb. kétajtójú fényezett Schifffon, 1 drb. fekete bőr diván, 1 drb. vas mosdó asztal felszereléssel, 1 drb. Singer féle varró gép, 1 drb. fényezett toilet tükör, 2 drb. Thonet féle nádszék, 2 drb. aranyozott képráma és fali gyertyatartó, 2 drb. kis lábszőnyeg.

A *konyhában* 340—351 tétel közötti felsorolásban: 1 drb. vas cselédágy, 2 drb. fenyűfa konyha asztal, 1 drb. fenyűfa állvány, 2 drb. konyha szék, 1 drb. vizes lóca, 2 drb. vasabroncsos rocska, 15 drb. különféle konyha edények, 1 drb. husórló öntött vasból, 1 drb. kávé örlő, 1 drb. sárga réz mozsár, 6 drb. különféle réz edény, valamint készpénzben 83 frt. 95 kr.

A csődleltár bemutatott, tételes felsorolású része, ennek az árukészlet mennyiségét és milyenségét számba vevő egysége néprajzi vonatkozásban is figyelemreméltó. Hochmann Ignác árukapcsolatai az adósok listáját áttekintve — elsősorban miskolci vonatkozásúak. Nem zárhatjuk ki viszont a szomszédos falvakba történő szállítás, ill. a faluról érkezők vásárlásának lehetőségét. A számbavett árukészlet az igényeket nemcsak Miskolc, hanem a szomszédos területek vonatkozásában is sejteti. Ennek megfelelően elsősorban a paraszti, de a városi háztartásokban, gazdaságokban is használták, jelentős mennyiségben igényelték a különböző dézsákat. A mosogatókat jobbra a városi lakásokban használhatták, a különféle kosarak polgári és paraszti háztartásba egyaránt kerülhettek. Érdekes, az ekkor már ritka használatú kupa, pitli és vanna (?) előfordulása. A számbavett tételek jelentős mennyisége mezőgazdasági jellegű, állattartáshoz és földműveléshez, általában gazdálkodáshoz kapcsolódó eszköz és eszközdarab. Így a járom, amelyet többször is, és nagy tételben vettek számba. Hasonlóan az állattartáshoz kapcsolódik a sajtár és a soroglya. A földművelés, a gabona betakarításának eszközei közül a favilla, lapát, gereblye és eszköznyelek vannak nagy mennyiségben. Az építkezés és tetőfedés vonatkozásában megállapítható a faszindely fontos szerepe.

A lakás különböző egységeiben számba vett bútordarab sem értékében, sem mennyiségében nem utal kiemelkedő, az átlagostól eltérő életmódra, a lakás fényűzést nélkülöző, egyszerű berendezésű.

A csődleltár második része Hochmann Ignác leltárkönyv szerint fennálló követeléseit tartalmazza. Az adósok és a tartozások felsorolása 351—1006 tétel között 624 személyt érint. Ezek elsősorban miskolci és Miskolc környéki iparosok, kereskedők. A tartozások összege 29 458 frt. 88 kr. (az alábbi felsorolásban csak az 50 frt-n felüli adósságokat emelem ki):

Név	Foglalkozás :	Lakóhely	Tartozás összege
Berecz József		Miskolcz	177,12
Ádler Károly	városi főmérnök	Miskolcz	53,99
Bencsik Ignác		Miskolcz	75,00
Maruzsák Károly		Miskolcz	108,34
Dálnoky Nagy Barnabás	városi közjegyző	Miskolcz	69,30
Danuka András		Miskolcz	53,00
Laczkó András és neje		Csaba	65,29
Czeglédy N.		Miskolcz	65,89
Windt István	mérnök	Eger	810,88
Grünfeld Ignác fia		Miskolcz	123,29
Schwarz Ferenc	ecetgyáros	Miskolcz	90,06
Takács János	kőműves	Miskolcz	106,23
Csevényák János		Miskolcz	150,77
Kecskés Károly		Miskolcz	68,00
Deutsch Sámuel	asztalos	Miskolcz	50,67
Keczel N.		Miskolcz	141,26
Gál Pál		Csaba	74,70
Dr. Kovács Gyula	jogász	Miskolcz	55,17
Tékes Lajos		Miskolcz	55,25
Weisz Mózes		Miskolcz	164,37
Lővy Simon		Miskolcz	166,46
Császár János	ács	Miskolcz	166,05
Kis István	építész	S.vámos	59,79
Makó József		Miskolcz	279,65
Schönwald Ábrahám		?	50,00
Dr. Schwarz J.	ügyvéd	Miskolcz	256,85
Zámpory János és neje		Miskolcz	152,73
Kelemen János		?	363,27
Feldman Leopold	kereskedő	Miskolcz	89,01
Hickman Károly	mérnök	Eger	89,25
Bedics Samu		Miskolcz	59,27
Plácsek Lajos		Miskolcz	46,00
Rácz András		Miskolcz	56,49
Temetkezési Egylet		Miskolcz	62,20
Heimlich Adolf		Miskolcz	61,99
Tigerman Mihály		Sz.besenyő	254,22
Harsány Község			212,39
Czakó István		Miskolcz	65,50
Klein Ede	építész	Miskolcz	103,67
Martin Zsigmond		Miskolcz	230,89
Schwarz Mór	pincér	?	56,36
Welk Ferenc		Miskolcz	260,29
Szhrach Tamás		Miskolcz	80,84
Borosivics János		Miskolcz	669,85

Név	Foglalkozás	Lakóhely	Tartozás összege
Schmidt János	muzsikus	Miskolcz	639,94
Vajda István		Miskolcz	223,00
Zachradnyik és neje		Miskolcz	109,78
Arausz Dávid		Miskolcz	73,93
Tokaji István		Miskolcz	287,03
Krausz Helena		Miskolcz	67,00
Strausz Adolf		Miskolcz	495,00
Weisz Jakab fia		Miskolcz	402,84
Kissházi József		S.vámos	69,09
Bereczky Károly		Csaba	169,65
Elizeus János		Miskolcz	145,74
Paulik István		Miskolcz	69,79
Kalassay András		Miskolcz	149,79
Világi Károly		Miskolcz	180,16
Harkányi Frigyes	Új Világ	Miskolcz	147,60
Ipar-tanműhely		Miskolcz	106,71
Tóth Pál	tanár	Miskolcz	58,57
Markus és neje		Miskolcz	75,00
Hevessy János és neje		Miskolcz	182,80
Simon Géza		Miskolcz	78,77
Ferenczy Sándorné		Miskolcz	71,20
Szendrovics Sámuel		Eperjes	74,41
Lövve Adolf		Miskolcz	105,27
Kollár Miklós és neje		Miskolcz	130,86
Falkeinstein Soma	kereskedő	Miskolcz	54,80
Svidenszky Károly		Miskolcz	50,00
Nagy Gábor		Miskolcz	94,79
Szabó Kerekes Kálmán		Miskolcz	150,71
Fodor Endre		Miskolcz	67,75
Schneider Mihály	iparos	Miskolcz	552,86
Patzauer Mór	vállalkozó	Miskolcz	60,27
Istvánkó János és neje		Miskolcz	179,72
Miskolcz város			211,32
Siroki György		Miskolcz	68,75
Malieski	vasutas	Miskolcz	65,23
Kormos András	iparos	Miskolcz	51,90
Bojtár András		Miskolcz	58,91
Keresztesi S.		Miskolcz	140,75
Dr. Gencsi Soma	ügyvéd	Miskolcz	86,03
Schwarz Manó és neje	kereskedő	Miskolcz	50,08
Czeisler S. és neje	földbirtokos M. Nyárad	Miskolcz	394,09
Szilvássy Ferenc	Felső miskolci plébános	Miskolcz	150,40
Pick Jakab	iparos és kereskedő, bútorgyáros	Miskolcz	95,96

Név	Foglalkozás	Lakóhely	Tartozás összege
Szabó János	tanár	Miskolcz	58,14
Báró Vay Béla	vármegyei főispán	A.zsolca	645,30
Gönczy Károly		Miskolcz	153,69
Matesz János		Miskolcz	70,00
Sztrakovics János		Miskolcz	58,93
Drucker Herman		Miskolcz	115,00
Urana József		Miskolcz	63,54
Gescheidt Herman		Putnok	52,50
Spuller A. József	kereskedő	Miskolcz	52,90
Heiduschek és neje		Miskolcz	182,66
Kosusnyik Ignác és neje		Miskolcz	424,30
Moskovics	gépgyáros	Miskolcz	86,94
Hoffman Józsefné		Miskolcz	85,00
Frieber Lipót		Miskolcz	71,84
Csucus Pál		Miskolcz	96,70
Strausz Adolf és neje		Miskolcz	194,70
Melter Gyula	vasutas	Miskolcz	159,14
Hercz Zsigmond	gépgyáros	Miskolcz	170,95
Tökés Lajos		Miskolcz	115,36
Szlavkoczky Mihály		Miskolcz	257,58
Szathmáry József és neje		Miskolcz	235,64
Friedman Leopold	kereskedő	Miskolcz	53,92
Dualovszky	asztalos	Miskolcz	319,00
Rottman Vilmos		Miskolcz	257,57
Zsuppán László		Miskolcz	362,25
Görgey Márton	kereskedő	Miskolcz	306,69
Kolba M. és fia	papírgyáros	D. Győr	473,01
Zsuppán János		Miskolcz	219,61
Gr. Erdődy István		Gyömrő	696,54
Rác Ignác		Miskolcz	66,00
Kemenszky Dániel		Miskolcz	228,49
Chevra Kadischa	kórház	Miskolcz	87,46
Antal Péter		Miskolcz	80,00
Fekete Sándor	asztalos	Miskolcz	527,30
Molnár Bertalan özvegye	aljegyző	Miskolcz	429,70
Kovacsék Dávid		Diósgyőr	298,71
Borosovics János		Miskolcz	506,22
Nagy Elek		Miskolcz	155,37
Róth József		Miskolcz	150,00
Kirner Ede		ismeretlen	119,51
Rakosnyik József		ismeretlen	64,87
Fischer Dávid		Miskolcz	188,50
Siminyák István		Miskolcz	70,00

Az adósok előbbi listáját még kiegészíti 86 olyan személy, amely foglalkozása szerint azonosítható. A lista további részében olyan adósok neveit tartalmazza, akik átlagos vásárlók, átlagos emberek abban a vonatkozásban, hogy a város társadalmi életében ismertebb szerepet nem játszottak, funkciót nem tölthettek be. Foglalkozása, mestersége vagy választott funkciója alapján 106 személyt lehet azonosítani. Hochmann Ignác fakereskedővel ezek szerint üzleti, ill. hitelkapcsolatban állt: 1 kárpitos, 5 molnár, 1 lakatos, 19 asztalos, 4 kocsmáros és vendéglős, 1 órás, 2 bodnár, 11 ács, 2 mészáros, 2 festő, 1 suszter, 1 kőporos, 1 pék, 1 bábsütő, két kőműves, 3 vasutas, 1 levélhordó, 1 vássonfehéritő, 1 kerékgyártó, 1 metsző, 1 szappanos, 1 kéményseprő. A kereskedők közül a kőszén-, a ruha-, a bútór-, és a fűszerkereskedő fordul elő, ugyancsak ide sorolhatók a lóeladással és a szekerezéssel foglalkozók is. A gyáripar képviselői közül 1 enyvgyáros, 4 gépgyáros, 1 üvegyáros és 1 papírgyáros szerepel. Különböző számarányban megtaláljuk a földbirtokost és bérlőt, a tanárt, az építész, a mérnököt, a jegyzőt, a muzsikust, a plébánost, de még a főispánt is. A személyenkénti adósságok nem jelentősek, de jól mutatják Hochmann Ignác széleskörű, a városi társadalom csaknem minden rétegét érintő üzleti kapcsolatait. A személyi kapcsolatokat, kötődéseket jól mutatja, hogy az adósok listáján szerepel Dálnoky Nagy Barnabás közjegyző is, aki a csődleltárat készítette. Figyelemreméltó a vagyoni állapot egészére vonatkozólag, hogy Hochmann Ignác hitelezéseinek összege (29475.84 ft.) nagyobb volt, mint a meglévő árukészlet, az egyéb ingó és ingatlan vagyonainak összege (25477.83 ft.). Az általa biztosított hitelnek így nem volt megfelelő fedezete. A pénzüintézetek felé fokozatosan eladósodott (19.820 ft.), egyéb nagytételű tartozásainak összege, amelyeket személyektől vett fel, meghaladta a 37.000 ft.-t. A Hochmann Ignácnak nyújtott hitelek, ill. hitelkapcsolatok értékelése a Bizony Ákos által készített „Vagyoni állapot kimutatás”-ból történhet:

	Foglalkozás	Lakhely	Követel
1.	Takarékpénztár	Miskolcz	4350,00
2.	Ugyanannak betáblázott fele része		5000,00
3.	Ugyanannak esedékessé vált kamatja		280,00
4.	Hitelintézetnek	Miskolcz	2540,00
5.	Takarékegyletnek	Miskolcz	3750,00
6.	Hitelbanknak	Miskolcz	3900,00
7.	Rott E. M.	házbirtokos	Miskolcz 3448,00
8.	Silbiger Ármin	kereskedő	Miskolcz 4000,00
9.	Silbiger Testv.		Miskolcz 106,55
10.	Rosenthal Vilmos	kereskedő	Miskolcz 1000,00
11.	Grosz Fülöp		Miskolcz 1000,00
12.	Greiter Antal	házbirtokos	Miskolcz 500,00

		Foglalkozás	Lakhely	Követel
13.	Schwarz Herman		Miskolcz	500,00
14.	Neufeld Lipót		Miskolcz	818,49
15.	Kupfer Mór	vaskereskedő	Miskolcz	698,81
16.	Klein Gáspár		Miskolcz	124,00
17.	Pollák Mór	ecetgyáros, kereskedő	Miskolcz	103,62
18.	Altman Adolf		Miskolcz	71,63
19.	Kubacska István	vaskereskedő	Miskolcz	8,86
20.	Rotha Géza		Miskolcz	17,79
21.	Hochmann Miksa	fűszer-, vegyeskereskedő	Miskolcz	1100,00
22.	Negyedik negyed adóhát- rálék megközelítve			25,00
23.	Misk. kri. tvszék. 6290/ 872. sz. végzés folytán (hozomány és hitbér)			9000,00
24.	Böhm József		Budapest	1703,98
25.	Schülcz és Pollák		Budapest	800,00
26.	Brehn János		Budapest	379,59
27.	Kuhinka Gyula		?	2121,13
28.	Teier és Klein		Szolnok	2022,65
29.	Eichner H.	fakereskedő	Bécs	1001,50
30.	Wohl Ede		Bécs	1034,91
31.	Pooer Adolf cég		Bécs	392,81
32.	Zimmermann Sámuel		Nagy Sáros	659,53
33.	Szendrovits Sámuel		Eperjes	188,68
34.	Nendörfer Mór (nagybittsei cég)		Podwieska	357,71
35.	Kügel és Tyroler		?	801,16
36.	Biermann S.		Bártfa	959,53
37.	Donáth és Háás		Troppau	901,47
38.	Schlesinger és Nörberger kassai cég		Iglon	1080,58
39.	Händler Izsák		Bajorvágás	290,75
40.	Nengröschel Mózes		Palotsa	450,00
41.	Nérnberger T. és fiai		Fiume	595,75
42.	Schlesinger Miksa		Kassa	695,21
43.	Goldhammer Leisor		Skole	267,36
44.	Robinson és társa		Mnisek	248,80
45.	Kisák György		Rimabánya	140,00
46.	Kröll Károly		Jolsva	72,04

A „vagyoni állapot kimutatás”-nak két lényeges összetevője van: a miskolci pénzügyintézetektől (Takarékpénztár, Hitelintézet, Hitelbank, Takarékegyület) felvett kölcsön, másrészt a miskolci, budapesti és főleg külföldi kereskedő cégektől és személyektől föltehetőleg áruvásárlás, árucseré során kialakult tartozás. A miskolci és Miskolc-környéki árukapcsolatok mellett előbbi táblázatunk jól érzékelteti Hochmann Ignác jelentős kapcsolatát a miskolci hitelállalattal, valamint üzleti kapcsolatainak sokirányúságát.

Hochmann Ignác csődjére vonatkozó múzeumi dokumentáció adatai, elszámolásai azt mutatják, hogy a fennálló tényleges tartozások összege 57507.90 frt. volt, s ezzel szemben az ingó és ingatlan vagyon, az árukészlet elvi értéke, a behajtható tartozások összege pedig 54396.72 frt. A vagyon és a teher különbségéből 2571.72 frt. vagyonhiány következik. A csőd ezzel szemben a tartozások részbeni kiegyenlítésével az alábbiak szerinti bevételi többlettel zárult le.

Bevétel

1. Leltározott ...	83 f. 95 kr.
2. Eladott árucikkek vételára	2 002 f. 71 kr.
3. Hochmann útján befizetett tartozások	3 502 f. 99 kr.
4. Kezemhez befizetett tartozások	5 396 f. 25 kr.
5. Takarékpénztári kamat	13 f. 26 kr.
Összes bevétel:	11 004 f. 16 kr.

Kiadás

1. Kézbesítőnek	— f. 60 kr.
2. Közjegyzőnek zár alá vétel és leltározásért	60 f. 50 kr.
3. Kézbesítőnek és napszámosoknak	23 f. 40 kr.
4. Csődhirdetmény s posta díjak	21 f. 52 kr.
5. Cselédbérek	70 f.
6. Éjjeliőrnek és egy napszámosnak	4 f. 50 kr.
7. Széna és zab	60 f. 03 kr.
8. Intők nyomozása és szétküldése	19 f. 17 kr.
9. Nyugta bélyegek	1 f. 49 kr.
10. Takarékpénztárnak fizettem	3 013 f. —
11. Hitelintézetnek	2 311 f. 58 kr.
12. Takarékegyület	3 127 f. 50 kr.
Összes kiadás:	8 720 f. 29 kr.
13. Tömeggondnoki díj	300 f. —
összesen:	9 020 f. 29 kr.
melyet levonva a bevételből	11 004 f. 16 kr.
ami bevételi többlet	1 983 f. 87 kr.

A bemutatott kereskedő-csőd a feljegyzések és számadatok szerint egyezséggel ért véget. Egyfelől megmaradt az ingatlan, az árukészlet kis részét értékesítették, Hochmann Ignác által adott hitelek egy részét behajtották, másrészt a kereskedő rendezte tartozásainak egy részét a miskolci pénzügyekkel. Azok a hitelek, amelyek magyarországi vagy külföldi cégekhez, kereskedők-höz kapcsolódtak, továbbra is érintetlenül maradtak. Néhány évvel később ugyan ezen a helyen újabb fakereskedés nyílt, amelynek vezetője és szervezője a korabeli újságok reklámhirdetése szerint Hochmann Ignác fia lett.

Hochmann Ignác tevékenysége és üzleti kapcsolatai szervesen illeszkednek Miskolc 19. századvégi kereskedelmi és pénzügyi életébe. Azt példázza, hogy egy méreteiben, jövedelmében közepesnek nevezhető kereskedés emberi és üzleti kapcsolatai átfogták a város csaknem valamennyi társadalmi rétegét. Ezek a kapcsolatok az ország különböző területeire, de az országhatárokon túlra is kiterjedtek. Egy csődleltár természetesen jellegénél fogva nem alkalmas arra, hogy egy konkrét és kis területen a tőkefelhalmozódást bemutassa. A kapcsolatokat viszont elvezetnek Miskolc társadalmi, gazdasági és pénzügyi életébe, bepillantást engednek abba az időszakba, amikor az 1870-es évek pangása után a kereskedelmi és hitelélet fellendül. A kereskedelem jellege átalakul, a főhalmozott kereskedelmi tőke pedig még nem tud betörni az iparba. A kereskedők és pénzügyesek vezetőinek egyszemélyi kapcsolódása, ill. a kereskedelmi és banktőke összefonódása Miskolc 19. századvégi történetében a gazdasági szférán túl messzemenő társadalmi és politikai következményeket is magában hordoz.

JEGYZETEK

1. A miskolci pénzügyesek száma és alakulása a 19. században a következő képet mutatja: 1845. *Miskolczi Takarékpénztár*; 1867. *Iparsegély Egylet*, 1869-től *Miskolczi Hitelintézet rt.*, amely a századforduló után érdeklődősségre kerül a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettel*; 1869. *Borsod—Miskolczi Hitelbank*, amelynek 1908-ban kibocsájtott 3000 részvénye közül 2000 db-ot a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* vásárol meg; 1871. *Önsegélyző Filléregylet*, a későbbi *Miskolczi Takarékegylet*; 1888. *Osztrák—Magyar Bank miskolci fiókja*; 1893. *Borsodmegyei Takarékpénztár rt.*; 1893. *M. kir. Postatakarékpénztár*. Az ipari szövetkezetek száma 8, a biztosító társaságoké 2. 1912-ben a miskolci bankok száma 11-re növekszik, a hitelszövetkezet száma pedig 3. Lényeges az 1903-ban alapított *Miskolczi Kereskedelmi és Gazdasági Bank rt.*, valamint az 1905-ös alapítású *Miskolczi Népbank*. A kérdéshez általánosan ld. *Gyimesi S.*, 1965. 147. l.
2. Vö. *Gyimesi S.*, 1970. 66. A pénzügyesek és a kereskedők összefonódását jól mutatják a vezérigazgatók, vagy elnökök nevei: *Miskolczi Takarékpénztár* — Lichtenstein József (1850—1852), Furman János (1882—1885), Lichtenstein László (1885-től); *Miskolczi Hitelintézet* — Lichtenstein József; *Borsod—Miskolczi Hitelbank* — Koós Soma; *Miskolczi Takarékegylet* — Radvány István; *Borsodmegyei Takarékpénztár* — Silbiger Ármin; *Miskolczi Kereskedelmi és Gazdasági Bank* — Neuman Adolf, valamennyien egykori kereskedők, vagy a kereskedelemhez kapcsolódók. A kereskedők és a pénzügyesek vezetőinek egyszemélyi kapcsolódásához ld. a korabeli sajtót, amely a megye és a város legnagyobb adófizető polgárait foglalkozásuk feltűntetésével közli: *Borsod—Miskolczi Értesítő* 1884. 40., 1885. 41., 1886. 38., 1887. 42., 1888. 42., 1889. 39., 1890. 42., 1891. 42. A sajtó mellett a bankok és takarékpénztárak évi zárszámadatai közlik a részvénytulajdonosokat. Ld. HOM. HTA. (Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára): 53.2740.1., 53.2741.1., 53.2742.1., 53.2780.1., 53.2781.1., 53.2810.1.
3. A görög kereskedők történetéhez ld. *Komáromy J.*, 1968. 363—390., és uő. 1969. 385—339., *Szendrei J.*, 1911. 806—807.
4. A borkereskedelem hanyatlása és a görögök kereskedelemirányító szerepének megszűnése nem

- egyértelműen kapcsolódik össze. A filoxéra idején a görögökön kívül ugyanis voltak olyan kereskedők a városban, akik évenként több ezer hordó bort vásároltak fel, ill. egy-két emberüket állandóan utaztatták az osztrák tartományokban, Szerbia és Románia területén, mint üzletkötőket. (vö. *Szendrei J.*, 1911. 787.). Miskolc borkereskedelme a századfordulón jelentős, de a lebonyolításában a görögök már nem vesznek részt. A görögök irányító szerepének gyors megszűnésére minden bizonnyal magyarizációt szolgáltattak majd a múzeumban levő, görög kereskedelemmel kapcsolatos anyag feldolgozása.
5. A zsidók miskolci szerepének vizsgálatához és értékeléséhez ld. *Szendrei J.*, 1911. 708—728., *Princz M.*, 1911., *M. Kiss L.*, 1930. 352—378. A kérdés általános megközelítéséhez ld. *Berend T. I.*—*Szuhay M.*, 1973. 143.
 6. vö. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése (továbbiakban: KIJ.), 1901. 1.
 7. KIJ., 1901. 47.
 8. KIJ., 1901. 47.
 9. *G. A. Kozlov—Sz. P. Pervusin*, (ford. *Milutinovics L.*) 1960. 122.
 10. KIJ., 1888. 39—40.
 11. KIJ., 1891. 68.
 12. KIJ., 1891. 22—34.
 13. KIJ., 1894. 161.
 14. KIJ., 1901. 46.
 15. KIJ., 1891. 67.
 16. A Szabadság c. lap 1897. évfolyamában Aristogiton aláírással megjelent cikk részleteinek átvétele (*Gyárfás Á.* 1974. 20—21.).
 17. KIJ., 1882. 1.
 18. A tőke leányvállalatok alapításában történő kamatoztatását mutatja, hogy a Miskolczi Takarékpénztárnak Abaújszántón és Szikszón, a Miskolczi Takarékegyletnek Mezőkövesden és 1888-tól Szerencsen, a Borsod megyei Takarékpénztárnak Mezőcsáton, az Osztrák—Magyar Bank miskolci fiókjának (Eger és Gyöngyös forgalma is ide tartozott) 1902-től Rimaszombaton és Rozsnyón települt leányvállalata.
 19. KIJ., 1894. 91.
 20. Ebben az időszakban az alábbi vállalatokról van szó: 1860. Kohn Salamon első miskolczi gőzmalom (1865-től új malom), 1855. Furman testvérek tégláégetője, 1864. Leszih Miksa gazdasági Gépgyára (1896-ban Szilágyi—Discant veszi meg), 1870. Diósgyőr—Miskolczi Egyesült Téglagyár, 1870. Harisnyakötőgyár, 1870. Szeszgyár, 1867. Koós Miksa—Koós Soma porcelángyára (1893-ban részvénytársaságá alakul, 1893-ban megszűnik), 1871. Vattagyár, 1873. Kesztyűgyár, 1879. Hercz Zsigmond gépgyára (1893-tól Hercz Jenő), 1882. Központi Gáz és Villamosági Rt., 1886. Első Miskolczi Egyesült Szikvízgyár, 1889. Miskolczi Halkonzervgyár, 1890. Mártha Géza reszelőgyára, 1892. Zurich János serfőző gyára, 1889. Hercz Miksa festékgyára. 1894. Kun Lajos vas- réz- bútór és lakatosáru gyára, 1897. Miskolczi Villamosági Rt.
 21. „Minden évben alakul egy-két vállalatunk, amelyek szerény összegű helyi tőkéből alakulnak. Nagyobb vállalatok alapítása azonban ritkaság, . . . s inkább a meglévők vétetnek át és bővítetnek ki újból alakult részvénytársaságok által. Így a miskolci Koós-féle kőedénygyár átvételére és újonnan való felépítésére 130 000 frt. részvénytőkével egy részvénytársaság alakult. A Braun, Rózsa és társai-féle egri lakatosáru gyárat 250 000 frt. tőkével egy részvénytársaság vette át” (KIJ. 1894. 92—93.). 1893-ban a miskolci új gőzmalom építése 40—50 000 frt. tőkebefektetéssel történt (KIJ. 1894. 92.).
 22. A tőkebefektetés évenként jelentős különbséget mutat. Az említett példával szemben, 1893-ban a befektetés elérte a 2 millió frt-ot (KIJ. 1894. 93.).
 23. Az említettekén kívül más, kisebb pénzintézetek is voltak a városban, amelyek statisztikai adataival sajnos nem rendelkezünk. A négy pénzintézetre vonatkozó összesítést és egyéb adatokat ld. még: Borsod—Miskolczi Hitelbank XXII. évi (1891), XXVI. évi (1895), XXXIV. évi (1900) és XLI. évi (1910) záratai (HOM. HTD. 53.2810.1.); Miskolczi Takarékpénztár XLVI. évi (1890), LVI. évi (1900), LXVI. évi (1910) zárszámadásai (HOM. HTD. 53.2781.1.); Miskolczi Takarékegylet XV. évi (1885), XXI. évi (1891), XXV. évi (1895), XXX. évi (1900) évi zárszámadásai (HOM. HTD. 53.2741.1.); valamint a Miskolczi Hitelintézetre vonatkozóan HOM. HTD. 53.2780.1.
 24. KIJ. 1881. 2.
 25. vö. *Lichtenstein J.*, 1908.; *Szendrei J.*, 1911. 285—286., *Thurzó Nagy L.*, 1970. 68—69.
 26. KIJ., 1891. 90.

27. KIJ., 1894. 162—163.
 28. KIJ., 1891. 90—91.
 29. A borsod megyei 196 legtöbb adót fizető bizottsági tagnak 1889. évre az igazoló választmány által összeállított névjegyzéke (*Borsod—Miskolczi Értesítő*, XXII. évf. (1888) 42. szám.
 30. A borsod megyei 196 legtöbb adót fizető bizottsági tagnak 1890. évre az igazoló választmány által jóváhagyott névjegyzéke (*Borsod—Miskolczi Értesítő*, XXIII. évf. (1889) 39. szám.
 31. Közli a *Borsod—Miskolczi Értesítő*, XXIII. évf. (1889) 49. száma
 32. *Borsod—Miskolczi Értesítő*, XXIII. évf. (1889) 43. szám.
 33. HOM. HTA. 74.462.1.

IRODALOM

- Berend T. I.—Szuhay M.*, 1973. A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Budapest *Borsod—Miskolczi Értesítő*, Miskolcz, 1884. (XIX. évf.), 1885. (XIX. évf.), 1886. (XX. évf.), 1887. (XXI. évf.), 1888. (XXII. évf.), 1889. (XXIII. évf.), 1890. (XXIV. évf.), 1891. (XXV. évf.).
A Borsod—Miskolczi Hitelbank XXII. évi zárlata 1891. Miskolcz, 1892.
A Borsod—Miskolczi Hitelbank XXVI. évi zárlata 1895. Miskolcz, 1896.
A Borsod—Miskolczi Hitelbank harminczegyedek 1900. évi üzleti jelentés és zárszámadás. Miskolcz, 1901.
A Borsod—Miskolczi Hitelbank XLI. évi üzleti jelentése és zárszámadása az 1910. évről. Miskolcz 1911.
Gyárfás Á., 1974. Miskolc a századfordulón 1897—1907. Miskolc
Gyimesi S., 1965. Miskolc történetének néhány kérdése a kapitalizmus korában. 1850—1914. Történelmi Évkönyv, I. 145—161. Miskolc
Gyimesi S., 1970. A kapitalizmus kialakulása és fejlődése. In.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára (szerk. *Varga Gáborné*). 41—80. Miskolc.
A miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése. Miskolcz, 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891.
Marjalaki Kiss L., 1930. Miskolc lakosságának összetétele. M. Stat. Közl. 1930. 353—378.
Komáromy J., 1968. Adatok Miskolc XVII—XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VII. 363—390. Miskolc
Komáromy J., 1969. A Pataky—Gerga társasszerződés 1778-ból. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VIII. Miskolc, 1969. 285—340.
Lichtenstein J., 1908. „Miskolcz” kir. városságának története. Miskolcz
Milutinovics L., (ford.) 1960. Közgazdasági Kislexikon. Budapest.
Miskolczi Takarékegyesület XV. évi zárlata, 1885. Miskolcz, 1886.
Miskolczi Takarékegyesület XXI. évi zárszámadása az 1891. évről. Miskolcz, 1892.
Miskolczi Takarékegyesület XXV. évi zárszámadása az 1895. évről. Miskolcz, 1896.
Miskolczi Takarékegyesület XXX. évi zárszámadása az 1900. évről. Miskolcz, 1901.
Miskolczi Takarékpénztár emlékirata negyven éves fennállásáról 1845—1885. Miskolcz, 1885.
Miskolczi Takarékpénztár XLVI. zárszámadása az 1890. évről. Miskolcz, 1891.
Miskolczi Takarékpénztár LVI. zárszámadása 1900. évről. Miskolcz, 1901.
Miskolczi Takarékpénztár 66-ik évi zárszámadása az 1910. üzletéről. Miskolcz, 1911.
Miskolczi Hitelintézet üzleti jelentése az 50. üzletéről, 1867—1917. Miskolcz, 1917.
Princz M., 1911. A miskolczi izr. egyesült ipartársulatnak a lefolyt 75 évről szóló jelentése. Miskolcz.
Szendrei J., 1911. Miskolcz város története és egyetemes helyirata, IV. (Miskolcz város története 1800—1910). 285—286., 708—728., 787—807. Miskolcz.
Thurzó Nagy L., 1970. Miskolci Lexikon VIII (1850—1900). 67—92. Kézirat a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában ltsz.: 70.40.3.

*HANDELSBEZIEHUNGEN UND KREDITVERHÄLTNISSE IN
MISKOLC AM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS*

(Auszug)

Die gesellschaftliche und ökonomische Entwicklung der Stadt Miskolc im 18—19. Jahrhundert basierte auf der Handelskapitalakkumulation. Durch das fortschreitende Eindringen des Handelskapitals in die Industrie entwickelte sich die Stadt im 20. Jahrhundert zum Industriezentrum. Der Handel wurde von griechischen Kaufleuten organisiert und geleitet, die sich im 17. Jahrhundert in der Stadt ansiedelten. Doch bis zur Wende des 19—20. Jahrhunderts wurden die Griechen nicht nur aus der Leitung des Handels verdrängt, sondern sie verloren auch ihre führende Position in der Stadtgesellschaft. Eine neue Schicht übernahm ihre Stelle im Getreide-, Vieh- und Warenhandel.

Der Autor schildert die Entfaltung und Expansion dieser neuen führenden Schicht, die finanziellen Verhältnisse, den Geltungskampf im Handel und das Eindringen der jüdischen Kaufleute. Die vielseitige Handelstätigkeit und Kapitalakkumulation haben Miskolc zu einem wichtigen Geldmarkt des Landes im 20. Jahrhundert gemacht. Die Leitung der Geldinstitute lag in den Händen von Grundbesitzern oder Industrieaktionären. Als Beweis dafür analysiert der Verfasser die Namenslisten der Gross-Steuerzahler.

Die persönlichen Kontakte und Verflechtungen im Handel- und Wirtschaftsleben schildert der Verfasser anhand eines Konkursinventars eines Miskolcer Kaufmann aus dem Jahre 1889. Die Inventur der Immobilien und Mobilien dauerte länger als zwei Wochen, in dieser Zeit wurden fast 400 Posten aufgenommen. Der Wert des Warenbestandes belief sich auf etwa 15 000,— Forint, der Wert der Immobilien und der Schulden gegenüber den Gläubigern auf insgesamt 55 000,— Forint. Der bankrotte Kaufmann war auch an einem Geldinstitut beteiligt. Diesem Umstand war es zu verdanken, dass sich die zeitgenössische Presse mehrmals mit dem Konkurs beschäftigte. Der erste Teil des Inventars registriert etwa 50 000 St verschiedene Holzwaren und Gebrauchsgegenstände. Im zweiten Teil wurden Landwirtschafts- und Haushaltgegenstände zusammengeschrieben. In grossen Mengen erforderliche und gängige Artikel der damaligen Land- und Hauswirtschaft waren: Kübel, Abwaschbecken, beschlagene Bottiche, Humpen, Tröge, Kannen, Mörser, Tragen, Fässer, Joche, Holzgabeln, Dreschflegel, Bienenkörbe, Tretfässer, verschiedene Stiele. Im weiteren Teil des Inventars werden die auf dem Hof, im Haus und im Geschäft gefundenen Gegenstände, Gebrauchsartikel und Möbelstücke detailliert. Dieser Teil des Inventars ist auch in ethnographischer Hinsicht von Bedeutung und wird vom Autor eingehend analysiert.

Der Anhang der Inventurliste enthält die Namen von mehr als 600 Personen, es handelt sich bei ihnen um Kaufleute und Gewerbetreibende aus Miskolc und Umgebung. Ausser ihnen waren fast alle Schichten der damaligen Stadt als Gläubiger oder Schuldner betroffen. Unter den Hanwerkern findet man Müller, Schlosser, Tischler, Gastwirt, Uhrmacher, Fassbinder, Zimmermann, Metzger, Maler, Schuster, Reibsandverkäufer, Blaufärber, Lebküchler, Leinenbleicher, Stecher, Seifensieder und Schornsteinfeger. Unter den Kaufleuten findet man Möbel- und Kleiderhändler, Steinkohlenhändler und Gewürzkrämer, aber auch Fuhrleute und Pferdehändler. Vertreter der Hersteller waren Leim-, Eisen-, Maschinen-, Glas- und Papierfabrikanten. In unterschiedlicher Häufigkeit werden auch Grundbesitzer und Pächter, Lehrer, Baumeister, Ingenieur, Notar, Pfarrer, ja sogar der Obergespan erwähnt. Die persönlichen Schulden sind im einzelnen nicht bedeutend, sie weisen aber auf die ausgedehnten, fast alle Schichten der städtischen Gesellschaft berührenden geschäftlichen Kontakte des Holzhändlers hin. Die persönlichen Beziehungen werden ausgezeichnet durch die Tatsache illustriert, dass selbst der Notar, der das Konkursinventar zusammenstellte, auf der Liste der Schuldner stand.

Der Konkurs endete nicht mit Vermögensaufteilung, sondern mit einem Ausgleich. Ein Beweis dafür, dass die persönlichen Verflechtungen in der damaligen Miskolcer Stadtgesellschaft schnell den Sturz eines Unternehmers herbeiführten, ihn aber noch häufiger vor dem Sturz bewahrten. Auch in diesem Falle wurden nur die geschäftlichen Verbindungen reguliert. Die Verbindungen und Teilhaberschaften des Holzhändlers ausser Landes blieben von allem verschont. Der Inhaber des einige Jahre später am gleichen Platz wiedereröffneten Geschäftes war der Sohn des bankrotten Holzhändlers.

Die aus dem Bankrott aufgedeckten geschäftlichen Verbindungen fügten sich organisch in das stark differenzierte, mit vielen persönlichen Beziehungen durchwobene Leben der Stadt Miskolc zu Ende des 19. Jahrhunderts ein. Die Enthüllung der Verbindungen gewährt einen Einblick in jene geschichtliche Epoche von Miskolc, in der nach der Flaute der 70-er Jahre das Geschäfts- und Kreditleben neuen Aufschwung nahmen.

István Dobrossy

AZ 1918—19-ES FORRADALMAK MISKOLCI ESEMÉNYEI A PLAKÁTOK TÜKRÉBEN

VERES LÁSZLÓ

Az 1960-as évek második felében végzett helytörténeti kutatások és publikációk helyes értékelést nyújtanak az 1918—19-es forradalmak miskolci eseményeiről. Az eredmények összegezése alapján a fő jellemvonások a következő vázlatot adják: A forradalmak fordulópontot, minőségi változást jelentettek Miskolc és Borsod megye munkásmozgalmának fejlődésében. E változás az országos tendenciákkal egyező és eltérő vonások hordozója. Arányukat az események menetében a megye és Miskolc munkásmozgalmának sajátos történeti fejlődése alakította ki.¹ A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság miskolci eseményeiről kialakított kép finomítására egy sajátos segédeszköz felhasználásával nyílik lehetőség, és pedig a forradalmak idején Miskolcon kiadott plakátanyag összefüggéseinek feltárásával.

A plakátok, mint nyomdai termékek az elektromos-tömegkommunikációs eszközök megjelenéséig, a röpiratok és sajtótermékek mellett, a tömeginformálás leghatékonyabb eszközei voltak. Ez a funkció fokozottan érvényesült széles tömegek aktivitását kiváltó társadalmi mozgalmak esetén. Nem véletlen, hogy az 1918—1919-es forradalmi mozgalmak időszakában — mely a magyar történelemben soha nem látott méretű tömegmozgalmakat hozott felszínre — szerepük rendkívül fontossá vált. A plakátok az informálás mellett pszichológiai funkciókat is teljesítettek, mikor az aktuál-politikai célkitűzések a tömeghangulat magas szinten tartását követelték meg.

A miskolci Herman Ottó Múzeum Legújabbkori Történeti Dokumentációjának egyik jelentős gyűjteményegységét alkotja az 1918—1919-es dokumentációs anyag. Közülük helytörténetírásunk szempontjából elsősorban fontos az a 120 darab plakát, melyet Miskolcon nyomtattak és terjesztettek. E nagy számú falragasz egyúttal fejlett nyomdaiparra is utal.

Az 1910-es években tizenegy, összesen 99 munkást foglalkoztató nyomda működött Miskolcon.² A háború gazdasági életet centralizáló hatását a nyomdaiparban is érezte. 1918 derekán a két legjelentősebb miskolci nyomda: a Klein és Ludvig, valamint a Szelényi nyomda *Klein, Ludvig és Szelényi nyomda r.-t.* néven egyesült. Az üzem 42 munkással Magyarország 1261 nyomdája között a huszonegyedik volt, vidéken az egyik legnagyobb.³ Az 1918—19-es események miskolci plakátanyagának túlnyomó részét e „Klein, Ludvig és Szelényi r.-t.” nyomdában állították elő.

Ha a plakátok az információs és pszichológiai funkcióikat teljesítették, akkor egyben a legfontosabb eseményeket is dokumentálják. Hitelességük

hatékonyságuknak bizonyítéka. A plakátok minden esetben az 1918—1919-es forradalmak miskolci eseményeinek kiemelkedő állomásait regisztrálják, s összefüggő képet alkotnak. Tájékoztatnak a miskolci polgári forradalom és proletárhatalom fejlődéséről.

Az első világháború végén felerősödő bel- és külpolitikai problémák Miskolc lakosságának aktivitását is megnövelték. A tömegmozgalmak számára egyedül a Szociáldemokrata Párt nyújtott szervezeti keretet. A polgárságot felkészületlenül találták az események,⁴ vagy meglevő szervezeti keretek közt — a törvényhatósági bizottságot felhasználva — akartak változásokat elérni.⁵ Az 1918 januárjában lezajlott kormánypolitikai fordulat után a *Szociáldemokrata Párt* továbbra is a baloldali polgári pártokkal való szövetség kialakítására törekedett és tömegbefolyását szélesítette.⁶ E törekvések jegyében tartott az SZDP miskolci szervezete 1918. október 21-én nagygyűlést. A gyűlésen Reisinger Ferenc a miskolci szociáldemokraták vezetője a polgárságot vádolta „tunyaságáért, hogy nem reagál a nagy társadalmi kérdésekre”. A Szociáldemokrata Párt október 13-i kongresszusának határozatait ismertették a hallgatósággal, mely tovább növelte a Párt tömegbefolyását Miskolcon.⁷ Az október 20-a körül megjelent plakátok már a hatalom átvételének igényét hirdetik. Jelzik azt a változást, mely október 25-én — a *Magyar Nemzeti Tanács* megalakulásával — elkezdődött.

„Munkások

Döntő harcok ideje jött reánk!

Az országgyűlésen dühöngő nyers erőszak fellázítja vérünket és cselekvésre készítet.

A haza tulajdonosai a grófok és szolgálók veszett kutya módjára rátörték a népjogokért küzdő ellenzéki pártokra. Továbbra is nyomorúságban és jogtalanságban akarják tartani Magyarországot dolgozó munkásnépet, továbbra is ki akarják szipolyozni Magyarországot polgárságát. Hogy ezt elérhessék, az „őrült kappan” Tisza István vezetése mellett magát a törvényt is fel akarják rúgni.

Munkások!

*A grófok forradalmára feleljen a munka forradalma!
Ne tűrjétek az erőszakot. Ne tűrjétek továbbra is a nyomort, a jogtalanságot, az osztályuralmat.*

Készüljétek! Ha elhangzik hívó szavunk, hagyjátok abba a munkát; ki az utcán forradalmi tüntetésekre az egész ország munkásaival egyetemben.

Le a nép elnyomóival!

Pusztuljanak a grófok és szolgálók!

Munkástársak! Csak láncaitokat veszíthetitek, de egy egész világot megnyerhettek!

Legyetek készenlétben!”

(Lásd a függelék 1. számú plakátját. A továbbiakban a függelékben közölt plakátokra zárójeles dőlt számokkal utalunk.)

A politikai események gyors pergése cselekvésre készítette a miskolci polgárságot is. Nem kis szerepe volt ebben a szociáldemokraták szövetségi poli-

tikájának. A miskolci szociáldemokraták szervezkedése és a *Magyar Nemzeti Tanács* megalakulása hatására október 27-én létrejött a *Polgári Radikális Párt* miskolci csoportja. A SzDP és a Polgári Radikális Párt miskolci csoportja közt kialakult kapcsolat előre vetítette a forradalom menetét, jellegét. Ugyanakkor a miskolci polgárság legbefolyásosabb képviselői a törvényhatósági bizottság munkáján keresztül is befolyásolták az események menetét.⁸ A SzDP helyi szervezete és a Polgári Radikális Párt miskolci csoportja október 29-én már közösen szervezett nagygyűlést. Itt bejelentették a Magyar Nemzeti Tanácshoz való csatlakozásukat és követelték, hogy ismerjék el törvényes hatalomnak a Nemzeti Tanácsot.⁹ Másnap pedig a két párt képviselőiből megalakult a Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottsága (2, 1. kép).¹⁰ A Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságának megalakulása után november első napjai-

1. kép: A Magyar Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottságának megalakulásáról tájékoztató plakát

POLGÁRTÁRSÁK!

**A Magyar Nemzeti Tanács
az egész országra nézve átvette
a kormányhatalmat.**

Budapest egész helyőrsége és államrendőrsége nagy lelkesedéssel csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, amely felhívta városunkat is a csatlakozásra.

Megalakult Miskolcson is a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága,
amelyhez csatlakozott a város egész helyőrsége és összes polgársága s a végrehajtó hatalmat a mai napon átvette.

Felszólítjuk a város hazafias és ontudatos lakosságát, hogy a fennálló rendet és a nyugalmat őrizze meg, a Végrehajtó Bizottságot nehéz működésében támogassa, utasításához és rendelkezéséhez mindenben alkalmazkodjék.

Bejelentjük azt is, hogy Borsodvarmegye tisztikara csatlakozott a Magyar Nemzeti Tanácshoz.

**A Magyar Nemzeti Tanács
miskolci végrehajtó bizottsága.**

2. kép. Miskolc lakossága csatlakozott a Magyar Nemzeti Tanácshoz

ban a polgári demokratikus forradalom más hatalmi szervei is kialakultak,¹¹ s a város lakossága nevében a Magyar Nemzeti Tanácshoz csatlakoztak (3, 2. kép). A hatalom átvételével és szerveinek kiépülésével a Nemzeti Tanács lezártnak tekintette a forradalmat. A végrehajtó bizottság november 1-i ülésén már a hatalom stabilizálásának kérdésével foglalkoztak.¹² A stabilizálási törekvések két fő vonalon érvényesültek, melyek hatása jól tükröződik a falragaszokon is.

November első napjaiban a személy- és vagyonbiztonság, valamint a közrend megteremtésére irányultak az intézkedések. November 1-én az ipartestület elnöksége felhívással fordult tagjaihoz: — „Miután a vagyon- és közbiztonság az ipartestület tagjai előtt nem lehet közömbös” —, hogy testületileg támogassák a Nemzeti Tanács törekvéseit (4). Ezt követően az iparosok és kereskedők *A Magyar Nemzeti Tanács védelme alatt állunk!* feliratú plakátokat ragasztottak

fel házuk falaira (11). A Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága rendeletben tiltotta meg a szeszes italok árusítását és fogyasztását (7). A gyermekek rendezetlenségéért a szülőket tette felelőssé (6). Ezek az intézkedések azonban mellékes kérdések voltak a közrend biztosítása szempontjából. Súlyosabb problémát jelentettek a hazatért, kóborló katonatömegek. A Nemzeti Tanács a katonák leszerelésére (13), eltávolítására törekedett (9). Felhívást intéztek a város lakosságához, hogy szüneteltessék az utazást a katonák elszállítása érdekében (5). Ezek az intézkedések azonban nem bizonyultak hatékonyak. Számtalan, a katonák által elkövetett betörés, a pályaudvari posta és katonai raktárak kifosztása tanúskodik erről.¹³ Szintén a közrend labilitására utal: „hogyan esetleges támadásokból származó veszélyekre a közönséget a gyári gőzkürt megszólaltatásával fogjuk figyelmeztetni. A JEL: egy hosszú jelzés után egy, kettő, három vagy négy rövid jelzés, mely utóbbiak a veszélyeztetett hely irányát jelzik.”¹⁴ A rend és a közbiztonság megteremtésének hatékonyabb eszközében a polgárőrség megteremtését látták. E törekvésben kettős cél nyilvánult meg. A közrend biztosítására irányuló intézkedéseket karhatalmi erővel tették volna hatékonyabbá és a már leszerelt katonaság egy részét központi irányítás alatt szervezeti egységbe tömörítették volna (12, 15). A polgárőrség önmagában sem felszereltségében, sem létszámában nem jelentett stabilizáló erőt. A probléma megoldását a hadügyminiszter november 4-i rendelete alapján felállított nemzetőrség jelentette (17, 3. kép). A Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságának törekvése és a városi polgárság érdeke találkozott akkor, mikor a nemzetőrséget rövid időn belül — négy nap alatt — Reisinger Ferenc és Rimóczy József vezetésével felállították. A november 9-re felállított nemzetőrség egy gyalogsági zászlóaljból állott, mely négy századra tagolódott. A 40—50 fős századok mellett a zászlóalj keretébe tartozott még egy 70 fős tartalék szakasz, egy 8 fős géppuskás osztag és egy 42 fős lovasosoztag. A nemzetőrszászlóalj nyolc tiszttel együtt pontosan 1000 fős volt.¹⁵ A nemzetőrség szervezetileg a rendőrség keretébe tartozott (29). A miskolci nemzetőrség hatékonyságával tekintélyt szerzett egész Észak-magyarországon. A környező falvak: Sajóbáony, Harkány, Sajószöged, de távolabbi városok, így Hatvan is nemegyszer a miskolci nemzetőrség segítségét vették igénybe.¹⁶

A november eleji forradalmi fellendülés után a Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottságának működése egyre inkább háttérbe szorult. A végrehajtó hatalom helyett csupán ellenőrző funkciót látott el.¹⁷ Ez a funkcióváltás a plakátokon keresztül is kimutatható. November első napjaiban a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága, a *Katonatanács* és a *Munkástanács* képviselői adták ki a plakátokat. Nem csupán a tömegek tájékoztatására törekedtek, hanem mozgósítottak, felsorakoztattak céljaik elérése érdekében. November második felében az irányítás a városi szervek kezébe került. Különösen a polgármester, dr. Szentpáli István szerepe vált meghatározóvá. Igaz, hogy Szentpáli a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságának is elnöke volt, de tevékenysége nem volt összhangban a forradalom továbbvitelének lehetőségével. Mindenkor a város szervezeti szabályrendeletben lefektetett „a polgármester jogai és kötelességei” című fejezet paragrafusai érvényesültek cselekedeteiben.¹⁸

A polgári forradalom hatalmi szervezetének háttérbe szorulása a gazdasági problémák előtérbe kerülésével egyidejű. A polgári forradalom égető problémái

Kiáltvány!

Munkások! Polgárok!

A Magyar Hadügyminiszter elrendelte

a nemzetőrség felállítását.

Ez a nemzetőrség lesz hivatva városunk biztonságát megőrizni. A nemzetőrség jelentkező tagjaival *zart osztályok* képez és annak tagjai semmi mással nem foglalkozhatnak.

A nemzeti kincstár terhére a közemberek napi 30 kor, tisztjei 40 korona napidíjat és élelmezést kapnak, elhelyezést pedig a kijelölendő nemzetőrségi laktanyában nyernek.

A jelentkezés holnap 1918 nov. 5-en reggel 8 orakor kezdődik a városháza közgyűlési termében. A felvételt a sorozást a nemzetőrség parancsnokai **Dr. Rimóczy József** főkapitány és **Reisinger Ferenc** vezérek. Felhívunk minden katonaviselt munkást és polgárt, hogy a megjelölt helyen napenként reggeli 8 órától felvételre személyazonosságát és katonaváltói igazoló irataival jelentkezzenek.

A nemzetőri szolgálat 6 hónapig kötelező!

Miskolc, 1918. évi november hó 4-én.

A Magyar Nemzeti Tanács miskolczi végrehajtó bizottságának megbízásából:

Dr. Rimóczy József **Reisinger Ferenc**

nemzetőrpárncsnok nemzetőrpárncsnok

3. kép. A nemzetőrség felállítását elrendelő plakát

alapvetően a rendkívül rossz gazdasági helyzetben gyökereztek. A termelés csökkenése, a nyersanyag- és áruhiány létében veszélyeztette a forradalom vívmányait. November első napjainak felhívásai már a termelés megindítását is sürgetik. „Munkások! A diadalmasan kivívott nemzeti újjászületés eredményét csak úgy tudjuk biztosítani, ha a gépek nem állnak meg, ha a munkáskézből a kalapács nem hull ki. A munka felvétele biztosítani fogja a nyugalmat, a békét! Hazafias érzelmekkel kérünk Benneteket, hogy foglaljátok el helyeiteket s különösen pótoljátok a munkaerőt azon a helyen, ahol eddig katonák dolgoztak” (21). A munkaerő biztosítására hatósági munkaközvetítőket állítottak fel, melyek a közvetítést teljesen ingyen végezték (14). Dr. Szentpáli István polgármester a Pénzügyi- és Gazdasági Szakbizottság 1919. január 21-i ülésén a rendkívül rossz gazdasági helyzet ellenére kedvezőnek tünteti fel Miskolc helyzetét. „Nemcsak Magyarország, hanem a háborús államoknak úgyszólván

ván bármelyik városa elé” helyezhető Miskolc. Állítását azzal indokolta, hogy „jelentős szegényügyi akciókra” került sor, s erre a gyermeksegélyezéssel együtt 600 000 koronát költöttek a költségvetésen felül. A pénzügyi fedezetre csak 66%-os pótdadót vetettek ki, míg Debrecenben 159%-os volt a pótdadó.¹⁹ Bizonyos kedvező helyzet kétségtelenül tapasztalható a miskolci gazdasági helyzetben. Az élelmiszer fejadagokat összehasonlítva az országos átlaggal, a miskolci lakosság viszonylag kedvező ellátottságáról kapunk képet. 1918-ban az országos átlagot tekintve a liszt fejadag egy hónapra 210 gramm volt.²⁰ Miskolcon ugyanakkor 310 gramm.²¹ 1919 januárjában, ha a nehéz téli hónapokat is figyelembe vesszük, az élelmiszerellátásban kedvező volt a helyzet. Az egy főre jutó élelmiszerfejadag 7,44 dkg liszt, melyből 1 kg nullás liszt, 1,44 kg főző liszt, 3 kg búzakenyér és 2 kg rozs-kenyérliszt volt. Ezen kívül 40 dkg bab, 40 dkg lencse, 20 dkg borsó, 75 dkg cukor, 12,5 dkg szappan, két hónapra 10 kg burgonya. Kiegészítésképpen a fejadaghoz tartozott még 5 dkg hús öt alkalommal és ötször 8 dkg zsir.²² Fontos intézkedéseket tettek a gazdasági helyzet javítására. A sertések levágását engedélyhez kötötték (34). Az élelmiszerjegyek hasznosságának nagy figyelmet szenteltek (19). A pénzügyi helyzet nagymértékben veszélyeztette az elért eredményeket. Már november elején bankjegyhiány lépett fel. Szentpáli táviratban kért segítséget.²³ Az aprópénz hiány áremelkedéshez vezetett, a kiszolgálást akadályozta (43). A szükségpénz bevezetése sem oldotta meg a pénzügyi zavarokat. 1918 végére az infláció eddig nem tapasztalt méreteket öltött. Az 1915-ös árszínvonalat 100-nak tekintve 1918 végére az árindex 600-ra emelkedett.²⁴ A pénzügyi zavarok megszüntetésére az adótarozások befizetését sürgették (20), és a házbérijövedelmek egy részét az adóalap kiegészítésére használták fel (28). Az áruhiány következtében fellépő spekulációt ármaximálással csökkentették (54). A pénzügyi helyzet stabilizálási folyamatát a polgári forradalom időszakában a bankjegyek lebélyegzésével zárták (63).

A gazdasági jellegű intézkedések sorában külön csoportot alkotnak a ruházati cikkekkel foglalkozó plakátok. Nagy problémát jelentett a hazatérő katonaság ellátása. November elején még a lakosság jóindulatára hivatkozva kérték a felesleges ruházati cikkek beszolgáltatását (31). November 22-én már kötelezővé tették a felesleges ruházati cikkek beszolgáltatását (39). Ezek az intézkedések nem bizonyultak hatékonyak. Később lehetővé tették az átalakított katonai ruházat viselését (40).

A polgári demokratikus forradalom stabilizálási időszakának legjelentősebb politikai mozzanatát a polgárság egyre fokozódó aktivitása jelentette. Bár ezek a mozgalmak az SzDP törekvéseivel rokonnak nyilvánítják célkitűzéseiket, de januárra mégis az ellenforradalmi szervezkedés lehetőségét teremtették meg. November 21-én az önálló kisiparosok a Kisiparosok Szabadszervezetének megalakítását határozták el. Programjukban az árukészletek szétosztására törekedtek.²⁵ November 26-án a miskolci pénzintézetek képviselői beléptek a *Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségébe*.²⁶ December 5-én pedig a légyjelentősebb miskolci kereskedők elhatározták, hogy autonóm tagként belépnek a kisiparosok és kiskereskedők szervezetébe.²⁷ A polgárság a szociáldemokraták befolyását azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságának üléseit távolmaradásával bojkottálta. A Tanács december 2-i ülésén Reisinger kijelentette: „ügy látszik,

mintha az első ijedtség után a munkássággal szemben külön útra térne” a polgárság.²⁸ Decemberben kétségtelenül a legjelentősebb esemény a kommunista párt megalakulása, mely minőségileg új perspektívákat nyújtott az elégedetlenkedő tömegek számára.²⁹ A szociáldemokratákra kétoldali nyomás nehezedett. Jobbról a polgárság egyre erősödő törekvései jelentettek veszélyt, míg a másik oldalon a kommunisták. Azonban a SzDP a fő polémiát a kommunistákkal szemben fejtette ki.³⁰ Ezek a politikai küzdelmek a plakátanyag adatain keresztül nem érzékelhetők. Pontosan csak az rögzíthető, hogy március 20-ára a politikai küzdelmek lezáródtak megyénkben is. A város vezetése mellett a megye vezetése is a proletariátus kezébe került. Ezek a változások akkor váltak igazán lényegessé, mikor március 21-én a Tanácsköztársaságot kikiáltották.³¹

A Tanácsköztársaság kikiáltásával bekövetkezett változások a plakátok hangnemén keresztül is fokozottan érvényesültek. A polgári forradalom idő-

Borsodmegye és Miskolcz város dolgozó népéhez!

Munkások! Katonák! Földműves parasztságnyá!

Ma éjjel Magyarország tanácsköztársasággá alakult. Ebben a munkában a proletariátus két pártja: a szociáldemokrata és kommunista pártok, amelyek ugyanegy cél elérésére törekedtek, különböző utakon és különböző gyorsasággal, egyesültek, hogy a proletariátus társadalmi teljes erővel építhessék ki.

Minden proletár kötelessége, hogy ezt a tanácsköztársaságot, amelyben minden hatalom a dolgozó munkásságé, ha kell fegyverrel, addig pedig és elsősorban munkájával támogassa.

Mindenki maradjon a helyén és végezze a rendszerelt munkáját határozott odaadással, meri mástól fogva nem a kapitalistáknak, de magának dolgoznak.

Az életben biztosítsa meg a legjelentősebb birtok, az a hely mind-nyitjának dolgozása. Az ipari munkásság műhelyében, a mezőgazdasági munkásságban a földön dolgozva határozott erővel, meri a mástól és a föld mástól fogva azt, aki dolgozik.

A tanács birtokra minden proletár fogva az és legelő házi a munkáján munkásságának, amely a proletariátusok védelmére és a kapitalizmus ellenére állnak.

Minden hivatalnok és hivatalnok maradjon a helyén. Csak az tarthat számat a proletariátusnak további ellátására és védelmére, aki munkáját fennakadás nélkül elvégzi.

A polgárságot felszólítjuk, hogy nyugodtan viselkedjenek, semmi sem lehet az segítségül a tanács végrehajtó közegeinek, mert a tanács csak így biztosíthatja a polgárságot, hogy semmi kártódása nem lesz. A proletariátusnak nem érdek és nem célja a polgárság megátadása mindaddig, amíg a polgárság ellenállást nem tanúsít.

Az egész ország területére elterjedt van hirdetés. A végrehajtó birtokot a forradalmi proletariátus kapott. Fegyverrel, kezük, segítségük, munkájuk, ruhák, ipari munkák utánadékos megrendelés, életmódjukat és a munkájukat követni lehetetlen.

Azokon a helyeken, ahol a munkás és paraszttanácsok még nem alakultak meg, ezek a pártiszervezetek és földmunkáscsoportok által azonnal megalakítandó. Az így alakult tanácsok a központi tanács utasításait mindenben követni tartoznak.

Grosmann Elemér Palya Ános Góder Ferenc Rabinger Ferenc
szablatosok

Kész. László G. Szabó I. I. Budapest

4. kép. A magyar Tanácsköztársaság megalakulásáról tájékoztató plakát, mely Miskolc és Borsod megye lakosságát felszólítja a Tanácsköztársaság támogatására

szaka alatt a plakátok túlnyomó részét a törvényhatósági bizottság adta ki, többnyire Szentpáli polgármester aláírásával. Március 21 után Szentpáli neve ritkábban szerepelt a plakátokon. A cseh megszállás időtartamától eltekintve a népbiztosok a plakátok aláírói elsősorban. Ezek a jelenségek konkrét tényekre utalnak, a régi városi közigazgatási szervek háttérbe szorulására, a proletárhatalom szerveinek kiépülésére, hatékonyságára.

A Tanácsköztársaság kikiáltása tényé tette a két miskolci munkáspárt, a Szociáldemokrata Párt és a kommunisták szervezetének egyesülését. Bár a tiszta proletárhatalom kiépítése sok kívánnivalót hagyott maga után e kérdésben is, de a két párt egyesülése a forradalmi változás alapját jelentette. A szociáldemokraták befolyása alatt álló *Reggeli Hírlap* a miskolci változások sajátos jellegére utal akkor, mikor a két munkáspárt találkozását az „entente” hatásának tulajdonítja.³² Nem forradalmi változásról beszéltek, pedig nem az országos jelenségek hatására játszódtak le a változások, hanem a konkrét megyei események is a forradalom permanens voltát bizonyították.³³

A népbiztosok, Groszmann, Reisinger, Szeder és Pelyhe aláírásával felhívást intéztek „Borsod megye és Miskolcz város dolgozó népéhez”, melyben a Tanácsköztársaság támogatására szólították fel a lakosságot (64. 4.kép). Hirdetményben ismertették a statárium rendeletet (66). Március 23-án „egész nap folynak a jelentkezések a hűségeskü letételére. A város épületein vörös lobogókat lenget a tavaszi szél”.³⁴ A *Forradalmi Kormányzótanács* utasítására a város és a megye vezetését 3—3 tagú *Direktóriumra* bízta.³⁵ Ugyanakkor a városi tanács Szentpáli polgármester vezetésével a „continuitás érdekében” fennmaradási szándékát nyilvánította ki.³⁶

A cseh megszállásig terjedő időszak rendkívül fontos intézkedések végrehajtását követelte volna meg. Ennek ellenére nagyon kevés intézkedéseket tartalmazó plakát látott napvilágot. Más információs eszközök kerültek előtérbe. A helyi sajtó közölte a felhívásokat, rendeleteket, s a könnyen terjeszthető röplapok a hírközlés hatékonyabb eszközünek nyilvánultak. Másrészt a forradalom hatalmi szerveinek kiépítési problémái elvonták a figyelmet a lakosságot közvetlenül érintő kérdések aktualizálásától. Kétségtelen, hogy óriási erőfeszítéseket tettek az ipari üzemek szocializálására,³⁷ a közellátás zavartalan biztosítására,³⁸ de ezeket a központi irányítás szintjén végezték. A rossz értelemben vett diktatúra jelei mutatkoztak, s ezt a párt feloszlására irányuló törekvések is bizonyítják.³⁹

Érdekes összehasonlításra ad alkalmat a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság kezdeti időszakában megjelent plakátok számának összehasonlítása. 1918 október végén és november elején 24 plakát látott napvilágot. A miskolci Tanácsköztársaság első szakaszában a cseh megszállásig csak 5 plakát jelent meg. Ekkor elsősorban nem a Miskolcon nyomtatott plakátok informálták a lakosságot a változásokról, hanem a központilag terjesztettek. A polgári forradalom kezdetén a plakátok a tömeghangulat süllyesztésére törekedtek, míg a Tanácsköztársaság kezdetén a tömeghangulat magas szinten való tartását biztosították. Ekkor nem tapasztalható a stabilizálás törekvése, a rend a „ne bánts d a másét” felszólítások szerepeltetése. Míg a polgári forradalom plakátjai a hazafias kötelességre hivatkozva felhívásaik betartását kérik, addig a Tanácsköztársaság plakátjai elrendeltek, parancsoltak. Nem

pénzbírságot helyeztek kilátásba, hanem a forradalmi törvényszék elé állítást. Elrendelték az árukészletek leltárba vételét, a katonai felszerelési cikkek lefoglalását (68). A rendeletek betartása esetén helyezték kilátásba a vagyon- és élet szabadságának biztosítását (69).

Április második felétől háttérbe szorultak az építő szándékú intézkedések. A proletárhatalom védelme vált a fő kérdéssé.⁴⁰ A cseh támadásra nem készült fel a direktórium. A *Reggeli Hírlap* április 30-i számában közölt felhívás a direktórium súlyos hibáját tükrözi, mert a proletárhatalom védelméről lemondott és csak a város és a megye közrendjének biztosítását tűzte célul.⁴¹

Május 2-án kapitulált a város. A cseh megszállás alatt kiadott plakátok azt a kettős törekvést tükrözik, mely a megszállás időszaka alatt megnyilvánult. A csehek végleges berendezkedési szándékának bizonyítéka a posta és a vasút működésének cseh tisztviselők irányítása alá helyezése, valamint a vasgyár termelésének megindítása is.⁴² Attilio tábornok szózatában a béke biztosításának ígérését hangsúlyozza (73, 5. kép). A csehek intézkedései a lakosság körében, mint az annektálás jelei érvényesültek, s nem kis ellenállást váltottak ki. Így a katonaság beszállásolás érdekében elrendelték a lakóhelyiségek lefoglalását (71), a cseh és magyar bankjegyek értékarányait alkalmazták az üzleti forgalomban (72). A tömeghangulat csillapítására május 10-én Zincone tábornok felhívást intézett Miskolcz város közönségéhez: „Mint barátotok és a

Alla Popolazione di Miskolcz!

Mi presento a voi come amico e come amico della libertà.

Mantenete la mia parola e non ordinate alcuna restrizione di libertà sino a quando regni l'ordine.

Ho ordinato persone di ogni rango e senza distinzione e mi sono convinto che tutti sono con me nel desiderio che la tranquillità che le mie truppe hanno portato sia mantenuta.

Continuero come sinora ho fatto a ricevere tutti i cittadini che chiedono di parlarmi: essi possono sempre senza alcun timore.

Ho però l'obbligo di avvertire che se la tranquillità fosse in qualsiasi modo turbata, i miei bravi soldati sono incaricati di ristabilirla, ed hanno ordine severissimo.

In tal caso che mi auguro non si avveri tutti i cittadini di buona volontà si riferino alla prima notizia al disordine, nelle loro case chiudendo porte e finestre.

Ordino inoltre, che tutte le armi vengano versate al Comando Militare di Piazza, o al Comando del 32. Reggimento CS avvertendo che chiunque sia trovato armato sulla pubblica via, sarà immediatamente giudicato secondo la legge militare.

Miskolcz, maggio 10, 1919.

Generale
Zincone Attilio.

OBIVATELŰ MISKOLCŰ!

Predstavil jsem se vám jako přítel a jako přítel svobody.

Dotud jsem vždy slovil, a nadávám zůstat obznané svobody, dokud bude zachován pořádek.

Mýchvil jsem v osobách všech tříd bez rozdílu, a jsem přesvědčen, že všichni mají zájem, aby byla udržována klid, který bez konfliktu a nepokojů jsem se je snaží udržet.

Jako dříve tak i nadále budu přijímat všechny občany, kteří si přejí se mnou mluvit. Všechny možnosti přijímá bez bázně.

Je mi však třeba upozornit, že pokud bude jakýmkoli způsobem porušen, moji bratři vojáci mají příkaz, aby obnovili klid.

V tom případě — pokud si aby k tomu došlo — všichni občani dobře se při svých zmanerách jednání, ohledně domů uzavřete vrata a okna.

Narizují dále, aby všechny zbraně byly odevzány posádkovému veliteli nebo veliteli 32. Pluku CS. I pozorněji se bude ihned odrazovat vše státního práva každý, bez ohledu, zakrmit se veřejně ulici nebo při sobě.

Miskolcz, dne 10 května 1919.

A. Zincone
Attilio Zincone.

Miskolcz város közönségéhez!

Mint barátotok és mint a szabadság barátja jelenlök.

Égig a szabadon állni, hogy semmilyen korlátozás a szabadságot és a szabadságot.

Elrendeltem minden rangú személyekről, minden osztályról, minden különbség nélkül, hogy mindenki nyugodtan legyen, és meggyőződtem, hogy mindenkinek kívánsága az, hogy a nyugalom fenntartása.

Felhívom mindenkit, hogy mindenki beszéljen velem, hogy meggyőződjék arról, hogy mindenki nyugodtan lehet, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet.

De azonban kötelem van figyelmeztetni, hogy ha a nyugalom bármilyen módon megsérül, a katonák közzel vannak, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet.

Én azonban felhívom mindenkit, hogy mindenki nyugodtan legyen, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet, és meggyőződtem, hogy mindenki nyugodtan lehet.

Miskolcz, 10 május 1919.

Zincone Attilio,
tábornok.

5. kép. A cseh megszálló csapatok parancsnokának kiáltványa Miskolcz lakosságához

szabadság barátja jöttem ide. Elég a szavam arra, hogy nem akarom korlátozni a szabadságot és a mostani rendet. Beszéltem minden rangú személyekkel, tekintet nélkül társadalmi állásukra és arra a meggyőződésre jutottam, hogy mindnyájuk kívánsága az, hogy a nyugalom fenntartassék. Folytatni akarom azt az eljárást a polgárokkal szemben, hogy bárki, ki velem beszélni óhajt, nyitott ajtóra talál mindig. Egyúttal kötelességem arról értesíteni, hogy a nyugalmat minden zavargással szemben megvédem és derék katonáim parancsot kaptak arra, hogy ilyen esetekben teljes szigorral és eréllyel lépjenek fel. Azon esetben, ha ilyesmi észrevehető, felszólítom az összes békés polgárokat, rögtön térjenek vissza lakásaikba, zárják be a kapukat és ablakokat. Egyúttal elrendelem, hogy az összes fegyverek vagy a térparancsnokságnál, vagy a cs. sz. 32. számú gyalogezrednél rögtön beszolgáltatandók, ezen parancs ellen vétők a hadi törvények szerint lesznek megbüntetve.” (76)

A parancsnokság felhívásai és a gyakorlati intézkedések ellentmondásban voltak. A 16 éven felüli lakosság és a volt osztrák—magyar katonák összeírása távlati célokat, a berendezkedést szolgálták (74, 75). Másik vonalon azok az intézkedések érvényesültek, melyek a proletárhatalom intézményeinek megszüntetésére törekedtek. Szentpáli polgármester és a városi tanács hivatali jogkörének helyreállítása burkoltan ezt a célt szolgálta. A városi tanács a rövid megszállási idő alatt elsősorban a gazdasági helyzet javítására törekedett. Az aprópénz forgalomba hozására irányuló intézkedések eredménytelensége után (77) a városi tanács közsükségleti cikké nyilvánította az aprópénzt (79). A lakáshiány leküzdésére is törekedtek (78). Kiáltványval fordultak a

**Landler belügyi népbiztos
hadtestparancsnok
RENDELETEI.**

I. számu rendelet.
A polgárhatalom nem a zűhó és féltékenység, hanem a közérdeve érdekében jöhet létre és létezik.
A polgárhatalom legfőbb feladata az, hogy a polgárok, akik ellenőrzés az új társadalmi rendnek, de azt hogy az ellenőrzésük, csak meg kellő formák között és az új társadalmi rendnek, alapbukták meg.
Ezzel együtt meg a III. hadtest parancsnok, valamint Miskolc és Hegyészéd területén katonai és politikai parancsnok meg kell, hogy bárki szabályszerűen járjon el annak ellenében, hogy minden kell a polgárhatalom meg kellő alakulását.

II. számu rendelet.
Mindenki köteles a 200 és 25 koronások közötti bankjegyeket teljes értékükben elfogadni.
Aki bármely irány alatt a 200 és 25 koronás bankjegyeket elfogadni nem akarja, ellenforradalmár és mint ilyen a legszigorúbban fogja a forradalmi törvényekkel megbüntetni.

III. számu rendelet.
Miskolc városi tanácsa megkérte az összes békés polgárokat, hogy az összes fegyvereket, melyek a polgárhatalom intézményeinek megszüntetésére törekedtek, rögtön beszolgáltassák a hadi törvények szerint lesznek megbüntetve.

IV. számu rendelet.

Landler J. K.

6. kép. A cseh megszállók elűzése után kiadott plakát, mely Landler Jenő rendeleteiről tájékoztat

város lakosságához, hogy az elrejtett áru- és pénzkészleteket hozzák forgalomba (80). Ezek az intézkedések sem oldhatták meg a gazdasági problémákat, amelyekre csak a proletárhatalom újbóli felépítése adhatott megoldási lehetőséget.

A Vörös Hadsereg offenzívája, mely megszüntette a miskolci cseh megszállást 1919. május 20-án kezdődött.⁴³ Landler Jenő belügyi népbiztos, hadtestparancsnok rendeletei (81, — 6. kép), és a III. hadtest forradalmi törvényszékének hatásköréről értesítő hirdetmény (82) megjelenése új korszak kezdetét jelentette Miskolc történetében. A tanács hatalom kiépítése, Hirossik János vezetése alatt, már megfelelt a forradalmi követelményeknek, amikor sikerült — legalábbis részben — a Reisinger féle vonal hatékonyságát kiküszöbölni, csökkenteni.⁴⁴ A város proletárhatalmi szerveinek újjáalakítása hatékonyabban éreztette hatását a város politikai- és gazdasági életében, mint a forradalmak

RENDELET!

Értesítjük Miskolc város lakosságát, hogy a forradalmi kormányzótanács idevonatkozó rendelete értelmében a város vezetését a helyi munkástanács jóváhagyásáig ideiglenesen átvettük és a mai napon azonnal érvényesül

a statáriumot elrendeljük.

Mindazok, akik rablást, gyujtogatást, fosztogatást, gyilkosságot, árulást, nagymérvű áru- és élelmiszer-felhalmozást, illetve árdrágitást követnek el, valamint fegyvereiket be nem szolgáltatják, vagy a kiadott rendeleteket megszegik forradalmi törvényszék elé állítatnak és halállal büntettetnek.

Miskolc, 1919 május hó 21-én.

A miskolczi Direktórium.

7. kép. A miskolci Direktórium statárium rendelete

addigi menetében bármikor. A *Miskolci Direktórium* elrendelte a statáriumot (84, 7. kép). A város felszabadítása után az új összetételű direktórium intézkedései a proletárhatalom megszilárdításának célkitűzéseit tükrözik.⁴⁵ A csehek kivonulása után a munkásság felszerelte magát a visszamaradt fegyverekkel, s a felfegyverzett munkásságot munkásezredekbe tömörítették (85). A hadsereg felszerelése és a városi lakosság ellátása érdekében felhívással fordultak a lakosághoz, hogy a „széthordott élelmicikkeket (konzerv stb.) úgyszintén katonai felszerelési tárgyakat, ruházatot, cipőket haladéktalanul szolgáltatassa be” (87). A *Vörös Őrség* vezetésének átszervezésével, a volt rendőr- és csendőrsztek kizorításával, a proletárhatalom megbízható karhatalmi egységét hozták létre.⁴⁶ Hatékonyságának növelését a közlekedési eszközök összeírásával, a fegyverek beszolgáltatásával, valamint a látcsövek összeszedésével kívánták elérni úgy, hogy ezeket a Vörös Őrség rendelkezésére bocsátották (89, 90, 92). A városparancsnok intézkedései a *Vörös Hadsereg* érdekeit is szolgálták, mikor elrendelték a fehérenemű beszolgáltatásokat (93), a talált lövedékek beszolgáltatását (97), a benzinkészletek bejelentését (98), és az autós és kerékpár alkatrészek beszolgáltatását (99).

A rendkívül súlyos közéletmelzési problémák a Tanácsköztársaság egész időszaka alatt is végighúzódtak. Május végén és június elején különösen fontossá vált az élelmezési helyzet megoldása. Meglepő azonban, hogy ennek a problémának a rendkívül sok intézkedés ellenére a plakátanyagban nyoma sincs. Ebben az időszakban inkább a nemesfém értékcikkek és értékpapírok beszolgáltatására szólítanak fel a miskolci plakátok (101, 102, 106). Június közepén jelentek meg az ármaximáló intézkedések (111), de ezek hatását már elnyomta a mozgósítás által keletkező pánikhangulat (112). 1919. június 20-a körül a Tanácsköztársaság győzelmeinek csúcspontján volt. Clemenceau-jegyzék után beállt politikai krízis a harcoló alakulatok csüggedését okozta. A június 23-a után bekövetkezett kiürítés dezorganizált hangulatot idézett elő.⁴⁷ Ilyen belpolitikai helyzetben jelentek meg Miskolcon a mozgósítás hirdetései (112, 113). A Vörös Hadsereg parancsnokságának jelentését — „az entente jegyzék értelmében a visszavonulást a kieroszakolt határok felé ma hajnali öt órakor megkezdtük” — nagy elkeseredéssel fogadta július 1-én a város lakossága.⁴⁸ „A rendkívüli időkre való tekintettel” a *Munkástanács Intéző Bizottsága* korlátozta az üzletek és a nyilvános helyiségek nyitvatartását és elrendelte a kijárási tilalmat (114). Július 8-án Kun Béla miskolci látogatása és a nagygyűlésen való felszólalása már a Tanácsköztársaság befejező szakaszának kezdetét jelentette. Kun Béla még a Tanácsköztársaság taktikáját fejtette ki előadásában: „Visszavontuk csapatainkat az antant nyomása alatt abból a célból, hogy lélegzetvételt biztosítsunk hadseregünk újjászervezéséhez. A fegyverszünet alatt igyekszünk megteremteni a szociális termelési rendszer alapjait.”⁴⁹

Július második felében az ellenforradalmi szervezkedés jelei mutatkoztak Miskolcon és a megyében egyaránt. A gazdasági helyzet súlyosbodása alapján veszélyeztette a miskolci munkáshatalmat.⁵⁰ A tanáshatalom bukását — aelső megoldatlan problémák mellett — a román intervenció csapatok támadása is siettetete. Augusztus elsején Demetrescu tábornok irányítása alatt a román csapatok elfoglalták Füzesabonynál az Eger—Miskolc—Budapest

vasútvonalat, s megszakították a kapcsolatot Budapest és Miskolc között.⁵¹ Augusztus 1-én délután pedig lemondott a tanácskormány a budapesti munkástanács ülésén.⁵²

A Munkástanács Miskolcon a román csapatok bevonulásáig ura maradt a helyzetnek. Nem engedett meg semmiféle ellenforradalmi hatalomátvételt. Augusztus 3-án még egy hat pontos rendeletet bocsátottak ki a Munkástanács Intéző Bizottsága nevében a közrend fenntartása érdekében (119, 120). Ugyanekkor a város lakosságának tudtára adták, hogy „Ma délután a várost a románok megszállják” (117). Ez a hirdetés a miskolci proletárhatalom megszűnését jelentette. Már ekkor megjelentek Miskolc utcáin a román hadseregparancsnokság rendeletei, melyek a partizánakciók megtorlásáról tájékoztatták a város lakosságát.

JEGYZETEK

1. *Lehoczky A.*, 1969. 9—38.; *Rátki A.*, 1969a. 39—68.; *Zádor T.*, 1969. 95—110.; *Tóth P.*, 1969a. 110—140.; *Tóth P.*, 1969b. 1—7.; *Rátki A.*, 1969b. 1—10.; *Uray M.*, 1969. 8—20.; *Lehoczky A.*, 1970. 81—99.; *Kluger L.—Hubay Á.*, 1969. 189.
2. *Molnár M.*, 1911. 98.
3. *Novák L.*, 1929. 7—10. 136.
4. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 16.
5. *Lehoczky A.*, 1969. 10.
6. *Hanák P.*, 1964. 268—275.
7. *Reggeli Hírlap.* (a továbbiakban RH.) XXVII. évf. (1918) 241. szám. 2.
8. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 13—14.
9. RH. XXVII. évf. (1918) 247. szám. 2.
10. *Lehoczky A.*, 1969. 12.
11. *Lehoczky A.*, 1969. 12—13.
12. RH. XXVII. évf. (1918) 251. szám. 2—4.
13. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 17.
14. 1918-as napló, mely a HOM Legújabbkori Történeti Dokumentáció (továbbiakban LTD) Szabó Károly miskolci lakos családi iratanyagából került elő. Ltsz: 73.1322.1.
15. RH. XXVII. évf. (1918) 258. szám. 3.
16. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 19—20.1. Vö.: Miskolczi Napló (a továbbiakban MN.) XVIII. évf. (1918) 255. szám. 2.
17. *Lehoczky A.*, 1969. 24.
18. Miskolcz thjf. város szervezeti szabályrendelete. Miskolcz, 1909. 29—32. a polgármester jogai és kötelességei fejezetében képet alkothatunk a polgármester tevékenységi köréről. Dr. Szentpáli István a polgármesteri és a Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottságának elnöki funkcióit egyesítette személyében. Tevékenységében azonban a polgármesteri feladatkör elvégzése nyilvánult meg. Ennek bizonyítékát adja konkrét tevékenységének és a „polgármester jogai és kötelességei” szabályrendelet előírásainak összehasonlítása.
19. MN. XIX. évf. (1919) 20. szám. 3.
20. *Berend T. I.—Szuhay M.*, 1973. 164.
21. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 38.
22. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 38—39.
23. MN. XVIII. évf. (1918) 258. szám. 2.
24. Az árszínvonal alakulására a különböző termékek 1915. évi és 1918. évi árának összehasonlításából következtethetünk. Az adatokat a HOM LTD gyűjteményéből vettük. Ltsz: 73.1009.
25. MN. XVIII. évf. (1918) 266. szám. 2.
26. MN. XVIII. évf. (1918) 270. szám. 2.
27. MN. XVIII. évf. (1918) 278. szám. 3.
28. *Lehoczky A.*, 1969. 24.
29. *Lehoczky A.*, 1969. 25.

30. 1919. január 22-én a vasutasszövetség helyi gyűlésén Reisinger Ferenc beszédében a kommunisták ellen irányította a támadást. A kommunista szervezkedést összekapcsolta a cseh támadás veszélyével. A kommunistákat a csehek bérenceinek nevezte, s a munkásokat felszólította, hogy közösiítsék ki a kommunista gyanús személyeket. Vö.: MN. XIX. évf. (1919) 18. szám. 2.
31. *Lehoczky A.*, 1969. 37.
32. *Rátki A.*, 1969a. 39—40.
33. *Rátki A.*, 1969a. 40.
34. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 50—51.
35. *Rátki A.*, 1969a. 41.
36. *Rátki A.* 1969a. 42.
37. *Rátki A.*, 1969a. 49—52.
38. *Rátki A.*, 1969a. 52—55.
39. *Rátki A.*, 1969a. 41.
40. *Rátki A.*, 1969a. 61.
41. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 50—51.
42. *Zádor T.*, 1969. 108—109.
43. *Tóth P.*, 1969a. 121—124.
44. *Tóth P.*, 1969a. 124—128.
45. *Thurzó Nagy L.* é. n. 59—61.
46. *Liptai E.*, 1960. 401—402.
47. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 65.
48. *Thurzó Nagy L.*, é. n. 65.
49. *Tóth P.*, 1969a. 138—140.
50. *Liptai E.*, 1960. 508.
51. *Tóth P.*, 1969a. 140.
52. *Tóth P.*, 1969a. 140.
53. A tanulmányban felhasznált és a HOM tulajdonában levő plakátok adattárának elkészítésénél az eredeti írásmódot követtem. A plakátok sorrendjének kialakításában a datálatlan plakátok esetében a nyomdai táskaszám volt a datálhatóság kritériuma.
54. Minden egyes plakátot Miskolcon nyomtattak. Ez alól csupán a (73). számú plakát kivétel. Mondanivalója azonban lehetővé teszi, hogy a miskolci megjelentetésű plakátok adattárában szerepelhessen.

IRODALOM

- Berend T. I.—Szuhay M.*, 1973. A tókécs gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Budapest.
- Hanák P.*, 1964. A világháború és a Monarchia felbomlása. In.: Magyarország története (szerk. *Molnár E.*). Budapest
- Kluger L.—Hubay Á.*, 1968. A Tanácsköztársaság eseményei Borsodban. Miskolc
- Lehoczky A.*, 1969. Az őszirózsás forradalom és a proletárhatalom létrejöttének feltételei. In.: A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. (szerk. *Lehoczky A.*). Miskolc
- Lehoczky A.*, 1970. Az 1918—1919. évi forradalmak. . . In.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára (szerk. *Varga Gáborné*). Miskolc
- Liptai E.*, 1960. A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Budapest.
- Miskolczi Napló.*, XVIII. évf. (1918) 255, 258, 266, 270, 278. szám. és XIX. évf. (1919) 18. és 20. szám.
- Miskolcz thjfv város szervezeti szabályrendelete.* Miskolcz, 1909.
- Molnár M.*, 1911. Nyomdatulajdonosok évkönyve. Szekszárd.
- Novák L.*, 1929. A nyomdászat története. VII. könyv (1901—1929) Budapest.
- Látki A.*, 1969a. A proletárdiktatúra létrejötte és berendezkedése. In.: A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon (szerk. *Lehoczky A.*) Miskolc
- Rátki A.*, 1969b. A Tanácsköztársaság történetének első szakasza megyénkben. BSZle. 1969. 1. szám. 1—10.
- REGGELI HÍRLAP XXVII. évf. (1918) 241. 247. 251. és 258. szám.
- Szabó K.*, 1918. 1918-as napló. HOM. LTD. Ltsz.: 73.1322.1.
- Tóth P.*, 1969a. A Tanácsköztársaság második szakasza. In. A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon (szerk.: *Lehoczky A.*) Miskolc

- Tóth P., 1969b. A Tanácsköztársaság története Borsod megyében (1919. május 2-től 1919. augusztus 4-ig). BSZle. 1969. 2. szám. 1—7.
- Thurzó Nagy L., é. n. Miskolci Lexikon XIII. A város krónikája 1918—1919. Kézirat. HOM. Helytörténeti Dokumentáció. Ltsz.: 73.224.4.
- Uray M., 1969. A diktatúra néhány kérdése Borsodban a Tanácsköztársaság idején. BSZle. 1969.2. szám. 8—20.
- Zádor T., 1969. Borsod megye a csehszlovák intervenció idején. In.: A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon (szerk.: Lehoczky A.). Miskolc, 1969.

8. kép. A szakszervezeti tagok jelentkezésére felszólító plakát

PARANCS.

Megparancsolom, hogy mindenki, kinek bir-
tokában bármilyen közlekedési eszköz
(teher- és személyszállító fogat, kocsí nélkül
ló, vagy ló nélkül kocsí, fiakker, talyiga, teher-
kocsí stb.) van, vasárnap, május hó 25-én
délelőtt 10 óráig a Vörösörparancsnokságnál
(Csabai-kapu, Vörösörlaktanya) jelentse be.

A parancs ellen vétők forradalmi törvény-
szék elé kerülnek.

Miskolcz, 1919 május 24.

Városparancsnok.

9. kép. A közlekedési eszközök
bejelentésére felszólító rendelet

Rendelet.

A Munkástanács Intéző Bizottsága nevé-
ben elrendelem, hogy

1. Az utcán három embernél több egy
csoportban nem tartózkodhat.

2. A kávéházak és vendéglők reggel
7 órától 9-ig, déli 12 órától 2-ig és este
6 órától 8-ig tarthatok nyitva.

3. Az utcán való tartózkodás este fél
9 óran tul szigorúan tilos. Csak szolgál-
lati érdekekből, ha ezt hivatalos igazol-
vánnyal igazolni tudja, van megengedve.

4. A villamos közlekedést további
intézkedésig beszüntetem.

5. Figyelmeztetem a város lakosságát,
hogy a közrendi, belső és szabónbiztonság
fenntartása érdekében a kellő intézkedéseket
csak akkor van módomban megenni, ha a
lakosság a város közterein, útszomságban a
legszükségesebb esetekben szabálylag tartó-
zkodik.

6. A rendhüteljességekkel figyelmeztetem,
hogy szentesítés esetén rögtönzeti bíróság igent
kürtán a leghalálra méltóan fog ellenük eljárni.

**Mindazok, akik ezen rendeletem ellen
vétenek a rögtönzeti bíróság elé állít-
tának és a leghalálra méltóan fognak velük
eljárni.**

Miskolcz, 1919. május 24.

Városparancsnok.

11. kép. A Munkástanács Intéző
Bizottságának rendeletei a román
megszállás előestéjén

Ifjumunkások!

Testvérek!

A moszkvai III. Internacionale felhívására **az egész világ Ifjumunkássága tüntetést rendez, június hó 25-én szerdán**, az entente gyalázatos támadásai, a magyarországi és oroszországi Tanácsköztársaságok vérbefojtása ellen.

A Kommunista Ifjumunkások Magyarországi Szövetségének Miskolczi Csoportja 1919. évi június hó 25-én, szerdán délután 5 órakor,

a Tetemvár-téren

nagy gyűlést tart.

A nagy gyűlés napirendje:

1. A nemzetközi mozgalom
2. Az entente támadása a Tanácsköztársaságok ellen.

A tagok a Batthyányi-utca 2. szám alatt lévő egyleti helyiség előtt gyülekeznek és onnan vonulnak fel a gyűlés helyére.

Tekintettel a nagyfontosságú gyűlésre, teljes számban jelenjünk meg.

Testvéri üdvözlettel:

Az ifjumunkások vezetősége.

Az 1918—1919-es forradalmak idején Miskolcon kiadott plakátok adattára⁵³

Sor-szám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
1.	Miskolc, 1918. október 21.	Felhívás	Munkások! Döntő harcok ideje jött reánk!	A Szociáldemokrata-párt végrehajtó bizottsága	Grossmann és Kapossy	56×79 cm	53.4139.1/93.
2.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Munkások! Polgárok! Katonák!	A Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	50×77 cm	53.4139.1/144.
3.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Polgártársak! A Magyar Nemzeti Tanács az egész országra nézve átvette a kormányhatalmat	A Magyar Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	46×63 cm	53.4139.1.
4.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Felhívás a miskolci iparosokhoz!	Az elnökség	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30×43 cm	74.499.1.
5.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Ne utazzunk	Dr. Szentpáli István, elnök Groszman Zsigmond, titkár	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32,5×37,3 cm	69.79.9
6.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Felhívás a szülőkhöz	Groszman Zsigmond, titkár dr. Szentpáli István, elnök Chavrák László, a Katona Tanács elnöke	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32×48 cm	53.4139.1/69.
7.	Miskolc, 1918. november 1.	Rendelet	Szeszes italok kiszolgáltatása tilos!	Dr. Rimóczy József, főkapitány Reisinger Ferenc ügyv. elnök dr. Barta Jenő titkár	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30×43 cm	69.85.3.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
8.	Miskolc, 1918. november 1.	Felhívás	Munkások! Polgárok! Katonák! A forradalom győzedelmeskedett	Groszman Zsigmond, titkár dr. Szentpáli István, elnök Chavrák László, a Katona Tanács elnöke	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32×48 cm	69.79.6.
9.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	Katonák! Minden katona azonnal vonuljon be csapat- testéhez	Magyar Nemzeti Tanács Miskolci Végrehajtó Bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32×46 cm	69.93.12.
10.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	A Magyar Nemzeti Tanács védelme alatt állunk!	Aláíró nélkül	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30×38 cm	74.500.1.
11.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	Borsodvármegye közönségéhez!	A Nemzeti Tanács	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	46×60 cm	53.4139. 1./164.
12.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	Magyar Katonák! Magyar Testvérek! Ne bátsd a másét!	A Nemzeti Tanács	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32,5× 48,5 cm	69.108.6
13.	Miskolc, 1918. november 2.	Rendelet	Katonák! Munkások! Polgárok! (A katonai egyenruha viseléséről.)	A Magyar Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32×48 cm	53.4139. 1./106.
14.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	Katonák! Munkások! Polgárok! A Munka — Kenyér!	Miskolci Hatósági Munkaközvetítő	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43×58 cm	53.4139. 1./152.
15.	Miskolc, 1918. november 2.	Felhívás	A polgárország fenntartásának költségeihez	Koos Samu elnök Wittich Andor titkár	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 47,5 cm	53.4139. 1./130.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
16.	Miskolc, 1918. november 3.	Hirdet- mény	A csendőrök fel- esküdtek a rendszerre	Batthyány s. k. belügyminiszter	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	29,7× 43 cm	53.4139. 1./82.
17.	Miskolc, 1918. november 4.	Kiáltvány	Munkások! Polgárok! A Magyar Hadügyminiszter elrendelte a nemzetőr- ség felállítását	Dr. Rimóczy József nemzetőrparancsnok. Reisinger Ferencz nemzetőrparancsnok		40×62 cm	53.4139. 1./158.
18.	Miskolc, 1918. november 4.	Felhívás	Rokkant katonák figyelmébe	A szervező-bizottság nevében: Barcza Ferenc dr. ügyvéd	László Ervin könyvnyomda	30×43 cm	53.4139. 1./133.
19.	Miskolc, 1918. november 4.	Felhívás	Fokozott gonddal őrizzük meg élelmi- szerjegyeinket	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30×46 cm	53.4139. 1./103.
20.	Miskolc, 1918. november 4.	Felhívás	Az adótartozások befizetése tárgyában	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	31× 47,4 cm	69.100.8.
21.	Miskolc, 1918. november 4.	Felhívás	Munkások! A munka felvétele biztosítani fogja a nyugalmat és a békét!	A Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	31×48 cm	53.4139. 1./110.
22.	Miskolc, 1918. november 4.	Kiáltvány	a katonai és kincs- tári szerelvények, fegyverek beszo- gáltatásáról	A Nemzeti Tanács	Stanberger Bernát könyvnyomdája	32×48 cm	69.93.9.
23.	Miskolc, 1918. november 5.	Felhívás!	A tiszték és altiszték, kik nem léptek be a nemzetőrségbe, jelentkezzenek	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	74.501.1.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
24.	Miskolc, 1918. november 5.	Felhívás	a tisztek és altisztek nemzetőrségbe való belépéséről	Zsóry alispán	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	42× 59 cm	53.4139.1.
25.	Miskolc, 1918. november 6.	Hirdetmény	a rögtönbíráskodás kihirdetése	Kassai Katonai Parancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	44× 68 cm	53.4139. 1./39.
26.	Miskolc, 1918. november 7.	Hirdetmény	a Nemzeti Tanács kötelezte a régi vármegyei kart tevékenységének ellátására	Zsóry György Borsod vármegye alispánja	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	49× 63 cm	74.502.1.
27.	Miskolc, 1918. november 8.	Felhívás	a hazatérő katonák egészségügyi vizsgálatra jelentkezzenek	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.93.5.
28.	Miskolc, 1918. november 9.	Hirdetmény	a házbérjövedelem bevallása tárgyában	A M. Kir. Pénzügyigazgatóság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	36× 47,7 cm	69.100.7.
29.	Miskolc, 1918. november 9.	Hirdetmény	A nemzetőrség a rendőrség keretébe tartozik	Balogh, h. rendőrkapitány	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./83.
30.	Miskolc, 1918. november 10.	Hirdetmény	leszerelésről	10. honvéd pótzászlóalj parancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139.1.
31.	Miskolc, 1918. november 11.	Felhívás	a hazatérő katonák fehérneművel történő ellátása érdekében	A Nemzeti Tanács	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./77.
32.	Miskolc, 1918. november 12.	Hirdetmény	a leszerelt katonák térjenek vissza csapat-egységeikhez	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./81.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
33.	Miskolc, 1918. november 13.	Hirdet- mény	Vasúti Biztosító Nemzetőrség felállításáról	A magyar hadügyminiszter	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	29,2× 43 cm	53.4139. 1./2.
34.	Miskolc, 1918. november 13.	Hirdet- mény	A hizlalt sertések levágási engedélyéről	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.81.54
35.	Budapest, 1918. november 13.	Kiáltvány	az ország összes nemzetőreihez!	Fényes László a magyar nemzetőrség biztosa	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	53× 63 cm	69.79.1.
36.	Miskolc, 1918. november 15.	Hirdet- mény	a rumkiosztás megkezdéséről	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.85.1.
37.	Miskolc, 1918. november 18.	Hirdet- mény	a borkészlet bejelentéséről	Miskolc thjf. város javadalmi hivatala	László könyvnyom- da részvénytársaság	30× 43 cm	69.100.10.
38.	Miskolc, 1918. november 19.	Felhívás	Polgártársak! Polgár- társnők! Az Országos Polgári Radikális Párt alakuló közgyűlése	Az Országos Polgári Radikális Párt mis- kolci szervező bizottsága	Stamberger Bernát könyvnyomdája	46× 62 cm	53.4139. 1./162.
39.	Budapest, 1918. november 22.	Felhívás	Ruhák, fehérneműk, cipők kötelező be- szolgáltatása a haza- térő katonák ellátása érdekében	A magyar népköz- társaság kormánya	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	58× 85 cm	53.4137. 1./4
40.	Miskolc, 1918. november 28.	Hirdet- mény	A leszerelt katonák ruházatának vise- léséről	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./80.
41.	Miskolc, 1918. december 1.	Hirdet- mény	A leszerelt katonák munkaközvetítéséről	Dr. Rimóczy r.-főkapitány	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.93.13

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
42.	Budapest, 1918. december 3.	Felhívás	A vasmunkások, bányászok és napszámósok munkába állásáról	Malasits Géza munkügyi miniszteri biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.83.1
43.	Miskolc, 1918. december 6.	Értesítés	A tejjüzletekben aprópénzzel fizessenek	Közélelmezési vállalat	Groszman Henrik könyvnyomdája	29,3× 42,4 cm	69.81.6.
44.	Miskolc, 1918. december	Értesítés	Burgonyajegyek beváltásáról	Közélelmezési vállalat	Groszman Henrik könyvnyomdája	29,5× 42,5 cm	53.4139. 1./111.
45.	Miskolc, 1918. december 15.	Szlovák—magyar nyelvű felhívás	Hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvak szövetségének alapításáról		Klein, Ludvig és Szelényi rt.	49× 63 cm	53.4139. 1./47.
46.	Miskolc, 1918. december 19.	Hirdetmény	a lakásszükség enyhítéséről	Dr. Dévényi Miklós, lakáshivatal elnöke	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.80.3.
47.	Miskolc, 1918. december 21.	Hirdetmény	Városi törvényhatósági bizottsági tagválasztás	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.		69.101.3.
48.	Miskolc, 1918. december 28.	Hirdetmény	A leszerelt katonák polgári ruhával való ellátásáról	Dr. Hodobay Sándor polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.93.7.
49.	Miskolc, 1918. december 31.	Hivatalos hirdetmény	A saját fogyasztású bor után átalányösszeg megállapítása	Miskolc thjf. város javadalmi hivatala	Stamberger Márkus könyvnyomdája	30× 43 cm	69.100.12
50.	Miskolc, 1919. január 4.	Hirdetmény	A polgári személyek felesleges ruházatukat a leszerelt katonák felszerelésére adják át	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein és Ludvig, Szelényi rt.	30× 43 cm	69.103.10

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
51.	Miskolc, 1919. január 4.	Hirdet- mény	A ruhaneműek be- szolgáltatásáról	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	42× 59 cm	53.4139. 1./176.
52.	Miskolc, 1919. január 5.	Hirdet- mény	A február és márciusi liszt- és kenyérjegyek kiosztása	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.109.7.
53.	Miskolc, 1919. január 6.	Hirdet- mény	a hatósági élelmiszer- ellátás jogtalan igénybe vételéről	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.109.3
54.	Miskolc, 1919. január 7.	Hirdet- mény	A liszt és kenyérárak maximálásáról	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	31× 48 cm	53.4139. 1./31.
55.	Miskolc, 1919. január 8.	Hirdet- mény	A február és március havi lisztjegyek beváltása	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32,5× 48,5 cm	69.109.5.
56.	Miskolc, 1919. január 18.	Hirdet- mény	Az árdragító vissza- élések hatályosabb megtorlása tárgyában hozott 1919. évi XII. néptörvény	Dr Rimóczy rendőrfőkapitány	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 59 cm	69.109.1.
57.	Miskolc, 1919. január 29.	Hirdet- mény	a február és március havi liszt-, kenyér és egyéb élelmiszerjegyek beváltása	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 68 cm	53.4139. 1./184.
58.	Miskolc, 1919. február 1.	Hirdet- mény	A sertéshús, szalonna és egyéb sertéshús ké- szítmények árának maximálása	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt. .	30× 43 cm	53.4139. 1./49

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
59.	Miskolc, 1919. február 7.	Hirdet- mény	a tűzifa árának maximálása	Dr. Hodobay Sándor, polgármester h.	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./52
60.	Miskolc, 1919. február 25.	Hirdet- mény	a leszerelt katonák ruhaellátásáról	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.103.8.
61.	Miskolc, é. n.	Felhívás	Az újonnan felállítandó önkéntes hadseregbe való belépésre	Magyar hadügy- miniszter	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.107.1
62.	Miskolc, 1919. március 6.	Felhívás	A Borsodi Rokkantkatonák, Hadiözvegyek és Hadiárvák Egyesületébe való belépésre	özv. Szmutni Lászlóné, elnöknő, Barcza Ferencz dr. elnök	Braun Henrik könyv- nyomdája	30× 43 cm	53.4139. 1./189.
63.	Miskolc, 1919. március 8.	Hirdet- mény	A bankjegyek felülbélyegzéséről	Dr. Szentpáli István polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./46
64.	Miskolc, 1919. március 21.	Felhívás	Borsod megye és Miskolc város dolgozó népéhez! Ma éjjel Magyarország Tanácsköztársaságá alakult	Groszman Zsigmond, Pelyhe János, Reisinger Ferenc népbiztosok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./134.
65.	Miskolc, 1919. március 22.	Kiáltvány	Az összes hadirokkant, hadiözvegy, hadisérült, hadiárva testvéreinket felhívjuk, hogy március hó 23-án vasárnap Nagygyűlésen okvetlenül jelenjenek meg.	A Borsodi Hadirokkantak, Hadisérültek, Hadiözvegyek és árvák Egyesülete Elnöksége	Braun Henrik könyv- nyomdája	56× 83 cm	53.4139. 1./190.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
66.	Miskolc, 1919. március 22.	Hirdet- mény	Statárium halálbüntetésről	Dr. Rimóczy rendőr- főkapitány	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 58 cm	53.4139. 1./180.
67.	Miskolc, 1919. április 1.	Rendelet	A lakberek központi begyűjtéséről	Dr. Dévényi Miklós v. közigazgatási biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	69.110.1.
68.	Miskolc, 1919. április 10.	Hirdet- mény	a katonai ruházati és felszerelési cikkek lefoglalásáról	Direktórium	Balla Bertalan nyomdája	43× 59 cm	53.4139. 1./195.
59.	Miskolc, 1919. április	Parancs	A Direktórium biz- tosítja a vagyon és élet szabadságát	Miskolci Direktórium. Borsod megyei Direktórium. Szocia- lista Párt végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 62 cm	53.4139. 1./151.
70.	Miskolc, 1919. május 5.	Hirdet- mény	az üzletek nyitvatartásáról	A. Angiono ezredes állomásparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	33× 61 cm	53.4139. 1.D.
71.	Miskolc, 1919. május 7.	Hirdetés!	a katonai be- szállásolásról	Hofbauer Alfréd al- ezredes, térparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	69.110.2.
72.	Miskolc, 1919. május 7.	Hirdetés	a cseh—szlovák és osztrák—magyar bankjegyek érték- arányáról	Hofbauer Alfréd alezredes	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	52× 31 cm	53.4139. 1./61.
73.	1919. május 8. ⁵⁴	Kiáltvány	Szózat Miskolc népéhez	Zincone Attilio tábornok	kassai kiadású pla- kát	40× 70 cm	74.521.1.
74.	Miskolc, 1919. május 9.	Hirdetés	a város 16 éven felüli lakosainak össze- írásáról	Térparancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./60.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
75.	Miskolc, 1919. május 10.	Hirdetés	a volt osztrák— magyar katonák összeírásáról	Cseh-szlovák Tér- parancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	47× 63 cm	53.4139. 1./62.
76.	Miskolc, 1919. május 10.	Kiáltvány	Miskolc város közönségéhez	Zincone Attilio tábornok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./64.
77.	Miskolc, 1919. május 14.	Hirdet- mény	az aprópénz hiányról	Dr. Szentpáli István, polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 40 cm	53.4139. 1.C.
78.	Miskolc, 1919. május 13.	Hirdet- mény	az üres lakóhelyiségek bejelentéséről	Dr. Gotthilf a lakáshivatal elnöke	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./143.
79.	Miskolc, 1919. május 14.	Hirdet- mény	az aprópénz közszük- ségleti cikké nyilvánításáról	Dr. Szentpáli István, polgármester	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./48.
80.	Miskolc, 1919. május 19.	Kiáltvány	Miskolc város közönségéhez!	Térparancsnokság pol- gármesterhelyettes	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 59 cm	53.4139. 1./73.
81.	é. n.	Rendelet	Landler belügyi nép- biztos hadtestparancs- nok rendeletei	Landler s. k.	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	58× 65 cm	53.4139. 1./188.
82.	Miskolc, 1919. május 21.	Hirdet- mény	A III. hadtest forra- dalmi törvényszékének hatásköréről	Szöcs Áron s. k. a III. hadtest forra- dalmi törvényszéké- nek elnöke	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 65 cm	53.4139. 1./174.
83.	Miskolc, 1919. május 21.	Rendelet	a szeszitalok fogyasztásának megtiltásáról	Direktórium	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	46× 63 cm	53.4139. 1./170.
84.	Miskolc, 1919. május 21.	Rendelet	a statáriumot elrendeljük	A miskolci Direktórium	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./172.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
85.	Miskolc, 1919. május 21.	Felhívás	a szakszervezeti tagok munkásezredekbe való belépéséről	A szakszervezeti bizottság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	74.522.1.
86.	Miskolc, 1919. május 22.	Parancs	a légvédelemről	Domján, városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./85.
87.	Miskolc, 1919. május 22.	Felhívás	élelmiszerek és katonai felszerelések beszállításáról	Direktórium	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./55.
88.	Miskolc, 1919. május 22.	Parancs	Repülőgépekre csak az ezen feladattal kiírt osztag tüzelhet	Domján, városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./185.
89.	Miskolc, 1919. május 24.	Parancs	a közlekedési eszközök bejelentéséről	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./58.
90.	Miskolc, 1919. május 24.	Parancs!	a fegyverek beszállításáról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 47 cm	53.4139. 1./10.
91.	Miskolc, 1919. május 24.	Parancs	a szakszervezeti tagok összeírásáról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	33× 46 cm	53.4139. 1./12.
92.	Miskolc, 1919. május 25.	Parancs	látcsövek beszállításáról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./11.
93.	é. n.	Felhívás	Fehérneműt a Vörös Hadseregnek!	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	33× 48 cm	53.4139. 1./127.
94.	é. n.	Parancs	a volt tartalékos tisztek és tisztjelöltek jelentkezzenek	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 40 cm	74.523.1.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
95.	é. n.	Felhívás	A Vörös Hadseregbe belépni óhajtó tartalékos tisztek és tisztjelöltek jelentkezéséről	Katonai városparancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./129.
96.	Miskolc, 1919. május 29.	Rendelet	a szabad betétekről	Munkástanács Intéző Bizottsága. Hirossik János, kormányzótanácsi biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./25.
97.	é. n.	Figyelmeztetés	a talált lövedékek beszolgáltatásáról	aláírás nélkül	László könyvnyomda részvénytársaság	31× 43 cm	53.4193. 1./137.
98.	Miskolc, 1919. május 28.	Parancs	az összes benzinkészetek bejelentendők	Katonai városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./13.
99.	Miskolc, 1919. május 28.	Parancs	az összes autók, autóalkatrészek, gumik és kerékpárok bejelentendők	Katonai városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./14.
100.	Miskolc, 1919. május 31.	Felhívás	a rokkantak, özvegyek és árvák jelentkezéséről	a miskolci munkástanács intéző bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./53.
101.	Miskolc, 1919. június 1.	Rendelet	az 500 koronán felüli értékű tárgyak és ékszerek igénybevételéről	Munkás- és katonatanács intéző bizottsága Hirossik János, kormányzótanácsi biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 46 cm	53.4139. 1./24.
102.	Miskolc, 1919. június 1.	Rendelet	Ékszerek beszolgáltatása	Munkás- és katonatanács intéző bizottsága. Hirossik János, kormányzótanácsi biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./9.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
103.	é. n.	Parancs	fehéreneműek beszo- lgáltatásáról	Katonai város- városparancsnokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	33× 47 cm	53.4139. 1./125.
104.	Miskolc, 1919. június 2.	Felhívás	lovaskatonák jelent- kezzenek huszárnak	Katonai városparancs- nokság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./17.
105.	é. n.	Parancs	a bevonulásról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./123.
106.	é. n.	Hirdet- mény	az értékpapírok be- szolgáltatásáról	Reisinger elnök	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./132.
107.	Miskolc, 1919. június 6.	Felhívás	a Miskolcra eltávo- zottak bejelentéséről	A III. hadtest forra- dalmi törvényszékének vádbiztosa	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./18.
108.	é. n.	Parancs	a lovak és lószerszá- mok bejelentésére	Direktórium	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	33× 47 cm	53.4139. 1./124.
109.	é. n.	Hirdet- mény	Osztrák—Magyar Bank által kibocsátott bankjegyek bevoná- sáról	Állami Pénzügyigazga- tóság. Munkástanács intéző bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	48× 63 cm	53.4139. 1./173.
110.	Miskolc, 1919. június 14.	Parancs	katonaruhák be- szolgáltatásáról	Krempánszky s. k. politikai biztos. Dr. Rimóczy s. k., vörösőr ezred- parancsnok.	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./15.
111.	Miskolc, 1919. június 17.	Hirdet- mény	A lisztért követelhető legmagasabb árakról	Városi Intéző Bizott- ság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm	53.4139. 1./39.
112.	Miskolc, 1919. június 23.	Hirdet- mény	a mozgósításról	A miskolci munkás- tanács intéző bizott- sága Kenderes Pál s. k. kormányzó- tanácsi biztos	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43,5× 58 cm	53.4139. 1./1.

Sorszám	Megjelenés ideje	A plakát jellege	Címe	Aláíró	Nyomda	Méret	Leltári szám
113.	Miskolc, 1919. június 23.	Hirdetmény	általános mozgósításról	Kenderes Pál s. k. kormányzótanácsi biztos. Borsod megye és Miskolc város Direktórium	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43,5× 58 cm	53.4139. 1./183.
114.	Miskolc, 1919. július 4.	Rendelet	a nyilvános helyiségek nyitvatartásáról	Munkástanács Intéző Bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./19.
115.	é. n.	Hirdetmény	Kun Béla előadásáról	A szocialista-kommunista munkások magyarországi pártjának miskolci végrehajtó bizottsága	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 54 cm	74.524.1.
116.	é. n.	Hirdetmény	a Kommunista Ifjúsómunkások Magyarországi Szövetségének Miskolci Csoportja nagygyűléséről	Az ifjúsómunkások vezetősége	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./119.
117.	é. n.	Hirdetmény	Ma délután a románok a várost megszállják	Városi Intéző Bizottság	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	30× 43 cm.	69.106.5.
118.	é. n.	Rendelet	a partizánakciók megtorlásáról	Mardarescu tábornok Panaitescu tábornok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	43× 64 cm	53.4139. 1./67.
119.	Miskolc, 1919. augusztus 3.	Rendelet	az üzletek nyitvatartásáról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	32× 48 cm	53.4139. 1./26.
120.	Miskolc, 1919. augusztus 3.	Rendelet	az üzletek nyitvatartásáról	Városparancsnok	Klein, Ludvig és Szelényi rt.	23× 31 cm	74.525.1.

*DIE MISKOLCER EREIGNISSE DER REVOLUTION
VON 1918—19 IM SPIEGEL DER PLAKATE
(Auszug)*

Während der bürgerlich-demokratischen Revolution von 1918—19 und der Räterepublik unterstützten die in Miskolc hergestellten Plakate die Aufklärung der Massen. Das entwickelte Druckereiwesen in Miskolc war eine Voraussetzung für die Herstellung des zahlenmässig grossen Plakatmaterials. Die meisten Plakate wurden in der Druckerei „Klein, Ludvig und Szélnyi A. G.“ gedruckt, die aus der Vereinigung der beiden bedeutendsten Miskolczer Druckereien hervorgegangen war. Unter den 1261 ungarischen Druckereien nahm sie den 21. Platz ein.

In erster Linie wurden Plakate in ungarischer Sprache gedruckt, aber während der tschechischen und rumänischen Besatzung auch in tschechischer, rumänischer, deutscher und italienischer Sprache. Den lokalgeschichtlichen Quellenwert der Plakate ausnutzend, verfolgt die Studie die Miskolczer Ereignisse der Revolutionen von 1918—19 und bietet Gelegenheit zur Verfeinerung des geprägten Bildes. Gleichzeitig ist sie bemüht, die Wirkung der Plakate in bezug auf die Massenaufklärung und Stimmung der Volksmassen zu messen.

Die Plakate informierten in erster Linie über die schweren wirtschaftlichen Probleme während der bürgerlich-demokratischen Revolution und der Räterepublik, sie geben aber auch ein Bild über den Aufbau und die Arbeit der revolutionären Machtorgane. Klar zu erkennen sind die wachsende Bedeutung der allgemeinen und speziellen Züge der Miskolczer revolutionären Bewegungen, die Koexistenz der revolutionären Machtorgane, das Ansehen des rechtsgerichteten Vorsitzenden der städtischen Sozialdemokratischen Partei, Ferenc Reisingers oder die verräterische Haltung der Sozialdemokraten, als sie am Vorabend der tschechischen Besatzung auf die bewaffnete Verteidigung der Stadt verzichteten.

Die Plakate werden von den führenden Organen der Revolution herausgegeben: Vom Exekutivkomitee des Nationalrates, vom Militärtrat, vom Direktorium, vom Städtischen Inspektionskomitee des Arbeiterrates. In vielen Fällen ist Dr. István Szentpáli, der Leiter des städtischen Verwaltungsapparates, der Unterzeichner. Nach der Beendigung der tschechischen Herrschaft, als das Proletariat seine lakolen Organe neuorganisiert, gibt auch der Volkskommissar Jenő Landler, Befehlshaber des III. Regiments, Verordnungen heraus.

Die Annexionsbestrebungen der tschechischen Besatzer sind auch zu erkennen, denn sie gaben Verordnungen zur Registrierung der Bevölkerung und zur Übernahme vom Eisenbahn und Post heraus. Die Aufrufe, die die

oberste Militärbehörde zu der Beruhigung Bevölkerung herausgab, unterstreichen die Annahme.

Zu Beginn der bürgerlich-demokratischen Revolution hielten die revolutionär gehaltenen Plakate die Stimmung der Massen auf dem Höhepunkt, bis zur Durchführung der Anweisungen und bis zum Ausbau der Machtorgane. Ab Mitte November war die Dämpfung der Massenstimmung das Ziel. Während der Räterepublik hielten die Plakate die Stimmung der Massen auf dem Höhepunkt. Beim Bestreben, ihre Verordnungen durchzuführen, appellierten die Plakate der bürgerlichen Revolution an vaterländische Gefühle, die Plakate der Räterepublik drohten mit dem revolutionären Gerichtshof.

Die Untersuchung des Plakatmaterials beweist auf jeden Fall, dass die Revolutionen von 1918—1919 einen Wendepunkt darstellten in der Geschichte der Miskolcer Arbeiterbewegung.

László Veres

REFORMÁTUS TEMPLOMOK TÖRÖK HÍMZÉSEI ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

TAKÁCS BÉLA

Palotay Gertrud 1940-ben jelentette meg az *Oszmán török elemek a magyar hímzésben* című kitűnő tanulmányát, amelyben részletesen feldolgozta és bemutatta a hazánkban található eredeti török, illetve törökös—magyar hímzéseket. Szinte azt gondolhatnánk, hogy ezen aprólékos és nagy szakértelemmel megírt tanulmány után nem sok újat mondhatunk erről a témáról. Jelen közleményünkben nem is szándékozunk a török hímzés technikájáról, a textil és hímzőfonál anyagáról, a díszítményekről, azok elhelyezéséről beszélni, csupán a rendelkezésünkre álló adatok alapján szeretnénk kiegészíteni *Palotay Gertrud* tanulmányát.

Palotay Gertrud említett művében elsősorban a hazánkban fennmaradt tárgyi emlékek alapján dolgozta fel ezt a rendkívül érdekes kultúrtörténeti témát. Levéltári adatok meglehetősen gyéren fordulnak elő tanulmányában. Lehet, hogy a szerző — minden tiszteletreméltó igyekezte mellett — nem is tartotta fontosnak a levéltári adatok felkutatását, mert a tárgyi és a korábban már nyomtatásban megjelent emléanyag olyan bőséggel állt rendelkezésére, hogy ezekből átfogó képet alkothattott a Magyarországon és Erdélyben található török hímzésekről és megállapíthatta hatásukat a magyar hímzésben. Mindenesetre *Palotay Gertrud* tisztában volt azzal, hogy a kézíratos, illetve levéltári anyagban sok adat található a témával kapcsolatban, mert ezt írja: „Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek fontos kútfői régi egyházi múkincseink ma már sokszor veszendőbe ment emlékeinek. A protestáns egyházak canonica visitatio-iban érdekes adatokat találunk arra vonatkozólag, hogy mikor s milyen fajta török hímzések kerültek egyik vagy másik templom birtokába.”¹

Közleményünkben éppen ezekre a kanonika vizitációs jegyzőkönyvekre támaszkodunk. Ezek alapján igyekszünk bemutatni, hogy a 17—18. század folyamán Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben, — ide számítva Gömör és Torna megye egy részét is — milyen meglepően nagy számban voltak található török hímzések a falusi, városi református templomokban.

Az 1665—1806 közötti időben, a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben, a gömői és tornai részekben 59 egyházközségben összesen 95 török eredetű, illetve hímzésű terítőről találtunk adatokat az inventáriumokban.² E számban nincsenek benne azok a terítők, amelyeket *Palotay Gertrud* említ, vagy fényképen bemutat idézett művében. Azt is meg kell azonban mondanunk, hogy ez a szám nem teljes, egyrészt mert az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből több gyülekezet leltára hiányzik, másrészt pedig a lelkészek, — különösen a 19. század elején

nem tudták biztosan megállapítani egy-egy terítőről, hogy török hímzésű-e vagy sem? Ezzel magyarázható, hogy olyan egyházközségekből is került be török terítő a sárospataki Református Múzeumba, ahol a régi leltárak ilyen darabról nem tesznek említést.

Feldolgozásunk során először azokról a terítőkről beszélünk, amelyek az inventáriumokban kifejezetten „török” jelzéssel vannak feljegyezve. Névsor szerint véve az egyes helységeket, ezek a hímzések a következőképpen találhatók a különböző időből származó leltárakban:

Abaujvár (1799) „egy keskeny *török* kendő, selyemmel s arannyal varrott a két végi”.

Aggtelek (1711) „prédikáló széken egy szőnyeg, felül rajta egy *török* matéria”.

Alsókállosa (1735) „van egy *török* gyólts, veszszős, sujtásos, egy keszkenő bulya vászon *török* varrással, arany fonallal és sok féle selyemmel varrott”.

Ároktő (1754) „egy *török* varrásos abrosz”.

Balajt (1711) „négy szegű, *török* varrású, veres, sárga, kék kiseded abrosz”.

Beje (1735) „*török* varrással sok féle selyemmel varrott bulya vászon kendő”.

Berzété (1755) „teve szőrből szőtt, *török* varrású, veres, kék és zöld selyemmel varrt, kívül veres fejtővel prémezett és vászonnal bélelt abrosz”.

Berzétékőrös (1755) „négy ágakra varrott *török* varrású keszkenő”.

Boldva (1736) „egy *török* varrásos sok féle selyemmel varrott nagy bulya vászon kendő”.

Csécs (1711) „hét keszkenő, ketteji *török* varrással”.

Csoltó (1735) „selyem hat virágokra varrott *török* gyólts keszkenő”.

Hamva (1735) „egy sok féle selyemmel varrott patyolat abrosz *török* varrással, egy teve szőrből való kendő *török* varrással merőn meg varrva, gyóltsal bélelve, körül fejtővel”.

Hernádszékáros (1735) „*török* varrásos bulya vászon keszkenő”.

A *Hidvégardón* 1801-ben még meglevő török terítőről ritkaságánál fogva külön beszélünk. Az inventárium így írja le ezt a különleges textíliát: „Egy nagy külömb-külobmb féle tarkájú hajdani szép *török* keszkenő, gyóltsal bélelt, mellynek szélén illy írás olvastatik. Joh. 3. A szél a hol akar fújni fú, st. H. V. Ar dai Ekklésiában lakozó Tiszt. Szikszai Sámuel nevű prédikátor úr idejében a bölts Isten, ns. és nnts vzló Paál Deák uram szívét, lelkét a maga ditsőségének elő mozdítására, Landor Fejér vár alatt való hadakozásában fel indította illy képpen: Ha az Úr meg áldván az ő jó voltából és haza hozánd az Ó népe közzé, az Isten ditsőségéről el nem felejtkezem. Mellyre való nézve az Úr oda való létemet meg áldotta és adta ezt a meg ígért asztalra való szép matériát, egy aranyos kendővel együtt; én is felül meg nevezett Paál Deák tiszta indulatból adtam ezeket a meg nevezett jókat a H. V. Ar dai Ekklésiában levő templombéli sz. sákramentumnak eszközei közzé, az 1688-dik esztendőnek karátsony havának 24. napján. Bede Albert, Rátz Tamás uraimék bíróságokban, akkori öreg Kótzán János egyházfiságokban, Szabó István, Szabó Márton, Beke János és Madar Mihály esküdtségekben.”

A feliratból egyértelműleg kitűnik, hogy a terítőket Paál Deák hadizsákmányból, fogadalmi ajándékként adta a hidvégardói egyházközségnek. „Landor

Fejérvárt”, helyesebben Nándorfehérvárt, a mai Belgrádot 1688. szeptember 6-án szabadították fel a török hódoltság alól, tehát december 24-én már Hidvégárdón lehetett a terítő.³

A szendrői egyházközség urasztali felszerelése közé hasonló módon került „egy veres selyem tsujtár, a mely jó emlékezetű eleink által a Belgrádi tsatában nyeretetett”. A nyeregtakaró foszlányai nemrégén még megvoltak a szendrői egyházközség birtokában. A székelyvajai (Erdély) református templom asztalára pedig 1791-ben Lajos Sámuel egy nyomtatott török „keszkenyőt” adományozott, amelyet 1789-ben szintén a török elleni háborúban szerzett.⁴ E kis kiterítő után, tovább folytatjuk a „török” jelzésű terítők leírását:

Jánosi (1735) „egy sok féle selyemmel varrott *török* bulya vászon abrosz”.

Jósvafő (1735) „abrosz, hosszú kendő formára, arannyal, selyemmel való varrás van a végén, *török* munka”.

Kesznyéten (1711) „*török* varrású matéria”.

Kisköre (1665) „egy *török* varrású kendő”.

Körtvélyes (1801) „fejér táblájú, külömb-külömb színű, apró virágú *török* keszkenő, selyem, szekfű, rosa, világos kék szín”.

Maklár (1665) „három, *török* színnel varrott kendő, a pulpituson egy *török* kendő”.

Miskolc (1735) „egy hosszú ezüst skófiom és külömb-külömb féle selyemmel *törökös* varrással ki varrott patyolat abrosz”.

Nemesbikk (1736) „egy *török* varrással, sokféle selyemmel hat nagy virágokra varrott bulya vászon kendő”.

Nyékládháza (1735) „egy *török* varrásos sokféle selymes kendő”.

Onga (1759) „*török* kendő”.

Pelsőc (1755) „egy verhenyes *török* munka pamut kendő”.

Perkupa (1801) „egy díszes *török* keszkenő”.

Poroszló (1736) „egy sokféle selyemmel, bulya vászonra *török* varrással egészszen virágokra varrott bellett abrosz, egy kis bulya vászon kendőcske, a két végei *török* varrásosak”.

Radostyán (1735) „egy *török* varrású hosszútszka kendő bulya vászon”.

Rudna (1755) „*török* varrással egészszen meg cifrázott bulya patyolat keszkenő, *török* varrással öt helyen meg cifrázott bulya patyolat keszkenő”.

Sajóvamos (1757) „vagyon egy *török* veress selyem és fejér abrosz”.

Szalóc (1755) „egy *török* varrású keszkenő egészszen meg varrva”.

Szentsimon (1735) „egy hosszas *török* varrásos bulya vászon kendő”.

Szikszó (1736) „egy kis *török* kendőtske, veress és sárgás selyemmel varrott, egy fejér és tenger színű selyemmel, arany fonallal varrott *török* kendőtske”.

Szkáros (1665) „négy kendő, egyik *török* varrásos”.

Szőlősdárdó (1735) „egy bojtos végű *török* abrosz”.

Tarcal (1806) „egy sejem *török* kendő, egy bulya vászon *török* kendő, abrosz *török* varrással varrott, egy *török* pamuth kendő, mellynek kerülete sárga és zöld színű, azon belül vagynak körös körül veress és zöld színű apró rósák, a közepin is ily színű nagyobb rosa”.

Tokaj (1806) „egy kék keszkenő, fejér, veress, fekete selyemmel tizennégy hímmel varrott *török* munka, rajta a szélin körös körül kék selyem borsózás”.

Tiszatarján (1727) „egy török varrású abrosz”.

Varbó (1753) „kendő, török munkával varrott”.

Zsip (1735) „török varrásos veress selymes aranyos bulya vászon kendő, egy bulya vászon török varrásos kendő”.

Több esetben a terítőknél, kendőknél, abroszoknál csak a „bulya vászon” jelző utal a textília török eredetére. A bulya vászon elnevezés gyűjtőfogalomként szerepel a leltárakban. Ezzel jelölik a szintén száda alapanyagú, rendszerint a hímzett „veszszős”, vagyis hímzett csíkokkal mezőkre osztott „bélett” és a bélelt oldalán, illetve a textília fonákján „fejtővel prémezett”, vagyis keskeny vászon vagy selyem sávval a négy oldalán körülvevett terítőket. Néha a „gyólt”, „patyolat”, „fátyol” szavak utalnak a terítők száda anyagára.

Bulya vászon terítőket a következő helységekben találtunk:

Alsókálása (1735) „keszkenő, bulya vászon, veres pamuttal veszszős”.

Egerlövő (1736) „egy bulya vászon, egészszen nagy virágokkal varrott s bélett abrosz, körül kék gyóltal prémezett”.

Emőd (1735) „egy fejér bulya vászon bellett négy szegű abrosz kendő, körül fejtő rajta, egészszen varrott”.

Jánosi (1735) „egy sokféle selyemmel varrott bulya vászon abrosz”.

Kesznyéten (1693) „egy bulya vászon selyemmel varrott kendő”.

Kondó (1735) „egy mindenütt meg vart bulya vászon kendő”.

Mezőcsát (1754) „bulya vászon kendő egészszen külömb-külobmb féle selyemmel varrva”.

Mezőkeresztes (1736) „egy gyenge bulya vászon kendő két végén varrott, egy keskeny bulya vászon kendőcske négy nagy virágokkal a két végén, egy hasonló keskeny bulya vászon kendőcske a két végén hat virágokkal, egy egészszen virágokkal bé varrott bulya vászon kendő”.

Nagyvisnyó (1735) „egy fejér, zöld, veress selyemmel egy színre varrott bulya vászon kendő”.

Ónod (1757) „vagynak nyoltz keszkenők, egyik bélett, körül sárga tafota, belső része bulya vászon, külömb-külobmb féle selyem virágokkal egészszen meg varrva, egy régi bulya vászon, kívül arany tsipke, a két végi selyem és arany virágokkal varrott, vagynak még két keszkenők, az edgyik bulya vászon, régi, a két végi ennek is arannyal varrott”.

Pelsőc (1711) „egy varrásos tarkás bulya kendő”.

Poroszló (1736) „egy veres pamuttal szőtt, három szélben való bulya vászon abrosz, egy bulya vászon hosszszas kendő, sokféle selyemmel és arannyal almáson varrott, egy keskeny bulya vászon kendőtske, a két végén selyemmel és arannyal varrott, egy kis bulya vászon kendőtske, a két végi selymes virágosok, van egy kis bulya vászon kendőcske, tenger szín, veress selyemmel arannyal a két végén hat virágokra varrott, selyemmel a két szélin veszszőzött”.

Putnok (1735) „egy sárga, zöld, fekete selyemmel, arany fonállal két végén varrott bulya vászon kendő, két végén apró virágokkal varrott bulya vászon kendő”.

Radnót (1755) „egy bulya vászon, mellynek a szegeletei s körületi selyemmel varrottak, rojtok a szegeletin”.

Rimaszécs (1735) „egy négy virágokra varrott bulya vászon hosszszas kendő”.

Rudna (1755) „zöld selyemmel s arannyal varrott körös környül zöld csipkés *bulya patyolat* keszkenő”.

Szendrő (1759) „egy *bulya vászon* kendő, egy fekete *bulya vászon* kendő, sokféle selyemmel varrott”.

Szilvásvár (1735) „egy kék és tündő szín selyemmel a két végin varrott *bulya vászon* kendőcske”.

Tiszadorogma (1665) „egy kendő szőr, *bulya vászon*”.

Már az eddigiekben is láthattuk, hogy több esetben a terítők, kendők, abroszok formáját is leírták a leltárt készítő vizitátorok. A „hosszas, hosszúsú, keskeny” jelzőkkel, török, *bulya vászon* meghatározással felvett leltári tételek mellett sokszor hiányzik a török, *bulya vászon* jelző, csak a textília formája bizonyítja, hogy ezek is török hímzések voltak. A 17. században kétféle formájú török kendő volt használatban: a négyszögletes terítő és a hosszúsú, törülközőnek használt ún. „*pesgir*” nevű kendő. Az utóbbiaknak általában csak a két végét díszítették de találunk olyan darabokat is, amelynek mind a négy oldala, keskeny keretbe foglalt sávon belül, ágas virágokkal van hímezve. Ilyen például a sárospataki Református Múzeumban levő paraszniai terítő.

Pesgir kendők voltak a következő egyházközségekben:

Felsővály (1735) „selyemmel varrott *hosszú* kendő”.

Nagyvisnyó (1753) „egy *törülköző* forma, selyemmel varrott rojtos kendő”.

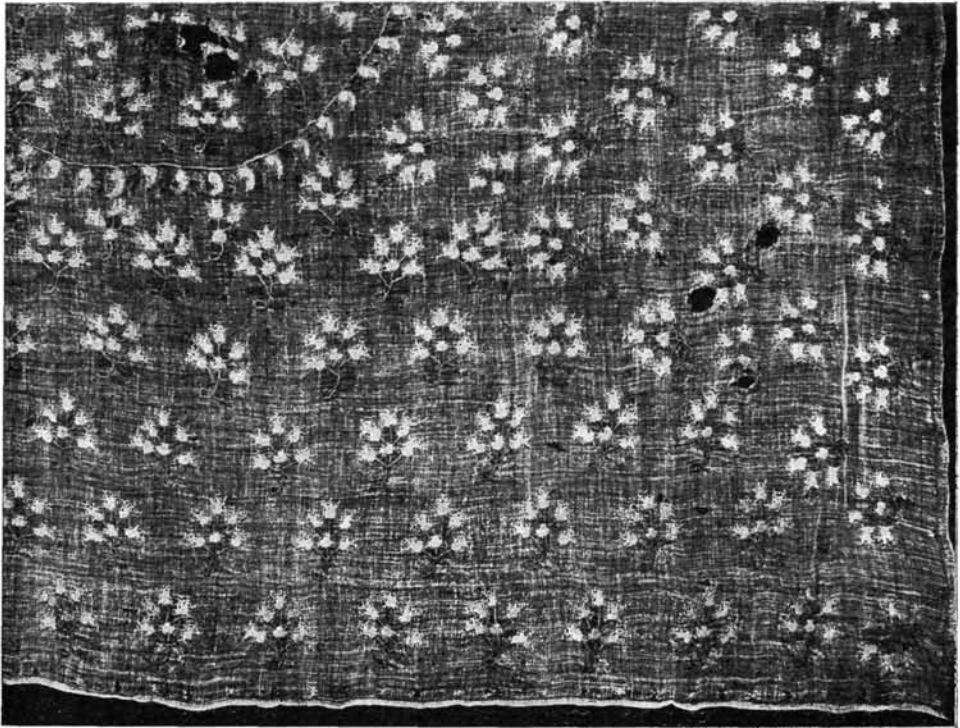
Poroszló (1736) „egy fátyol *hosszas* kendő, végin arany és ezüst fonallal varrott, körülötte sík”.

Ritkábban fordulnak elő az egyházi tulajdonban lévő török textíliák között a selyemből, atlaszból, brokátból készült terítők és abroszok. Ez talán azzal magyarázható, hogy a selyem könnyen rongyolódó, kevésbé időtálló anyag, mint a vászon vagy a gyolcs. A brokát pedig elsősorban női és férfiruhat, török kaftánok, paplanok anyaga volt a 17. században. Mindenesetre ezek nyomát is megtalálhatjuk a leltárakban, sőt néhány darab átvészelte az idők viharait és még aránylag jó állapotban ma is megvan. Ilyen például a *gönci* református egyházközség birtokában levő, az 1799-es leltárban szereplő „egy *atlatz török* munka, tündőszínű selyem, arany, ezüst virágokkal ki varrott abrosz”, valamint a sárospataki Református Múzeumban őrzött *brokát* terítő, melyet a *tiszadorogmai* református templomban szószéktakarónak használtak. A terítő kétségkívül török eredetű.⁵

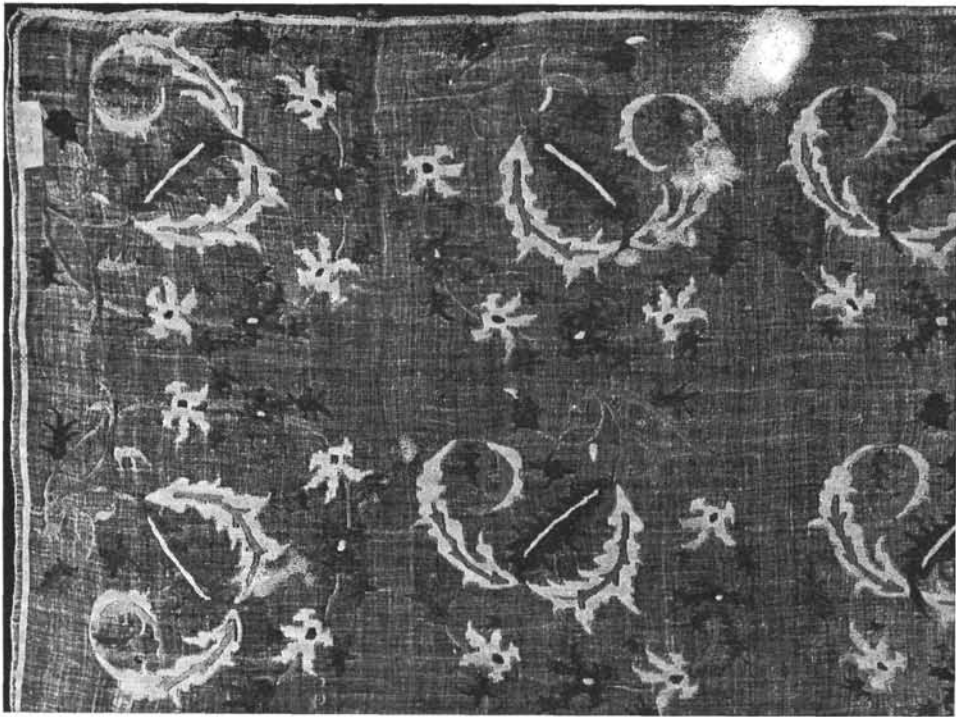
A vékonyszálú patyolat, száda, a csillogó selyem és brokát terítőkön kívül megtalálhatók voltak a borsodi református templomok úrasztali felszerelése között a „*teve szőr*” terítők is. *Tolcsván* 1806-ban volt egy „veress *teve szőr* keszkenő, *Perkupán* pedig (1801) a terítő hímzőanyaga volt teveszőr: „egy veress, kék, fejtér és zöld *teve szőrrel* ki varrott bíbor keszkenő”. Az utóbbi adat azért is érdekes, mert a török textíliák hímzőanyaga általában a selyem, arany, ezüst színű skófiium volt. Úgy látszik a hímzésben is alkalmazták ezt az egyébként csak vastagabb terítők, szőnyegek készítéséhez használatos fonalat. Megjegyezzük még, hogy a *tolcsvai* terítő anyagának meghatározása, illetve leírása nem pontos. A sárospataki Református Múzeumba került terítő, amely a leltárban *teve szőrből* készültnek van feljegyezve, a valóságban egészen finom gyapjúból készült.

Különlegességnek számítanak a hímzett keszkenők és abroszok között a „nyomtatott” technikával díszített török textiliák. „Ezek a mintásan nyomtatott vászonfélék — írja *Palotay Gertrud* — bizonyára a mai népi kékfestő mester-ség módján fadúcokkal nyomtatott minták voltak. A Néprajzi Múzeum szép sorozatát őrzi olyan, valószínűleg múlt századbeli, török festőmintáknak, amelyeknek többszínű nyomott növényi díszítőelemei régi magyar úrihímzéseink díszítményeivel rokonok”.⁶ Három nyomtatott terítőről találtunk írott emléket Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben. *Sajókápolnán* 1735-ben volt „egy tarkás nyomtatott török abrosz”, *Tokajban* pedig az 1806-os összeírás adatai szerint volt „egy veress festéssel körös-környül nyomtatott és a sikárlásban meg szakadt, de be foldott gyolts török kendő”. Szintén nyomtatott terítő lehetett a *Perbenyikben* ugyancsak 1806-ban feljegyzett „török kárton kendő” is. A „kretton” vagy „kattun” néven is nevezett, művészi mintájú, nyomtatott vászon anyag a 18. század óta elterjedt ruha, falı, tapéta és bútorbevonó anyag volt. A perbenyiki templomban asztalterítőnek használták ezt a textíliát.

Nem szándékszunk itt kitérni annak a kérdésnek tárgyalására, hogy milyen hatással volt a török hímzés ornamentikája a magyar hímzésre, mert ezt *Palotay Gertrud* művében részletesen ismerteti. Tény, hogy néhány esetben

1. kép. A bereti terítő részlete

2. kép. A hernádszentandrási terítő részlete

nehéz eldönteni egy-egy hímzett terítőről, hogy eredeti török munka-e, vagy pedig ennek Magyarországon készült utánzata. Ezzel magyarázható a *bodrogkeresztúri* eklézsia leltárában 1806-ban feljegyzett egyik terítőjének bizonytalan meghatározása: egy tisztességes abrosz, mellynek közepi mint egy *török varrásnak látszik*, veress selymes, négy szegletei pedig veress és kék selymes virágokkal ki varva”. A minták elhelyezése alapján a bodrogkeresztúri terítőt a magunk részéről inkább magyar munkának tartjuk. Az eredeti török kendőkön a díszítő motívumok rendszerint sűrűn behálózzák a terítő egész felületét, esetleg a négy oldalt díszítik széles sávban, az ún. *pesgir* kendőknél pedig a két végén helyezkednek el a díszítmények. A *miskolci* református egyház patyolat abroszáról is azt írták 1735-ben, hogy „*törökös varrással*” varrott. Itt azonban kétségtelen, hogy eredeti török hímzésről van szó, erre utal a leírásban szereplő „*hoszszú*” jelző, vagyis a *miskolci* terítő *pesgir* volt. Palotay Gertrúd hasonló véleménnyel van a szóban levő terítőről.⁷

A továbbiakban azokról a török terítőkről szólunk, illetve azokat a török hímzéseket írjuk le, melyek a sárospataki Református Múzeumban találhatóak és amelyek az utóbbi években végzett tervszerű gyűjtőmunka során kerültek be Borsod-Abaúj-Zemplén megye református templomaiból. A bevezetőben em-

lített 95 terítőből, melyek a régi leltárakban szerepelnek, 16 darab található Sárospatakon.

Először a „bulya vászon”, azaz a száda anyagra hímzett, török nyelven „kavuk”-nak nevezett terítőket ismertetjük:

1. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, két végből összevarrva. Négy oldalán vékony sárga csík sárga színű selyemfonállal hímezve, amelyen ekrü és halványzöld színű pontocskák vannak elhelyezve. A terítő egész felületét öt ágú stilizált, kontúrozott kis tulipán okból álló ekrü színű virágcsokrok díszítik. A csokor szárán három zöld színű levél. Középen kör alakú, zöld és ekrü színű nagy levélkoszorú, amelyben ugyancsak tulipánocsokros díszítmények vannak. A kör közepén ekrü színű nagy rozetta. Gyűjtési helye: Beret, Abauj m. 17. század. Mérete 114×114 cm (1. kép). Ltsz. F. 1881.1.

2. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, két végből összevarrva. Négy oldalán keskeny ekrü színű selyemfonállal hímzett sáv, a terítő egész felületét négy sorban elhelyezett, tizenhat nagy stilizált virágornamens díszíti: körbe-kunkorodó kettős barna száron apróbb piros, ekrü, kék virágok, zöld levelekkel, a másik száron egy nagy, barnával kontúrozott ekrü és kék színű sarlós-

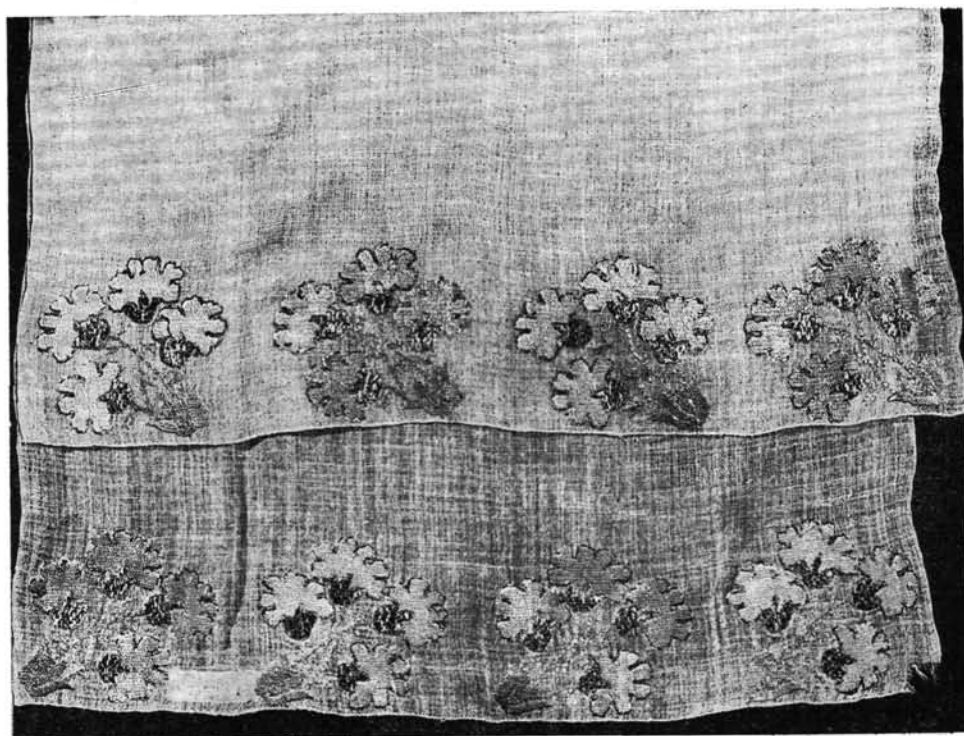
6. kép. A tolcsvai terítő részlete

levelű virág. Gyűjtési helye: Hernádszentandrás. Abaúj m. 17. század. Mérete: 92×96 cm (2. kép). Ltsz. F. 1964.37.

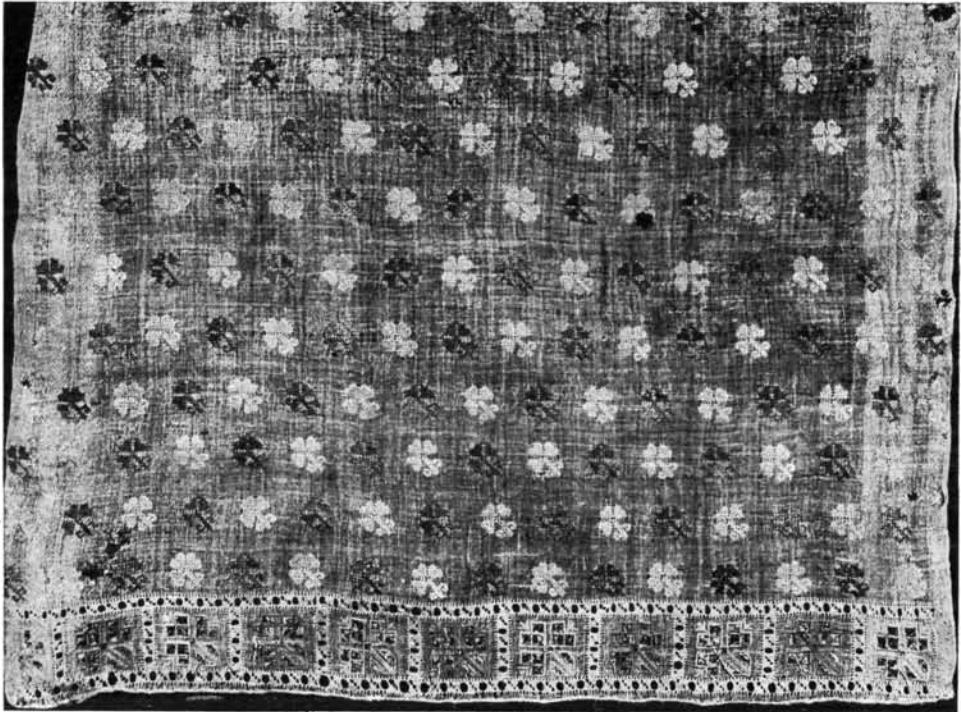
3. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, két végből összevarrva. Négy oldalán kettős kék színű selyemfonállal hímzett csík között kék, arany, ekrü és zöld színű kisebb virágcsokorok helyezkednek el. A belső négyszög egy-egy sarkában nagy, kék, ekrü, zöld fémszálas hímzésű virágcsokor. Az oldalak felező vonalánál kisebb virágcsokor. Középen félkörívekből álló kék színű, kacsokkal dekorált nagy rozetta, benne ún. „forgó rózsza” szintén kék, zöld, ekrü színű selyem és arany színű fémszállal hímezve. Gyűjtési helye: Tolcsva, Zemplén m. 17. század. Mérete: 110×110 cm (3. kép). Ltsz. F. 1966.10.

4. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, két végből összevarrva. Négy oldalán két hímzett csík között kettős ágat hajtó virágtő, kontúrozott ekrü és halványpiros színnel, zöld levelekkel. A csíkon belül az egész terítőt sűrűn behálózó ugyanilyen virágok, középen félkörívekből alkotott kör egy nagyobb virággal, melyből kisebb virágszálak nyúlnak ki. Gyűjtési helye: Ragály, Abaúj m. 17. század. Ltsz. F. 1965.1.

5. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, két végből összevarrva. Négy oldalán halványbarna és ekrü színű apró kontúrozott levelekből álló szegély. Négy sarkában egy tőből kiinduló nagy, szerteágazó virágcsokor, piros, kék,

4. kép. A szászfai terítő

5. kép. A korláti terítő részlete

ekrü színű selyemmel hímezve. Középen félkörívekből alkotott, kacsokkal díszített kék színű körben nyolc nagy színes virágból álló „forgó rózsza”. Gyűjtési helye: Martonyi, Abaúj m. 17. század. Mérete: 97×102 cm. Ltsz. F. 1962.4.

Hogy milyen különlegesek és ritkák ezek a „kavuk” textíliák, elég ha utalunk arra, hogy a konstantinápolyi szultáni Múzeum (Topkapi Sarayi Müzesi) textilgyűjteményében, Nurhayat Berker osztályvezető tájékoztatása szerint mindössze kilenc darab található. A „kavuk” elnevezés tőle ered.

Az úgynevezett „pesgir” kendők csoportjába sorolhatók az alábbi úrasztali textíliák:

6. Kendő, anyaga fehér száda, téglalap alakú, két végén rojtozás, fölötte keskeny sávban fémszálas leszövés. Négy oldalán vékony, ekrü színű keretben három-három, illetve öt-öt ekrü és fehér színű selyemszállal hímzett, két ágú virágos, leveles csokor. Gyűjtési helye: Parasznya, Borsod m. 17. század. Mérete: 62×142 cm. Ltsz. F. 1965.28.

7. Kendő, anyaga fehér száda, téglalap alakú, két végén négy-négy ekrü színű, fémszállal kontúrozott négy virágból álló csokor. Gyűjtési helye: Szászfa, Abaúj m. 17. század. Mérete: 44×85 cm (4. kép). Ltsz. F. 1963.61. Valószínűleg jegykendőnek készülhetett az a két darab, kisméretű terítő, melyek a török

hímzések között található a sárospataki Református Múzeumban. Ilyen jegykendőről Palotay G. is említést tesz.

8. Kendő, anyaga fehér száda, téglalap alakú, két végén zsubrikálással négyyszögletű mezőkre osztva, a mezőkben ekrü- és arany színű fémszállal hímzett négy szirmú geometrikus virágdísz. Két hosszabb oldalán több csíkban ekrü színű beszövés. A kendő egész felületét betöltő apró, csont és halványkék színű kis virágok mértani elrendezésben. Gyűjtési helye: Korlát, Abaúj m. 17. század. Mérete: 42×60 cm (5. kép). Ltsz. 1961.179.

9. Kendő, anyaga fehér száda, négyzetes, négy sarkában háromszögletű mezőben kék, ekrü, piros színű selyemfonállal, ezüst színű fémszállal hímzett virágcsokor. Négy oldalán vékony csont színű csík, ezen belül ezüst színű, piros és kék színnel kontúrozott apró virágok csont színű, háromágú leveleskéekkel. Középen hímzett négyyszög: a négy sarokban egy-egy nagyobb halványkék, pirossal kontúrozott, belül ezüsttel hímzett virág zöld levelekkel, négy oldalt kettős sorban elhelyezett Z alakú piros, kék díszítmények, ezen belül egy sorban S alakú piros, kék minták. A kendő közepén csont színű négyzetben piros, kék, ezüst, ekrü színű apró virágok és egy nagyobb piros színű „forgó rózsza”. Gyűjtési helye: Hernádszurdok, Abaúj m. 17. század. Mérete: 48×43 cm. Ltsz. F.1961. 42.

A felsorolt kendők és terítők díszítményei olyan öltéstechnikával készültek, hogy a minták a textília színén és fonákán teljesen azonos színben és formában tűnnek elő. A török hímzések másik csoportjába azokat a terítőket, abroszokat sorolhatnánk, amelyeknek csak az egyik oldala van hímezve és bélelve vannak. Ezek a régi leltárakban „bélelt”, „fejtővel prémezett” meghatározással vannak feljegyezve. De erre utal a *nagyvisnyói* eklézsia már említett terítője, amely a leltár szerint „egy színre varrott” vagyis csak egyik oldalán hímzett volt. A most sorra kerülő terítők nemcsak a hímzés technikájában különböznek az előbbieken ismertetett terítőktől, hanem az ornamentikában is eltérést látnunk. Amíg a mindkét oldalukon hímzett terítők díszítésére az aprólékos kidolgozás, a halvány színek, a fémszálas hímzés, aránylag kis méretű virágornamensekből komponált, zezzugos, szerteágazó motívumok a jellemzők, a bélelt, csak egy oldalukon hímzett terítőknél viszont a harsány piros-kék színek dominálnak, enyhítésképpen alkalmaztak itt-ott halvány zöld, kék, csont színeket. A minták szinte önálló életet élnek, csak néha vannak összekapcsolva vékony szárrakkal és rendkívül nagyok. A minták magukon viselik ugyan a keleti díszítőművészet sajátosságait, a terítők egész felületét sűrűn borítják a színes virágok, fogazott szélű sarlós levelek, de összehatásukban valahogy ezek a hímzések „másképpen” török hímzések mint az előbbi „kavuk és pesgir” textíliák. Mivel magyarázható ez a szembetűnő stílusbeli különbség? Talán azzal, hogy a mindkét oldalukon hímzett terítőket török asszonyok és lányok saját vagy házi használatra készítették. Turbántakarók, jegykendők, kéztörölők voltak és ezeket igyekeztek a legaprólékosabban, hihetetlen türelemmel, művészi igénnyel előállítani, díszíteni. Az egyik oldalon hímzett és bélelt terítőket pedig — véleményünk szerint — a köznép számára, kereskedelmi céltalal készítették. Ezért hímezték csak az egyik oldalát a terítőnek, hiszen ez nagy munkamegtakarítást jelentett, hagyták el a drága fémszálat, alkalmaztak élénk színeket, hogy a vásárlóközönség felfigyeljen a tetszetős árura. Az köz-

tudott dolog, hogy a 17. század folyamán milyen nagy mennyiségű török textil-áru került a magyarországi részekre, Erdélybe a kereskedelem révén. A mindkét oldalon hímzett terítők készítése rendkívül munkaigényes volt, ezért több bélelt terítőt már nem a mindkét oldalukon hímzett terítőknél szokásos sűrű, tömött laposöltéssel, hanem az egyszerűbb, „feszítő öltésnek” nevezett technikával hímezték, vagyis a lazán lefektetett selyemszálat bizonyos távolságokban ráerősítették az alapanyagra. A mindkét oldalukon hímzett terítők, kendők anyaga mindig száda volt, az egy oldalas hímezéseknél találtunk vászon anyagot is. A bélés pedig minden esetben egészen durva vászon anyag, esetleg az ún. „prémezés” a fonák szegése gyolcs. Ennek alapján feltételezhető, hogy ezeket a terítőket később, hazánkban bélelték ki használat közben, tartósították az erősebb vászon anyaggal. Ez elképzelhető, mert van olyan török hímzés is a pataki Református Múzeumban — az abaújalpári terítő — amelynek csak egy oldala van hímezve, de nincs bélelve.

Négy ilyen nagy mintájú, egy oldalán hímzett, bélelt, illetve béleletlen terítő található Sárospatakon:

10. Terítő, anyaga fehér száda, négyzetes, két végből összevarrva, színes selyemmel hímezve, négy oldalán kettős piros csík között nagy virágmintákból alkotott szegély helyezkedik el: barna száron egy nagy küllős, kör alakú élénk-

6. kép. A szentistvánbaksai terítő részlete

piros és egy fogazott szélű, kék színű nagy sarlós virág, kisebb virággal, gránátalmával, kék és zöld színű levelekkel. A terítő belső felületét ugyanilyen színű, formájú és nagyságú motívumok díszítik: barna színű ívelt száron öt nagy piros-kék virág helyezkedik el. A szárok a négy sarokból indulnak ki. A nagy virágok között apróbb négy-öt szirmú kisebb virágok, halványzöld és kék színű levelek. A terítő ún. „feszítő öltéssel” hímézve. Bélése fehér vászon, négy oldalán keskeny kék színű vászon csík. Gyűjtési helye: Szentistvánbaksa, Abaúj m. 17. század. Mérete: 83×85 cm. (6. kép). Ltsz. F. 1967.8.

11. Terítő, anyaga fehér száda, négyzetes, két végből összevarrva, színes selyemmel hímézve, bélelt. Négy oldalán egy vékony piros csíkon váltakozva piros-kék, csontszín félkörökből alkotott díszítmény sorakozik. Ezen belül hat sorban nagy hullámos szélű, egész és fél, váltakozó piros-kék színű, félholdhoz hasonló motívumok helyezkednek el. A félholdban csont színű virágokból, halványzöld színű levelekből alkotott koszorú, a félhold egyik végén piros, illetve kék színű sarlós, fogazott levél. A nagy minták között három, egymás felé forduló, csontszínű kis félhold. A terítő bélése fehér kendervászon, szélén halványbarna selyem sáv. Gyűjtési helye: Balajt, Borsod m. 17. század. Mérete: 96×104 cm. Ltsz. F. 1965.4.

12. Terítő, anyaga fehér száda, három végből összevarrva, négyzetes, lapos-öltéssel, színes selyemmel hímzett. Négy oldalán kék színű csíkra helyezett hármasan tagolt levélminták. Ezen belül vízszintes elrendezésben hét sorban egymás fölé helyezett, egész és fél mustrákból álló díszítmények: élénkpiros

4. kép. Az abaújalpári terítő részlete

színű nagy, sarlós, fogazott szélű stilizált virág, benne kék kontúros csontszínű mezőben három kis levél. A nagy minta alatt halványzöld és csont szín félholdból és tulipánból kinövő kétféle hajló nagy kék színű sarlós, fogazott szélű levél. A nagy minták között kisebb halványzöld, csontszínű, a nagy minták belsejével megegyező mustrák. Gyűjtési helye: Abaújalpár, Abaúj m. 17. század. Mérete: 110×115 cm (7. kép). Ltsz. F. 1962.21.

13. Terítő, négyzetes, anyaga fehér száda, bélelt, színes selyemmel, laposöltéssel hímezve. Négy oldalán kettős piros csík között egymásba kapcsolódó piros-kék virágok zöld szárral, barnával kontúrozott csontszín gránátalmák, apró levelek kis virágok. A terítő egész felületét behálózzák a félköríves zöld száron elhelyezkedő nagy piros szegfűk, sarlós, fogazott szélű nagy stilizált piros-kék virágok. A nagy minták között apró csontszín, barnával kontúrozott félholdacskák, levelek. A terítő bélése kendervászon, a bélés szélén kék színű lenvászon sáv. Gyűjtési helye: Egerlövő, Borsod m. 17. század. Mérete: 100×104 cm. Ltsz. F. 1965.10.

Selyemből készült török textilია a már említett tiszadorogmai brokát terítón kívül csak egy található Sárospatakon.

14. Terítő, négyzetes, két végből összevarrva, anyaga krém színű muszlin selyem. Szélein később rávarrt arany színű csipke. Két végén beleszővött arany színű csíkokból álló széles sáv, fölötte ugyancsak beleszővött arany színű csík. A terítő belső mezőjét kilenc sorban elhelyezett, szövött, aranyszálakból készült kis virágmotívumok díszítik. Gyűjtési helye: Zsujta, Abaúj m. 17. század. Mérete: 102×109 cm. Ltsz. F. 1961.133.

Nem török munka, de nyilvánvalóan a török hímzés hatására készült Észak-Magyarországon az a két abrosz, melyeket az alábbiakban írunk le:

15. Abrosz, négyzetes, anyaga fehér vászon, két végből összevarrva. Négy sarkában és a közepén 23×26 cm nagyságú négyzetes mezőben kereszt-szemes, színes selyemhímzéssel készült mustra: kereszt alakban elhelyezett négy ciprusfa piros, kék, csont színben, a ciprusfa felső végéből két oldalt zöld száron egy-egy piros szegfű nő ki két kisebb virággal. Átlós irányban négy gránátalma hasonló színekkel, a gránátalma egyenes szárából két oldalra egy-egy piros, kék virág nyúlik ki. A négy sarokban kis piros tulipánok zöld levelekkel. A hímzés az abrosz színén és fonákján azonos. Gyűjtési helye: Tomor, Borsod m. 18. század. Mérete: 190×182 cm. Ltsz. F. 1961.166.

16. Abrosz, négyzetes, három végből összevarrva, selyemmel hímezve. Négy oldalán kettős piros csík között egyszerű rajzú virágminták helyezkednek el: piros, kék, csont színű rózsákból ívelt száron levelek, illetve négyszirmú kis virágok nyúlnak ki. Az abrosz egész felületét behálózzák a szimmetrikusan három sorban elhelyezett piros, kék, csont színű nagy virágokból, zöld levelekből álló, „forgó rózsához” hasonló minták. Közben kisebb primitív rajzú virágok, halhólyaghoz hasonló díszítmények helyezkednek el. Gyűjtési helye: Egerlövő, Borsod m. Mérete: 110×130 cm. Ltsz. F. 1965.11.

E két utóbbi abrosz hímzése különösen figyelemre méltó. A tomori abrosz négyzetbe komponált mintájában a török ornamentika legrégebb és leggyakrabban előforduló mustráit találjuk meg. Legrégibb a ciprusfa, amely már a 16. században előfordul a török falicsempéken. A gránátalma, szegfű, tulipán tipikus keleti díszítőelem, amely azonban a magyar, főleg az erdélyi kereszt-

szemes munkákon, egyéb hírmzéseken gyakran előfordul. Az egerlövői abrosz kitűnő illusztráció ahhoz, hogy a magyar népi díszítőművészet hogyan veszi át egy másik nép formakincsét, alakítja át, jelen esetben egyszerűsíti le a túlszűfolt keleti ornamentikát egy könnyedebb, de mégis művészi formára.

A felsorolt terítőkön kívül a sárospataki Református Múzeumban vannak a *Palotay Gertrud* által leírt *zsujtai*, *poroszlói* török terítők, valamint a törökös motívumokkal hírmzett, de már kifejezetten magyar hírmzések: a *tiszanánai*, *baktai*, *zsujtai*, *ragályi*, *kenézlii terítők*. Összesen tehát 16 eredeti török és 7 törökös hírmzést őriz a sárospataki Református Múzeum, s amint mondtuk, dolgozatunk szerény igyekezet arra, hogy az újabb kutatások által feltárt adatokkal kiegészítsük *Palotay Gertrud* tanulmányát.

JEGYZETEK

1. *Palotay Gertrud*: Oszmán-török elemek a magyar hírmzésben. Bibliotheca Humanitatis Historica. VI. Bp. 1940. 27.
2. Tanulmányomhoz a következő levéltári anyagot, illetve jegyzőkönyveket használtam: a) „Protokollum, Borsodi V. Tractus 1665—1727.; b) Protokollum 1735—36-ról; c) Protokollum a Borsodi V. Tractus Ekklesiáiról 1753—1764.; d) Conscriptio a Zempléni V. Tractusról 1782.; e) Superintendentialis visitatio jegyzőkönyve 1799.; f) Adalékok a tornai egyházmegye történetéhez az 1801. évből; g) Az alsó Zempléni Helv. Conf. követő Egyházi Vidék jegyzőkönyve 1806”. Mind a hat jegyzőkönyv az Egyházkerületi Levéltárban van Sárospatakon. Az egyes községek neve mellett levő évszám az összeírás idejét jelzi.
3. *Szilágyi Sándor*: Magyar nemzet története. VI. Bp. 477.
4. *Palotay* i. m. 27.
5. Leltári száma: F. 1961. 34.
6. *Palotay* i. m. 17.
7. *Palotay Gertrud*: A miskolci református egyház régi hírmzése. Történetírás. 1937. évfolyam.
8. A konstantinápolyi Múzeumot levélben kerestük meg tájékoztatás, illetve felvilágosítás céljából. Nurhayat Berker válaszában közölte az adatokat.

*TÜRKISCHE STICKEREIEN IN REFORMIERTEN KIRCHEN
IN NORDUNGARN
(Auszug)*

Der Aufsatz ist quasi eine Ergänzung zu Gertrud Palotays Buch: „Osmanisch-türkische Elemente in der ungarischen Stickerei“, erschienen 1940 in ungarischer und französischer Sprache. Die namhafte Textilexpertin hat dieses interessante kulturhistorische Thema in erster Linie auf Basis der in Ungarn erhaltenen Andenken bearbeitet. Sie stellte den Einfluss des türkischen Textilhanderwerks auf die ungarische Stickerei fest.

Die schönsten und sehr charakteristischen Stücke der ungarischen Stickerei aus dem 17.—18. Jahrhundert findet man im Komitat Borsod-Abauj-Zemplén als Altarausrüstungen reformierter Kirchen. In diesen städtischen und dörflichen Kirchengemeinden wurden nicht nur die verschiedenen Decken und Tücher über Jahrhunderte aufbewahrt, sondern in alten Inventarien fand man auch viele Angaben über türkische Textilien. Diese Inventar-, richtiger Archivangaben hat Gertrud Palotay in ihrem erwähnten ausgezeichneten Werk nicht verwendet. Anhand der Inventarien konnte festgestellt werden, dass im heutigen Komitat Borsod-Abauj-Zemplén in den Jahren 1665 bis 1806 in 59 reformierten Kirchen 95 Decken türkischer Herkunft oder mit türkischen Stickereien existierten. Diese grosse Zahl beweist, dass sich die türkischen Textilien in Nordungarn im 17—18. Jahrhundert grosser Beliebtheit erfreuten.

Im ersten Teil unserer Arbeit registrieren wir — nach Gemeinden geordnet — jene Decken, die in den Inventaren ausgesprochen als „türkisch“ bezeichnet wurden. Eine andere Gruppe bilden die in den Inventaren als „bulya vászon“ („bulya“-Leinen) registrierten Textilien. Der Ausdruck weist auf das Material und die Gewebeat hin. In einigen Fällen weist die längliche Form der Textilien auf die türkische Herkunft hin.

Wir erwähnen in der Studie die „Kamelhaar“-decken, die mit spezieller Drucktechnik hergestellten türkischen Textilien, die auch unter den Ausrüstungen reformierter Kirchen vorkommen, weiterhin die einheimischen Decken und Tücher, die türkischen Einfluss aufweisen.

Das Reformierte Museum zu Sárospatak hat diese Decken in den letzten Jahren in planmässiger Arbeit gesammelt und ausgestellt, darunter befinden sich 16, die in den schon erwähnten Inventarien aufgeführt sind. Weiterhin beschreiben wir die im Museum gesammelten Textilien, unerwähnt bleiben die Stücke, die Gertrud Palotay in ihrem Buch beschreibt. Besonders reich ist die Sammlung an sogenannten „Kavuk“-Decken, bei denen das Blumenmuster mit Seide auf das Webfach gestickt wurde. Von dieser Sorte besitzt das Museum

5 Stück. (Es sei erwähnt, dass das Sultans-Museum in Konstantinopel insgesamt nur 9 solcher Decken besitzt). An den Decken mit türkischer Stickerei, die im Sárospataker Museum zu finden sind, kann beobachtet werden, wie die volkstümliche ungarische Stickereikunst die türkischen Motive übernahm, und welchen Einfluss die türkische Stickerei auf das ungarische Textilhandwerk ausgeübt hat.

Béla Takács

A SÁROSPATAKI HABÁN KERÁMIA-RECEPTKÖNYV TANULSÁGAI

KATONA IMRE

Számos magyarországi anabaptista telephely közül a sárospataki talán a legfigyelemreméltóbb. Nem azért, mintha e telep lett volna a legnépesebb. A felvidéki Nagylévárdon, Szobotisten lakó anabaptisták száma jóval meghaladta a sárospatakit, sőt az erdélyi Alvincen lakó anabaptisták száma sem hasonlítható a sárospatakiakéhoz. Még csak a telepítés körülményei sem térnek el, mondjuk, az alvinciekétől. Mindkettő fejedelmi telepítés eredménye. Az alvinci telep magját 1621-ben Bethlen Gábor, a pataki kolóniát pedig I. Rákóczi György létesítette 1645-ben.¹ Kétségtelen viszont, hogy a pataki kolónia helyzete — miként az alvinci is — alapvetően különbözött a felvidékiektől, különösen azonban a nyugat-magyarországitól. A nyugat-magyarországi habán telepet az alvincivel egyidőben, 1621-ben létesítette Batthyány II. Ferenc, az ismert Bethlen-párti politikus.² Míg azonban az alvinci és a sárospataki telepeket a lakosság fokozódó szükségleteinek kielégítésére hozta létre a két fejedelem, a nyugat-magyarországi anabaptisták kezdetől a földesúr közvetlen szükségleteire dolgoztak. Ez ugyan kerámiaművészetük alakulására is messzemenő jelentőségű, hiszen a különböző igény különböző kerámiatípus kultiválásával jár együtt. Ez a körülmény ugyan már megérdemli, hogy felfigyeljünk rá, mégsem ezért tartjuk a sárospatakit a habán telepek közt az egyik legfigyelemreméltóbbnak, s nem ezért foglalkozunk vele önálló tanulmányban. Bennünket mindenekelőtt az a különbség érdekel, mely a pataki és az ország többi habán telephelyei — elsősorban az alvinci és a nyugat-magyarországi — közt kimutatható, hogy t.i. míg e helyeken az erőszakos katolizálás és körülményeik változása következtében nem, vagy alig maradtak az egykori közösségből, Patakon áttérésük után is ottmaradtak jelentős részben. E tényből magától értetődő természetességgel adódik, hogy ha valahol számolhatunk a habán és a népi fazekasság kölcsönhatásával, Sárospatakon feltétlenül. Egyébként, ez a művesség tartotta fenn a habán kerámia, elsősorban mázkészítés fogásait, mint ezt Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester 1809. évi receptkönyve bizonyítja.³

Alábbiakban azonban nemcsak ezzel foglalkozunk a két művesség egymáshoz viszonyított vizsgálatokkor —, persze ezzel is — hanem megpróbáljuk figyelembe venni mindazokat a körülményeket, melyeknek a kontinuitás-vizsgálatnál szerepük lehet.

A kérdés változatlanul nyitott, hatott-e vagy sem, ha igen miben a habán kerámia a népire s kimutatható-e hatása a rendelkezésre álló adatok segítségével.

Mielőtt a pataki habán közösség bomlásával foglalkoznánk, megpróbáljuk röviden összefoglalni a település sajátosságait, kialakulását.

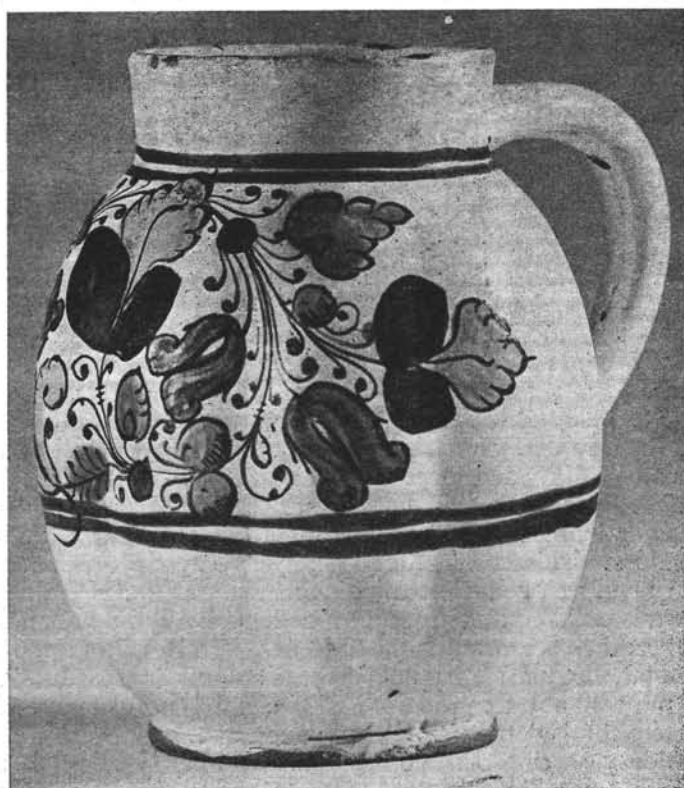
Egyesek szerint Rákóczi György az 1645. évi felvidéki hadjáratkor jutott arra az elhatározásra, hogy habánokat telepít Sárospatakra. Egy feleségéhez írott levelében oly értelemben szól a telepítési akcióról, mely kettőjük között korábban elhatározott. Cristoph nevű emberének megadta az utasítást, hogy mennyi és minémű szakemberek menjenek, mégpedig jó mesterek. A habán krónikák a következőképpen adják elő az eseményt. A hadak várható fosztogatásai elől a csejteiek a fejedelemhez fordultak oltalomért, akinek, hogy jóindulatát kieszközöljék, étellel, itallal kedveskedtek. Ezt az alkalmat használta ki a fejedelem arra, hogy tájékoztassa őket letelepítési szándékáról. Hiába próbálták a megrettent közösség vezetői eltéríteni ettől, a fejedelem hajthatatlan maradt. Végül is, amikor meggyőződtek jóakarataról, elhatározták, hogy a közösség érdekében mindnyájan útrakelnek. Augusztus 25-én indult el a szekerekből és kísérekéből álló menet. Mikor értek Patakra, nem tudjuk, tekintettel azonban arra, hogy útjuk katonajárásos, háború-sújtotta területen vezetett át, feltehetőleg hosszabb időt vett igénybe. Az áttelepülők

1. kép. Kupa, 1641-es évszámmal.

számát nem jegyezték fel krónikák. Egy későbbi, 1657-ből való összeírás szerint ötven felnőtt alkotja a sárospataki habán kollektívát. Ennek alapján az áttelepültek száma, asszonyostól, öregestől és gyermekestől mintegy 200—250 főre tehető.⁴

A fejedelem a telepéseket a várostól, helyesebben a vártól keletre fekvő, ún. *Hejcén* telepítette le. Ez a rész tulajdonképpen már a várfalon és az árkon kívül feküdt egy magas és meredek dombocskán. A középkorban ágostonrendűek zárdája állott itt, mely a Perényiek alatt lebontatott s a körülötte levő egész terület közvetlenül a várhoz tartozó, taxamentes fundus lett. A XVII. század közepén már a várhoz tartozó, különböző személyek lakóhelye volt a terület, ami kitűnik a fejedelemnek abból az 1646-ban kelt adományleveléből is, mely szerint a pataki vár porkolábjának szánt egyik hécei házat át kell engednie a habánoknak lakóhelyül. Egyébként, Debreczeni Tamásnak Sárospatakon, 1646. július 15-én Lorántffy Zsuzsannához írott leveléből értesülünk elsősízből arról, hogy a habánok már Sárospatakon laknak. Az újkeresztény ácsok „oda innét nem mehetnek, — olvashatjuk — mert ezek magok is most épülnek és ha azt elhagynák, az magoké elmaradna ez esztendőben is; vincziek

2. kép. Korsó, XVII. sz. második fele

jobb épséggel lévén... onnét vihetnek...” Ugyan már Lorántffy Zsuzsanna Klobusiczky Andrásához Hévízről, 1646. január 10-én írt levelében is találkozhatunk egy „új-keresztény majorosné”-val,⁵ akit a pataki majorhoz szeretnének szerződtetni, azonban a levélből nem tűnik ki félreérthetetlenül, hogy a nevezett anabaptista pataki, vagy alvinci-e. Az 1647. december 17-én kelt adománylevel szerint összesen négy házuk van ugyanott, egymással összefüggő jobbágytelken. Ez az állomány ugyan még egy telekkel bővült, feltehetően a fejedelemszony jóvoltából. Legalábbis, erre következtethetünk az 1657-es összeírásnak abból az állításából, mely szerint a habán telep nem négy, hanem öt funduson van.

A kolónia belső életéről, struktúrájáról az 1657. évi összeírás tájékoztat. Eszerint a telepet magas kőkerítés vette körül, melyen két bejárat volt. A lakó- és műhelyházak egy tér körül helyezkedtek el. A tér egyik sarkában volt a habánok pincéje (*Cellarium Anabaptistarum*), mely boraik tárolására szolgált. Az egész telepet 1785-ig *Curia Anabaptistarum* névvel jelölik. A közösség főfoglalkozása és megélhetésének főforrása — miként régi otthonukban, Csej-tén is — a szőlőművelés volt. Az 1657. évi összeírásból kitűnik, hogy nem kész szőlőt kaptak, hanem telepítésre alkalmas területet, esetleg elpusztult parlagot, melyet maguknak kellett rekonstruálniuk. Ezért még 1657-ben is dézsma-mentességet élveztek. A szőlőművelésen kívül jelentős szerepet játszott mindennapi tevékenységükben a mezőgazdasági munka. Telepük mezőgazdasági részlege Kispatakon állt.⁶

A kolónia fenntartása s a közösség ellátása hatalmas feladatot jelent, s a munkaerő csaknem egyharmadát, pontosabban 16 személyt vett állandó jelleggel igénybe. Nemcsak az állatállomány ellátásáról és összes szükségleteiről kellett gondoskodniuk, hanem az emberek testi és szellemi szükségleteiről is, mert két pap és az oskolamester szintén ebben a kategóriában szerepel. Rajtuk kívül ebben a beosztásban volt a kulcsár, kapus, cirkáló (éjjeli őr), szecska-metélő, kocsis, béres, kertész, sörfőző, sütő. Ez utóbbiból három is van, s mindegyik „asszonyember”. A főgazda, az udvar feje Stilmar György volt, akit az összeírásban név szerint is megtalálunk. Rajta kívül prédikátoruk, Liszebuecher Jakob neve ismert előttünk. Az ötven dolgozó kétharmada, számszerint 34, különféle iparos, akik mindnyájan értékesítésre termelnek. Szakmák szerint így oszlanak meg: 1 varga 3 legénnyel, 1 tímár, 1 posztócsináló 2 legénnyel, 1 kovács 3 legénnyel, 1 kerékgyártó, 1 bognár, 1 késcsináló 6 legénnyel, 2 molnár, 1 szabó, 1 fazekas 4 legénnyel, 2 takács, 1 borbély 2 legénnyel. Hogy az iparosok létszáma pusztán a vár szükségletével állna kapcsolatban, alig valószínű, hiszen a legtöbb legénnyel s a legnagyobb iparoskapacitással a kélesen kívül az önellátó iparágakban találkozunk. Noha a sárospataki vár átalakítása is ezekben az években, évtizedekben folyt, a habánok közt még sincs az építkezésben közreműködni tudó ács, kőműves, kőfaragó stb. Ez inkább arra mutat, hogy a sárospataki habán kolónia iparosgárdája nem annyira a vár, mint inkább az uradalom lakosságának mindennapi szükségleteinek kielégítésére törekedett a fejedelem kívánságára.

Noha Áldásy szerint országosan csak 1674-ben kezdődtek a habánok térítési kísérletei, a pataki habán telep történetében 1645-től 1660-ig, a Lorántffy Zsuzsanna haláláig terjedő tizenöt esztendő időszak tekinthető csupán telje-

sen nyugodtnak és biztonságosnak — olvashatjuk *Román János*nál —, mert az 1663-ban Patakon is megjelenő jezsuiták csakhamar elkezdik térítési akciójukat.⁷ Más forrásaink arról tudósítanak, hogy a béke és nyugalom ideje még tíz évnél is alig lehetett több, hiszen a jezsuiták már 1655-ben ott vannak Patakon⁸ s már ekkor megkezdik térítési tevékenységüket nemcsak a reformátusok, hanem az anabaptisták között is. Kétségtelen, hogy az első próbálásaik szerényebbek, hiszen még él és aktív *Lorántffy Zsuzsanna*, a református érdekek képviselője. 1660 után azonban egyre fokozzák térítési kampányukat.

3. kép. Korsó, XVII. század második fele

Ennek eredményeképpen 1665-ben már tömeges áttérésről tájékoztat az Egyetemi Könyvtárban levő *Historia domus*uk és a plébánia egykori anyakönyvei, mégis a pataki anabaptista kolónia áttérése 1666 és 1680 közé esik és személy szerint Joannes Gruber jezsuita nevéhez fűződik. Nevezett 1680-ban bekövetkezett halálával kapcsolatban feljegyezték, hogy linci származású volt, s korábban mint missziós páter beutazta a Földközi-tenger vidékét, a Közép- és Távol-Kelet jelentős részét. Így tehát érthető, ha a sárospataki anabaptisták visszatérése nem okozott neki különösebb gondot.

Az áttért kolónia-tagok tulajdonrészét kihatározták a közösből, csupán a malom maradt sokáig közös kezelésükben. A telep sorsát 1680-ig követhetjük nyomon. Egyes források szerint azonban csak részben olvadtak a helyi lakosságba, mert egyrésztüket Báthory Zsófia elűldözte Sárospatakról. Ezt az állítást mindmáig vitatták, ma azonban már bizonyítható. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a habán telep 1680 körül minden jellegét elveszítette, az egykori közösség vagyona kisgazdaságokra bomlott, s ettől kezdve részben a lakosság más rétegeihez hasonlóan, részben a hagyományos mesterségüket folytatva éltek mindennapi életüket.⁹

Az említetteken kívül még számos olyan adatot találhatunk, mely azt bizonyítja, hogy a habánok csak részben költöztek ki Sárospatakról, és katolizálásuk után néhány évtizedre lassan, fokozatosan beolvadtak a lakosságba. Tehát lényegében itt is hasonló folyamat játszódott le, mint a Felvidéken, míg azonban a sárospatakiak katolizálása az 1600-as évek végéig teljesen befejeződött, a Felvidék habánjai közt csak egy századdal később ment végbe ugyanez. Számos történeti adatunk mutatja, hogy a XVIII. század második felében, a XVII. század közepéhez viszonyítva — miként az ország más városaiban, úgy Sárospatakon is — növekszik a fazekasok száma.¹⁰ Tehát, míg a XVIII. században már kialakult az a közeg, amely a hagyományok befogadására és átadására alkalmas, a XVII. században erről még alig, vagy egyáltalán nem beszélhetünk. A XVIII. század közepén a Felvidéken már kialakultak a két művesség kapcsolatai, a XVII. század 50-es, 60-as éveiben erről még alig beszélhetünk. Említettük, hogy Sárospatakon is, ugyanúgy, mint Alvincen, nem a földesúr, hanem a lakosság igényeinek kielégítésére hozták létre a habán telepet.¹¹ Ez azt jelentette, hogy kerámiák közt nem a rendkívül drága és díszes fehér-árúk voltak a legkeresettebbek, hanem azok a típusok, melyek ugyan szebbek és jobbak a helyi fazekasok áruinál, de alig drágábbak azoknál. E készítményük: a kék kerámia tulajdonképpen átmeneti áru a fehér-, és a fazekasárúk közt. Ezt nemcsak a fehér-fajansznál olcsóbb árú bizonyítja, hanem előállításuk módja is. Ezek alapszíne ugyanúgy angóbbal készül, mint a fazekasárúk általában. Csupán abban térnek el az utóbbiaktól, hogy díszítésük nem nyers állapotban angóbbal, hanem fehér, vagy fénoxidokkal sárgára és zöldre színezett ónmázzal történt, majd kiegészítés után a felület tükrös ragyogását ólommal biztosították. Sárospataki példánk szerint a Rákócziak gyakran alkalmazták a hejcei habán fazekasokat,¹² s talán ennek tulajdonítható, hogy csak részben kényszerültek árúik piacozására. Tehát a sárospataki habán fazekasok mindig közelebb álltak a lakossághoz, mint a Vas megyeiek, akik teljes egészében a földesúr szükségleteire dolgoztak.¹³ Tehát e státusbeli állapothoz is szerepe lehetett abban, hogy a sárospatakiak katolizálása sokkal

egyszerűbben és kevesebb ellenállással ment végbe, mint az ország többi részein. Bár a sárospataki fazekasságnak a habán művességgel való közvetlen kapcsolata ugyan mindmáig nem bizonyított, néhány adat azonban kétségtelen mutatja, hogy a két művesség között kellett valamilyen — esetleg közvetett — kapcsolatnak lennie. Már *Román János*nak is feltűnt az a sajátos fluktuáció, mely a sárospataki fazekasok között a XVIII. század elején végbement: „A pataki fazekasok... a habánok idejében nem lakhattak a mai Fazekas soron, de... még Nagy-Patakon sem... egészen 1735-ig. 1712-ben viszont Kis-Patakon, a Bodrog bal partján találunk hat fazekast, akiknek száma a század végéig fokozatosan fogyott, de még 1785-ben is akad belőlük a régi helyen. Ugyanakkor szaporodó számban találjuk őket 1735 tájától Nagy-Patakon, pontosan a habánok telepe alatt, tehát a mai Fazekas sor városfelőli végén. Jó ideig csoportosan helyezkedtek el ott, csak a XVIII. század végén kezdett településük a mai Fazekas sor hosszában nyúlni, bizonyára a műhelyek számának szaporodása következtében. „Érdekes, hogy az ugyanezen évtize-

4. kép. Korsó, XVII. század második fele

dekben szereplő pataki fazekasok neveiben szinte kivétel nélkül szerepel a „Fazekas”-mesterségnév s mintha ekkor még állandó vezetéknevük nem lenne. Az 1723-as céhlevélen például ilyen neveket olvasunk egyszerre: Körössi Fazekas György, Fazekas Lukáts János és Fazekas András. 1735-ben az első Fazekas György, a második Lukáts János néven található, Fazekas András pedig bizonyosan Pikor András néven szerepel itt.¹⁴

Köztudott, hogy ekkor már, a XVIII. század elejéig a vezetéknev-adás országosan végbement, Sárospatakon sincsen olyan helyi, vagy környékbeli lakó, aki ilyennel már ne rendelkezne. Más a helyzet az időközben katolizált, s a lakosságba beolvadó anabaptistákkal. Ezeknek német neve a lakoságnak idegen volt s nehezen kiejthető, ezért őket nem a nevükön, hanem foglalkozásuknak megfelelően Lakatosnak, Fazekasnak, Kovácsnak, vagy Molárnak hívták, nemcsak maguk között, hanem hivatalos okiratokon is.¹⁵ Elég ha Sárospatak egyik XVII. század végén kiadott urbáriumában¹⁶ szereplő két ugyancsak foglalkozásával szereplő anabaptistára, Thobias Lakatos-ra és Joannes Késcsinálóra gondolunk. Az urbáriumban úgy szerepelnek mint elszánt rebellesek („Anabaptista, voluntarius rebellis”).

Kétségtelen tehát, hogy a hejcei fazekastelep a város különböző pontjairól ideköltöző mesterekkel is bővült a XVIII. század közepén és második felében, mint erre *Román János* cikkében figyelmeztetett — de az sem igen vitatható, hogy a telep magját habán mesterek utódai alkották. A település és a mesterség kontinuitásának bizonyítéka a Szerencsi-féle receptkönyv fennmaradása is.

A receptkönyv 1809-es dátumot visel, s a feljegyzések Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmestertől származnak. A naplót *Wartha Vince* publikálta első ízben *Az agyagipar technológiája* c. Budapesten, 1892-ben megjelent könyvének függelékében. *Wartha* a pusztá közlésen túlmenően nem foglalkozik a receptkönyvvel elemzően. Talán ennek tulajdonítható, hogy feldolgozása, elemzése ma is időszerű.

Szükséges megemlíteni, hogy mesterség-titkot tartalmazó habán kódexről tud a velük és tevékenységükkel foglalkozó szakirodalom. Egy orvosi receptet tartalmazó 1612-es kódexre Szalonokon bukkant a gyerekeknél játszás közben az evangélikus pap. A kódexet az osztrák *Loesche* publikálta 1926-ban.¹⁷ Sokáig úgy tudtuk, mesterségük fortélyait, titkaikat féltékenyen őrizték és csak a legritkábban vetítették papírra. A kerámiakészítés módját, a mázak összetételét tartalmazó kódex ugyan nem maradt fenn, de mint az előbbi példa bizonyítja, ilyen fennmaradása sem tekinthető lehetetlennek. Szerencsi Mihály könyve jó példa erre.

Mielőtt azonban a habán kerámia technikájával, Szerencsi Mihály naplójával foglalkoznánk, szükséges megemlítenünk azokat a próbálgatásokat, melyek e kerámia technikájának — technológiájának tisztázására irányultak.

A habán edények technikájára azok az ásatások sem derítettek fényt, melyeket *H. Landsfeld* vezetett a morvai és a felvidéki habán telepeken. Bár csak a Szobotisten és a Kosolnán 1932 és 1937 között folytatott ásatások mintegy 24 000 darab fragmentumot hoztak napvilágra — a Trencsénben és Brodskon kiásott töredékekről nem is beszélve —, mégsem sikerült a habán kerámia előállítását, az egyes típusok mibenlétét rekonstruálni.¹⁸ Lényegében még az

5. kép. Tál, 1677-ből

egy-
 bábán kerámia egyes típusait — a fehéret ugyanúgy, mint a lila-, kék- vagy sárga alapút — egyaránt az ónmázaz fajansz kategóriájába sorolták, következésképp előállításuk, készítményük kérdéseiben sem differenciáltak. A cseh *Landsfeld*, s az ő eredményeire támaszkodó cseh kutatók megkülönböztették ugyan a habánok ónmázaz fajanszait az engóbos és ólommázaz készítményektől, a magyar kutatók azonban az ón- és ólommázaz pontatlan fordítása következtében végleg összekeverték a kérdést. Így oly összevisszaságot teremtettek, mely megnehezítette az egyes típusok felismerését. A következőkben megpróbáljuk ismertetni a habán kerámia egyes típusait és előállításukat. Előbb azonban a habán kerámiák jellegzetességeit ismertetjük röviden.

Az újkeresztények legjellegzetesebb terméke a fehér ónmáz fajansz volt. Ezt mutatja az is, hogy erről nevezték őket Európa-szerte "fehéredényeseknek". Sokáig azt hitték, — mint pl. *Diner József*¹⁹ hogy „a valódi habán majolika (fehér alapon) a következő négy színben festett díszítéssel mutatkozik: sárga, kék, zöld és ibolyaszínű”. Ma már nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az újkeresztények nemcsak fehér ónmáz fajansz előállításával foglalkoztak, hanem különböző fazekasárukkal is. Az 1612-es rendtartásuk, mely — mint címéből kitűnik — azt tartalmazza „amit a fazekasnak a költséges és drága edény dolgában tudni kell”, ezért az egyszerű edényről, annak készítéséről és a vele kapcsolatos teendőkről is intézkedik. E közönséges „fekete, sárga, zöld és vörös edényeket” mint régebben, most is maguknak, „népüknek” csinálják, ugyanis — mint mondják — „ha eleink meg tudtak ezzel elégedni (mikoris a máz ára felényi sem volt, mint most), úgy mi is megtehetjük.”²⁰ Már az 1612-es rendtartásban is szó van a fehér ónmáz fajansz mellett a kék edényekről is. Ezeket a drága csontfehér és ónfoglalatú edények között említik, s lényegében rájuk is ugyanaz érvényes, mint a fehér edényre. Ezek sem adhatók el egyénileg és eladhatatlanságuk esetén sem adhatók vissza a műhelyszemélyzetnek.

A habán edénykészítés technikájáról egyetlen XVII—XVIII. századi adatunk sincs. Csak a XIX. századból — amikor ez a tevékenység már hanyatlóban volt — maradt fenn valami az öregek elbeszéléséből, mely fényt vet az akkori viszonyokra, műhelytitkokra. Ennek ismeretében érthető meg az ásatások igazi jelentősége, melyek a Szerencsi-féle receptkönyvvel együtt jól tájékoztatnak bennünket a habán fajansz technikájáról, készítésének mikéntjéről.

A habán fazekasok kétféle agyagot használtak: fazekasagyagot és márgás agyagot (ún. tálföldet). Az ónmáz ugyanis csak márgás agyagon tart repedezés nélkül. Ismerték az agyagfajták égetésének fortélyait, a hármas osztású kemencét. Egy ilyen kemence maradványát a csejtei ásatások hozták napvilágra. A *hesseni* típusú kemencék tradíciói a Dunántúlon ma is fellelhetők a régi habán telepek tőszomszédságában: Csáván és Péterfán.

Legtökéletesebb alapmázuk az átlátszatlan (opak) ónmáz volt. Az ónmáz előállítására fémönt (cint) és fémólmot (melyet helytelenül fekete ónnak is neveztek) olyan arányban, amilyenben azoknak a mázban lenniük kell (általában 20 százalékalék ón és 80 százalékalék ólom) összeolvasztották és kemencében kihevítették, amikor úgynevezett kalcin (ón-ólomhamu), azaz ónoxid és ólomoxid keveréke keletkezett. Ezt a kalcint homokkal és konyhasóval, esetleg kevés borkő hozzáadásával összekeverték és agyagtálakban a kemence legmelegebb helyén összeolvasztották (frittelték). Ezt a frittet vízzel péppé őrölték és ezzel a vizes máziszappal mázoltak. Példaképpen megadjuk egy ilyen ónmáz receptjét mai mértékegységek szerint:

ónhamu (kalcin) készítése	
fémón	20%
fémólmot	80%

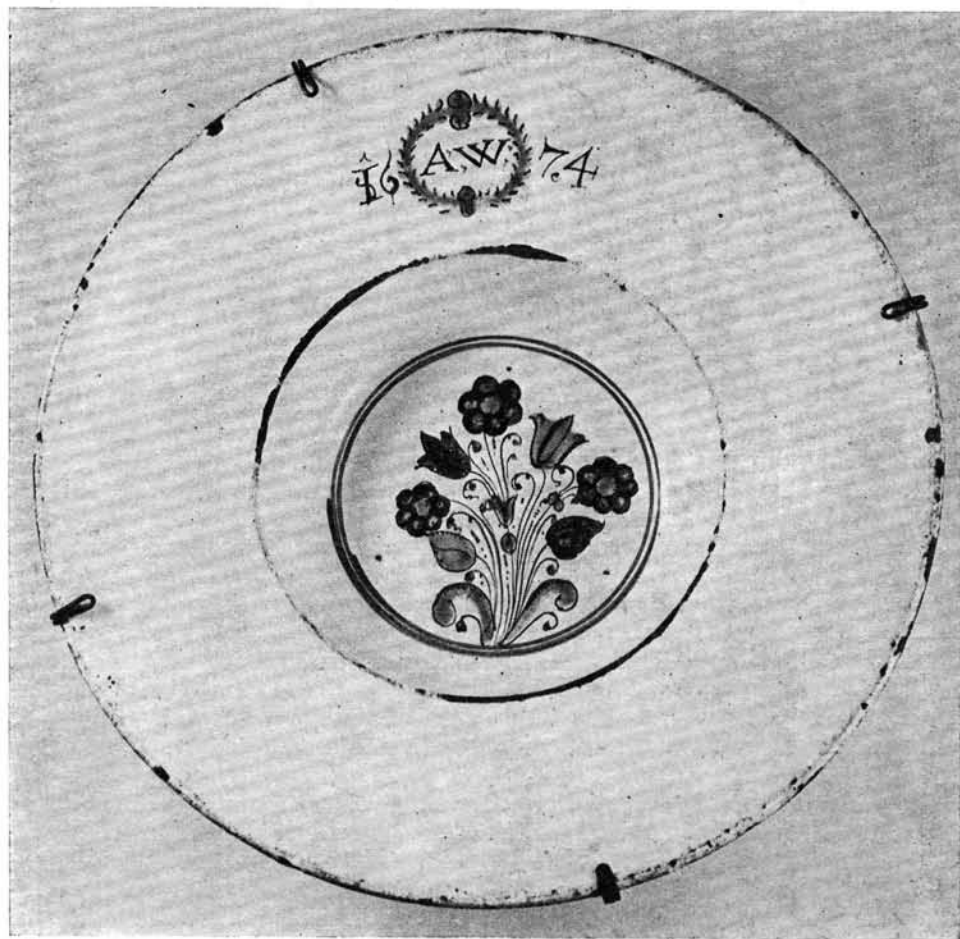
ezeket a fémeket apróra darabolva, vagy reszelék alakjában keverték össze és agyagtálban kihevítették, mikoris ónoxid és ólomoxid keveréke keletkezett.

Az ónhamuból a már az alábbi összetételben készült:

ónhamu (kalcin)	44 súlysázalék
homok (kvarc)	46 súlysázalék
borkő	2 súlysázalék
konyhasó	8 súlysázalék

Ebből a keverékből készült a fritt.

Az ónmáz kémiaailag ólomnátriumszilikát, melyben fel nem oldódott ónoxid van. Ez a fel nem oldott fehér ónoxid teszi a mázat átlátszatlaná és fehér színűvé. Az edényeket először nyersen égették (zsengélték) és utána mázolták. A díszítést a nyers, még ki nem égetett máz felületére vitték fel ecsettel,

6. kép. Tál, 1674-ből

vagy írókával. Ez nagy ügyességet kívánt, mert a porszerű, a vizet erősen szívó nyersmáz-felületre a festék azonnal odatapad és rajta később, vagy azután javítani nem lehet. Készítettek nemcsak fehér, hanem színes, elsősorban sárga ónmázat is, melybe színező fénoxidokat tettek. A sárgát antimónoxiddal állították elő, amely ugyan nem színező fénoxid, de az ólomoxiddal sárga színű ólomantimóniát képez.²¹

A díszítmény palettája a technikai lehetőségekhez alkalmazkodva négy színre korlátozódott, kobaltkékre, sárgára, mangánibolyára, melyet sok árnyalatban használtak és végül zöldre. A festékek festő fénoxidokból és mázképző anyagokból állottak, tehát tulajdonképpen színes mázak voltak. Például a zöld egy térfogat rézhamu (rézoxid) 4 térfogat ólomgelét, 4 térfogat kvarchomok keverékéből állott, melyet összefritteltek. A kék színt zaférrával (pörkölt kobaltérc, mely különböző kobaltoxidokat tartalmaz) készítették, melyhez ólomoxidot (ólmogelét) és homokot őröltek. Zaféra helyett használták a smaltét is. (Ez sötétkék festék, melynek összetétele kobalttoxiddal színezett ólomszilikát.) A sárga szín antimonoxidból, ólmogelétből és homokból készült, esetleg kevés konyhasóval. A violaszínű festék úgy készült, hogy a mázhoz barnakövet őröltek, például 20 súlyrész máz, 1 súlyrész barnakő (mangánszuperoxid). Más arányban alkalmazva a barnakövet, a színárnyalat változik. Az égetést általában 940—980 fok hőmérsékleten végezték. A tárgyak a kemencében tükörsima tejüvegszerű mázat kaptak, melyen a besüllyedt festékek ragyogóan érvényesültek. A csillogó, nem repedezett máz frissesége csodálatos üdeségével több mint három évszázadon át váltott ki osztatlan elismerést.

A Szerencsi által megőrzött újkeresztény mázak közül a fehér a legdominánsabb. Nyilván ezt használták leggyakrabban. Szerencsi Mihály 11 újkeresztény fehér mázat ismertet receptkönyvében, melyeket, ha a nyersanyagok fajsúlyát figyelembe véve súlyszázalékra számítjuk át, lényegében mind hasonló és olyanok, mint amelyet a már előző oldalakon közöltünk.

Sajnos a receptek és a technika keletkezésére a fentiek nem nyújtanak felvilágosítást. Szerencsi Mihály feljegyzései abból az időből származnak, amikor a habánoknak Sárospatakon már az emléke is elenyészett. Az azonban bizonyos, hogy a sárospataki anabaptista fazekasok is ismerték azokat a technikákat, melyeket a felvidéki, erdélyi és nyugat-magyarországi testvéreik alkalmaztak. A fennmaradt receptek szerinti mázak nagy részét a színes edények mázázásához használták és nem a fehér ónmázás majolikánál. Ez viszont arra mutat, hogy a legkülönbözőbb időben és a legváltozatosabb felhasználás érdekében keletkeztek, s hogy a pataki és erdélyi habánok tevékenységében az ónmázás készítmények mellett egyaránt túltengett a színes, esetleg kékmázás kerámiák készítése.

A habánok tulajdonképpen erőssége az egyenletes, színes alapmáz készítése volt. Ebben utólérhetetlenek voltak és megelőzték az összes európai manufaktúrákat. A fehéredénnyel együtt szereplő, mélytüzű zafír-kék edényeik közül számos maradt fenn múzeumainkban, magángyűjteményeinkben, így pontosan ismerjük ezek jellegét, karakterét. Mázuk összehasonlíthatatlanul szebb, mint a velencei megfelelőiké, a „brettino”-é. Talán ennek is szerepe lehetett abban, hogy régebben ezeket is fajansznak vélték ugyanúgy, mint a fehéredé-

nyeket. Újabban viszont tudjuk, hogy ez az áru bizonyos fokig átmenetet jelentett a fazekas és fajanszárú között. Előállítására a fazekas-kerámiára hasonlít, díszítése azonban már fajanszmázzal történik. Az edény színét meghatározó kék kobalt vegyülettel színezett engób volt.

A kék intenzitása a keverékben levő kobalt mennyiségétől függött, valamint az engóbot alkotó agyag színétől. Ha az agyag vörösre égő volt, lilás-kéket, ha fehérre égő, levenduláskéket nyertek. A levendula-kékes habán edények az erdélyi Sigerus-féle gyűjteményből kerültek az Iparművészeti Múzeumba 1917-ben. A levendula-kék készítmények ritkábbak, — mint ahogy a fehérre égő agyag is ritkább a vörösre égőnél. A kék kerámiák nagy része mély lilás-kék tónusú, az engób-keveréket alkotó vörös agyag miatt. A kék mélysége, intenzitása esetenként különbözött. Ugyanazt a kéket — árnyalatnyi pontossággal — a legritkábban tudták csak előállítani, bár valószínűleg nem is törekedtek teljes színhúségre. A levendula-kék edények a kék kerámiák között is külön csoportot alkotnak. Túlnyomó részük lilás-kékes a Felvidéken ugyanúgy, mint Erdélyben. Ezt bizonyítja azoknak a kerámiatöredékeknek a vizsgálata is, melyeket a cseh Landsfeld ásott ki Dejthén, Szobotisten stb.

7. kép. Korsó, márványos technika, XVIII. sz. eleje

A kék engóbot — miként az engóbokat általában — bőrkeményre szikadt nyerstárgyra vitték rá. Az edényt a teljes száradás után égették ki. Az engób egyenletes matt felületként borult az edényre. Ezután következett a díszítés. A leggyakrabban a fehér ónmázzal vitték fel a mintát, de az ónmázt nem ritkán zölddel és sárgával színezték. A felvitelkor inkább írókát használtak, mint ecsetet, az utóbbi használata is előfordult. Ilyenkor az ónmáz vékonyabban került az edénytestre. Ha azonban a felvitel írókával történt — s ez volt az elterjedtebb —, a díszítés vastagabb rétegben került az edényre. Ennek következtében az átlátszó ólomház a kék engóbra és a fölötte levő fehér ónmázra simult. Ettől az edény egész felülete simává és csillogóvá lett.

Még a reneszánsz kerámia-készítés középpontjában, Faenzában is ritkán találkozunk sárga alpmázú edényekkel, majolikákkal. A turchino, vagy bertino elnevezésű, különböző árnyalatú világos, vagy sötétkék alapszínű edények igen gyakoriak a faenzai készítmények között, de sárga mázú habán kerámia edényekkel csak a XVII. században találkozunk először. E máztípus megjelenésének nem annyira művészi, stílus-fejlődési okai voltak, mint inkább technológiaiak. A sárga máz ugyanúgy a színes agyagmázak típusába tartozik, mint a kék, és készítése — lényegét tekintve — alig különbözik attól. Érdekes, hogy míg a kék agyagmázak egyes típusai megtalálhatók különböző itáliai kerámiákon, a sárga színűek nem fordulnak elő az itáliai reneszánsz „tavolozza” (paletta) árnyalataiban. Ennek oka talán abban kereshető — legalábbis egyesek szerint —, hogy a sárga színt adó antimonérc az Európában ritkán előforduló fémek közé tartozik, s készítése csak ott lehetséges, ahol elegendő mennyiségű antimonérc áll rendelkezésre. Véleményünk szerint ez azonban ilyenképpen aligha tartható, hiszen — mint Szerencsi Mihály szóbanforgó receptkönyvéből is kiderül — a színező anyagnak csak egyik, s méghozzá mennyiségre nem jelentős komponensét (20%) alkotja az antimon: 2 rész kvarchoz, 1 rész vörösgyaghoz és 1 rész sóhoz mindössze 1 rész antimonra volt szükség. Ezt a keveréket összeolvasztották, majd megtörték. Vízzel hígítva ez volt a sárgamáz alapanyaga. Az ezzel leöntött edényt kiégették, majd — ugyanúgy, mint a kék színűeken — fehér mázzal alakították ki sajátos díszüket. Ezután óvatosan átlátszó mázba mártották, száradás után pedig újra égették. Ezek szerint a sárga máz is ugyanúgy frittelt volt, mint a kék. A színárnyalata elsősorban azon múlt, hogy a sárgával színezett engób-agyag fehérre, sárgára vagy vörösre égő volt-e. Ha az agyag fehér volt vagy sárga, a máz világos lett, s inkább a citrom, mint az okkersárgára hasonlított. Ezzel szemben, ha az alkotóelemként használt agyag égetés után vörös színű lett, a máz színe is mélyebbé, okkeresebbé vált.

A XVII. századi habán edények színe főleg az utóbbira hasonlított, bár mint említettük, ezek nem engóbbal, hanem sárga ónmázzal készültek s színük árnyalatát a különböző oxidos színezőanyagok mellett az antimon aránya is befolyásolta.

Mielőtt a habán és a népi kerámiát összevetnénk, összehasonlítanánk, s egyáltalán kettőjük kölcsönhatását elemeznénk, már a Szerencsi-féle receptkönyv futólagos áttekintéséből is világos, hogy a sárospataki fazekasok — bár mint éppen Szerencsi Mihály naplója bizonyítja — noha ismerték a habán mázkészítést, készítményeiken mégsem használták. Tudjuk, hogy a habán mázak kö-

zött a kék engóbnak kiemelkedő szerepe volt, főleg azokon a helyeken, ahol a lakosság szükségleteire dolgoztak, mint pl. Sárospatakon is, az itteni fazekasok ismert készítményein mégsem szerepel e máz-típus. Ezzel szemben a pataki fazekasok készítményei között igen gyakori a fehér-alapú kerámiakészítmény. Ne tévesszen meg bennünket: ezek alapszíne nem ónmáz, hanem fehér engób. Ezért színe nem hideg-, hanem melegfehér, sőt kicsit pirosas színű. Ugyancsak a habán kerámia hatására vezethetők vissza a sárga alapszínű kerámiák is. Tudjuk, hogy a habán kerámiák egyik közismert típusa volt a sárga-kerámia. Ezt receptjeik tanúsága szerint agyagból, sárgára színező antimonoxidból és ólomoxidból állították elő. Ilyen receptet Szerencsi naplója is tartalmaz. Ugyanakkor múzeumaink, gyűjteményeink sárga kerámiái nem engóbbal készültek, hanem antimonoxiddal sárgára színezett ónmázzal.

Mi az oka annak, hogy a sárospataki fazekasok — bár ismerték — mégsem használták az újkeresztény mázakat. Technikájuk semmiben sem különbözött az ország más részein élt fazekasokétól, ellenkezőleg, mintha azokkal állt volna — legalábbis technikai vonatkozásban — közvetlen, vagy közvetett összefüggésben. Mindenesetre, anélkül, hogy a kérdésre határozottan válaszolni tudnánk, egy mégis biztos, nem máztechnikai fogyatékoság akadályozta őket a habán kerámia eredményeinek átvételében. Ugyanis, — éppen Szerencsi Mihály naplója bizonyítja —, hogy ismerték a habán mázak receptjeinek titkát és nemcsak az engóbok és ólomházak előállítását ismerték — mint a népi fazekasok — hanem az ónmázakat is. Érdekes viszont, hogy receptjeik közt nem találhatunk színes ónmázakat, pedig, mint fennmaradt kerámiáink bizonyítják, a habánok e technikával készítették sárga edényeiket. Ez vagy azt jelenti, hogy a Patakon élt habán fazekasok nem használták ezt a technikát, vagy azzal is magyarázhatjuk, hogy a recept megőrzői tartották feleslegesnek ezt az eljárást és nem jegyezték fel az ismert mázak mellé. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért mellőzték e technikát, noha erre vonatkozóan pontos ismeretekkel rendelkeztek, akkor az okok közt nem a technológiai jellegűek dominálnak, hanem mindenekelőtt a céh-tilalmak. Tudjuk, hogy a fehéredényesség céhen kívüli, tehát művészi jellegű tevékenységnek minősült nemcsak a XVII—XVIII., hanem még a XIX. században is. Ezt a technikát céhbeli nem alkalmazhatta, másrészt, a közönséges fazekaskemence nem is alkalmas e technikai eljárásra, mert e mázak lágyulásához szükséges hő (940—960 fok) előállítására e kemence alkalmatlan.

Itt jegyezzük meg, hogy a mázas fazekas a füsttel színező ún. mázatlanl szemből feltétlenül előbbre állt a fazekastársadalom hierarchiájában, s neki a céh az előbbivel szemben több jogot is biztosított. Ezért több helyen, mint pl. Pápán a XVIII. század végén éles ellentétekre került sor a céhen belül a két fazekasmesterség képviselői között.²² Ha tehát még az egyszerű ólomházas-technikát képviselő ún. mázas edény készítő is felette álltak a fekete edényeknek, akkor nem nehéz elképzelni, hogy az ún. fehéredényesek milyen magasan állhattak a szakmai differenciáltság lépcsőfokán.

Az is jelentős a kérdés megítélésénél, hogy a népi fazekasság technikája és eszközkészlete szinte évszázadokig ugyanaz. Az életforma változatlansága következtében ugyanaz az uralkodó edénytípus a XIX. században is, mint a XVII.-ben. Nemcsak a technika maradt a régi, hanem a tárgyak kialakítása,

megmunkálása is. Az ónmázás kerámia-készítés más szakma, mint az ólom-mázás eljárásos fazekasság. A XVII.—XIX. században is mindig megkülönböztették a fehéredényeseket a fazekasoktól. Míg az utóbbi céhes mesterség volt, a fehéredényesség nem tartozott céhbe. Jellemző példaként említhetjük, hogy a Herendpusztán 1826-ban letelepült soproni Stingl Vince is fehéredényes volt²³ s ennek köszönhető, hogy ekkor mintegy 14 tagot számláló szomszédos szentgáli fazekasok nem tették céhükön keresztül lehetetlenné. Sopronban is mindig külön említik a fehéredényeseket a közönséges fazekasoktól.

Az elmondottak összegezésül elmondhatjuk, hogy ugyan Sárospatakon kimutatható a habán és népi fazekasok közti kontinuitás, a két mesterség a továbbiakban — mint ahogyan az ország más részein — itt sem futott együtt, hanem egymástól élesen különválva haladt. Szerencsi Mihály receptkönyve s benne a habán mázkészítés receptúrája ugyan rendelkezésükre állott, azonban készítményeiken csak az engőbokat használták fel, a fehér ónmáz tevékenységükben nem szerepel.

JEGYZETEK

1. *Román János*: A habánok Sárospatakon, Sárospatak, 1959. A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 17. sz. 5.
2. *Katona Imre*: Habán emlékek Vas megyében. SAVARIA, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 1965. 3. köt. 240.; *Katona Imre*: A Vas megyei kerámikus hagyományok és a magyarszombatfai kerámiagyár, Vasi Szemle, 1966, 573—582. — 1967. 67—76.
3. *Wartha Vince*: Az agyagipar technológiája. Bp. 1892. Függelék.
4. *Román* i. m. 6—8.
5. Történeti Lapok, Szerk. *K. Papp Miklós*, 1876. (III. köt.) 639—640.
6. *Román* i. m. 14—20.
7. *Román* i. m. 23—24.
8. Történeti Lapok, 1876. 592.
9. *Román* i. m. 30.
10. *Román János*: Sárospataki kerámia, Bp. 1955, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 14.
11. *Katona Imre*: A habán kerámia Magyarországon. Kézirat.
12. Tört. Lapok, 1876. (III.) 564, 606, 648. stb.
13. *Katona Imre*: Szemelvények a Batthyány-levéltár anabaptista emlékeiből, Vas Szemle, 1969. 3. sz. 445—452. 4. sz. 601—608.
14. *Román János*: Sárospataki kerámia. 14—15.
15. A vezetéknev-adásra vonatkozólag: *Román J.*: A Habánok Sárospatakon c. munkáját, 29—30.
16. Orsz. Levéltár, Urbaria et Conscriptionis Fasc. 83, No 109
17. Loesche: Archivalische Beiträge zur Gesichte des Täufertums (Vienna, 1926) pag. 51—54 — The Memonite Encyclopedia Vol. IV. (1959) pag. 1130
18. *H. Landsfeld*: Narodopisny sbornik, Matica Slovenská, 1939. (34. évf.) 34.; *J. Durgola*: O habanoch, Megj. Presov-i ev. gimnázium értesítőjében (1940); *A. Kudelkova-Königová*: Habánska fajansz. Tvar, Praha 1956 (4. sz.) 114—121.; *A. Kudelková*—*M. Zeminová*: Habánská Fajansz. Úmeleckoprumyslová Muzeum v. Praha, 1961. 19—20.
19. *Diner József*: A magyar parasztmajolika, Művészi Ipar, 1891. 37.
20. *Joseph Beck*: Die Geschichts-Bücher der Wiedertauffer Oesterreich-Ungarns, Fontes rerum Austriacarum (FRA) 1883, 43 Bd, XXIX.
21. A részletes leírást Szerencsi M. idézett receptje alapján készítettük.
22. Céhartikulusok. Fazekasok. Pápa, 1782. pag. 138. — Az 1822-es határozat pag. 38. Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára.
23. Pápai Közlöny, 1891. decz. 25. A herendi porcellán.
24. Sopron Város lt. Lymbus 3. Vegyes iratok. 7. Beschreibung derer Burgenlichen Handwerken in dieser königl. Frystadt Oedenburg der dato 26-ten Sept. 1769. — Az adatra Domonkos Ottó múzeumig. hívta fel figyelmemet.

DIE KONTINUITÄT ZWISCHEN DER VOLKSTÜMLICHEN UND HABANISCHEN KERAMIK

(Auszug)

Der 1645 in Sárospatak angesiedelten blühenden habanischen Kolonie hatten in den 60-er Jahren die Jesuiten ein Ende gemacht. Die Anabaptisten wurden vor die Wahl gestellt: entweder sie treten zum Katholizismus über oder sie verlassen die Stadt. Einige folgten dem Befehl und traten zum Katholizismus über, andere — die Glaubenstreuen — verliessen die Stadt. Die gewaltsame Katholisierung der Anabaptisten in Oberungarn und in Siebenbürgen erfolgte erst ein Jahrhundert später, um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. So wurde dort die barocke habanische Keramik allmählich volkstümlicher, während dieser Vorgang in Sárospatak schon in der Blütezeit begann. Auch nach der Katholisierung bleiben die Habanen in Oberungarn und Siebenbürgen mehr oder weniger zusammen, die in Sárospatak zurückgebliebenen anabaptistischen Familien verlassen einige Jahrzehnte später das Gebiet der anabaptistischen Kurie, die dann in den Besitz anderer Stadtbürger überging. Ist es ein Zufall oder hat es das Fortsetzen des Gewerbes mit sich gebracht, dass die Töpfer am Anfang des XVIII. Jahrhunderts ihre Wohnungen und Werkstätten in der Fazekas (Töpfer)—Strasse neben der ehemaligen anabaptistischen Siedlung eingerichtet hatten? Ein Nachkomme dieser Töpfer, Mihály Szerencsi, hat in seinem Tagebuch des Jahres 1809 das einzige bekannte habanische Keramik-Rezept aufbewahrt.

Es muss noch erwähnt werden, dass die Fachliteratur einen habanischen Kodex kennt, der die Geheimnisse des Gewerbes enthält. Ein Kodex aus dem Jahre 1612, der ein ärztliches Rezept überliefert, wurde in Szalonok (Schlaining, Burgenland) entdeckt. Über die Keramikherstellung sowie über die Zusammensetzung der Glasur ist zwar kein Kodex erhalten geblieben, doch das ist kein Zufall. Szerencsis Buch ist ein gutes Beispiel dafür.

Als erster hat Vince Wartha ein Rezeptbuch als Anhang zu seinem Buch „Die Technologie der Tonindustrie“, erschienen in Budapest 1892, veröffentlicht. Wartha beschäftigt sich nicht weiter mit dem Rezeptbuch, er veröffentlicht es lediglich. Vielleicht ist es diesem Umstand zu verdanken, dass seine Bearbeitung auch heute noch aktuell ist.

Die vollkommenste Grundglasur der Habanen war undurchsichtige Zinnglasur. Zu ihrer Herstellung benutzte man zusammen verschmolzenen Zinn und Metallzinn, den sogenannten Kalcin. Diese Mischung wurde dann mit Sand, Küchensalz, evtl. ein wenig Weinstein eingeschmolzen. Mit dem Schlamm dieses Breis wurden die zuerst roh gebrannten Topfe glasiert. Die

Verzierungen wurden mit Pinseln oder Stiften auf die frische noch ungebrannte Galsur aufgetragen.

Den technischen Gegebenheiten entsprechend beschränkte sich die Palette der Verzierungen auf vier Farben: kobaltblau, gelb, manganviolett in vielen Tönungen und schliesslich grün. Die Farbstoffe wurden aus Metalloxyden und aus glasurbildenden Stoffen zusammengestellt, im Grunde genommen handelt es sich um farbige Glasuren.

Die Stärke der Habanen lag in der Anfertigung der gleichmässigen farbigen Grundglasur. In dieser Hinsicht waren sie unerreichbar und schlugen sämtliche europäische Manufakturen.

Sogar in Faenza, dem Zentrum der Keramikherstellung in der Renaissance, findet man selten Gefässe und Majoliken in gelber Farbe. Töpferwaren in heller oder dunkelblauer Grundfarbe findet man häufig, doch haben scheinbar Keramik in gelber Farbe erst im XVII. Jahrhundert. Die Anwendung dieser Glasur hatte eher technologische als künstlerische, stilistische Gründe. Die gelbe Glasur gehört ebenso wie die blaue zu den Typen der farbigen Engoben, auch in der Herstellung gibt es kaum Unterschiede. Während Typen der blauen Engoben auf verschiedenen italienischen Keramiken zu finden sind, kommen gelbe nicht vor. Die Habanen haben sie wahrscheinlich von anderswo in ihr Repertoire übernommen.

Imre Katona

A MATYÓ HÍMZÉS ALAKULÁSA ÉS A MAGYAR NÉPMŰVÉSZET STÍLUSKORSZAKAI

FÉL EDIT — HOFER TAMÁS

Előadásunkban* a matyó hímzés történetéről kívánunk beszélni. Nem könnyű erről a témáról szólni és különösen nem könnyű ezen a helyen — a mezőkövesdi hímzés alakulásával sokan foglalkoztak, s az itt jelenlevőknek is széles idevágó ismeretei, személyes tapasztalatai vannak. Mégis azt reméljük, hogy előadásunkban újat, sőt meglepetéseket hozhatunk. Újabb gyűjtések, a Néprajzi Múzeum anyagának újabb átvizsgálása és az időközben szerzett újabb ismeretek adnak ehhez alapot. Ország-világ elsősorban a színes szabadrajzú *matyó hímzés*ről ismeri Mezőkövesdet. Mi most elsősorban a matyó hímzést megelőző korszak különféle mezőkövesdi varrásairól, valamint a matyó hímzés fő ága mellett egyidőben élő, attól különböző egyéb törekvésekről fogunk szólni. Gazdagabbá, árnyaltabbá válik így a mezőkövesdi hímzőkultúra képe, szélesebbé az a hímzésbeli örökség, amiből a jelenlegi *varrók* meríthetnek. Magának a matyó hímzésnek a helye, jelentősége is világosabban megállapítható ennek a környezetnek az ismeretében.

Új emlékek bemutatása mellett azzal szeretnénk még újat mondani, hogy a kövesdi hímzés alakulásmenetét összekapcsoljuk, összehasonlítjuk az egész magyar népművészet történetéről kialakuló új képpel. Az eddigi néprajzi kutatás elsősorban a helyi népművészeti dialektusok egyéni arculatát, megkülönböztető vonásait elemezte, külön tárgyalva a sárközi, rábaközi, hódmezővásárhelyi vagy szilágysági hímzés sajátosságait. A legutolsó évek kutatásai mutatták meg, hogy a sokféle helyi-táji különbözőség ellenére, ha kisebb-nagyobb eltérésekkel is, de a népművészet alakulása mindenütt párhuzamosan haladt, hogy az egész országra érvényesen korszakok különböztethetők meg a legutóbbi három évszázad népművészetében és, hogy a népművészet változásai voltaképp a magyar parasztság, az ország történetének fordulópontjait tükrözik. Ennek az országos fejlődésmenetnek a figyelembevételével jobban meg tudjuk érteni a mezőkövesdi népművészet változásait. Fel tudjuk fogni, hogy egyes elszigeteltnek tűnő jelenségek valójában általános, országos áramlatokba tartoznak bele. A mezőkövesdi és az országos folyamatok összehasonlítása továbbá azzal a haszonnal is járhat, hogy a kövesdi példa alapján talán jobban meg tudjuk érteni az egész magyar népművészetet.

* Elhangzott az Országos Kis Jankó Bori Pályázat 1972. évi díjkiosztásával és kiállításával kapcsolatban Mezőkövesden rendezett népművészeti tudományos ülésszakon.

Helytelen lenne azt gondolni, hogy a múltban az ország határait kitöltő nép, a parasztság, ha vidékenként eltérő ízléssel is, de egyenlő buzgalommal, egyforma alkotó kedvvel hozta létre a népművészetet. Nem így volt. Ha a hímzést vesszük példának, a legszebb, legjelentősebb és számszerűen is a legtöbb emlék egy maroknyi helységből származik. Vannak községek, sőt vidékek, ahol nem varrnak, nem varrtak a múltban sem, ismét más vidékeken hímeztek ugyan, de viszonylag keveset, kevésbé kiemelkedőt. Annak a gazdag alkotó készségnek s a hímzésre fektetett odaadó buzgalomnak, amiről Sárköz, Kalotaszeg, Mezőkövesd fennmaradt hímzései tanúskodnak, nincs párja sehol másutt az országban. Ha ezt a három vidéket kiemelnénk a magyar népi hímzés összképéből, ami megmarad, még mindig változatos és szép lenne, de a legerőteljesebb, legegényibb színfoltok hiányoznának belőle.

A mezőkövesdi hímzőművészet gazdagsága, változatossága, sokszínűsége azt jelenti, hogy az országos alakulási tendenciák ebben az eleven és folyton változó hímzőgyakorlatban árnyaltabban, jellegzetesebben, sőt mondhatnánk drámaiban mutatkoznak meg, mint a langyosabb, középszerűbb tájakon. A mezőkövesdi hímzés alakulásának feltárásával tehát kulcsot kaphatunk az egész magyar népművészet jobb megértéséhez.

Mielőtt figyelmünket Mezőkövesdre összpontosítanók, röviden összefoglaljuk, hogyan látjuk az egész magyar népművészet alakulásának főbb szakaszait. Ezek az elgondolások részben már megjelentek a magyar népművészet-ről szóló könyvünkben, illetve másutt, részletesebb kifejtésük azonban még megjelenésre vár egy a Corvina Kiadónál benyújtott kéziratunkban.

A fennmaradt emlékegyanyag és az egykorú megfigyelők tanúvallomása alapján egyes vidékeken a múlt század elején, másutt több évtizeddel később mélyreható változásnak kellett történnie a falusi öltözködésben, lakáskultúrában, népművészetben. Már a század elején megrovó hangsúllyal azt írják a nyugat-dunántúli paraszttasszonyokról, hogy újfajta luxus kap lábra köztük, s a gyorsan terjedő gyári kelmék használatával „tarkák Isten madaraihoz hasonlóan”. Ugyanebben az időben s ugyancsak Nyugat-Dunántúlon „találják fel” a cifraszűrt. A durva anyagból varrt szűr hosszú századokon át a jobbágyi, szolgai alávetettség kifejezője volt. Ezt az alantas ruhadarabot színes posztórátéttal és egyre dúsabb virághímzéssel kezdték díszíteni — gyökeresen különbözően tehát e kor zsinóros, paszomántos úri öltözeteitől. Újfajta magatartás, újfajta paraszti öntudat és magabiztosság jelentkezik ennek a „pórias” ruhadarabnak a fölmagasztalásával. Ezt az újfajta önérzetet érezhették meg a hatóságok is, erre vall gyors és erőszakos reakciójuk. Nemcsak a szűr viselését-készítését tiltották, hanem utasították a pandúrokat is, hogy késsel vágják le a díszet a cifraszűrökről, az egyik megye pedig éppenséggel törvényt kívánt hozatni az új ruhadarab betiltására. Ennek ellenére a cifraszűr egy-két évtized alatt az egész magyar parasztság közt elterjedt, s a férfiak ünnepi díszöltözete lett.

Az a gazdagodás, színesedés, amire a viselet köréből hoztunk példát, mutatkozik a népművészet többi műfajában is. Ebben a korban lesz általános a falusi házakban a parádés szoba, díszes berendezéssel, festett bútorokkal, falra aggatott mázas tányérokkal, cserépkancsókkal, tálakkal, magasra vetett díszággal.

Azt, ami ez előtt a változás előtt van, tehát a 17—18. század és a 19. század

legelejének népművészetét foglaljuk a *régi stílus*, régi népművészet fogalma alá. Ebben a korszakban még sokkal kevesebb a díszes, ünneplő tárgy a parasztházakban. A díszítmények országszerte sokkal egyöntetűbbek, mint a 19. század tájanként igen sokféle népművészetében — és közelebb állnak a többi társadalmi réteg, elsősorban a kis- és középnemesség és a mezővárosi civispolgárok ízléséhez, rajtuk keresztül az európai történeti stílusokhoz. Közelebbről a hímezésre nézve, a régi stílusú darabok jellegzetes motívumai a gránátalma, szekfű, lilium, tulipán, az egymás mellé sorakoztatott virágtövek, indák, akantusz levelek. A minták levegősen vannak elhelyezve, szimmetrikusan, illetve azonos egységek ismétlésével, váltogatásával megszerkesztve.

A régi stílussal szemben, a 19. században kibontakozó *új paraszstílusok* az ünneplő szép tárgyak, öltözetdarabok számának rohamos gyarapodását és differenciálódását hozzák. Az országos összképben a helyi népművészeti stílusok ugyancsak növekvő mértékben differenciálódnak. Az egész népművészet egyre erőteljesebben, magabiztosabban, néha mondhatni harsányabban parasztossá válik és elszakad a többi társadalmi réteg ízlésétől. Erre a folyamatra példa a cifraszűr már említett kialakulása, országos diadalútja és a szűrhímzés sok helyi stílusának kibontakozása. Általában a paraszstílusok hímezéseire jellemző, hogy kiszínesednek, a korábbi kötöttebb, szimmetrikus és ismételt szerkesztés helyett szabadabb tervezésre váltanak át. Sokszor jelentkezik a felületet zsúfolt beborítására való törekvés. A színek térhódítása sokfelé új alapokra viszi a mintaszerkesztést: hangsúlyos és hangsúlytalan elemek megkülönböztetése, az üresen hagyott felületek és a ritkásan elhelyezett hímezett motívumok váltakozása helyett az egymáshoz zsúfolódó motívumok színeinek megválasztása tagolja a mintát.

Egyes vidékeken az új paraszti népművészet már kibontakozik a reformkorban, más tájak csak a század derekán, illetve a hatvanas-hetvenes években váltanak át az új ízlésre. Megkülönböztetés tehető a század első és második fele közt. Az első hullám még tartózkodóbb, közelebb áll a régihez, „nemesesebb” — ezt képviseli pl. a mezőcsáti kerámia vagy a hódmezővásárhelyi bútorfestés. A 60-as, 70-es években, még inkább a század végén határozottabb lesz a parasztosság. Ez a tiszafüredi kerámia, az egri bútor és a színes matyó hímezés virágzó ideje, a többi között.

Mi volt a történelmi alapja ennek a népművészeti virágzásnak? Számunkra természetesnek tűnhet, hogy a századforduló idején színes népviseletekben képzeljük el a falusiakat, legalábbis egy jelentős részüket — a külföldinek azonban, s annak, aki egyben próbálja nézni Európa országait, ez a késői népművészeti virágzás korántsem tűnik természetesnek. Európa tőlünk nyugatabbra eső tájain ekkoriban már eltűnőben vannak a falusi élet hagyományos vonásai — Magyarország on ugyanebben az időben nő rohamos gyorsasággal nagyvárossá. Budapest és fejlődnek az ipari központok. 19—20. századi történetünk ellentmondásossága tükröződik abban a kettősségben, hogy egyszerre, egymás közelében nőnek a gyártelepek és virágzik a népviselet.

Ugyanaz a történeti folyamat, amely világméretben felbontja a hagyományos paraszti életformát, az ipari forradalom, a modern gyárpar s a modern nagyvárosok kialakulása hozott egy-két generáció időtartamára, legalábbis a magyar falusi lakosság egyes csoportjainak, olyan jólétet és újfajta öntudatot,

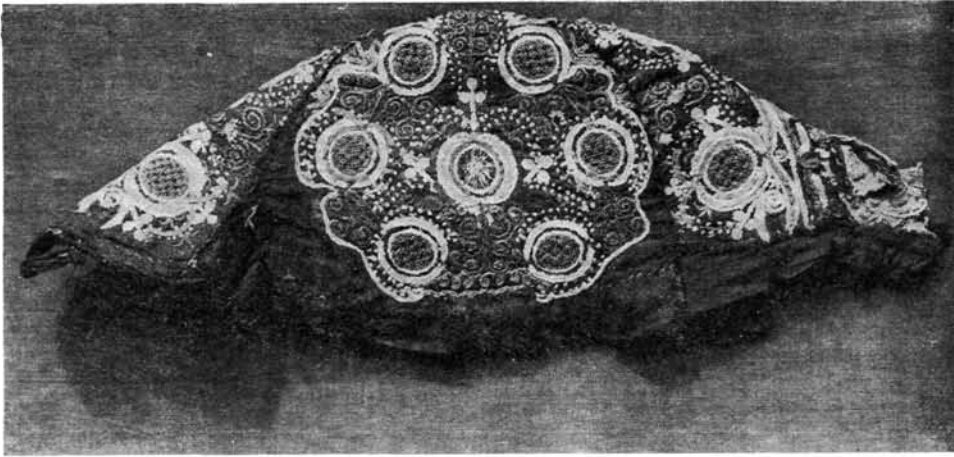
amiből újfajta népművészet születhetett. A nyugaton gyorsan növekvő városok ellátása egyre több mezőgazdasági terméket kívánt, mezőgazdasági konjunktúrát hozott. A konjunktúrák hatása már a 19. század legelején eléri Magyarországot, különösen erősen hat aztán a szabadságharc leverése utáni búza-konjunktúra. Szabályozzák a folyókat, feltörik a legelőket, rohamosan nő a szántóterület, s rohamosan nő a parasztgazdaságokból piacra vitt termékek mennyisége is. Ahogy egyre szélesedik a gabona, állatok, stb. áramlása a falukból kifelé, ellenkező irányban úgy szélesedik a kézművesek s a gyárak termékeinek áramlása be a parasztházakba. Ezek közt jönnek az új, színes népviseletekhez szükséges gyári kelmék, a festett bútorok, a csillogó cserépedények, kőedények — a gyorsan kibontakozó új népművészet elemei.

Ugyanebben az időben változik a parasztságnak saját magáról s az országról való tudata is. A jobbágyság hosszú századai után a reformkor, majd 1848 állampolgári szabadságot vív ki a parasztságnak. A szabadságharc, Kossuth és Petőfi példája, szavai szorosán összekapcsolják a nemzeti függetlenség és a paraszti szabadság ügyét az ország közvéleményében. Ugyanekkor az új nemzeti irodalom, a nyelvújítás, az új magyar nemzeti kultúra mind azt hirdeti, hogy a nép, a parasztság hordozza igazán nemzeti személynőségünket, s hagyományai jelentik műveltségünk megújításának legtisztább forrását. A gazdasági, politikai, kulturális hatások így mind elősegítették, hogy egy új, a régi népművészet beilleszkedő alkalmazkodó törekvéseivel szemben épp a parasztságot hangsúlyozó, önálló és független, erőteljes népművészet bontakozhasson ki.

A történelem mozgató erőit vizsgáló kutatás azonban tisztán látja azt is, hogy ugyanazok az erők, amelyek rövid időre alapot adtak a népművészet virágzásának, néhány évtizeddel később szükségszerűen alá kellett hogy ássák azt az öntudatot, azt a viszonylagos anyagi biztonságot, ami a népművészet mögött állt. A szétaprózott parasztbirtokok egyre jobban lemaradnak a nagybirtokkal, külfölddel való versenyben, egyre nyomasztóbb, kilátástalanabb a birtokos parasztok, még inkább a faluk népében többségben levő birtoktalannak sorsa. A falusi öltözetek, szokások, lakásberendezések alakulása tájanként időbeli eltérésekkel egy semlegesebb, szürkébb, késő-paraszti irányba fordult.

A századforduló körül és az azt követő évtizedekben, egy olyan időszakban, amikor a legtöbb vidék már föladja színes népművészetét, egymástól elszigetelten, de meglepően hasonló jelleggel jelentkezik a népművészetnek az a legkésőbbi változata, amit a *legújabb népművészet* fogalma alá foglalunk. Különleges növénykultúrákra, elsősorban zöldségtermelésre specializált helységekről van szó (mint a kalocsai szállások, Sióagárd, Tura), melyek a parasztság növekedő anyagi-társadalmi gondjai idején is gyarapodni, fejlődni tudnak. A hímzés olcsó gyári anyagokból készült ruhadarabokat díszít, motívumkincsét, kompozícióit részben befolyásolják a kisvárosi kézimunka előnyömdák, részben egy rajzban, színezésben egyaránt jelentkező természetábrázoló törekvés.

A legrégebb matyó hímzésekről egy-egy fennmaradt emlék alapján beszélhetünk. Olyan ez a régi hímzőművészet, mint valamely tenger alá süllyedt földrész, amiből a víz színe fölé már csupán egy-egy csúcs nyúlik ki. Ezeknek a szórványos emlékeknek az elemzésénél van jó segítségünkre az országos széttekintés, más vidékeken hasonló módon véletlenszerűen, szórványosan

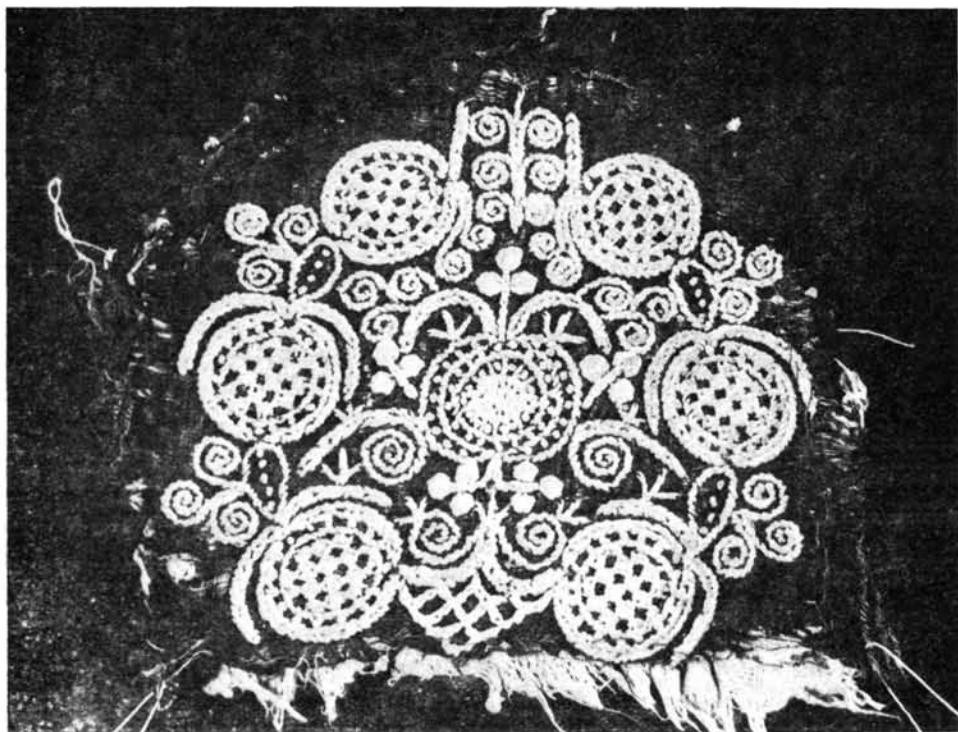

1. kép. Atlaszselyem főkötő fehér, piros és arany fonállal, lapos- és láncöltéssel, „mezőkövesdi keresztel” kivarrva, Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 53.740.9.

fönmaradt emlékek bizonyítják ugyanis, hogy itt népművészetünknek egy egykor országosan elterjedt rétegéről van szó.

Az első bemutatott emlék (1. kép) egy fekete atlaszselyem főkötő, rajta piros, fehér, sárga selyem- illetve pamutfonállal és keskeny kék és piros sujtással dolgozott díszítés. Kivarrásánál sokféle öltést alkalmaztak: *láncöltést*, *laposöltést*, *száröltést*, *előöltést* és *pontozást*, *mezőkövesdi keresztet*. A mezőkövesdi keresztet kizárólag ezen és a hozzá hasonló két másik fönmaradt főkötőn találtuk meg eddig, és a közismert *torockai* és *soproni kereszt* mellett egy azoktól eltérő új öltésváltozatot képvisel. Legszembetűnőbb azonban a darabon a *gránátalma* motívum, mely a későbbi kövesdi hímzésekben már nem ismert. Maga a gránátalma, mely igen kedvelt az úri hímzéseken, a 17–18. századi templommennyezeteken is, egyik ismertető jegye valamennyi műfajban a régi stílusú népművészetnek, önmagában is mintegy jelképes kifejezője azoknak a szálaknak, melyek ezt a régi népművészetet egy valamennyi rétegre kiterjedő országos közízléshez és Európához fűzik. Többé-kevésbé hasonló elrendezésben a gránátalma ismeretes hasonló anyagú és szabású főkötőkre hímelve egy Gömör megyi kisnemesi községből, azután Torockóból; — sokszor előfordul a gránátalma a korai sárközi főkötőhímzéseken is. Figyelemre méltó az egész hímzés különböző vastagságú és színű vonalakat alkalmazó rajzos jellege — egy olyan jellegzetesség, ami ezt a fajta hímzést megkülönbözteti az egykorú és a későbbi kövesdi munkáktól.

Egy tiszta kendervászon, vagdalással és fehér laposöltéses hímzéssel díszített lepedő részleteit mutatjuk be ezután (4. kép). Ilyenféle lepedők még ma is előkerülhetnek idős asszonyok ládáiból. Ez a varrasmód és ezek a mértani minták egész népi hímzésanyagunkban talán a legrégebbi réteghez tartoznak, múltjuk többszáz évre nyúlik vissza. Erről a múlttól tanúskodik ennek a technikának s ezeknek a mintáknak a szembetűnően egységes, országos elter-

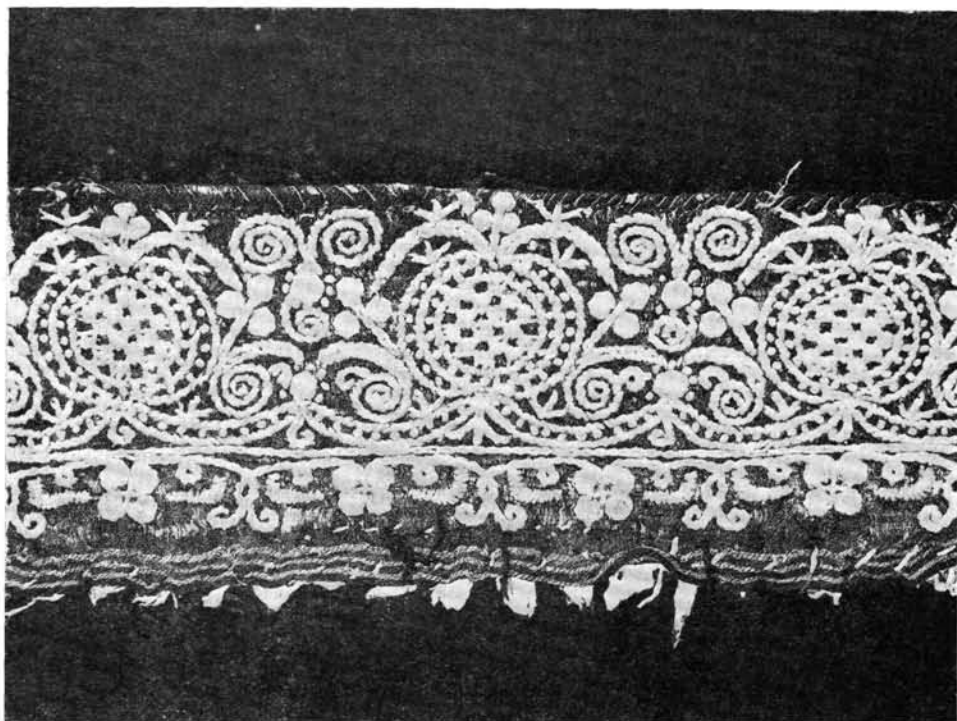

2. kép. Atlaszselyem főkötő fenéklapja. Fehér pamutfonállal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 63.98.50.

jedése is, Erdély több vidékétől a Dél-Dunántúlig, hol elnagyoltabban, hol aprólékosabban kivitelezve. Ezért mutatjuk be itt, a régi kövesdi hímzések közt, ha ez a példány talán később készült is — maga a vagdalásos és fehér laposöltéses munka azonban bizonyára megvolt azelőbbi főkötőkkel egyidőben. Érdeemes fölhívni a figyelmet a hímzés elhelyezésére: az igen szép vert csipkével három szélből összeállított lepedőnek még nincs külön belevarrt lepedőfiókja, a hímzés magán a lepedőn van, azon a helyen ugyan, ahol másutt, később a lepedőfiókot illesztik majd be.

A 5. és 6. képen közölt hímzés párnavégről való. 1890-ben a Néprajzi Múzeum első igazgatója, *Xántus János* vásárolta több más kövesdi hímzéssel együtt. Már akkor sokszor mosott, kopottas, fakult lehetett, — egy jóval korábbi kor emléke az abban az időben már más irányba fordult kövesdi hímzések mellett.

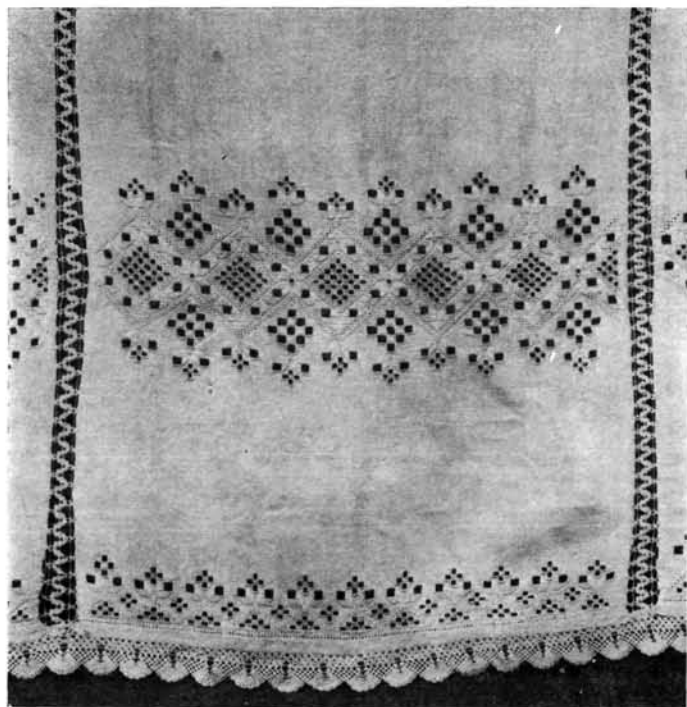
Több vonatkozásban is újat hoz, kibővíti a kövesdi hímzésről alkotott képünket. Meglepetés először is, hogy párnavéghímzés. A párnavégek jelentik nemcsak a régi, de az újabb és legújabb népi hímzéseknek is az egyik legfontosabb műfaját, Kövesdről azonban az eddigi híradások, leírások már csak képfestő, karton, kasmir, illetve selyemhuzatú, legvégeül fehér gyolcs gyári hímzések

3. kép. Atlaszselyem főkötő részlete. Fehér pamutfonallal kivarrva. Mezőkövesd, Néprajzi Múzeum 63.98.50.

párnákról adtak hírt. Ez a párna mintegy megsejteti, hogy a jól ismert szőttesen kívül, mi lehetett előttük. Ilyenfajta munkát nem említ a Mezőkövesdre vonatkozó eddigi gazdag irodalom, föltehetően az itt jelenlevők sem emlékeznek efféle munkára, sőt még a sokkal idősebbeket is hiába faggatnánk erről. Ezen nem lepődhetünk meg: amikor pl. *Bátky Zsigmond* a századfordulón a Rábaközben, a Nyugat-Dunántúlon az odavaló pávás-virágtöves régi keresztöltéses párnahéjak első példányait tolltartóként padlásokon megtalálta, alig talált valakit, aki használatukra illetve készítésükre még emlékezett volna.

Nézzük meg közelebbről magát a darabot. Főmintája, a középső sávban virágtő két oldalán szembefordított két páva, mondhatni régi stílusú hímzéseink legparádésabb mintája. Különleges, máshonnan nem ismert a díszítmény különböző rétegeinek az egymáshoz rendezése, az, hogy a pávás mintát föntlent széles hullámindás csík zárja le (az általánosabb egyszerűbb elválasztó vonal, vagy keskeny csík helyett) s e fölött-alatt szokatlanul széles és részletező peremdísz következik, egyoldalra fordított, ferdeszárú stilizált virágtövekből. (A technika, amint látható: szálánvarrott, keresztzemes, a kacsokat előöltéssel varrták.)

4. kép. Kendervászon lepedő részlete, fehér fonállal vagdalásos laposöltéses technikával kivarrva, vert csipkével három szélből összedílitva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 86.985.

Alkotó elemei szerint nézhetjük meg ennek a darabnak az országos rokon-ságát. A szétterjesztett farkú pávák a virágtő két oldalán az imént említett Rábaköztől Erdélyig sokféle fölbukkantak, ebben az elrendezésben a köznévelény kapuváriként ismeri őket leginkább. A ferdén elhelyezett peremdíszek ugyancsak sokféle ismertek, elsősorban Pécs vidékéről, magyaroktól és sokacoktól, majd Erdélyben a Mezőségről. Egészében ezt a darabot azonban nem lehetne besorolni egyik említett emlékcsoportba sem, elsősorban ezeknek az elemeknek eddig nem ismert összeállítása s a hullámindás, széles elválasztó sáv beiktatása miatt.

Annak bizonyítására, hogy effajta munka s maga a pávás minta nem volt ismeretlen Mezőkövesd környékén sem, idézünk egy ugyancsak a múlt században gyűjtött szálánvarrott párnahéjat Gyöngyösről (7. kép). Itt egy csillagos csík van a minta közepén, s ennek két oldalán tükörképszerűen áll két-két páva. Az az elrendezés ez, ami kiváltképp a Rábaközből ismert, azonban épp ennek az emléknek a tanúsága szerint is, nem korlátozható egy vidékre. Érdeemes ezt a darabot idéznünk azért is, mert városi eredetű. A mezőkövesdi hímzés történetét általában más magyar faluk hímzése közé illesztve volt szokás bemutatni — újabb kutatásaink azonban azt sejtetik, hogy a régebbi, de az újabb

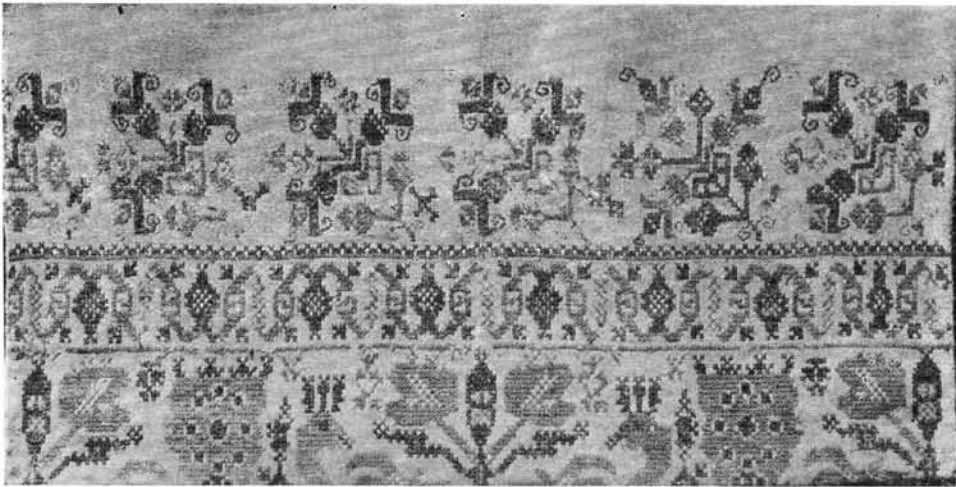

5. kép. Pávás párnavég. Vastag kendervászon alapon fakult piros és kék szálánvarrott hímzés. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 3964.

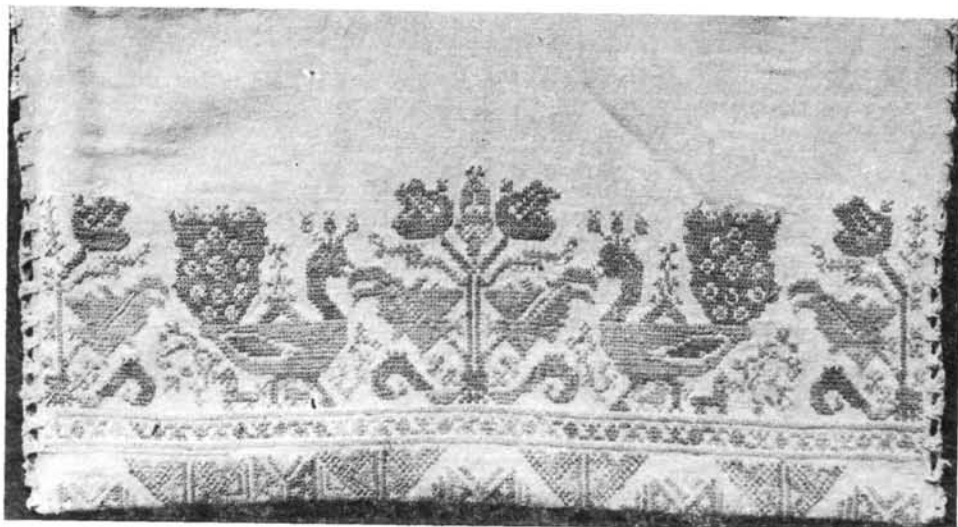
mezőkövesdi népművészet számos vonásának megértéséhez is figyelembe kell venni, hogy Kövesd város, mezőváros volt.

Milyenek lehettek a falusi pávák? Erre egy Cserépfaluból származó szálánvarrott párnahéjat hozunk példának, valamivel későbbi időből (8. kép). A pávák s a virágtő is leegyszerűsödött, darabosabb, esetlenebb lett. De az egész párnahéj még a régi stílus történelmi háttérű motívumaival van kivarrrva, a fő minta hullámindájához dőlt liliomok vannak fűzve, ugyanaz az előkelő liliom-motívum, ami Firenze vagy a Bourbon ház címerében található.

A múlt század végén virágzó szabadrajzú matyó hímzés a régi anyagban különösen a piros-kék pamutfonállal dolgozott korai szabadrajzú darabokra

6. kép. A pávás párnavég részlete. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 3964.

7. kép. Pávás párnavég kendervászon alapon piros és kék szálánvarrott hímzés.
Gyöngyös. Néprajzi Múzeum 4582.

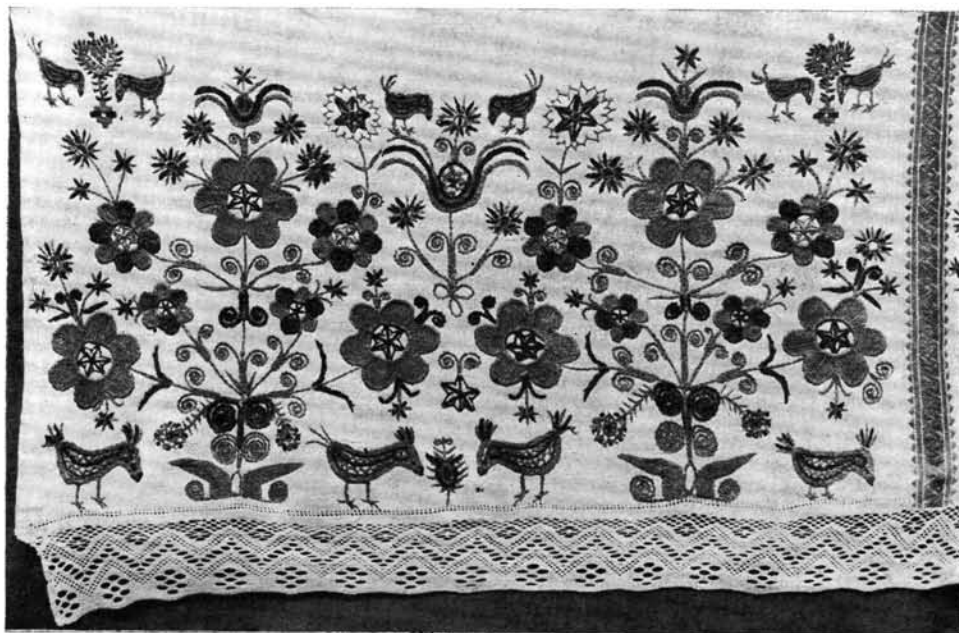
irányította rá a figyelmet. Mintái ennek is országszerte ismertek: a virágtövek, az egymás mellé sorakoztatott nagy rozetták. A jól ismert emlékek mellé most egy olyan, eddig nem közölt lepedőt kívánunk bemutatni, amely ennek a kövesdi hímzésféléseknél néhány újabb vonására mutat rá (9–10. kép). Alapanyaga fehérítetlen kendervászon, a hímzőfonal piros és kék pamut, az öltések tört laposöltés, laposöltés és előöltés. Figyelemre méltó, hogy a spirálok, a kis virá-

8. kép. Liliomos, madaras párnavég, Kendervászon alapon piros szálánvarrott hímzés.
Cserépfalu. Néprajzi Múzeum 129.282.

gok és madarak láncöltéssel készültek — láncöltéssel, ami az imént bemutatott főkötőn kívül kevésbé ismeretes Mezőkövesden.

Ezen a lepedőn sincs még lepedőfiók, a hímzést közvetlenül a lepedőre varrták. A nagy virágtövek fölépítésükben, alkotóelemeikben hasonlítanak azokra a kisebb virágtövekre, melyeket a piros-kék rozettás fiókos lepedőkön találunk, van azonban néhány eltérés, ami fontos új tanulságokat hozhat. Az egész munka biztos és gyakorlott kezű tervezőre és varróra vall, aki különböző varrástechnikákkal, különböző méretű elemekkel magabiztosan és kiegyensúlyozottan bánik. A virágtövek maguk különböző, háromféle nagyságrendű kerek virágokból arányosan, szervesen, változatosan vannak fölépítve. A piros szín viszi a főszólamot, ami mellé a kevesebb kék kiegészítésül, a hangsúlyban visszafogott elemeknél járul. A kompozíció megoldja azt is, hogy a két egymás mellé helyezett virágtövből egy-egy szél-vásznon egységet alkosson — a virágtövek közé mintegy lebegve beillesztett tulipánnal és azzal, hogy az alsó szélen álló madarak mind a közép felé, voltaképp egy kis gránátalma felé néznek. Több, a későbbi munkákról ismert díszítőelem ezen a darabon mintegy elárulja eredeti mivoltát, igazi természetét. A tónél az úgynevezett *cipék* még felismerhetően edényt, vázát, cserepet formáznak, összekötve ezzel ezt a motívumot más vidékek ugyancsak edényből kinövő szimmetrikus virágtöveivel. A láncöltéssel

9. kép. Lepedő részlete. Két szélből összeállított fehérítetlen kendervászon lepedő kék és piros pamufonallal kivarrva. Öltéstechnika: hamis laposöltés, láncöltés, kevés előöltés és margitöltés.

Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 51.14.973.

varrt madarak a régi sárközi főkötők *kiskutyának* nevezett madaraihoz hasonlítanak. A sok spirál és csigavonal a hímzés összhatását közelebb állítja a sárközi halottas párnákéhoz és korai főkötőkéhez, s az edélyi vászonhímzés anyag mélyebb rétegeihez. Ezek a spirálok, a láncöltésadta rajzos hatás bizonyos rokonságot mutat a korábban bemutatott régi főkötőkkel, sőt a pávás párnavég más varrótechnikával kivitelezett föllazító kaccsaival is. Közvetve megjegyzzük, hogy épp ezek a bőven és ügyesen alkalmazott spirálok bizonyítanak ennek a darabnak a régisége mellett, hiszen a spiráloknak ilyenét alkalmazása még hazánk területénél tágabb körben is régtől fogva elterjedt, mint régies stílusjegy, amit általában tömörebb folthatásra törekvő motívumok váltanak le, szorítanak ki, ahogy közeledünk a jelenhez.

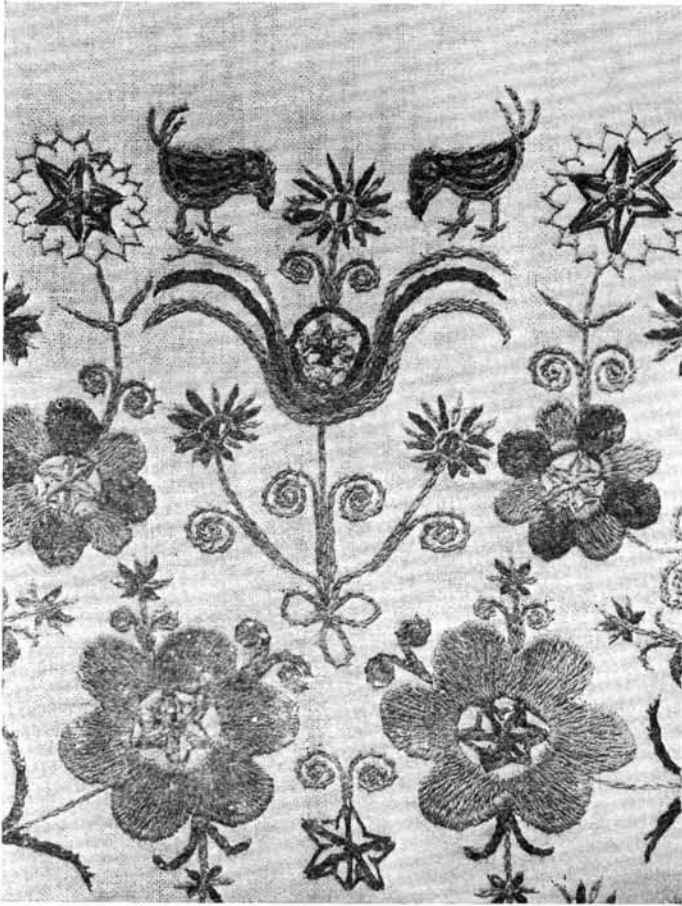
A következő emlékcsoportról nincs szükség bővebben szólnunk, mivel ismertek, sőt éppen ezek ismertek úgy, mint a „régii matyó hímzés”. Ismét lepedővégeket mutatunk be (vö. 11. kép), ezek a lepedők azonban már gyolcsból vannak és a hímzés nagyobbik részét az öltéseket jobban tartó, hozzájuk varrott vászon fiókokra dolgozták. A hozzávarrt fiók megjelenésével a minta két részre tagolódik, a lepedőfiókra varrt nagy kerek rozettákból és kísérő motívumaikból kialakított sávra és fölöttük virágtő sorra. Ezt a tagolást kiemeli, hangsúlyozza a fiók és a lepedő közé varrt gyári szalag s az azt kísérő varrott vonalsorok. Ha a virágtöveket összehasonlítjuk az előbb látottal, kitűnik rokonságuk is, de egy egyszerűsödési folyamat is: tömörítés a kompozícióban, egyszerűsödés az öltéstechnikában. Jóformán csak a laposöltés és a száröltés marad.

Ez a fajta hímzés feltehetően egymás mellett élt a régi stílusú keresztöltéses varrásokkal s a jellegükben még korábbi vagdalásos-laposöltéses munkákkal. Egyidőben ez a sokféleség nem meglepő, a jelesebb hímzővidékeken mind több technika, több hímzőstílus él vagy élt egymás mellett. Kalotaszegen például a kövesdihez hasonló geometrikus vagdalásos-laposöltéses munka, keresztöltéses varrás és az írásos, amiben legegényibbet alkottak.

A régi matyó szabadrajzú darabokon jól látható a régi stílusú hímzésekre országosan jellemző mintaszerkesztés, kompozíciós rendszer. Az egyes minták ritkán vannak elhelyezve, közöttük jól megkülönböztethetők a hangsúlyos és hangsúlytalan elemek, a különböző nagyságrendű motívumok. Elhelyezésük mértani szabályos: fönt a virágtövek szimmetrikusak, egymástól egyforma távolságra ismétlődnek. Az alsó sávban, a koszorúszerű ágak közé foglalt rozetták függőleges és vízszintes tengely mellett egyaránt szimmetrikusan vannak kialakítva, s a minta egyforma szakaszai szabályosan ismétlődnek. A színek használatában dominál a piros, amit inkább a mellék-motívumokban kevés kék egészít ki.

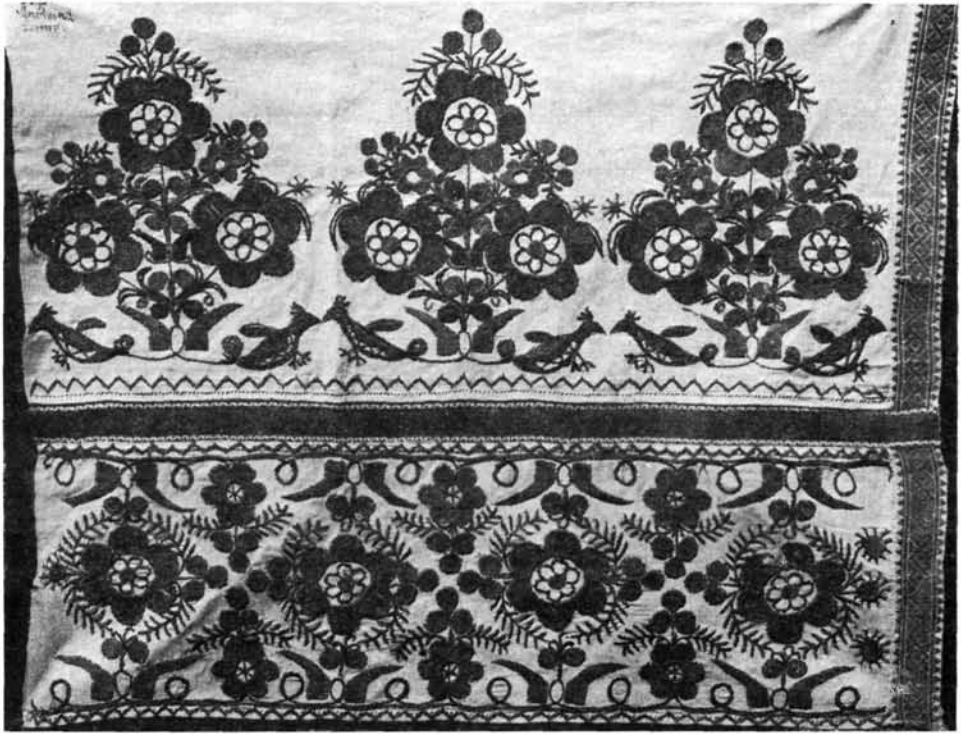
Hogyan alakult ki, hogyan született meg ezen az alapon, ezek után az egymás mellett élő régi hímzőstílusok után az a matyó hímzés, mely országvilág előtt olyan híressé vált? Nem kell szükségszerűen feltételeznünk valamely fokozatos átmenetet. Noha a Néprajzi Múzeum gyűjteményében van néhány olyan darab, ami mintha a régi mintaszerkesztési rendszer fölbomlásáról és a régi szabályos geometrikus kompozíciót fölváltó szabad szerves virágminta-szerkesztés korai kísérleteiről tanúskodna.

A születő új stílus új sajátosságait egy túlnyomóan pirossal s kevés kékkel kivarrt lepedőn mutatjuk be (13. kép). A hímzés a korábbi példákhoz hasonlóan

10. kép. Az előbbi lepedő részlete. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 51.14.973.

lepedőfiókra és fölötté virágtövek sorára tagolódik. Más vonások is emlékeztetnek korábbi emlékekre: maguk az egyes virágtövek hasonló nagyságúak, felépítésük is hasonló, bár némelyik alkotóelemük különböző. A lepedőfiók közepére helyezett, leveles ággal körülvevett kerek rozetta ugyancsak ismerős a régi darabokról. A hímzés jellegét azonban az adja meg, hogy a hímző a lepedőfiók egész felületét egységként kezelve, szimmetriát, ismétléseket félretéve azt szabadon tölti be, nagy, belől különböző módon, változatosan tagolt virágmotívumokkal, melyeket leveles ágakkal, indákkal próbál egymással összekapcsolni. Ebben a szabadságban is vannak rendező elvek: a középtengelyt kiemeli a koszorúba foglalt kerek virág és egyenesen álló szára, mellette jobbról-balról két hasonló súlyú nagy virág indítja a mintát.

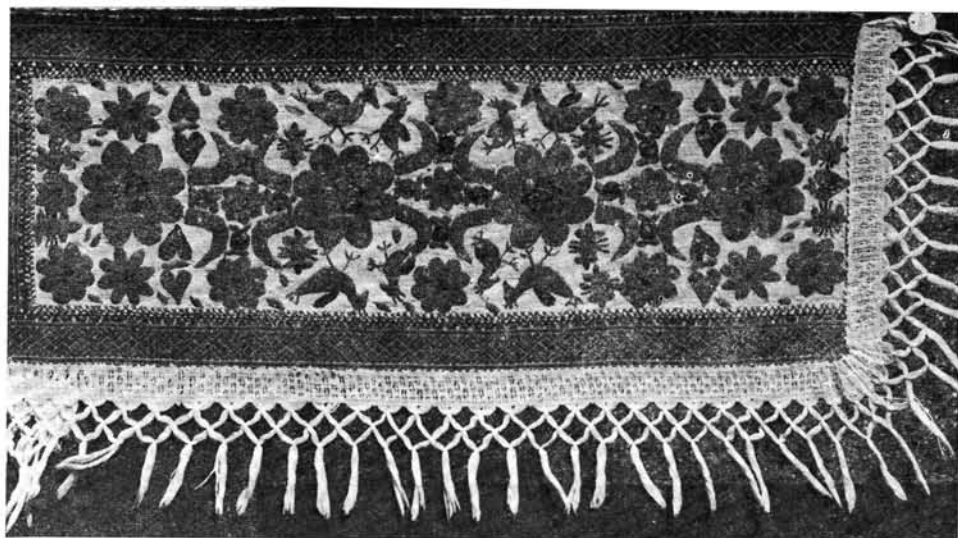

11. kép. Lepedő részlete hozzávarrott lepedőszéllel,
piros és kevés kék pamutfonállal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum

Egy másik korai lepedőszélen keskenyebb lepedőfiókra még zsúfoltabban, még kötetlenebbül elhelyezve varrták ki a virágokat (11. kép). A főmintát alól-fölül egy-egy keskeny sáv keretezi, mintegy a párnavég-hímzések alsó-felső peremdíszének visszacsengéseként.

Ennél a két lepedőnél készen, kialakultán állnak elénk az új stílus sajátosságai. A mértaniisan szerkesztett rozetták helyébe szirmokkal naturalisztikusan tagolt rózsák jöttek, a korábbi szabályos helyett szabad elhelyezésben. Az alapanyag, a gyolcslepedőhöz varrt lepedőfiók, a piros és kék pamut hímzőfonal ugyanaz, mint a korábbi régi stílusú darabokon, és a díszítés egy-egy részlete is mintegy halvány jelzést ad, hogy az újfajta varrás a régi piros-kék hímzések alapjáról indult el.

Az átváltásnak ebben a korszakában azonban bizonyára lehettek kevésbé sikeres kísérletek is. Egy lepedőszélen mintegy a régi mintaszerkesztés szét-esését, bomlását látjuk (12. kép) — olyan jelenséget, amely más hímzővidékeinken is ismert, sőt sokfelé megrögződött és huzamos gyakorlattá tette a szét-esett minták varrását. Kövesden ez a magános darab a régi mintaszerkesztés fegyelmének az elvesztéséről tanúskodik, anélkül, hogy az új kompozíciós

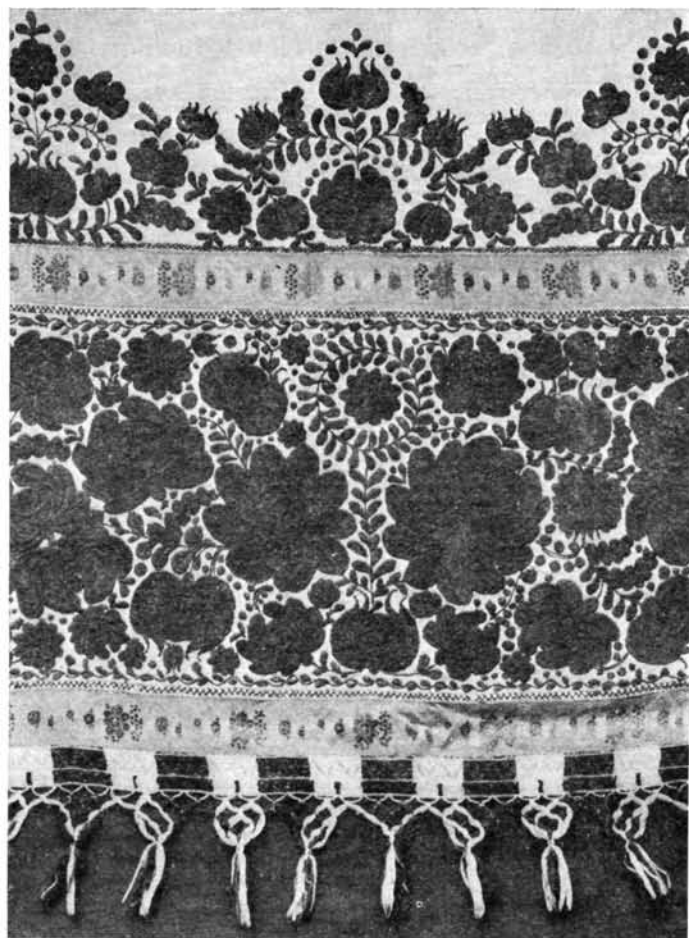

12. kép. Lepedőszél kendervászon alapon piros és kevés kék pamutfonallal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum 127.875.

rendszer kialakulását csak jelezné is. Egy másik darabon az új kompozíciós rendszert láthatjuk kialakulóban, születőben. A két nagy hangsúlyos virág még régies szabályos rozetta, de elhelyezésük már szabad. A virágok közt szabadon hajlik az inda, de még kissé esetlenül kapcsolja össze az elemeket. Köztük, száruktól elszabadulva, fölbukkannak a régies spirálok is, térkitöltő céllal.

A szabadon komponált új stílusú piros-kék lepedőszéleken a tervezés, a kompozíció már rajta van az új matyó vágányon. De hiányoznak még a színek. Épp a színek kapcsán érdemes rámutatni, hogy ugyanebben az időben alakul át a házak berendezése s válik színessé a népviselet. Jönnek a piros alapszínű, virágos díszű egri bútorok, az ugyancsak harsányan színezett tiszafüredi virágos, kakasos tálak, tányérok. A vetett ágyon ekkor már ragyogóval díszített piros karton ágytakaró és színes karton, kásmir, selyem huzatba húzott párnák vannak. A hímezés alakulásában a főág áthelyeződik a kötény és ingujjhímezésre (vö. 15. kép). Az új díszágyakon már a piros-kék pamutos lepedőknek nincs helye. A legünnepélyesebb alkalmakra azonban, a menyasszony kelenyégének díszdarabjával s a ravatalok főékességéül a múlt század utolsó évtizedeiben megjelennek a színes selyem- és gyapjúfonallal varrt díszlepedők, menyasszonyi lepedők, halállepedők.

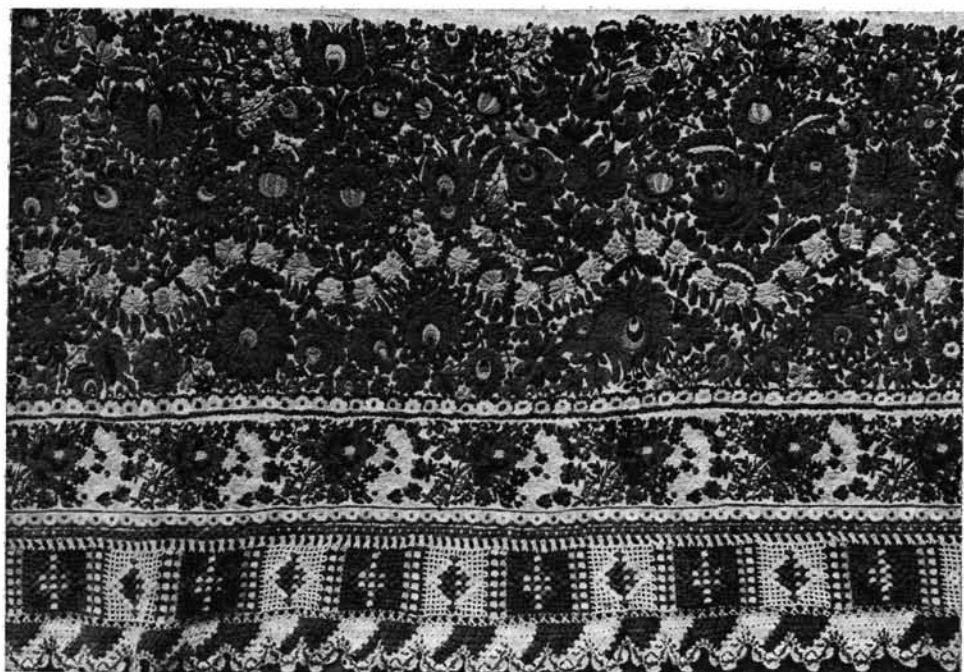
A kompozíció kivívott szabadságán belül van néhány példa arra, hogy lendületes hullámindá mellé rendezik a virágokat (14. kép). Gyakoribb azonban, amikor a középre helyezett nagyobb és a perem felé eső kisebb virágmotívumokkal mintegy tetszőlegesen betölteni kívánják a felületet. A virágok közt az ágak ugyancsak eléggé véletlenszerűen kanyarognak, jóformán csak

13. kép. Lepedő részlete hozzávarrott lepedőszéllel, piros és kevés kék pamutfonállal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum

14. kép. Lepedőszél színes gyapjúfonállal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum

15. kép. Hímzett ingujj részlete, műselyem fonállal kivarrva. Mezőkövesd. Néprajzi Múzeum

arra szolgálnak, hogy a leveleket hozzájuk lehessen fűzni. A virágok kizárólag rózsák, azonban a rózsának igen sokféle módon tagolt, kivitelezett változatai. Méretben egyre nőnek, újabb-újabb szirmokat ragasztanak hozzájuk, s a szinte tenyérynyi rózsák tagolására ellentétes színeket változtatnak.

Nem vállalkozunk arra, hogy valamennyi műfajban, valamennyi tárgyféleségen kövessük a kövesdi hímzés alakulását. Az új stílusok egyik általános sajátsága, hogy állandó változásban vannak. Ezt látjuk Mezőkövesden is. A matyó hímzés virágkorában jóformán évről-évre jelentkeznek újítások. A lepedőhímzések közül hozunk példát — három eddig közöletlen és feltehetően nem is nagyon ismert hímzésféleséget — az új stílus idején is egyszerre, egymás mellett élő különféle irányzatok jelzésére. Szemben az eddig bemutatott díszlepedőkkel, ezek föltehetően mindennapi használatra készültek ágytakaróul — az egyik gyermekágyas asszony függönyéül.

Más az alapanyaguk, más a hímzőfonaluk, mint az előbb bemutatott díszlepedőké, díszítésük csupán egyszínű és a menyasszonyi meg halállepedők változatos virágkompozícióival szemben, a kötények, ingujjak hímzéséhez hasonlóan nagy rózsákat állítanak egymás mellé, alájuk egyszerű fekvő virágokat és levélsorokat téve. Az egyik darab pedig ugyancsak az ingujjak, surcok hullámindáját fogalmazza meg egyszínű kéken. Ezek lepedők a példával szolgálnak arra, hogy a matyó hímzés legszínesebb virágzása idején sem vészett el az érzék az egy színnel való díszítés szépsége iránt, ami megint csak összeköti

Mezőkövesdet más vidékek hímzéseivel, a nyers vászon alapon piros hímzés pl. Kalotaszeggel és Dunántúllal. Példa arra is, hogy a matyó hímzés különböző szerkesztési módjai nem kötődnek szigorúan egy-egy tárgyféleséghez.

Maguk a lepedők még hagyományosak, a hímzés keskeny végükön van, viszont a fehér és piros hímű darab esetében a szélek összevarrása már nincs hangsúlyozva, és a hímzés átfolyik fölöttük.

Mezőkövesd ameddig kitartott a matyó viselet mellett, kitartott a matyó hímzés mellett is. A legújabb hímzésstílus lazább, mondhatnánk hígabb, városiasabb virágai mégis megjelentek Mezőkövesden, azonban nem az otthon viselt ünneplő ruhákon. A summáskötények hímzésére gondolunk, amit kövesdi asszonyok terveztek, kövesdi lányok varrtak, azonban nem arra, hogy otthon viseljék, hanem arra az időre, amikor mintegy inkognitóban, az otthoni öltözködési szabályok érvényességi körén kívül summásként távoli nagybirtokon dolgoztak. Ez egyben mutatja azt is, hogy mennyire tisztában voltak a kövesdiak a kétféle hímzés becsével és jelképes jelentésével. A summásmunka csinos, de olcsó ruháira rakták az új divatú, tetszetős, gyorsan készülő, de erőtlén virágdísz — míg az otthon töltött téli hónapok otthoni műértő közönség elé kerülő ünneplő darabjaira szemüket, fáradságukat nem kímélve a matyó hímzés minél szebb változatait varrták versengve.

A másik kapu, másik csatorna, amin keresztül a legújabb stílus elemei eljutottak Kövesdre azok az ágytakarók, keresztelő paplanok, komakendők, melyek a tarka színes matyó ágyak divatjának elmúltával, de még a városias, gyári kombinált szoba elterjedése előtt, egyik-másik házban megjelentek. Ezeknek a daraboknak motívumkincsét részben azok az íróasszonyok közvetítették, akik egyházi rendeltetésű hímzések, zászlók, oltártakarók, miseruhák tervezésére specializálódtak. Ugyanazokat a sajátosságokat látjuk ezeken a hímzéseken, mint más vidékek legújabb stílusú varrásain: természetábrázolásra törekvő motívumokat, természetábrázolásra törekvő színezést, a nagy fehér felületen lazán elhelyezett s a matyó hímzés mellett erőtlennek ható véshímzést.

Befejezésül próbálunk eltávolodni az egyes emlékek elemző vizsgálatától és ismét egészében nézni a mezőkövesdi hímzés talán több mint két évszázados alakulásmenetét. Mezőkövesdről ismerjük a legösszefüggőbb, legváltozatosabb emlékmagyarázatot, mely egyetlen közösségen belül követhetővé teszi az egymást váltó régi, új paraszti és a legújabb hímzőgyakorlatot. Mezőkövesden mindegyik korszak jellegzetesen, szinte felfokozva mutatja meg sajátosságait.

Mezőkövesd 20 000 lakosú város volt. Ez a népes, sűrű, egy községházára, egy piacra, egy templomba járó közösség magyarázhatja, hogy a viselet s hímzés felé fordult érdeklődés és erőfeszítés miatt tudott itt egymás mellett olyan sok egyéni változatot fölhajtani, fölnevelni, miért találunk mindegyik korszakban egymás mellett különböző stílusáramlatokat, s hogy az új stílusú matyó hímzésben, amely leginkább az övék, miért vitték el szinte a végsőkig az ebben a hímzésféleségben levő lehetőségek kibontását.

A régi stílusú hímzések s az új paraszti hímzések különbözősége talán sehol sem olyan kiáltó, mint Kövesden, mégis a különböző műfajok, különböző áramlatok részletező elemzése megmutatja, hogy nincs szakadék a stílus-

korszakok közt, az új stílus is a régi gyökerekből szívja elemei egy részét, s párhuzamosan régiesebb és újítóbbrö törekvések élhetnek egymás mellett.

A mezőkövesdi hízmés példája megmutatja, hogy a stílusváltás nem csupán motívumok és mintaszerkesztési eljárások átcserélése, hanem az alkotói magatartás megváltozása is. A régi stílusú varrások készítőiben — ha vannak is egyedi, egyéni különbségek az egyes darabok közt — mégis fegyelem, tartózkodás, szinte azt mondhatnánk: személytelen alázat élt, amely munkáikat megtartotta a kialakult minták, az elfogadott és országszerte hasonló szerkesztésmódok keretén belül. Az új stílusú hízmésekre viszont épp az jellemző, hogy változtathatók, változékonyak, szinte kihívják a tervezőt, hogy újítson, kísérletezen. Tág teret nyitnak az egyéniség érvényesítésére. A közös matyó stílus keretén belül is számos egyéni változatot ismerünk.

Itt szólhatunk Kisjankó Boriról. Generációjának sok kiváló íróasszonya közül ő ment legmesszebb, ő volt a legmerészebb a részarányosság, a kompozíciót irányító szabályok elhagyásában. Míg más íróasszonyok tervein a minta két oldala többé-kevésbé megfelelt egymásnak, az ő rajzain ahány sarok — szinte annyiféle minta. Rajzai ezért kívántak sokat a varrótól is, akinek egy mindig új és egyéni módon változó mintában kellett megtalálnia-kialakítania a színek összhangját.

A régi stílus tartózkodó, konzervatív alkotói magatartása mögött a statikus jobbágy-paraszti társadalmat sejthetjük, Mezőkövesd esetében a környező falukénál szabadabb, differenciáltabb mezővárosi társadalmat. A nemesen megformált gránátalmák, pávák, virágtövek erről a mezővárosi múlttól tanúskodnak. Ez a mezővárosi helyzet okozhatta, hogy Kövesd a múlt század közepén viszonylag hosszan habozni látszik és csak a hatvanas-hetvenes években vált át az új népművészet paraszti irányára, hogy aztán alig néhány év alatt elébe vágjon az egész környező vidéknek.

A matyó hízmés erőteljes, merész színeiben, szabadon szerkesztett, zsúfolt mintáiban élesen, határozottan kifejeződött az a paraszti bizakodás, öntudat, újfajta pompa, ami országszerte fölhajtó ereje volt az új népművészeti stílusoknak.

Ennek a népművészetnek, viseletnek, hagyományos szokásrendnek a fenntartása az első világháború körül, még inkább a két világháború között viszont már egyre kétségbeesettebb erőfeszítésnek tekinthető, hogy a nyomasztó, kiúttalan szegénységgel szemben a paraszti életforma emberségét, szépségét őrizték. Kövesd ebben is talán a legvégletebb az egész országban; a legsúlyosabb szegénységgel itt szegeződött szembe a leggazdagabb népművészet, amely bármennyire nagyok voltak is Kövesden belül a vagyoni különbségek, bármennyire eltérő szinteken valósultak is meg a viselet és a hízmés közös eszményei, mégis csak össze tudta fogni a város egész népét.

Az új matyó stílus Mezőkövesd legegényibb alkotása. Ennek a stílusnak a kialakulása mégis megmutatja, hogy ez az átmenet részben leszűkülést jelent. Abból a sokféle továbbfejlődési lehetőségéből, amit a különféle régi stílusú hízmések jelentettek, a kövesdiek egyet választottak ki, s a többit kirekesztették, elhagyták. Abban az egyben viszont páratlan következetességgel kibontották a lehetőségeket maguk kifejezésére.

DIE GESTALTUNG DER MATYÓ-STICKEREI UND DIE STILPERIODEN DER UNGARISCHEN VOLKSKUNST

(Auszug)

Eingangs schildern die Autoren die drei Stilperioden, die in der Geschichte der ungarischen Volkskunst im 17—20. Jahrhundert unterschieden werden. Die alte Volkskunst der Leibeigenen-Bauer-Periode war durch viele Fäden an die geschichtlichen Stile gebunden. Vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zur Getreidekonjunktur, den politischen Bewegungen für die Freiheit der Bauern entfaltet sich ein betont bäuerlicher neuer Stil, gebunden an die Entfaltung der neuen ungarischen Nationalkultur usw., je nach Gebieten zu verschiedenen Zeitpunkten. Sprunghaft wächst die Anzahl der in die Repräsentationsphäre gehörenden Schmuckgegenständen und Feiertagskleidungen mit dem ansteigenden materiellen Wohlstand. Dieser selbstsichere, selbstbewusst bäuerliche Stil der Kleidung und Volkskunst lebt bis zum Ende des 19., bis zur ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. An seine Stelle tritt ein grauer, spätbäuerlicher Stil, in dem die neuesten Volkstile nur vereinzelt, inselweise auftauchen.

Das zwanzigtausend Einwohner zählende Mezökövesd gehört zu den Ortschaften in Ungarn, wo am meisten und abwechslungsreichsten gestickt wird. Die reiche Stickerei-Erbe von Mezökövesd lässt die Stiländerungen der letzten 150 Jahre, die hier besonders ausgeprägt, fast dramatisiert verlaufen sind, genau verfolgen. Die ältesten Andenken mit ihren Granatapfel-, Pfäuenmuster, bzw. geometrischen Geschneide- und Plattstichen passen sich an die im Land verbreiteten Gruppen der Stickerei im alten Stil an (Bilder 1—6.). In der Mitte des vorigen Jahrhunderts wurden ohne Vorlage mit Platt- und Kettenstichen in blau und rot, sich regelmässig wiederholende Blumenstock-, Rosetten und Kranzmotive gefertigt (Bilder 9—11.). An der Änderung dieser Stickereien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts kann die Geburt der „Matyó-Stickerei“ beobachtet werden, die heute im ganzen Land berühmt ist, einerseits mit der Befreiung der regelmässigen Kompositionen und mit der dichterem Auffüllung der Flächen (Bilder 13—14.), anderseits mit dem Übergang auf viele Farben (Bilder 14—15.). Der Aufsatz analysiert einige, die Auflösung des alten Kompositionsystems, bzw. die Versuche des neuen Stils dokumentierende Stücke (Bild 12.). Er geht auf die in der Zeit der farbigen, dichten Stickerei gefertigten einfarbigen Arbeiten ein. Der neueste, einen städtischen, kleinbürgerlichen Geschmack aufweisende Stil erscheint in Mezökövesd an den Kleidungen der Saisonarbeitern, die auf weiten Grossgrundbesitzen arbeiten und an den Bettdecken, die zu den Ein richtungsstücken

einer Übergangsmode von der bäuerlichen zur städtischen Geschmacksrichtung gehören. Die dargelegten und analysierten Stücke zeigen, dass die einzelnen Perioden ausser dem Unterschied der Motiven und Kompositionsverfahren auch von den verschiedenen schöpferischen Verhalten unterschieden werden.

Edit Fél — Tamás Hofer

A MEZŐKÖVESDI KÉKFESTŐ MŰHELY

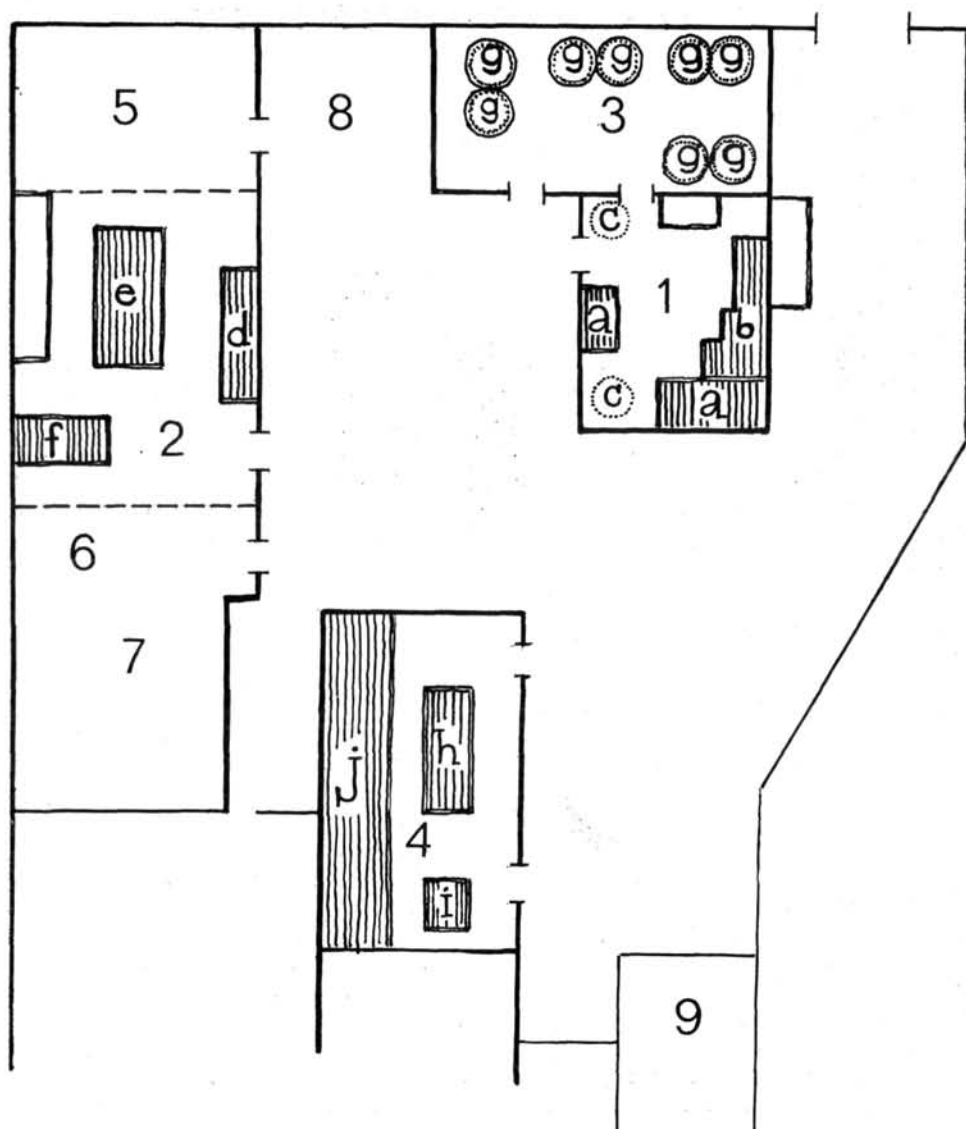
FÜGEDI MÁRTA

Észak-Magyarországon a kékfestés mestersége későn, a felvidéki műhelyek kisugárzásának hatására terjedt el. Miskolcon például csak 1822-ben alakítottak önálló céhet a kékfestők 16 fővel.¹ Az első, területünkön letelepült mesterek a Felvidék vagy a Dunántúl régi, tekintélyes műhelyeiben tanultak.² Vidékünkön a kékfestés jelentősége az előbb említett területek régebbi hagyományaival és nagyobb igényeivel összevetve jóval kisebb. A Nyugat-Dunántúl nagyszámú kékfestő üzemével szemben³ ezen a területen kevesebb és kisebb kapacitású üzem is kielégítette a keresletet. Miskolcon 1875-ben már csak 6 kékfestő működött, a század elején pedig számuk már erősen lecsökken, a kelmefestő ipar kerül előtérbe.⁴ Bár a kékfestés sem a kézműves iparban, sem a népviseletben nem játszott kiemelkedő szerepet, kutatása és feldolgozása mind az ipari és kereskedelmi tevékenység, mind a népművészet vizsgálatához és feltárásához érdekes adalékokat adhat.⁵

A mezőkövesdi műhely az ország keleti felének egyik legjelentősebb kékfestő üzeme volt,⁶ s az iparág hanyatlása ellenére ma is működik.

A jelenlegi tulajdonos, Füzeskuti József műhelye mintegy száz éves múltra tekint vissza. Füzeskuti József apja, Fürst Géza 1902-ben került Mezőkövesdre. A szakmát Esztergomban és Gyöngyösön tanulta jóhírű és tekintélyes régi műhelyekben. Gyöngyösi mestere, Kovács Gyula termékeiért a Milleneumi Kiállításon aranyérmét kapott. Fürst Géza a mezőkövesdi műhelyt 1902-ben vásárolta meg csődbejutott elődjétől, Köhlertől. A hagyományokhoz hűen a mesterség a kövesdi kékfestő családban is apáról fiúra öröklődött. Füzeskuti József 1928—31 között külföldön, Ludwigshafenban és a lyoni egyetem vegyészeti fakultásán tanult és sajátította el a kelmefestés elméleti alapjait, majd Budapesten dolgozott egy kelmefestő üzemben, mint tanuló. A kékfestést apja mellett, a műhelyben tanulta meg. 1938-ban tett mestervizsgát a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara bizottsága előtt. Az iparigazolványt mint kelmefestő kapta, a kékfestés akkoriban ugyanis csak részipar volt, a miniszteri rendelet értelmében a kelmefestő ipar munkakörébe tartozott.⁷ Az iparigazolványra utólag, 1962-ben jegyezték be a kékfestő iparhoz szóló engedélyt.

A műhely megvétele, 1902 után a jelenlegi tulajdonos apja felújítással és területi fejlesztéssel tette versenyképessé az üzemet. A műhely bővítésére megvásárolt három szomszédos telket, a 20-as években új szárítópadrást építtetett, majd a téli szárítótér megvalósításával megoldotta az időjárás miatt addig meglehetősen idényjellegű termelés folyamatossá tételét. Megduplázta a festő-

1. kép. A képfestő műhely alaprajza. 1. Üstös műhely: a) betonkád, b) üstök, c) fakádak.
 2. Tarkázó: d) tarkázó asztal, e) perrotin mintázó, f) minta-tartó állvány.
 3. Kípa szoba: g) kípák. 4) Mángorló: h) keményítő gép, i) pámoló, j) mángorló szekrény.
 5. Téli szárító. 6. szárító padlás (az emeleti térben a téli szárító, a tarkázó és a raktár fölött.)
 7. Raktár. 8. Locsoló és meszes gödör. 9. Üzlet.

kádak számát, az addigi 4 *kipa* helyett nyolccal dolgoztak. Gépesítette a mán-gorló működését, bővítette és korszerűsítette az üstös műhelyt (1. kép).

Bár az alkalmazottak száma mindig csak 4—6 volt, az üzem mégis jelentős jövedelemmel működött. A műhely fénykora a 20-as évek második fele és a 30-as évek voltak, a gazdasági válság okozta időszakos visszaesés ellenére is. Ebben az időszakban történtek a nagyobb beruházások, fejlesztések. Az évi jövedelem ebben a periódusban átlagosan 80—100 ezer méter áru értéke volt. 1927-ben pl. havonta megközelítőleg 250 vég árut dolgoztak fel, ami szintén az évi 90—100 ezer méter termelésnek felel meg.

A jövedelmező üzletvitelt bizonyítja az 1926-ból származó évvégi leltár is:

Készáru

Mennyiség (méter)	Az anyag jellege	Egységár m	Összérték
2181	orange	22 500	49 072 500
391	9/8 molinó	16 000	6 256 000
2908	4/4 molinó	13 000	37 804 000
290	grandioso	20 000	5 800 000
14,5	5/4 molinó	22 000	319 000
50	6/4 molinó	28 000	1 400 000
40	6/8 molinó	12 000	480 000
130	7/8 molinó	14 000	1 820 000
11	10/4 kendő	90 000	990 000
28	9/4 kendő	80 000	2 240 000
3	8/4 kendő	60 000	180 000
80	9/8 kendő	15 000	1 200 000
6126			107 561 500

Üzletben levő fehér áru

Mennyiség (méter)	Az anyag jellege	Egységár m	Összérték
2160	4/4 abvelolt molinó	11 000	23 760 000
50	9/8 molinó	13 000	650 000
30	9/8 calicó	13 000	369 000
45	7/8 calicó	10 000	450 000
260	6/4 molinó	22 000	5 720 000
1440	4/4 molinó	12 000	17 280 000
890	9/8 molinó	12 500	11 250 000
420	7/8 76-os		5 040 000
5295			164 540 000

Műhelyben levő áru

Mennyiség (méter)	Az anyag jellege	Egységár m	Összérték
2730	4/4 tarka molinó	13 000	35 490 000
952	4/4 sima molinó	12 000	11 424 000
90	5/4 sima molinó	17 000	1 530 000
80	6/4 sima molinó	23 000	1 840 000
384	7/8 sima molinó	13 000	4 992 000
60	8/4 sima molinó	28 000	1 680 000
174	9/8 molinó	14 000	2 016 000
240	4/4 molinó	13 000	3 120 000
4740			62 872 000

Összesen 16 161 méter áru 334 973 500 papírkorona

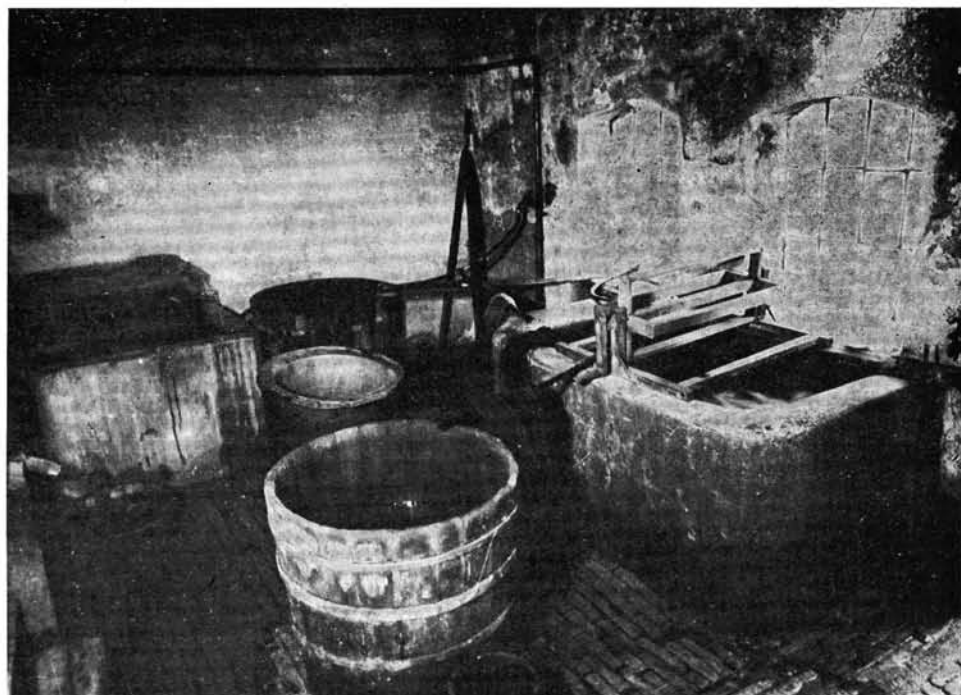
A mezőkövesdi műhely jelentős termelését mutatja az évi bevétel alakulásának és a nagyobb kapacitással, 10—14 munkaerővel, 14 kipával és magasabb fokú gépesítéssel dolgozó csornai Fraszt-műhely évi forgalmának összevetése az 1930-as évek második felében.⁸

Év	Mezőkövesd	Csorna
1937	39 400	—
1938	43 200	50 000
1939	45 700	—
1940	58 800	—
1941	52 000	57 000

A Fürst-féle műhely termelési színvonalára és tekintélyére utal a más kékfestőkkel való számottevő üzleti- és munkakapcsolat is. Az első világháború előtt dolgoztak a putnoki Stromp-féle kékfestő üzemnek, majd utódának, Polonyinak, valamint miskolci kékfestőknek is. A mezőkövesdi műhely kitűnő minőségű és híres fényes-habos mángorolt árut készített, melynek nagy volt a kereslete. Kövesden mángoroltatott a tiszafüredi mester, a pásztói Himmler Jakabnak és a jászapáti kékfestőnek is rendszeresen vállaltak bér-mángorlást.

Mezőkövesden rövid ideig még két kékfestő műhely működött. A tiszafüredi festő, Kulcsár Károly apjának Kövesden volt üzeme, de az első világháború után rövidesen megszűnt. A másik kis műhely, a Juhász-féle, pedig nem bírta a versenyt a jó minőségű és nagy mennyiségű árut termelő Fürstékkal.

A műhelyben régen csak különböző minőségű nyers molinó alapanyagra dolgoztak. Az árut utazók közvetítésével nagykereskedőktől szereztek be. Mi-

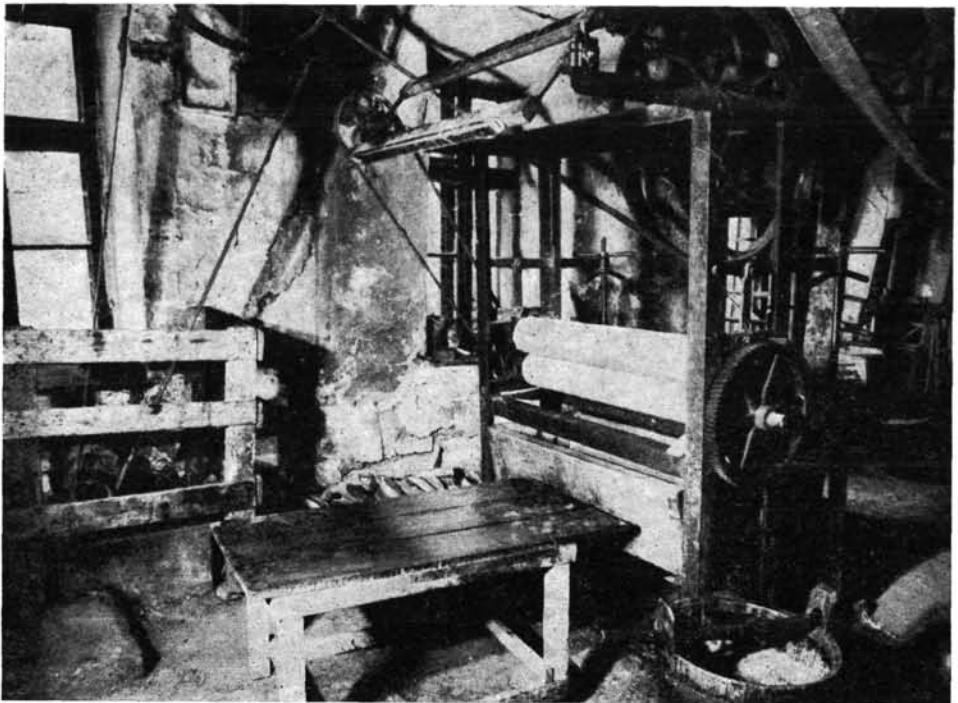
2. kép. Üstös műhely (fa és beton öblítő kádak)

vel a környéken ilyen nem volt, kizárólag Budapestről rendeltek nyersárut. Jelentősebb áruszállító üzletfeleik a 10-es években a Fürst és Fejér cég, a két világháború közötti időszakban pedig Fejér Manó és László Vilmos nagykereskedők, valamint a ludwingshafeni I. G. Farben Industrie egyik pesti lerakata, a Weber és Rückländer cég voltak. Miskolcon tudomásuk szerint egyetlen textilnagykereskedő cég volt, a Bel- és Külföldi Áruforgalmi Rt, innen csak a 40-es évek elején rendeltek. A vegyiáru-ellátásban is a fővárosi cégekkel való üzleti kapcsolat dominált. A Weber és Rückländer céggel a molinó szállítás mellett a festék- és vegyiáru szállításban is folyamatos volt a kapcsolat. A vidéki kereskedők közül egyedül a miskolci Klein Adolf festékkereskedő volt számottevő partner.

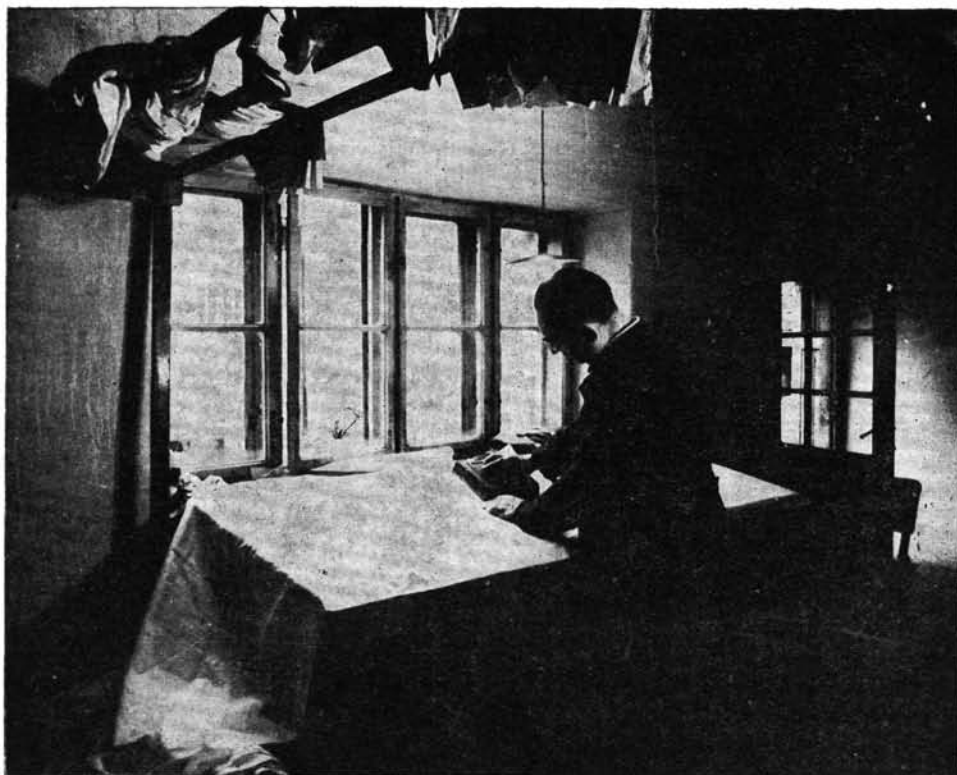
Az alapanyag, a nyersmolinó megmunkálása a *mosókonyhában* kezdődik. Hogy a textil a festésre alkalmassá váljon, az *appretúrát*, a gyári keményítést el kell távolítani belőle. A mosókonyhában álló hatalmas *rézüstökben* (2 db 80 literes, 1 db 100 l-es és 1 db 800 l-es) ammóniákszódás vízben főzik a kelmét egy éjszakán át. A kifőzött végeket másnap reggel meleg savas vízben vizsik át, majd hatalmas betonkádakban tisztára öblítik (2. kép). A kelme az előkezelés után összeesik, elveszti tartását. Száradás után az anyag vékony előkeményítést kap. A *forappretúrához* régebben búza-, vagy ritkábban rizskeményítőt használtak, ma ezt kukoricakeményítővel végzik. Régebben kézzel, hordókbán,

kádakban keményítettek, ma az ún. *appretáló gépen* (3. kép). A gép meggyorsítja és megkönnyíti a munkát, egyúttal egyenletesen kinyomja és belepréseli a keményítőt a hengerek között áthaladó kelmébe. Az előkeményítés elősegíti, hogy a festékanyag szemcséi jobban és egyenletesebben rátapadjanak a szövet szálaira. A kelme száradás után a mángorlóba kerül. A gyengén keményített végeken a mintázás előtt még egyszer-kétszer végigjáratják a *mángorlót*, hogy az anyag kisimuljon, könnyebben lehessen vele dolgozni.

A következő munkafolyamatot, a *tarkázást* külön helyiségben, a *tarkázóban* végzik (4. kép). A *kézimintázás*nál az anyagot a *tarkázóasztalra* fektetik. Az asztal síkja kb. 25—30 fokos szögben meg van döntve, hogy a nehéz és nagy szakértelmet igénylő munkát megkönnyítse. Lapja pedig simára kifeszített vastag posztóval van leterítve, a rugalmas alapon ugyanis könnyebb és szebb a mintázás. A tarkázás eszköze a *forma*, 20×20, 30×30, stb. cm méretű, fogóval ellátott falap, melynek sima felületébe faragták a mintát. A minta kialakítása a faragás mellett vagy azt kiegészítve rézdrótok és lemezek segítségével is történt. A régebbi famintákat a 19. század közepétől váltották fel a rézdrótból kialakított formák. A faragott minták általában nagyobb foltfelületet adtak, a rézdrót pedig már aprólékosabb, finomabb kidolgozású minták kialakítására is alkalmas. A mezőkövesdi műhely kb. 250—300 db kézimintával rendelkezik

3. kép. A keményítő gép

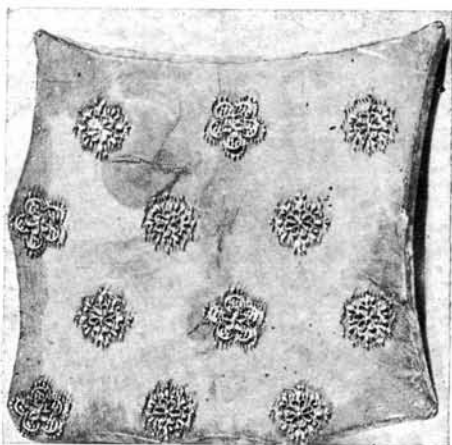
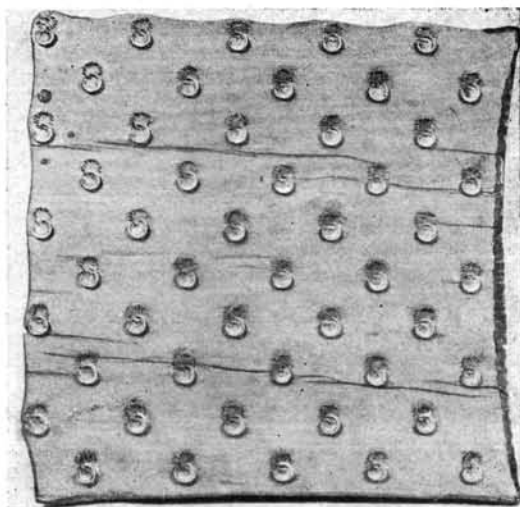
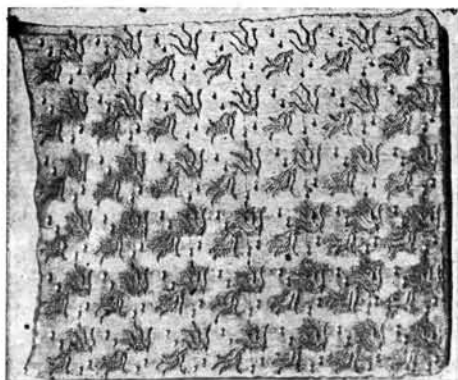

4. kép. A tarkázás

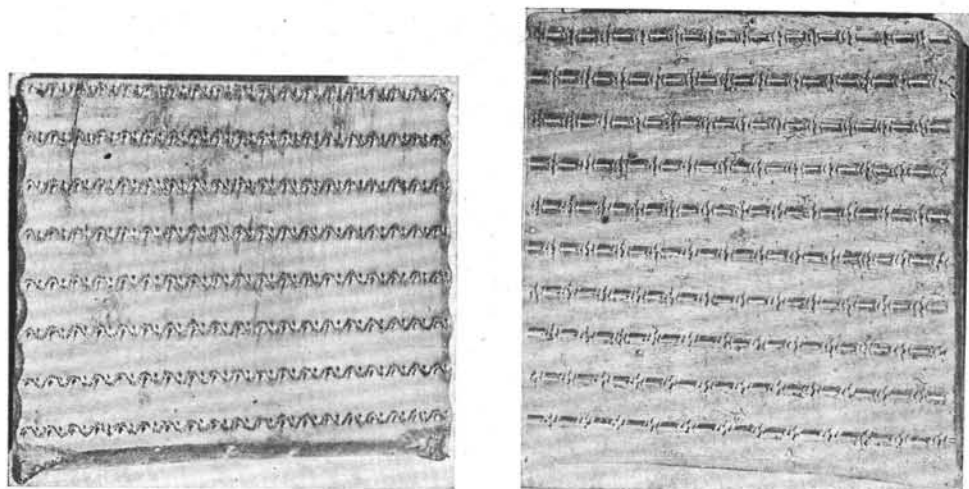
(5—8. kép). A minták nagy része Esztergomból és Gyöngyösről származik. A monori festőtől is kaptak néhányat, aki maga is készített formákat. A műhelyek között szokásos volt az is, hogy egy-egy mester néhány mintát elcserélt egymással, hogy felújítsák a készletet.

A tarkázó asztal mögött áll a *sasi*, a mintázásnál használt fedőanyag, a *pap* tárolására szolgáló edény, egy kb. 60×60 cm-es láda, benne két, egymásba illeszkedő fakeret. A láda aljába sűrű keményítőt öntenek, erre helyezik a keretet. A keretbe kenik mintázásnál a fedőanyagot, a papot. A keményítőn rugalmasan fekszik a keret, ezzel biztosítják, hogy a formát a pépbe belemártva a mintafa minden részére egyenletesen és megfelelő mennyiségben kerüljön a mássza.

A mintázás anyaga, a *pap* ólomvegyületek, rézgalic, gumiarábikum és más anyagok keverékéből készül, különféle követelményeknek megfelelően különféle összetételű lehet. A különböző alapszínű és minőségű kékfestő kelme készítéséhez más és más összetételű, külön receptek szerint készült papot használnak. A különböző színű kékfestő mintázásához szükséges fedőanyagok készítésének receptje a műhely legrégebbi, 1909-ből származó pénztárkönyvéből:

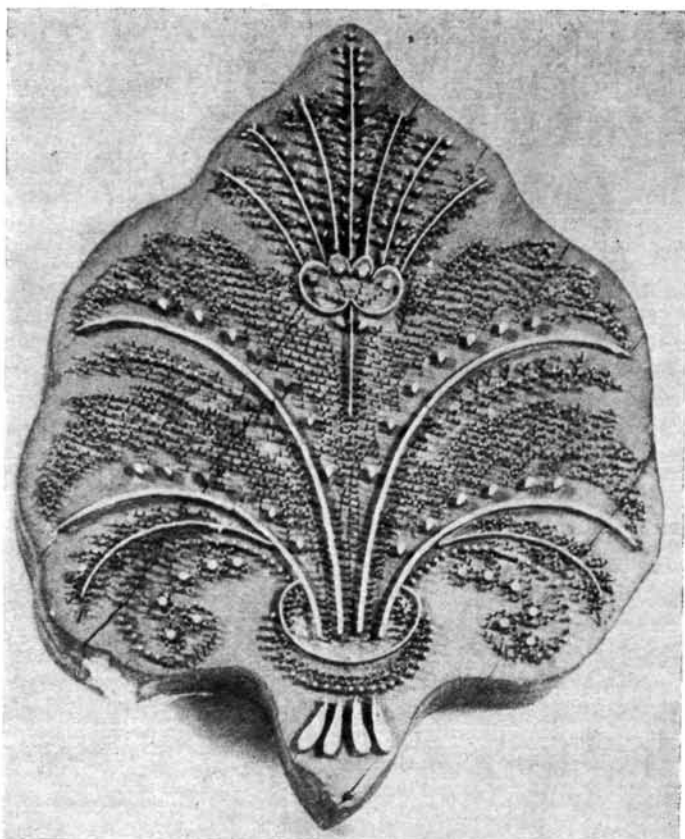
5. kép. Ruhára, kötényre való minták: a) csirkelábas, b) fülbevalós, c) „minden asszony kötőjére való”, d) rózsás

6. kép. Ruhára, kötényre való minták

7. kép. Rámás kötőre való bordűr minták: a) kalászos, b) margarétás, c) rózsás

8. kép. Kendő sarokmintája

Sárga pap: 3,5 l víz, 3 kg Bleichcukker, 75 dkg silberglett, 15 dkg faggyú, 5 dkg minium összefőzve.

Fehér pap: 7 kg budai föld, 5 kg Bleichcukker, 5 kg Salpäter, 1 kg timsó, 3,75 kékkő, 1 golyó grünspon (rézrozsda), 5 kiló gumi összefőzve.

Fekete pap: 1 liter víz, 3 dkg klórsavas káli, 3 dkg kékkő, 3 dkg szalmiáksó, 8 dkg keményítő, összefőzve, lehűlés után 11 dkg anilinsó.

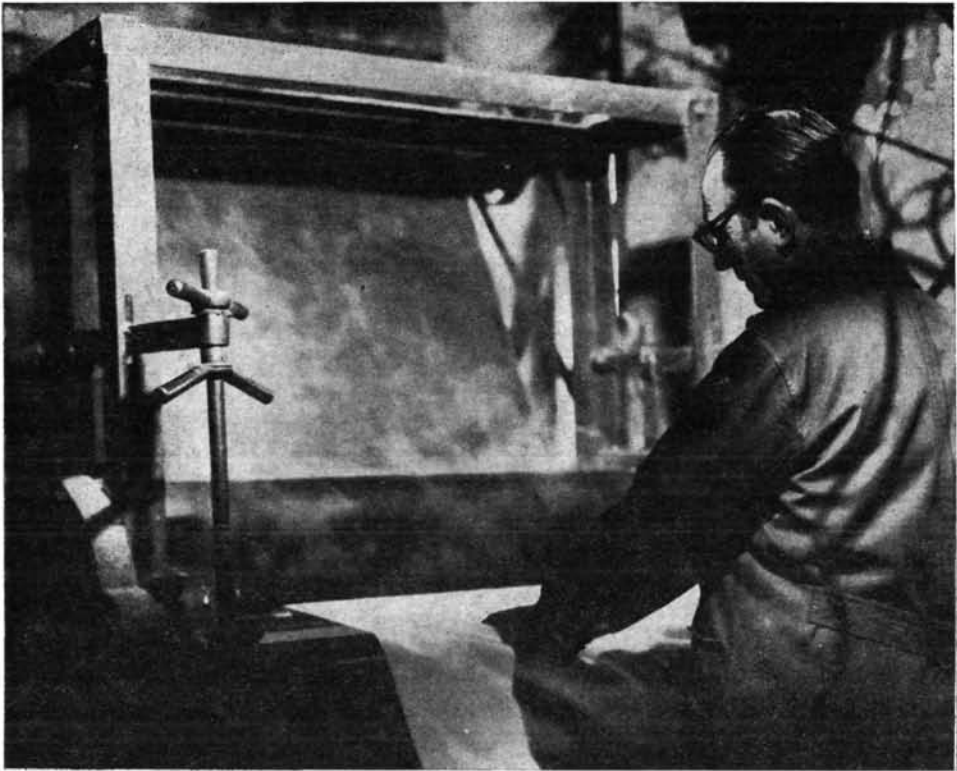
A tarkázást ma már gépesítve, *Perrotin-mintázóval* végzik, melyet 1966-ban Székesfehérvárról a gyárból szereztek be, amikor ott átálltak a hengernyomásra. Gépi mintázással két-három ember 1 óra alatt 100-120 métert tarkáz meg, míg kézzel óránként csak kb. 10 métert. A gépi tarkázás tehát rendkívüli mértékben megnövelte a kapacitást, az igényesebb munkákhoz, valamint bordűr minták és abroszok készítéséhez azonban ma is használják a kézi formákat. A megtarkázott anyagot az asztal fölötti lécszerkezetre húzzák fel hullámvonalban lelógatva, így szárítják. Minél tovább szárad ugyanis a fedőanyag a kelmén, annál erősebben tapad az anyaghoz és szigetel, annál bátrabban lehet festeni.

A festés a *kipaszobában* történik (9. kép). A helyiségben körben párosával 8 *festőkád* áll. A betonból épített, kb. 2,5 méter mély, földbe süllyesztett kádak, *kipák* átmérője másfél méter. A kádak fölött a mennyezet gerendáira szerelt csigaszerkezetről *ráfok*, vaskarikák lógnak kötélén. Erre a vasszerkezetre erősítik fel a festendő *kelmét* és a csigaszerkezet szigetelésével beleengedik a *kipába*. Az anyagot a ráfok szélén levő horgokba sűrűn beleakasztva feszítik ki, így egy vég is elfér rajta. A *ráfnak* két típusa van: a *csillagráfra* körbevezetve, belülről kifelé csigavonalban haladva, a *koronaráfra* pedig kígyóvonalban akasztják a festendő véget.

A festés *indigócsávéban* történik. A *csáva* elkészítése gondos munkát kíván. Az indigót régen amorf állapotban kapták, lisztfinomságúra össze kellett törni. Eredetileg kézi munkával, vastörővel, majd az 1922-ben vásárolt gépi meghajtású indigótörő mozsárral, nagy vasgolyók segítségével végezték ezt a munkát. A finomra megtört indigót meleg vízben feloldják, majd marószódát is adnak hozzá, hogy lágyítsák a kemény vizet. A festőanyag elkészítését *csávázásnak*, vagy *serfolásnak* nevezik. A csávához 400 literes fakádba frissen oltott meszet készítenek. A kb. 50 kg meszet összekeverik a 12,5 kg indigóból

9. kép. Festés indigócsávéban, a *kipában*

10. kép. Indanthrén-festés az átalakított keményítőgépen

készült melegvizes oldattal, majd egy vödörnyi, kb. 30 kg vasgálicot adnak még hozzá. Az elkészített oldat sárgás színű folyadék. Az 500 literes festőkádat négyötöd részig töltik meg a csávéval. Ebbe a festőfolyadékba engedik bele a ráfon lógó kelmét. Mintegy 10 óra hosszat, reggel 6-tól délután 4 óráig festettek egy adagot. 25-30 percig hagyták a kelmét a kádban leeresztve, aztán felhúzzák a levegőre. A levegő és az oldott indigó érintkezése következtében oxidációs folyamat játszódik le. A kelme, mely a csávából felhúzza sárgászöld színű, a levegőn sötétetni kezd, kékké válik.

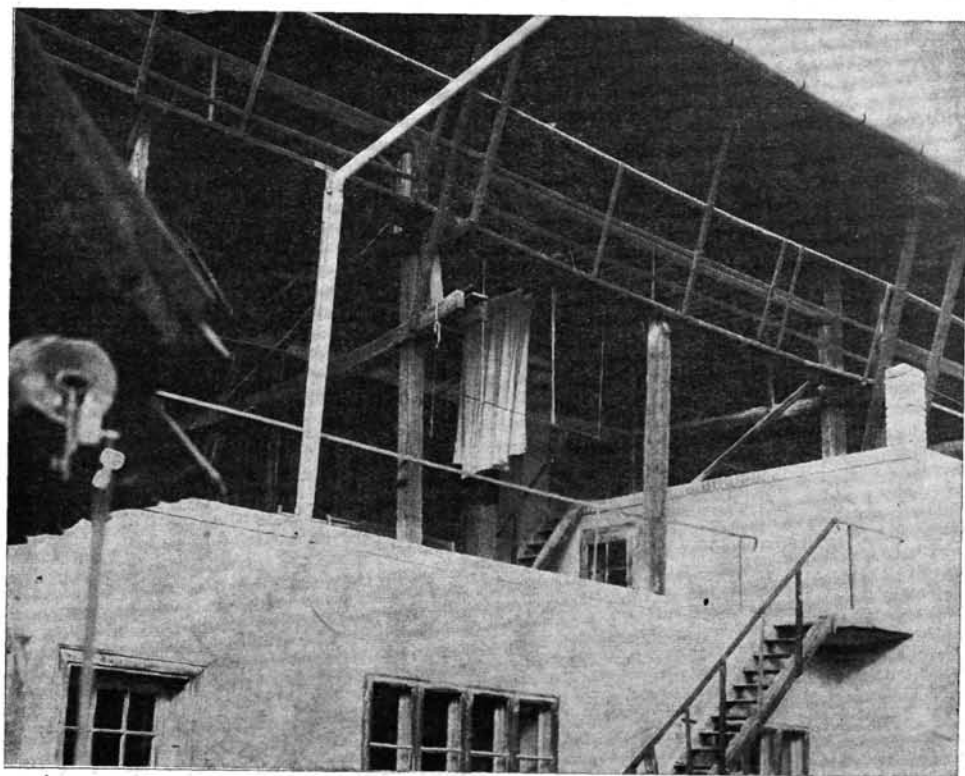
A felhúzott kelme rétegeit egy másfél méter hosszú, vékony bottal, az ún. *hűtőpálcával* szokták szétválasztani, megmozgatni, hogy egyenletesen érje a levegő, egyenletesen színeződjön. Ezt a levegőztetést, majd ismétlődő festést 12-szer ismétlik meg, azaz 12 *cúgot*, húzást kap a kelme, amíg a megfelelő színt eléri.

1952-től alkalmaznak *indanthrén* festést is. Ezt nem a kipákban, hanem az erre a célra átalakított keményítőgépen végzik. 10 percenként 100 métert festenek meg ezzel az eljárással. A világosabb kék színű kelme két-háromszori festés után nyeri el a kívánt színmélységet (10. kép).

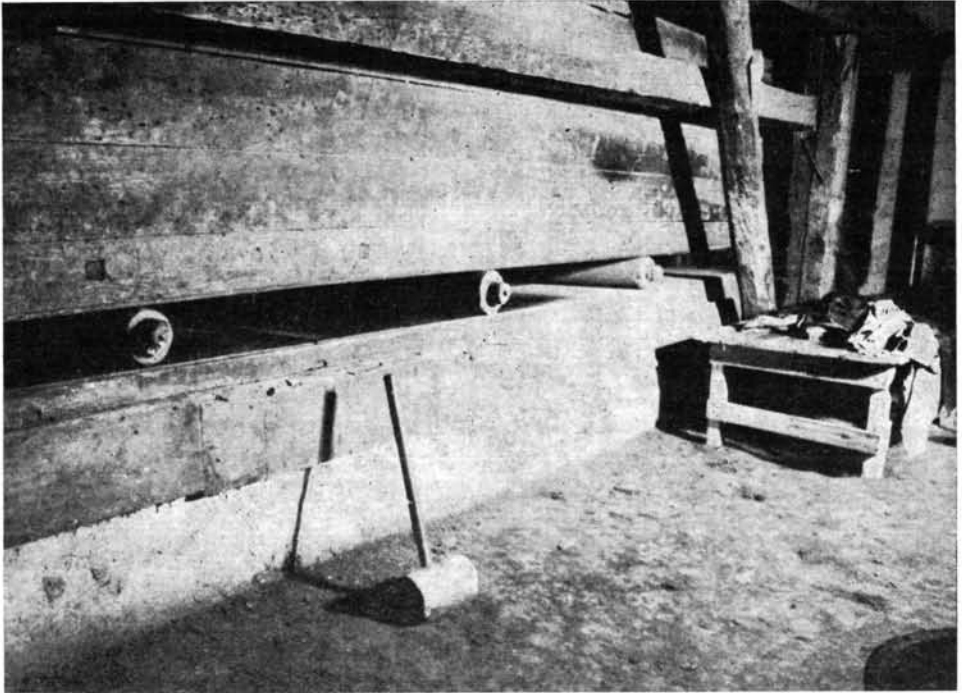
A festés után, ha nem volt sürgős, csak másnap mosták ki a kelmét. Addig leszáradt és jobban rögzítődött a festék. Kádban, meleg, gyenge kén-savas vízben mosták át a végeket, ez leoldotta a rögzítő anyagot, a *papot*. Alatta nem festődött meg a kelme, mivel ott nem érte az oxidáció, előjött a fehér minta. A savazás után többszöri tiszta vizes öblítés következik, hogy a savas vizet teljesen eltávolítsák a kelméből. A tisztára mosott végeket ismét keményítik, hogy szép tartása legyen az árunak.

A mindenkori szárítást a szárítópadláson végzik (11. kép). A kb. 25 méter hosszú nyitott padlástérben lécszerkezetre teregetik ki a végeket. 1926-ban építettek a műhelyhez fűthető, zárt téliszárítót, mely az időjárástól függetlenül megoldotta a munka egész évi folyamatosságát.

Ha kiszárad a kelme, nem lehet szép simára mángorolni, ezért mángorlás előtt enyhén belocsolják a végeket, majd összehajtogatva, és esetleg egy kicsit lenyomtatva hagyják átnyrkosodni. Az egyenletesen átnedvesedett végeket gondosan és egyenletesen kifeszítve *görgőkre* hajtják fel. A műveletet *pámolás*-nak, *felverés*nek nevezik. Ezután kerül a görgőn lévő kelme a mángorló alá. Az igénytől függően hosszabb-rövidebb ideig mángorolják, járattják a görgőt

11. kép. A szárítópadlás

12. kép. A mángorlószekrény

13. kép. Vásároló helyek

a hatalmas, mintegy 8 méter hosszú és több mint száz mázsa súllyal terhelt mángorlószekrény alatt (12. kép). A mángorlószekrényt, bár eredetileg lóhajtású volt, már régóta motormeghajtással működtetik. A fényesre, keményre mángorolt kész árut régebben rőfbe szedték, ma méterbe hajtogatják.

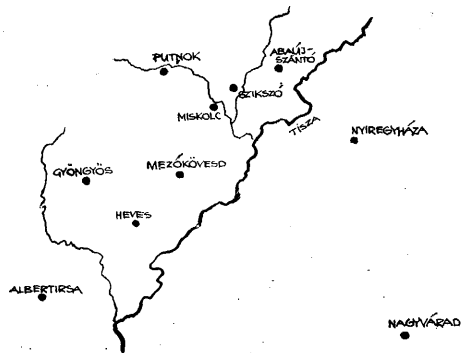
Az áru értékesítésének módjai közül a hagyományos és egyik legjövedelmezőbb a vásárolás volt. Egészen a második világháborúig rendszeresen el-

jártak a környék jelentősebb vásárait (13. kép). A vásári körzet kb. 30-40 km sugarú volt.⁹ Tiszanánán, Poroszlón, Füzesabonyban az első világháború után külön árulóbódét építettek, de a többi vásárban is bérelt helyük volt. Az említett helyeken az évi négy vásáron mindig ott voltak, Tiszafüredre, Mezőkeresztesre, Gelejre, Kömlőre, Egyekre pedig évente kétszer mentek el. Az egyes vásárok időpontjai megoszlottak egész évben. Januárban Poroszlón volt az első, márciustól október végéig aztán majdnem minden hétre esett egy, december elején pedig Füzesabonyban volt az utolsó vásár.

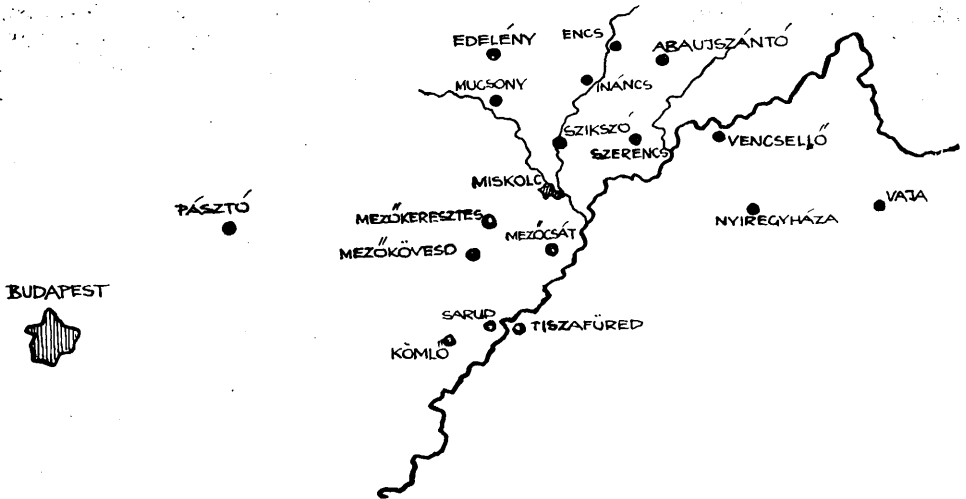
Az 1920-as évek elején kétoldalt bedeszkázott, hosszú vásározó szekeret csináltattak, ezen, négy nagy vásározó ládában szállították az árut. A vásárban általában nyolcan árultak, a mester és az eladók maguk is kékfestő inget viseltek. Egy nap alatt, reggel fél 7-től délután 4 óráig eladtak 2-3000 méter árut is.

A vásári körzetet egyrészt a távolság, másrészt viszont a kereslet szabta meg, alakította ki. Ezen a területen viszonylag egységes volt az igény, ugyanazt az árut keresték. Az alföldi részeken és a Jászságban világosabb színű festő kelme volt a divat, illet viszont Mezőkövesden nem is készítették. Más volt az igény a nógrádi palóc területeken is. Más, távolabbi vidékek vásárain tehát nem is tudták volna megfelelően értékesíteni az árut, így a dél-borsodi és dél-hevesi részek igényeinek hasonlósága alakította ki a termelés profilját. Az *orange*, a narancsmintás festőkelme az egész területen divatos és keresett volt. Minden vásárra 30-40 véget vittek belőle, és az eladott áru tetemes részét az orange adta. Mivel a mezőkövesdi műhelyben illet festeni nem tudtak, Gyöngyösről, Kovács Gyula kékfestőtől vásárolták, sőt a nagy kereslet miatt még Budapestről, nagykereskedőtől is rendeltek ilyen többszínnyomású árut. A *kékmintás* kelme főleg a Tisza-vidéken volt keresett, a tiszánánai, tiszafüredi és kömlői vásárokrá vittek belőle legtöbbet. A *sárgavirágú* kékfestő a Bükkalján volt a legdivatosabb, főleg Noszvajon, Szentistvánon, Cserépfalun és Bükkzsércen hordták. Itt, valamint a Mátra-vidéken volt nagy divat a *rámás kötő*, ezért főleg e környék vásárait vitték a rávaló bordürrmintás kelmet.

A helybeliek és a közvetlen környék keresletét a csütörtöki heti piacokon elégítették ki. A pénztárkönyvek adatai alapján végzett összehasonlítás szerint

14. kép. A kékfestő műhely kereskedő hálózata az első világháború előtt

15. kép. Kereskedő hálózat az 1920-as években

a heti piacon értékesített áru mennyisége hozzávetőlegesen csak egyharmad része az országos vásárokon eladottakénak. Ennek okát egyrészt abban kereshetjük, hogy a matyó viseletben nem volt nagy jelentősége a kékfestő kelmének,¹⁰ a matyó falvak lakói által vásárolt áru mennyisége tehát nem lehetett számottevő, másrészt a heti piacra csak a közeli néhány település lakói jutottak el.

Az értékesítés harmadik módja a felvásárlók, kereskedők hálózata. Az üzem átvétele és az első világháború kitörése közötti néhány évben alakult ki a megrendelő kereskedők köre. A legjelentősebb árumennyiséget ekkor a nyíregyházi, szikszói, hevesi és albertirsai kereskedők rendelték. Néhány évig Nagyváradra is szállítottak árut (14. kép). A széleskörű kereskedőhálózat a 20-as években épült ki (15. kép). Abaujban, Szabolcsban és a Tisza mentén 16–18 településről is rendelték a kövesdi kékfestő kelmét. A felvásárlók száma egyre növekedett, 1927-ben már 22 jelentősebb és rendszeres megrendelőt tartanak nyilván. A 30-as években, a gazdasági válság okozta hanyatlás után ismét emelkedik a megrendelők száma, sőt újabb területtel, Békés megye néhány településével bővül a kereskedelmi kapcsolatok köre (16. kép). Bár ezeknek a távoli vidékeknek a szín- és mintagényei eltérőek voltak, de a nagytételű megrendelés egyben biztos értékesítést is jelentett, így megérte a közeli vidékeken esetleg nem keresett szín és minta előállítását.

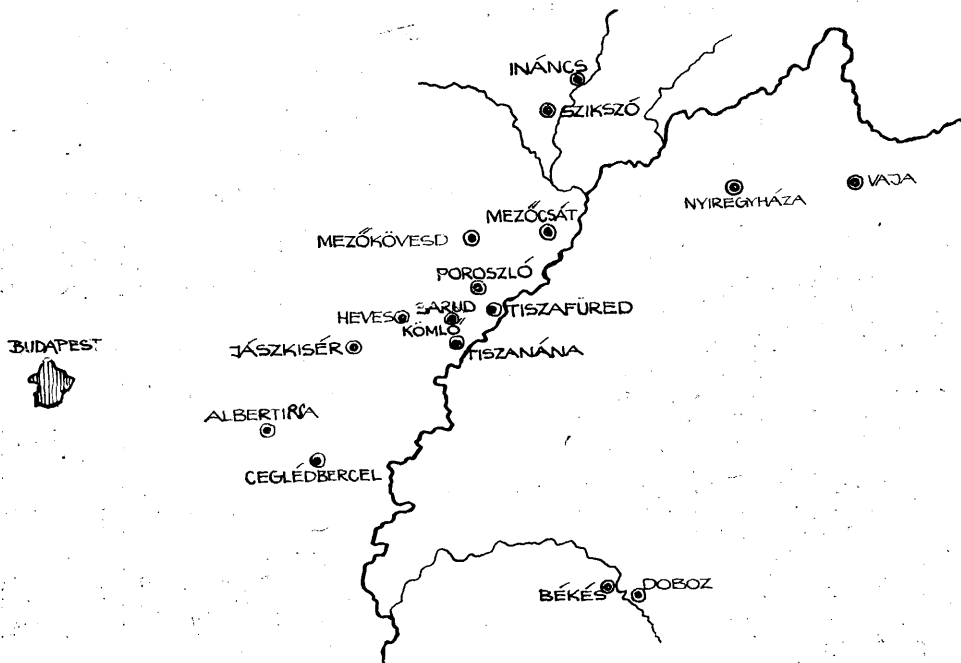
Nyíregyházára 1911-től a 40-es évek második feléig rendszeresen szállítottak árut, főleg zöldmintásat, ez mennyiségében is a legnagyobb megrendelések közé tartozott. 1924–27 között egyidőben 3 nyíregyházi kereskedővel is volt kapcsolatuk, közülük Pál Józsefné és Gutyán János több mint 20 évig volt a mezőkövesdi műhely rendszeres megrendelője. A másik jelentős felvásárló központ Szikszó volt. A kapcsolat a második világháborúig rendszeres a szikszói kereskedőkkel is. 1924–27 között 4 szikszói megrendelőjük volt, közülük is kiemelkedik Sandrik József, aki 1920 és 1947 között az üzem legnagyobb meg-

rendelője, egyszerre 30—40 véget is szállítottak neki. 1925-ben 97 500 000 pengő értékű árut rendelt, ez megközelítőleg 200 vég kelme.

1945 után néhány évre fellendült az ipar, bár a nyersanyaghiány miatt nem új árut készítettek, hanem használtakat festettek újra. Ekkor vezették be a kelmefestést is. Vásárolni akkor már nem jártak, csupán a helybeli országos vásáron árultak, de a heti piacon még néhány évig rendszeresen ott voltak. A kereskedő felvásárlók száma is jelentősen lecsökkent, erősen szűkült az a körzet, ahova a mezőkövesdi kékfestett kelme eljutott. Pesti kereskedőknek szállítottak még jelentősebb mennyiséget piaci árusításra. A népviselet elhagyása, a kivetkőzés rohamosan megszüntette egy-egy falu vagy vidék kékfestő igényét. Jellemző példa erre Hévízgyörk, amely évekig a legjelentősebb község volt a megrendelők között, aztán hirtelen megszűnt az igény, egyszerre levették a viseletet.

A termelésben újabb fellendülést a kékfestő kelme városi divatban és lakáskultúrában való megjelenése hozott az 1960-as évek végétől. A mai kékfestő divat a világosabb színű indanthrén festést igényli, s ez teljesen háttérbe szorította a hagyományos igények sötétebb színű, indigóval festett kékfestő kelméjét. A műhely jelenleg nagy mennyiségben csak háziipari szövetkezeteknek, főleg a hevesi HISZÓV-nek dolgozik.

A mezőkövesdi kékfestő üzem működésének, valamint az áruértékesítés módjainak és területeinek vizsgálata sajátos vonásokra utal. Az egyes kézmű-

16. kép. Kereskedő hálózat az 1930-as években

iparos műhelyek termékeikkel általában csak a közvetlen környezet igényeit látták el. A vásározási körzetek is viszonylag szűk, 30—50 km sugarúak voltak, a termékek az országos kereskedelemben, távoli területek keresletének kielégítésére csak ritkán kapcsolódtak be. A mezőkövesdi műhely azonban olyan területen működött, ahol a közvetlen környék, főleg a matyóság csekély kékfestő kelme igényének ellátása nem tudta volna jövedelmezővé tenni a termelést, fenntartani az üzemet. A vásározás mellett így elsősorban a kiépült széleskörű kereskedő hálózat volt a termékértékesítés legjelentősebb tényezője. Az 1930-as években a kereskedőktől származó jövedelem már több mint másfélszerese a vásározásból származó bevételnek és többszöröse a heti piacokon eladott áru értékének.

A felvásárlók által Magyarország keleti felének nagy területeire jutott el a mezőkövesdi kékfestő kelme. Ezeknek a területeknek a nagy mennyiségű keresletét pedig az egyes vidékek (főleg Békés, Albertirsa, Budapest környéke, Nyíregyháza) jelentős nemzetiségi lakossága magyarázza. Nemzetiségek lakta területen ugyanis sokkal jelentősebb és változatosabb volt a kékfestett textil felhasználása mind a viselet, mind a lakáskultúra vonatkozásában.¹¹

A mezőkövesdi kékfestő műhely működésének különös vonása tehát az a jelenség, hogy olyan területen funkcionált, ahol a közvetlen környéken ilyen jellegű jelentős, üzemet fenntartó kereslet nem volt. Az üzem tehát nem a szűkebb környezet igényeire épített, nem e vidék textiláru kereskedelmébe épült bele, a műhely üzemeltetése csak más, távoli vidékekkel kiépített jelentős kereskedelmi kapcsolat révén volt biztosítható.

JEGYZETEK

1. Vö. *Domonkos O.*, 1959—1961. 79—85.
2. Vö. *Domonkos O.* (1961. 225.) térképen mutatja be a pápai kékfestő műhelyben 1869—1929 között megfordult segédek lakóhelyeit.
3. A soproni iparkamara területén 1876-ban 139 kékfestő üzem működött (vö. *Domonkos O.*, 1961. 227.). A miskolci Kereskedelmi és Iparkamara 1881. évi jelentése szerint Gömörben 25, Borsodban 5 kékfestő dolgozott ugyanezen időszakban (A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára, a továbbiakban: HOM. HTA. 53.3042.1.).
4. HOM. HTA. 53.4635.1.
5. Jelentősebb tanulmányok e témában eddig csak a Dunántúlra vonatkozóan jelentek meg: *Domonkos O.*, 1961.; *Domonkos O.*, 1964.; *Domonkos O.*, 1969.; *Domonkos O.*, 1971.
6. A kisszámú miskolci kékfestő közül a század elején Giret Béla dolgozott a legtovább. 1891-ben váltott iparigazolványt, majd halála után a 20-as években özvegye vezette a műhelyt. A másik miskolci kékfestő, Strauss Emil műhelye a század elejétől a második világháborúig működött. Jelentős volt a környék ellátásában a putnoki kékfestő műhely. Stropm József, Rimaszombatról, Vozáry Sámuel műhelyéből Putnokra kerülve 1891-ben jelentette be az üzem megindulását a kamarának. Az irányítást 1914-ben fia vette át, s 1958-ig dolgozott, mint kékfestő, kelmefestő és mángorló (HOM. HTA. 53. 2740.1.).
7. „A kereskedelemügyi miniszter úr 144.335/XI. 1931. számú elvi rendelete szerint a kékfestés 1922. XII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény 13. paragrafusának 30. pontja alatt említett és iparigazolvány alapján gyakorolható képzéshez kötött kelme- és fonálfestő ipar munkakörébe tartozik” (A miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Közleményei XXII. 1931. okt. 30. HOM. HTA. 53.3042.1.)
8. *Domonkos O.*, 1971. 152.
9. Vö. *Domonkos O.*, 1974. 22.

10. Matyó területen a kékfestő ágynemüként való felhasználása csak az első világháború előtt volt ismeretes. A matyók egyébként főleg *sure*-nak használták kékfestőt, ez egészen a kivetkőzésig általános volt a viseletben. Szentistvánon a század elején volt divatos a nyakbavaló festőkendő sárgavirágos bordűrös mintával. Tardon hordták a rámás kékfestő kötőt és hátrakötös festő fejkendőt. A *testállót* készítették még apróvirágos kékfestő kelméből.
11. Vö. *Domonkos O.*, 1964. 130.

IRODALOM

- Domonkos Ottó*, 1959—1961. Adatok a miskolci festő céh megalakulásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, III. 79—85.
- Domonkos Ottó*, 1961. Fejezetek a nyugat-magyarországi kékfestés történetéből I. Ethn., LXXII. 200—236.
- Domonkos Ottó*, 1964. Fejezetek a nyugat-magyarországi kékfestés történetéből II. Ethn., LXXV. 121—154.
- Domonkos Ottó*, 1969. Haladó mozgalmak tükröződése a kékfestés mintakincsében. Arrabona 11. 177—199.
- Domonkos Ottó*, 1971. A csornai kékfestő műhely. Arrabona 13. 110—167.
- Domonkos Ottó*, 1972. A pápai kékfestő múzeum. In.: Műszaki Múzeumok Veszprém megyében, Veszprém, 7—23.
- Domonkos Ottó*, 1974. A kisipar néprajzi kutatása. Ethn., LXXXV. 18—34.
- Györfy István*, 1956. Matyó népviselet. Budapest
- Horváth Terézia*, 1972. Kapuvár népviselete. Néprajzi Közlemények, XVI—XVII. 482.
- Malonyai Dezső*, 1922. A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest
- Nagy Dezső*, 1958. Kékfestés és textilminták. Cegléd
- Sági János*, 1905. Dunántúli kékfestés. Népr. Ért. VI.

DIE BLAUFÄRBER—WERKSTATT ZU MEZŐKÖVESD

(Auszug)

Das Blaufärbergewerbe ist ein kaum erforschtes Gebiet unter den verschiedenen Handwerkszweigen. Das Gewerbe der Blaufärber hat sich zu Anfang des 17. Jahrhunderts zuerst in Transdanubien und Oberungarn verbreitet. Dementsprechend nahm es eine bedeutende Stellung sowohl bei den Gewerben als auch in der Volkskunst, besonders in den genannten Gebieten, ein. Die wissenschaftlichen Bearbeitungen dieses Themas bezogen sich daher bis jetzt nur auf das Gebiet von Transdanubien. Der Verfasser möchte die bisherigen Kenntnisse über die Blaufärberei mit Daten aus Nordungarn ergänzen. In den Mittelpunkt seiner Abhandlung stellt er den Anteil und die Rolle der Blaufärberei an bzw. in der Kleidung.

In Nordungarn hat sich die Blaufärberei durch die Ausstrahlung der oberungarischen Werkstätten verbreitet. Die ersten in Nordungarn ansässig verbreitet. Die ersten in Nordungarn ansässig gewordenen Meister haben in Oberungarn bzw. in Transdanubien gelernt, und zwar in angesehenen Werkstätten. Eine spätere Erscheinung dieser Ausstrahlung ist die Werkstatt von Mezőkövesd. Der Verfasser summiert die historischen Angaben zu dieser Werkstatt, die während ihres loojährigen Bestehens eingeführten technischen Veränderungen, Modernisierungen. Er skizziert die Faktoren, dank derer die Werkstatt die Krisen im Gewerbe überstand und bis auf den heutigen Tag erfolgreich arbeitet.

Die Werkstatt von Mezőkövesd konnte die wechselnden Bedürfnisse der Gemeinde in den vergangenen Jahrzehnten befriedigen und die benachbarten Ortschaften laufend mit Material versorgen. Die Ware wurde an Ort und Stelle verkauft oder mit Fuhrwerken in die benachbarten Ortschaften gebracht. In der Werkstatt waren je nachdem 6—10 Arbeiter tätig. Augenblicklich sorgt der Meister selbst — unterstützt von 1—2 Gehilfen — für die Herstellung und den Verkauf der Produkte. Die geschichtliche und arbeitstechnische Untersuchung der Werkstatt hat neben Fragestellungen auch mehrere Feststellungen ermöglicht. Einerseits spielte Mezőkövesd eine Vermittlerrolle im Warenaustausch zwischen Oberungarn und der Grossen Ungarischen Tiefebene — auch im Bezug auf die Produkte der Werkstatt — andererseits gibt die Untersuchung Einblick in das kaum erforschte Gebiet der Geschichte der Matyo-Trachten, die aus Blaufärbermaterial hergestellt wurden. Die Bedeutung dieses Materials in der Entwicklung der Mezőkövesder Bauertrachten kann als neuer Aspekt in der Untersuchung angesehen werden.

Márta Fügedi

A MAGYAR NÉPI TEMETŐK SZEMIOTIKAI ELEMZÉSE

KUNTERNÓ

„A közös emlékezet a létezés egységét ismerte fel. Ilyen értelemben éppen az évkönyvek és a funkcionálisan ezekhez közelálló emlékjelek (a sírok, az emlékeken és az épületek falain található feliratok, maguk az emlékek) és nem az események magyarázatául szolgáló pragmatikus történelmi szövegek voltak a közösség számára a létezés jelei.”
J. M. Lotman

0. A szemiotika segítségére van a néprajztudománynak azon törekvésében, hogy a falusi közösségek — mint szociokulturális organizmusok — éltető és fejlesztő, belső kohéziós erőit minél egzaktabban vizsgálhassa. Ezen meggondolásból kiindulva kísérlem meg a magyar nép emberi élettel kapcsolatos — legőszibb elemeket őrző, és legzártabb — szokását, a halotti szokásokat megvizsgálni.¹

1. A halotti szokássor három fő részre oszlik: *a halál jelei* — a halálra vonatkozó különféle babonás jóslatok, álomfejtések, stb. tartoznak ide, s a haldokló körüli szokáscselekvések; *a halál beálltától a torig* — itt vizsgálandó a tulajdonképpeni halotti és temetkezési szokások törzsanyaga; az *elhunyt emléke* — a gyással, különféle megemlékezésekkel kapcsolatos szokások, a *halottlátó* szerepe, a *lélekkel* kapcsolatos babonák foglalhatók e részben össze, valamint az elhunyt nyughelyének kijelölésével, megjelölésével kapcsolatos szokások. E munka az utóbbi egységet vizsgálja, azaz: hogyan emlékezik meg a falusi közösség elhunyt tagjáról, mi módon állít neki emléket, s mit tart fontosnak közölni róla?

A halotti szokásokkal kapcsolatos jeleket — általánosítva — két csoportra oszthatjuk:

- a) A szokás lebonyolításához szükséges jelek: *praktikus-organizációs jelek*.
- b) A szokás tartalmát adó jelek: *rituális-ceremoniális jelek*.

Egy faluközösség elhunyt tagjára egyrészt a hozzátartozók gyásza, másrészt az elhunyt sírja emlékeztet. A hozzátartozók gyásza funkcionálhat jel-eszközként (sign vehicle):²

- a) *spontán módon*: érzelmi-emocionális megnyilatkozásokkal,
- b) *tradíciók által megszabott szokások teljesítésével*: általában fekete (helyenként fehér) gyászviselettel, a közösség hagyománya által szorosan az öltözethez csatolt gesztusokkal,³ a hozzátartozók életében beállott változásokkal.⁴ Ezen szokások gyakorlása, illetve elhagyása a faluközösség számára meghatározott jelentéssel bír.

Az elhunytól sírja és sírjának temetőbeli helye informálhat.

2. *A temető*

Külső vonatkozások. A népi temetők és környezetük kapcsolata gondos tanulmányozást igényel, melynek során vizsgálatra kerül — többek közt — a temető helye a település rendszerében. Igen fontos annak vizsgálata, hogyan fejlődik ki

az élők és a holtak területeinek elkülönülése. E külső korrelációkban bizonyos jelszerűségek mutatkoznak.

A temető fekvése. A vizsgált temetők sorában egyre gyarapszik azok száma, melyek félreérthetetlen nyugati tájolása megengedi annak feltételezését, hogy helyük és beállításuk megválasztása nem csupán a földrajzi meghatározók figyelembevételével történt.

A recens anyagban gyakran találunk utalásokat arra, hogy a temetőnek a falu településében a hagyomány által meghatározott, kijelölt helye volt, rendszerint a falu középpontjától nyugatra.⁵ Ha konkrétan e vonatkozásban nem is, de a magyar halotti szokások egészében ismeretes a felkelő és lenyugvó nap által kijelölt égtájak fontos szerepe.⁶ Ugyancsak található példa arra, hogy magát a temetőt is tájolják.⁷ E temetők főkapuja mindenkor nyugatra tekint, illetve — amennyiben kerítetlenek — a főút nyugatról vezet hozzájuk. Amennyiben a későbbi kutatások, s az eddig közreadottak gondos összegzése igazolják, hogy nem kizárólag gyakorlati megfontolások, hanem hagyományos, a halottkultusszal kapcsolatos okok is kimutathatóan közrejátszottak a halottak nyughelyének kijelölésében, akkor a fenti korrelációkat is — mint proxemikus kódokat — értékelnünk kell. Ez esetben olyan rendszerszerűség bontakozhat ki előttünk, mely nem csak lokálisan határozza meg az élő és a halott közösség viszonyát, hanem egy nagyobb (asztrális) rendszerben is kitűzi a halottak helyét.

A temető és a földrajzi viszonyok. A recens anyagban s a szakirodalomban⁸ találunk utalásokat arra, hogy a temetők helyét lehetőleg magaslatokon, meredek partoldalakon jelöli ki a népi hagyomány. A Bodroghközben általános a temetők akképpen való elhelyezése, hogy az egykor gyakori árvizek semmiképp se érhessék el, rongálhassák meg. A krónikák a folyóvizek, források közelébe való temetkezéstről számolnak be.⁹ A földrajzi környezet ilyenféle megválasztásában minden bizonnyal szerepe volt a praktikus meghatározók mellett a halotti szokások parancsainak. A temető és a földrajzi környezet megválasztásában minden bizonnyal hagyományos tartalom kódoltatott, melynek egykori értelmét ma már csak találgathatjuk.

A temető zártsága. A temető zárt egység, mind területileg, mind jeltudományi szempontból. A falu településében markánsan különül el bármely más hagyományos kollektív „intézménytől” (*Malinowski, Br.* kifejezése). Zártságát különböző módon kialakított kerítés, illetve kerítés értékű egyéb körbezáró jelzés, pl. a természeti formák felhasználása, valamint a mindenkor gondosan betett kapuk hangsúlyozzák. A ma még többé-kevésbé hagyományos formájukban feltalálható temetőket — többnyire betemetődött — árok és élősövény keríti.¹⁰ Az élősövény kerítés azonban nemcsak fizikai akadály, hanem olykor babonás zár is. Pányokon (Abaúj megye) a temető kerítésétől szolgáló élősövény vadrózsabokrokból (*rosa canina*) áll. A vadrózsa általánosan ismert élvezeti- és gyógynövénye a magyar népek, babonáiban is gyakran szerepel bajelhárító szereppel.¹¹ Annál is inkább gondolhatunk ez esetben az élősövény kettős záró szerepére, mivel a pányoki néphitben a temető olyan területnek számít, mely felett kettős az ellenőrzés — túlvilági és evilági.

Jelek a temetőn kívül és belül. A temetőn kívül használatos jelek a temetőben megváltoztatják jelentésüket. A temetőben — mint zárt jelrendszerben —

álló fakeresztnek egészen más jelentése van, mint pl. a házormon álló hasonló keresztnek. Legmélyebb jelentése — igaz — mindkettőnek ugyanaz: „Én katolikus vagyok.” De ez az értelmezés eszünkbe sem jut, mert a jeleket kontextusokkal együtt érzékeljük, s akkor azonnal így módosul a jelentés a síron álló kereszt esetében: „Itt egy katolikus nyugszik”; a háztetőinél pedig: „Itt egy katolikus él”. Még pontosabban szemügyre véve pedig éppen azt állapíthatjuk meg, hogy a két különböző helyen alkalmazott kereszt kimondottan ellentétes jelentéstartalmú. A ház ormán álló kereszt a házban élők biztonságát, szerencsésjét, életét védi, tehát az *életet* jelenti, míg a síron álló kereszt — a halotti szokások szabta követelmények teljesítéseként — a halott nyugalmát, biztonságát hivatott szolgálni, s így a *halált* jelenti. Hasonló a helyzet a virágokkal is. Különösen régente ugyanazok a virágok kerültek a temetői sírra, mint a ház előtti virágoskertekbe. Kontextusukon múlik, hogy az egyik a halált, a másik az életet fejezi ki.

Belső vonatkozások. A temetőn belül két irányban nyerhetünk információkat:

a) az egykor élőkéről. A temető szemiotikai rendszere ezt szolgálja tulajdonképpen.

b) a jelenleg is élőkéről. Ők gondozzák a sírokat, azaz fenntartják az elhunytakra vonatkozó jelrendszert.

A sírok helye a temetőben. A falusi temetők központját gyakran templom, kápolna jelzi. Ha szakrális építmények nincsenek a temetőben, akkor a kaputól induló főút rendelkezik központképző szereppel. Vannak teljesen rendezetlen temetők, ahol csak a temetőkapu jelenthet valamiféle viszonyítási pontot (pl.: templomközpontú a telkibányai temető, Abaúj megye). A síroknak a fent megadott pontokhoz, illetve egymáshoz való viszonya fontos információk hordozója.

E kód legkisebb eleme a sír, minden kellékével együtt, illetve ennek viszonya a központinak tekintett pontokhoz és egymáshoz. Milyen szemiotikai rendszerszerűségeket állapíthatunk meg? A templom, a kápolna körül csaknem koncentrikus körökben helyezkednek el a sírok, esetleg kripták. A főút mentén párhuzamosan azzal sorakoznak kétoldalt. Ahol csak a kapu lehet a viszonyítási pont, ott azzal szemben helyezkednek el. Minél távolabb esnek a sírok a viszonyítási pontoktól, annál egyszerűbbek lesznek, s gyakran annál inkább felbomlik rendjük. Látni olykor a központok felé orientálódó rendből kiszakadt, különálló sírcsoportokat is. Néhány sír egészen a kerítés tövébe került, sőt egy-két sírhalom nyomára a kerítés külső oldalán, a temetőárokban találunk. Mi állapítható meg mindebből szemantikai szinten? A viszonyítási pontokhoz való közelség, illetve távolság:

a) rangot,

b) „törzsökösséget” (törzslakó-e vagy „jövevény” az ott nyugvó?)

c) erkölcsi megítéltséget jelent.

A falusi temetőben a tehetősebbek, a közösség életében magasabb rangot viselők a *főhelyekre*, a fenti viszonyítási pontokhoz közel temetkeztek. A temetőben a főhely hasonló módon jelöl, mint a vendégségben az ülésrend főhelye. Ahogyan távolodnak a sírok a központoktól, úgy jelzik az egyes családok, személyek vagyoni állapotának csökkenési fokát.¹² A központi helyen,

illetve szorosan a központnak elismert övezet körül temetkezők nemcsak rangjukat fejezik ki ily módon, hanem azt is, hogy a falunak ők a *törzslakói*. A falu közössége generációkon keresztül számontartotta, ki a *jövevény* közöttük, kik települtek a faluba későbbben. Azok a temetőben is külön helyet kaptak, ott is elkülönültek tőlük az őslakók. Olykor nem külön csoportban, hanem a központi övezet periferiáján jelölték ki helyüket. A legszembetűnőbb egy-egy falu erkölcsi számúzottjeinek a jelzése. Az öngyilkosokat, a keresztleletlen gyermekeket a temető *szentelt földjén kívül* a temetőárokba temették. A temető határára, a temetőkerítés tövébe temették gyakran a falu erkölcsi megbélyegzettjeit.¹³ Ugyanott kaptak helyet azok a vándor szegények, koldusok, akiket véletlenül épp a faluban ért utól a halál. A közösség tagjai holtukban is következetesen elzárkóztak a falu kivetettjeitől, s a „jöttmentek”-től.

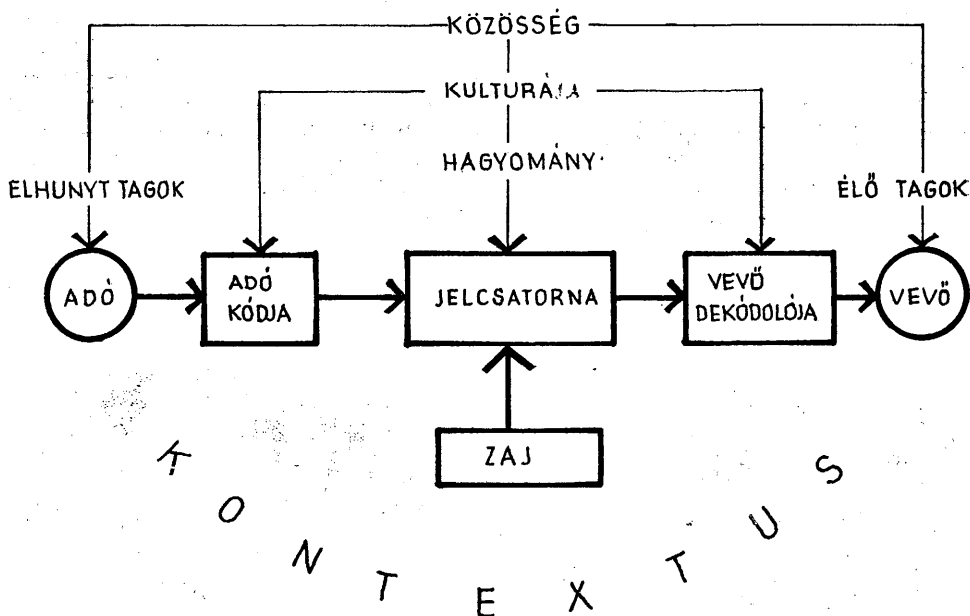
A népi temetők proxemikus elrendezését megfigyelve a következő oppozíciósort állíthatjuk fel:

<i>közel:</i>	<i>távol:</i>
gazdag	szegény
törzslakó	jövevény
jó	rossz
mi-csoport	ők-csoport.

Az anyagi, erkölcsi státusz ilyenféle jelölése — igen áttételes módon — a egész közösségre vonatkozó, létfontosságú parancsok átadását célozzák. A vagyonosság, rangosság hangsúlyozásával a közösség természetes igényét tűzi ki célul tagjai elé, hiszen a közösség belső erősödésének legfontosabb módja a vagyoni, gazdasági gyarapodás. Az erkölcsi megítéltektől való következetes elkülönülés a közösség automatikus védekező reflexét fejezi ki a közösség által elfogadott, azt erősítő, annak tagjait egységbe tömörítő törvények megsértőivel szemben. Egy falu morálisan megbélyegzett tagjai életükben is a közösség egységét bomlasztó, negatív erők megtestesítői az élők szemében, de — legmélyebb értelemben — a valóságban is. Az, hogy egy-egy faluban még haláluk után is gondosan megkülönböztetik az őslakókat a jövevényektől, szintén a közösség, a származási, genetikai közösség hangsúlyozását, e tudat ébrentartását célozza, s ily módon a közösség legelementárisabb összetartó erejére hivatkozik. A közösség tehát egységének, belső erejének megőrzése érdekében kizárja tagjai közül ezen egység megbontóit, akik áttételesen az egész szociokultúras organizmus létét fenyegetik. Ezt a közösségre vonatkozó törvényt, szabályozó modellt kódolták a sírok hagyományos temetőbeli rendjében.

Sírok és égtájak. Azon temetőben, melyekben nem érvényesül a fenti pontokhoz való igazodás, a sírok általában kelet—nyugati irányba tájoltak.¹⁴

Összegezés. A népi temetők belső rendjének, valamint környezetükhöz való viszonyuk vizsgálata után azt állapíthatjuk meg tehát szemiotikai szempontból, hogy a népi temetők olyan kódrendszerek, amelyek *nem genetikusan információk* átadását célozzák a halott és az élő közösség között. Azért nevezhetjük a temetőt kódrendszernek, mert megtalálható benne a tárgyi kód (sírjelek, építmények, utak, kerítés stb.), a proxemikus kód (sírok elrendezése, sírjelek

1. kép. A „temető kultúra” vizsgálata az általános kommunikációs modellbe illesztve

egymáshoz való viszonya, közel-távol, bal-jobb stb.), cselekvési kódok (sír-ásatás, temetési szertartás, a sír gondozása stb.), és az írás kódja (feliratok a sírjeleken). (1. kép). E kommunikációs kapcsolatban az *adó* szerepét a halott közösség tölti be, melynek tagjai egykor életükkel formálták és újraformáltak öröklött hagyományait, s életvitelük tapasztalatait számtalan módon kódolva öröklítették a következő nemzedékre. Az *információ tartalma* nem más, mint mindazon tapasztalatok és parancsok összessége, melyeket egy adott közösség tagjai elhunyt társuk tetemének megőrzése és tisztelete során a leghelyesebbnek ítélték, s amelyek figyelembevételét a következő nemzedékektől elvárták. Ezen információ egy-egy népi közösség jellegzetes temetkezési szokásaiban és temető kultúrájában fejeződik ki. A mi esetünkben egy — igen komplex — *kód* a temető, mely vizuálisan dekódolható, s számos információ-tartományának strukturálója változatos térbelisége. A *jelcsatorna*, melyen át az információk a címzettekhez jutnak a hagyomány, a tradicionalitás. E jelcsatorna hibátlan funkcionálását állandóan veszélyeztető *zaj* végsősoron az idő múlása, amely új, meg új létszituációk produkálásával veszélyezteteti legközvetlenebbül a hagyományátadás folyamatát. Az információ *címzettje* a mindenkor élő közösség, amely az érkező közleményeket — a hagyomány ismeretében — dekódolja, majd saját létkörülményeivel szembesítve azokat elfogadja, vagy módosít rajtuk. A vevő és az adó közötti *visszacsatolás* lehetetlensége érzékelteti a hagyomány parancsoló erejét. E kommunikációs kapcsolat felvázolásával — igen szemiotikusan — az emberi kultúra hagyományozódásának sémáját kaptuk. Véggözetkötetesképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a

temető statikus, archaizáló rendszer: a hagyomány klasszikus kifejeződésének lehetősége, míg a falu mobilis, modernizáló rendszer: a hagyomány alkalmazhatóságának, életrevalóságának örök próbája. A halott falu őrzi az élő falu erkölcsi értékrendjét. A temetőben viszontláthatjuk az élő falu társadalomrajzáinak modelljét. Ma már — az egy generáció életére jutó hatalmas változások miatt — torzít, nem helytálló a temetői modell, de ahol még feltalálható egy egységes temetőkép, ott az ötven-hatvan évvel ezelőtti állapotokról meglehetősen hű globális képet kapunk.¹⁵

3. A sír és jeleinek felosztása

A temetőben nyugvókról a legfőbb információkkal a sír és a sír főjele szolgálnak. A síron fő- és mellékjeleket különböztetünk meg. Főjel a halott adatait kifejező, vagy tartalmazó tárgy a síron, amely kimondottan e célra készült: kereszt, fejfa, tábla, obeliszk stb. A síron található általában olyan tárgyak, amelyek a halottkultusz kellékei. Jelentésük nincs, vagy csak mellékjelentésük van a konkrét *jel-eszköz* főjelhez képest. Mellékjelek: a *lábtól való fák*, *kivivő fák*, a virágok, mécs stb.

A síron megfigyelhetők bizonyos időszaki jelek is: a temetés koszorúi (ezeket a temetés után bizonyos idővel eltávolítják); *halottak napján* a főjelre,

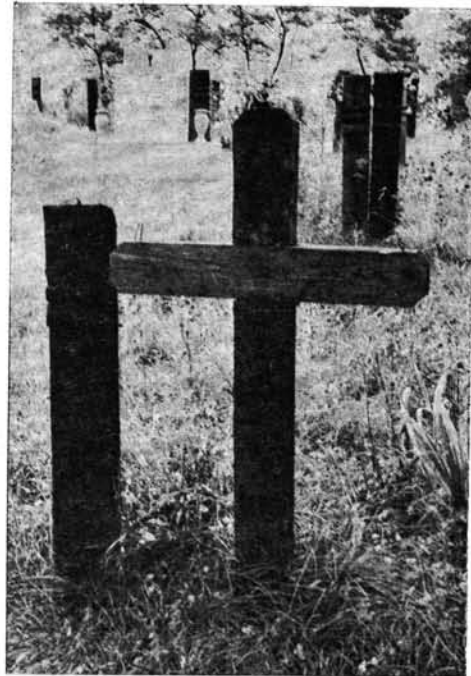
2. kép. Református sírjel a faddi (Tolna megye) öreg temetőből (1972)

3. kép. Katolikus sírjel a faddi öreg temetőből, (1972)

4. kép. Családi nyughely a házastársak felekezeti hovatartozásának különbségét mutató sírjelekkel Bodroghalomról (Zemplén megye, 1971)

5. kép. Családi sírhely a házastársak felekezeti hovatartozásának különbözőségét mutató sírjelekkel Ricséről (Zemplén megye, 1974)

vagy a sírra helyezett koszorúk, melyeket a tavaszi tisztogatáskor távolítanak el; az elhunyt név-, vagy születésnapján a sírra tett virág.

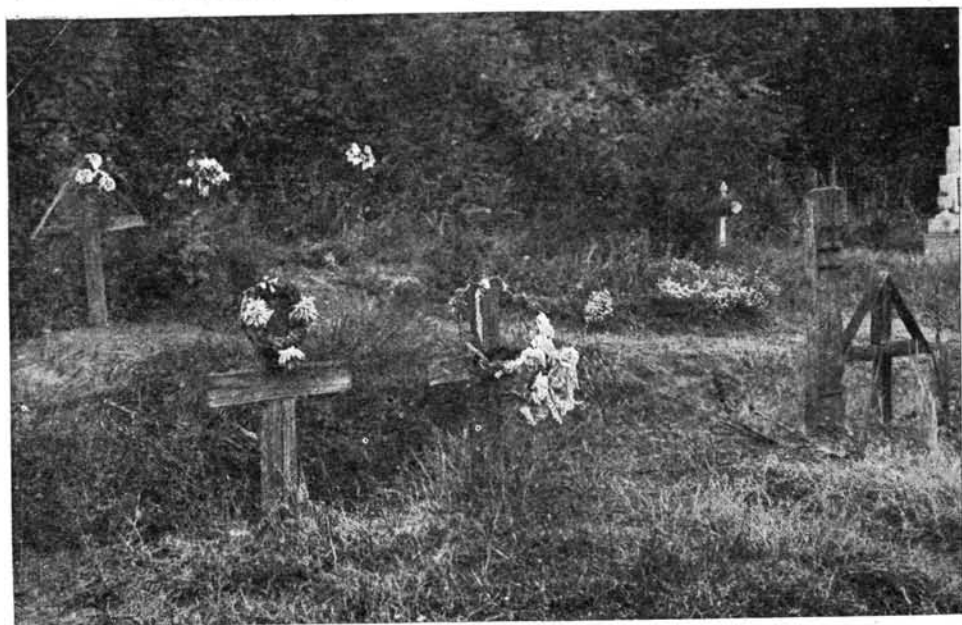
4. A vallási különbségek kifejezése

A sír főjele alakjával mindenkor szembetűnően jelzi a halott vallási hovatartozását. A temető összképének szemlélésekor kitűnik már, hogy katolikus, református, zsidó stb. temetőben járunk-e (3, 4. kép). A falusi temetők nagy részében a temetőn belül elkülönülve temetkeznek a különböző vallások hívei, de egyazon síron is jelzik a családtagok vallási hovatartozásának különbségét (4—7. kép). A sírok egymásközi viszonyával, s a sírjelek különböző alakjával kódolt értesüléseket egybevetve hozzávetőlegesen megállapítható:

- a) milyen vallásúak a falu tősgyökeres lakói?
- b) milyen vallásúak a később betelepültek?
- c) van-e még éles elkülönülés a két vallás hívei között?
- d) melyik vallás hívei milyen anyagi körülmények között élnek?
- e) milyen vallásúak a falu előljárói?

6. kép. Katolikus sírjelek a bodroghalmi református temetőben (1971)

7. kép. Református sírjel a csékei (Zemplén megye) katolikus temetőben (1974)

A sírjelek kódjának legkisebb eleme az egy elhunythoz tartozó sírjel alakja. Szintaktikai szempontból meghatározandó, hogy a számba vehető sírjelek melyikével állunk szemben. Szemantikai síkon értelmezve egy sírjelet, annak jelentése: „Itt egy X vallású nyugszik”. Pragmatikai szinten az állapítható meg, hogy a sír főjeleinek alakjával mindenkor szembetűnően jelzi a vallási hovatartozást. Amennyire elkülönülnek egymástól az életben a katolikusok, reformátusok, evangélikusok — pl. naptári vagy emberi élet fordulóihoz fűződő szokásaikban —, annyira számontartják, jelzik a holtak vallási hovatartozását is. Amennyire meghatározó volt életükben a vallásuk, annyira meghatározó haláluk után is, hiszen valóban különböző „túlvilágra” vélnek jutni a különböző vallások hívei.¹⁶

A továbbiakban — az egyéb fő sírjelektől eltekintek — a reformátusok és evangélikusok által használt fő sírjellel, a fejfával foglalkozom.

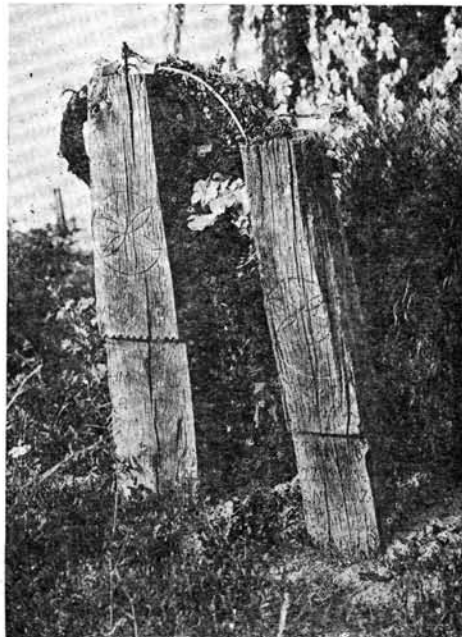
5. *A fejfa*

A fejfa a halottra vonatkozó legfontosabb adatok kifejezője, ezért több szempontból vizsgálandó. Anyaga, mérete, formája, díszítése, színezése, felirata mind-mind bizonyos kódok hordozója (8. kép).

A fejfák anyaga. Magyarországon minden területen a legjellegzetesebb fajtát használják fel. Azt, amelyből az adott terület tipikus használati tárgyai

8. kép. Házaspár sírjelei a békési (Békés megye) temetőből: A férj jövevény voltát fejfájának idegen (csónak alakú) formája jelzi (1972)

9. kép. Házaspár fejfái a vásárosnaményi (Bereg megye) temetőből (1972)

10. kép. Házaspár sírjelei a békési temetőből (1972)

készülnek, amelynek megmunkálási módját a leginkább ismerik. Zemplénben a bükköt, Kunságban az akácot,¹⁷ Ormánságban a tölgyet¹⁸ faragják meg fejfának.

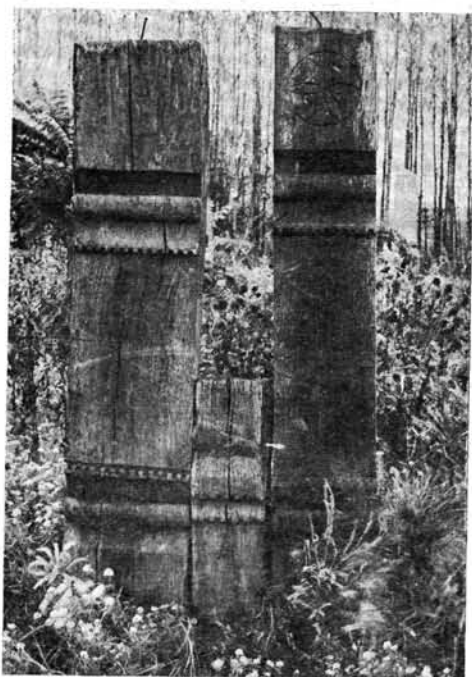
A fejfa méretének, nagyságának jelentése. A fejfák mérete, egy temetőn belül egymáshoz viszonyított nagysága jelenthet: *rangot, nemet és életkort.*

Györfly István szerint a Nagykunságban a fejfák nagysága, vastagsága mutatója az elhunyt földi jólétének.¹⁹ *Morvay Péter* ezzel szemben azt állapítja meg az Ecsedi-láp vidékén végzett kutatásai alapján, hogy a fejfák nagysága főként az életben maradtak, a fejfaállítók vagyoni állapotát tükrözi, semmi kapcsolata nincs az elhunytal.²⁰ A kétféle vélemény úgy látszik kiegyenlíthetőnek, ha a fejfa nagyságából nemcsak a holtakra vagy csak az élőkre, vonatkozó jelentést olvasunk ki, hanem a családra vonatkozót, amely egyesíti magában a holtakat s az élőket is. A fejfának e vizsgált jelentése mindenképpen csak másodlagos fontosságú, ezért nincs bizonyára egyértelműen jelölve.

Bizonyos temetőekben²¹ a fejfák méretbeli különbsége kifejezi a nemek közötti különbséget is. Különösen akkor szembetűnő ez, ha egy síron férj-feleség fejfája együtt látható. A férfi fejfája mindig vastagabb, magasabb (olykor díszesebb is), mint a nőé. Ez többé-kevésbé megfelel az életben a két nemet megkülönböztető jeleknek, s kiváltképp megfelel testalkatbeli különbségüknek. Ugyancsak a nagyságkülönbség fejezheti ki a gyermek és a felnőtt közötti különbséget. Ugyanúgy, ahogy az életben a felnőttek világának kicsinyített másai

11. kép. Házaspár sírjelei a pányoki (Abauj megye) temetőből. A baloldali kalapos fejfa jelzi a férfit, a jobboldali tulipántos a nőt (1972)

12. kép. Férj, feleség és középpütt a gyermek fejfája a semjéni (Zemplén megye) temetőből (1974)

veszik körül a gyermeket²² a temetőben is a felnőttek fejfáinak kicsinyített mása jelzi őt (9—12. kép).

A fejfa formája. Ahhoz, hogy sajátos jelfunkciójának eleget tegyen, szembeütően különböznie kell a fejfának az adott terület egyéb hasonló, fából készült faragványaitól. Ahhoz, hogy több közlemény hordozója lehessen a fejfa, nagy formáján belül jól szeparálható részeket kell elkülöníteni tudnunk. Meg kell állapítani tehát a fejfa invariánsait, azokat a formai elemeket, amelyek a fejfát az időbeli változások, a formai variálódás ellenére is fejfává és csak fejfává teszik.

Meghatározó invariánsnak a *fej*-részt és a *nem fej*-részt illetve ezek oppozícióját tartom. *Fej*: a legdúsabb térbeli vagy síkbeli díszítések hordozója, a fejfa felső részén. Általában a fejfa felső egyharmadát teszi ki, néha kisebb, sokszor pedig nagyobb részt foglal le magának. A *fej*-rész gyakran oly gazdagon díszített, hogy az egyéb részek teljesen elcsökevényesednek hozzá képest.²³ A *fej*-rész általában körplasztika: minden nézetből érvényesülő. *Nem-fej*: több rész egysége, amelyhez tartoznak: *Láb*: szinte teljesen megoldozatlan, sokszor még a kérget is rajtahagyják, tuskó karakterű. Ezzel igyekeznek a fejfá-

nak ezt a földbekerülő részét időtállóvá tenni. *Törzs:* általában a felirat helye, néhol síkdíszítéseké. Többnyire frontálisan megmunkált, egy nézetre szánt.

A fej és nem-fej oppozíció éppúgy meghatározza a fejfát, sajátossá teszi alapformáját, mint ahogy feltünteti a fejfán belüli jelentős egységek különbségét.

A fejfa alakjának szemantikai értékelése — a fejfaállítás szokásának a szakirodalomban még vitatott s mindeddig még nem tisztázott eredete miatt²⁴ — igen nehéz. Lehetségesnek tartom, hogy az emberi test absztrahált ábrázolását látjuk viszont egyes fejfák alakjában. (Egyes vidékeken a népi terminológia szorosan követi a fejfa részeinek megnevezésében az emberi test részeit: *láb, derék, nyak, fej,*²⁵ sőt — *Morvay Péter* tudósítása szerint — még *lapockát, köldököt, bajuszt* is megneveznek a fán.²⁶)

A fejfa alakja vidékenként változik. *Lükő Gábor* írja: „*Legérdekesebb tapasztalatom az volt, hogy minden községnek saját fejfaformája volt és van ma is. A szomszédos községek formái legtöbb helyen az első pillantásra megkülönböztethetők egymástól.*”²⁷ Amennyire jellemző egy-egy faluközösségre, nagyobb etnikai közösségre használati tárgyaik formája, éppen úgy jellemzi őket a temetőbe állított fejfa alakja is. Azt is mondhatnánk, hogy életükben viseletük, holtukban a jellegzetes fejfaforma fejezi ki etnikai hovatartozását az egyes vidékek lakóinak.

Balassa Iván, aki kartográfikus módszerrel vizsgálta e kérdést, a következő összefüggéseket állapította meg a fejfaformák s az ország tájai között: *gombos, kontyos típus:* Dunántúl déli, nyugati részére, *kopjafa típus:* a Duna—Tisza közére, különös következetességgel a Duna-mentére, az Alföld déli, délkeleti részére, s természetesen Erdély nagy részére, *egyszerű csónak alakú típus:* A Tiszakür—Balmazújváros—Szatmárcseke vonaltól északra elterülő vidékre a hegyek lábáig, *csónak alakú, ereszen rovásos típus:* a Felvidékre (a kontyossal vegyes) jellemző.²⁸

Többen foglalkoztak már a fejfák és a falu más faragott tárgyainak stílusbeli, megmunkálásbeli hasonlóságával. Rendkívül izgalmas a *Magyar Mérnöki-és Építészeti Egylet* „Magyar parasztház” című sorozata,²⁹ amely a népi építmények távlati és alaprajzi ábrázolása mellett gondosan feltünteti az épületek fa részeinek díszítése és az adott tájegység fejfadíszítése közötti hasonlóságokat és ellentéteket. Aprólékos mértani díszítésüket tekintve *Viski Károly* a guzsalyformákat hasonlítja a fejfaformákhoz, kopjafaformákhoz.³⁰ A kapuozlopok s a fejfák díszítésbeli, megmunkálásbeli rokonsága több vidéken megfigyelhető: pl. a Bodroghözben, Erdélyben (*bálványos* kapuk — antropomorf fejfák, szélekycapuk — kopjafák).

Megállapítható tehát, hogy a fejfa éppúgy képviseli alakjával, díszítésmódjával, megmunkálási módjával azt a közösséget, ahol elkészült és felállításra került, mint azon közösség tárgyi kultúrájának egyéb darabjai. A fejfa zökkenőmentesen olvad bele egy adott népművészeti egység formavilágába. Ezen egységen belül azonban félreérthetetlenül el is különül, hogy eleget tegyen saját jelentéshordozó funkciójának.

A fejfák díszítése. A fejfákon térbeli és síkbeli díszítések különböztethetők meg. A fejfák térbeli díszitit különböző térmértani alapformákkal összehasonlítva vagy azonosítva szokás meghatározni: gömb, henger, kúp, gúla stb.³¹ E motívumok gazdag vagy puritán felhasználása, variálása, egymásbakapcsol-

lása figyelembevételével is szokás osztályozni a fejfákat. *Novák József Lajos* aszerint csoportosít,³² hogy a térbeli díszítmények mennyiben alkalmazkodnak a fa szerkezetéhez, anyagához, majd pedig — a szerszámok tökéletesedésével — mennyiben emelkednek felül az anyag kötöttségein.

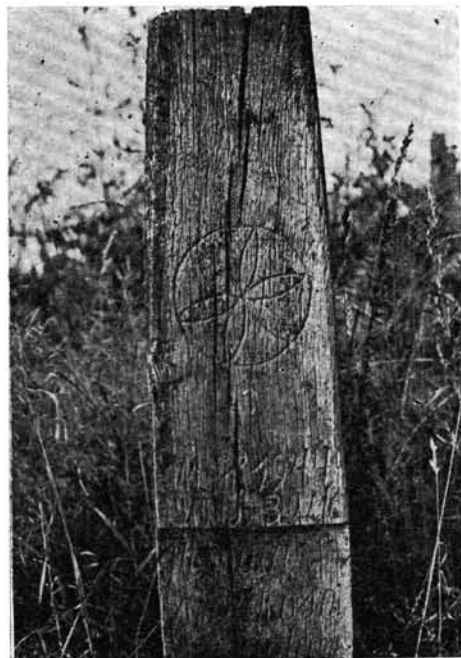
Fejfa: kevésbé tagolt, térbeli motívumokkal nem megbontott fatömb, megtartja a fa eredeti zárt, hasáb jellegét. Egy nézetre szánt.

Oszlopos fejfa: az előbbi csoport fejlettebb változata. Már nem frontális, mind a négy oldalán egyformán megmunkált. A térbeli díszítésű felső fejrész már elkülönül az alsó, gerenda-egyszerűségű résztől.

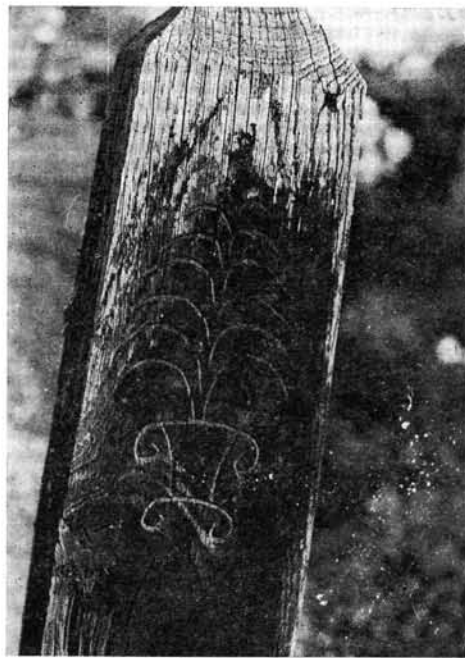
Kopjafa: az előző csoportban meginduló motívumgazdagodás itt éri el tetőpontját. A megmunkálás már a mesterség remekeit produkálja. Formai díszítettség szempontjából ez a csúcs, az ornamentika rokokója.

Táblás fejfa: a fejlődés ívének lefelé szálló ágát mutatja már, az újabb sírok kőtábla formáit olvasztja össze a fejfa karcsú alakjával. A többnézetre szánt — körplasztikus — formák hanyatló stádiuma ez, melynek során a fő formák elveszítették térbeliségüket, s egynézetre szánva, síkbeliekké hanyatlottak.

A térbeli fejfadíszek értelmezése meglehetősen vitatott: vannak, akik egyáltalán nem tulajdonítanak jelentést e formáknak, s pusztán dísznek tekintik, mások viszont pontos értelmezésről számolnak be. *Szinte Gábor* Erdélyben

13. kép. Csillag egy vásárosnaményi fejfa homlokrészéről (1972)

14. kép. Életfa egy rudabányai (Borsod megye) fejfán (1973)

kutatva a gömböt a nap szimbólumaként, s áttételesen a nőiség jelképeként értelmezi a *csillag*, *mécs*, *hold* alakzataival együtt. Ugyanő a *dárdát*, *lándzsát*, *szigonyt* jelző gúla, illetve kúp alakzatokat a férfiaság, a *tulipán*, *liliom* formáit pedig a gyermekiség jeleinek tekinti.³³ A fejfa térbeli díszei tehát a nemek közötti különbséget, illetve a felnőttek és gyermekek közötti különbséget fejezik ki.

A síkbeli díszítések alapelemei megegyeznek a népművészet egyéb területein használt ornamentika alapmotívumaival. Leggyakoribbak a *szív*, *csillag*, *virág*, *bimbó*, *fa* (szomorúfűz), esetleg stilizált *madár*³⁴ ábrázolások. A kód legkisebb elemének a síkbeli díszítmények egy motívumát, alapelemét tekintjük. (Egy fejfán általában egy motívum szokott szerepelni.)

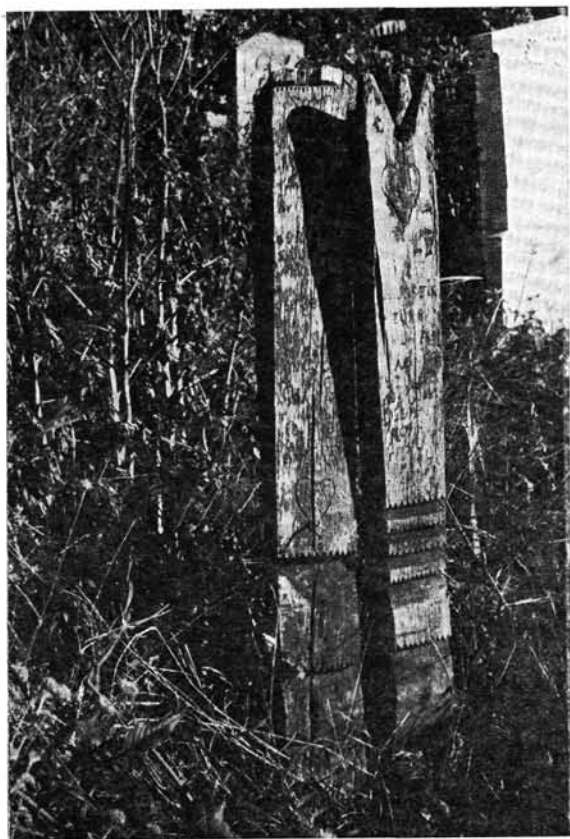
A síkbeli ornamentika értelmezése ma már éppen olyan nehéz, illetve bizonytalan, mint a térbeliéké. *Györffy István* Derecskén (Bihar megye) a következő jelmegfeleléseket állapította meg: letört bimbó = kisgyermek, száraz fa = öregember, címer = nemes ember, hegedű = cigány.³⁵ *Dömötör Sándor* az abád-szalóki temetőről írva megállapítja, hogy ott a síkdíszítések ötven százaléka³⁶ faábrázolás, a másik ötven százalékában virág és kör jele változik. A Bodrogközben és általában Zemplénben a bimbó (letört bimbó) gyermeket jelöl. A fehérgyarmati temetőben (Szabolcs-Szatmár megye) csaknem minden fejfán a virág (vagy „csillag”) motívum található meg (13. kép). Pányokon előfordul a szív és a tulipán rajza.

15. kép. Növényi ornamentika egy vásárosnaményi fejfán (1972)

16. kép. Növényi ornamentika — újabb stílusú — egy lácán (Zemplén megye) fejfá homlokán (1974)

17. kép. Házaspár fejfája Pányokról tulipán és szív alakokkal díszítve (1972)

18. kép. Házaspár fejfái a semjéni temetőből (1972)

A síkbeli díszítmények túlnyomórészt éppoly szoros rokonságban vannak a népművészet egyéb fából készített tárgyainak efféle díszítésével, mint a térbeliek. Gyakori az ősi *életfa* ábrázolás, melynek aligha lehet egyebüttl mélyebb tartalma, mint éppen a fejfán, hol a halottat jelző faforma, s a minden élőtt szimbolizáló favéset ellentétes jelentése harmóniában oldódik fel (14—17. kép).

A fejfa színezése. A fejfák térbeli, síkbeli díszítésén túl Magyarország egyes vidékein — korábban általánosan, ma már csak elvétve — megtalálható a fejfa színezésének szokása. Olykor az egész fejfát, máskor csak részeit festik be. *Balassa Iván* a piros, kék, zöld színeket találta meg az ország legkülönbözőbb részein.³⁷ Valaha, amikor az egyes színeknek minden bizonnyal jelentése volt, általánosabb lehetett a színek használata. Ma már, ha festik, feketére pörkölik, mázolják a fejfákat, az is inkább a faanyag védelmét szolgálja. Egy szín az, amelyik még fellelhető a recens anyagban: a vörös, amely az erőszakos halállal elhunytak sírját jelzi. Bizonyára a halálnem rendkívülisége tarthatta

életben ezt a szokást. A fejfák — párhuzamosan a népelet egyéb tárgyaival — elszíntelenedtek. Éppúgy nem jeleznek színnel már semmit a temető sírjelei, ahogyan kifakult, eltűnt az élők népviselete.

A fejfa felirata. A feliratok a fejfa nem-fej részén kapnak általában helyet. Szinte Gábor szerint aligha lehetett szöveg a fejfákon eleinte.³⁸ Később röviden közölték az elhunyt legfontosabb adatait (18. kép):

*Itt
nyugszik
Borcsik
Ferenc
Szül 1889
Élt 75 évet
Ma 1964*

Hosszabb szövegek bevésése helyett gyakran alkalmaztak rövidítéseket: *ABFTIRA* = *A Boldog Feltámadás Idejének Reménye Alatt* (19. kép). Így végül is csaknem betöltötték a formai díszítmények által szabadon hagyott helyet:

*ABFTIRA
Egyászsír
halom fedi
Szász Erzsé
bet kihült
tetemétélt
74 évet meg
halt 1926.
Július 28án
*
Béke leng
jen porain*

19. kép. Fejfa a békési temetőből (1972)

Erdélyben és Szatmárban többen leírták az úgynevezett „nevető-fejfa” verseket.³⁹

A fejfák felirata az egyetlen olyan közlemény a síron, amely egy egyetemes — faluközösségen, etnikai egységen, és népen túl is funkcionáló — kód-ban kerül adásra: az írásban. Éppen ezért a mi szempontunkból nem annyira a szöveg tartalma — amely csaknem mindazt, s még többet is közöl velünk, mint a temetőben használt egyéb kódok — mint inkább a szöveg stílusa, a megfogalmazási mód, a jelrendszer népi alakítása, alkalmazási módja tűnik fontosnak. Ez a stílusvizsgálat azonban már kimondottan a folklór területére vezetne, hiszen ezeket a fejfaszövegeket, fejfaverseket a népköltészet egyéb ágaiban megtalálható népi kifejezésmód szempontjából kellene vizsgálnunk. E kifejezésmódbeli hasonlóság vagy ellentét tartalmazna számunkra érdekes értesüléseket a szövegek szerzőiről. Hiszen a szakirodalomban megoldatlan probléma: papok, kántorok, rektorok vagy parasztok⁴⁰ szerzeményei-e a néptől általában idegen pátoszú, olykor kimondottan kenetteljes fejfaszövegek. Igen tanulságos lenne megfigyelni, hogyan kapott helyet e tipikusan népi tárgyon — a fejfán — a leromlott „magas-irodalom” e megnyilatkozása. Vajon nem írástudatlanságuk miatt voltak kénytelenek a népi közösség tagjai egy nem közülük való írástudónak átengedni a szöveg helyét a fejfán, miután a térbeli és síkbeli jelek jelentései, ősi értelmezése lassanként feledésbe merültek, s az új jelrendszer, az írás kezdett mindinkább a népi közösségekben funkcionálni? Erre mutat az a jelenség is, hogy az ország nagy részén más faragja és más írja a fejfát.⁴¹ Magam is beszéltem fejfafaragóval, aki ugyan kivési a betűket, de szívesebben veszi, ha másvalaki, „ahhoz értő ember” megírja előbb számára a szöveget (Takács István, 73 éves „ezermester”, Pányok). Feltételezhető tehát, hogy archaikus, kereszténység előtti formákkal kódoló rendszer a fejfák térbeli díszítése. A kereszténység hódításával lassanként ez a jelrendszer háttérbe szorult, jelentése elhomályosult, feltételelessé vált, hiszen a kereszténység egy európai, egyetemes jelrendszert vezetett be: az írást. Hogy az írás mennyire idegen a fejfa — feltételezett — ősi, eredeti formákkal kifejezett jelrendszerétől, két tény is igazolja:

1. A fejfák szemlélőjükre mindig érett, erős térbeli megfogalmazottságukkal, formájukkal hatnak. E forma messziről, egyértelműen érzékelhető. Ez tehát az elsődleges jelölő. A szöveg mindig csak ott kap helyet a fejfán, ahol a forma enged: a szöveg alkalmazkodik a formához tördelésben is, terjedelemben is, holott, ha a szöveg hordozása lenne az elsődleges cél, a fejfát, mint sírjelet létrehívó szempont, a forma alkalmazkodna a szöveghez, mint ezt a táblás fejfák, s egyéb átmeneti formák mutatják. A fejfák formái olyan ősi szimbólumoknak látszanak, amelyek népművészetünk széles területein is megtalálhatók (bimbó, virág, nap, hold, csillag stb. stilizálások),⁴² az antropomorf fejfák pedig még inkább az ősi antropocentrikus-szimbolikus gondolkodásmódot tükrözik (20. kép).

2. Az írás másodlagosságát s a formák elsődlegességét megvilágító másik érv az, hogy a fejfa formái a fa anyagával összhangban alakultak ki — az írás pedig nem⁴³. A fejfa formái a fa anyagához alkalmazkodnak. A motívumok sehol sem bontják meg annyira a nyers fatörzs karcsú, magasbatörő szerkezetét, hogy ily módon a tárgy élettartamát rövidítenék. A motívumok függőleges

20. kép. Emberalakú fejfák a békési temetőből
Formájuk tisztán érvényesül,
míg feliratuk értelmezhetetlen (1972)

21. kép. Pányoki fejfa. Felirata olvashatatlan,
formája mutatja: férfi nyugszik alatta (1972)

tengelyre felfűzve sorakoznak — a fa strukturális követelményeihez igazodva —, bármilyen bőséges is legyen számuk. Sehol sem találkoznak erőszakosan kialakított, a faanyaghoz nem alkalmazkodó formákkal. A fejfa formái mindaddig megőrzik jelentésüket, mindaddig dekódolhatók, ameddig a fejfa egyáltalán létezik, az időjárási viszontagságok hatására anyagában tönkre nem megy. Az írás a fejfán — mivel természete szerint széles, horizontálisan terjedelmes felületet kíván — rövid, természetellenes egységekre darabolódik. A szöveg tartalma is megsínyli ezt a kényszerű töredezettséget (vö. 19. kép ilyen sorait: „Egyászsir”, „tetemélt”, „74 évet meg”). A fejfára vésett, karcolt, vagy csak egyszerűen tintaceruzával felírt szöveg 10—14 év alatt értelmezhetetlenné válik. A fa rostos szerkezete igen zavarólag hat a betűk függőleges részeinek értelmezésére, ezért igyekeznek írott betűtípusokat használni (21. kép).

Végkövetkeztetésül tehát megállapítható, hogy a fejfa felirata esetében egy kódolási szisztémának ellentmondó jel-eszköz-választásnak vagyunk tanúi. A fejfán található térbeli díszítmények kódolása harmonizál a sign-vehicle-el: ameddig egzsztál az egyik anyagában, addig funkcionál a másik jelentésében. A megítéléshez természetesen ismernünk kell a célt: a halott emlékét minél tovább fenntartani. Nem látszik kétségesnek tehát, melyik kódolási szisztéma az ősbib s melyik másodlagos. A ma már általánosan csak dísznek tekintett térbeli díszítés korábban minden bizonnyal kódként funkcionált, a ma értelmezhető kód, az írás a fejfán egykor bizonyára nem szerepelt.

Szintén *cifra, cifraság, dísz* kifejezésekkel jelölik Északkelet-Magyarországon a fejfának egy eddig még nem tárgyalt részét, amelynek — úgy tűnik — csaknem annyi köze lehetett egykor a jelentéshez, mint ma az írásnak. A rovásírás szisztémájához látszik közel állni, illetve a „rovásfák”-hoz.

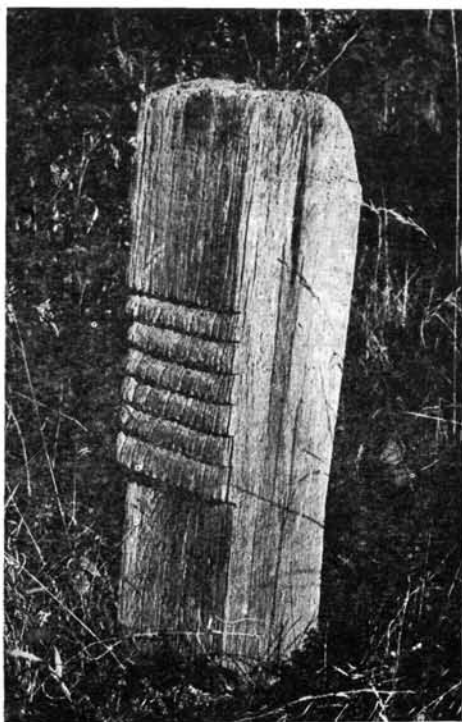
A fent jelzett terület fejfáinak nagy részén található az írásos oldalon, a szöveg felett, vagy alatt egy — a fejfa hossz tengelyére merőleges irányban mélyen berovátkolt, párhuzamos bevágásokkal felosztott — mező. Ez a mező mindig frontálisan, tehát egy nézetre szánva jelentkezik. A megmunkálás módja, az osztatok száma csaknem falként különbözik. Találhatunk egészen durván, markánsan — láthatólag lapolóbárdal, szekercével — bevágott osztatokat (22—23. kép), gondosabban, de még mindig rusztikusan megmunkált osztatokat (24. kép), s gondos szekerce- és vésőmunkával kialakított osztatokat (25—26. kép). Ugyanezen példákön látható, hogy az osztatok száma is igen változó, kettőtől nyolcig terjedhet. A vízszintes osztatokat gyakran hagyják érintetlenül, de épp oly gyakran rovátkolják be — a fejfa hossz tengelyével egyirányú — apró vésőrovásokkal. Egyszerűbb formája ezen eljárásnak a 24. képen látható, változatosabb a 25., 26. képeken.

A vízszintes és függőleges tagolás oppozíciója, valamint a mindkét irányú osztatok gazdag számbeli variálhatósága kódolási lehetőséget kínál. Ezt figyelhetjük meg a 27. kép temetői összképén, ahol a fejfa vízszintes osztatainak gazdag variációs lehetőségeit láthatjuk. A 18. kép női fejfájának alsó egyharmadán, a 21. kép felső egyharmadán láthatók a vízszintes főosztatokon különböző számú függőleges berovások.

Mit jelentenek ezek az osztatok? Jelentenek-e egyáltalán valamit? — A helybeliek semmit sem tudnak mondani erről. Pányokon a fejfa készítője is csak annyit tudott, hogy így örökölte a formát a „cifrasággal” elődeitől, maga

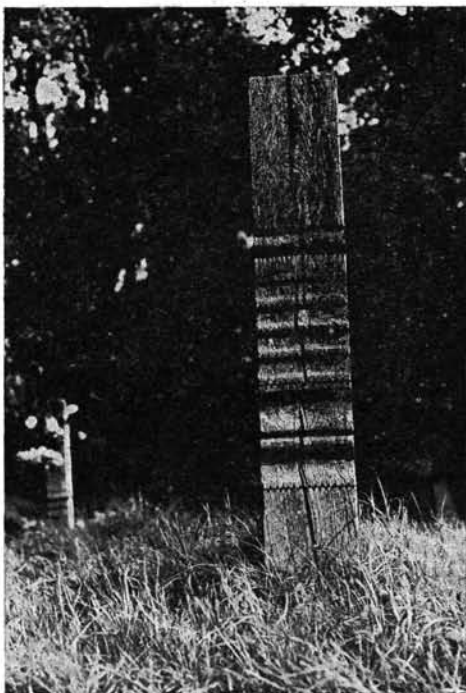

22. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1973)

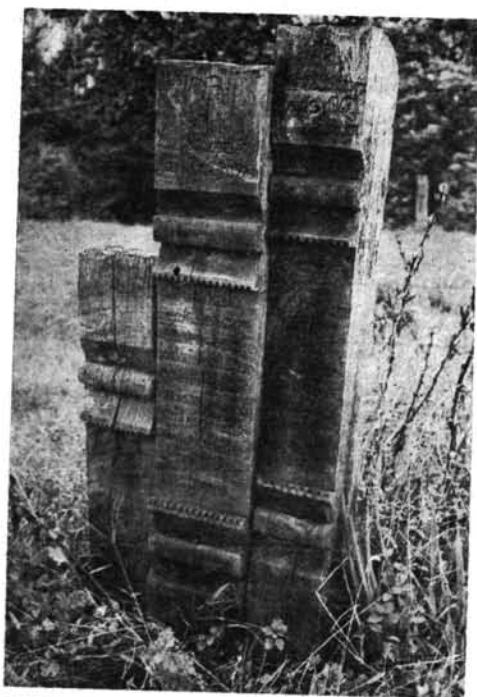

23. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1972)

24. kép. Fejfa a telkibányai (Abauj megye)
temetőből (1971)

25. kép. Fejfa a ricsei temetőből (1974)

26. kép. Fejfa a semjéni temetőből (1974)

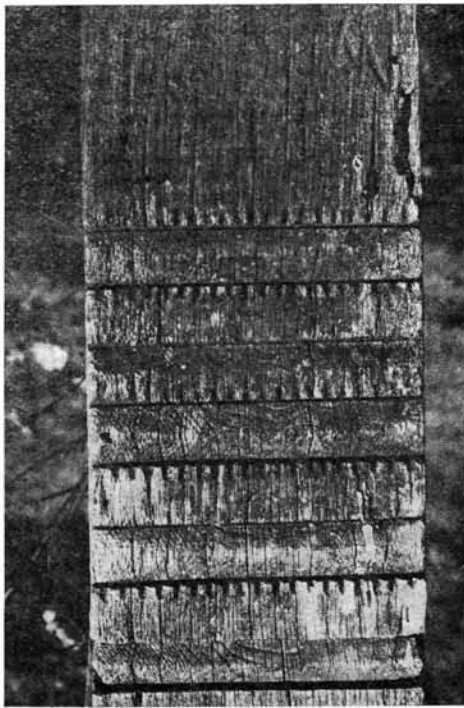
27. kép. A semjéni temető részlete (1972)

is úgy készíti, nem változtat a régen kialakult hagyományon. A megoldás bizonyára a további rendszeres gyűjtőmunkában adott, amennyiben valóban valamiféle jelrendszerről lenne szó. Mindenesetre a 28. képen látható díszítvány gyakran tűnik úgy számomra, mint egy régi íráskísérlet, egy értelmét vesztett, elcsökevényesedett, díszé degradálódott írás részlete (28—29. kép). Mintha a tárgyírás fokának⁴⁴ egyik jelrendszerkísérletét őrizte volna meg e díszekben a kollektív emlékezet. A vízszintes irányú alapegységek számában és formájában rejlő, az alapegységekre merőleges rovátkák számában adott, valamint az így kialakult mezőben meglévő variációs lehetőségek rendkívül nagy száma kérdésessé teszi előttünk e jelek pusztán díszítő funkcióját. Hasonló a rovásbotok, rováspálcák jelölési rendszere, amelyet ugyanez a gondolkodásmód hozott létre: a felületet előbb bizonyos számú alapegységre, osztatra tagolják, s azokon belül alkalmaznak kisebb jeleket eltérő számban.⁴⁵

A fejfák élettartama. Ez a kérdés szempontunkból első pillantásra mellékesnek tűnik, mégis meg kell vizsgálnunk, hogy tudjuk, meddig funkcionálnak a sírok jelei. Körülbelül milyen időbeli távolságról hordoznak, továbbítanak számunkra értesüléseket? Mivel a fejfa a legközvetlenebbül ki van téve az időjárás viszonyosságoknak, s mivel csak igen kezdetleges konzerválási eljárásoknak vetik alá általában (pörkölés, szurokkal való impregnálás), a többi fatárgyhoz viszonyítva meglehetősen hamar pusztul. Tíz-húsz év múltán jó-szerével

28. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1972)

29. kép. A 28. képen látható fejfa cifrája

olvashatatlan a felirata, harminc-hatvan év múltán elrothad a lábrész, s újra leásva még ötven-hetven évet bír ki. Természetesen élettartama sokban függ az alkalmazott fajoktól.⁴⁶ Végülis nyolcvan-száz év múltán kidől a fejfa. Addig áll tehát a temetőben, amíg hozzátartozói emlékében is él. Az elhunytat követő második generáció alig, a harmadik pedig egyáltalán nem emlékszik rá (30. kép).

6. *A bal és jobb szerepe*

Szembetűnő az a következetesség, mellyel a házaspárok fejfaállításánál eljárók ma is az ősi oldal-nem megfeleléséhez ragaszkodnak. A honfoglalás előtti időktől századunk elejéig őrzött szokás, mely szerint a két nem viszonyában a *bal a nőké*, a *jobb pedig a férfiaké*.⁴⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén minden fejfás temetőjében megfigyelhető, hogy a házaspárok sírjain mindig a férj bal oldalán áll a feleség fejfája. Ezen ősi duális-szimbolikus osztályozás eredetének, megfeleléseinek vizsgálata messzire vinne bennünket. A mi esetünkben

30. kép. A rudabányai temető részlete (1973).

annak megállapítása fontos, hogy a házaspárok fejfáinak elhelyezésében következetes jelszerűség mutatkozik, mely szerint bal = nő, jobb = férfi.

7. Fejfák és gyümölcsfák

Igen gyakran találunk a fejfás temetőekben különféle gyümölcsfákat,⁴⁸ általában az adott vidék legközönségesebb gyümölcsfáit. A népi hagyomány alig tud valamit ezek hagyománybeli jelentőségéről, azonban igen széles területről származó adatok megengedik a föltevést, miszerint minden bizonyoslag hagyomány által regulázott, ősi szokásokkal van dolgunk. A halált jelző faragott fejfák s az életet jelképező gyümölcsfák ellentéte, illetve harmóniája mintha csak azt az általános népi vélekedést volna hivatott kifejezni, hogy a halálból élet, s az életből halál lesz. Ezt a magába záródó kört szimbolizálják a korhadó fejfák s a termő gyümölcsfák.

8. Összegezés

Az eddigiekben tárgyalt jelek a holtakra vonatkoztak. E jelek létrehozási módjukat tekintve *eszközszerű jelek*,⁴⁹ s a „face-to-face” kommunikációs szituációhoz képest egy másféle kontaktust valósítanak meg.

Az *adó* jelen esetben egy — a közösségben kötelező erővel ható — szokástörvénynek engedelmességgel hozza létre a jel eszközét, nem pedig elementáris közlési igényből fakadóan. Ez azt jelenti, hogy az adó — aki a halott eltemetéséről gondoskodik — a közösség temetkezési szokásainak megfelelően gondoskodik a faluközösségben — a hagyomány parancsa révén — normává tett jelekről. E jelek nemcsak ugyanazon, vagy idegen faluközösség tagjai számára — mint *vevők* számára — hordoznak közleményeket, jóllehet ezt teszik praktikusán, ám minden bizonyoslag szánják az adók jeleik tartalmát az emberi életet hitük szerint befolyásoló misztifikált túlvilági erők, s a „holtak birodalma” számára is. E signumok kialakulásában tehát olyan fontosságot tulajdoníthatunk a túlvilág felé irányuló kommunikációs szándéknak, mint a közösség élő, s ezután születendő tagjai felé irányuló közlési igénynek. A halottkultuszban alkalmazott jelek dekódolásának lehetőségét a közösségi emlékezet által megőrzött hagyományok biztosítják.

Megállapítottuk, hogy a fejfa kétféle kódolási szisztémát egyesít magába: egy — feltehetően — archaikusat, mely formával, díszítéssel, színezéssel fejezi ki a hagyományos közleményeket; s egy láthatólag újabbat, az írást. Az előző közleményei csak szűk körben, a hagyományőrző közösség körében értelmezhetők, míg az utóbbi minden magyar emberek számára érthető, kik ismerik a betűt. Vessük össze a két kódolási szisztéma közleményeit:

Jelöli az elhunyt	Névét	Nemét	Életkorát	Családi állapotát	Halála nemét	Rangját
a fejfa						
mérete		×	×			×
formája		×	×	×		
díszítése		×	×	×		
színezése			[×]		×	
felirata	×	[×]	×	×		

(Táblázatunk adatai olyan fejfára vonatkoznak, melynek — feltételezhetően — egykor, az írás előtti jelrendszer használatának idején meg kellett lennie. Ma már alig találni temetőinkben ilyen fejfát, mely valamennyi adatot feltüntet.)

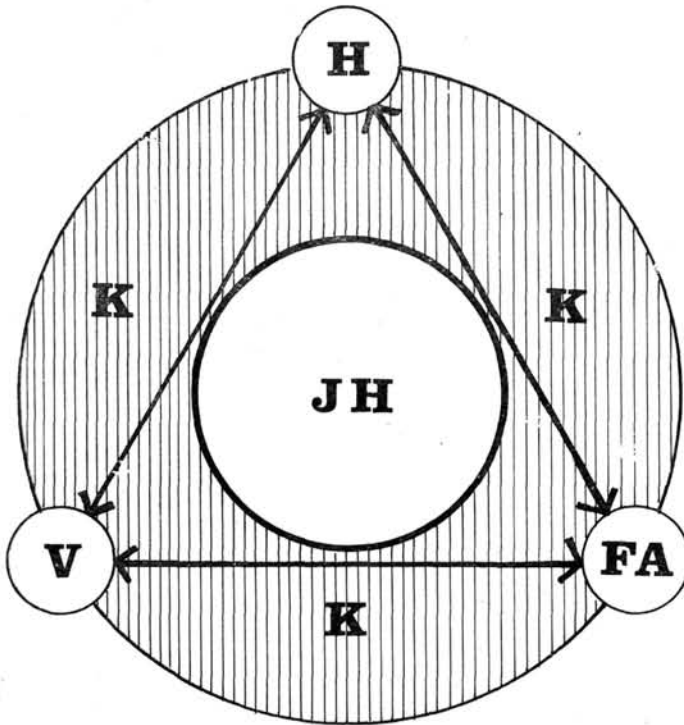
A faluközösség egymásra utalt tagjai számára nem volt mindegy, hogy nőt, vagy férfit, gyermeket, vagy felnőttet, családot, vagy magánost veszítettek el, ezért jelölték gondosan, halmozott jelekkel ezen adatokat. Megjelölték, ha erőszakos halállal halt meg társuk. A rangot is fontos volt feltüntetni, mivel a közösség éppen legfontosabb támaszát veszítette el tekintélyes társa elhunytával, hiszen „rangosnak lenni” annyit tesz, mint a közösségi egzisztenciális normáknak messze megfelelni. Az elhunytat név szerint minden bizonnyal azért volt felesleges megjelölni, mivel a név csak annak mondhatott valamit, aki egyébként is ismerte.

E kétféle kódolási szisztéma vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a fejfának, mint esztétikai értékekkel rendelkező formának vizsgálatát. E fejfáink lenyűgöző szépsége, formai gazdagsága, s az egyes formák érettsége, számos rajongót vonzott kutatásukra, de kevés kutatónak sikerült azok tartalmas esztétikai megítélése. A fejfa a halotti rítus ceremoniális kelléke. A halál utáni lét, tulajdonképpen tiszta *költői fikció*. A fejfa harmonikusan alkalmazkodik — biztos és érzékeny térformáló érzékkel létrehozott — absztrakt alakjával a halotti rítusban neki szánt absztrakt funkcióhoz. A fejfával hagyományosan kifejezni óhajtott archaikus közlemények harmonikus esztétikai formarendszerben nyernek kifejezést, hol tartalmat és formát idő és hagyomány elválaszthatatlanul egyé érelt.

Ha a fejfairó esztétikai igénnyel lépett fel — tudva természetesen, hogy a halotti rítus ceremoniális kellékét látja el felirattal — nem tehetett mást, mint azt, hogy nem az írás megjelenítését igyekezett „szebbé” tenni, hanem az írás tartalmát gazdagítani a rítushoz illő „szépségekkel”. Így alakulhattak ki az ilyen tirádák:

*Szül. 1893. ápr. 5én
Megh 1962 feb 27
Itt nyugszik
Deák Bertalan
Kihiven vegzee
eföldön életett
teövéit imáta Is
tenet szolgálta
egyhazat viselte tisztésé
gét nyere el ezekért
Istenek kegyelmét
Béke Poraira*

Foglaljuk most már össze a fejfának, mint jelkomplexumnak relációit, s illesszük bele tágabb környezetébe (31. kép). Az ábra középpontjában a *jelhasználót*, a magyar nép azon csoportját jelöltük (JH), kik gyakorolják (illetve gyakorolták) halottaik tiszteletére a fejfaállítás szokását. Magát a fejfát, a *jel eszközt* a FA rövidítés jelzi. A fejfát, mint közleményhordozót szoros kapcsolatok fűzik a *valósághoz* (V), s a magyar nép halotti *hiedelemvilágához* (H).

31. kép. A fejfa jelentése

E két kapcsolat okolja meg a fejfa létét. Valóság és — annak magyarázatát szolgáló — hiedelem szoros kapcsolatban van a népi gondolkodásmódban. *Kontextusul* (K) a magyar nép általános tárgynyelve, a hagyományos paraszti környezet dologi elemei szolgálnak, melyet — gyakran igen szűkítő értelemben — a „népművészet” címszó alatt foglalnak össze.

A *H-FA kapcsolat* — mint tartalom és forma viszonya rávilágít a fejfa kellékszerepére a magyar nép halotti hiedelmeiben. Hiszen éppen a fejfa szerepének vizsgálata vetett fényt a magyar nép feltételesen rekonstruált ősi hiedelemvilágára. Ugyan-e kapcsolat mint jel-eszköz kapcsolat — a fejfa „szinonimáinak” kutatására ösztönöz, s fényt vet a hasonló rendeltetésű, de eltérő formájú tárgyak csoportjára, azaz a magyar halottkultusz egyéb — nem kimondottan praktikus okokból létrehozott — tárgyi tartozékaira.

A *V-FA kapcsolat* — mint tartalom és forma viszonya — arra utal, hogy milyen gyakorlati, racionális szükségletek hozták létre a fejfát, mint az elhunyt nyughelyének jelét. Ugyane reláció — mint cél-eszköz viszony — utal azon egyéb népi eszközök csoportjára, melyek hasonló praktikus szükség-szerűség okán, de más formában jöttek létre, azaz a holtak nyughelyét jelölő egyéb típusú sírjelekre, illetve a fejfa számos változatára.

A *H-V kapcsolat* — mint irracionális és racionális tartalmak viszonya — egyre veszít szorosságából. A magyar népi világkép korábbi állapotában harmonikus kapcsolat ma már alig egzisztál, s e csökevényesedő korrelációnak egyik kifejezője a fejfák mind ritkább állítása temetőinkben. A faluközösségek mai tagjait éppoly kevéssé sarkallja fejfaállítatásra az éppen napjainkban végleg feledésbe merülő halotti hiedelmek hagyománya, mint az, hogy sokkal megfelelőbb anyagokat — bárha nem szebbeket — használhatnak fel hozzátartozóik nyughelyének megjelölésére.

A vizsgált jelek mind vizuálisan kódoltak. E vizuális szignánsok strukturalója a tér: térbeli variálhatóságuk tágas lehetősége gondoskodik szabatos értelmezhetőségükről. A vizsgált jeleket — *Ch. S. Peirce*⁵⁰ jelfelosztását követve — főként szimbólumoknak tartom, mivel „minden tényleges kapcsolatra való tekintet nélkül”⁵¹ függ össze szignáns, szignátummal.⁵² A tárgyalt jeleket gondos vizsgálat alá kell vetni ebből a szempontból, hiszen kérdés, hogy maga a fejfa nem inkább index-e: hiszen jelöltje a halott s önmaga, mint jelölő között éppen olyan összefüggés van, mint a rámutató ujj és tárgya között. Ez az összefüggés azonban nem törvényszerű.

A temetőinkben járva nemcsak a halottak felől nyerhetünk információkat, hanem az élők felől is. Az élő hozzátartozókat a temető, de főként a sír és jelei csak másodsorban képviselik, annyiban, hogy a jelek hordoznak közleményeket karbantartóikról. A hozzátartozók feladata a „zajok” — időjárási viszontagságok — okozta károk helyreállítása, a sír gondozása, tisztogatása — kiszűrése a közleményből. E tevékenységre nem mint vevők kényszerülnek, hiszen ők vannak a leginkább tudatában a közleménynek. *Ők a jelcsatorna gondozói.*

A temető nemcsak a hozzátartozókról külön-külön, hanem az egész faluközösségről is informál. A temető összképéről leolvasható a falu egészének „tradícióörző” hajlama, foka, a külső — városi, polgári — hatások iránt mutatott elutasító, vagy fogékony magatartás, egyszóval világképének egységessége, vagy megbontottsága. A temetőinkben lemérhetők — természetesen hozzávetőlegesen — egy falu izlésváltozásának stádiumai, mint a falvakban a paraszti hagyomány építményein. Aki csak teheti kőházat épít a faluban magának, s műkö sirt halottainak. A temetők egykori jelrendszerét lassanként egészen új szemiótikai rendszer váltja fel. Ilyen módon helyezhettük eddig vizsgált anyagunkat — ezt a szinkretikus üzenetrendszert⁵³ — egy tágabban értelmezett kontextusba — a magyar paraszti kultúra változási folyamatainak komplexumában.

JEGYZETEK

1. E dolgozat részlete a magyar nép halotti szokásainak egészét szemiótikai szempontból vizsgáló munkának.
2. *Morris, Ch. W.* 1938. 81.
3. „Jól gyászol az, aki nem mén szórakozni, meghúzi magát, csendesen viselkedik, otthon búslakodik, otthon szomorkodik, imádkozik. Ritkán jó ki a házból” (*Radácsi Istvámmé, Krakкаи Erzsébet, 70 éves, ref., pányoki lakos.*)
4. „Ahol halál esik, s a hozzátartozók között mégis házasulandó leány, legény volna, és azok közelést lakodalmat terveztek, el kell azt halasszák a gyászév leteltéig. — Ha „sürgős” az esküvő,

- a halott gyermekei mindenképp akarik, akkor csendben, *gyász alatt* esküsznek össze” (3. jegyzet adatközlője).
5. A falu középpontjától nyugatra fekvő fejfás temetők találhatók Borsod-Abaúj-Zemplén megyében például: Nagyrosványon, Pányokon, Lácán.
 6. *Birket—Smith, K.* 1969. 312.
 7. Nyugatra tájolt temetők találhatók például a Bodroghözben: Lácán, Nagyrosványon, Ricsén, Semjénben, Zemplénagárdon.
 8. Domborulatokon, víztől — aránylag — védett helyen fekszenek például a csékei, lácai, révleányvári, ricsei, zemplénagárdi temetők a Bodroghözben. Ld. még ehhez: *Zentai J.*, 1963. 277—279.
 9. *Az ősi magyar hitvilág*, 1971. 122., valamint ld. *K. Kovács L.*, 1944. 342.: karjalai finnek, 345.: lappok, 346.: mordvinok, 347.: votjások, 348.: vogulok.
 10. Élősövény, ill. — betemetődött — árok övezi például a csékei, lácai, nagyrosványi, ricsei, zemplénagárdi temetőket a Bodroghözben.
 11. Pányokon a nagybeteg, s szemmelveréstől „megesett” kisgyermek ruhácskáit leszaggatják a tésztéről, s a temetőkerítésül szolgáló vadrózsasövényre dobálják az asszonyok. Tekinthejtük e cselekvést áldozatnak, mely alkalmával — az integritásos gondolkodásnak megfelelően — a gyermek helyett annak mását, testi ruháit vetik oda a negatív erőket magamögött rejtő, s azokat szimbolizáló temetőkerítésnek. Számos példa akad nyelvterületünkön (*Szendrey Zs.*, 1931. 48—99). *Wislocki H.* 894. 320—326), miszerint a bokrok, cserjék a „bolygó lelkék” szálláshelyeül szolgálnának, s a betegekről levett rongyokat azért aggatták rájuk, hogy ily módon bírják a rontás visszavonására őket.
 12. Recens példaként szolgálhat a telkibányai temető Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Ld. még *K. Kovács L.*, 1944. 348.
 13. Recens példa a pányoki és korláti temető Borsod-Abaúj-Zemplénben.
 14. Megyénk fejfás temetőinek túlnyomó többségében kelet-nyugati hossz tengellyel alakítják ki a sírokat. A hant nyugati végében áll a fejfa, feliratával — többnyire — nyugatra tekint. Az elhunyt arccal kelet felé, fővel nyugatra van a sírba helyezve, így a fejfa feje felett áll.
 15. Tulajdonképpen a régészek munkája a két struktúra szembesítése. Remek példája ennek *László Gyula* (1944) munkája, mely kimondottan azon összehasonlításokból nyert elemekre épül, melyeket a szerző az élő közösség életmódjának a halott közösség proxémikus kódjaival összevetve kiolvast.
 16. A többféle vallási felekezetek híveit egyesítő faluközösségekben általában igen kiélezett a szerepe a vallások különbségeit hangsúlyozó elemeknek. Méginkább számontartják e különbségeket azon közösségekben, melyek többsége egy bizonyos vallás híve, míg a kisebbség egy másiké. Jellemző, hogy a valláskülönbségeket kifejező elemek túlhangsúlyozása mindenkor a kisebbség oldaláról történik. Tanulságos példa erre Szék (Kolozs megye), ahol a szombatosok bár a temetőoldalba temetkeznek, de félreérthetetlenül kívül a nagytemetőn, ahová a túlnyomórészt református széki lakosság temetkezik. Az elkülönülés magyarázata: a szombatosok hisznek feltámadásukban, míg a többiekét kétlik.
 17. *Györfy I.*, 1907. 94—105.
 18. *Zentai J.*, 1963. 277—293.
 19. *Morvay P.*, 1958. 53—69.
 20. *Morvay P.*, 1958. 53—57.
 21. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Karcs, Korlát, Mályinka, Rudabánya temetőiben.
 22. *A magyarság néprajza* (2. kiad.) 1942. II. köt. 282—286.
 23. *Ortutay Gy.*, én. II. köt. 94.
 24. *Budenz J.*, 1897. 117—124.; *László Gy.*, 1944. 389—491., *Malonyay D.*, 1907. 314.; *Munkácsi B.*, 1907. 103., *Tagányi K.*, 1918. 24—50., *Solymossy S.*, 1930. 70., *Viski K.*, 1910. 221—222.
 25. *Morvay P.*, 1958. 63—67. *Koós K.*, 1972. 227—272.
 26. *Morvay P.*, 1958. 63—67.
 27. *Lükő G.*, 1942.
 28. *Balassa I.*, 1949. 120—121.
 29. *A Magyar Parasztház*, én. különösen IV. és V. füzetek.
 30. *A magyarság néprajza*, 1942. II. köt. 300.
 31. *Szinte G.*, 1901. 115—121., 1905. 92—93.
 32. *Novák J. L.*, 1910. 100.
 33. *Szinte G.*, 1905. 98.
 34. *Dömötör S.*, 1960. 81—94.

35. Györffy I., i. m. 96.
36. Dömötör S., i. m. 81—94.
37. Balassa I., 1945. 69—70.; (Megjegyzendő, hogy a fejfa, vagy reákött szalag színezése egykor minden bizonnyal életkorjelző szereppel is bírt *László Gy.* 1944. 474.)
38. Szinte G., 1905. 102.
39. *Nevetőfejfák.* én. 194.
40. Erdész S., 1968. 201—224., Szinte G., 1905. 102., *A magyarság néprajza*, 1943. 346—348.
41. Erdész S., 1968.
42. Lükő G., 1961. 6—7.
43. Moore, H., 1959. 36—39., 49—53.
44. Doblhofer, E., 1957. I. fejezet.
45. Itt kínálkozik lehetőségünk a kínai — s az ezekből fejlődött — japán írásjelekre utalnunk. Ezen jelek piktogrammból alakultak ki, s a valóság részleteinek absztrahált, szimbolizált képei voltak. Az a szemlélet, mely meghatározta azt a fejlődési sort, melynek keretében a valóság fokozatosan fejlődő alakú piktogrammban, majd ideogrammban nyert kifejezést, segítségünkre lehet fejfaink absztrahált jeleinek felfejtésében is. A szemnek — mint az ember egyik legáltalánosabban ismert pars pro toto reprezentánsának — kínaiiban és japánban használt jele különösen egyezik bodrogközi fejfaink kettős homlokosztatával. Ld. ehhez: *Walsh, L.*, 1971. 71.
46. *László Gy.*, 1944. 195—231., uő. 1967. 102.
47. Szinte G., 1905. 100.
48. K. Kovács L., 1944. 340.
49. Jakobson R., 1972. 100.
50. Jakobson R., 1972. 101.
51. Jakobson R., 1972. 106.
52. Jakobson R., 1972. 99.
53. Jakobson R., 1972. 166.

IRODALOM

- A Magyar Parasztház*, (Kiadja a Magyar Mérnöki- és Építészeti Egylet), én. Bp. I—VI. füzetek.
- Balassa Iván, 1945. A magyar gyászszínek kérdéséhez. Ethn. LVI. 69—70.
- Balassa Iván, 1949. A magyar temetőkről. Folio Ethnographica I. 120—130.
- Balassa Iván, 1973. A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethn. LXXXIV. 235—242.
- Birket-Smith, Kaj, 1969. A kultúra ösvényein. Bp.
- Budenz József, 1897. Bálvány és fejfa. Ethn. VIII. 117—124.
- Doblhofer, Ernst, 1957. Zeichen und Wunder. Wien—Berlin—Stuttgart.
- Dömötör Sándor, 1960. Abádszalóki fejfadíszítések, Index Ethn. 81—94.
- Erdész Sándor, 1968. Fejfairók a szatmári Erdőháton Ethn. LXXIX. 201—224.
- Fraser, Douglas, 1967. Die Kunst der Naturvölker. München.
- Györffy István, 1907. Nagykunsági fejfák. NÉ. VIII. 94—105.
- Hoppál Mihály, 1970. Egy falu kommunikációs rendszere. MRT. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Kiadványai. Bp.
- Hoppál Mihály, 1971. Jegyzetek az ethnográfiai szemiotikához. Népi kultúra—Népi társadalom V—VI. 25—44. Bp.
- Jakobson, Roman, 1972. Hang, jel, vers. Bp.
- Koós Károly, 1972. Népélet és néphagyomány. Bukarest
- K. Kovács László, 1944. A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár.
- László Gyula, 1944. A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
- László Gyula, 1967. Hunor és Magyar nyomában. Bp.
- Lotman, J. M. 1973. Szöveg, modell, típus. Bp.
- Lükő Gábor, 1942. A magyar lélek formái. Bp.
- Lükő Gábor, 1971. Kiskunsági kopjafák. Művészet, Szept. 6—7.
- Malonyay Dezső, 1907. A magyar nép. I. A kalotaszegi magyar nép. Bp.
- Moore Henry, 1959. Henry Moore Schriften und Skulpturen. Hn. Fischer Verl.
- Morris Ch. W., 1938. Foundation of the Theory of Signs. Chicago
- Morris, Ch. W., 1946. Sign, Language, and Behavior. New York.

- Morvay Péter*, 1958. Emberalakú fejfák a börvélyi temetőben. *Ethn.* LXIX. 53—69.
- Munkácsi Bernát*, 1900. Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. *Ethn.* XI. 97—111.
- Novák József Lajos*, 1910. A temetők népi művészete. *NÉ.* XI. 1—27., 149—161.
- Orbán Balázs*, 1867. A Székelyföld leírása. I—II. Pest.
- Ortutay Gyula*, én. A magyar népművészet. I—II. Bp.
- Papp Ferenc*, 1965. Szemiótikai jegyzetek. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. 3. 157—176.
- Solymossy Sándor*, 1930. Ósi fejfáformák népünkénél. *NÉ.* XLI. 65—84.
- Szendrey Zsigmond*, 1931. Fára aggatott rongyok. *Ethn.* XLII. 48—99.
- Szinte Gábor*, 1901, 1905. Kopjafák a Székelyföldön. *NÉ.* II. 115—121, VI. 91—102.
- Tagányi Károly*, 1918—1919. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. *Ethn.* XXIX—XXX. 24—50.
- Viski Károly*, 1910. Mi a kopjafa? *NÉ.* XI. 221—224.
- Viski Károly*, 1942. A hagyomány tárgyai. In: A magyarság néprajza. II. 2. kiadás, Bp.
- Voigt Vilmos*, 1972. A folklór esztétikájához. Bp.
- Voigt Vilmos*, 1972. A folklór alkotások elemzése. Bp.
- Walsh, Len*, 1971. *Read Japanese Today.* Rutland-Vermont and Tokyo.
- Wlislöcki Henrik*, 1894. Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. *Ethn.* V. 320—328.
- Zentai János*, 1963. Ormánsági fejfák. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 277—293. Pécs.

SEMIOTISCHE ANALYSE DER UNGARISCHEN VOLKSFRIEDHÖFE (Auszug)

Diese Arbeit ist ein Teil einer umfassenden Studie, die die ungarischen volkstümlichen Totenbräuche mit semiotisch-analytischer Methode untersucht. Die Totenbräuche können in drei Haupteinheiten eingeteilt werden: *Vorzeichen* — hierher gehören die verschiedenen abergläubischen Wahrsagungen, Traumdeutungen, die sich auf den Tod beziehen, ausserdem die Gewohnheits-handlungen an dem Sterbelager; *vom Eintritt des Todes bis zum Leichenschmaus* — hierzu gehören die grundlegenden Totenbräuche; *die Erinnerung an den Verstorbenen* —²hier müssen folgende Kriterien untersucht werden: die Trauer, die verschiedenen Gewohnheiten bei der Erinnerung an den Toten, die Rolle der „Totenbeschwörer“, die Riten an der Ruhestelle des Verstorbenen. Die vorliegende Arbeit befasst sich mit der letzten der drei Einheiten, das heisst sie untersucht die folgenden zwei Fragen: wie erinnert sich die Dorfgemeinde des Verstorbenen, und was tut sie zu seinem Gedächtnis?

Zuerst muss das Gebiet untersucht werden, das die Dorfgemeinde dem Verstorbenen als Ruhestätte zugedacht hat: der Friedhof. Die Lage des Friedhofes bestimmten nicht nur praktische Gesichtspunkte, sondern auch die Tradition und rituelle Gesetze. Diese Gesetzmässigkeiten zeigen sich in der Beziehung des Friedhofes zu seiner Umgebung, d. h. in der geographischen Lage des Friedhofes (auf einem Hügel, am Wasser, bzw. ein fliessendes Gewässer trennt ihn von der bewohnten Siedlung, usw.), in der Orientierung des Friedhofes (das Friedhofster sieht im allgemeinen nach Westen) und in der Beziehung zwischen Friedhof und Dorf, bzw. Ansiedlung (die Friedhöfe liegen im allgemeinen im westlichen Teil der Siedlung, oft am Rande des bewohnten Gebietes oder aber ausserhalb der Siedlung). Innerhalb des Friedhofes spielen die Gewohnheitsgesetze eine noch grössere Rolle, sie bestimmten die innere Ausbildung des Friedhofes, (man kann folgende Gesichtspunkte unterscheiden: kapellen-zentrisch, hauptweg-zentrisch oder unsystematisch mit dem Friedhofstor als Mittelpunkt), die Lage der Gräber, ihre Beziehung zu einander, ihre Orientierung. Diese äusseren und inneren Beziehungen zusammenfassend kann in semiotischer Hinsicht festgestellt werden, dass der Friedhof ein Kodesystem ist, das Information nicht genetischer Art trägt. Die Informationsgeber sind die verstorbenen Mitglieder der Gemeinde, die Empfänger die lebende Gemeinde. Der Kodekanal ist die Tradition. Die Volksfriedhöfe können wir also als einen Satz auffassen, der seiner nach aus verschiedenen Koden Satzteilen aufgebaut ist (Objekt-Kode: Holzkreuz, Grabzeichen, Bauten

Wege, Einzäunung usw., proxemischer Kode: die Verteilung der Gräber, die Beziehung der Grabzeichen, nah-fern, rechts-links usw., Tätigkeitskode: das Ausheben der Gräber, die Beisetzungszeremonie, die Pflege des Grabes usw., der Schrift-Kode: Aufschriften auf den Grabzeichen), seinem Inhalt nach aus den folgenden gegensätzlichen Bedeutungspaaren besteht:

nah:

reich
Ansässiger
gut
wir-Gruppe

ausserdem:

Links:
Frauen

fern:

arm
Zugewandeter
schlecht
sie-Gruppe

Rechts:
Männer

die Analyse des Friedhofes als Ganzes folgt der Untersuchung eines Grabzeichens. Vorliegende Arbeit untersucht die Grabkreuze auf evangelischen und reformierten Friedhöfen des ungarischen Sprachraumes. Aus dem Material, der Form, der perspektivischen und linearen Verzierungen, der Farbgebung kann gefolgert werden, dass dieses archaische Codesystem heute inhaltslos geworden ist, seine Elemente zu Verzierungen degradiert wurden. Die eindeutige Entschlüsselung dieser Kode, die die damalige symbolisch-antropozentrische Denkart hervorbrachte, ist heute nicht mehr möglich, da sie von einem universelleren Codesystem — der Schrift — in den Hintergrund gedrängt wurden. Auf den Hölzern sind also zwei Codesysteme zu finden: das archaische, traditionelle, das heute nur noch ästhetisch gewertet wird, während das neuere, die Schrift, rationell ausgelegt werden kann.

Die verschlüsselten Mitteilungen waren zum Teil fiktiven, überweltlichen Empfängern, zum anderen Mitgliedern der lebenden Gemeinde gedacht. Die Rolle der lebenden Angehörigen zeigt sich darin, dass sie auf grund der Instandhaltung des Grabes die Pfleger der Kodekanäle sind.

Ernö Kunt

CSÜRTÍPUSOK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG KÖZÉPSŐ TERÜLETÉN

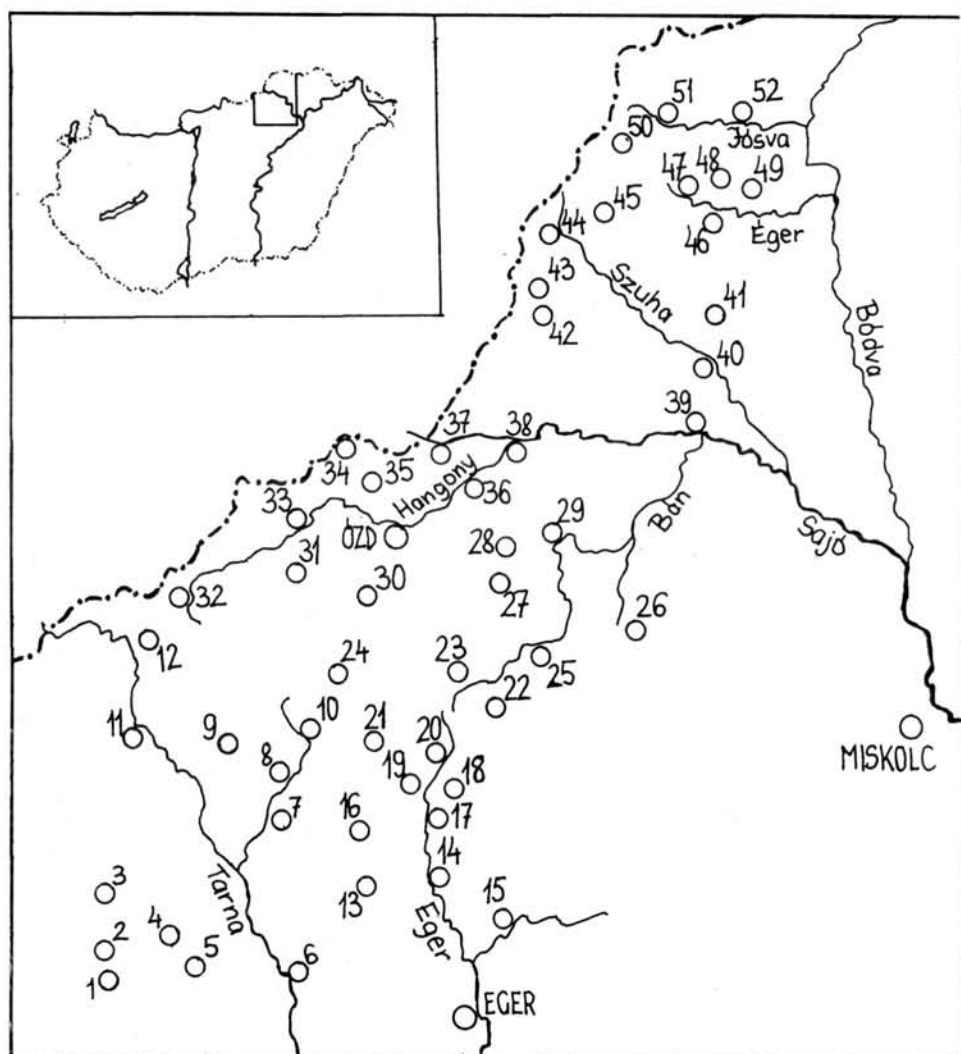
SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A Kárpát-medence hagyományos gazdálkodásában két nagy övezet elkülönülését figyelte meg *Györffy István*. Egyik a főképpen búzatermesztő Alföld gazdálkodása, amelyet a lovakkal való nyomtatómunka jellemez; másik az inkább rozstermesztést folytató dombos és hegyes vidék kézi cséplést alkalmazó gazdálkodása.¹ Megállapítása szerint a szálás gabona tárolására és elcsépelésére szolgáló gazdasági épület: a *csűr* különböztette meg legszembetűnőbben a hegyvidék hagyományos gazdálkodását az alfölditől.

A csűr építésének és használatának formája azonban a hegyvidéken sem mutat egységes képet. Ez a sajátosság Észak-Magyarországon a gabonátároló épület terminológiai megoszlásában is kifejezésre jut, ahol egyaránt ismeretes a *csűr* és *pajta* megnevezés, természetesen földrajzi elhatárolódással.² A határvonalat hozzávetőlegesen a Zagyva folyó képezi, amelytől nyugatra a *pajta*, keletre a *csűr* terminológia uralkodik.³ A két elnevezés az épülethasználat és ezzel összefüggő gazdálkodási forma lényeges különbségét rögzíti. A *pajta* terminológia és vele együtt meghonosodott épület újabb keletű, jobbára az állattartásban játszik szerepet, amint ezt gyakran istállóval egybeépített formája dokumentálja.⁴ Ilyen módon az északi területeken használt *pajta* morfológiai és funkcionális szempontból eltér a klasszikus értelemben vett csürtől. Alapformájában az alföldi gazdálkodással mutat rokonságot.⁵

Észak-Magyarország középső területén, a Tarna folyótól keletre a gabonátárolásra szolgáló épületet egységesen *csűr* elnevezéssel jelölték meg. A terminológiai azonosság ellenére a Tarna és Bódva folyók közötti terület csűrös építkezésében és gazdálkodásában eltérések mutatkoznak, jelezve a két nagy gazdálkodási övezet közötti elhelyezkedését. A Bódvától keletre a Zempléni hegység vonulatáig a hegyvidéki csűrös gazdálkodás jellegzetes képe tárul elénk. Ennek a nagyobb tájegységnek csűrűépületeiről — több részlettanulmány és monográfia révén — széles áttekintéssel rendelkezünk.⁶ Ehhez az anyaghoz kapcsolva Észak-Magyarország középső területe csürtípusainak bemutatását,⁷ ebből a szempontból feltárt terület határát a Tarna folyó völgyéig bővíttem ki, ahol az áttekintés a nógrádi terület hasonló szempontból is publikált anyagához csatlakozik.⁸ Ennek az övezetnek észak felé mutató kapcsolatait jelentős szlovák összehasonlító anyag tárja fel.⁹

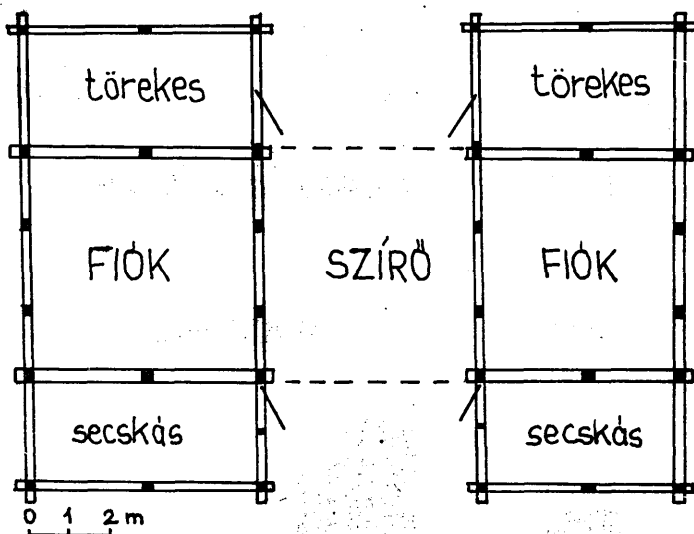
A Tarna és Bódva folyók által közrefogott kutatási területemet északon az országhatár, délen a Mátra és Bükk hegység lábának csűrűnélküli övezete határolja. A felkutatott települések közigazgatásilag Heves és Borsod megye

1. kép. Észak-Magyarország középső területének bejárt helységei: 1. Parád, 2. Bodony, 3. Mátraballa, 4. Mátraderecske, 5. Recsk, 6. Sirok, 7. Fedémes, 8. Tarnalelesz, 9. BükkSZenterzsébet, 10. Szentdomonkos, 11. Istenmezeje, 12. Zabar, 13. Bátor, 14. Szarvaskő, 15. Felsőtárkány, 16. Egerbocs, 17. Monosbél, 18. Bélapátfalva, 19. Mikófalva, 20. BükkSZentmárton, 21. Bekőlcse, 22. Szilvásvár, 23. Bükkmogyorósd, 24. Borsodnádasd, 25. Nagyvisnyó, 26. Mályinka, 27. SÁta, 28. Borsodbóta, 29. Uppony, 30. Arló, 31. BorsodSZentgyörgy, 32. Domaháza, 33. Hangony, 34. Susa, 35. Uraj, 36. CENter, 37. Sajópüspöki, 38. Sajónémeti, 39. Sajókaza, 40. Felsőnyárad, 41. Felsőkelecsény, 42. Kelemér, 43. GömörSZőlős, 44. SzuhaFő, 45. Trizs, 46. Kánó, 47. Égerszög, 48. Teresztenye, 49. SzőlőSardó, 50. Aggtelek, 51. JósVafő, 52. Szinpetri.

területére esnek (1. kép). A vidéket több völgy: a parádi, Tarna, Eger, Hangony, Bán, Sajó, Szuha és Jósva tagolja. A csűrök építésében és használatában megmutatkozó különbségek földrajzilag a folyóvölgyek szerint oszlanak meg. Ezek a völgyek határát képezik az egyes épületszerkesztési technikák, használati formák területének, valamint a terminológia alkalmazásának is. Az alföldi területekkel legszorosabb kapcsolatban a délnyugati fekvésű parádi völgy áll. Kelet felé haladva egyre erőteljesebben rajzolódnak ki a hegyvidéki vonások. A vizsgált terület a hagyományos építkezés és gazdálkodás formája szerint a Hangony és Bán folyók völgyénél határolható el. A nyugati terület az alföldi, a keleti a hegyvidéki gazdálkodáshoz áll közelebb. A sajátosan felföldi vonások csak a Bódva völgyétől válnak teljesen uralkodóvá. Ez a táji tagolódás a csűr típusok megosztásában is lemérhető.

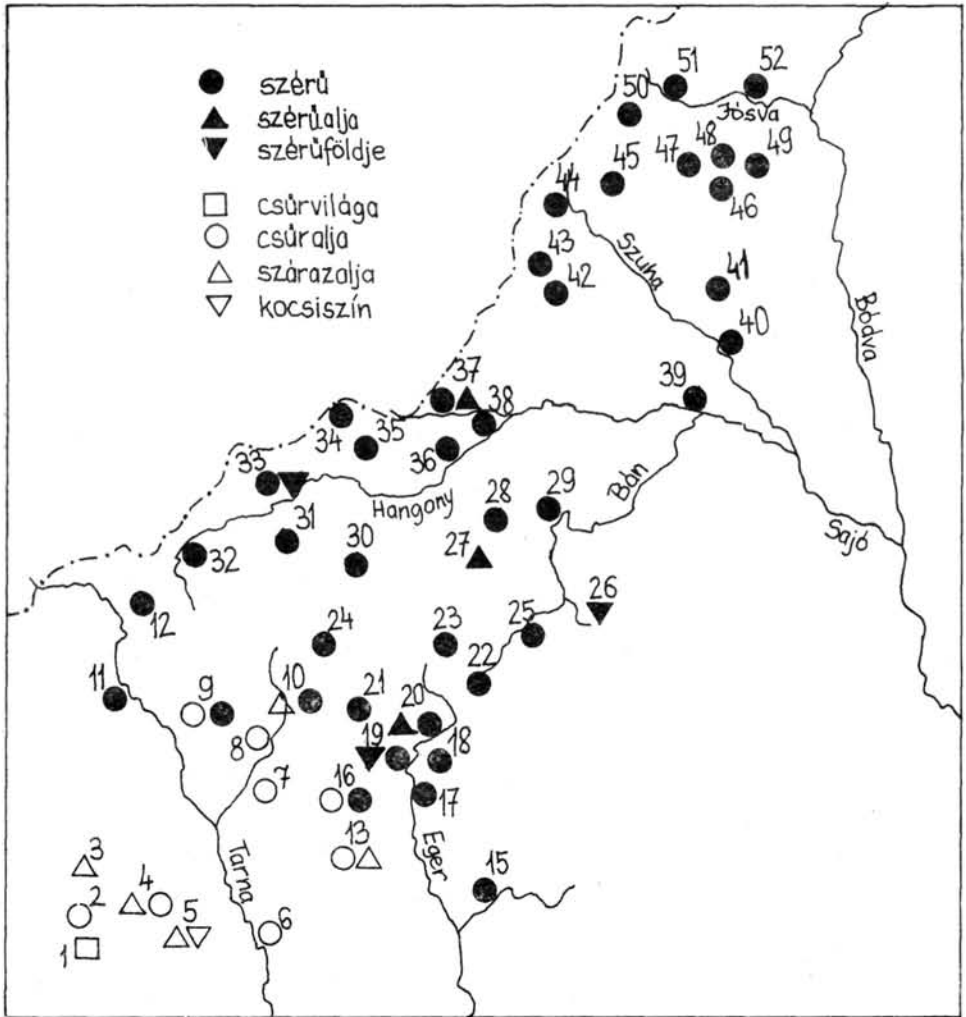
A csűrök tipizálásánál kézenfekvő szempontként az épület alaprajzi tagolódása kínálkozik.¹⁰ Észak-Magyarország középső területének csűrjei alaprajzi szempontból egységes arculatot mutatnak: a téglalap alaprajzú épületek a hossz tengelyükre merőlegesen tagolódnak három szakaszra. Középen az átjárható folyosó: a szemnyeres színhelye, két oldalán a tárolóhelyiségek vannak, amelyek a folyosóról nyílnak. A helyiségek mérete tágas. A hagyományos építési megoldásoknál a csűrfolyosó a legszélesebb (6–8 méter). A csűrfolyosó elől és hátul hatalmas kapukkal záródik, amelyen keresztül a gabonával megterakott szekér kényelmesen befért. A szekérről hányták a kévét a tárolóhelyiségekbe. A kévék a szemnyeresig száradtak a szellős falazatú tárolóhelyiségekben (2. kép). Ez az alaprajzi típus, amely a Tarnától a Zempléni hegyvonulatig egységesnek mondható, szerves részét alkotja a közép-európai kereszt-folyosós csűrök nagyelterjedtségű rendszerének.¹¹ A háromosztatú általános

2. kép. Gerendavázis csűr alaprajzi beosztása. Felsőkelecsény, Borsod megye.

alaprajzi tagolódástól eltérést jobbra a Bán és a Jósza vidékén találni, ahol az egy tárolóhelyeséges épületek is gyakoriak. Pl. Kánó, Teresztenye helységekben olyan szűk szalagtelkek vannak, hogy a csűr másik tárolóhelyisége nem fér el a portán. Pótlására különálló épületet: *rakodót* emeltek. A kisebb gazdaságok (5 hold körül) is beérték egy tárolóhelyiséggel.

A csűrök alaprajzilag a terminológia tükrében változatosabb képet mutatnak, mint formájuk szerint. A három részre tagolt épületek egyes helyiségei-

3. kép. A csűrfolyosó elnevezésének változatai és a szennyerés színhelye. A sötét szín a csűr alatti, a világos a csűrön kívüli szennyerésre utal. (A helységek nevét l. az 1. képen.)

nek megnevezése területileg megoszlik. A középső helyiséget két oldalról körülrárló tárolótér neve egy épületen megegyezik, vagyis pl. mind a két tárolórészt *fiók* vagy *ág* néven említik. Megkülönböztetést csak a berakott termény alapján tettek: pl. *búzáság*, *szénáság* (Eger völgye). Néhol a lakóház felé eső tárolóhelyiséget *belső*, a másikat *külső csűrág* néven említik (Domaháza). A tárolóhelyiségek megjelölésére az *ág* és *fjók* elnevezést használják. A két terminológia nagyobb egységekben mutatkozik meg. Az *ág* megjelölés Heves megye területén általános, sőt kizárólagos, de felhúzódik a Hangony vonaláig. Ezen a völgyön lehetünk tanúi a keveredésnek, amitől északra és keletre egyégesen a *fiók* szó használatos.

A terminológiai megoszlás a csűrűhöz toldott féleresztes helyiségek megnevezésében is érezteti hatását, mert a nyugati völgyekben, ahol *ág* szóval illetik a tárolóhelyiségeket, a toldalékokat összefoglaló néven *fjók*knak nevezik. Egyaránt *fjók*knak mondják a csűr elé toldott helyiségeket, a tárolótérből elrekesztett részt, vagy a csűr mellé toldott épületszárnyat. Ellenben a keleti területeken a *fjók* szó lekötöttsége miatt a toldalékokat mindig funkciójuk szerint nevezik és különböztetik meg: pl. *secskás*, *törekés*, *peyvás*, *ól* stb. Ezen a területen az *ág* szót nem használják. Főként a csűrök funkcióváltozása következtében előforduló jelenséget: az egyik tárolóhelyiség állatok védelmére való használatát a terminológia is tükrözi. Azoknál a csűröknél, ahol az egyik *ág* vagy *fiók* istállóként szolgál, a tárolóhelyiség neve: *juhkosár*, *estálló*, *lóól*, *marhaól* stb. A másik tárolóhelyiséget továbbra is eredeti nevének említik, noha már nem szolgál gabona tárolására.

A csűrűfolyosó, az épület középső helyisége, a hagyományos gazdálkodás idején a szemnyerés céljára szolgált. Elnevezése ezért a *szérű* jelentéskörébe tartozó szavakkal történt, amelyek formailag igen színesek (*szűrű*, *szírű*, *szűrő*, *szérő* stb.), és néha összetételben is szerepelnek a *-földje*, *-alja* szóval: *szírűföggye* (Domaháza), *szűrűajja* (Mikófalva). A Sajtótól keletre a terminológia egységesedik a *szűrő* szó formájában.¹² A csűrűfolyosó elnevezése hűen tükrözi a használat módját. A nyugati fekvésű parádi völgyben nem használták szemnyerésre, csupán átjárásra és tárolásra. Elnevezésében sem találkozunk a *szérű* alakváltozataival, hanem *szárazajja*, *csűrűajja*, *kocsiszín* stb. a neve. A csűrön kívül zajló nyomtatás a szabad ég alatt történt az udvar végében a csűr előtt vagy mögött. Ezt a helyet nevezték *szűrűnek*. A szomszédos Tarna-völgyben, ahol egykor a csűr alatt zajlott a szemnyerés, az újonnan épített csűrök folyosóját, amely már nem vett részt a szemnyerés munkájában, a parádi völgyben szokásos megnevezéssel kezdik említeni. Más területeken a csűrök funkcióváltozásuk ellenére is megőrizték helyiségeik egykori sajátos megnevezését (3. kép).

Morfológiai elhatárolódás

Az egységes alaprajzú csűrök alkatuk, épületszerkezetük, külső kiképzésük tekintetében azonban eltérnek egymástól. Az épületkonstrukciós különbségeket alapvetően az *építőanyag* határozza meg.¹³ Az építőanyag szerinti felosztás a csűrök morfológiai szempontból történő csoportosítására ad lehető-

séget. A magyarországi csűröket szerkezeti felépítésük alapján sorolta *Barabás Jenő* típusokba.¹⁴ A felosztás a csűrök tetőterhének megtartását szolgáló statikai berendezést veszi alapul, az építőanyag megkülönböztetése nélkül. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a klasszikus csűrös építkezés anyaga döntő mértékben a *fa* volt.¹⁵ A vizsgált területen az ásványi eredetű építőanyagok (vályog, kő, tégl) a csűrök funkcióváltozásával egyidőben jelentek meg és terjedtek el. Ezért az ásványi építőanyagú (főként kő és tégl) csűrök leggyakrabban már nem töltötték be a csűr alapvető szerepét, csak formájukban és nevükben őrizték meg *csűr* mivoltukat.¹⁶ Az új anyagok felhasználása pedig új építési—szerkesztési megoldásokat hozott magával, ami a külső hasonlóság ellenére is élesen elválasztja a csűröket egymástól. A tartószerkezet alapján végzett felosztás elsősorban a faanyagból épített csűrökre vonatkozhat.¹⁷

Az építőanyag megoszlása és felhasználása alapján fa-, vályog-, kő-, tégl- és vegyes építőanyagú csűröket különböztet meg. Lényeges különbség csak a fa és a többi, tehát ásványi eredetű anyagokból épült csűrök között van. Az építőanyag nagyobb arányban területileg a nyugati fekvésű vidékeken, időben a századforduló után cserélődött fel az addig szinte kizárólagos használatú fáról vályogra. Az építőanyag váltása a csűrök funkcióváltozásának idejével. A vályogépítkezés a századforduló után rohamosan hódított teret a lakóházépítkezés ösztönző hatására. A kőben gazdagabb területeken (Eger völgye: Belpátfalva, Monosbél, Szilvásvárad; Hangony melléke, Ózd környéke) a kőcsűrök építése már a századfordulón szörványosan felbukkant, térhódítása néhány évtized múlva bontakozott ki. A tégl a iparosodó területek helységeiben a módosabb gazdák építésében jelent meg a legújabb időkben (kb. az 1940-es években). Jelenleg a salakfalazás, a lakóházakon is felhasznált épület-szerkesztés jelentkezett mint legújabb építési eljárás (Ózd vidéke).

Facsűrök: A facsűrök az egyes helységeken ma is nagyobb arányban fordulnak elő, mint az ásványi eredetű anyagokból építettek. A facsűrök legnagyobb része a *gerendavázis szerkezet* sajátosságait őrzi alkatában: az épület vázát talpgerendákból álló alsó keretre állított, felül a koszorúkerettel lezárt oszlopok alkotják. Az oszlopok a koszorúkeretre kapcsolt szarufák által a tető súlyát a talpkeretre nehezedeve viselik. Ezek a favázis; alsó és felső gerendakerettel lezárt, oszlopos csűrök néhány kivétellel mind *ravásfalas* formában mutatkoznak meg. A hasított deszkalapokból az oszlopokba *zsilyipelt* falkiképzés csak *talpgerendákkal* rendelkező épületeken volt megvalósítható. Az ácsolási szerkesztés, a falkiképzés és a *ravásfalas csűrök* mai előfordulásának nagy száma amellelt tanúskodik, hogy ez a szerkezet váltotta fel a *boronafal*as építkezést. A múlt században ez lehetett döntően elterjedt építési forma az északi fekvésű területeken, amit *Bakó Ferenc* nagyszámú adataival is alátámaszt Heves megye lakóházaira vonatkozóan.¹⁸ (4. kép).

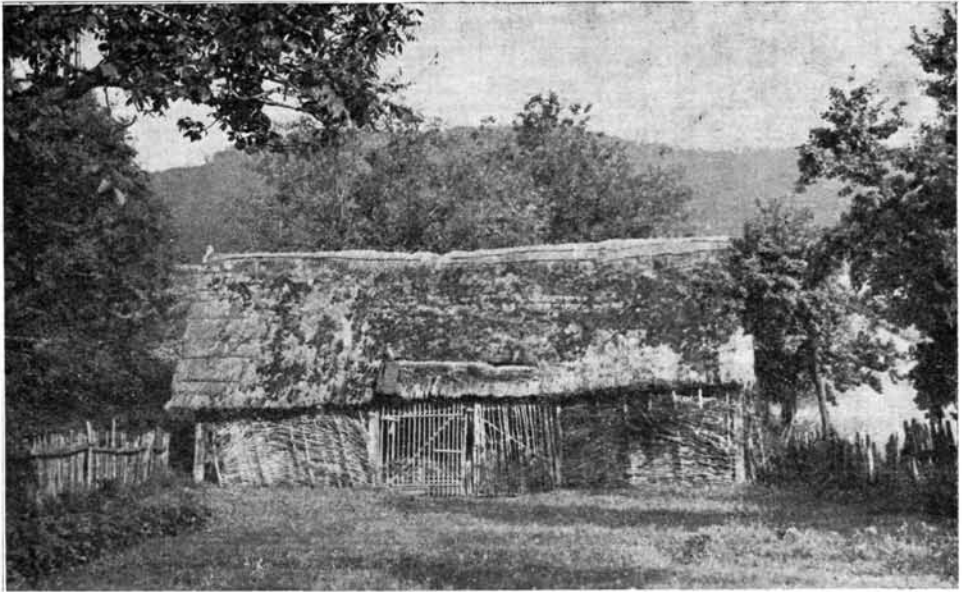
A terület néhány helységében (Felsőtárkány, Bükk-szentmárton) földbe ásott oszlopokkal rendelkező csűrök is találhatóak. A tetőtartó koszorúkeretbe felül csapolással rögzített oszlopok, alul kb. 80—90 cm mélyen a földbe vannak ásva. Méretre és formára teljesen hasonlítanak a talpgerendás épületekhez. Ennek az épületszerkezetnek szörványos előfordulása a konstrukció újabb eredetére utal.¹⁹ Abauj megyében szintén az újabb épített csűrök állnak hasonló

4. kép. Gerendavázis csűr két oldalt leeresztett tetővel. Kánó, Borsod megye, Selmeczi Kovács Attila felvétele

módon tartóoszlopaikkal közvetlenül a földön.²⁰ A földbe ázott oszlopos szerkezet egyedül a vesszőfonásos faltechnikával, annak is leegyszerűsített, ideiglenes változatával: szögezett karókhöz fonással vagy minden falazás nélkül fordul elő. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy ez a szerkezet újabban megjelenő, a gerendavázis szerkezet analógiájára létrehozott, de annak ácsolási technikáit leegyszerűsítő, az alsó talpkeretet megtakarító épületforma. Ez az épület eredetét tekintve ritkán töltötte be a csűr alapvető feladatát. A földbe ázott oszlopos csűrök oszlopainak közeit vesszővel fonták be, olyan módon, hogy az oszlopok közé 30–40 cm-ként karókat állítottak, felső végüket a koszorúgerendához szögezték, az alsót pedig a földbe ásták. Vízszintesen vesszővel befonták a karókat. Újabban deszkát is szögeznek az oszlopok külső oldalára a vesszőfonás helyett (5. kép). Ez a falazási forma — a vesszőanyag felhasználását beleértve — a szegény területeket jellemezte; a faínség jele volt.²¹ A csupán oszlopos csűr szerkezet a szegényebb gazdaságok épületeinek, vagy az újabban készített, már eredeti funkciót be nem töltő csűröknél, és az egyhelyiséges, csupán takarmánytárolásra szolgáló épületeknél fordul elő.

Az alaprajzilag egységes keresztfolyosós facsűrök épületszerkezetüket tekintve tehát két típust képviselnek: a legjobban elterjedt gerendavázis szerkezetet és az újabban szórványosan meghonosodott tulajdonképpeni oszlopos szerkezetet. A gerendavázis csűr fala *ravás* vagy *fonás*. A két faltípusból az előbbi terjedt el. A ma vályogépítkezést mutató parádi völgy helységeiben is a visszaemlékezések szerint csak *ravásolt*, *zsilyipelt* gerendavázis csűrök voltak a századfordulót megelőzően, sőt a lakóházépítkezés kutatása még néhány helységről (Parád, Mátraderecske, Recsk) a boronafal emlékét is kimutatta.²²

5. kép. Földbeásott oszlopokon álló facsűr. Felsőtárkány, Heves m. Bakó Ferenc felv.

6. kép. Hagyományos szerkesztésű gerendavázás csűr ravásfallal és leppentővel. Mogyoróska, Abaúj m. Szabadfalvi József felv.

A századforduló idejének építkezését rögzítő leírások ugyancsak egyedül a *ravásfalas* csűrökről emlékeznek meg.²³ Ez a faltípus uralkodó a szomszédos északi megyék területén is (6. kép).²⁴

A zsilipelt fal, amely a boronafalat a múlt század első felében váltotta fel a fahiány miatt, kezdetben fejszével durván faragott, széles deszkákból lett előállítva. Az oszlopok egymás felé néző oldalát durván bevágták, *zsilipelték*, és ebbe széles, végeiknél kicsit laposabbra faragott deszkákat illesztettek. A zsilipeléssel, az oszlopok vályúszerű bevágásával készített falazás az újabban épített csűrökön az oszlopok keskenysége miatt nehezen megoldható. Ezért a *ravásfák* megtartását nem mélyesztett megoldással, hanem az oszlopokra kívül két oldalt szögezett hosszanti irányú lécekkel biztosították (Hangony, Mikófalva). A ravásdeszkákat nem minden esetben rakták fel a felső gerendakeretig. Ha a berakott termény nem töltötte ki teljesen a tárolóhelyiséget, a felső lécet levették, hogy jobban szellőzzék a helyiség.

A zsilipelt, *ravásolt* falképzés területén az újabb időkben az épületváz keretére szögezett deszkafalazás hódított teret. Az épület oszlopaiban nem készítettek bevágást, hanem az oszlopok külső oldalára szélesebb vagy keskenyebb deszkákat szögeztek. A deszkafal a felmért épületek adatai alapján az 1930–40-es évektől került alkalmazásba. Egységes deszkafalazási eljárás nem alakult ki. Az épületek oldalát függőlegesen az alsó és felső keretre szögezett széles deszkákból állították elő. Ha rövidek voltak a deszkák, a keretre vízszintesen két-három rudat erősítettek és ehhez szögezték a léceket. Hasonló megoldást jelentett az a falazási forma, hogy az oszlopokra kívül vízszintesen szögezték rá a léceket, amelyeknél a deszkák végigérték a helyiségek hosszát, vagy az egyik oszloptól a másikig tartottak. A deszkák között kisebb-nagyobb rést hagytak a szellőztetés biztosítása miatt. A deszkafalak már a funkciójukat veszített gerendavázas épületeken jelennek meg. Elhelyezésük, megszerkesztésük

7. kép. Gerendaváz as csűr félíg felrakott ravásfállal. Teresztenye, Borsod m. Selmezi Kovács Attila felv.

a pillanatnyi tárolási anyag sajátosságainak felel meg. A takarmány raktározásához rendszerint ritkábban elhelyezett deszkákból álló falat képeztek ki. A pelyva, törek megőrzése sűrűn egymáshoz kapcsolódó deszkafalat követelt meg. A szalmát sokszor falazás nélküli tetőtér alatt, vagy a szabadban tartották (7. kép). A fával burkolt épületkeretből a *ravásfalas*, zsilipelt megoldás fordul elő ma is jelentősen nagyobb számban. Az oszlopokon álló szerkezetet is néha kívülről vízszintesen fekvő deszkákkal borították be.

A vesszőből készített falkitöltés kisebb arányban található meg. Ennek ellenére a vesszőfonás több változatát használták. A talpak nélküli épületeken a legalkalmasabb falazási anyag a függőlegesen álló karók közé fonott vessző. *Bakó Ferenc* Héves megye faépítkezése során a fonott falnak két változatát különbözteti meg, amely szerint a sövényfalat vékonyabb vesszőből fonták, a másikat a *patics* vagy *mereglye* falat pedig vastagabb ágakból és hasogatott szíjácsból.²⁵

A fonottfalú csűrök legnagyobb része *sövényből* készült. Az oszlopok közé 30–40 cm távolságra szögezett függőleges karókat 3–5 százból álló vesszőnyalábbal sűrűn befonták. Ez a sűrű fonás védelmet és egyben szellőzést biztosított a berakott kékének (Mikófalva, Bükk-szentmárton, Arló). A karók között sem fonták be minden esetben a felső gerendáig, hanem csak olyan magasságig, amilyen a berakott termény miatt szükséges volt. A függőlegesen álló karók rögzítése olyan módon is történhetett, hogy a karók végeit az alsó és felső keret bevágásaiba illesztették szögezés nélkül (Gömörszőlős). Ez korábbi eljárásra utal.²⁶ A sűrűn fonott sövényfalat is tapasztották néha, főként az alsó részénél, hogy a berakott kék kalászaiból kipergő szemet védje. Az egyes helyiségeket elválasztó derékmagas falat mindig sárral tapasztották. A sövényfalat *fonás*, *fonottfal* néven említik. Tapasztva *patics*, *pacsit*, *pacsikolt fal* a neve (8. kép).

8. kép. Gerendavázis paticsfalú csűr. Aggtelek, Borsod m. Selmeczi Kovács Attila felv.

Szellős falazást vékonyabb karókból készítettek. A keleti terület néhány helységében (Felsőkelecsény, Gömörszőlős, Aggtelek, Teresztenye) *régelyes-* vagy *paticosos* falat készítettek a ravásolt falakon kívül. A fal vázát három: alul, középen és felül vízszintesen rögzített rúd vagy erősebb karó alkotta. Ezeket a karókat *régelynek* nevezik. A *régelyeket* az oszlopok oldalába bevágással rögzítették, vagy az oszlopokra szögezték újabban. Ezután vékony karókkal, botokkal függőlegesen befonták a három vízszintes rudat. A botok vége alul és fölül a keresztgerendának támaszkodott, a nagyon túlnyúló végeket levágták. Ezzel az eljárással szellős, ritka fonású falat nyertek (9. kép). A régelyes fal erős tartása és a karók ritkábban való elhelyezése miatt legalkalmasabb volt a tapasztásra. A termény eső elleni védelmét az eső irányának kitett oldal agyaggal vagy sárral való betapasztásával érték el. Ezt a tapasztott vesszőfalat is *paticosos falnak* nevezték. A fonás nélkül felállított karók sűrűn elhelyezve is képezhették a gerendavázis csűr falát.

A favázis szerkezetű csűröknél alkalmazott falak csak a csűr funkcionális szerepében vettek részt: az épület alatt elhelyezett termény megázástól való védelme révén. A tartóoszlopok között kitöltő falazási anyag statikai jelentőséggel nem bírt, a tető súlyát az épületváz, vagyis a falkeret viselte. A fal elkészítése és rögzítése ezért számos változatban, de egy célból történt: a termény levegőzésének biztosításáért.

9. kép. Régelyes fal a csűrön. Teresztenye, Borsod m. Selmeczi Kovács Attila felv.

A felhasznált falanyag szerkesztése szerint az egymásra rakott fákából lévő *ravásfal* és a fonott *vesszőfal* szerepel alapvető formaként. A kétféle falazás közül az első volt általánosan használatban. *Bátky Zsigmond* szerint a Palóc-földön a zsilipelés volt elterjedve.²⁷ A múlt századi faépítkezés leírásai szintén a ravásolt fal elterjedtsége mellett tanúskodnak.²⁸ Heves megyében a Mátra-gerinc—Eger vonalától északra a gerendaváz, zsilipelt falszerkezet uralkodott.²⁹ A keletre eső területek faváz, csűrjei a mai napig megőrizték ezt a falazási formát. A vesszőfonás szörványos előfordulása és felerősítésének technikája (a karók gerendakerethez való szögelése) a fonásfal újszerűségére enged következtetni. Felhasználása a lakosság szegényebb rétegénél jelentkezett, alkalmazása az erdők fogyásának folyamatával is összefüggésben állhatott, a szomszédos területek hasonló jelenségeiből következően.³⁰ Ezt jelzik az egy tárolóhelyiséggel épített kisebb méretű csűrök is.

Vályogcsűrök: A vályogcsűrök legnagyobb számban a délnyugati fekvésű parádi völgyben találhatóak. A völgy helységeiben más építőanyagból készült csűr nincsen. A vályog nagyobb arányú felhasználása kelet felé a Tarna mentére hatott ki, ahol a hagyományos faanyag mellett szinte azonos számmal láthatóak újabban épült vályogcsűrök (Bükkszenterzsébet, Fedémes, Szentdomonkos, Istenmezeje). Ettől keletre csak szörványosan fordulnak elő vályogcsűrök (Borsodszentgyörgy, Sáta, Uraj).

A parádi völgy egységes vályogépítkezése a századforduló utáni évekből ered. A csűrök építési adatai arra engednek következtetni, hogy már az első évtizedben nagy arányban kezdték felcserélni a facsűröket. A völgy hagyományos építkezése a faváz, *ravásfalas* forma volt, amelyet az 1910-es évekre a vályog a gazdasági épületeknél is teljesen háttérbe szorított. A csűrök megszerkesztésének módja a lakóház építéstechnikájának felhasználását jelzi elsősorban a teljesen vályogból falazott épületeknél. A lakóépület építéstechnikája fokozatosan átkerült a gazdasági épületekre, főként az építőanyag-váltás következtében. Ezek a csűrök ritka esetekben töltötték be a csűrök eredeti szerepkörét, mert építésük a csűrök funkcióváltásának idejére esett.

A vályogból emelt csűrök alapszerkezete megegyezik a faépületekével. Külső kiképzésében és szerkesztésében viszont eltérést tapasztalhatunk. Az épület statikai szerkezete szerint *teljesfalú* és *pilléres* változata jelölhető meg, amely a kő- és téglapépületeket is jellemzi. A teljesen falazott vályogcsűrök a lakóházak és istállók példájára készültek. Főként a parádi völgyben figyelhetőek meg, ahol az egyik tárolóhelyiség az istálló szerepét tölti be. Az istállóhelyiség megépítése a tetőig felhúzott, zárt falak kialakításával történt. Az istálló ajtaja és ablaka az udvarra néz (10. kép).

A másik tárolóhelyiség az épület szerkezete miatt szintén teljesen felhúzott falazással készült, csak a csűr folyosó felől hagytak alacsonyabb (120—150 cm-es) falat. Az épület falán végigfektetett *sárgerendába* (Parád) kapcsolódtak az 1 méterenként elhelyezett keresztgerendák, amelyek a szarufákat tartották és az épület lepadlásolását biztosították. A sűrűn elhelyezett keresztgerendák a lakóépületeken fordultak elő, a csűrökön csak a teljesen falazott formáknál jelentek meg. Az istálló csűrre néha kaput is tettek a csűr folyosó lezárása miatt, ami szintén tároló szerepet töltött be (Bükkszenterzsébet). A vályogcsűr

10. kép. Vályogból épített istálló csűr. Parád, Heves m. Selmeczi Kovács Attila felv.

e változatánál a tetőterhet a lakóépülethez hasonlóan a tömör falfelület tartja. A vályogfal alá kb. 50 cm magas kőalapozást szoktak rakni.³¹

A vályogcsűr másik változata *pilléres szerkezetű*. A pilléres csűr az oszlopos szerkezet statikai elvén alapszik, a faoszlopokat vályoglábak helyettesítik. A széles és terjedelmes pillérek az épület helyiségének sarkain vannak felállítva, számuk ezért általában nyolc. Méretük 1—1,2 m szélességet és 3—4 m magasságot mutat (11. kép).

A vályogoszlopok közvetlenül a földre épültek, esetleg 40—50 cm-es kőalapozásra állították. Az alapozás az oszlopokat néha összeköti, ez által 30—90 cm-es fal keletkezik közöttük. A felmenő fal viszont már nem vályogból, hanem a szellőzést jobban biztosító vessző, karó, deszka anyagból készült. A csűr tetőzetét a vályogoszlopokat felül összekötő *folyógerenda* révén az oszlopok tartják, a gerendavázis szerkezet módjára. A pilléres csűrök nem alkalmasak istálló elhelyezésére, mert a tetőszerkesztés miatt lepadlásolásuk nem oldható meg. Nyitott, szabad falazatuk és oszlopos szerkezetük a terménytárolás számára előnyös. Előfordulásuk a még ma is faépítkezést őrző területeken szóróványosan jelentkezik, szerkezetük a faépületek analógiájára születhetett meg. Tetőszerkesztésük az újabb, a folyógerendára kapcsolt megoldást tükrözi.

Kőcsűrök: A kőcsűrök főként oszlopokra, lábakra épültek. Ez az építkezés a század elején a kőben gazdagabb vidéken virágzott fel. A lakóházakat már a múlt században kőből építették. A csűrök kőlábakra emelése a század-

11. kép. Vályogpilléres csűr. Bodony, Heves m. Selmeczi Kovács Attila felv.

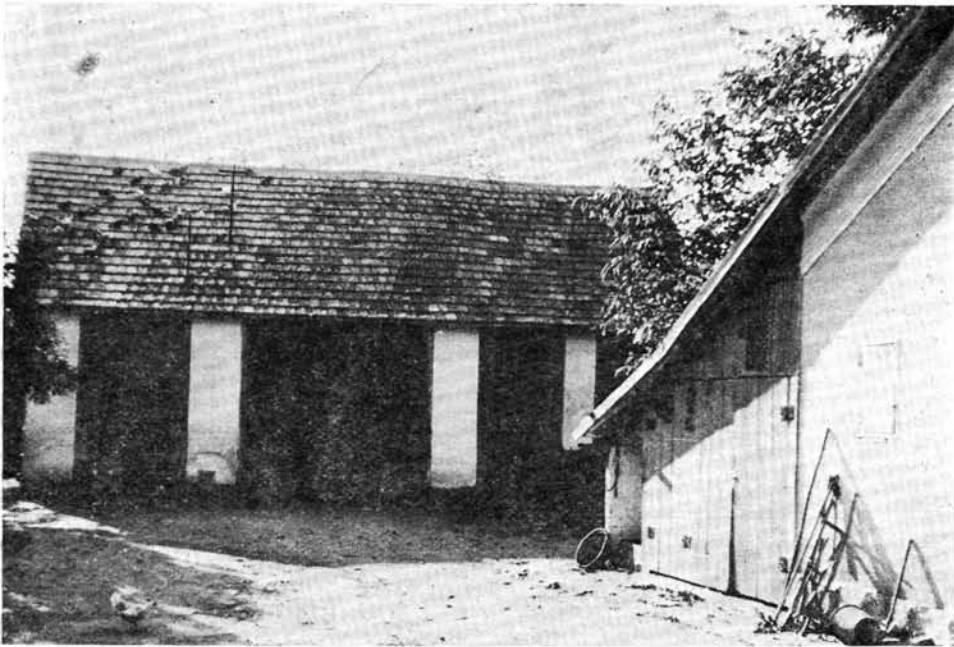

12. kép. Kőlábas csűr. Egerbocs, Heves m. Selmeczi Kovács Attila felv.

forduló után fellendülő építkezéssel jelent meg. A kőépítkezés az Eger völgyében és a Hangony vidékén vált jelentősebbé a csűrök emelésében. Szarvaskő, Sirok, Fedémes, Felnémet, Bélapátfalva, Egerbocs, Szilvásvárad, Nagyvisnyó, Uraj, Sáta helységekben találhatóak nagyobb számban kőből épített csűrök. A felhasznált kő a helyi adottságokat tükrözi. Építettek apróbb terméskőből, faragott kőből, vagy nagy tömbökbe vágott homokkőből csürt ³² (12. kép).

A kőlábakat a földre állították, ritkán alapozták. Az épületek helyiségeinek sarkain képezték ki a vályoghoz hasonló szélességű oszlopokat, amelyekre felül elfektetett gerendák tartották a tetőszerkezetet. A kőlábak között sokszor szabadon hagyták, de előfordult, hogy deszkával vagy fonott vesszőfallal, *léccá*val töltötték ki, sőt kaput is tettek rá. Urajon az egyik kőcsűr oszlopainak között alkalmilag a felső gerendákhoz szögezett rudakra akasztott zsúpkévékkel töltötték ki. Ritkán a falakat teljesen felhúzták a falazott vályogépületek mintájára. A kőcsűrök építési idejét figyelembe véve, azok már csak a takarmánytárolásban játszottak szerepet néhány kivétellel. Építési körzetük a vályogépítkezés területén kívülre esik.

Téglacsűrök: A legújabb időben tűntek fel. Egyedül az iparosodott Ózd és Rudabánya környékén használták fel a téglát csüreprítésre. A környéken előállított *fehér téglából* építkeztek. A téglacsűrök — az építőanyag hasonlósága miatt — a vályogcsűrökkel szinte megegyező alkatot, szerkesztési formát mutatnak. Használták ezt az építőanyagot lábas csűrök építésére is. A téglából

13. kép. Téglalábas csűr aláépített pincével. Hangony, Borsod m. Selmeczi Kovács Attila felv.

14. kép. Rácsozott téglafalú csűr. Susa, Borsod m. Selmeczi Kovács Attila felv.

készített oszlopok azonban jóval keskenyebbek voltak (50—80 cm). Az oszlopok között ugyancsak téglával töltötték ki (13. kép).

Nagyon divatos volt a *rácsozott fal* a téglacsűrökön. A téglasorok között féltéglányi rést hagytak, a téglák elhelyezését soronként változtatták. A téglacsűrökre néhol kapukat is tettek és az újabb igényeknek megfelelően olykor pincét is építettek alájuk. A hagyományos építésű csűrök alatt nem volt pince. Gyakrabban a téglafalat a lakóházhoz hasonlóan teljes magasságában felrakták a tárolóhelyiségek külső oldalán. Díszítésre és szellőztetésre rácsozatot alkalmaztak. A tárolóhelyiségeket a csűr folyosó felől szabadon hagyták, de oszlopokkal megerősítették (14. kép). A téglacsűrök a kőépületekkel együtt jobbra a takarmánytárolás részére szolgáltak, eredeti csűr funkciót nem töltötték be. A tekintélyes méretű, díszes kivitelezésű csűr épületek az iparosodó területeken gyorsan gazdagodó kétlakiak portáinak díszét, gazdasági tekintélyét voltak hivatottak hirdetni.

Az ásványi anyagból készített csűrök változatai sok hasonló vonást mutatnak. Építésük a lakóház építésének technikájával történt, ezért sok új megoldást tükröznek, szemben az újabban épített facsűrökkel. Ez utóbbiak a hagyományos szerkesztési eljárásokat jobban és tovább megőrizték építési anyaguk miatt.

Külső forma

A csűrök külső formájának kiképzése ma egységesnek tűnik. Az épület tetőszerkezete megosztás nélkül egyenes tetővel húzódik a régi lakóházak tetőkiképzéséhez hasonlóan. A csűrök fedelét a toldaléképületekre két oldalt elől, hátul rendszerint leeresztették majdnem a földre (4. kép). A csűr folyosó

felső határolója azonban az eredeti ereszvonal, a koszorúgerenda. Védelmi célból a csűr kapuja fölé az ereszvonal megtoldásával *leppentőt*, mozgatható tetőrészt, ereszt szerkesztettek. Az ilyen bejárattal rendelkező csűröket *leppentyűs csűr*nek nevezték (6. kép). A bejáratot védő mozgatható tetőrész csak a fából épített csűrökön fordul elő. Az egykor oldalt leeresztett tető az újabban épített csűrökön ritkán található meg, a fedél az egész épület felett egyforma ereszmagasságú.³³

Az egyenes, tagolatlan tetősíkú csűrökön kívül régebben nagyobb számban használtak *torkos csűröket*, amelyek tetőtere a középső helyiség felett kiszélesedve előreugrott. A torkos csűr eredeti alakjában alaprajzilag is mutatott csekély eltérést, mert a csűr folyosó a tárolóhelyiségek elé nyúlt 2—3 méter hosszúságban. A bejárat oromzata ezáltal középen helyezkedett el. Torkos szerkezettel a faépületek készültek régen, azonban az újabb építőanyag felhasználásával is nagyobb térhatású, mutatósabb csűröket tudtak emelni. A torkos csűr tágas folyosója miatt a hagyományos szemnyerésre alkalmasabb volt, mert 4—6 lóval lehetett a tágas csűr folyosón nyomtatni. A munka helyigénye miatt a nagybirtokok csűrjeit hasonló elv alapján építették (15. kép).³⁴

A nagyobb gabonakészlettel rendelkező parasztgazdaságok számára a legelőnyösebb szerkezeti forma a torkos kiképzésű épület. A *torkos csűrök* tárolóhelyiségei magasabbak a folyosó tetőszerkezetének felemelése miatt. Általában a 4 méter fölötti ereszmagasság is megkülönböztette ezt a formájú csürt az osztatlan tetősíkútól. Újabban építették a torkot egy tárolóhelyiséggel is, amely esetben az oldalfalakat végigdeszkázták (Sajónémeti). A torok mellett a tároló-

15. kép. Vályogból épült uradalmi csűr (1890). BükkSZenterzsébet, Heves m. Selmeczi Kovács Attila felv.

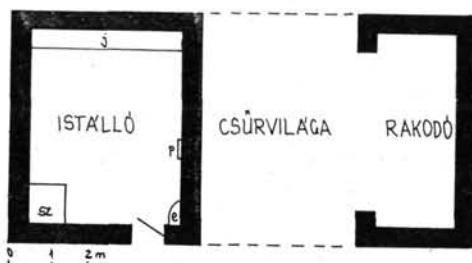
helyiség elé félereszre szerkesztett toldalék helyiség is kerülhetett idővel³⁵ (16. kép).

Torkos szerkezetű nagyméretű csűr egykor minden nagyobb gazdaságban előfordulhatott. Jelenleg építésének felújítása, ezáltal emléke főként a Hangony folyó vidékén él, ahol az új építőanyagból (téglából, kőből) a hagyományos formához hasonlóan építették (Arló, Sajónémeti, Borsodbóta, Felsőnyárad). A torkos csűrök alapvető vonásokban megegyeznek a többi csűrrel, ezért külön típusnak nem tekinthetők, csupán a keresztfolyosós épület egyik variánsának, amelynél a folyosó megnyújtva tagolja a téglalap alakú alaprajzot.

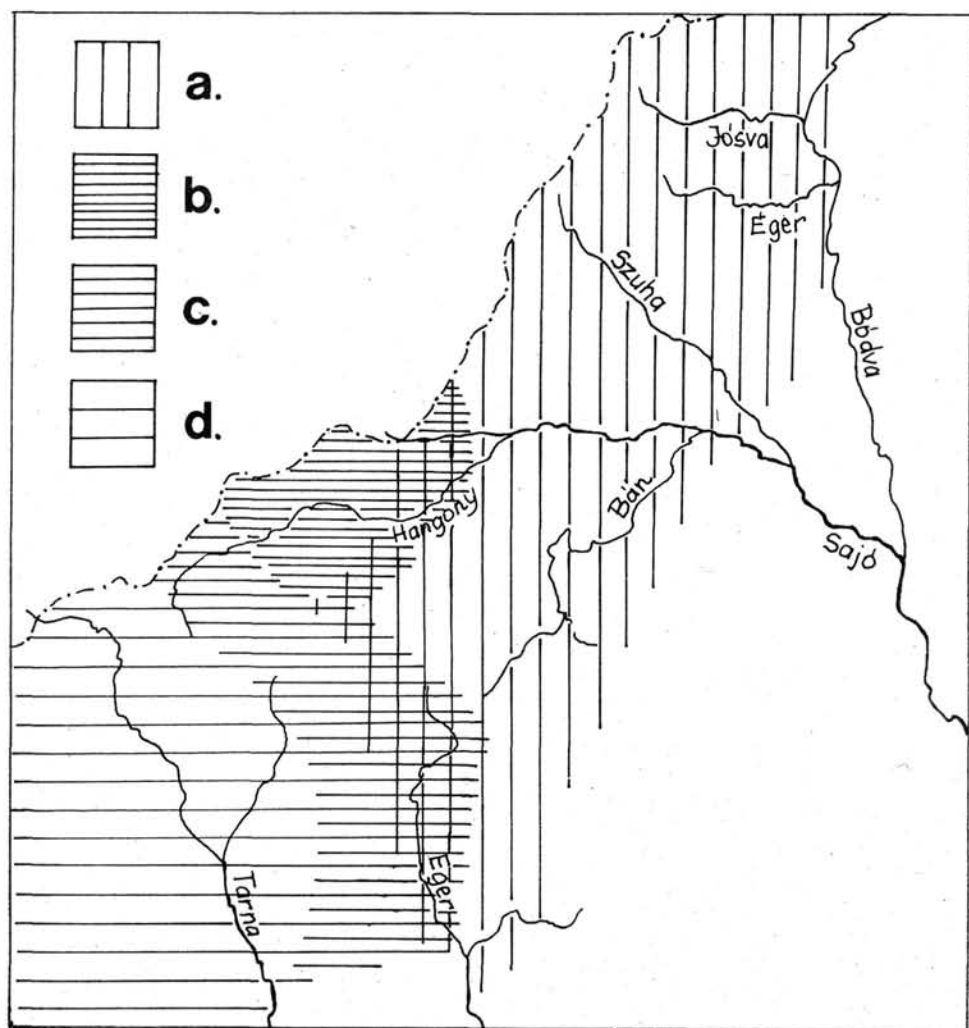
Az építőanyag és a falanyag figyelembevételével a csűrök építésében a következő sorrendet állíthatjuk fel. Legrégibb a fából építkezés, amit a *boronafalig* vezethetünk vissza. Ez a múlt század elején még általánosnak mondható. A század közepén a gerendavázás szerkezet szinte teljes mértékben felváltotta. A gerendavázás építkezés *ravásfalas* változata terjedt el, ami a század végéig egyedül uralkodó faltípus lett. Mellette szórványosan jelentkezett a *sövény* és a *régelyes* falképzés a szegényebb réteg körében, mint ahogy a földbe ásott oszlopos épületek emelése is. A századforduló utáni évtizedben a parádi völgyben áttértek a vályogépítkezésre. Ez rohamosan terjedt el a völgy helységeiben és rövid idő alatt elfoglalta a faépületek helyét is. A vályogépítkezés hatása a keleti területek felé sugárzik ki, a Tarna mentén újabban elszaporodó vályogcsűrök bizonyossága szerint. A Tarna vidéke átmeneti övezetet képez a délnyugati völgy vályog- és a keleti területek faépítkezése között. Az egri völgytől észak-keletre a gerendavázás forma még mindig erősen tartja magát, leginkább az Éger és a Jósza völgyében, ahol csak facsűrök vannak. Századunk elején a keleti fekvésű völgyekben a fa mellett a kő és téglafelhasználása nyomult előtérbe. Az egri völgyben és a Hangony völgy néhány helységében (Uraj, Sáta) a kőfalas csűrök emelése megszorodott a két világháború között. Ózd környékén a téglalapépítkezés vált divatossá az elmúlt évtizedekben (kb. 1940-től). Az új építőanyagot mutató csűrök még kisebb számban vannak az újabb szerkesztésű faépületekkel szemben (17. kép).

16. kép. Gerendavázás torkos csűr. Tarnalelesz, Heves m. Bakó Ferenc felv.

18. kép. Az istállós csűr beosztása és a csűr istálló berendezése: j = jászol, sz = szénatartó, e = eszközök, p = polc. Parád, Heves m.

17. kép. Az ásványi eredetű építőanyag terjedése a csűrös építkezésben a XX. század elejétől:
a.=fa-, b.=tégla-, c.=kő-, d.=vályogfalazatú csűrök.

Tetőszerkezet

A tetőszerkezet két formája: a *szelemen* és *szarufás* a századfordulót megelőzően még egymás mellett élt, de a századfordulóra a szelemenes épületek száma erősen megfogyatkozott, a századforduló után már ritkaságszámba ment. Jelenleg csak szarufás tetőszerkezet ismeretes.

A *szelement* a facsűrökön alkalmazták. Az épületváz mellé — amikor az

alaperendákra állított oszlopokat felül is gerendákkal vízszintesen lezárták — az épület két rövidebb oldalán középen erős ágast, kútágashoz hasonló *szelemenágast* ástak a földbe kb. másfél méter mélyen. A két ágason végigfektették a hosszú *szelement*, „mely egy darabból állt, és az egész épületen végignyúlva még elől-hátul ki is állott”.³⁷ A szelemenbe egyik végükön bevágott vékonyabb gerendákat akasztottak párosával egymás mellé. *Pápai Károly* leírása szerint ezeket a *horgasokat* úgy kapcsolták össze, hogy „az egyiknek az egyik végét bevágták, másikat meg kihegyezték, úgy hogy az előbbi hasadékába beleilljék, és az így összeillesztett párt faszöggel átszögezve a szelemény fölé helyezték. A horgaspárok úgy két-három lábnyira voltak egymástól, sűrűbben, mint a szarufák”.³⁸ Ezt az összekötési technikát később a szarufáknál is alkalmazták.³⁹ Az ágásfás szelemenés tetőszerkezetet a Tarna és Bódva között a csűrökön a XIX. század közepéig őrződött meg.⁴⁰

A szarufás tetőszerkezet a múltban is nagyobb mértékben volt elterjedve. A tetőszerkezet és falazat közötti összefüggést vizsgálva *Bakó Ferenc* bizonyítja, hogy az erősebb, zsilipelt fal a szarufás szerkezetnek a párja. Ez az építészkesztési megoldás és összefüggés a Mátragerinc—Eger vonalától északra élesen kirajzolódik.⁴¹ A szarufás tető alkata *sátor-* és *nyeregtető* alapformákkal rendelkezik. Jelenleg mindkét fedélforma megtalálható. Az újabban épített csűrök szinte egyforma arányban viselik a kétféle fedelet. Általában a gerendavázaz csűröket sima nyeregtetővel építették a századforduló után. A fedélhomlokzatot szabadon hagyták, vagy vesszőfonással, deszkával elzárták. Az ilyen falat *vértelkeknek* nevezték.⁴² A kő- és vályogcsűröket inkább sátor-tetővel építették. Tetőfedésre ma egyedül a cserép használatos. A század elején épített csűrök némelyike még megőrizte a hagyományos, kedvelt *zsúpfedelet* (6. kép).

A régi csűrök sajátos fedélformája — a fennmaradt épületek és visszaemlékezések szerint — a *kontyos* vagy *kanfaros* fedél volt (Gömörszőlős). A sátor-tetőhöz hasonló fedél rövidebb oldala nem érte végig a hosszabb tetősíkokat, ezáltal a tetőcsúcs két végén nyílás maradt, amely az épület szellőzésére is szolgált⁴³ (9. kép). Szőlősardón úgy mondták, hogy „van csűr, amelyiken *félfarazat* van. Ez rövidebb, mint a farazat, mert a végén *rövidszarufa* van.”⁴⁴ Ezeknek száma 3—4. Felső végüket erősen bevágták és ennél fogva akasztották a vízszintes kötésre. Alsó végüket a gerendakeretbe csapolták. Ez a tetőszerkesztés a zsúpfedéshez igen alkalmas volt. Építése a század eleje óta ritkaságszámba ment.

Funkcionális különbségek

A csűr alapvető funkciója kettős: egyrészt *tárolóhely* a szálás gabona és takarmány részére, másrészt *munkahely* a szemnyeréshez. A csűrök az elmúlt századokban csupán ezt a két fontos szerepet töltötték be a gazdálkodásban.⁴⁵ A vizsgált területen a csűr eredeti kettős szerepétől eltérően a parádi völgy vályogcsűrjei az állattartásban is jelentős részt vállaltak.

Az *istállócsűrök* használata a parádi völgyben megelőzte a csűrök funkcióváltásának idejét. A funkcióváltás elősegítette a *csűristálló* építésének elterjedését.

A parádi szabadtéri múzeum gazdasági melléképületének tanúsága szerint a múlt század közepén a csűr egyik tárolóhelyisége istállóként szolgált. A hatalmas tölgyfagerendákból épített favázás, *ravásfalas* csűr istállóhelyiségét sárral tapasztották be, hogy a meleget tartsa, mennyezetét pedig lepadlásolták. Az *estálló* mellett tágas folyosó, *csűrvilága* helyezkedik el, amelynek másik végében keskeny fallal rendelkező tárolótér állhatott a berakott takarmány védelmére. A takarmányt, az istállóban álló állatok részére szükséges szénát a csűristálló padlására hányták a csűrfolyosó felől. Az istálló mennyezetén nyíló ajtón keresztül szórták le a szükséges mennyiséget. A csűrfolyosó alatt állt a szekér és egyéb nagyezzköz.

A visszaemlékezések szerint nem lehetett általános a facsűrökben történő állattartás azoknak hideg voltak miatt. A tűzveszély miatt is aggódtak a faépületekben elhelyezett állatokért. A szóbeli hagyományon és az egyetlen tárgyi emléken kívül semmi sem őrzi a parádi völgy csűrépítésében a fa felhasználását. A hatalmas kiterjedésű közeli erdők ellenére is már a századfordulón a vályog volt az egyetlen kedvelt építőanyag, amit a csűrökhöz felhasználtak. A század elejére egyedüli építőanyagként szerepelt a vályog, a facsűr ritkaságszámba ment. A lakóházak sokkal nagyobb számban őrizték meg a faépítkezés emléket, még boronafalás épületek is előkerültek erről a vidékről.⁴⁶

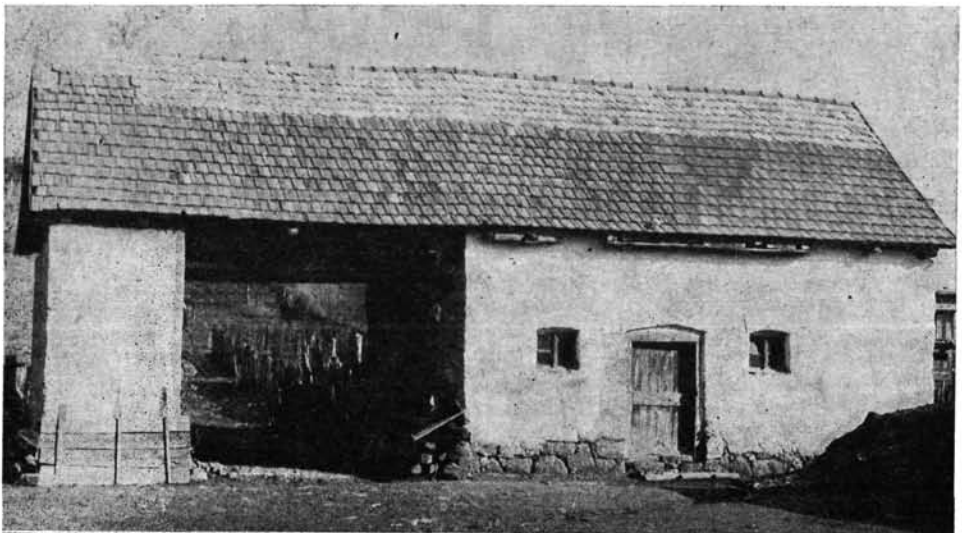
A századfordulón — a gazdasági épületek adatai alapján — a vályogcsűrök általában rendelkeztek istállóhelyiséggel. Az egyik tárolóhelyiség valójában lepadlásolt istálló. Az adatok szerint szoros összefüggés van az építőanyag és a funkció között. A parádi völgy csűrjei azért épültek vályogból már a múlt század végétől, mert az épület egyik helyisége istálló volt, a nagyállattartásban játszott szerepet. A tömörfalú vályogépület jóval melegebb, jobban zárható, könnyebben lepadlásolható. Nagy előnye még ezen kívül, hogy kevésbé tűzveszélyes, mint a faépület. Ez által a vályog, mint építőanyag megfelelt annak a más jellegű követelménynek, amit a csűrépülettel szemben támasztottak. A tömör vályogfalakból épített csűr alkalmas helyet nyújtott az állatok és a takarmány számára (18. kép). Ugyanakkor a lakóházak építéstechnikája is adva volt a vályogcsűrök emelésénél. Ez lényegesen megkönnyítette elterjedésüket. A parádi völgyben a csűrök vályogból való építésének közvetlen okát az istálló csűr alá építésében látom. Ezt megerősítik *Füzes Endre* által közölt mecseki istállospajták adatai, amelyek már a múlt század közepén vert vagy vályogfallal épültek, a farekeszes sövényfal helyett.⁴⁷

Ezen istállós csűrök korai létrejötte még a funkcióváltozás tényével nem hozható kapcsolatba. A parádi völgy a legdélnyugatibb lakóterületet képezi, ahol a csűrös építkezés emléke megtalálható. Ez a földrajzi elhelyezkedés a csűrnelküli, alföldi gazdasági terület és az északabbra húzódó csűrös övezet között feltétlenül átmeneti jelleget kölcsönöz a völgynek, vagyis csűrhasználatára még nem az eredeti csűrös gazdálkodáshoz hasonló. A szomszédos nógrádi területekhez kapcsolódva csűrépületei újabb eredetűek, a múlt században honosodhattak meg, ezért az alapvető kettős funkciót nem vették fel, vagy nem őrizték meg. A csűrök középső helyiségének terminológiája és használata eltér a csűrös gazdálkodásnál ismeretes formától (3. kép). A hagyományos szemnyérésre használatos csűrfolyosó csak az átjárás és tárolás feladatának tett eleget. A szemnyérés általánosan szokásos formája a lovakkal nyomtatás a csűrön

kívüli *szabadszérűn* zajlott, az alföldi szemnyerési szokáshoz hasonlóan. A rövid ideig tartó nyomtatómunka nem tette szükségessé a gabonakévék csűrben való hosszadalmas tárolását, mert a kisebb gazdaságok a szálas gabonát az aratás után hamarosan kinyomtatták. A csűrépület ezért főképpen a takarmánynak nyújtott védelmet. A kisgazdaságok számára az istállós csűr tehát alkalmas, jól kihasznált épületet jelentett.⁴⁸ A csűr építési formája, az építőanyag, a csűrhasználat eltérése a hagyományostól, a szemnyerés alföldi jellege mind arra enged következtetni, hogy a parádi völgy istállós csűrjei — a nógrádi pajtákhoz hasonlóan — egy alapjában csűrnélküli terület jövevény berendezései.⁴⁹

A keleti területek csűrjei a Tarna és a Bódva folyók között a múlt század végén egységesen a gabonátárolás és szemnyerés célját szolgálták: a tárolóhelyiségekben a gabonakévéket szárították, mellette néha a takarmányt, a csűr folyosón pedig csépeltek vagy nyomtattak. A csűrök fából épültek. A századfordulón a Tarna mellékének néhány helységében — a nyugati területek építkezésének hatására — már feltűnt néhány vályogcsűr, de állattartásra nem vették igénybe (Bükkszenterzsébet, Fedémes).

Az istállós csűrök hatása és a vályogépítkezés terjedése a századforduló után a gépi cséplés általánossá válása következtében erősödött meg. Az eredeti funkciójukat elvesztő csűrök kihasználása miatt az egyik tárolóhelyiséget ideiglenes vagy állandó jelleggel az állatok részére vették igénybe. A század elején jobbára a Tarna völgyének falvaiban szaporodtak el a ló és szarvasmarha tartására szolgáló istállós csűrök (19. kép). A vályogépítkezéssel együttjáró ilyen irányú funkcióváltozás a parádi völgy építkezésének és csűrhasználatának hatására következhetett be. A keletre eső területek újonnan épített vályogfalazatú istállós csűrjei nem mindig mutatnak hasonlóságot a parádi völgy egységes kiképzésű istállós csűrjeivel. Az új igényeknek megfelelő épületszer-

19. kép. Istállós csűr. Bükkszenterzsébet, Heves m. Selmeczi Kovács Attila felv.

20. kép. Istállós csűr. Mályinka, Borsod m. Selmeczi Kovács Attila felv.

kesztés mutatkozik meg a kapukkal ellátott csűr folyosó tárolóhelyiségként is használt kiképzésében, vagy az istállók fölé épített tárolóhelyiségek elhelyezése révén szinte az erdélyi csűrökre hasonlító emeletes épületeken (20. kép). Építési idejük és az épületek helyiségeinek terminológiai megoszlása is tanúskodik újszerűségükről, a funkcióváltozás következtében előállott meghonosodásukról. Az egri völgy néhány helységében és a Hangony folyó vidékén, Ózd környékén, az Éger völgyében a csűrök gabonátárolás alól felszabaduló helyiségét juhok tartására használták fel, amit *juhkosárnak* neveztek. A birkateleltetés, a csűr alatti juhtartás ideiglenes volt, ezért az épület anyagát ritkán változtatták meg, legfeljebb betapasztották a helyiség falát a hideg ellen. A juhtartásra igénybevett csűrök száma egy helységben lényegesen kisebb, mint a nyugati terület istállós csűrjeinek száma.

A csűrök funkció szerinti megoszlása szoros összefüggésben áll az építőanyag felhasználásával és az épületforma kialakításával. Ez az építkezés jellegének és használatának elválaszthatatlan kapcsolatát tükrözi, amely a tájegység gazdasági adottságaira, gazdálkodásának sajátosságaira épül. A hagyományos faépítkezést és ácstechnikát őrző facsűrök eredendően gabonátárolásra és szemnyerésre szolgáltak. Az ásványi falazóanyagból épített, új szerkezeti eljárást mutató csűrök legnagyobb része már nem töltötte be a csűr alapvető funkcióját, csupán a parasztgazdaságban alkalmi tárolószerepet látott el. Megfelelő kihasználását az istálló aláépítésével érték el. Azonban az épület elvesztette ezáltal a hagyományos értelemben vett csűr mivoltát, amit csak nevében őrzött meg. A vizsgált terület csűrös építkezésének ez az alapjában megváltozott jellege az első világháború utáni években bontakozott ki főleg az iparosodó területen (Ózd környéke).⁵⁰ Az észak-keleti falvakban szinte a mai napig fennmaradt a faépítkezés sok eleme a hagyományos szerkezetszerű csűrök révén.

JEGYZETEK

1. *Győrffy István*: Takarás és nyomtatás az Alföldön. Népr. Ért. XX. 1—46, és még *Győrffy István*: A kertés és csűrös település. In: Magyar falu — magyar ház. Budapest, 1943. 89.
2. *Csűr* szavunk német eredetű, első írott említése a XV. század elejéről származik (*Bárcki Géza*: Magyar szőféjtő szótár. Budapest, 1941. 47.); a *pajta* szláv jövevényszó, amely már a XIV. században előfordul az írásos emlékekben (*Bárcki* i. m. 232.). Szófeldrajzi szempontból a két terminológia dominánsan a Duna vonalánál válik el: hazánk nyugati felében a *pajta*, keletiben inkább a *csűr* használatos (Magyarság Néprajza I. 232.). Mindkét terminológia által jelölt gazdasági épület már korábban (a XIII. században is) *area*, *horreum* stb. név alatt ismeretes lehetett. Vö. *Hoffmann Tamás*: Horreum — szérű — csűr? Ethn. LXX. 1959. 178—179.
3. A Magyar Néprajzi Atlasz adatai alapján készült térkép jól tükrözi ezt az elkülönülést. *Barabás Jenő*: Scheunen auf ungarischem Sprachgebiet. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIII. 1967. 13.
4. A *pajta* Nógrád, Hont és Bars területén kimutatható újabbkeletűségére hívja fel a figyelmet *Hoffmann Tamás*: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, 1963. 80—81.
5. Vö. *Hofer Tamás*: Csűrök és istállók falun kívül. Ethn. LXVIII. 1957. 413—414.
6. A Bódva völgyének csűrös építkezését és gazdálkodását mutatja be *Gunda Béla*: Tárnyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. Népr. Ért. XXVI. 1—16. és *Gunda Béla*: Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. Népr. Ért. XXIX. 1937. 45—70. A Hernád vidékének csűrűépületeiről is ír *Vajkai Aurél*: Adatok az Alsó-Hernádvölgye és az abaúji Cseréhat népi építkezéséhez. Népr. Ért. XXIX. 1937. 270—273. Az Abaúj megyei Hegyköz csűrűtipusairól és gazdasági szerepükről .l. *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964. 102—116. Pusztafalu csűrös építkezését *Gönyey Sándor*: Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete Népr. Ért. XXXI. 1939. 119—130. mutatja be. Zemplén megye középső részének falvaiból a csűrök típusait is bemutatja *Ikvai Nándor*: Földművelés a Zempléni hegyvidék középső részén. Műveltség és Hagyomány IX. Szerk. Gunda Béla. Debrecen, 1967. 139—143.
7. Ennek a területnek a csűrjeiről részletesebb leírás még nem jelent meg. *Pápai Károly*: A palóc faház. Ethn. IV. 1893. 29—31., *Istváffy Gyula*: A palócok lakóháza és berendezése. Népr. Ért. XII. 1911. 14—15. az építkezéssel kapcsolatban emlékezik meg a csűrökről. A későbbiekben is más szempontú feldolgozások tesznek említést e vidék csűrűépületeiről: *Hoffmann Tamás*: Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 1956. 557—560., *Nagy Benjámín*: A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány I—II. Szerk. Gunda Béla. Debrecen, 1960. 88—92., *Igaz Mária*: A szarvaskői ólaskertek. Néprajzi Közlemények IX. 1964. 114—189., *Bakó Ferenc*: Mikófalva. Adatok a magyar csűrös-kertés települések ismeretéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve III. 1965. 188—191., *Paládi-Kovács Attila*: A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány X. 1968. 201—203.
8. A nógrádi pajtákról közöl adatokat *Győrffy István*: Adatok a régi palóc építkezéshez. Népr. Ért. XXII. 1930. 155., *Korpás Endre*: Adatok a Nógrád megyei tótság népi építkezéséhez. Népr. Ért. XXVII. 1935. 177., *Gönyey Sándor*: Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén. Népr. Ért. XXIX. 1937. 300., *Fél Edit*: Néprajzi adatok Órhalomból (Nógrád megye). Népr. Ért. XXX. 1938. 79., *Hofer* i. m. 441. skk., *Tóth János*: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 165—166.
9. *Niederle, Lubor*: Moravské Slovensko I. Praha, 1923. 91—94., *Bednarik, Rudolf*: Slowakische Volkskultur. Bratislava—Pressburg, 1943. 174., *Mjartan, Ján*: L'udové staviteľ'stvo. In: Benicka dedina Zakarovce. Bratislava, 1956. 250—256., *Mjartan, Ján*: Die volkstümliche Baukunst. In: Die slowakische Volkskultur. Red. Horváthová, E.—Urbanová, V. Bratislava, 1972. 146—159. *Podolák, Jaroslav*: Traditionelle Formen der Landwirtschaft. uo. 13—37. adnak legszélesebb áttekintést.
10. A közép-európai csűrűtípusnak az alaprajzi beosztás szerint két alapváltozata van: a *keresztiszérűs* és *hosszanti-folyosós* csűr. Egymáshoz való viszonyukat vizsgálta legutóbb *Hofer* i. m. 390—391.
11. Észak-Magyarországon eltérést a nyírségi és szatmári terület mutat, ahol a másik alaprajzi forma általánosabb. Erre utalnak a debreceni Néprajzi Intézet Adattárának fényképgyűjteményében *Bellon Tibor* fényképfelvételei Nyíradony, Nyírlugos, Nyírkáta, Ajak, Oféhértó, Mária-pócs helységekből (74: 26, 163: 26, 164: 21, 123: 17, 100: 32—33, 118: 17); *Gilyén Nándor*: Csűrök a szatmári Erdőháton. Néprajzi Közlemények V. 1960. 54—56; *Barabás* i. m. 9.
12. Hasonló terminológiát közöl a Bódva mellékéről *Gunda* i. m. (1937) 43, a Hegyközről *Balassa* i. m. 104., Zemplén területéről *Ikvai* i. m. 143.

13. Vö. *Vargha László*: Magyar népi műemlékek. MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei VII. 1955. 58.
14. Az egyes szerkezeti típusokat Wandscheune, Säulenscheune és Gerüstscheune néven jelöli *Barabás* i. m. 4.
15. Erre legutóbb a csűrökkel kapcsolatban *Balás, Emanuel*: Mnohoboké stodoly v indikačních skicách stabilního katastru. Český lid LI. 1964. 43. is utalt.
16. Pozsony, Bars, Nyitra területéről igazolja ezt *Hoffmann* i. m. (1963) 79.
17. Részletesebb elemzését l. Agrártörténeti Szemle XI. 1969. 272—274.
18. *Bakó Ferenc*: A faépítkezés emlékei Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve V. Eger, 1967. 184.
19. Barabás Jenő is rámutatott erre Zalából, ahol a 4—6—8 lábbon álló oszlopos pajták újabb eredetűek és csak szénatárolásra használatosak. *Barabás Jenő*: Zalai pajták. A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960. 279—280.
20. Saját gyűjtés Sára, Sáradsány, Olaszliszka, Abaújszántó és Aszaló helységeiben. Nyugat-Szlovákiában is alkalmazták ezt az eljárást újabban. Vö. *Chotek, Karel*: Pletené stawy na Slovensku. Slovenský národopis II. 1954. 261—262.
21. Vö. *Bakó* i. m. (1967) 102.
22. *Bakó* i. m. (1967) 193.
23. *Pápai* i. m. 31., *Istvánffy* i. m. 10.
24. *Gunda* i. m. (1934) 2—3., *Balassa* i. m. 104—107., *Ikvai* i. m. 140—143.
25. *Bakó* i. m. (1967) 186.
26. Vö. *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Budapest, 1963. 91—92.
27. Magyarország Néprajza I. 131.
28. *Pápai* i. m. 13., *Istvánffy* i. m. 2.
29. *Bakó* i. m. (1967) 179—180.
30. A paticsfal használatára nyújt adatokat Heves megyéből *Bakó* i. m. (1967) 187, Miskolcról *Bodgál Ferenc*: Parasztház és melléképületek felbecsülése Miskolcon 1788-ból. Néprajzi Közlemények II. 1957. 316—318., a Hegyközéből *Balassa Iván*: Cselédházak az Abaúj megyei Hegyközben 1809-ben. Néprajzi Közlemények III. 1958. 320—321., *Petercsák Tivadar*: Szarvasmarhatarítás egy hegyközi faluban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 371.
31. A vályogépítkezéssel részletesebben foglalkozik *Bakó Ferenc*: A föld és téglafalazat az észak-magyarországi népi építkezésben. Az Egri Múzeum Évkönyve X. 1972. Eger, 1973. 247—280.
32. A lakóházépítéssel kapcsolatban l. *Bakó Ferenc*: Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. Az Egri Múzeum Évkönyve VIII—IX. Eger, 1971. 325. skk.
33. Ugyanerre a változásra utal *Koós Károly*: Erdély népi gazdasági építészete. In. Erdély mezőgazdasága. Szerk. Farkas Árpád. Kolozsvár, 1944. 399.
34. Hasonló konstrukciójú Bélapátfalván a rk. plébánia 1836-ban épített csűrje (*Heves megye műemlékei I.* Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1969. 547.).
35. Részletesebb leírását adja *Selmeczi Kovács Attila*: Torkos csűrök Észak-Borsodban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. Miskolc, 1971. 435—455.
36. *Istvánffy Gyula* 1911-ben írta, hogy „régbben voltak águsra épített szelemenés csűrök is” (*Istvánffy* i. m. 14.).
37. *Pápai* i. m. 14.
38. *Pápai* i. m. 14.
39. Vö. *Selmeczi Kovács Attila*: Az ácsszerkesztések változása a gerendavázis építkezésben Észak-Magyarország középső területén. Ethn. LXXXV. 1974. 78—79. és 10. kép.
40. A szelemenés csűrökről történeti képet ad *Takáts Sándor*: A magyar csűr. Rajzok a török világból III. Budapest, 1917. 219—220, 223—224. — Földrajzi elterjedésükhöz és használatuk idejéhez l. még *Bátky Zsigmond*: Ragfa és szarufa. Népr. Ért. XXIX. 1937. 341., *Foltyn, Ladislav*: Volksbaukunst in der Slowakei. Praha, 1960. 36. — Palóc területen való előfordulásukra: *Pápai* i. m. 14.; *Istvánffy* i. m. 10., *Paládi-Kovács Attila*: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen, 1965. 66., *Bakó* i. m. (1967) 203—204.
41. *Bakó* i. m. (1967) 194, 204.
42. *Pápai* i. m. 13.
43. Hasonlót közöl *Gunda* i. m. (1937) 50. és 9. ábra.
44. Elmondta Tarr Lajos ácsmester Szőlőszárd.
45. Vö. *Hoffmann* i. m. (1959); *Belényesy Márta*: A földművelés Magyarországon a XIV. században.

- Századok XC. 1956. 541.; *Takáts* i. m. 118.; *Balogh István*: A gabona betakarítása a XVI—XVII. században. Ethn. LXXVII. 1957. 281.; *Pápai* i. m. 31.
46. *Bakó* i. m. (1967) 184.
47. *Füzes Endre*: Adatok a mecseki megosztott településekhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1956. 93.
48. A gazdasági kényszerűség is ösztönözte a kiscsárdákat az istálló csűr alá építésére, amint erre élő példát ad *Szinte Gábor*: A székely csűr. Népr. Ért. IV. 1903. 3.
49. *Hofer* i. m. 413—414.
50. *Vargha László*: Fejezetek a magyar népi építészet köréből. Budapest, 1953. 43. és *uő.*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi műemlékei. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IV. 1960. 120.

SCHEUNENTYPEN IN MITTEL—NORDUNGARN (Auszug)

Das mittlere Nordungarn besteht aus den nördlichen Gebieten der Komitate Heves und Borsod. (Abb. 1) Die Scheune hat in der herkömmlichen Landwirtschaft des Mátra- und Bükkgebietes eine wichtige Rolle gespielt. Nach der Ernte wurden die Garben in der Scheune gelagert und getrocknet, auch die Drescharbeiten wurden in der Scheune verrichtet. Der Grundriss der Scheunen ist einheitlich: es handelt sich um querdieelige Scheunen. In der Mitte befindet sich die Tenne, rechts und links davon die Bansen. (Abb. 2 und 4) Bei der Typisierung der Scheunen bin ich vom Baumaterial ausgegangen, denn das bestimmt die Konstruktion. Ursprünglich wurden die Scheunen ausschließlich aus Holz gebaut, mineralische Baustoffe (Lehm, Stein, Ziegel) werden erst zur Zeit des Funktionswandels der Scheunen verwendet. Nach der Jahrhundertwende hat die Dreschmaschine die langwierige Getreidelagerung und die Drescharbeiten grundlegend geändert. Von diesem Zeitpunkt an werden hauptsächlich Futter und Stroh in der Scheune gelagert, ausserdem diente sie als Witterungsschutz für Geräte und Maschinen.

In morphologischer Hinsicht unterscheidet sich Holz-, Lehm-, Stein- und Ziegelscheunen. Die älteste Form der Holzscheunen ist die Blockwand, die am Ende des XVIII. Jahrhunderts vom Fachwerk abgelöst wurde. Heute findet man nur noch Fachwerkscheunen, deren traditioneller Typ hauptsächlich in den nord-östlichen Gebieten vorkommt. (Abb. 17, Zone a). Das Fachwerk wurde im allgemeinen aus Brettern zusammengefügt (ung. *ravás*). (Abb. 6—7) Beginn des XX. Jahrhunderts ist auch die Brettwand verbreitet (Abb. 9), mancherorts in gelehmter Ausführung (Abb. 8.) Sporadisch findet man Flechtwerke (Abb. 5) ohne Sohle, die Stützen im Erdreich verankert. Die Scheunen aus anderem Material weichen grundsätzlich von den Holzscheunen ab. Die Lehmscheunen sind im südwestlichen Teil des genannten Gebietes zu finden. In der Gegend um Paráds wurden seit dem Ende des XIX. Jahrhunderts die Scheunen aus Lehm gebaut, ihre eine Banse wurde als Stall benutzt (Abb. 10, 18). Die Lehmbauweise erstreckte sich nach Osten bis zum Tarnafusstal (Abb. 17, Zone d). In ihrer Konstruktion kommen zwei Varianten vor: voll gemauert im allgemeinen mit Stall oder Pfeilerbauten ohne Stall (Abb. 11). Die Steinscheunen verbreiteten sich zu Anfang des XX. Jahrhunderts in der Umgebung von Eger und im Hangony-Tal (Abb. 17, Zone c). Im allgemeinen wurden sie in der Form laut Abb. 12 gebaut. Voll gemauerte Gebäude waren selten. Die Ziegelscheunen sind charakteristisch für das Industriegebiet um

Ózd (Abb. 17, Zone b), wo sie seit cca. 1940 gemauert oder als Pfeilerbauten ausgeführt werden (Abb. 13, 14). Die typischen Gitterwände dienen zur Lüftung und Verzierung. Der äusseren Form nach sind Scheunen mit geradem Dachsaum allgemein. Abweichende Formen weisen nur Scheunen einiger Grossgrundbesitzer und grösserer Bauernwirtschaften auf: der Eingang wurde mit einem Giebel vergrössert und die Tenne wurde zwei drei Meter vor das Gebäude gezogen (Abb. 15—16). Bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts kamen unter den Fachwerkscheunen auch Scheunen mit Pfetten vor; heutzutage haben alle Gebäude Sparrendächer.

Ein anderer Gesichtspunkt der Typisierung ist die Funktion, mit deren Hilfe das Gebiet der Stall-Scheunen abgegrenzt werden kann. Zwischen Bauform, Material und Funktion besteht eine enge Verbindung. Die Holzscheunen wurden in ihrem eigentlichen Bereich nicht zur Tierhaltung benutzt. Im südwestlichen Teil des untersuchten Gebietes ist seit der Mitte des XIX. Jahrhunderts die Viehzucht in der Scheune nachweisbar, wozu wiederum stabileres Baumaterial (Lehm, Stein) erforderlich war. Die Verbreitung der Scheunenställe erstreckt sich zur Trennlinie der Lehmbauweise, darüber hinaus kommen sie nur sporadisch, manchmal in eigenartiger Form vor, und zwar bei Scheunen, die vor einigen Jahrzehnten gebaut wurden.

Attila Selmeczi Kovács

ADATOK FILKEHÁZA LÓTARTÁSÁHOZ

PETERCSÁK TIVADAR

A paraszti gazdaságok igavonó állata a XX. század elejéig elsősorban az ökör volt, csak az igázásra kevésbé alkalmas nyugati szarvasmarhafajták elterjedésével válik a ló általános igásállattá.¹

A korábban elemzett filkeházi szarvasmarhatartás² szerint e faluban is sokkal kisebb jelentőségű a ló igázása, mint az ököré. 1626-ban a 64 ökör mellett még csak 13 ló volt, de elegendő adat hiányában ezekről sem tudjuk, mennyi volt az igavonó.³ 1654-ben már csak egyetlen ló van egy jobbágy tulajdonában.⁴ A XVIII. század eleji nagyméretű pusztulás után 1763-ban pedig egyáltalán nem tartanak lovat Filkeházán.⁵ Ugyanez a helyzet 1828-ban is,⁶ viszont a század végén, 1895-ben már 15 lovat említenek.⁷ A 68 gazdaság közül hétben lovat igáztak, 11 az ökörfogatok száma, a szegényebbek pedig tehenet fogtak be. A két világháború között sem történt lényeges változás a szarvasmarha és a ló igázása közötti arányban. 1935-ben 14 lovat tart a pap, tanító, postás és néhány nagygazda.⁸

Az 1950-es években a korábbihoz képest jelentősen megnőtt a lóállomány. 1951-ben 27, 1960-ban 28 ló volt a faluban.⁹ A 6—8 k. hold földdel rendelkező gazdáknál, akik a háború előtt ökröt igáztak, a ló a vonóállat. A szegényebbek továbbra is tehenet fogtak be. A lóállomány gyarodását a nagyméretű kaolin-fuvarozás segítette elő, mert az ökörnél gyorsabb lóval naponta többször lehetett szállítani. Az 1960-as évek végére az egyéb ipari munkalehetőségek mellett a földművelés jelentősége csökkent, a kaolin-fuvarozás megszűnt, így a lovak igázása is háttérbe szorult. 1969-ben 17 lovat tartottak azok a jobb módú gazdák, akik főfoglalkozása még mindig a földművelés. Néhány gazdaságban csak egy-egy lovat hagytak meg, és alkalmanként ismerőssel közösen fogták be.

A kevés ló miatt Filkeházán nem tartottak csődört. A kancákat Mátyás-házára, Göncre és Pálházára vitték *fedeztetni*. Az első fedeztetés 3—4 éves korban, rendszerint tavasszal történt. Így a ló tavasszal ellik meg, amikor már van friss takarmány, s a kiscsikót is ki lehet engedni a szabadba. A vemhes lovat majdnem az ellés napjáig befogták, mert a lónak hasznára válik a mozgás. Izmai kitágulnak, és könnyebben ellik. Vigyáztak, hogy ne húzzon nehéz terhet, nem hajtották nagyon gyorsan, nehogy elvetéljen.

A kancát az *ólban* ellették meg. Az ellés előtt néhány nappal már figyelték a viselkedését, s a gazda otthon tartózkodott.¹⁰ Ritkán hívtak segítséget, mert a ló könnyen ellik. Elléshez tiszta szalmát raktak a ló alá, és az istálló egyik

sarkát elkerítették, ahol a kanca és a kiscsikó szabadon lehetett.¹¹ Ellés után azonnal egy piros szalagot kötöttek a csikó nyakába, hogy megvédjék a *szemrűléséstől*.¹² A csikót általában fél éves korában választották el. A kancát az ellés után 5—6 nappal engedték ki a szabadba, egy hét múlva pedig már könnyű terhet is húztak vele. Ha ismét csikót akartak, kilenc nap múlva vitték fedeztetni.¹³

A kiscsikót hat napos korában engedték ki az istállóból az udvarra vagy a kertbe. Nevet is ilyenkor kapott a színéről és egyes tulajdonságairól, de újabban egyre több a férfi és női név is:¹⁴ Baba, Bátor, Bojtár, Bolygó, Cidrány, Cigány, Csillag, Csinos, Deres, Kesely, Kőkény, Öllő, Pajkos, Páva, Pirgány, Sárge, Szedres, Vándor, újabban Bandi, Bözsi, Dezső, Gyurka, Laci, Lenke, Marci, Sanyi stb.

A kiscsikót a következő szavakkal hívták magukhoz: *csida-ne-ne-ne* vagy *ne-csidukám-ne-ne-ne*. Ha el akarták zavarni, ráütöttek és a *neee* szócskát mondták.

A csődört 1,5—2 éves korban lehet herélni, amikor „leereszti a *golyót*.” A herélést tavasszal végezték, mert ekkor még kevés a légy, kisebb a fertőzés veszélye. A két világháború között egy Matica nevű herélő járta a hegyközi falvakat,¹⁵ 20—30 éve azonban állatorvos heréli a lovat. A heréléshez ki-vezették a lovat a kertbe, tiszta szalmát tettek alá, és a négy lábát kötéllal összehúzza ledűtötték. A herélő bicskával felvágta a herezacskót, a heréket zsinórostól együtt kihúzta és leszakította. A sebet fertőtlenítő porral hintette be, majd beleköpött, hogy gyorsabban gyógyuljon. A herélés után *megjártatták* a lovat, hogy „a sebe kitisztuljon.” Néhány napig jobb takarmányon tartották, és csak két hét múlva fogták szekérbe. A kiherélt lovat *heréltnek* nevezték.

A lovakat még a legmódosabb gazdák is a szarvasmarhával közös *ólban* helyezték el.¹⁶ A ló takarmányozása a nyári és téli időszakban különböző. Nyári dologidőben általában szénát etettek, de az igás lónak rendszeresen adtak abrakot is. Azt tartják, hogy „zab a lelke a lónak.” A zab mellett árpa- és kukoricadara az abrak, amit a reggeli itatás előtt vagy utána adtak a lónak. Az abrak mennyiségét és gyakoriságát a gazdaság nagysága és a munka nehézsége szabta meg. A növendék csikónak gyakrabban adtak abrakot, mint az igás lónak. A zabot, darát *szakajtóba* vagy kis ládába tették (1. kép), ha az istállóban

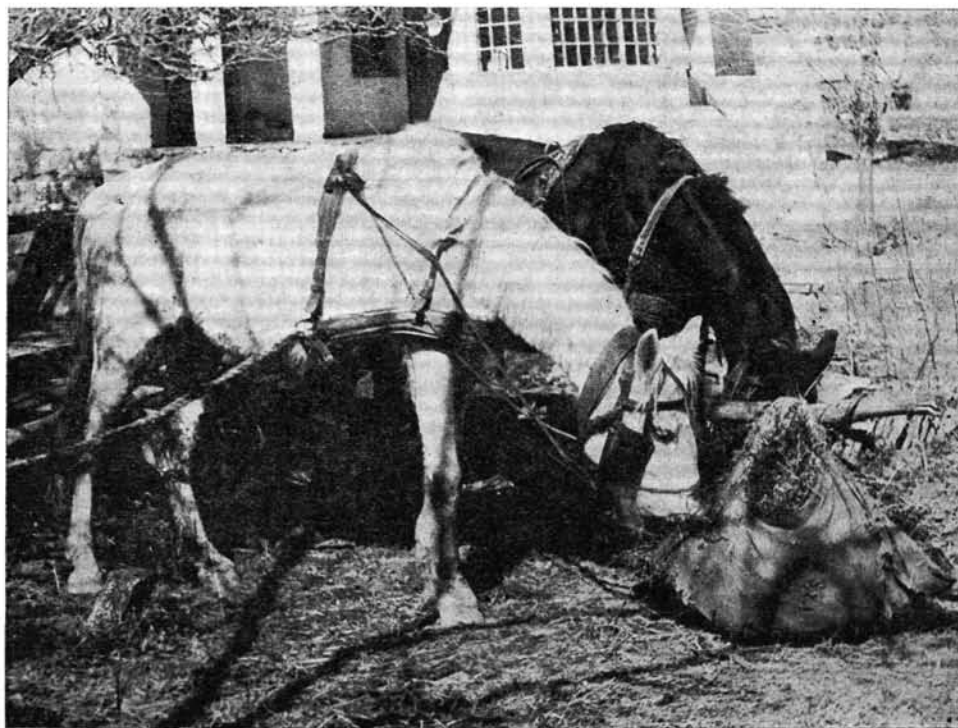

1. kép. Abrakos láda és szakajtó

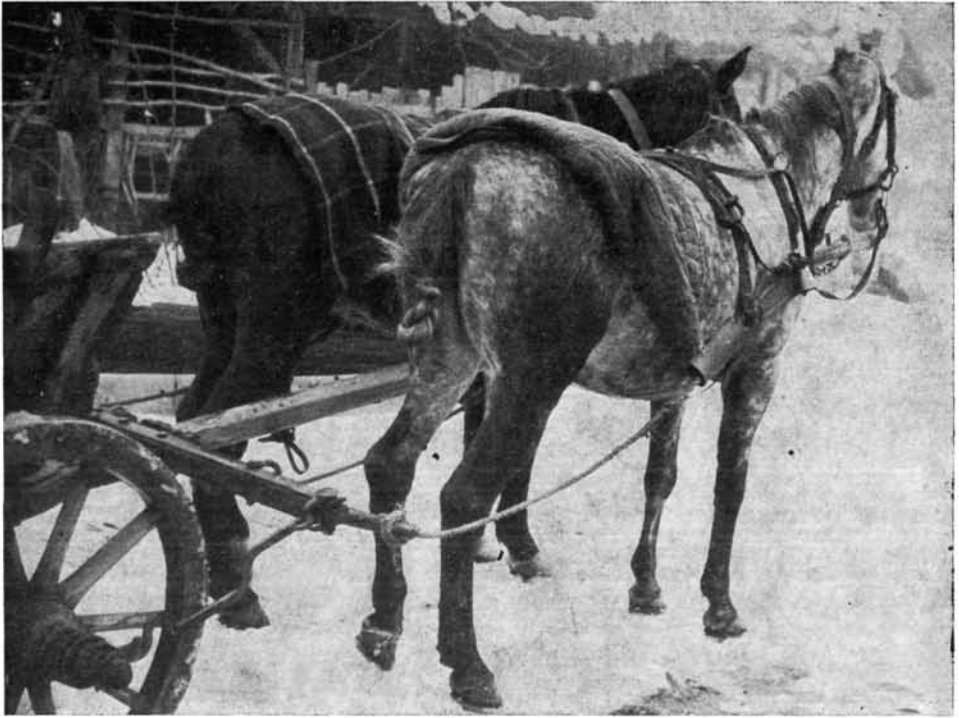
etettek. Hosszabb úton vagy fuvarozás alkalmával *abrakos tarisznyából* ettek. Dologidőben a reggeli és esti etetés között is kaptak egy-egy *ponyva* szénát a szekérrúd végére akasztva (2. kép). Ilyenkor *kizaboláztak*, mert a *zablával* lassabban etettek.

Tavasztól őszig napközben ritkán tartották az istállóban a lovakat. Ha nem dolgoztak velük, kihajtották a kertbe vagy a legelőre, és *lenyűgözve* legelni hagyták. A kötőfék szárával a fejét az egyik lábhoz kötötték, hogy „ne barangoljon el.” Régebben a legények közösen éjszaka is legeltettek. A nyári legeltetés révén elsősorban az amúgy is szűkös takarmánnyal takarékoskodtak, másrészt egészségesebbnek tartották, ha a ló a szabadban van. Az is gyakori újabban, hogy a kertben egy fához kötik a lovakat, amikor ebédre hazamennek a mezőről, és szénát, lóherét tesznek eléjük. Nyáron frissen kaszált fűvet *rácsolnak be* éjszakára, két lónak egy ponyvával.

Télen a marhához hasonlóan a lovat is kétszer etették naponta. A lovak leggyakoribb téli takarmánya a szecska, széna, lóhere, leforrázott pelyva és törek, amit reszelt répával és darával hintettek le. Éjszakára silányabb szénát vagy árpa- és zabszalmát rácsoltak be. Az etetés után a *válónál* vagy vödörből az istállóban itatták meg a lovakat. A takarmányozás és itatás a gazda vagy a legények feladata volt, kötőféken ők vezették ki a kúthoz a lovakat. A nők

2. kép. A lovak etetése ponyvából

3. kép. Felkötött farkú lovak

a szecs kavágásnál és víz húzásánál segítettek. Nyáron nagy melegben négyszer-öttször is kell itatni. Ha fuvaroztak, vagy szekérral mentek a mezőre, nem fogták ki a lovakat az itatáshoz, szekérral álltak az itatóvályú elé.

A lovak alá is szalmát és falevelet tettek alomnak. A lovak tisztításával, ápolásával jobban törődtek a férfiak, mint a szarvasmarhánál. A lovat is *vakaróval*, kefével és *szalmacsutakkal* tisztították. A reggeli etetés alatt először a fülétől kezdve levakarták, majd kefével lesimították a szőrt, végül simára *csutakolták*. A lovak farkát csak sáros időben kötötték fel (3. kép).

A csikót 2—3 éves korában, rendszerint tavasszal szoktatták a hámoshoz, amikor még nincs légy, és nyugodtabbak a lovak. A kicsikó néhány hónapos korától kezdve az anyjához kötve fut a szekér mellett. A betörés során néhány napig csak a hámos rakjára a csikóra, majd az anyjával egy szekérbe fogták. Egy-két napig üres szekeret húzott, közben változtatták az oldalt. Amelyik oldalon jobban húzott, ott maradt. Napok múlva fokozatosan terhelték a szekeret, és addig járatták a csikót, amíg teljesen meg nem szokta a hámos. Közben vigyázni kellett, hogy a szerszámok puhák legyenek, ne törjék fel a lovat. Ha két csikó volt, külön-külön törték be mindkettőt, s csak ezután fogták egy szekérbe. A magasabbat a jobb, az alacsonyabbat a bal oldalra kötötték. A két oldal jelölésére a *rudas* (jobb) és a *nyerges* (bal) kifejezéseket használták a ló-tartó gazdák.

A fontosabb lószerszámok a következők: A *tartólánc* a *nyaklóval*. A *kantár*, részei: *homlokszíj*, *zabla* vagy *zabola*, *zablakarika*, *zablakapocs*, *nyakszíj*, *orrszíj*, *pofaszíjak*, *pápaszemek*. A *hám* részei: *szügyellő*, *vállszíj*, *hátszíj*, vagy *izzajtó*, *táskák*, *csülök*, *hasalló*, *sallangok*, két *karika*, *vállpárna*, *istrángok*, *farmatring*, *közág*. Végül a *gyeplőszár* vagy *gyeplő*.¹⁷ A lószerszámokat vásáron szerezték be. Ritkán tartották az istállóban, mert a trágyagőz tönkreteszi. Ezért inkább a kamrában egy rúdra akasztották.

A lovakat a gazda egyedül fogta be. Sietős út esetén azonban a feleség és a fiúgyerekek is segítettek. A gazda a *hámot* még az ólban feltette a lóra. Ha etetés után fogott be, akkor először *megitatott*, majd a szekérhez vezette a lovakat. A többi lószerszámot (*tartólánc*, *nyakló*, *kantár*) már előzőleg kivitte a szekérhez, s a rúd végére akasztotta. A lovakat a szekérrúd két oldalára állította, majd a *nyaklót* és a *kantárt* tette rá a fejükre. A *kantár* felrakásánál először a *zablát* tette a ló szájába, és a fejeére húzva bekapcsolta a *pofaszíjakat*. Ezután a *közágakat* a *zablakarikákhoz* rögzítette, s a *kötőféket* a külső *hámkarikához* kötötte. A *hámot* a *hasalló* bekapcsolásával húzta szorosra. A lovakat *gyeplőszárral* irányították, amelyet a *közágakhoz* kapcsoltak. Végül az *istrángokat* hurkolták a *hámfára*, és a szekér indulásra kész állapotban volt (4. kép). Ha nem indultak azonnal, vagy valahol hosszabb időre megálltak, a

4. kép. Felszerszámozott lovak

külső istrángokat levették a hámfáról. Így a lovak nem tudták elindítani a szekeret. A szerszámokat különleges alkalmakkor (pl. lakodalom) virágokkal, pántlikákkal és *vőfélykendőkkel* díszítették fel.²⁸

A lovak irányításához nélkülözhetetlen az *ostor*, ami *ostornyélből* és *ostorszíjból* áll. A nyél hosszú, egyenes faág, a végén csonkokkal, hogy a szíj le ne csússzon. A szíjat üzletben vásárolták, s hurkolva rögzítették a nyélhez.

A lovak irányítása a gyeplőszár megfelelő irányba való meghúzásával, és a *hogyta* vagy *hegyta* (jobbra), valamint a *vihi* (balra) szavakkal történt. Megálláskor meghúzták a gyeplőt, és rákiáltottak a lovakra: *hóóó!* Ha a lovakat hátráltatni akarták, akkor vagy a szekérről rángatta a hajtó a gyeplőt, vagy a szekér elé állva az ostorral készítette hátra a lovakat, miközben a *curukk* vagy *curikk* szót kiabálta.

A lovak hámfával húzzák a szekeret és a *szánkát*, a lejtőn lefelé pedig tartólánccal tartják vissza. A szántásnál is gyorsabban lehetett haladni a lóval, mint az ökörrrel vagy tehénnel. A lovakat vezetni sem kellett, a szántó irányította a nyakába akasztott *szántógyeplővel*. Ez a *gyeplőszíj*nál hosszabb, és madzagból fonták. Az ekét *négýellővel* húzták a lovak, ami két hámfából áll. Négýellővel *baronáltak*, *hengereltek*, viszont a *lőkapáláshoz*, *krumplitöltőgetéshez* csak egy hámfát használtak, mert ezeket a munkákat egy lóval végezték. Ilyen esetben vezetni kellett a lovat, nehogy letapossa a sarjadó növényt.

A csikókat betörésük után vitték először a kovácshoz *vasaltni*. Filkeházán nem volt kovácsmester, ezért a szomszédos Pálházára vagy Kisbózsvara mentek. Általában a reggeli órákban indultak a férfiak egy lóval lóháton, kettőt pedig szekérbe fogtak. Az idősebb lovakat nem fogták ki a szekérből, az istrángot levéve patkolták meg.

A gazda két kézzel a combjához szorítva tartotta a ló *csülkét* és a kovács keze alá emelte. A kovács bal kézzel a patát fogta meg, jobbal pedig a köröm elhalt részeit faragta le a *körömkéssel*, majd a *ráspollyal körülráspolyozta*. Először a használt vagy már előre elkészített patkók közül egyet *rápásztott* a patára. Ha nem volt jó a méret, tűzőn felmelegítve alakított rajta, vagy új patkót készített. Két helyen szegezte fel a patkót, megnézte, hogy jól áll-e a patán, s csak ezután ütötte be a többi szeget is. A patkoláshoz *lőpatkószöveget* és speciális *vasalókalapácsot* használtak. A rögzítés után a gazda a ráspolyt a patkó alá szorította, a kovács pedig még jobban beütötte a szegeket, *meghúzatta*. *Harapófogóval* lecsípte a szegek kiálló végeit, ráspollyal kireszelte a szeg körül a patát, és a szeg kiálló részét visszahajtva mégegyszer meghúzatta a patkót. Végül *bakra* tették a ló lábát, és a kovács a patkó felett körül lereszelte a patát.

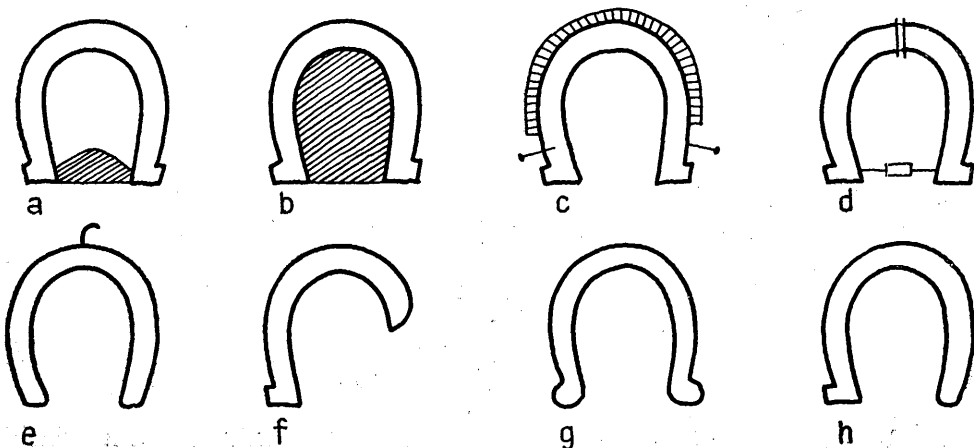
A rugós lovat vasalás előtt *bepipázták*. Keskeny vaslemezzel vették körül az orrát, amit csavarral szorítottak meg. A lemezt gyakran spárga vagy kötél helyettesítette, s ezt fadarabbal csavarták szorosra. Ettől a ló megszédült, és nyugodtan lehetett *vasalni*. A rugós ló hátsó lábát speciális módszerrel patkolták. Kötelet kötöttek a ló nyakába lazán, hogy meg ne füljön, majd a hátán végigvezetve a derekára csavarták. Innen a farkához vezették, a lófarokra húzott vaskarikába fűzték, és a megemelt hátsó láb csülkére hurkolták. Így a ló a fejével tartotta a lábát, és ha rúgott, rángatta a fejét. *Vasalás* közben két oldalról tartani kellett, nehogy eldőljön. Ha az előző módszerek sem voltak ered-

ményesek, berúgatták a lovat. Egy fél liter pálinkát öntöttek bele, s amikor az első lábát emelgetni kezdte, lehetett patkolni, mert be volt rúgva. A patkolás után azonban nem szabad sok vizet adni a lónak, mert könnyen tüdőgyulladást kap.

A lópatkókat három csoportba sorolhatjuk: *nyári*-, *téli*- és *gyógypatkó*. Az általános nyári patkó egyik változata a *homokfutó patkó*, amit puha, homokos talajon használtak. A köves utakra *sarkas patkót* ütöttek fel a lóra. Az első fagy után kellett *élesre vasalni* a lovakat, felszegezni a téli patkót. Ilyenkor a nyári patkó két végébe és elejébe menetet fűrt a kovács, és ide csavarozta be az éles sarkakat. Amelyik ló nem rúg, arra sarokkal együtt ütötték fel a patkót. A rúgós lovakra pedig utólag szerelték fel a sarkakat, nehogy kárt tegyen az emberekben, amíg vasalják.

A gyógypatkó típusai a kovácsmesterség és az állatgyógyítás közötti kapcsolatot jelzik, hiszen ezeket a pata valamilyen rendellenessége vagy rossz patkolás esetén alkalmazták. A kovácsoknak általában fontos szerepük volt az állatok gyógyításában, a lovak patabetegségeivel pedig kizárólag hozzájuk fordultak.¹⁹

A *gyógypatkók típusai*:²⁰ *Csukott patkót* (5/a. kép) az alacsony sarokfalú lovaknál használták, hogy a *békára* (a paták közötti V alakú bemélyedés) ráfeküdve megemelje a sarokfalat. A *fedeles patkót* (5/b. kép) akkor alkalmazták, ha megsérült a pata, s védeni kellett a szennyeződéstől. A *papucspatkót* (5/c. kép) olyan patasérüléseknél használták, amikor nem lehetett szeget ütni a patába, hanem a *kápa* felhajtásával és esetleg két szeggel rögzítették a patkót. A *zsanéros patkót* (5/d. kép) csikóknál használták. Ahogy nőtt a csikó, mindig csavartak a menetben, ezáltal szélesebbre vették a patkót. A *mankós patkót* (5/e. kép) olyan csikóknál alkalmazták, amelyeknek gyenge a lábszára, és lépéskor megbicsaklik a lábuk. Ha mankós patkót ütöttek fel, a mankó beleakadva a földbe, hátraszorította a lábat, nem engedte előre csuklani, így megerősödtek az inak. A *félhold patkót* (5/f. kép) a ferde patájú csikók lábára

5. kép. Gyógypatkó típusok

ütötték. A patát öt éves korig lehet ezzel a patkótípussal alakítani, utána már *kódus* marad a ló. A *simított patkót* (5/g. kép) olyan lovaknál használták, amelyek hosszút lépnek, és az első lábukra ütött patkó éles sarkával felsértének a hátsó lábat. *Bokázó* vagy *stráfos patkó* (5/h. kép): Amelyik ló féloldalra rakta a lábát, a patkónak azon az oldalán nem hagytak sarkat, nehogy felsértse a másik lábát.

Ha a kovács mélyre *árkolta* vagy *palcolta* a patkót, s így a szög az *elevenbe* hatolt, a ló a *nyilazás* következtében lesántult. Ilyen esetben először *hóflinggal* kibontotta a szegeket, és levette a patkót. A megsértett résznél kivéste a patát, hogy a gyulladás megszűnjön, és a genny kifolyjon. Terpentinnel fertőtlenítette le a patát, majd ismét felszegezte a patkót, de a kisebesedett patarészbe nem ütött szeget. A lóval tovább lehetett dolgozni, de egy vödör vízben naponta meg kellett mosni a patáját. Ha elgennyesedett a seb, az istállóban kellett tartani a lovat és naponta többször megmosni a patáját. Ha ez sem használt, a kovács még egyszer levette a patkót és fertőtlenítette a sebet.

A pata kiszáradása miatt előfordult, hogy meghasadt a körömszaru. Ilyenkor az elrepedt patarészt összeszorították, és rézből készült pánttal fogták össze úgy, hogy lyukat fúrtak a pánt két végébe és a repedés két oldalába, majd becsavarozták. A pánt nem engedte tovább hasadni a patát. A lovat be lehetett fogni, de reggelente meleg faggyúzsírt öntöttek a repedésbe, mert ez segítette a forradást. A pata nehezen heged be, ezért gyakran egy évig is kezelni kellett.

Patafalberoppanás esetén a kovács kivágta a sérült patarészt és bezsírozta. A kovács kisebb műtéteket is végzett a lovaknál. Olyan helyen vágott, ahol biztos volt abban, hogy „le tudja csatornázni” az esetleges gennyesedést. Saját készítésű *érvágó rajszerral* dolgozott, ami nem ment beljebb a kívántnál. Mindig függőlegesen vágott, hogy a genny kifolyjon, és így a gyulladás veszélye is kisebb.

Fejgyulladás akkor következik be, ha a ló hegyről lefelé jön és a vér a fejébe tódul. Ilyenkor a rajszert a jobb vagy a bal főérbe belemártották, hogy a felesleges vér kifolyjon. Amikor már elegendő vér folyt ki, a kovács elfogta az eret, s egy kis idő után megszűnik a vérzés.²¹

A *kehes* lovat *lőböstökkel*²² gyógyították. A tököt megreszelték, és korpával tojás alakúra összegyúrva lenyomták a ló torkán. Erős szaga miatt gyógyító hatású, még az asztmás emberek is eredményesen használhatták. Mások a kehes ló orrára *párgolt* (felmelegített) gabonával megrakott *abrakos tarisznyát* húztak.²³

Ha „megállt a ló vizelete,” petrezselyemmel gyógyították. Az állat súlyához mérve adagolták. Öt mázsáig kb. 1,5 kg petrezselymet kellett megfőzni és lehűteni. Ezzel a főzettel itatták a lovat, amíg megindult a vizelete. A gyógyítás másik módja, hogy vöröshagymát vagy tetűt dugtak a ló *megyibe*.

Ha a hám feltörte a lovat, tiszta fenyőfaszenet keverték össze disznózsírral, s ezzel kenték be a törést. Fenyőfaszénnel vagy szublimátos vízzel gyógyították a legkülönbözőbb sebeket is.²⁴

Rühesség esetén hamu és sertészsír keverékével dörzsölték be a megfelelő testrészt, majd tejjel lemosták.

A lábtörés gyógyítása veszélyes, ritkán sikerült, mert a lónak nehezen forr össze a csontja.

A faluban eladásra nem tenyészettek lovakat, csak azokat adták el, amelyek nem húztak, vagy ha valamilyen okból pénzre volt szükség. Filkeházáról inkább lovat venni mentek a vásárokra. Lóért messzebb elmentek, mint szarvasmarháért. Híres lóvásárhelyek voltak: Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Tiszakarád, Cigánd, Nyíregyháza, Kassa, Gálszécs, Homonna, Csap, Ungvár, Munkács.

A távolságtól függően néhány nappal korábban indultak a vásárra. Megmosták a lovat, beolajozták a patákat, amelyik ló pedig nem húzott, a vásár előtti faluban berúgatták. Egy lovat úgy vitt a vásárra a tulajdonos, hogy a hátára ült, ha több gazda ment ugyanarra a vásárra, szekérre ültek, az eladó lovakat pedig a szekér után kötötték.

A ló vásárlásánál elsődleges szempont, hogy jó húzó legyen. Ezért szekérbe fogták, *betalpalták* a kerekeket, és egy kicsit húzták a vásártéren. Ebből nehéz megállapítani, hogy valóban jó húzó-e, mert rendszerint csak üres szekérbe fogták. Megnézték a lábát is, nehogy vastag, dagadt, vagy megerőltetett legyen. Hat évtől 13—14 éves korig érdemes lovat vásárolni. A kort a ló fogáról állapították meg. A lovak harmadik évtől kezdik váltani a fogukat, és ha a *kupája* le van rágva, már 10 éven felül van. 16—20 évtől a füle hegye megkopaszodik, ez is meghatározó szempont a kor megállapításánál. Ha megtetszett a ló, alkudozni kezdtek. Az eladó mindig magasabb árat kért, hogy engedhessen majd belőle. A megegyezés után az eladó fizette az áldomást, és a ló *rédiját* átírták az új gazda nevére.

JEGYZETEK

1. *Gaál László*: A magyar állattenyésztés múltja. Budapest, 1966. 458.; Vö.: *Kodolányi János*: Adatok Vajszló lóirtásához. Népr. Közl. I. 1956. 1—4. sz. 118.
2. *Peterscsák Tivadar*: Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 1973. Jelen dolgozatban az előző tanulmány folytatásaként a község lóirtásáról közlök adatokat, bár a szarvasmarhatartáshoz kapcsolódóan is érintetem a témát néhány vonatkozásban.
3. Országos Levéltár Károlyi Nemzeti Levéltár Lad. 22. No. I/a.
4. *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964. 15.
5. *Balassa* i. m. 20.
6. *Balassa* i. m. 24.
7. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
8. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 100. köt.
9. Szabó Lajos tanácsi kirendeltségvezető szíves közlése.
10. A bodrogközi Cigándon az ellés előtt éjszakánként az istállóban aludt a gazda. *György Károly*: Lóirtás Cigándon. Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. 81.
11. Hajdúböszörményben *csikókarámmak* neveztek. *Bencsik János*: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen, 1971. 92.
12. Ugyanezt tették Cigándon is. *György* i. m. 81.
13. Vö. *Nagy Gyula*: Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Népr. Közl. 1968. 1—2. 23.
14. Vö. *Vajkai Aurél*: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 83.
15. Cigándon *meskárnak* neveztek a herélt. *György* i. m. 88.
16. Az istállók típusait és berendezését, a lovak elhelyezését a község szarvasmarhatartásánál részletesen bemutattam, ezért itt mellőzöm.
17. A lószerszámok elnevezését Vö. *György* i. m. 95—96. *Bencsik* i. m. 105—106.

18. Cigándon szőtteket raktak a kantárra lakodalom idején. *György* i. m. 96.
19. *Katona Imre*: Népi állatorvoslás Csongrádon. A ló betegsége és gyógyítása. Népr. Közl. III. 1—2. 1958. 234.
20. Az 1965-ben Bacsó Mihály pálházi kovácsmestertől gyűjtött adatokat (*Petercsák Tivadar*: Adalékok a népi állatgyógyításhoz. Abaúj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 52—53.) újabb gyűjtés során kiegészítettem.
21. Vö. *Bodgál Ferenc*: A kovácsok lógyógyítása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 1971. 474.
22. Földi töknék (*Bryonia* — *Bodgál* i. m. 474.) is nevezik, elsősorban a kerítések tövében terem meg.
23. Csongrádon szénamaggal gőzölték. *Katona* i. m. 252.
24. Vö. *Bodgál* i. m. 474.; *Katona* i. m. 247.

BEITRÄGE ZUR PFERDEHALTUNG IN FILKEHÁZA
(Auszug)

Als Fortsetzung seiner zwei früheren Arbeiten erläutert der Autor in dieser Studie die Pferdehaltung in Filkeháza, der kleinen Ortschaft in den Zempléner Bergen. Anhand statistischer Angaben zeigt er auf, dass seit dem XVII. Jahrhundert das Pferd ausschliesslich als Zugtier gehalten wurde, zum Verkauf wurde es nicht gezüchtet. Bis zu den ersten Jahrzehnten des XX. Jahrhunderts wurden im Dorf allerdings in erster Linie Ochsen und Kühe als Zugtiere verwendet, nur einige Bauern mit grösseren Ländereien hielten Pferde. Als in der 50-er Jahren dieses Jahrhunderts die Möglichkeiten im Fuhrunternehmen anstiegen, wurden in den Wirtschaften von 6—8 Katastraljoch statt der Ochsen Pferde als Zugtiere verwendet. Mit dem Anwachsen der Arbeitsmöglichkeiten in der Industrie am Ende der 60-er Jahre ging die Zahl der in der Landwirtschaft Beschäftigten stark zurück. Als Zugtier dient im allgemeinen die Kuh, Pferde werden dort gehalten, wo die Hauptbeschäftigung der Familie noch immer die Landwirtschaft ist. Einige Bauern haben nur je ein Pferd behalten, das spannen sie zusammen mit dem ihrer Bekannten ein.

Die folgenden Kapitel der Studie beschäftigen sich mit der Pferdezucht, -fütterung und -pflege in dem Zeitraum vom Ende des XIX. Jahrhunderts bis heute. Mit den Pferden verrichtete Arbeiten, Pferdegeschirre und das Einbereiten der Pferde durch die Pferdehirten werden ebenso beschrieben wie die Heilung von Huf- und anderen Pferdekrankheiten. Im allgemeinen spielen die Schmiede eine wichtige Rolle bei der Heilung von Tieren, zwecks Heilung von Hufkrankheiten der Pferde wurden ausschliesslich sie aufgesucht. Mit Erfolg verwendeten sie verschiedene pflanzliche Arzneimittel, selbst kleinere Operationen führten sie durch.

Die Bauern kauften ihre Pferde auf den Märkten. Um Pferde zu erstehen, unternahmen sie weitere Reisen, als für ein Rind.

Tivadar Petercsák

A KEPÉSEK MUNKASZERVEZETE ÉS ÉLETMÓDJA A BODROGKÖZBEN

NAGY GÉZA

A jobbágyfelszabadítást, a jobbágyrendszer eltörlését ugyan már 1848 áprilisában törvénybe iktatták az országgyűlésen, a Bodrogek földesúri birtokain a jobbágyrendszer végleges felszámolása csak az 1860-es években következett be. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az elzártság miatt az itt élő nép csak későn szerzett tudomást a jobbágyfelszabadításról, másrészt éppen a földesurak akadályozták meg a rendelet végrehajtását félve a robot vagy ahogy itt nevezték, az *úrdóga* elvesztésétől. A jobbágyfelszabadítás a bodrogekői falvak lakóinak csak a felét érintette, mivel ebben az időben már csak a lakoságnak a fele rendelkezett jobbágytelekkel, s ezek közül is elenyésző az egésztelkes jobbágyok száma. A földdel rendelkező jobbágyok túlnyomó része fél-, negyed- vagy nyolcadtelkes jobbágy. Karcsán pl. az 1828-as összeírás 27 féltelkes jobbágyot és 17 zsellért, az 1858-as összeírás pedig már csak 26 féltelkes jobbágyot és 6 zsellért vett számba a községben.¹

A Bodrogek lakossága számára ebben az időben még nem a földművelés volt a fő megélhetési forrás, hanem a halászat, madarászat, pákászat, méhészet, réti gyűjtögetés és az állattartás. Erre igen jó lehetőséget biztosított a végelethatalatlan nádas, víz, mocsár és a nagykiterjedésű rét, erdő.

A vízszabályozás a Tisza szabályozásával megkezdődik ugyan 1846-ban, de a Tisza és a Bodrogek szabályozása után is mintegy 70 ezer hold föld került víz alá. A bodrogekői mocsarak lecsapolása a csatornák kiépítésével, az 1896-ra elkészült két főcsatorna elkészültével fejeződött be. Ez a munka nemcsak a táj arculatát változtatta meg, hanem az itt élő nép megélhetését is nehezebbé tette. A lecsapolt mocsarak helyén földesúri birtok lett, a parasztság kezében pedig a régi jobbágytelkek maradtak csak. Ez nagymértékben rontott a lakosság megélhetésén, mivel a mocsarak lecsapolása után megszűnt az addigi megélhetési forrás.

A volt jobbágytelek az évtizedek során egyre kisebb lett, az öröklések következtében osztódott, s a falvak lakosságának többsége — néhány szerencsésebb gazdától eltekintve — a nincstelenek sorsára jutott, kicsúszott a talpa alól a föld, vagy már csak annyi jutott neki, hogy abból a családját nem tudta eltartani. A XIX. század végére a Bodrogek lakosságának 40—50%-a földdel egyáltalán nem rendelkezett, 30—40%-ának pedig csak 1—5 kat. holdig terjedő birtoka volt. Így azután nem túlzó az a megállapítás, mely szerint: „... kevés igényű, sokat nélkülöző s az esztendő minden szakában vegeterianus életmívelő

nép. Csak annyi gabonája terem, amennyit a kepén keres, kukoricát felében termel az uraságnál, ha kap.”²

A Bodrogeközben levő hercegi, grófi, bárói, nemesi és egyházi birtokok tulajdonosai a robot megszűnése után megkezdték birtokaik kapitalizálását. Mivel a robotra nem lehetett többé számítani, a gazdaságban bémunkásokkal dolgoztattak. A birtokokon azonban szinte teljes egészében külterjes gazdálkodást folytattak. A munkát a birtok területén kialakult tanyákon élő cselédség (béresek, kocsisok) végezte. Voltak azonban az uradalmakban olyan munkák is (aratás, kapálás szénakaszálás stb.), amelyeknek végzéséhez — annak sürgőssége miatt — sokkal több emberre volt szükség, s ezeket az embereket a nagybirtok közelében levő falvak szegényembereiből biztosították az uradalmak.

Az uradalmak főterménye ebben az időszakban a kalászos termény (búza, rozs, árpa, zab) volt. Ennek az aratását, cséplését gyorsan kellett végezni. Legolcsóbban ezt emberi erővel tudták az uradalmak megoldani. Mivel emberi erő bőven állt rendelkezésre a környező falvakból erre a munkára, az uradalmak tulajdonosai nem is igen igyekeztek gépeket vásárolni. A Bodrogeköz uradalmaiban alig néhány lóvontatású aratógépet lehetett csak találni még az 1940-es évek elején is, cséplőgépet is csak az 1920-as évek vége felé vettek többet.

A falvak lakói nem nagyon válogathattak a munkaalkalmakban, mivel ezeket az alkalmakat kizárólag csak az uradalmak biztosították abban az időben. Főnyereménynek számított akkor az olyan mezőgazdasági munka, mely az év 6—8 hónapjában volt végezhető. Aki ilyen munkát tudott szerezni, az már szerencsés embernek érezhette magát, mert családja számára — ha szűkösen is — biztosítani tudta a megélhetést. De még a 4—6 heti állandó munkára is mindig akadt fölös számú jelentkező. A bodrogeközi nincstelének az uradalmakban két lehetőség között választhattak: vagy éves cselédnek álltak, s akkor az uradalmakban kaptak lakást, kommenciót, vagy pedig hónapos, hetescselédnek és részesmunkásnak szegődtek.

Megfigyelhető azonban az, hogy igen kevés azoknak a nincsteléneknek a száma, akik a falujuk határában levő uradalmakra szegődtek gazdasági cselédnek. Ha mégis erre a sorsra jutottak, akkor elmentek inkább a harmadik határba, de a faluban nem vállaltak ilyen munkát. Cselédnek különben is csak azok mentek, akik semmiféle vagyonnal, még egy talpalatnyi földdel sem rendelkeztek. Akiknek volt háza, vagy egy kis darab földje, az semmi szín alatt nem vállalkozott a cselédeletre. A cselédsorból ugyanis a legtöbb esetben nem volt többé visszaút. Míg tehát cselédemberként szolgának érezték magukat, képésként viszonylag szabadabbak voltak, s ami a fő, mindig egymás között éltek, s együtt dolgoztak.

Az 1900-as évek elején egy-egy falu társadalmában még nem történt olyan átalakulás, mint később, az 1930-as évek végén tapasztalható volt. Ebben az időben ugyanis a vagyoni különbségek még nem voltak olyan nagyok, s a falvak lakói közül szinte minden családból dolgozott valaki az uradalmakban. A földnélküliek azért, mert megélhetésüket biztosítani kellett, akinek viszont földje volt, az a családtagjaiból azokat küldte dolgozni, akire a saját föld megművelésében nem volt szüksége. *Aratás* után a termés *asztagba* hordásakor.

szénahordáskor a falvakból szinte mindenki résztvett a *betakarításban*. Aki- nek fogata volt *fuvarosként*, akinek nem volt, az *gyalogmunkásként*.

A földdel rendelkezők azért vállalták az uradalmakban ezt a munkát, mert másképpen nem kaptak földet *részesművelésre*, és nem kaptak kaszálót, de legelőt sem adott bérbé az uraság másképpen, csak ha a falu vállalkozott arra, hogy a sürgős munkák idején munkát vállalnak az uradalomban.

Korábban már említettem, hogy gazdasági cselédnek nem álltak be a falu- ból a faluhoz tartozó uradalmakba, hanem inkább elmentek a harmadik falu- ba, ha erre a sorsra kényszerültek. Ez pedig azért volt, mert gazdasági cseléd- nek lenni utolsó dolog volt. Aki idáig jutott, azt a falu társadalma lenézte. Nem volt azonban ilyen sorsa annak, aki *hónapos*, *hetes* vagy *részesarató* volt az uradalomban éppen a korábban említett okok miatt. Igaz, ez a munka nem kötötte le a falusi embert teljes egészében, mert nem tartott egész esztendőn keresztül.

Egy-egy uradalomban ezek az idénymunkások mindig abból a faluból kerültek ki, amelyik falunak a határában volt az uradalom. Kivételt ez alól csak a *summások* képeztek, akik Heves megyéből és Mezőkövesd környékéről szerződtek a bodrogközi uradalmakba.

A falu maga is igyekezett biztosítani a maga részére a *részesmunkát*. Vi- gyázott arra minden falu, hogy más falu szegényemberei el ne vegyék a lehetősé- get előlük. Igaz azonban az is, hogy más falu szegényemberei is tiszteletben tartották az adott falunak az elsőbbségét a részesmunkára és erkölcstelennek tartották volna elvenni a munkát annak a falunak a szegényembereitől, ahol a birtok volt. Az uradalom is vigyázott mindig arra, hogy elsősorban onnan ve- gyen fel mindig munkást, ahonnan a szokásjog alapján addig dolgoztatott. Azok az uradalmak pedig, ahol a földek két község határához tartoztak, vigyáztak arra, hogy mindkét községből arányosan vegyenek fel munkásokat. Így például a Karcsához tartozó gróf Sennyey birtok aratásra, de más munkára is Karcsáról és Karosból, a pácini báró Sennyey birtok Pácínból és Karcsáról egyformán vett fel munkásokat az uradalomban előadódó munkákra. Egyik helységből csak akkor dolgozott több ember, ha a másik helységből nem jelent- kezett elegendő.

Különösen nem számított a falu társadalmában utolsónak a részesarató, a *kepés*. A kepés ugyanis nemcsak a földnélküliekből került ki, hanem *kepére jártak* a földdel rendelkezők közül többen is. Sőt, nagyobb részük földdel ren- delkezett, s éppenséggel még 5 holdon felüli is található volt köztük éppen úgy, mint ahogy a *fuvarosok*, illetve a *fuvarosgazdák* között. Sokan nem éppen a *kenyér* miatt vállalták, hanem azért, mert másképpen az uradalom nem adott földet részesművelésre vagy kaszálót, hanem csak ilyen munkák ellenében. Már pedig mind a földre, mind pedig a kaszálóra minden családnak szüksége volt a faluban, mert a családtagok száma mindenütt nagy volt.

A *kepések* azok a mezőgazdasági munkások voltak, akik valamelyik nagybirtokon, uradalomban az aratási munkák végzésére az uradalom meg- bízottjával vagy vezetőjével *szerződést* kötöttek. Minden uradalom meghatáro- zott számú kepést foglalkoztatott az aratás idején. Ez az évek során alakult ki. Ezek a munkások *csapatban* vagy *bandában* dolgoztak. Egy-egy csapatban vagy bandában 30—40 pár kepés dolgozott, de volt olyan csapat vagy banda is,

amelyikben több vagy kevesebb. A *kepésbanda* a legtöbb helyen nem alkalmi alakulat, nem egyik nyáron alakult, hanem évek óta együtt dolgozó emberek csoportja volt. Új tag csak akkor került a bandába, ha valaki elment onnan, nem vállalta tovább az aratást, meghalt vagy kiöregedett. Mert az *aratás* nehéz munka volt, kora hajnaltól késő estig hajtani kellett, „kiszedte az ember zsírját”, s aki nem bírt lépést tartani a többiekkel, arra rá kellett dolgozni. Éppen ezért minden *kepésbanda* igyekezett jó munkabíró embereket szerezni, hogy keressenek is az aratás ideje alatt. Persze ez nem jelentette azt, hogy öreg nem volt a bandában. Ez mindig a banda többi tagjaitól függött. „Öreget nem szívesen láttak magok közt a kepek, de aki több esztendőn keresztül dógozott a bandába, azt más nem lökhattük ki, mer annak is kellett a kenyér, nem halhatott éhen. Én mindég azt mondtam, hogy meg kell túrni az öreget, mer mink is megöregedjünk, osztán nekünk is jó lessz, ha megkereshessük a kenyeret. A vén Kopcsait is ki akarták eccer tenni a bandából, de én nem engedtem. Mondtam a gazdának, hogy adjunk neki a táblából egy darabot, osztán vágja magának, ahogy tudja. Rám is hallgatott a gazda. A vén Kopcsai külön darabot kapott, osztán vágta magának.”³

A kepek vezetője mindenütt a *kepésgazda* volt. Vele tárgyalt az uradalom a kepek dolgában, neki adták ki a munkát, neki kellett az embereket mozgatni, az elvégzett munkáért felelősséget vállalni. A *kepésgazdát* a Bodroglközben nem a kepek választották, hanem mindig az uradalom embere volt. Hogy ki került erre a posztra, az mindig attól függött, hogy kit tartott erre alkalmasnak az *uraság* vagy az *intéző*, de ez nem mindig volt elég, mert hozzá a gazdának meg kellett szerezni az emberek bizalmát is. Éppen ezért jó volt, ha a *gazda* becsületes emberként volt ismeretes, ha nem csapta be az embereket, mert hiszen az *uraságnak* is érdeke volt, hogy a *kepésgazda* tekintélyes ember legyen a saját bandájában.

A kepek ugyanis szívesebben álltak ahhoz a gazdához, akinek tekintélye volt előttük, amelyik *kepésgazdát* viszont rongy embernek ismerték, azt elkerülték, s ahhoz csak azok a kepek álltak be, akik nem nagyon szerették a munkát, éppen ezért más bandába nem kellettek.

A gazda hivatala nem egy esztendőre szólt éppen úgy, mint a bandatagok társulása. Voltak olyan gazdák, akik 20—25 éven keresztül vezették a bandájukat. Ha a tagok meg voltak vele elégedve, akkor megmaradtak mellette évenként keresztül. Az ilyen *kepésgazdákkal* az uradalom is másképpen beszélt, mert azért nem lehetett közömbös az uradalom előtt sem, hogyan végezték vagy végzik a munkát. Előfordult olyan is, hogy az *uraságnál* áskálódni kezdett valaki a *kepésgazda* ellen. Ha ez kiderült és bandatag volt az illető, akkor kiközösítették a kepek maguk közül az ilyen embert.

A *kepésgazda* amikor megtudta, hogy melyik táblát kell aratni, rendszerint kiment előre néhány társával megnézni a *terményt*. Ha a *termény* olyan volt, hogy nem volt érdemes learatni, mert nem kerestek volna semmit a kepek, akkor ő egyezkedett az uradalommal. Annak a *táblának* a learatása ilyenkor meg egyezés szerint történt. Itt nem volt érvényben a szerződésben rögzített bér, hanem azon felül fizetett az *uraság*. Ilyen esetben vagy a *terményen* kívül adott bizonyos mennyiségű lisztet, szalonnát, pálinkát, vagy pedig úgy egyeztek, hogy nem kéri a szerződésben rögzített bért, hanem bizonyos mennyiségű

terményt kapnak naponta arra az időre, míg annak a táblának az aratása tart. Amikor az uraság repcét kezdett termelni, annak a learatása is a kepekre várt. Itt sem a szerződésben megszabott bérért arattak, hanem a legtöbb esetben napszámbért fizetett az uradalom.

Előfordult olyan eset is, hogy az uradalom a megkezdett táblában szerette volna a munkát befejeztetni estére. Ehhez viszont a kepeseknek jobban kellett volna haladni és későig aratni azon a napon. Ha áldomást ígért a gazdának az intéző, akkor el is érte az uradalom a célját, mert learatták a táblát.⁴

A *kepegazda* nem mindenütt dolgozott. Karcsán például egyáltalán nem vett részt az aratásban, inkább csak ellenőrizte a munkát és tárgyalt az intézővel. Ugyanakkor a Bodroglók néhány uradalmában (pl. Vajdácskán) ugyanúgy dolgozott, mint a többi kepe.

A kepegazda után következett rangsorban az *első kaszás*. Sok helyen a gazda helyettese is volt, ha a gazda nem volt jelen az aratás helyén, akkor a kepek dolgában ő intézkedett. A kepebandában az első kaszás tisztét mindig a legerősebb, legjobb kaszás töltötte be. Feladata volt az iramdiktálás. Ahogy ő haladt a sor elején, úgy kellett haladni a többi kaszásnak is. Éppen ezért nem lehetett akárki elől, mert az első kaszás húzásától függött a többiek munkaüteme is és a kereset is. Persze az első kaszásnak nemcsak a saját erejéhez kellett igazodni, hanem az egész banda munkabírását figyelembe kellett vennie.

Ha valaki az erejével kérkedett, akkor a bandában hárman-négyen összedték erejüket, tudásukat és megszegyenítették azzal, hogy utána eredtek és *kikaszálták* az első kaszást. Ez azt jelentette, hogy az első kaszás után kaszálók erősebb ütemben kaszáltak, s amikor utolérték, kikerültek az első kaszást és elibe kerültek.

Az első kaszás után következtek a többiek erő szerint, míg leghátul rendszerint a leggyengébb kaszás haladt. Amikor kiértek a rend végére, megfenhették a kaszát, majd új rendbe kezdhettek, s ekkor ittak vizet is, már aki szomjas volt.

Minden *kaszás*hoz tartozott egy marokszedő, a *félkezes*. A félkezesnek az volt a kötelessége, hogy a kaszás után felszedje a *markot* és *kévé*nként lerakja a tarlóra. A *félkezes*nek a munkája igen nehéz volt, mert egész nap derékban meghajolva szedte a markot háttal haladva a kaszás után.

Amikor kiértek a renden, akkor a *kaszás* és *félkezes* visszafelé kötelet csinált és felkötötte a terményt, vagyis kévébe kötötte, ha az száraz volt. Volt olyan eset is, hogy füves lévén a termény, félnapig száradni hagyták markonként és csak száradás után kötötték fel.

A kepek általában 1—2 markos *kévé*ket kötöttek. Egy *markos*nak azt a *kévé*t nevezték, amelyikbe annyi szál termény volt, amennyi a félkezes egyik hóna alá került szedés közben.

Kezdetben a kaszás és félkezes kötötte fel tehát a terményt, amikor mentek visszafelé a soron. Az 1920-as évek közepétől annyi változás történt a kepek munkamegosztásában, hogy három pár (három kaszás és három félkezes) állt össze egy *bokor*ba. A három párból két pár aratott, a harmadik pár marokszedője, félkezes kötelet csinált és leteregette, a kaszás pedig kötött. Minden nap váltották egymást úgy, hogy a kötés harmadnaponként került egy-egy

párra. Volt olyan beosztás is, hogy nem párban álltak ki az aratáshoz, hanem egy kaszáshoz egy félkezes és egy kötő tartozott, de ez már csak az 1940-es évek elején kezdett terjedni.

Az aratásnál sok vízre volt szükség, mivel a kepén sok ember dolgozott együtt. Az uradalom szerződésben vállalta, hogy a tábla végébe minden nap odavitet egy lajttal, vagy pedig hordóval ivóvizet, de a kepeknek kellett gondoskodni emberről, aki a lajttól bevitte a vizet a táblára, ha a kaszás vagy félkezes inni akart. Ezért minden kepekbandában volt egy *félkezeszámba* vett vízfordó is. Vízfordónak rendszerint 12—14 éves fiúgyermeket alkalmaztak. Olyan családból került, ahol nem nagyon volt munkabíró ember, vagy a kepegazda gyerekei, vagy jóemberének gyerekei közül. Elég terhes volt a vízfordó feladata is, hiszen neki is akkor kellett kimenni a határba, amikor a kepek mentek, s akkor mehetett csak haza, amikor a kepek befejezték a munkát. Napközben igen sokszor végig kellett vinni a két darab 10 literes kannát a táblán és önteni a vizet annak, aki kérte. Ugyanakkor az ő feladata volt az étkezésekhez a tűz megrakása távolabb a terménytől naponta háromszor, a tűz táplálása, a nyársak elkészítése. Neki kellett az étkezések befejeztével a tüzet beoltani, rendet csinálni.

A kepek között a *kaszás* mindig férfi volt, a *félkezes* pedig leány, asszony, esetleg fiatal fiú 13—17 éves korig. Ha a családból az apa kaszás volt, akkor a félkezesnek vagy a feleségét, vagy a leányát, vagy esetleg suhanc fiát vitte. Ha a családban olyan nagyobb gyermek volt, hogy ezt a munkát már el tudta végezni, akkor az asszony nem ment a kepe, hanem otthon főzött, mert a kepeknek minden nap ebédet kellett vinni.

A kepek munkája reggel 2—3 órakor kezdődött. Ha nem volt harmat, akkor hozzákezdtek azonnal a munkához, ha azonban harmat volt, akkor meg kellett várni, míg az felszáradt. Arattak reggel fél nyolc—nyolc óráig, akkor pedig leültek *früstökölni*. A *früstök* 9 óráig tartott és mindenki azt evett, amit reggel vitt magával a tarisznyában. Rendszerint szalonna, kenyér, hagyma, uborka volt a reggeli. 9 óra után megkezdték újra a munkát és arattak addig, míg az utolsó *ebédhozó* meg nem érkezett. Bárhol voltak ugyanis a *határban*, délben a kepek mindig főtt ételt ettek, amit minden délben kivitt valaki hazulról. Az ebédet vagy a feleség, vagy a nagyobb gyerekek vitték ki a határba. Úgy indultak el vele, hogy legkésőbb déli 12 órára kiérjenek. Az ebédhordók a falu szélén megvárták egymást és csapatostól mentek. Ha a családban nem volt olyan gyerek, aki vihette volna az ebédet és az anya sem tudta vinni valamilyen oknál fogva, akkor felfogadtak egy gyermeket a faluból, aki hordta az ebédet. Ezért a munkáért a kepek rendszerint egy ruhát vett a gyerekeknek.

Az ebéd általában kétféle volt. Az első fogás valamilyen leves, a második valamilyen tésztaféle. *Levesételek*: zöldbaleves, tarkabab-leves habarva, rántva; fehérbaleves belefőzött *lecsketésztával*, krumplileves, káposztaleves, savanyúleves, *gombódaleves*, dara és krumplibere, húsleves. *Galuskafélék*: túróval, mákkal, káposztával, krumpligaluska (trapacska), *lángelött*, derelye, gombóc, *kuricinka* stb. *Tésztafélék*: Csöröge, puffancs, paraszttorta, vastaglángos, krumplilángos, grízeslángos, mákossütemény.

A levesételeket az 1920-as évek közepéig az ételhordók *cserépszilkében* vitték a mezőre. A szilkét *kantárba* tették. A második fogást tálba tették és

kosárban vitték kendővel letakarva. Később a cserépszilkét felváltotta a zománcozott ételhordó kanna, de a kosár megmaradt. A mezei étkezésnél kezdetben fakanalat, később bádogkanalat használtak. Ha késre volt szükség, mindenki a saját bicskáját használta. Villát egyáltalán nem használtak.

Ha az ételhordók fél tizenkettőkor megérkeztek, akkor kezdődött meg az ebéd. Ha később érkeztek meg, akkor kezdték az ebédet, addig dolgoztak. Az ebéd általában egy óra hosszúra tartott. Amikor azonban az ebédhordók elmentek, a kepesek nem álltak fel, hanem kiverték a kaszát, ha szükséges volt és ledőltek délelni. Általában délután kettőig, fél háromig tartott a hűvösben a szundikálás, de ha nagy volt a meleg, akkor három óráig is elhúzódott. Ekkor újra megkezdődött a munka és megállás nélkül dolgoztak délután 5—6 óráig. Ekkor újra egy rövid pihenő következett, az uzsonnázás. Aki éhes volt, a magával hozott ennivalóból evett, aki pedig nem, az pihent. Az uzsonna általában egy fél vagy egy óra hosszat tartott. Ekkor újra munkához láttak és dolgoztak este 9—10 óráig.

Napszállat után rendszerint a *keresztelés* kezdődött. Ha esőre nem volt kilátás, akkor napszállatig arattak, s amikor a nap szállóban volt, megkezdték a kévek összehordását és a keresztbe rakását. A *keresztet* nem mindenki rakta, hanem csak néhány hozzáértő ember, míg a többi hordta össze a kéveket. A kepegazda a nap befejeztével megsámolta a kereszteteket, egyrészt hogy tudja azt, mennyit kerestek azon a napon, másrészt pedig, hogy be tudjon számolni az intézőnek a napi munkáról. Ha napközben esőre állt az idő, akkor hanfarabb is hozzákezdtek a kereszteléshez, a kereszttek összerakásához.

A kereszt alsó kévét, a *bujtató kévét* úgy kellett elhelyezni, hogy a kalásza ne érje a földet, ezért azt vissza kellett hajtani. Erre a bujtató kévére rakták a *keresztlábakat* úgy, hogy a kéve kalászos része befelé volt. A kereszt tetejére került a *pap*, amely egy kéve volt úgy megtörve és kalászával lefelé, hogy az eső lefolyt a keresztől, nem tudta megáztatni a kereszt belső részét. A keresztet jól lekötötték, hogy a viharos szél ne tudja felborogatni, mert ha ilyen történt, a kepeseknek kellett kiszárítani és újra összerakni, de azért már nem járt fizetés.

Előfordult az is, hogy kint aludtak a kepesek a tarlón. Ez akkor fordult elő, ha a falutól messze arattak, vagy gyomos, füves volt a termény és amit délután arattak, azt nem lehetett bekötni, keresztbe rakni. Ilyenkor — ha holdvilágos éjszaka volt — éjjel kötötték fel és rakták keresztbe a terményt.

A tarlót a kepesek nem gereblyélték fel. Ez az uradalom feladata volt. Amikor azonban megtörtént a tarló felgereblyélése, akkor a kepeseknek kellett a *kaparékot* felkötni és a kereszttek tövéhez tenni a felkötött kaparék kévétet.

A kepesek ruházata nem különbözött a falusi aratók ruházatától. Lábbelijük szinte kivétel nélkül a használt csizmaszárból készített *bocskor* volt. A férfiak az első világháborúig vászonból készített, lábszárközépig érő, alul rojtos széleszárú *gatyát* viseltek felsőruhaként. Az első világháború után a fiatalabbaknál ezt felváltotta a *cájnadrág*, s a bocskor helyett néhány helyen bakancs került a lábra. Ugyanakkor a szegényebbeknél nem volt ritka a kékre festett házivászonból készült nadrág. Ezt otthon varrták az asszonyok kézzel fehér vászonból, majd elkészülte után házilag befestették. A nadrág alatt az idősebbek

hosszú, a fiatalabbak térdig érő vászongatyát viseltek. A nadrág bokáig ért, a hosszú vászongatyája viszont egy tenyérrnyivel rövidebb volt.

Felsőtestükön az idősebbek vászoninget, a fiatalabbak boltban vásárolt, erősebb anyagból készült hosszúujjú inget viseltek. Aratáskor sem vetették le az inget, legfeljebb kigombolták és az ujját felgyűrték. Ezenkívül felső ruházatként *lajbit* vagy *ujjast* is vittek magukkal a határba, de ezt csak akkor vették magukra, ha mentek ki a határba vagy jöttek haza és az idő hűvös volt. Aratáskor a munkában csak ingben dolgoztak. Fejükön szalma- vagy posztókalapot hordtak. A szalmakalap vagy a maga színében volt, vagy pedig feketére volt festve. Olyan volt az alakja a szalmakalapnak, mint a posztókalapnak, a széles-karimájú szalmakalapot nem hordták.

A férfiaknál még a ruházathoz tartozott a vászonból készült deréktól lábszárközépig érő kötény, melyet *surcna* és *vastagkötőnek* neveztek. Ez a félkezesek viseletéhez is hozzátartozott. Ezenkívül a kaszások felszerelése volt a *kasza* a rászerelt *csapóval*, a *fenőkő* a nadrágszjira akasztható *tokkal*, az *üllő* és a *kaszaverő kalapács*. A kaszát früstötkkor és ebéd után *verték ki* azon a helyen, ahol reggeliztek és ebédeltek.

A nők is használt csizmaszárból készített bocskort viseltek lábbeliként. Alsó ruhaként vászonból készült *pendelyt*, e fölött pedig vagy kékre festett házivászonból, vagy boltban vett anyagból varratott lábszárközépig érő szoknyát hordtak. Felsőtestükön vászonból vagy gyolcsból készült *ingvállat* viseltek rövid ujjal, s ennek az alját bekötötték a szoknyába. Ezen felül volt a vásárolt anyagból készített hosszúujjú blúz vagy *litya*. Ez bő volt és szellős. Ha a félkezes ingvállban szedte a markot, akkor kezére vagy ruhaujjat húzott fel, vagy kendővel bekötötte, hogy a csupasz kezeszárát a kalász vagy a szűrő ki ne verje. Az első világháborúig a nők fejükre *hátraszorítót* kötöttek. Ez a homlok felső részét eltakarta, a haját a fejhez szorította, a fejről lefutó izzadságot elfogta. Ezen felül volt még a *fejrevaló kendő*. Az első világháború után már csak az asszonyok viseltek nyáron hátraszorítót, a lányoknak már csak fejkendő volt a fejükön. Fedetlen fejjel azonban sem az asszonyok, sem a lányok nem arattak.

A félkezesek felszereléséhez csak a *sarló* tartozott, de ez sem mindenütt, mert volt aki marokszedésnél nem használta a sarlót, hanem kézzel szedte a markot.

A nők aratáskor a határba menet és a határból jövet nem abban a felsőruhában voltak, amelyikben arattak. A határba a munkaruhájukat az abroszba kötött *ajdába* (batyuba) vitték a hátukon. Amikor kiértek, átöltöztek és úgy kezdték a munkát, majd a munkanap végén újra csak átöltöztek a tábla szélén. Egyedül a bocskor volt az, amely hazafelé is a lábukon volt.

Az uradalmak a kepekkel a *szerződést* kora tavasszal, rendszerint márciusban kötötték meg. A szerződéskötésnek a Bodrogközben kétféle módja volt ismeretes. Ahol állandó kepebanda volt az uradalomban és nem volt panasz a munkájukra, ott a kepegazdának üzent az intéző és a szerződést megkötötték. (Csak egy példányban készült mindenütt a szerződés, ezért sehol sem sikerült találni belőle.) Aláírta az uraság nevében az intéző, a kepek nevében először a kepegazda, majd a kepegazda hazavitte és a bandája tagjaival aláíratta. Az aláírások után visszavitte az intézőnek és az őrizte egy esztendeig.

Ha a kepésbanda alkalmi társulásként jött csupán létre, akkor az uradalom a kiszemelt és megbízott emberek útján szervezte meg az aratókat. A kiszemelt emberekkel beszélt az intéző, azok pedig megbeszélték azokkal az emberekkel a faluban, akiket a bandába akartak szerződtetni. Ha beállt a kepés ahhoz az emberhez, aki beszélt vele, akkor egy megbeszélt időpontban összegyűltek a községházán és ott megszövegezve a szerződést az intéző jelenlétében felolvasták, majd mindenki aláírta. A szerződés itt is egy példányban készült és az intéző ezt is magával vitte.

A szerződés két dolgot tartalmazott. Az egyik az elvégzendő munka volt, a másik pedig az elvégzendő munkáért járó bér. A munka végzésére területet nem határoztak meg. Vállalniuk kellett a kepéseknek, hogy az uradalom területén levő búza, rozs, árpa, zab terményeket learatják, keresztbe rakják, a kaparékot felkötik, esetleg bizonyos számú napot az uradalomban is kötelesek dolgozni az aratáson kívül. Volt olyan uradalom is, ahol a kepéseknek vállalni kellett, hogy hordáskor a kévéket szekérre adogatják és az asztagnál a szekérről leadogatják a kévéket. Ezután a szerződés részletesen felsorolta, hogy mit fizet az uradalom a szerződésben meghatározott munkáért.

A bérezésre a Bodroghözön három módozatot különböztethetünk meg aszerint, hogy kinek a birtokán arattak a kepések, illetve milyen volt a tulajdonos. A grófi, bárói birtokokon általában kevés eltérés volt a fizetésben. Másként volt a fizetés a kisebb, az úgynevezett nemesi birtokokon, míg legkevesebbet fizetett az aratásért a kepéseknek az egyházi birtok intézője. Mindhárom helyen azonban két részből állt a bérezés. Egyrészt a termés bizonyos hányadából, másrészt pedig a hetenként vagy havonként kiadásra kerülő *kosztból*. Ezt előre adták mindig, és a kiosztás vasárnap reggel került sorra.

A grófi és bárói birtokokon az első világháborúig a kepések *tizedébe* vagy *tizenegyedébe* arattak. Ez azt jelentette, hogy a kepéseké volt a learatott termés keresztjeiből a tizedik, illetve a tizenegyedik kereszt. Az első világháború után ez megszűnt, és a kepések része a tizenharmadik kereszt lett. Ezenkívül megkapták a heti *kosztot*, amely egy-egy kaszás számára a következő mennyiséget tette ki: 11,— kg liszt, 1,5 kg szalonna, 1,— kg hús, 0,25 kg só, 1,5 l pálinka. Adott ezenkívül az uradalom minden kepésnek 2 vékás (600 négyszögöl) krumpliföldet *mindibe*. (Itt minden termés a kepésé volt.) 2 kat. hold tengeriföldet *felébe*, de a kepés köteles volt a saját költségén szántatni és a saját vetőmagjával bevetni.

1930 után már az uradalom szántatta és vettette a tengeriföldet, de ekkor már *harmadába* adta a kepésnek, vagyis az uradalomé volt a termés kétharmada, míg a kepés csak egyharmadát vihette haza a termésnek.

A *félkezes* *kosztja* a szalonna és pálinka kivételével ugyanannyi volt, mint a kaszásé, míg a szalonnának és a pálinkának csak a felét kapta. Ugyanígy felét kapta a félkezes a terményjárandóságnak is az aratás végén.

Nem minden birtokon, de a Sennyeyek birtokán a kepéseknek volt még egy kötelezettsége, ugyanakkor azonban több kedvezményt is kaptak. Itt kötelezettségként 6 napot kellett minden kepésnek az év folyamán ingyen dolgozni az uradalomban, vagy ahogy itt nevezték *napot tudni*. Ez tavaszkor, a kalászos aszatolásakor (*szurkáláskor*,) a repcearatáskor telt el. De le lehetett tudni télen is, amikor az uradalom körvadászatot rendezett és szükség volt a hajtókra.

Ilyenkor elment a kepés *hajcsákolni*, s ezt a napot beszámították a 6 napba. Ennek fejében a kepés annyi szénakaszálást vállalhatott negyedébe-ötödébe, amennyivel megbírt. „Vót olyan esztendő, hogy huszonhét szeker szénát hordtunk haza a Fizestül. Apám semmi másnak nem örült úgy, mint a szénának. Vállaltam még a jóembereimnek is, akik segítettek levágni meg hazahordani a szénát.”⁵ Ezenkívül télen, amikor megkezdődött az erdőben a favágás, a kepések mehetek felébe-harmadába fát vágni.

A Bodrogló egyházi birtokain az első világháborúig ugyanannyi keresztért arattak a kepések, mint a grófi és bárói birtokok kepései. Az első világháború után azonban itt már a *tizennegyedik* keresztért arattak. A koszt is kevesebb volt, mint a többi birtokon. Hetenként kapott itt a kepés: 1,— kg só, 1,— kg szalonnát, 0,5 kg húst, 3,— l aratópálinkát, 0,5 l ecetet. Lisztet nem adtak hetenként az egyházi birtokon, hanem az egész aratás idejére egy alkalommal adták ki összesen 13 kg-ot. Ezen felül kapott a kepés egy kat. hold föld harmados tengerit, 200 négyszögöl harmados répát. Itt is megvolt az, hogy aki kepére jelentkezett jobban adtak neki munkát, mint más szegényembernek.

A nemesi birtokon is más volt a kepések bére. Itt rendszerint nem adtak földet részesművelésre, viszont a terményrészesedés magasabb volt, mint a többi birtokon. Igaz, ezért nemcsak az aratást kellett elvégezni, hanem a hordásban, a kereszték asztaghoz szállításában is segíteni kellett. A kepések az aratást itt a 8—10. keresztért végezték. A kosztot sem fejenként és hetenként kapták, hanem egy hónapra és páronként. Ez így alakult páronként egy hónapra: 60,— kg liszt, 6,— kg szalonna, 1,50 kg só, 2,— kg szappan, 6,— l pálinka. Ha a kaszás félkezese nem a családból került ki, hanem a kaszás fogadta magához, akkor a kosztjárandóság egyharmadát adta a kaszás bérként a félkezésének.

Nemcsak a nagybirtokon dolgoztak kepések, hanem a Bodrogló egyes falvaiban is az olyan gazdáknál, akiknek 40—60 holdjuk, vagy még több is volt. Bár ezeknek is volt állandó cselédjük, de az aratás sürgős munka lévén, aratáskor 3—6 pár aratót foglalkoztattak. Ide rendszerint azok közül a szegényemberek közül mentek aratni, akiknek volt néhány hold földjük, de kepére nem mehetek, mert akkor nem tudták volna learatni a sajátjukat. Így viszont a sajátjuk learatása után még 2—3 hétig vállalhattak munkát a falusi nagygazdáknál.

A nagygazdáknál a munkavállalás kosztal vagy koszt nélkül történt meg-egyezés szerint. Ha az arató kosztal vállalta a munkát, ez azt jelentette, hogy a gazda naponta 4 alkalommal adott kosztot, mégpedig reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát. Ezenkívül vagy a kilencedik, tizedik keresztért arattak, vagy pedig naponta megállapított mennyiségű terményért. (Egy pár általában 50—60 kg terményt kapott naponta.) Ha kosztal és terményért vállalták az aratást, akkor a gazda családjához tartozó emberekkel aratott. Ha koszt nélkül vállalta, akkor a hatodik, nyolcadik keresztért vagy 80—90 kg terményért aratott páronként. Ilyenkor kapott a kepés egy szekér szalmát is a gazdától, de ha keresztért dolgozott, akkor az *élet* szalmája és töreke is az aratóé volt. A nagygazdák az aratáshoz nem adtak földet részibe és a munka sem tartott náluk addig, amíg a nagybirtokon.

A kepések munkáját az aratás ideje alatt az intéző ellenőrizte néhány alkalommal, azonban ez az ellenőrzés nem volt szigorú, hiszen az intézők is tud-

ták, hogy a kepek munkájukat rendszerint jól végzik el, mert nem akarnak sok felesleges munkát végezni.

A nagybirtokon az aratás 5—6 hétig tartott. Ezután tudták meg a kepek, hogy miért is dolgoztak. Az aratás befejezése utáni napon történt a *kepek-keresztek* kijelölése. A kepegazda jelenlétében ezt az intéző, vagy ha ő nem ért rá, akkor a megbízottja, a kerülő, béresgazda vagy valami uradalmi tisztviselő végezte.

A gazda tudta, hogy az általuk learatott táblán hány kereszt van, s abból hány *kereszt* illeti meg a kepeket. Ha nem hitték el a gazdának a kereszt-számot, akkor megszámozták, majd kijelölték a kepek részét. Általában a tábla egyik vagy másik részén jelölték ki egy helyen a kepek számára járó keresztet. Ezeket a keresztet a kepegazda és az elsőkaszás vagy a kepek közül valaki *csóvával* (szalmából vagy zöld növényből készített csomóval jól látható helyen) megjelölte. Amikor a kepek-keresztek kijelölése megtörtént, az uradalom *fogatot* adott a kepeknek és a keperészt a legelőszélre *csomóba* (*asztagba*) hordták. A *behordás* után az uradalom által biztosított cséplőgéppel elcséplették. A cséplést a kepek végezték. Már ott a cséplőgépnél a szalmát és a töreket annyi csomóba rakták, ahányan voltak a bandában. A szemet viszont zsákokban behordták a faluba és vagy a kepegazdánál vagy más helyen tárolták a cséplés befejezéséig, illetve az osztásig. Általában csak az első osztályt hordták be, a másodosztályú magot vagy az ocsut már a gépnél szétmérték vagy eladták.

A cséplés befejezése után került sor a termés szétosztására, a *mérésre*. A mérésnek két fajtáját alkalmazták. Vagy *vékával*, vagy mázsára osztották szét a terményt úgy, hogy a kaszás, kepegazda *két részt* kapott, a félkezes és vízholdó *egy részt*. Ha vékával mérték, akkor vigyáztak arra, hogy valaki meg ne üsse a vékát, nehogy az megrázódjon mikor termés van benne és több ne jusson valamelyiknek. Ha a vékást véletlenül valaki megütötte, akkor kiöntötték belőle a terményt és újra mérték, nehogy valakit megkárosítsanak. A kereszt mindig a terménytől függött. Ha jobb volt a termés és az időjárás, akkor többet, ha rosszabb volt, akkor kevesebbet kerestek. Általában egy kaszás jó termés esetén az 5—6 heti aratás után 12—14 mázsa vegyesterményt (búza, rozs, árpa, zab), egy félkezes pedig 6—7 mázsát keresett, de a rosszabb időszakban is megvolt a 8—10 mázsa, illetve a 4—5 mázsa termés.

Az uradalom mindig a *keperészt* csépleltette először. Ez azért történt így, mert az aratás után is szükség volt a kepekre a cséplésnél, de ide már csak az ment a kepek közül, aki akart.

A Bodrogek nagybirtokain mindenütt csépeltek a kepek, csak a keresztben volt eltérés. A terményjárandóság általában 2—3%-a volt az elcséplett mennyiségnek. Hetenként adták ki a keresztet az uradalom magtárából. Ebből a járandóságból a gépnél dolgozók közül mindenki egyformán részesült, nem tettek különbséget férfi- és nőmunkás között.

Volt olyan uradalom, ahol a cséplés időtartamára ugyanazt a kosztot kapta a cséplőmunkás, mint a kepen. Karcsán például a Sennyey grófok és bárók birtokán a kosztot ugyanúgy mérték hetenként a cséplőmunkásoknak, mint a kepeknek. Annyi változás volt a koszt mérésénél, hogy a kazalmester, az az

ember, aki felelős volt a szalmakazal jó megrakásáért hetenként 0,5 kg szalonnával és 0,5 l pálinkával többet kapott, mint a többi munkás.

Bár az aratás kora hajnaltól késő estig tartó munkát jelentett minden arató számára, mégis került néha alkalom a szórakozásra is. A képesbandában összerültek az idősebbek mellé a fiatalok is, ahol pedig jelen voltak a fiatalok, ott előkerült a játék, a szórakozás is.

Reggel a képesek korán kimentek a földre, de nem mindig lehetett aratni. Ha nagy volt a harmat, meg kellett várni amíg felszárad. Aratás közben többször volt zápor, akkor sem lehetett aratni, meg kellett várni, amíg megszárad a gabona. Ilyenkor a képesek elhúzódtak a hodályba, istállóba amíg esett, s azután meg a szabadban várták, hogy megkezdhessék az aratást. A fiatalok az ilyen kényszerű munkaszüneteket társasjátékkal töltötték el. Minden csapatban volt rendszerint egy tréfamester, aki szinte húzta magával a társaságot. Tréfás temetést, lakodalmi menetet rendeztek, ahol a tréfacsináló mindig talált alkalmat arra, hogy a képesek közül néhányat a többiek nagy derűtségére kifigurázzon. Ezek a tréfák sokszor elég borsosak voltak és a tréfamesternek többször el kellett bújniá addig, amíg a megtréfáltak mérge alábbhagyott, mert másképpen ő húzta volna a rövidebbet.

Különösen akkor indult meg a csipkelődés ilyen alkalommal, ha másik falu képesbandája került melléjük. Akkor azután megkezdődött a két képesbanda tagjai között a tréfákozás, egymás falujának a kigúnyolása. Amikor pedig beleuntak ezekben a tréfákba előkerültek a mesék, mondák, tréfás történetek. Minden csapatban voltak ugyanis olyan emberek, akik szerettek is, tudtak is mesélni, történeteket jól, színesen előadni. Ezeknek a történeteknek az előadása mindig nagy derűtséget keltett, s ha pedig a bandában levő személyről szólt, nem ritkán az illető személy gúnynevét is eredményezte.

A képesek szórakozásai közé tartozott a bújócskázás is vagy a fiatalabb férfiak között ilyen alkalommal elkerülhetetlen volt a *külábazás* és különböző mutatványok végzése, a virtuskodás. Egyszóval vidáman töltötték azt a kis szabadidőt, amiben részük volt az aratás 5—6 hétig tartó nehéz munkája alatt.

Az aratás megkezdésének szinte ünnepi szokásáról külön kell szólnom. Amikor megkezdték az aratást, illetve amikor kiértek a táblára, a férfiak letették a kaszát, a félkezesek a batyut, fedetlen fővel megálltak és elmondtak egy fohászt. Az aratást sohasem kezdték a hét első napján, hanem mindig a hét második felében. Az első napon nem arattak végig, hanem csak a következő hét hétfőjétől kezdődött igazában a munka. Ez nemcsak a képeseknél volt így, hanem a falusi gazdáknál is. Amikor ki kellett állni a kepere, az intéző szólt a kepegazdának. A képesek pénteken vagy szombaton kimentek délelőtt a határba és vágtak néhány keresztre valót, ezzel az aznapi aratást be is fejezték. Ekkor látogatta meg őket az intéző, és rendszerint a földbirtokos is. A Bodrogköz egyes uradalmaiban szokás volt ilyenkor a tulajdonos, vagy a tulajdonost képviselő intéző *megkötése*. Ez úgy történt, hogy amikor ezek megérkeztek az arató képesekhez, egy félkezes — rendszerint lány — néhány szál terményből kötelet csavart, odament a tulajdonoshoz vagy az intézőhöz és az *életből* csavart *kötelet* az egyik karjára kötötte. Ha együtt jött az intéző a tulajdonos-

sal, akkor a tulajdonosnak kötötték a kötelet a karjára. Ezután a megkötött *áldomást* fizetett a kepeseknek, amelynek elfogyasztására ott a tábla szélén került sor. Hogy mennyit fizetett a tulajdonos vagy az intéző, az mindig tőlük függött. Adatközlőim szerint az intézők bőkezűbbek voltak, mert hiszen nem a sajátjukat adták. Volt olyan intéző, hogy valóságos mulatságot rendezett a kepeseknek ilyenkor. Ez a szokás sokáig megvolt. Még a termelészövetkezetek megalakulása után is, amikor az arató tagok a kilátogató elnököt és főagronómust ugyanígy megkötötték.

Az aratás befejezését is megünnepelték a kepesek. Az utolsó napon úgy igyekeztek, hogy délre learassák, ami még hátra van. Amikor levágták az utolsó szálat is, hozzákezdték a *koszorú* kötéséhez. Néhány ügyeskezü félkezes és kaszás a terményből szép harangalakú koszorút kötött. Amikor készen voltak, színes szalagokkal is feldíszítették majd egy ágas fára téve a kaszások közül egy elindult elöl, a kepesek pedig a koszorú után felsorakozva nótaszóval mentek az intéző lakása elé. Amikor odaértek, bementek az udvarra és megálltak a tornáccal szemben. Az intéző ilyenkor már családotól ott várta őket a tornácon. A kepesek bevonulása után előrébb lépett vagy a kepelegazda vagy a kepebandából egy másik kaszás és köszöntötte az intézőt, az aratás befejeztével. A *köszöntő* vagy versben hangzott el, vagy prózában. Voltak kepebandák, ahol csak a kepelegazda mondott néhány köszöntő szót, voltak olyan bandák, ahol a saját maguk által írt köszöntőverset mondták el, s voltak olyan bandák, ahol a köszöntővers apáról-fiúra, nemzedékről-nemzedékre hagyományozódott, s azt mondták el. Az alábbiakban két köszöntőverset közlök. Az első ilyen hagyományozódott vers, melyet a karcsai kepepek mondtak el az aratás befejezése után. B. Vajda János, volt elsőkaszás, Kovács Alberttől tanulta, s amíg kepeére járt ezt mondta mindig. A köszöntő így hangzik:

*Koszorút kötöttünk az úr áldásából
Melyet idehoztunk gazdag tárházából
Az Urnak áldását mi most idehoztuk
Tekintetes urunknak ajándékkul adjuk*

*Kívánunk Istentől áldást is redja
Tekintetes urunkra, kedves családjára.
Hogy számos évekig boldogan élhessen,
Az örök haláltól soha ne féljen.*

*Búbánat könnyeit soha ne érezze,
Szálljon rá az égből sok áldás, szerencse.
Áldja meg az Isten ezt a szép határt,
Amely adott nekünk bort, búzát, gabonát.*

*De adott az Úristen csapást is népére,
Mert bűnösök vagyunk e földi életbe.
Elégeld meg Uram e földi csapást,
Adjál te népednek bőséges áldást,*

*Hogy ne szenvedjünk soha az inségbe,
És ha majd meghalunk, vigy fel a mennyekbe.*

*Gyertek hát munkások, hogy fejet hajtsunk,
Mert itt áll előttünk tekintetes urunk
Énekeljünk mostan egy szép éneket,
Az ég Urának és istenének!*

A vers elmondása után a kepecsek az udvaron elénekelték a Himnuszt. A Himnusz után az intéző is mondott beszédet. Beszédében áldotta a népet, a szorgos munkát. Amikor befejezte a beszédet és megköszönte a kepecseknek az aratást, elkezdte ő a Szózatot. Amikor végigénekelték közösen, akkor lejött a tornácról és a gazdával meg a köszöntővel kezét fogott. A versmondónak rendszerint adott 5 pengőt, a többieket pedig megkínálta egy pohár pálinkával. A kepecsek a koszorút bevitték az intéző irodájába. Ekkor már készen volt az intézőnél a cédula, melyben rendelkezett, hogy a kulcsár mennyi kenyeret, szalonnát, pálinkát adjon ki a kepecseknek. A kepecsek pedig a rakodóban kepecsbált csináltak. Cigány is került hozzájuk és mulattak, táncoltak ameddig jólesett, rendszerint reggelig. Volt a Bodrogközben olyan uradalom is, ahol a befejezéskor birkát vágatott az uraság, illetve az intéző és paprikást főzetett a kepecseknek. Persze ez csak ott volt, ahol a kepecsek is igényt tartottak rá. A legtöbb helyen azonban a birkahús helyett szalonnát kértek.

A második verses köszöntőt amelyet az alábbiakban közlök, adatközlőm szerint Vajdácskán írta néhai id. Lovas József. Karosi adatközlőm néhai Molnár István tőle tanulta. Maga a vers így hangzik:

*Tekintetes úrnak hű tiszteletére,
Az Isten áldását kívánjuk fejére.
Lakozzék szívében az igaz bölcsesség,
A bölcsesség mellett fényüljön dicsőség.*

*A dicsőség és a könnyөрületesség,
Ezeket ölelje a drága egyesség.
Kedves legyen önnek a napnak járása,
Hajnali kelése és lenyugovása.*

*Örvendeztесе meg az Urnak áldása,
Meg az aratóknak szive kívánsága.
Ezért mondjuk együtt, az Isten éltesse,
Boldogítsa jóban családjá, hitvese.*

*Legyen sok sikere a hivatalába,
Áldás és szerencse kövesse sarkába,
Végezetre pedig azt is megismétlem,
Egy kis áldomással, hogy megembereljen.*

*Ne sajnálja tőlünk a kis fáradságát,
Fenekeltesse ki pálinkás hordóját,
Hogy mink is boldognak érezzük magunkat,
Éltesse az Isten a tekintetes urat.*

Itt nem énekeltek a vers befejezése után, hanem csak megéljeneztek a versmondót és az intézőt. Ezután az intéző itt is megköszönte a kepesek köszöntőjét és megvendégelte őket, kepesbált rendezett, mely hajnalig tartott.

Befejezésül néhány dalszöveget közlök, melyeket akkor énekeltek a kepesek, amikor vitték be a koszorút az uradalomba. Akkor ugyanis egész úton nótáztak, míg az intéző lakásáig nem értek, majd a koszorú átadása után, amikor megvendégelte őket az intéző, reggelig tartott a mulatozás, a nótázás. Előkerültek a szebbnél-szebb dalok, de ekkor már nemcsak az aratással kapcsolatosak. Az aratással kapcsolatos leggyakrabban énekelt dalszövegek az alábbiak:

1.

*Le van a búza aratva,
Keresztbe is van már rakva.
Ahány szem van egy keresztbe,
Annyiszor jussak eszedbe.*

2.

*Búza, búza, búza, de szép tábla búza.
Kihajlik, kihajlik, a górósi nagy útra.
Ki fogja azt learatni, ha el fogok masérozni?
Szeretóm a Marcsa, az a piros, barna.*

3.

*Jaj, de sokat arattam a nyáron,
Keveset háltam az ágyon,
Vesd meg hát rózsám a csipkés ágyadat,
Hadd aludjam ki rajta magamat.*

*Jaj, de sokat arattam keresztbe,
nem tudom hány van ezerbe,
Amennyi szál van ezer keresztbe,
Annyiszor jussak rózsám eszedbe.*

4.

*Már Kiskarcsán, már Kiskarcsán nincs több legény csak három,
Az is elment, az is elment a kepe a nyáron
Majd mikor az aratásnak vége lesz,
A legszebbik, a legcsinosabbik az én vőlegényem lesz.*

*Már Kiskarcsán, már Kiskarcsán nincs több kislány csak három,
Az is elment, mind a három elment félkezesnek a nyáron.
Kék pántlika van a karcsú derekán,
Jaj, de szépen, jaj, de gyönyörűen hajlik a marok után.*

5.

*Árpa, árpa, de rövid a szára,
Ez a kislány jaj, de nagyon árva.
Megteszem, hogy nem lesz olyan árva,
Aratásra én leszek a párja.*

6.

*Megérett a búzagalász le lehet aratni,
Szégyen már egy barnalánynak legény után járni,
En nem jártam, nem is fogok soha,
Van már nekem szép szeretőm Karcsa falujába.*

7.

*Sokat arattam a nyáron,
Keveset aludtam ágyon,
Hol erdőben, hol mezőben,
Hol a tarló közepében.*

8.

*Sej, haj, haj, haj, lemegyek az Alföldre aratni,
Elviszem a babám markot szedni,
Zöld a búza, gyöngyharmat az alja,
Sej, haj, haj, haj, nem bírja a babám gyenge karja.*

9.

*Már mindlunk learatták a búzát
Elvágta a kis pacsirta fél szárnyát
Kis pacsirta búsul a párja után,
Én is búsulok a magamé után*

10.

*Sej, haj, leveles a báró kertje, leveles,
Kinek nincsen szeretője, most keres,
Nekem sincsen, most akarok keresni,
Sej, haj, még az este vele fogok beszélni.*

*Sej, haj, ne feküdj a szénaboglya tövébe,
Körül van az rózsafával ültetve,
Készebb volnék száz rózsafát kívágni,
Sej, haj, mint tetőled kisangyalom elválni.*

(Az utolsó dalt csak akkor énekelték a koszorú bevitelkor, ha a kepések a pácini határban fejezték be az aratást és nem az intézőnek vitték a koszorút, hanem a bárónak. Amikor a bárókertbe értek, a kastély elé, ott kezdték el ezt a dalt és énekelték addig, amíg a kastély udvarára nem értek.)

Ma már mindez a múlté. A felszabadulással megszűnt a kepésélet, a technika fejlődése pedig megszüntette a kézi aratást is. A fiatalok közül igen sokan vannak, akik még nem vettek kezükbe kaszát, nem tudnak kaszálni. Régen viszont a felnőtté válásnak eszköze volt a kasza. A fiúk közül az számított felnőttnek, annak volt helye a legények között, aki a kaszálásban is megállta a helyét.

Azóta sokat változott, fejlődött a világ. A „vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te...” korszak letűnt. Megváltozott a paraszti élet is, azonban nem árt néha emlékezni a régre, a nehezebb életre, hogy jobban meg tudjuk becsülni a márt. Ezzel a szándékkal írtam dolgozatomat is. Emlékeztetni akartam.

JEGYZET

1. *Nagy Géza*: Az 1898-as karcsai földosztó mozgalom története. Borsodi Történelmi Évkönyv IV. Miskolc 1973. 94.
2. *Nagy Géza* i. m. 100.
3. B. Vajda János közlése.
4. B. Vajda János közlése.
5. B. Vajda János közlése.

*LEBENSWEISE UND ARBEITSORGANISATION DER
ERNTEARBEITER IM BODROGKÖZ*
(Auszug)

Nach dem Aufheben der Lehnsarbeit gingen die Grossgrundbesitzer im Bodrogeköz bei der Bewirtschaftung ihres Besitzes zur Lohnarbeit über. In Haus und Hof arbeitete das Gesinde. Zu dringenden Arbeiten — wie auch die Ernte —, die das Gesinde wegen anderweitiger Beschäftigung nicht erledigen konnte, wurden aus den Dörfern Erntearbeiter angeworben. Eine besondere Art von Erntearbeitern finden wir im Bodrogeköz, „kepés“ genannt. Sie waren Saisonarbeiter, die auf den grossen Gütern gegen Naturalien die Ernte einbrachten.

Ihre Arbeit und ihr Lohn wurden vertraglich festgelegt. Der Vertreter des Grundbesitzers, der Inspektor und der Leiter der Erntearbeiter unterschrieben als erste den Vertrag, dann liess ihn der Leiter der Arbeiter von jedem Erntearbeiter unterschreiben. Laut Vertrag bestand der Lohn der Erntearbeiter aus zwei Teilen: 1. Ein bestimmter Teil des abgeernteten Getreides. Das gemähte Getreide wurde kreuzweise gelegt. Die Arbeiter bekamen jedes dreizehnte bzw. vierzehnte Kreuz. 2. Wöchentlich bekamen sie ein bestimmtes Quantum an Lebensmitteln Kost genannt. Das waren Mehl, Speck, Fleisch, Salz und Schnaps.

Die Erntearbeiter ernteten paarweise. Ein Schnitter (immer ein Mann) und eine Binderin (meistens eine Frau) bildeten ein Paar. Die Binderin wurde auch „Einhändige“ genannt. Geerntet wurde vom frühen Morgen bis zum späten Abend. Auf dem Felde wurde gefrühstückt, mittaggegessen und gewespert.

Am letzten Erntetag wurde aus Ahren ein Kranz geflochten und mit Gesang der Herrschaft überreicht. Danach veranstaltete die Herrschaft ein Fest für die Erntearbeiter.

Nach Beendigung der Ernte wurde das verdiente Getreide gedroschen. Nach den Drescharbeiten verteilten die Arbeiter unter sich die Körner und das Stroh. Die Binderin dekam die Hälfte des Verdienstes eines Schnitters. In einem Sommer (5—6 Wochen) konnte ein Erntearbeiter bei guter Ernte 12—14 Doppelzentner Mischgetreide verdienen, bei schlechter Ernte 8—10 Doppelzentner. Die Binderin bekam die Hälfte von dem.

Wenn der Erntearbeiter wollte, konnte er danach bei der Herrschaft bei den Drescharbeiten helfen. Auch für diese Arbeit bekam jeder Kost und 2—3% des Drusches. Diese 2—3% wurden unter der Dreschmannschaft (18—20 Personen) verteilt. Das Getreide wurde wöchentlich aus der Kornkammer des Grundbesitzers ausgegeben. Die Erntearbeit war sehr schwer, aber der arme Mann musste sie leisten, wenn seine Familie nicht ohne Brot bleiben wollte.

Géza Nagy

A KIS-KŐHÁTI ZSOMBOLY SZUBFOSSZILIS DENEVÉR POPULÁCIÓJÁNAK VIZSGÁLATA

KORDOS LÁSZLÓ

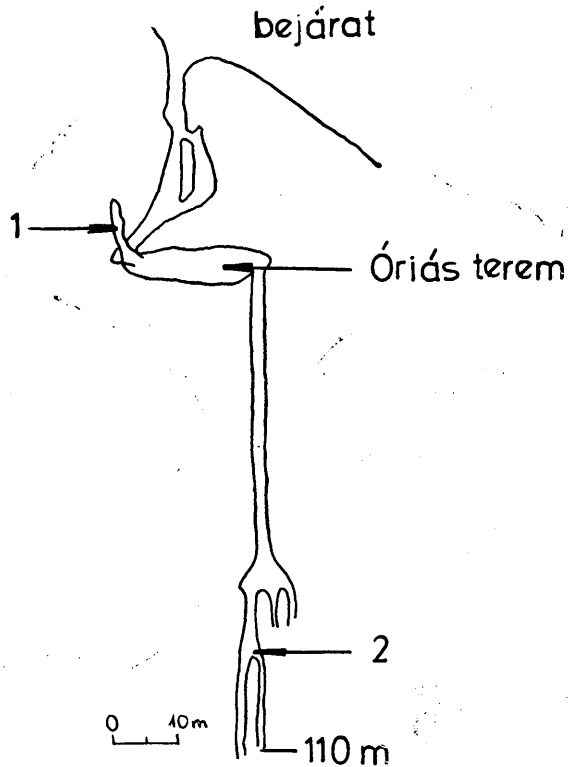
A Kis-kőháti zsombolyból 1971 és 1972 folyamán jelentős mennyiségű szubfosszilis és recens gerinces fauna került felszínre. A szubfosszilis (atlantikumi korú) lelőhely fajainak 90%-át a kis patkósorrú denevér (*Rhinolophus hipposideros*) csontjai tartalmazzák, amelyek többirányú vizsgálatával számos, különböző szakterületet érintő kérdéshez lehetett lényeges adatokat szolgáltatni.

A Kis-kőháti zsomboly a Bükk fennsík Kis-kőhát nevű kiemelkedésének É-i oldalában, közel a csúcshoz, 920 m t. sz. f. magasságban nyílik, középső triász korú mészkőben. A barlang bejárata 30×15 m átmérőjű berogyásból, lefelé szélesedő 35 m mély függőleges aknával kezdődik (1—2. kép). Alján a behullott anyagokból jelentős méretű törmelékkúp halmozódott fel. Az akna aljából rövid szűkület után egy kisebb, majd a kb. 50 m hosszú Óriás terembe lehet jutni. E terem alját a bejárat kürtőből lehúzódnak és a mennyezetről lehullott kőtörmelék borítja, amely kvarckavicsot is tartalmaz.¹ Az Óriás teremből fölfelé egy teljesen cseppkövesedett 20 m magas kürtő vezet, amelynek kb. 18 m-es szintjén mintegy 1 m^2 -nyi padkáról, vékony cseppkőkéreg alól került ki a közlemény témáját adó gerinces fauna. Az Óriás terem ellenkező végéből függőlegesen 45 m mély cseppköves akna indul, legalul tölcészerűen kiszélesedve. Ennek talppontjáról a törmelékes kőzetben több kisebb aknán át a zsomboly jelenlegi, 110 m mély végpontjáig lehet lemenni. Valószínűleg innen gyűjtött Dancza J. rissz-würm korú nagyemlős faunát.²

Az atlantikumi korú fauna

A zsomboly Óriás terméből nyíló cseppköves kürtő padkájáról mintegy 15 kg mintát szállítottunk a felszínre, Renkó Péter és a Vörös Meteor „Foton” barlangkutató csoportjának segítségével.³ A minta iszapolás és válogatás után a következő fajok maradványait tartalmazta:

	egyedszám	százalékos megoszlás
Amphibia indet.		
Lacerta sp. indet.		
Aves indet.		
Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN)	483	89,44%
Rhinolophus euryale BLASIUS	5	0,92%
Myotis brandti EVERSMANN	5	0,92%
Myotis nattereri KUHL	3	0,55%
Myotis bechsteini KUHL	4	0,74%
Myotis myotis BORKHAUSEN	8	1,48%
Sorex araneus LINNÉ	5	0,92%
Talpa europaea LINNÉ	2	0,37%
Dryomys nitedula (PALLAS)	1	0,18%
Glis glis (LINNÉ)	2	0,37%
Muscardinus avellanarius (LINNÉ)	2	0,37%
Clethrionomys glareolus (SCHREBER)	11	2,03%
Pitymys subterraneus (DE SELYS LONGCHAMPS)	4	0,74%
Apodemus sylvaticus (LINNÉ)	4	0,74%
		99,77%

1. kép. A Kis-kőháti zomboly hosszmetsete (Leél-Őssy S. után módosítva). 1=az atlantikumai fauna lelőhelye 2=a rissz-würm kori fauna lelőhelye

Az előkerült fauna tipikus barlangi denevér társulást és nem barlangi bagolyköpetes felhalmozódást tükröz. A denevéreken kívüli fajoknak a faunába kerülését a felszínről, a bemosott anyagnak kell tulajdonítani, amely földtani értelemben egykorú a barlangban telet denevérekkel.

A fauna korának megállapítására a következőket kell figyelembe venni: A barlang magyarországi viszonylatban magasan (920 m) nyílik, miután a holocénben számottevő függőleges mozgással nem számolhatunk, így valószínűleg akkor is a montán övezetbe tartozott. A Bükk hegység hegyvidéki gerinces faunája nem különül el élesen a középhegységi társulásoktól, mint azt Schmidt E. adatai is mutatják, de a klímának, főleg a hőmérsékletnek jelentős hatása van a denevérek elterjedésére.⁴

A faunából hiányzanak a hidegjelző pocokfajok (*Microtus gregalis*, *M. nivalis* stb.) és a füttyentő nyúl (*Ochotona*), melyek a holocén „mogyoró” korszakát (i. e. 8000—5000-ig, boreális klíma, mezolitikum) valószínűleg nem élték túl hazánk területén. A korhatározás szempontjából semleges fajok (*Sorex*

2. kép. A Kis-köháti zsomboly bejárati aknája (Renkó P. felv.)

Talpa) mellett megtalálhatók a mogyoró és a tölgy korszak határától dominánssá váló *Pitymys*, *Clethrionomys* és *Apodemus*. E három faj mellett a fauna mogyoró-kor utániságát támasztja alá a három pelefaj megjelenése is. Fiatalabb korba való sorolását a *Microtus arvalis* hiánya és a *Pitymys*, valamint a *Clethrionomys* jelenléte a pockok közül, kevésbé indokolja. A zomboly kitöltésének fiatalabb rétegeiben megjelenik a *Microtus arvalis*, a *Pitymys* pedig alárendelt lesz.

A denevérek a holocénben igen jó klímajelzők,⁵ s mert a holocén felosztása a klímaváltozások okozta florisztikai átalakulást követi,⁶ — a régészeti kronológia mellett — így a klimatikus „alap” más megközelítésben módot ad az időbeli korrelációra denevérek segítségével. A tárgyalt faunában a *Rhinolophus hipposideros* a domináns faj, míg a zomboly fiatalabb faunáiban csak színező elem. A *Myotis myotis* százalékos eloszlása a kis patkósorrú denevéreknek pontosan ellentétje. A *Rhinolophus*-os faunában csak 1,48% az aránya, míg a fiatalabb üledékekben a fauna domináns faja lett, s ma is az (3. kép).

A fenti megfontolások alapján, összevetve a rétegtanilag tagolt magyarországi holocén faunákkal: Jankovich barlang,⁷ Petényi barlang és Rejtek 1. sz. kőfülke,⁸ a kisebb posztglaciális faunákkal: Hillebrand Jenő barlang,⁹ Istállóskői sziklaodú,¹⁰ Csévi barlang,¹¹ valamint a saját gyűjtésű, nagyrészt még feldolgozás alatt álló Jósvafő környéki barlangok (Baradla, Vass Imre, Ocsisnya tető, Nagyoldali zomboly, Tücsök-lyuk)¹² gerinces mikrofaunájá-

3. kép. Telelő közönséges denevércék (*Myotis myotis*) az óriás teremben (Renkó P. felv.)

val, a *Rhinolophus hipposideros* (BECHSTEIN) faj dominanciájával jelzett fauna az *atlantikum* második felére (kb. i. e. 3000—2500 között, tölgy-kor, Kőrösi szakasz, neolitikum) datálható.

Ökológiai viszonyok, paleoökológiai következtetések

A Bükk-fennsík jelenlegi évi középhőmérséklete 8 °C. A Kis-kőháti zombolyban a léghőmérséklet alakulása méréseink szerint a következő volt:

	1972. ápr.	1972. aug.
felszín	8,4 °C	—
bejárat (0 m)	7,6	—
bejárat akna (20 m)	—	4,5 °C
bejárat akna alja (36 m)	3,1	0,0
Kisterem (50 m)	5,8	5,0
Óriás terem (60 m)	4,6	4,0
50-es akna alja (90 m)	5,3	4,0

A magyarországi középhegységi barlangok átlaghőmérséklete 9,4—10,5 °C. A zombolyok mindig hűvösebbek, pl. a Vecsembükki zomboly 4,8—5,3 °C, Óz zomboly 7,5 °C, Királykúti zomboly 8,0 °C, Barázdálási zomboly 8,8 °C stb.... Így a zombolyok középhőmérséklete átlag 2,0—2,5 °C-al, a bejárat morfológiájától, kitettségétől függően 3—4 °C-al hűvösebbek, mint a felszíni évi középhőmérséklet, amely nagy általánosságban egyébként megegyezik a barlang átlaghőmérsékletével. Magyarországon hasonló magasságban (920 m) jelentős barlang nem nyílik. A Bélai Tátrában a Bystra barlang (890 m) hőmérséklete 5,5—6,2 °C. A Kis-kőháti zombolyban a jelenlegi 5—6 °C-os hőmérséklet mellett patkósorrú denevérek nem élnek, viszont többzetes tömegben telel a közönséges denevér (*Myotis myotis*), lásd 2. sz. fénykép.

A *Rhinolophus hipposideros* ideális telelési hőmérséklete 10 °C, vagy ennél melegebb. Élvetve kis számú kolóniát alkotva alacsonyabb hőmérsékleten is áttelel, pl. Por-lyuk (Jósvafő) 9,7 °C, Kevély-nyergi zomboly (Pilis hg.) 9,5 °C. A *Rhinolophus euryale* azonban a 10 °C-nál hidegebb barlangokban nem telel át, a hűvösre jóval érzékenyebb, mint a kis patkósorrú denevér. Ugyancsak 9—10 °C-os hőmérsékletre utal a *Dryomys nitedula*, amely ma ilyen hőmérsékletű barlangokban tanyázik és téli álmat alszik. A felszínre éjjel jön táplálkozni, amikor a barlangi és a felszíni hőmérsékleti és fényviszonyok közel azonosak.

A denevérek áttelelése szempontjából további barlangklimatológiai megfigyeléseim a következők:¹³

a) A barlangok klímája a bejáratától való távolság alapján bejárat és barlangi szakaszra osztható. A barlangi szakasz a bejáratától 80—100 méterre alakul ki, ide a napi klímaingadozások nem hatolnak be. A denevérek mindig a barlang hőmérsékletileg legkiegyenlítettebb pontjain telelnek, rendszerint a barlangi szakaszban, de ha a bejárat szakaszban magas zárt kürtő van, ahol a meleg levegő megszorul, akkor ott is.

b) A barlangi szakasz hőmérsékletének évi járása igen különbözik a felszíntől. Így a barlangokban a hőmérsékleti maximum novembertől decemberrig tart, a minimum pedig februártól májusig. Tehát a denevérek telelése éppen a barlang hőmérsékleti maximumára, ébredésük és nyári szállásra költözésük pedig a barlangi minimum kezdetére esik. Lehet, hogy e minimum bekövetkezése hatással van az ébredésre.

A fenti tényezők figyelembevételével óvatos megközelítéssel számításokat lehet végezni a *Rhinolophus hipposideros* tömeges és a *Rhinolophus euryale* szórványos jelenléte alapján az atlantikum évi középhőmérsékletére a Bükk-fennsík és az Északi Középhegység területére. Ha a 10 °C-os telelési optimumot számítjuk, 4–5 fokkal magasabbnak kellett lenni a jelenleginél a barlang hőmérsékletének. Mivel a zombolyok középhőmérséklete 2–3 °C-al alacsonyabb, mint az illető terület évi középhőmérséklete, így a felszínen (920 m-en) az atlantikumban ez az érték 11–12 °C-nak, dombvidéken 14–15 °C-nak adódott, szemben a mai 8 és 10 °C-al. Ezt az értéket korrigálhatjuk azzal, hogy a ma élő denevérek klímaoptimuma nem valószínű, hogy azonos lett volna a pleisztocén utáni, hűvösebb környezethez szokott fajokéval. Mint később a biometriai vizsgálatokból kiderült, a kis-kőháti *Rhinolophus hipposideros* méreteiben nagyobb a mainál, ami az eddigi tapasztalat szerint a hűvösebb klímához való alkalmazkodás jele. Így korrigálva az előző értéket, 800–900 m-en az atlantikumban 10–11 °C, 200–300 m-en 13–14 °C lehetett az évi középhőmérséklet a Kárpát-medence északi területén.

Kretzoi Miklós a Jankovich barlang kisémlős faunájának vizsgálatakor a pocokfélék mai elterjedésének júliusi klímaoptimuma alapján számítást végzett az illető réteg lerakódásának felszíni hőmérsékleti viszonyaira, s a következő értékeket kapta a posztglaciálisra:¹⁴

réteg	kb. kora év	júl.-i közép. °C	jan.-i közép. °C	évi közép. °C
1.	i. e. 2000	20,4	–4,4	11,6
2.	4000	22,2	–0,2	12,2
3.	7000	21,8	–3,0	11,9
4.	9–11000	20,8	–4,5	10,7
5.	13000	21,5	–3,5	11,3
6.	15000	15,7	–13,5	3,7

A kétféle őslénytani-biológiai módszerrel számított érték igen jó megközelítéssel esik egybe. A Jankovich barlang adatai jobban kihangsúlyozzák az atlantikum kevésbé kontinentális voltát, ellentétben a többi időszakkal.

Woloszyn, B. W. a Tátra barlangban gyűjtött az atlantikumra datált szubfosszilis denevércsontokat, melyek nagyrésze *Myotis* fajokból állt, *Rhinolophus* nem fordult elő. Évi középhőmérsékleti adatokat közöl a holocén egyes szakaszaira, a Tátrára vonatkozólag.¹⁵

	1000 m	1500 m
szubatlantikus	4,2 °C	1,7 °C
szubboreális	5,5	3,0
atlantikus	6,0	3,5
boreális	3,8	1,3

Nehéz a fenti adatokat a mi középhegységi klímánkkal egyeztetni, de jó összehasonlítást ad a kapcsolódó magashegységi terület holocén paleoklímájához.

Zólyomi Bálint a pollenanalitikai vizsgálatokból kiindulva az atlantikum klímáját a középhegységekben Cfa x'' (s), az Alföldön Cfa xx'' (s) jellegben adta meg, Köppen rendszerében. E megállapítások elsősorban a csapadék eloszlását emelik ki, a hőmérsékletet tágabb határok között tartalmazva. A denevérek telelési hőmérséklete és a barlangklimatológiai törvényszerűségek ismeretében számított értékek a *Zólyomi-féle* beosztás határain belül esnek.¹⁶

A paleoökológiai következtetésekhez tartozik az állatok tömeges elhullásának kérdése is. Mint később az ivari arányból kiderül, telelő populáció thanatocönózisa a kis-kőhádi szubfosszilis fauna. Recens állatok megfigyelése alapján a kis patkósrú denevérek teleléskor úgy csüngenek a mennyezeten, hogy nem érnek egymáshoz. A talált maradványok nagy számát összevetve a rendelkezésre álló hely térfogatával megállapítható, hogy nem egyszerre, hanem egymást követő időszakokban (években?) történt az állatok pusztulása. Ezt az időtartamot nehéz megállapítani, de az biztos, hogy annyi idő nem telt el, amíg az evolúcióban szukcessziós változás következett volna be.

Mint a Jankovich barlang klímaadatai és a Scarisoara-i jégbarlangban tapasztaltak¹⁷ mutatják az atlantikumot kontinentálisabb klíma váltotta fel, bár *Zólyomi Bálint* a pollenkép alapján éppen óceánikus hatást jelez. A kontinentalitás növekedése az atlantikum második felében téli hidegbetörésekkel jelentkezett. Nagyon valószínű, hogy ilyen klímaváltozást jelentő hidegbetörések okozták az állatok lefagyását, tömeges pusztulását, mivel betegség hatása valószínűtlen.

A szubfosszilis kronopopuláció vizsgálata

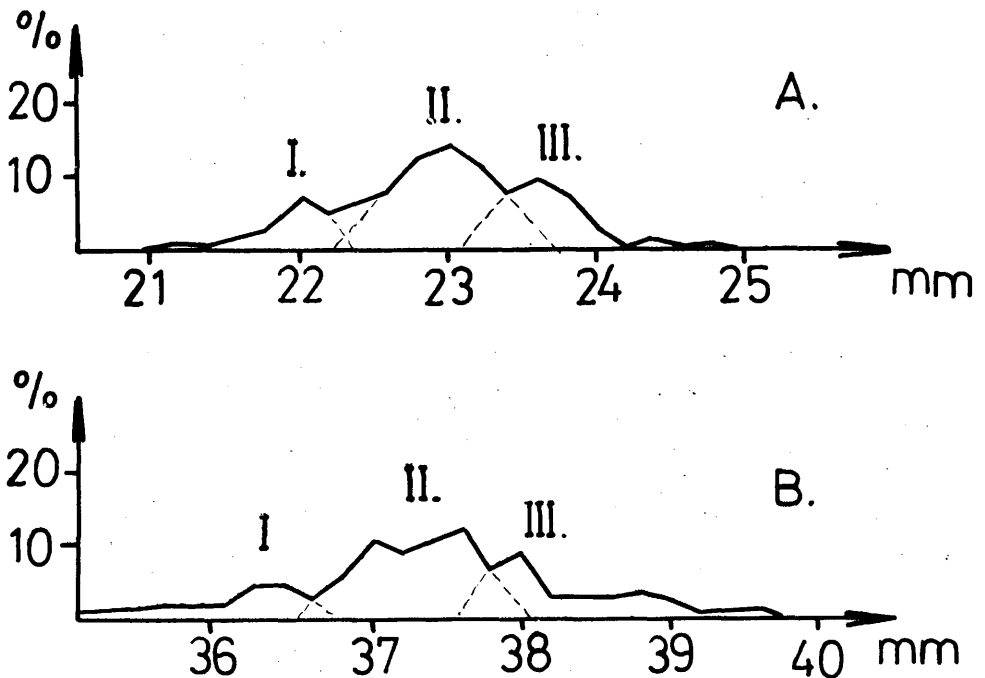
A denevérek és különösképpen a denevércsontok igen alkalmasak populációvizsgálatra, mivel a denevéropopulációk jellemzői jól megközelítik az ideális populációkra alkalmazott kitételeket. A kronopopuláció megnevezés a populáció időbeli kiterjedésére utal, az adott populáció élettartamát vizsgáljuk, jelen esetben a *Rhinolophus hipposideros*-ét az atlantikumban. Minél több időben (kronopopuláció) és térben (topopopuláció), statisztikai módszerekkel vizsgált populációt ismerünk, annál közelebb kerülünk a mai fauna történeti-dinamikus ismeretéhez. Az alkalmazott biometriai módszerekkel a morfospecies meghatározásához lehet eljutni.

Ivari arány és dimorfizmus

Az egyes csontok méreteinek százalékos megoszlása grafikus ábrázolása (4. kép) három maximumos görbét adott, amelyeknek a fiatal, hím és nőstény kifejlett egyedek feleltek meg.

A hím és nőstény egyedek elkülönítése a medencecsont alapján történik. A szeméremcsont (os pubis) a legtöbb fajon csak a hímeknél függ lazán össze egymással, a nőstényeknél elkülönült. Csak a Rhinolophus-féléknél egyesül porc segítségével (synchondrosis ossis pubis). Így a szeméremcsont jelenléte alapján meg lehetett állapítani a hímeket. E módszerrel a populációban: *nőstény 32% hím 68% ♀/♂=1:2,1*

A 4. ábra maximumaival való azonosítás a következőképpen történt: A humerus és a radius hosszúság méreteinél feltételeztük, hogy a legkisebb értéknél levő maximum a fiatal példányokat jelenti, az utána következők a hímeket, majd a nőstényeket. Ezért a két utóbbi maximum alá eső terület meghatározva, majd kiszámítva százalékos megoszlását, a hímekre 73%, a nőstényekre 27% jutott. Ugyanezzel a módszerrel a radius hosszának vizsgálatakor a hímek 59%-kal, a nőstények 41%-kal vannak képviselve. A humerus és a radius méreteiből számított ivari arány számtani közepe: hím 66%, nőstény 34%. A két módszerrel végzett számítással az ivari eloszlást 2%-os hibával lehet megadni.

4. kép. A humerus (A) és radius (B) hosszúságának százalékos megoszlása. I=fiatal, II=hím kifejlett III=nőstény kifejlett példányok

A fentiek alapján bebizonyítódott, hogy a kis patkósorrú denevéreknél is van ivari dimorfizmus, a nőtény nagyobb a hímeknél. Ez az irodalmi adatok szerint eddig nem volt egyértelműen kimutatva.

A denevérek ivari arányát *Topál György* vizsgálta európai és hazai populációk esetén. Megállapítása szerint a telelőhely megközelítőleg teljes képet ad a hímek és a nőtények megoszlásáról. A *Rhinolophus hipposideros* telelőhelyek ivari megoszlásának átlaga:¹⁹ Németország 66,1% hím, Hollandia 50,3% hím, Franciaország 48,8% hím, Svájc 46,6% hím, Magyarország 60,5% hím. Részletezve a magyarországi egyes *Rhinolophus hipposideros* telepeket *Topál György* a következő arányokat állapította meg: Pálvölgyi barlang: 55,3% hím, 64,5% hím, 56,2% hím. Solymári ördöglyuk: 70,0% hím, 50,0% hím. Baradla barlang: 66,3% hím. A fenti adatokat összevetve megállapítható, hogy a kis-kőháti arány magasabb a hímek javára még akkor is, ha az egyes barlangokban évenként is jelentős eltérések figyelhetők meg.

Fiatal és kifejlett állatok elkülönítése

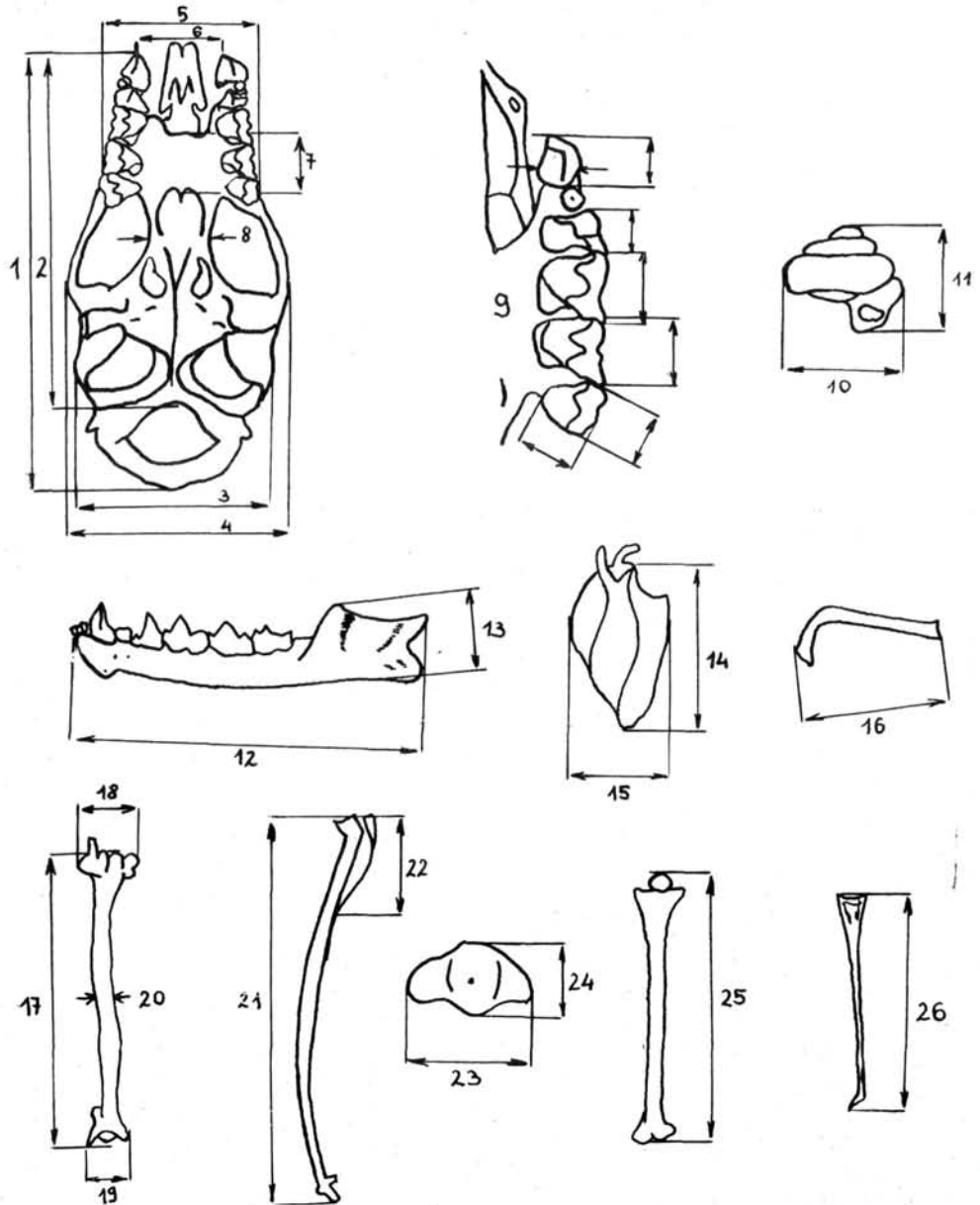
A 4. ábrán közölt görbék legkisebb értékű maximuma a feltételezés szerint a fiatal példányokat tartalmazza. A görbe alá eső terület %-os meghatározása alapján fiatalok a humerus esetén 15%-ban, radius alapján 16%-ban alkotják a populációt.

A csontok vizsgálatával nehéz megállapítani a fiatal egyedeket. A *Mehely* és *Topál*²¹ által felsorolt jellegek a kis-kőháti denevéryanagon nem váltak be. Hosszú próbálkozás után a medence három alkotórészének csontosodottságából tudtam 5%-os pontossággal megállapítani a fiatalok arányát, binokuláris mikroszkóppal, alulról átvilágítva a csontokat. E módszerrel a populációban *fiatal 18% és kifejlett 82%*, ami igen jó egyezést (2–3%-os eltérést) mutat a grafikus módszerrel. A *fiatal állatok nemi megoszlása* az os pubis-nak a medenceövhöz való csontosodása alapján *hím 70% nőtény 30%* ♀/♂ = 1: 2,3. A későbbiekben a biometriai vizsgálatok során figyelembe kell venni a fiatalok számát, mert a kis-kőháti denevérek méreteiben azok is szerepelnek, míg az összehasonlítás a mai magyarországi kifejlett példányokkal történt.

Biometriai vizsgálatok, azok rendszertani és állatföldrajzi eredményei

A Kis-kőháti zombolyból előkerült gazdag szubfosszilis leletanyag biometriai vizsgálatra adott lehetőséget, amely egyben populáció vizsgálatnak, jelen esetben kronopopuláció vizsgálatnak minősíthető. A mintavétel módja és a példányok nagy száma biztosítja annak reprezentatív jellegét.

Összehasonlításra a Természettudományi Múzeum (TTM) Állattárában levő recens, Magyarországról származó, statisztikai vizsgálatokra alkalmas gyűjteményt használtam. A szubfosszilis és recens anyagon felvett 6910 adatot összehasonlítottam az irodalmi méretértékekkel, valamint más hazai szubfosszilis *Rhinolophus hipposideros* leletek méreteivel. A mérések nagyobb csontok esetén tolmércével 0,1 mm-es pontossággal, a fogak mérése binokuláris mik-

5. kép. Mérési pontok:

1. koponya hossza 2. basális hosszúság 3. koponya szélesség 4. járomív szélesség 5. orr szél. M³-nál 6. [caninus szélesség 7. szájpadlás hossza 8. orrnyereg szélesség 9. fogak hossza és szélessége 10. cochlea szélesség 11. cochlea magasság 12. mandibula hosszúsága 13. proc. coronoid. magasság 14. scapula hosszúság 15. scapula szélesség 16. clavicula átlója 17. humerus hosszúság 18. distalis ep. szélesség 19. proximális ep. szélesség 20. diafizis szélesség 21. radius hossza 22. ulna tap.-prox. vég távolság 23. radius prox. szélesség 24. radius prox. vastagság 25. femur hossza 26. tibia hossza

roszkóp alatt okulármikrométerrel történt, 0,01 mm pontossággal. A mérési pontokat az 5. ábra, a mérési eredményeket a függelék tartalmazza.

A Kis-kőháti és a recens méreteket, az adatok szélső értékeit (minimum-maximum), a számtani átlagot (M), az átlagoktól való abszolút eltérést, valamint az átlagoktól való eltérés százalékos mértékét az illető objektum számtani átlagához viszonyítva a függelék tartalmazza, a mért példányszám (n) feltüntetésével.

A számtani átlag (M) és az attól való abszolút eltérés mértékét a kis-kőháti denevéreket alapul véve jól értékelhető eredményt ad, s azokat az illető csont átlagos méretéhez viszonyított százalékos különbsége egyenlő összehasonlítási alapot ad. Ezek alapján anatómiai felosztásban az alábbi nagyságkülönbségek adódtak:

A humerus hossza és a proximális szélessége közel azonos arányban nagyobb, míg a disztális szélesség és a diafizis szélesség fele annyival nagyobb, mint a mai élő példányokon. Tehát a humerus hosszanti növekedése és a proximális végek erősödése kétszerese volt a disztális és a diafizis szélesség növekedésének.

A radius hossza a humerushoz hasonló arányban növekedett. Az ulna tapadási pontja és a proximális vég közötti távolság a mérési hibák miatt (az ulna nem azonos ponton törik le) nem értékelhető. A proximális vég szélessége a humerus distális végének szélesedésével arányosan nagyobb, míg a radius vastagsága azonos a mai példányokéval. A mellső végtag csontjainak erősebb volta a kis-kőháti denevérek jobb, erősebb szárnycsapású repülőképességére utal.

A femur és tibia lényegesen kisebb, mint a maiaknál. A mozaikevolúció kiváló példája ez, ahol a mai denevéreknek hosszabb a lába és rövidebb a szárnya.

A clavicula nagyobb, a scapula rövidebb és jóval tömzsibb a maihoz képest, alkalmazkodva a humerus és a radius megnövekedett hosszához és ezzel kapcsolatban az erősebb izom tapadásához.

A koponya méretei egyértelműen és igen jelentős mértékben nagyobbak, mint a mai egyedeknél. Az arckoponya nagyobb arányban mutat pozitív eltérést, mint az agykoponya. Az M^3 -nál mért orrszélesség nagyobb voltával összefüggésben a cochlea is nagyobb. A koponya hossza a szubfosszilis anyag rendszerint hiányos occipitális régiója miatt és a maxilla caninus szélessége a caninusok gyakori hiánya miatt nem értékelhető.

A felső fogoroszorósnak a mai faj átlagától való pozitív eltérése az összes mért csontok esetén a legjelentősebb. A felső fogak esetén azok hosszúsága nagyobb mértékben tér el a maiak átlagától mint szélessége. A szájpadrás nem olyan mértékben hosszabb, mint azt a fogak indokolnák, tehát a fogak hosszabb volta elsősorban a maxilla nagybodásával korrelál. A felső fogak esetén a recenssel szemben leglényegesebb eltérést a P^4 és az M^3 , majd a caninus, végül az M^2 és az M^1 mutat.

Az alsó fogaknál lényegesen hosszabb és keskenyebb az M^2 , M^3 és az M^1 , majd a P^4 ; a caninus ugyanolyan széles, de lényegesen keskenyebb mint a recensé.

A fenti biometriai értékelésből kitűnik, hogy a kis-kőháti szubfosszilis

denevér a faj mai, Magyarországon élő populációjával szemben erősebb és nagyobb mellső végtaggal, rövidebb lábakkal, nagyobb koponyával (elsősorban arckoponyával) és felső fogakkal, nyújtottabb és magasabb mandibulával, hosszabb, de keskenyebb alsó caninussal, M^2 -vel és M^3 -al rendelkezett.

Az evolúciós tapasztalatok alapján egy denevérfaj modernizálódásakor a repülőkészség tökéletesedését, ezzel együtt a tájékozódási szervek fejlettségét, a fogak redukcióját, s ezzel a fogsorhossz rövidülését kellene tapasztalni. Az idősebb, kis-kőháti — tehát elvileg primitívebb — populáció nagyobb szárnyú, fejlettebb tájékozódási képességű, viszont a koponya, fogsorhossz és fogak redukcióját tekintve primitívebb, mint a mai Magyarországon élő *Rhinolophus hipposideros*.

A fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a Kis-kőháti zombolyból előkerült atlantikumi korú *Rhinolophus hipposideros* populáció egyedei allometrikus eltérést mutatnak a ma Magyarországon élőkkel szemben. Mivel az összehasonlítás a TTM. Állattárának több évtizeden át, különböző lelőhelyekről (populációkból) gyűjtött anyagával történt, így az összehasonlítás nem azonos szintű. Amíg azonos szintű összehasonlításra nem nyílik alkalom, nem lehet megállapítani, hogy a kimutatott különbség populációs különbség-e, vagy mélyebb rendszertani, állatföldrajzi kérdést vet fel. Amennyiben a populációs eltérés szignifikáns, úgy a kis-kőháti kis-patkósorrú denevér taxonómiailag is elűt a ma élő fajtól. A rendszertani kérdéstől függetlenül is megállapítható azonban, hogy az atlantikumban, vagy már a mogyoró-kor során délről benyomult a Kárpát-medencébe egy a mai fajtól mozaikevolúciósan eltérő *Rhinolophus hipposideros*-alak, amely a pleisztocén klímájához specializálódott, s az újabb klímaváltozásokhoz alkalmazkodni nem tudott, kihalt, vagy elterjedési területe eddig ismeretlen területre szűkült.

Helyét az újabb hullámban (valószínűleg a szubboreális és szubatlantikus időszakban) a szintén délről érkező és kiterjeszkedő mai *Rhinolophus hipposideros* váltja föl, amely végtagsontokat tekintve primitívebb, de fogazat alapján specializáltabb.

A TTM. Állattárának anyagán kívül nyert adatokat összehasonlítva néhány magyarországi szubfosszilis állat méreteivel, a következő eredményre lehet jutni:

Baradla barlang (Csontház) a fekete kulturréteg, amely hidegebb faunát tartalmaz a kis-kőhátinál (*Microtus nivalis*, *Microtus gregalis*):

	1.	2.
humerus hossza	23,8 mm	—
distális szélesség	3,6 mm	3,6 mm
proximális szélesség	2,9 mm	—
diafizis szélesség	1,2 mm	—

A Baradla barlang humerusai inkább a nagyobb méretű, szubfosszilis denevérekhez tartoznak, mint a maihoz.

A Kis-kőháti zomboly fiatalabb (szubboreális-szubatlantikus) rétegeiből előkerült *Rhinolophus hipposideros* csontok méretei:

koponya hossza	15,1 mm	—	—	—	—	15,4 mm
basalis hossza	9,9	—	—	—	—	—
koponya szélesség	7,5	—	—	—	—	7,6
járomív szélesség	7,7	7,8	—	—	—	7,8
orrszélesség M ³ -nál	5,3	5,5	—	—	—	5,5
orrszélesség	2,0	2,0	—	—	—	2,1
caninus szélesség	2,4	2,4	—	—	—	—
humerus hossza	23,4	—	22,8	23,4	—	—
distalis szélesség	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	—
proximális szélesség	2,8	2,7	2,7	2,7	2,9	—
diafizis szélesség	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	—
cochlea magasság	3,5	—	—	—	—	3,5
cochlea szélesség	3,1	—	—	—	—	3,1

Az e fiatalabb korú rétegekből előkerült denevérek méreteiknél fogva a mai *Rhinolophus hipposideros*-nak felelnek meg.

További összehasonlítást a függelékben közölt hazai és külföldi *Rhinolophus hipposideros* alfajainak (*Rh. h. hipposideros*, *Rh. h. minimus*, *Rh. h. minutus*, *Rh. h. midas*) méretei adnak.

FÜGGELÉK

1. táblázat

A *Rhinolophus h. hipposideros* alfaj és a kis-kőháti kis-patkósorrú denevér csontméreteinek átlaga mm-ben, jobb alsó sarokban a példányszám (n) feltüntetésével.

	Kis-Kőhát atlantikum	<i>Rhinolophus hipposideros hipposideros</i>				
		Magyar-o. recens	Csehorsz. (Gaisler)	Miller 1912	Bélai bg, TTM.	Európa átlag
koponya hossza	15,55 ₄₃	15,72 ₃₈	15,75 ₄₀	—	15,95 ₆	15,73
basalis hossz	10,55 ₄	10,07 ₃₈	—	—	10,42 ₅	10,07
koponya szélesség	7,75 ₃₇	7,62 ₃₈	7,40 ₄₀	—	7,66 ₆	7,51
járomív szélesség	7,94 ₄₄	7,81 ₃₇	7,70 ₄₀	7,50 ₁₁	7,80 ₆	7,67
orr-szél. M ³ -nál	5,75 ₅₂	5,50 ₃₈	—	—	5,51 ₆	5,50
orrnyereg szélesség	2,18 ₅₂	2,17 ₃₈	—	—	2,20 ₆	2,17
caninus szélesség	2,86 ₅₁	2,31 ₃₈	—	—	2,33 ₆	2,31
P ⁴ —M ³	4,35 ₅₂	4,08 ₃₈	—	—	4,17 ₆	4,08
M ¹ —M ³	3,54 ₅₂	3,49 ₃₈	—	—	3,44 ₆	3,49
C—M ³	5,56 ₇	5,39 ₃₃	5,35 ₄₀	5,35 ₁₂	5,35 ₅	5,36
C—P ⁴	2,11 ₇	2,11 ₃₃	—	—	2,07 ₅	2,11
C ¹ hosszúság	1,00 ₇	0,96 ₃₃	—	—	0,94 ₅	0,96
C ¹ szélesség	0,84 ₇	0,82 ₃₃	—	—	0,82 ₅	0,82
P ⁴ hosszúság	0,86 ₅₂	0,78 ₃₈	—	—	0,76 ₆	0,78
P ⁴ szélesség	1,36 ₅₂	1,28 ₃₈	—	—	1,26 ₆	1,28
M ¹ hosszúság	1,30 ₅₂	1,31 ₃₈	—	—	1,30 ₆	1,31
M ¹ szélesség	1,35 ₅₂	1,38 ₃₈	—	—	1,39 ₆	1,38
M ² hosszúság	1,29 ₅₁	1,23 ₃₈	—	—	1,20 ₆	1,23
M ² szélesség	1,38 ₅₁	1,33 ₃₈	—	—	1,31 ₆	1,33
M ³ hosszúság	0,99 ₅₂	0,95 ₃₈	—	—	0,94 ₆	0,95
szájpadlás hossza	1,82 ₅₁	1,81 ₃₈	—	—	1,84 ₆	1,81
M ³ szélesség	1,23 ₅₂	1,20 ₃₈	—	—	1,16 ₆	1,20
mandibula hossza	10,03 ₅₀	10,07 ₃₆	10,15 ₄₀	9,93 ₁₂	10,15 ₆	10,05
C—M ₃	5,75 ₁₈	5,65 ₃₄	5,60 ₄₀	5,70 ₁₂	5,67 ₆	5,65
P ₄ —M ₃	4,52 ₁₉	4,41 ₃₅	—	—	4,34 ₆	4,41
M ₁ —M ₃	3,89 ₄₉	3,80 ₃₅	—	—	3,78 ₆	3,80
C—P ₄	1,96 ₁₈	1,93 ₃₄	—	—	1,95 ₆	1,93
Mand. vast. M ₁ alatt	0,85 ₄₉	0,92 ₃₆	—	—	0,94 ₆	0,92
proc. coronoid magas.	2,13 ₄₉	2,13 ₃₆	—	—	2,14 ₆	2,13
C ₁ hosszúság	0,67 ₁₈	0,67 ₃₄	—	—	0,67 ₆	0,67
C ₁ szélesség	0,61 ₁₈	0,64 ₃₄	—	—	0,59 ₆	0,64
P ₄ hosszúság	0,71 ₄₉	0,71 ₃₅	—	—	0,69 ₆	0,71
P ₄ szélesség	0,66 ₄₉	0,65 ₃₅	—	—	0,63 ₆	0,65
M ₁ hosszúság	1,39 ₄₉	1,36 ₃₆	—	—	1,35 ₆	1,36
M ₁ szélesség	0,88 ₄₉	0,89 ₃₆	—	—	0,88 ₆	0,89

	Kis-Köhát atlantikum	Rhinolophus hipposideros hipposideros				
		Magyaró. recens	Csehorsz. (Gaisler)	Miller 1912	Bélai bg. TTM.	Európa átlag
M ₂ hosszúság	1,33 ₅₀	1,28 ₃₆	—	—	1,25 ₆	1,28
M ₂ szélesség	0,86 ₅₀	0,92 ₃₆	—	—	0,88 ₆	0,92
M ₃ hosszúság	1,22 ₅₀	1,16 ₃₅	—	—	1,17 ₆	1,16
M ₃ szélesség	0,81 ₅₀	0,85 ₃₅	—	—	0,82 ₆	0,85
humerus hosszúság	22,91 ₄₀₀	22,58 ₁₆	—	—	—	22,58
dist. szélesség	3,44 ₄₀₀	3,41 ₁₆	—	—	—	3,41
prox. szélesség	2,73 ₄₀₀	2,78 ₁₆	—	—	—	2,78
diaf. szélesség	1,06 ₄₀₀	1,05 ₁₆	—	—	—	1,05
radius hosszúság	37,12 ₃₀₀	36,68 ₁₅	—	—	—	36,68
ulna tap.-prox. vég.	9,58 ₃₀₀	9,12 ₁₅	—	—	—	9,12
radius prox. szél.	2,35 ₃₀₀	2,36 ₁₅	—	—	—	2,36
radius prox. vast.	1,94 ₃₀₀	1,94 ₁₅	—	—	—	1,94
femur hosszúság	15,05 ₂₀₀	15,35 ₁₆	—	—	—	15,35
tibia hosszúság	16,88 ₃₀₀	17,27 ₁₆	—	—	—	17,27
clavicula átlója	9,07 ₂₀₀	9,09 ₂₁	—	—	9,25 ₆	9,09
scapula hossza	10,55 ₈₀	10,71 ₂₀	—	—	10,78 ₆	10,71
scapula szélessége	5,75 ₈₀	5,70 ₂₀	—	—	5,63 ₆	5,70
cochlea magasság	3,74 ₂₀₀	3,70 ₇	—	—	3,70 ₁	3,70
cochlea szélesség	3,06 ₂₀₀	3,07 ₇	—	—	3,10 ₁	3,07

2. táblázat

A Rhinolophus hipposideros alfajok csontméreteinek számtani átlaga (M).
Felten-Storch adatainál: 1 = Pentellária, 2 = Szicília és Kozzika.

	Rh. h. minimus				Rh. h. minutus	Rh. h. midas		
	Locrum TTM.	Miller 1912	Felten—Storch 1. 2.	Európa átlag	Miller 1912	átlag	típus	
koponya hossza	15,35 ₆	—	14,4 ₆	15,5 ₄₄	15,08	—	15,23	15,30
basalis hossz	9,93 ₆	—	—	—	9,93	—	—	—
koponya széles- ség	7,38 ₆	—	7,1 ₆	7,5 ₄₈	7,32	—	6,74	7,20
járomív széles- ség	7,60 ₆	7,50 ₁₅	7,2 ₆	7,6 ₃₉	7,47	7,56 ₆	7,44	7,40
C—M ³	5,31 ₆	5,27 ₁₇	4,9 ₆	5,15 ₄₈	5,15	5,30 ₆	5,37	5,60
mandibula hossza	9,55 ₆	9,68 ₁₆	—	—	9,61	9,90 ₆	9,86	10,30
C—M ₃	5,58 ₆	5,47 ₁₇	—	—	5,52	5,50 ₆	5,54	5,90

3. táblázat

A kis-kőháti *Rhinolophus hipposideros* csontjainak szélső mérete összehasonlítva a mai magyarországi példányokkal, valamint átlagának abszolút és relatív eltérése a hazai és európai átlagértékektől.

	Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN)					
	minimum—maximum		számtani átlagtól (M) eltérés			
	Magyar-o. recens	Kis-Kőhát atlantikum	Magyar-o. absz.	Magyar-o. rel. (%)	Európa absz.	Európa rel. (%)
koponya hossza	15,3—16,4	15,2—16,6	—0,17	—1,08	—0,18	—1,14
basalis hosszúság	9,4—10,4	10,3—10,9	+0,48	+4,76	—	—
koponya szélesség	7,3—8,0	7,5—8,0	0,13	1,70	0,24	3,52
járomív szélesség	7,4—8,0	7,7—8,2	0,13	1,66	0,27	3,52
orrszél. M ³ -nál	4,8—5,7	5,4—5,9	0,25	4,54	—	—
orrnyereg széles- ség	2,0—2,3	2,0—2,5	0,01	0,46	—	—
caninus szélesség	1,8—2,5	2,5—3,2	0,55	23,80	—	—
P ⁴ —M ³	3,99—4,36	4,05—4,59	0,27	6,61	—	—
M ¹ —M ³	3,28—4,05	3,32—3,37	0,05	1,43	—	—
C—M ³	5,22—5,66	5,26—5,79	0,17	3,15	0,20	3,73
C—P ⁴	1,95—2,23	2,03—2,18	0,00	0,00	—	—
C ¹ hosszúság	0,90—1,09	0,86—1,13	0,04	4,16	—	—
C ¹ szélesség	0,68—0,90	0,68—1,00	0,02	2,43	—	—
P ⁴ hosszúság	0,68—0,90	0,68—1,00	0,08	10,25	—	—
P ⁴ szélesség	1,09—1,45	1,18—1,54	0,08	6,25	—	—
M ¹ hosszúság	1,00—1,36	1,09—1,45	—0,01	—0,76	—	—
M ¹ szélesség	1,18—1,45	1,18—1,54	—0,03	—2,17	—	—
M ² hosszúság	1,13—1,31	1,04—1,36	0,06	4,87	—	—
M ² szélesség	1,18—1,45	1,18—1,54	0,05	3,75	—	—
M ³ hosszúság	0,86—1,09	0,90—1,13	0,04	4,21	—	—
M ³ szélesség	1,09—1,31	1,00—1,68	0,03	2,50	—	—
szájpadlás hossza	1,59—2,08	1,68—2,08	0,01	0,55	—	—
mandibula hossza	9,8 —10,4	9,7 —10,3	—0,05	—0,49	—0,02	—0,19
C—M ₃	5,33—5,84	5,53—5,98	0,11	2,49	—	—
P ₄ —M ₃	4,14—4,63	4,36—4,76	0,09	2,49	—	—
M ₁ —M ₃	3,60—3,99	3,77—4,09	0,09	2,36	—	—
C—P ₄	1,77—2,13	1,90—2,03	0,03	1,55	—	—
mand. vast. M ₁ alatt	0,77—1,13	0,68—1,13	—0,07	—7,60	—	—
proc. coronoid mag.	1,95—2,36	2,00—2,31	0,00	0,00	—	—
C ₁ hosszúság	0,59—0,72	0,45—0,77	0,00	0,00	—	—
C ₁ szélesség	0,59—0,68	0,50—0,68	—0,03	—4,68	—	—
P ₄ hosszúság	0,59—0,81	0,50—0,81	0,00	0,00	—	—
P ₄ szélesség	0,59—0,72	0,45—0,77	0,01	1,53	—	—
M ₁ hosszúság	1,27—1,45	1,27—1,59	0,03	2,20	—	—

	Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN)					
	minimum—maximum		Számítani átlagtól (M) eltérés			
	Magyar-o. recens	Kis-Kőhát atlantikum	Magyar-o. absz.	rel. (%)	Európa absz.	rel. (%)
M ₁ szélesség	0,72—1,09	0,72—1,00	—0,01	—1,12	—	—
M ₂ hosszúság	1,22—1,36	1,22—1,45	0,05	3,90	—	—
M ₂ szélesség	0,77—1,13	0,77—1,04	—0,06	—6,52	—	—
M ₃ hosszúság	1,04—1,27	1,09—1,36	0,06	5,17	—	—
M ₃ szélesség	0,72—1,04	0,72—1,09	—0,04	—4,70	—	—
humerus hossza	20,9—23,9	20,9—24,9	0,33	1,44	—	—
distalis széles- ség	3,5—3,6	3,0—3,7	0,03	0,87	—	—
prox. szélesség	2,6—2,9	2,3—3,0	—0,05	—1,83	—	—
diaf. szélesség	1,0—1,2	0,8—1,3	0,01	1,09	—	—
radius hossza	35,1—38,2	34,9—40,0	0,44	1,18	—	—
ulna tap.-prox. vég.	8,1—9,8	8,4—10,9	0,46	4,80	—	—
prox. szélesség	2,2—2,5	2,0—2,5	—0,01	—0,42	—	—
prox. vastagság	1,8—2,2	1,7—2,2	0,00	0,00	—	—
femur hossza	14,1—16,4	13,7—16,4	—0,30	—1,99	—	—
tibia hossza	16,1—18,4	15,8—18,5	—0,39	—2,31	—	—
clavicula átlója	8,4—9,6	8,4—9,8	—0,02	—0,22	—	—
scapula hossza	10,2—11,5	9,8—11,3	—0,16	—1,55	—	—
scapula szélessége	5,2—6,0	5,2—6,2	0,05	0,87	—	—
cochlea magasság	3,4—4,0	3,35—4,00	0,04	1,07	—	—
cochlea szélesség	2,9—3,2	2,90—3,40	—0,01	—0,32	—	—

JEGYZETEK

1. *Leél-Őssy Sándor*: A Magas-Bükk geomorfológiája. Földrajzi Értesítő. IV. 1954.
2. *Jánossy Dénes*: Letzt-interglaziale Vertebraten-Fauna aus der Kálmán—Lambrecht—Höhle (Bükk—Gebirge, Nordost—Ungarn). Acta Zoologica. 9. 3—4. 1963. 293—331.
3. A leletekre Renkó Péter hívta fel figyelmemet, s a „Foton” barlangkutató csoport tagjai a leletek felszínre szállításának nehéz munkáját is segítették, így külön köszönetet érdemelnek.
4. *Schmidt Egon*: Adatok egyes kisméretű fajok elterjedéséhez Magyarországon, bagolyköpet-vizsgálatok alapján (Előzetes jelentés). Vertebrata Hungarica. XI. 1—2. 1969. 137—150.
5. *Topál György*: Die subfossile Fledermausfauna der Felsnische von Istállóskő. Vertebrata Hungarica. I. 2. 1959. 215—225.
6. *Zólyomi Bálint*: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. MTA. Biol. Oszt. Közl. 1952. 491—544.
7. *Kretzoi Miklós*: Wirbeltierfaunistische Angaben zur Quartärchronologie der Jankovich—Höhle. Folia Archeologica. IX. 1959. 16—21.
8. *Jánossy Dénes*: Die Fauna der Petényi—Höhle. Folia Archeologica. VIII. 1956. 11—12.
Jánossy Dénes: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen in der Felsnische Rejtek 1. (Bükkgebirge, Gem. Répáshuta). Karszt- és Barlangkutatás. III. 1961. 49—58.
9. *Vértess László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Magyar Régészet Kézikönyve. I. 1965.
10. *Jánossy Dénes*: Kleinvertebratenfauna der Felsnische von Istállóskő. Vertebrata Hungarica. 1. 1. 1959. 113—120.; *Topál György*: lásd. 5. jegyzet.

11. *Jánossy Dénes*: Neueste Angaben zur Kenntnis der postglazialen Fauna Ungarns. Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. 51. 1959. 113—119.
12. *Kordos László*: Ősmaradványok a Vass Imre-barlang tárájából. Karszt- és Barlangkutatási Tájékoztató. 1972/2. 18—19.
Kordos László: Gerinces ősmaradványok az Ocsisnya-tetőről. Karszt- és Barlangkutatási Tájékoztató. 1973/3. 5—7.
13. *Kordos László*: Klímamegfigyelések a barlangok bejárati szakaszában. Karszt és Barlang. 1970 I. 31—34.
Kordos László: Examination of climatic sectors of the Caves in the Carpathien Basin. International Speleology. Abstracts of papers. 1973. Olomouc. 126.
14. *Kretzoi Miklós*: Lásd. 7. sz. jegyzet.
15. *Woloszyn, B. W.*: The holocene chiroptera fauna from the Tatra Caves. Folia Quaternaria. 1970. Krakow. 1—50.
16. *Zólyomi Bálint*: Budapest és környékének természetes növénytakarója. in: Budapest természeti képe. 1956. 531.
17. *Serban M.*—*Bloga L.*—*A. Chitusi*—*T. Ciobotanu*: Consiiluti la stratigrafia depozitelor de ghaeta din Ghetarul de la Scarisoara. Lucratile Institutului de Speologie „Emil Racivita”. VI. Bucarest. 108—140.
18. *Topál György*: Magyarországi denevérek ivararánya. Vertebrata Hungarica. IV. 1—2. 1962.
19. *Méhely Lajos*: Magyarország denevéreinek monographiája. 1900.
20. *Topál György*: Denevérek-Chiroptera. Fauna Hungariae. XXII. 2. 1969. 1—18.
21. *Kordos László*: Egy szubfossilis *Rhinolophus hipposideros* (BECHSTEIN) kronopopuláció vizsgálata. XI.; OTDK. Dolgozatok kivonatos gyűjteménye. II. 1973. 45.
22. *Kordos László*: Examination of a population of *Rhinolophus hipposideros* Bechstein subfossil; International Speleology. 1973. Abstracts of papers. Olomouc. 157.
23. *Gaisler J.*—*Hanák.*—*Klima M.*: Netopyri Ceskoslovenska. Acta Univ. Carolinae. 9. 1956. 774.
24. *Miller, G. S.*: Catalogue of the Mammals of Western Europe. London. 1912.

UNTERSUCHUNG DER SUBFOSSILEN FLEDERMAUS-POPULATION
DER KIS-KŐHÁTER HÖHLE

(Auszug)

Aus der Höhle von Kis-Kőhát (Bükkgeb. 920 m) war bisher die Fauna der grossen Wirbelsäugetiere aus der Riss-Würmzeit bekannt. Durch neuere Sammlungen sind holozäne und rezente Faunen bekannt geworden. Die Fauna aus der Atlantikum-Zeit besteht zu 90% aus der Art *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein). Die Untersuchung der Population ergab folgende Resultate:

- a) Im Atlantikum wird die durchschnittliche Temperatur im nördlichen Teil des Karpathenbeckens in 800—900 m Höhe mit 10—11 °C, in 200—300 m Höhe mit 13—14 °C angenommen.
- b) In der Population betrug der Anteil der ausgewachsenen Tiere 82%, der der jungen Tiere 18%.
- c) 32% der ausgewachsenen Exemplare waren Weibchen, 68% Männchen; bei den jungen Tieren: 30% Weibchen, 70% Männchen. Mit Sicherheit kann bewiesen werden, dass auch bei dieser Art geschlechtlicher Dimorphismus vorkommt, die Weibchen sind grösser.
- d) Auf Grund der biometrischen Untersuchungen weicht der *Rhinolophus hipposideros* aus dem Atlantikum von Kis-Kőhát allometrisch von anderen heute in Ungarn lebenden Arten ab. Im Gegensatz zu ihnen hatten sie stärkere und grössere Vorderglieder, kürzere Beine, grössere Schädel und Oberzähne, längere Mandibula, längeren, dafür schmalen unteren Caninus, M² und M³. Da Vergleiche auf ähnlichen Niveau (Population mit Population) augenblicklich nicht möglich sind, kann nicht entschieden werden, ob die allometrische Abweichung Populations- oder systematische Einheiten betrifft.
- e) Über die Fragen der Systematik hinaus kann angenommen werden, dass im Atlantikum oder schon im Haselnusszeitalter eine von der heutigen Art mosaik evolutionär abweichende Art *Rhinolophus hipposideros* von Süden ins Karpathenbecken eingedrungen war, sich auf das kältere Klima des Pleistozäns spezialisierte, sich aber an eine andere Klimaänderung nicht anpassen konnte und deshalb ausstarb oder ihr Vorkommen auf ein bis jetzt unbekanntes Gebiet reduzierte. Ihre Stelle wird in einer neuen Welle (wahrscheinlich auch im subborealen oder subatlantischen Zeitalter) vom heutigen *Rhinolophus hipposideros* eingenommen, der ebenfalls vom Süden her in das Gebiet kam.

László Kordos jun.

ADATOK A TARDI-PATAK VÖLGYE DIPTERA FAUNÁJÁHOZ

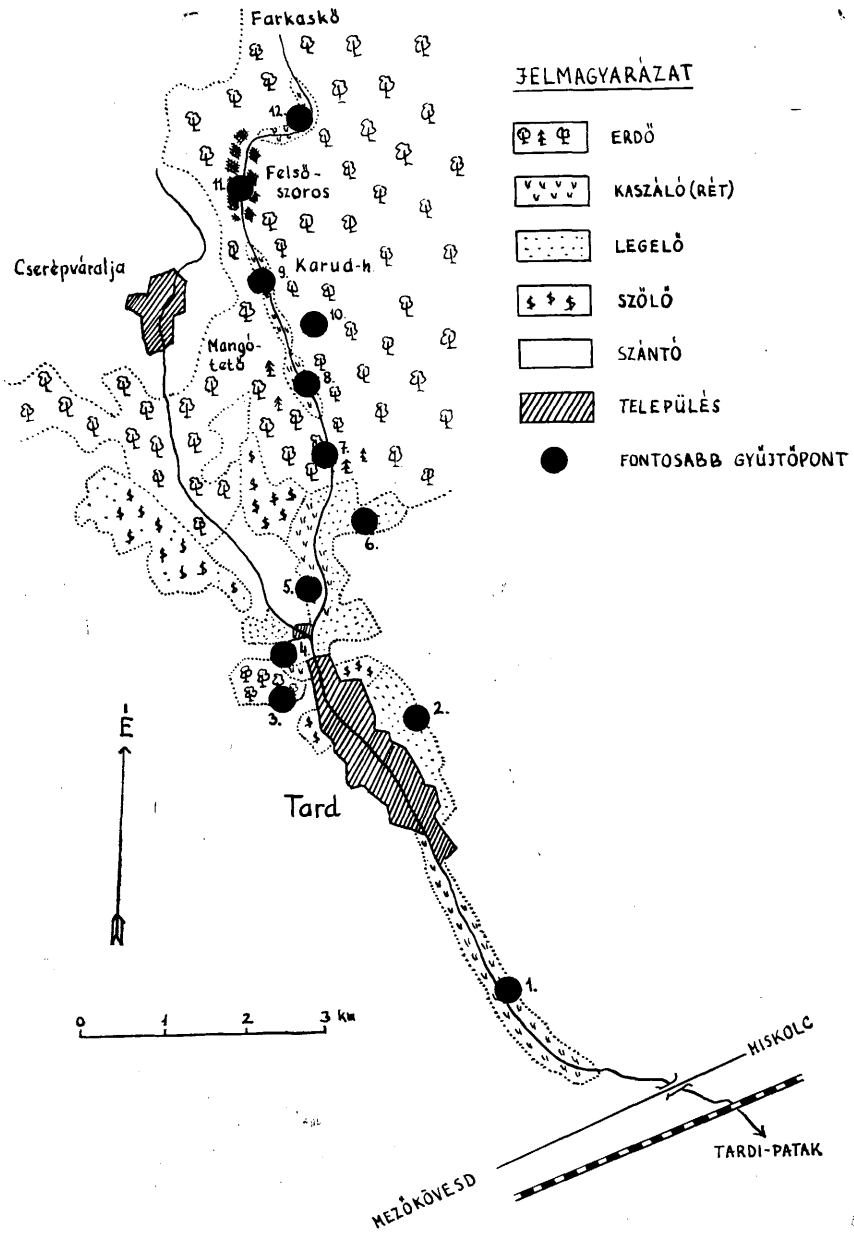
TÓTH SÁNDOR

Mint már előző dolgozatomban (Tóth, 1973) jeleztem, a Tardi-patak völgyének szárazföldi rovarfaunájával külön tanulmányban kívánok foglalkozni. Bár 1955-től 1960-ig gyűjtöttem a területen különféle rovarokat, mégis úgy döntöttem, hogy csak Dipterákkal (kétszárnyú rovarok = legyek, szúnyogok) kapcsolatos dolgot megírására vállalkozom, hiszen az utóbbi években már szinte kizárólag csak ezekkel foglalkozom. Egyéb rovarrendek (bogarak, lepkék, hártvásszárnyúak) tagjait is szép számmal gyűjtöttem ugyan, azonban ezek ma már meglehetősen távol állnak érdeklődési körömtől. Ezért ezeket jelen dolgozat nem tárgyalja.

Arra sem vállalkozhatom, hogy a Tardi-patak völgyében négy év alatt gyűjtött, hozzávetőleg 30 000 db Dipterát feldolgozzam. A rovartan tudományának jelenlegi specializációja mellett ez lehetetlen. A dolog technikailag is megoldhatatlan, hiszen az itt gyűjtött anyag legnagyobb része beleolvadt a budapesti Természettudományi Múzeum Állattárának gyűjteményébe. Kivételt csupán néhány olyan Diptera család képvisel, melyekkel már korábban foglalkozni kezdtem, így a gyűjtött anyagból nagyobb mennyiséget tettem el saját gyűjteményembe is. Tulajdonképpen ezeknek a családoknak a részletes feldolgozására épül dolgozatom. Elsősorban ezekre az adatokra támaszkodva igyekszek, sok ponton csak nagyon hézagos, képet alkotni a Tardi-patak völgyének Diptera faunájáról. Lényegében egy vázlatos keresztmetszet nyújtásáról van szó és nem többről. A dolgozat értékét nagy mértékben növeli az a tény, hogy felhasználom a Tardi-patak völgyében általam gyűjtött, de más kutatók által meghatározott Dipterák adatait is. Így mindenekelőtt *Mihályi Ferenc* (Természettudományi Múzeum Állattára, Budapest), *B. Mannheims* (Bonn), *R. Rozkošný* és *J. Dušek* (Brno), *Wéber Mihály* (Tanárképző Főiskola, Pécs) és *Martinovich Valér* (Kertészeti Kutató Intézet, Budapest). Adataikért ezúton is köszönetet mondok.

A völgy élővilágát tárgyaló első dolgozat (Tóth, 1973) viszonylag részletesen ismerteti a terület természeti viszonyait (geomorfológia, éghajlat, vízrajz), így itt csak az idevágó legfontosabb ismeretek összefoglalására térünk ki. Szükségesnek látszik viszont a fontosabb biotópok (élőhelyek) ismertetése.

A Tardi-patak a Bükk hegységéből délre futó kisebb patakok egyike. Bár a Déli Bükk területén ered, a völgy azonban részben a Bükk régi, mészkőből felépülő tömegébe is belenyúlik. A völgynek ez a része (mely gyakorlatilag a még miocénidőszaki kőzetekből álló Felső-szoros területétől északra szá-

1. kép. A Tardi-patak völgyének vázlatos térképe

mítható) már ún. *aszóvölgy*, csupán nagyobb esőzések vagy a tavaszi hóolvadás idején van víz a mederben. A Tardi-patak völgyének nagyobb része a miocén vulkanizmus termékéből (andezittufa, riolittufa és dacittufa) felépített Déli Bükk és a tőle délre elhelyezkedő pliocén-pleisztocén hordalékkúp az ún. Bükk előtere területén húzódik. A völgynek a Bükk előterére eső részén van Tard község.

A mellékelt vázlatos térkép (1. kép) segít a területen való eligazodásban. Hangsúlyozni kell, hogy a térkép nem mindenben méretarányos, azonban arra alkalmas, hogy alapján a gyűjtőhelyeket jellemezzük. A fontosabb gyűjtőhelyeket a térkép-vázlaton számozott fekete kör, a szövegben pedig az ennek megfelelő zárójelbe tett szám jelzi.

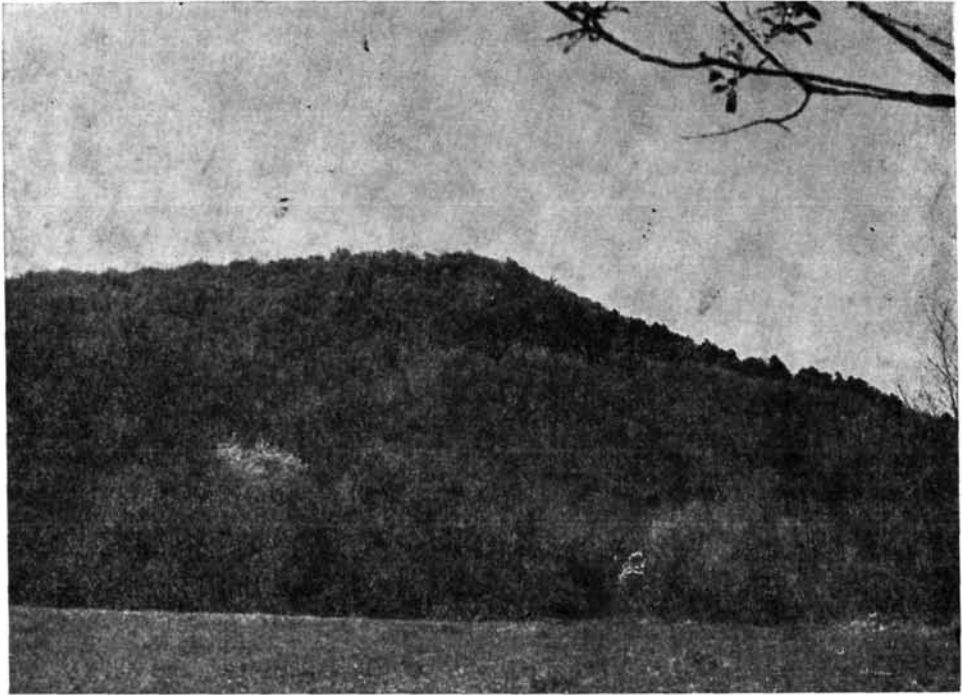
A Tardi-patak völgye mintegy 15—18 km hosszúságban húzódik eredetétől hozzátéve a Budapest—Miskolc vasútvonalig. Innen a patak völgyelés nélkül folyik tovább, ezzel a területtel már nem foglalkoztam. A völgy élőhelyek és így a fauna szempontjából két fő részre osztható. Viszonylag élesen elhatárolható a völgy északi erdős része a déli megművelt (kultúr) területtől. Mindkettőn belül több, a Diptera-fauna összetételét lényegesen befolyásoló ökoszisztéma (biotóp) különíthető el.

A Diptera fajok nagy része ragaszkodik megszokott, a számára legoptimálisabb létfeltételeket biztosító biotóphoz (vagy biotópokhoz). Egészen más a fauna összetétele erdőben, mint pl. egy legelőn. A közönséges héjalégy (*Dioctria oleandica*) pl. kizárólag a völgy erdős területén (főleg az erdő és a tisztások határán) fogható, míg a darázsalakú rablólégy (*Asilus crabroniformis*) előnyben részesíti a nyíltabb terepeket, főleg a legelőket.

A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy a Tardi-patak völgyében milyen fontosabb természetes és mesterséges ökoszisztémák (élőhelyek) találhatóak. A „természetes” alatt itt persze csak viszonylagos természetes állapotokat értünk, mert ember által teljesen háborítatlan élőhely nincs a völgy területén.

Erdő. A völgy teljes hosszának hozzávetőleg 30—40%-a az erdős területre esik. Az erdő a cseres-tölgyes zónába tartozik ugyan, de viszonylag kevés itt a tiszta állományú cseres-tölgyes. Különösen a *Felsőszorosban* és *Kővölgyben* gyertyános-tölgyes váltja fel. Kisebb állományai az erdei fenyőnek, a fekete fenyőnek és az akácnak is megtalálhatók. Az összefüggő erdők viszonylag kevés légy család tagjainak nyújtanak állandó élőhelyet. A sűrű szálerdővel borított, sziklás, meredekfalú Felső-szoros (11) valóságos szurdokvölgyét pl. tavasztól ősziig a fák lombja erősen beárnyékolja. A rendszeren nedves, párás mikroklímájú völgyben főleg az ilyen biotópokat kedvelő gombaszúnyogok (*Mycetophilidae*), árnyéklegyek (*Sciaridae*), iszapsúnyogok (*Limoniidae*), stb. gyűjthetők nagy számban. A nyári szárazabb időszakban azonban sok olyan faj is behúzódik ide, melynek megszokott biotópját egyébként nyíltabb terep képezi.

A Felső-szoroshoz hasonló élőhelyet képez a Kővölgy (7) is, bár ez szárazabb. Főleg tavasszal a lombfakadás előtt nyújt jó gyűjtési alkalmat pl. a pöszörlegyek (*Bombyliidae*) szempontjából. A Kővölgynek tulajdonképpen a bejárati része a legérdekesebb. Ez átmenetet képez a legelő és az erdő között, rendkívül változatos bokros, ligetes, magaskórós növényzetű. A Tardi-patak

2. kép. A Mangó-tető a Tardi-patak völgyének nyugati oldalán (előtérben kaszáló)

itt erősen kanyargó, a terület egy részét tocsogóssá, zombékossá teszi. Rovargyűjtés szempontjából ideális terület, a legyeknek szinte minden csoportja képviselve van itt. Különösen sok bögöly (*Tabanidae*), katonalégy (*Stratiomyidae*) és szúnyoglábú légy (*Dolichopodidae*) gyűjthető itt.

Dipterák szempontjából az erdőnek nem annyira a belseje, hanem a bokros, magaskórós növényzetű szegélye az érdekes. A Tardi-patak völgyében is a tisztásokat, kaszálókat szegélyező erdőszéleken gyűjthető a legváltozatosabb anyag.

Az erdőnek, mint élőhelynek a gyűjtések szempontjából egyik fontos válfaja az irtáserdő. A Tardi-patak völgyében a legjelentősebb ilyen terület a Karud-hegy lejtővidéke (10), mely a gyűjtések éveiben irtáserdő volt. Változatos növényzetével az egész évadban jó anyagot szolgáltatott elsősorban zengőlegyekből (*Syrphidae*), rablólegyekből (*Asilidae*), fürkészlegyekből (*Tachinidae*) és fémeslegyekből (*Calliphoridae*).

Sajátos helyzeténél fogva kiemelt hely illeti meg a mintegy 100 kh területű, Sugarónak nevezett erdőrészt (3). A viszonylag fiatal, utakkal és itt-ott kiszélesedő tisztásokkal tarkított vegyes állományú erdő kiváló gyűjtőterület. Kiemelhető a gazdag táncoslégy (*Empididae*) és a lószúnyog (*Tipulidae*) fauna. Ugyanakkor nagyon sok rablólégy (*Asilidae*) faj is előkerült innen, közte több olyan is, mely a völgy északibb erdős területén nem volt gyűjthető.

Erdei kaszálók, tisztások, utak. A Tardi-patak völgyében kiterjedt erdei kaszálók találhatók. Ezek lényegében a völgy kiszélesedő és így ellaposodott részeiben foglalnak helyet a *Kővölgy* és a *Felső-szoros* (8, 9) valamint a *Felső-szoros* és a *Farkaskő* között (12). A kaszálók Diptera faunája elsősorban május-júniusban változatos. Ilyenkor a virágokon rengeteg zengőlégy (*Syrphidae*) gyűjthető. A fű lekaszálása után teljesen megváltozik a fauna, a legyek zöme a patakot végig kísérő, változatos növényzetű, keskeny fűzligetbe és az erdő-szegélyekbe húzódik.

Tavasztól ősziig változatos a völgyben szép számmal található kisebb-nagyobb erdei tisztások Diptera faunája. Már 20—30 m² nagyságú területek is érdekesek, különösen ha kissé nedves a talajuk. Ilyen helyeken néha tömegesen gyűjthetők a lószúnyogok (*Tipulidae*).

Külön említést érdemelnek az erdei utak. Közülük elsősorban azok fontosabbak, melyek fiatalabb, nem teljesen zárt erdőkön haladnak át. Legjobb gyűjtési lehetőséget a Sugaró erdei útjai jelentették. Ilyen helyeken jó eredménnyel lehetett gyűjteni, az utak felett sokszor naphosszat le-fel száguldozó zengőlegyeket (*Syrphidae*) és bögyöket (*Tabanidae*).

Egyéb biotópok. Az erdei kaszálóktól meg kell különböztetni a Tardi-patak völgyének megművelt területei között elhelyezkedő kaszálókat (réteket). Ezek Diptera faunája szegényesebb. Lényeges különbség van azonban a községtől északra (5) és délre (1) elhelyezkedő kaszáló faunája között. Előbbire még nagy hatása van az erdőnek, az itt gyűjthető légy-anyag sokkal gazdagabb és változatosabb. A patakot szegélyező fűzliget is jelentősebb. Mindkét kaszáló tavaszi, nyáreleji faunájában uralkodnak a lószúnyogok (*Tipulidae*), bár őszi fajaik is szép számmal találhatók itt. Jelentős számban gyűjthetők a réteken zengőlegyek (*Syrphidae*), rablólegyek (*Asilidae*), stb.

Külön említést érdemel a Sugaróhoz kapcsolódó kisebb, részben vizenyős, tocsogós kaszáló (4). Itt főleg iszapszúnyogok (*Limonidae*) és katonalegyek (*Stratiomyidae*) gyűjthetők szép eredménnyel.

A viszonylag nagy területet elfoglaló legelők közül kettőt kell kiemelni. Jelentősebb a község keleti oldalán elhelyezkedő legelő (2), melyet helyenként vízmosások szakítanak meg. Ezeket sűrű bokrokkal tarkított fiatalabb akácok borítják. Ezen a legelőn főleg sertéseket legeltetnek, így Diptera faunájában a trágyalegyek (*Sphaeroceridae*), ürüléklegyek (*Scatophagidae*), igazi legyek (*Muscidae*) és a hangyalegyek (*Sepsidae*) dominálnak. Fontosságuk miatt, mint jó gyűjtőhelyeket meg kell itt említeni a kerteket és a legelőt elválasztó, helyenként sűrű, főleg orgona és líceum bokrokból álló sövényt.

A községtől északra elterülő legelő érdekesebb része a *Bábvölgy* (6). Ide elsősorban a csorda jár. Különösen a legelő és az erdő között átmenetet alkotó bokros, ligetes sáv jelent jó biotópot a legyek általában az előzőekben felsorolt családjainak. E legelőrész legjellemzőbb Dipterái azonban a csordát kísérő bögyök (*Tabanidae*), melyeket főleg a csordakútnál delelő állatokról és a csordakút környékén lehetett gyűjteni.

Aránylag változatos Diptera fauna található a községet szegélyező kertekben, gyümölcsösökben és szőlőkben. A szántóföldeken kevesebbet gyűjtöttem,

itt elsősorban az utak vagy fasorok melletti gyomszegélyek faunája érdekes és változatos.

Külön gyűjtőhelyként említhető az emberi település, a lakások udvara, az istálló. Itt mindenekelőtt az igazi legyek (*Muscidae*), köztük a házilég (*Musca domestica*) és a fémeslegyek (*Calliphoridae*) találhatók nagy számban. A pincékben a télire nagy számban behúzódo szúnyogok, elsősorban a dalos szúnyog (*Culex pipiens pipiens*) érdemelnek említést.

A fontosabb élőhelyek áttekintése után a területen gyűjtött Diptera anyagból feldolgozott családok illetve fajok ismertetése következik rendszertani sorrendben. A felsorolás természetesen nem teljes, inkább mozaikszerű, hiszen a Tardi-patak völgyében gyűjtött, mintegy 30 000-re becsülhető hatalmas anyagnak csak kis százalékát tartalmazza. A dolgozatban érintett Diptera családok feldolgozása és ismertetése sem egyforma mélységben történik. Ezt befolyásolja érdeklődési köröm, a rendelkezésre álló szakirodalom, valamint az a körülmény, hogy az illető család magyarországi viszonylatban mennyire kutatott. Ezért pl. a *Tabanidae*, *Stratiomyidae* és *Bombyliidae* családok ismertetése részletesebb. Elképzelhető, hogy néhány éven belül sor kerülhet jelen dolgozat folytatásának megírására is.

Téli szúnyogok — Trichoceridae

Mint nevük is mutatja elsősorban télen található állatok. Ősztől-tavaszig repülnek. A hímek verőfényes napokon csoportos násztánc-repülést végeznek. Enyhébb téli napokon a hó felett vagy a havon is megfigyelhetők. Lárvaik avarban, gombákban, korhadó anyagokban fejlődnek.

Rendszeresen jártam ki a téli időszakban is a Tardi-patak völgyébe (megfigyelési naplóm adatai szerint 12 alkalommal). A zúzmarás, zimankós időjárású napok kivételével szinte minden alkalommal gyűjtöttem vagy láttam téli szúnyogokat. A Magyarországról eddig kimutatott 5 faj közül az alábbi kettőt sikerült meghatározni:

Trichocera regelationis L.: 1957. IX. 22., XII. 13., 1958. II. 12., XII. 2.

Közönséges téli szúnyog — *Trichocera hiemalis* Deg.: 1957. XII. 13., 1958. II. 12., XII. 15., XII. 20., 1959. XI. 11.

Igazi szúnyogok — Culicidae

Törékeny testű rovarok, többségük nősténye melegvérű állatok vérével táplálkozik. Egy részük az embert is támadja, főleg vízpartokon okoznak sok kellemetlenséget. A hímek nem vérszívók, általában növényi nedvekkel élnek. Lárvaik vízben fejlődnek.

A Tardi-patak völgyének *Culicidae*-faunája fajszám tekintetében szegényes. Szúnyogokat tardi tartózkodásom alatt csak alkalmasszerűen gyűjtöttem. A szúnyogfauna összetételében a dombvidéki és az alacsonyabb hegyvidéki fajok uralkodnak. Jellemzőes faj a díszes szúnyog (*Aedes geniculatus* Oliv.), melynek lárvája faodvakban összegyűlt esővízben fejlődik.

Jelentősebb lárvatenyésztőhely a Tardi-patak völgyében nincsen. Azonban a patak nyáron rendszerint hosszabb szakaszon teljesen elapad. Ilyenkor csupán a nagyobb mélyedésekben marad meg a víz — állóvíz jelleggel, ezért alkalmas szúnyoglárvák kifejlődésére. Nagyobb esőzések alkalmával viszont előfordul, hogy elárasztja a két oldalán húzódó rétek egy részét, főleg Tard községtől északra. Ilyenkor ha a víz kb. egy hétig megmarad a rét mélyebb fekvésű részein, nagyobb tömegben jelentkezik a gyötrő szúnyog (*Aedes vexans* Meig.). Elszórtan azonban a völgy egész hosszában találkozhatunk vele tavasztól-őszig. Egy részük a Sugaró nevű, erdős rész melletti tocsogós, vizenyős réten fejlődik ki és innen vándorol el a faluba is.

1968—69 telén vizsgálatokat végeztem a Tardon szép számmal lévő borospincékben áttelelő szúnyogokkal kapcsolatban. Három pincében gyűjtöttem, illetve számoltam (becsültem) meg áttelelő szúnyogokat. Mindegyikben nagy számmal találtam a dalos szúnyog (*Culex pipiens pipiens* L.) nőstényeit. Ezek főleg a mélyebben fekvő helyeket lepték el tömegesen. Voltak részek, ahol négyzetméterenként mintegy 4000 példány ült a pince falán. Ez a szám az ajtó közelében nem érte el a 80-at sem. A dalos szúnyogon kívül előkerült a gyűrűs szúnyog — *Theobaldia annulata* Schrk. — (pincénként 2—3 db) és az egyik pincében közvetlenül az ajtó fölötti szellőzőnyílás melletti sarokban, a pókhálón egyetlen foltos maláriaszúnyog (*Anopheles maculipennis* Meig.).

A dalos szúnyog magas példányszáma mindenekelőtt annak köszönhető, hogy szinte minden ház udvarán megtalálható volt a „kapitányvizes” hordó, melyben kora nyártól őszig nyüzsögtek a dalos szúnyogok lárvái.

Lószúnyogok — *Tipulidae*

Nagy termetű, de karcsú testű állatok, hosszú pálcikaszerű és könnyen leváló lábakkal. Lomha mozgásúak, általában alacsonyan repülnek a talaj fölött. Leggyakrabban réteken, legelőkön, erdőszéleken gyűjthetők. Zömmel tavasszal és a nyár első felében találhatóak, de vannak őszi fajok is, közülük némelyikkel még november közepén is találkozhatunk. A kifejlett lószúnyogok ártalmatlanok, földben, korhadékban fejlődő lárváik némelyike azonban pl. közönséges lószúnyog (*Tipula oleracea*) gyökerek megrágásával kárt okozhat.

Magyarország Tipulidae-faunája még kevésbé kutatott. A hazánkból eddig kimutatott 70 közül a Tardi-patak völgyében 23 fajt sikerült gyűjteni. A gyűjtött anyag a Természettudományi Múzeum Állattárába került. Az Állattár akkori teljes Tipulidae anyagát dr. B. Mannheims (Bonn) dolgozta fel és a Rovartani Közleményekben adta közre.

A továbbiakban Mannheims alapján felsorolom a területről gyűjtött fajokat:

Ctenophora bimaculata L.
Ctenophora atrata L.
Ctenophora guttata Wied.
Ctenophora ornata Wied.
Nephrotoma maculosa Meig.
Nephrotoma lindneri Mannh.

Tipula lateralis Meig.
Tipula montium Egg.
Tipula caesia Schumm.
Tipula hortorum L.
Tipula peliostigma Schumm.
Tipula vernalis Meig.

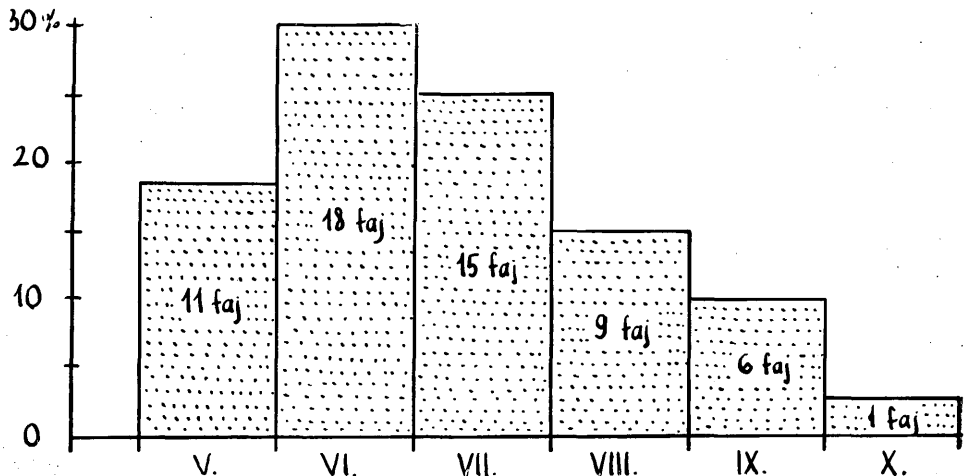
Tipula luna Westh.
 Tipula paludosa Meig.
 Tipula orientalis Lacksch.
 Tipula oleracea L.
 Tipula italica Lacksch.
 Tipula czizeki De Jong

Tipula truncata Loew
 Tipula obsoleta Meig.
 Tipula benesignata Mannh.
 Tipula pseudovariipennis Czizek
 Tipula pabulina Meig.

Bögölyök — Tabanidae

A közepes és nagytermetű bögölyök jelentősége abban van, hogy nőtényeik zöme vérszívó. Főleg a nagyobb termetű háziállataink (ló, szarvasmarha, sertés) szenvednek sokat szúrásaiktól. A szarvasmarhánál károsan befolyásolják (egyéb vérszívó legyek mellett) a tejhozamot is. Különösen az erdős, bokros helyeken egyedül legelésző állatokat lepik el nagy számban. A Tardi-patak völgyének északi részén egy alkalommal míg a szénát rakták a szekérre s a két ló állni kényszerült, nagy számmal lepte meg azokat a *Haematopota grandis* Macq. E bögölyök szinte rátapadnak az állatok bőrére a szőrzet közé, a lovak szinte tehetetlenek voltak ellenük. A két lovon hozzávetőleg 120 db-ot számláltam össze. A fenti fajon kívül persze egyéb, nagyobb termetű példányok (*Tabanus* sp.) is kínozták a lovakat. Közismert, hogy a bögölyök az embert is előszeretettel megtámadják, szúrásuk fájdalmas, helye napokig viszket.

A Tardi-patak völgyében gyűjtött Tabanidae anyag mintegy 300 példányt tartalmaz (3—4. kép). A megismert 21 faj csaknem fele a hazánkból kimutatott 50 bögölynek. További vizsgálatokkal valószínűleg még 4—5 faj előfordulását lehetne bizonyítani a területről.

3. kép. A Tardi-patak völgyében gyűjtött Tabanidae anyag megoszlása havi bontásban, a fajszám feltüntetésével

A gyűjtött fajok között legnagyobb százalékban a *Haematopota grandis* Macq. szerepel (38,3%). Az adat azért érdekes, mert hazai viszonylatban nem ez a legközönségesebb faja a *Haematopota* nemnek. Eddigi ismereteink szerint közönségesnek ítélt fajokból megközelítőleg sem került elő annyi, mint a *Haematopota grandis* Macq.-ból. Második helyen a *Tabanus lateralis* Meig. szerepel (10%). Ez az érték kb. megfelel az országos arálynak, bár annál valamivel magasabb.

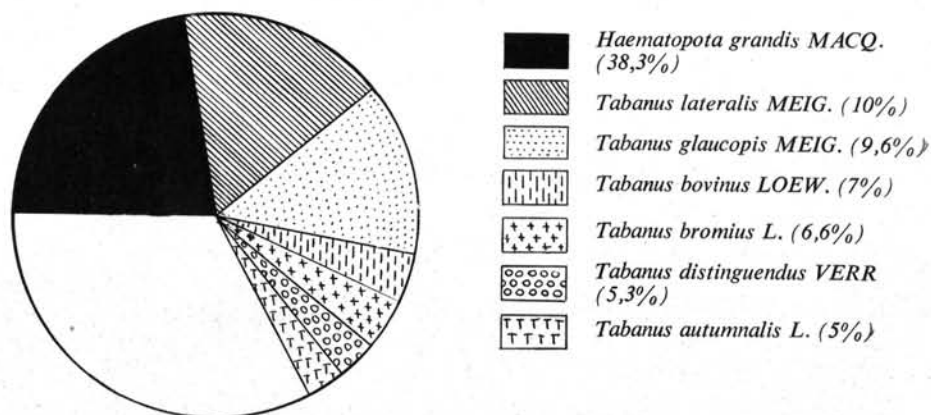
Harmadik helyre a *Tabanus glaucopsis* Meig. került (9,6%). Mindössze egyetlen példánya került elő az alábbi fajoknak: *Chrysops relictus* Meig., *Haematopota italica* Meig., *Tabanus solstitialis* Schin., *Tabanus bifarius* Loew, *Tabanus spodopterus* Meig.

Bár Magyarország Tabanidae faunáját aránylag sokat kutatták, de jól ismertnek azért nem nevezhető. Összefoglaló munka tulajdonképpen csak egy van (Aradi, 1956), mely a Természettudományi Múzeum Állattára elégett gyűjteményének adatait tartalmazza. Az egyes területi gyűjtésekkel foglalkozó dolgozatok száma kevés. Ezért érdemesnek látszik a Tardi-patak völgyében gyűjtött bögöly anyag részletes ismertetése.

Közönséges pöcsik — *Chrysops caecutiens* L.: Egész Európában és Szibériában előfordul. Hazánkban is sokfelé gyűjtötték. A Tardi-patak völgyében ez a leggyakoribb *Chrysops* faj. Főleg a Kővölgy és a Felső-szoros közötti területen, valamint a Kővölgy kijáratánál került elő. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 6., VIII. 31., 1958. VII. 25., VII. 31., VIII. 6., 1959. VI. 5., VI. 6.

Egyfoltos pöcsik — *Chrysops pictus* Meig.: Közép-Európában és a Szovjetunióban az Uralig fordul elő. Hazánkban is gyakori. A Tardi-patak völgyében nem nagy számban található: 1958. VI. 6., VI. 9., VII. 31., VIII. 6.

Kétfoltos pöcsik — *Chrysops relictus* Meig.: Európában, Szibéria középső részében és Észak-Mongóliában gyakori bögöly. Hazánkban is sokfelé található. A Tardi-patak völgyében nem látszik gyakorinak, csupán egy alkalommal került elő: 1958. VI. 17.

4. kép. Fontosabb bögöly fajok százalékos részesedési aránya

Virágjáró bögöly — *Tabanus rusticus* L.: Egész Európában és Szibériában gyakori bögöly, hazánkban főleg az Alföld egyes vidékein nagy számban gyűjtethető (pl. Hejőbába, Oszlár). A faj magyar neve arra utal, hogy nőtényei is többnyire virágokon találhatók. A Tardi-patak partján egy példányt virágkaka (*Butomus umbellatus* L.) virágáról gyűjtöttem. Korábban úgy tűnt, hogy e fajnak a nőtényei nem szívnak vért, csupán virágokon táplálkoznak. Azóta más helyeken végzett megfigyelések beigazolták, hogy a virágjáró bögöly nőtényei is szívnak vért. A peték érleléséhez nem igen nélkülözhetik. A faj egyébként az eddigi gyűjtések alapján e területen csak kis számban él: 1958. VII. 31., 1959. IX. 4.

Tabanus lateralis Meig.: Közép- és Dél-Európa lakója, hazánkban sem ritka. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében nagy számban él. Az itt gyűjtött anyagban a második helyet foglalja el mennyiség tekintetében (10%). Különösen a Kővölgytől közvetlenül északra levő tisztáson, a patak mentén és az erdőszélen volt gyakori. Gyűjtési időpontok: 1957. V. 26., 1958. V. 30., VI. 6., VI. 8., 1959. V. 17., V. 26., 1960. V. 15., V. 17., V. 29.

Tabanus distinguendus Verr.: Európa nagy részében, Szibériában és Japán északi területén található. Hazánkban, így a Tardi-patak völgyében is gyakori: 1958. VI. 6., VI. 8., VII. 13., VIII. 2., 1959. V. 26., VI. 6., VI. 8.

Nyári bögöly — *Tabanus solstitialis* Schin.: Egész Európában, így hazánkban is gyakori. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében ennek ellenére csupán egy alkalommal sikerült gyűjteni: 1958. V. 30.

Óriásbögöly — *Tabanus gigas* Herbst: Közép- és Dél-Európában, Szibériában és Kisázsiaiban él. Hazánkban helyenként, főleg hegyvidékeken nem ritka. A Tardi-patak völgyében gyakori, főleg a Kővölgy kijáratánál sikerült több példányt gyűjteni, amint a bokrok között, a patak vize fölött sebesen le s föl röpködtek e feltűnő és nagy termetű bögölyök. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 16., 1959. V. 26., 1960. V. 29.

Négysávós bögöly — *Tabanus quatuornotatus* Meig.: Közép- és Dél-Európában valamint Délkelet-Ázsiában él, helyenként így a Tardi-patak völgyében is gyakori: 1958. V. 30., VI. 1., VI. 8., 1959. V. 17., V. 27.

Tabanus bifarius Loew: Közép- és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Kisázsiaiban él. Hazánkban gyakori. A Tardi-patak völgyében azonban csak egy példányt sikerült belőle gyűjteni: 1960. V. 15.

Lilaszemű bögöly — *Tabanus glaucopis* Meig.: Közép- és Dél-Európában, valamint Szibériában él. Hazánkban helyenként gyakori. A Tardi-patak völgyében nagyobb számban fogható. Mennyiség tekintetében harmadik helyen áll (9,6%-os részesedés). Főleg a völgy erdős részein gyűjtethető: 1956. VIII. 5., 1957. VII. 8., VII. 18., VIII. 27., VIII. 31., IX. 6., 1959. IX. 4., 1960. VI. 24., VIII. 12.

Tabanus miki Brau.: Közép-Európában, a Krím-félszigeten, a Kaukázusban és Nyugat-Szibériában él. Hazánkban csak nagyon szóróványosan fordul elő. Ezért érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében nem látszik ritkának, három alkalommal is sikerült gyűjteni: 1957. VII. 18., VIII. 27., 1958. VI. 17.

Háromsávós bögöly — *Tabanus tergestinus* Egg.: Közép- és Dél-Európában él. Hazánkban is sokfelé megtalálható, gyakori faj. A Tardi-patak völgyében is gyakori: 1957. VI. 16., 1958. VI. 17., VII. 13., 1960. VI. 25.

Lóbögöly — *Tabanus bromius* L.: Az egész palearktikumban, így hazánkban is mindenütt gyakori bögöly. A Tardi-patak völgyében is eléggé közönséges, 7%-os részesedésével a negyedik helyre került. Különösen sok fogható belőle a Kővölgy kijárata előtti legelőn, a csordakút környékén, főleg az állatok delelésekor. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 16., VII. 8., VII. 18., VIII. 27., IX. 6., 1958. VII. 31., VIII. 6.

Zömök bögöly — *Tabanus autumnalis* L.: Európában, Nyugat-Szibériában, Elő-Ázsiában és Észak-Afrikában gyakori bögöly. Hazánkban sokféle, így a Tardi-patak völgyében is gyakori, azonban mindig csak egyesével fogható: 1956. VII. 10., 1957. VI. 10., 1958. V. 30., VI. 22., VI. 22., 1959. V. 17., V. 26., VI. 6., 1960. V. 27.

Hegyi bögöly — *Tabanus spodopterus* Meig.: Közép- és Dél-Európában él. Hazánkban főleg a hegyvidékeken gyakori, bár az Alföld egyes részein is előkerült. A Tardi-patak völgyében ritkának látszik, csupán egy példánya került elő: 1958. VII. 13.

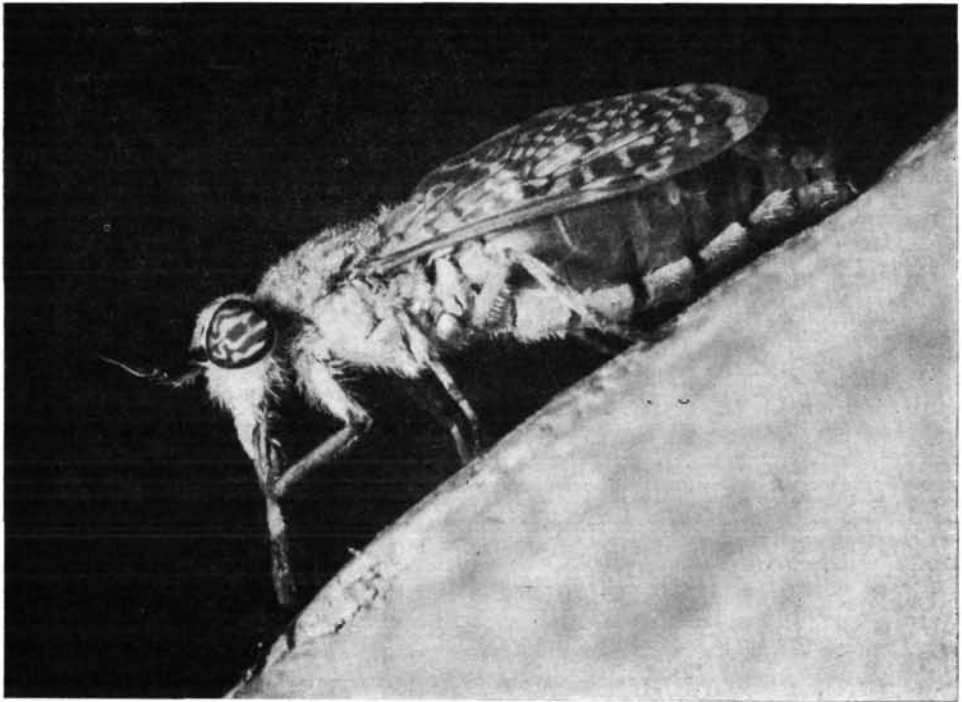
Marhabögöly — *Tabanus bovinus* Loew: Egész Európában, Nyugat-Szibériában és Észak-Afrikában található. Hazánkban főleg a domb- és hegyvidékeken gyűjthető, azonban az Alföld egyes pontjain (pl. Hejőbába) is gyakori. A Tardi-patak völgyében is gyakori, elsősorban az erdei kaszálókön, tisztásokon fogható: 1957. VII. 8., 1958. V. 30., VI. 6., VI. 9., VII. 14., 1959. V. 26., VI. 6., 1960. V. 29., VI. 8.

Feketelábú pöcsik — *Haematopota italica* Meig.: Dél- és Közép-Európában, valamint Észak-Afrikában él. Hazánkban gyakori. A Tardi-patak völgyében csak egy példánya került elő: 1959. IX. 11.

Vastagsápú pöcsik — *Haematopota crassicornis* Vahlbg.: Európában és Marokkóban fordul elő. Hazánkban helyenként gyakori. A Tardi-patak völgyében kis számban gyűjthető: 1957. V. 16., V. 19.

Haematopota grandis Macq.: Közép-Európában él. Magyarországon nem ritka. A Tardi-patak völgyében a legnagyobb számban gyűjthető *Haematopota*, és egyben *Tabanidae* (bögöly) faj. Az itt gyűjtött *Tabanidae* anyag 38,3%-át ez a faj képviseli. Ha ehhez hozzászámítanánk a bevezetőben említett megfigyelt példányokat, akkor ez az érték 50% fölé emelkedne. Ezt azonban azért nem volna célszerű megtenni, mert szabad szemmel nem különböztethetők meg egymástól a *Haematopota* fajok. Bár a lovakról gyűjtött minden példány *Haematopota grandis* Macq.-nak bizonyult a meghatározáskor, mégis elképzelhető, hogy egyéb fajok is voltak a be nem gyűjtött állatok között. A faj egyébként legnagyobb számban a Kővölgy kijáratánál, a csordakút melletti delelő helyen került elő. Gyűjtési időpontok: 1957. VIII. 25., VIII. 31., IX. 6., IX. 9., IX. 20., IX. 24., IX. 29., X. 3., 1959. IX. 4., IX. 13., IX. 14. Valamennyi példánya VIII. és IX. hónapban lett gyűjtve. Repülési ideje egyébként országos viszonylatban júliusban kezdődik.

Esőthozó pöcsik — *Haematopota pluvialis* L. (5. kép): Egész Európában, Szibéria középső részein és Észak-Afrikában megtalálható. Hazánkban ez a legközönségesebb *Haematopota* faj. Az embernek is sokat kellemetlenkedik, főleg vízpartokon, fürdés közben. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében

5. kép. Esőthozó pöcsik — *Haematopota pluvialis* L.

viszonylag kis számban került elő, a teljes Tabanidae anyagból való részesedési aránya csupán 2%. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 16., 1958. VI. 8., VII. 25., 1959. V. 26., IX. 11., 1960. VIII. 12.

Katonalegyek — Stratiomyidae

Nagyobb részt közepes termetű legyek. Potrohuk jellegzetesen lapított, rendszerint tarka színezetű. Imágóik gyakran virágokon gyűjthetők, a virágok nektárjával és virággörrel táplálkoznak. Lárvaik általában vízben fejlődnek, a kifejlett katonalegyek is nedvesebb helyeken, mocsarak területén találhatóak.

A Tardi-patak völgyében gyűjtött Stratiomyidae anyag nagy része a Természettudományi Múzeum Állattárába került. Az Állattár Stratiomyidae, anyagát R. Rozkošný és J. Dušek határozta meg. A fenti szerzők adatai valamint a saját gyűjteményem feldolgozása eredményeképpen a Tardi-patak völgyében 19 Stratiomyidae faj előfordulását tekinthetjük bizonyítottnak.

Beris chalybeata Fors: Európai faj. Hazánkban eddig főleg a domb- és a hegyvidékről került elő. A Tardi-patak völgyében nem ritka: 1958. V. 5., V. 10., V. 12., V. 13., 1960. V. 8.

Vörös tuskéslégy — *Beris clavipes* L.: Európai faj, hazánk területén az előző fajhoz hasonlóan elsősorban a domb- és hegyvidékről gyűjtötték. Gyűjtési adatok: 1958. V. 13., V. 15.

Beris strobli D.-R.: Csehszlovákiából, Svédországból, Ausztriából és Magyarországról ismert. Nem gyakori, a Tardi-patak völgyében egy alkalommal került elő 4 példánya: 1960. V. 8.

Actina nitens Latr.: Közép- és Dél-Európában él. Hazánkban elsősorban a hegyvidékeken gyakori. A Tardi-patak völgyében sem ritka. 1957. V. 5., 1958. V. 12., 1960. V. 8.

Chorisops tibialis Meig.: A palearktikus régió nagy részében elterjedt faj. Hazánkban nem gyakori, inkább a hegyvidékről ismert. A Tardi-patak völgyéből egyetlen példány került elő: 1958. IX. 6.

Sargus bipunctatus Scop.: Közép- és Dél-Európa, valamint a Kaukázus lakója. Hazánkban nem gyakori. A Tardi-patak völgyében is ritkának látszik: 1959. XI. 4.

Chloromyia formosa Scop.: Az egész palearktikus régióban elterjedt. Hazánk minden vidékén, így a Tardi-patak völgyében is közönséges faj: 1958. VI. 1., VI. 2., VI. 25., VII. 4., VII. 18., 1959. VI. 6.

Chloromyia melampogon Zell.: Európában, a Kaukázus vidékén és Szibériában található. Hazánkban elsősorban a hegyvidékeken közönséges. A Tardi-patak völgyében is gyakori: 1957. VI. 13., VI. 22., 1958. VI. 6., VI. 8., 1959. VI. 1.

Microchrysa polita L.: Gyakori holarktikus faj. Hazánkban sokféle előkerült, de nem közönséges. Érdekes, hogy a Természettudományi Múzeum Állattárában található valamennyi példány fénycsapda-anyagból került elő. A Tardi-patak völgyében egyetlen példányt sikerült gyűjteni gyümölcsösből. 1958. V. 15.

Stratiomys chamaeleon L.: Euroszibériai faj, hazánkban nem ritka. A Tardi-patak völgyéből csak egy példánya került elő: 1958. VII. 18.

Ikerfoltos katonalégy — *Stratiomys furcata* Fabr.: Euroszibériai faj, az országban sokfelé megtalálták, elsősorban a hegyvidéken. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. VII. 18., 1959. VI. 6.

Hosszúcsápú katonalégy — *Stratiomys longicornis* Scop.: Az egész palearktikus régióban előfordul. Hazánkban is sokfelé, helyenként tömegesen is található. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. V. 12., 1959. VI. 1.

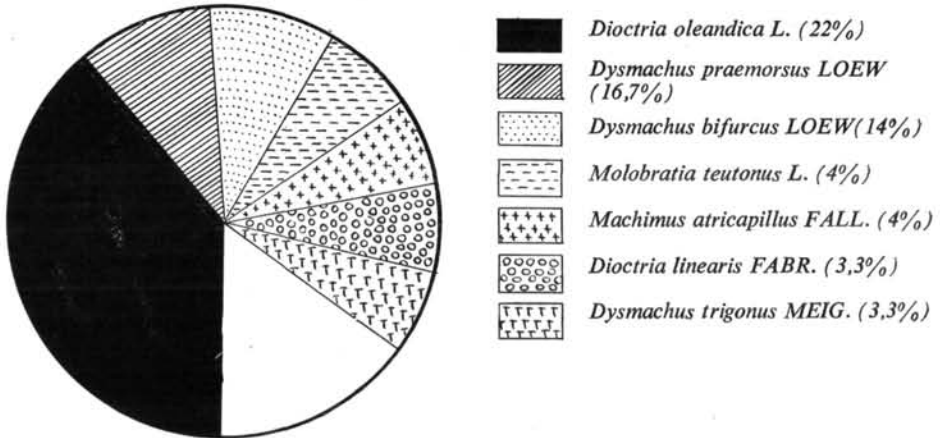
Odontomyia angulata Panz.: Európai faj. Hazánkban szórványosan található. A Tardi-patak völgyében mindössze egy példánya került elő: 1958. VII. 18.

Zöld zömöklégy — *Odontomyia viridula* Fabr.: A palearktikus régió minden részében megtalálható faj, hazánkban is mindenfelé közönséges. A Tardi-patak völgyében sem ritka: 1957. VII. 8., VII. 31., 1959. VI. 29.

Lasiopa villosa Fabr.: Közép- és Dél-Európában él. Hazánkban sokfelé megtalálták, helyenként nagyon közönséges. A Tardi-patak völgyében nem látszik gyakorinak. 1958. VI. 25., VII. 18.

Nemotelus nigrinus Fall.: Holarktikus faj, hazánkban nem ritka, inkább síkvidéki állatnak látszik. A Tardi-patak völgyének déli részén, Tard községtől délre került elő egyetlen példánya: 1959. V. 18.

Nemotelus pantherius L.: Palearktikus faj, hazánkban mindenfelé, így a

6. kép. Fontosabb rablólegy fajok százalékos részesedési aránya

Tardi-patak völgyében is eléggé közönséges. Gyűjtési adatok: 1958. V. 28., V. 29., VI. 2., VI. 5., VI. 9.

Fekete tüskéslegy — *Pachygaster atra* Panz.: Egész Európában, így Magyarországon is megtalálható, meglehetősen közönséges. A Tardi-patak völgyében is előfordul, de közönségesnek nem nevezhető: 1958. VI. 9., VI. 18.

Tüskeshátú légy — *Clytellaría ephippium* Fabr.: Hazánkban sokfelé, a sík- és hegyvidéken is megtalálták, azonban sehol sem gyakori. A Tardi-patak völgyének erdős részein egyesével fogható: 1957. V. 22., 1958. VI. 6., 1960. V. 29.

Rablólegyek — Asilidae

Rendszerint nagyobb termetű, feltűnő, erősen szőrös legyek. Ragadozó életmódot folytatnak. A kifejlett rablólegyek különféle rovarokat fognak el erős karmokat viselő lábaikkal és szuronyszerű szívókájukat az áldozat testébe mélyítve, kiszívják annak testnedveit. Lárvaik avarban, korhadó fákban fejlődnek és bomló anyagokkal táplálkoznak.

A Tardi-patak völgyében mindenfelé megtalálhatók. Legtöbb fajuk a Sugaróból került elő. Magyarország Asilidae-faunájának feldolgozása még nem történt meg. Eddig kb. 110 faj előfordulását bizonyították, ezért a Tardi-patak völgyéből gyűjtött anyag nem nevezhető gazdagnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a teljes anyag meghatározása különböző nehézségek miatt nem volt lehetséges. További gyűjtőmunka a jelenleg felsorolt fajszaomot (32) valószínűleg 40–45-re emelné. A gyűjteményben található példányszám kerekén 150. Ez azonban nem a völgyben gyűjtött teljes anyag, mert főleg az 1957-es gyűjtésekből jelentősebb számban kerültek be az Állattárba is rablólegyek. A 6. kép szemlélteti a jelentősebb példányszámban gyűjtött fajokat.

- A továbbiakban csupán felsoroljuk a Tardi-patak völgyében gyűjtött, illetőleg a közülük meghatározott Asilidae-fajokat és a gyűjtési időadatokat.
- Fekete héjalégy — *Dioctria atricapilla* Meig.: 1958. VI. 9.
Dioctria flavipennis Meig.: 1958. VI. 9.
 Karcsú héjalégy — *Drioctria linearis* Fabr.: 1958. VI. 1., VI. 6., VI. 9., VI. 18., 1959. VI. 21.
 Hosszúcsápú héjalégy — *Dioctria longicornis* Meig.: 1959. VI. 9.
Dioctria oleandica L.: 1958. V. 17., VI. 6., VI. 9., 1958. V. 26., V. 29.
Dioctria rufipes Meig.: 1960. V. 29.
Dioctria hyalipennis Fabr.: 1958. VI. 6., VI. 8., VI. 15.
Molobratia (Dasypogon) teotonus L.: 1958. VI. 6., 1959. VI. 21., VI. 29.
 Egyszínű botlégy — *Leptogaster cylindrica* Deg.: 1959. VI. 21.
Laphria vulpina Meig.: 1958. VI. 6.
Choerades fimbriata Meig.: 1957. VII. 13., IX. 20., 1959. V. 26.
Choerades fuliginosa Panz.: 1958. VI. 17., 1959. VI. 3.
 Darázsalakú farkaslégy — *Asilus crabroniformis* L.: 1957. IX. 9.
Neoitamus cyanurus Loew: 1958. VIII. 2.
Neoitamus cothurnatus Meig.: 1958. VI. 9.
Neoitamus socius Loew: 1958. VI. 9.
 Hegyi farkaslégy — *Machimus atricapillus* Fall.: 1957. VII. 19., VIII. 24., 1958. VIII. 2., VIII. 31.
Machimus rusticus Meig.: 1958. VII. 29., 1960. VI. 24.
Machimus annulipes Brullé: 1957. VII. 13.
Machimus setibarbus Loew: 1958. VII. 29., 1959. VI. 21.
Dysmachus bilobus Loew: 1957. VI. 13., 1960. V. 15.
Dysmachus trigonus Meig.: 1958. V. 28., VI. 9.
Dysmachus fuscipennis Meig.: 1957. VI. 13., 1958. V. 27.
Dysmachus cochleatus Loew: 1958. V. 28.
Dysmachus bifurcus Loew: 1958. V. 9., VII. 14., VII. 18., VII. 29., 1959. VI. 21.
Dysmachus praemorsus Loew: 1957. V. 22., V. 26., V. 30., 1958. V. 27., V. 28., VI. 9., 1959. V. 26., VI. 6., 1960. V. 21., V. 29., VI. 8.
Tolmerus atripes Loew: 1957. VII. 18.
Epitriptus biljici Adam.: 1957. VII. 24., 1958. VII. 28., VII. 29., VIII. 6.
Epitriptus setosulus Zell.: 1958. IX. 6.
Epitriptus cingulatus Fabr.: 1958. VII. 14., VII. 29., VIII. 6., 1960. VIII. 12.
Nemochtherus schineri Egg.: 1957. IX. 7.
Nemochtherus flavicornis Ruthe: 1958. VII. 18., 1960. VIII. 12., VIII. 16.

Pösörlegyek — Bombyliidae

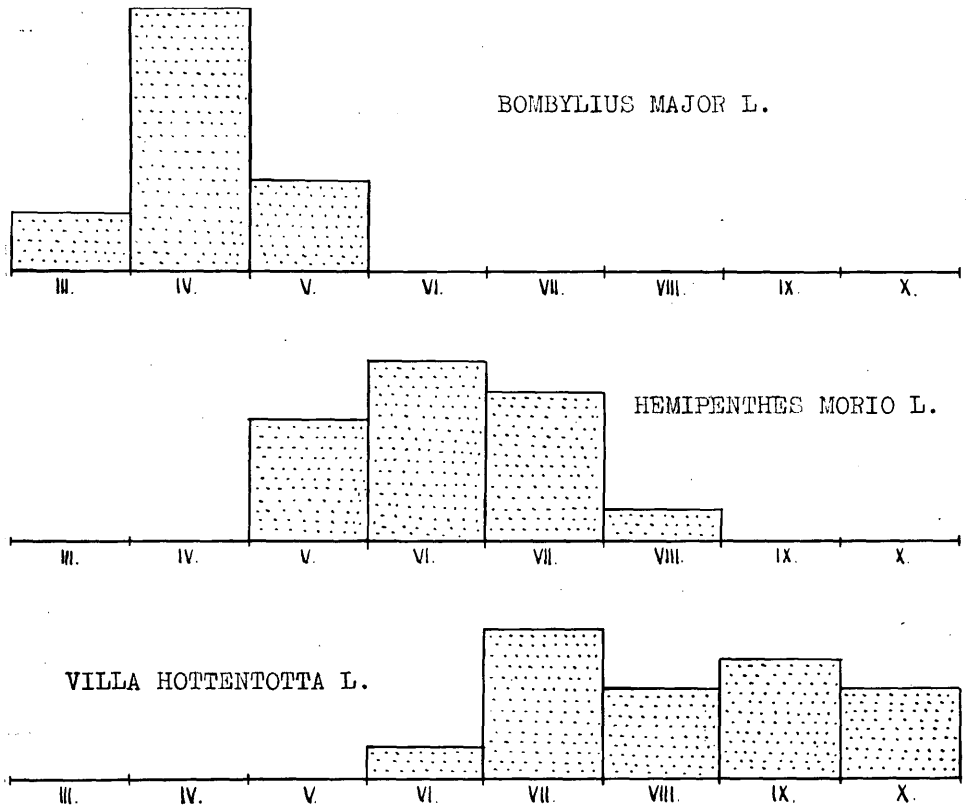
Általában közepes termetű, bundás szőrözetű legyek. Nektárral táplálkoznak. Kitérő repülők, egyes fajaik a levegőben lebegve a virág előtt hosszú, előreálló szívókájukat a virág mélyébe nyújtva szívják ki a nektárt. A fajok egy része leszáll a virágra és úgy táplálkozik. Lárvaik különféle rovarok báb-

jaiban és lárváiban élőködnek, ezért részben hasznosak, részben (hasznos rovarok elpusztításával) kárt okoznak.

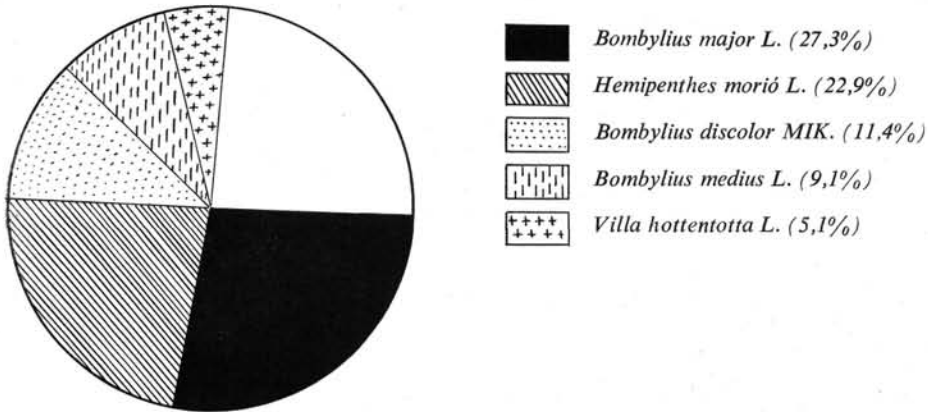
Pöszörlegyek kora tavasztól késő őszig gyűjthetők, de minden évszakban más-más fajok repülnek. Ez már a Tardi-patak völgyében előforduló három gyakori faj gyűjtési idejének havonkénti bontásából és az így nyert adatok grafikonon való rögzítéséből is szemléletesen leolvasható (7. kép). Meg kell jegyezni, hogy a grafikonon csupán a fajok rajzási (gyűjtési) idejét mutatja. A három faj egymáshoz viszonyított mennyiségi viszonyai az ábráról nem olvashatók le.

Hazai Bombyliidáinkkal az irodalom alig foglalkozik. A Magyarországról eddig kimutatott fajok száma kerekén 60. Ezért a Tardi-patak völgyében gyűjtött 23 faj jelentősen járul hozzá a pöszörlegyek magyarországi elterjedésének ismeretéhez.

A Bombyliidák esetében is (mint a többi feldolgozott családnál) van néhány olyan tömegesen fogható faj, mely uralkodik egy adott gyűjteményben. A Tardi-patak völgyében 350 példány gyűlt össze. Az anyag 75,8-át 5 faj teszi ki (8. kép). Mindössze egyetlen példányban kerültek elő az alábbi fajok:

7. kép. A Tardi-patak völgyében előforduló három pöszörlegy faj gyűjtési idő grafikonja

8. kép. Fontosabb pöszörlégy fajok százalékos részesedési aránya

Lomatia belzebul Fabr., *Lomatia erinnys* Loew, *Exoprosopa minus* Meig., *Villa halteralis* Kow., *Villa circumdata* Meig.

A következőkben nemcsak a Tardi-patak völgyében gyűjtött fajokat soroljuk fel, hanem azok elterjedésére, gyakoriságára, életmódjára vonatkozó adatokat is ismertetünk.

Conophorus virescens Fabr.: Európa, Kisázsia és Észak-Afrika lakója. Hazánkban országszerte elterjedt, helyenként közönséges faj. A Tardi-patak völgyének inkább a megművelt területeire jellemző, ahol elsősorban az útszéli zsázsa (*Lepidium draba* L. virágán található májusban. Gyűjtési időpontok: 1958. V. 27., V. 28., V. 29., 1959. V. 16., V. 26.

Ezüstpettyes pöszörlégy — *Bombylius ater* Scop.: Egész Európában, Észak-Afrikában és Ázsiában is megtalálható, helyenként közönséges. Kisebb számban azonban az Alföldön is előfordul. A Tardi-patak völgyében eléggé gyakori. Elsősorban a községtől északra fekvő kaszálókön, a Büdöskút nevű forrás körüli domboldalon gyűjthető a nyúlánk kakukkfű (*Thymus marschallianus* Wild.) virágán. Gyűjtési időpontok: 1957. V. 16., V. 19., V. 22., V. 30., 1958. VI. 5., 1959. V. 25.

Pettyesszárnyú pöszörlégy — *Bombylius pictus* Panz.: Közép- és Dél-Európa, valamint Ázsia lakója. Hazánkban nem gyakori, sőt a tardi gyűjtések éveiben még ritkának számított, mert csupán Budapestről, Dabasról és Tardról volt ismert. Az azóta eltelt időszak alatt ugyan több helyről előkerült, de csak 1—2 példányban. A Tardi-patak völgyében sem gyakori, két alkalommal sikerült gyűjteni, az előző fajjal azonos helyen és részben ugyancsak kakukkfűről. Gyűjtési időpontok: 1958. V. 4., 1959. IV. 16.

Bombylius medius L.: Európában, Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában fordul elő. Hazánk sík- és hegyvidékein egyaránt gyakori. A Tardi-patak völgyében is nagy számban gyűjthető, első példányai már március vége felé megjelennek. Szórványosan az egész völgyben előfordul, de tömegesen csak a Kővölgy kezdetétől északra fogható, elsősorban a tüdőfű (*Pulmonaria*) fajok virágain. Gyűjtési időpontok: 1957. IV. 2., IV. 4., IV. 27., V. 16., V. 22., 1958. IV. 4., V. 5., V. 10., V. 12., V. 27., 1959. III. 29., V. 17., V. 18., 1960. III. 26.

Bombylius discolor Mik.: Európa, Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia lakója. Hazánkban főleg a domb- és hegyvidékeken gyakori, az Alföldön csak nagyon szórványosan található. A Tardi-patak völgyében az előző fajhoz hasonló számban és körülmények között fogható. Gyűjtési időpontok: 1957. III. 23., III. 31., IV. 2., IV. 4., IV. 6., IV. 27., 1958. IV. 13., IV. 20., IV. 24., V. 5., V. 10., 1959. IV. 6.

Szegélyes pöszörlégy — *Bombylius major* L.: Európában, Észak-Afrikában, Ázsiában és Észak-Amerikában gyakori faj. Hazánk domb- és hegyvidékein közönséges. A Tardi-patak völgyében a legnagyobb példányszámban előkerült Bombyliidae faj. Tipikus tavaszi faj, márciustól-májusig repül. Gyűjtési időpontok: 1956. IV. 22., 1957. III. 23., IV. 2., IV. 4., IV. 27., V. 12., 1958. IV. 10., IV. 13., IV. 24., V. 5., V. 10., 1959. III. 29., IV. 12.

Egyptettyes pöszörlégy — *Bombylius fimbriatus* Meig.: Közép- és Dél-Európa, valamint Nyugat-Ázsia lakója. Hazánk domb- és hegyvidékein él, nem gyakori. A Tardi-patak völgyében sem sok fogható belőle: 1957. V. 19., V. 30., 1958. V. 30.

Bombylius undatus Mik.: Közép- és Dél-Európában, valamint Ázsiában található, de sehol sem gyakori. Hazánk sík- és hegyvidékein egyaránt megtalálható, előfordulása azonban nagyon szórványos. Nagyobb számban csupán Hejőbába környékéről került elő. Ezért a Tardi-patak völgyében való megtalálása jelentősen hozzájárul a faj elterjedésének tisztázásához. Gyűjtési adatok: 1957. IV. 2., 1959. III. 29.

Bombylius canescens Mik.: Közép- és Dél-Európában, valamint Ázsiában található. Hazánk domb- és hegyvidékein szórványosan gyűjthető. A Tardi-patak völgyében sem gyakori: 1957. V. 16., V. 19., V. 23.

Bombylius nubilus Mik.: Közép- és Dél-Európában, valamint Ázsiában él. Hazánk hegy- és dombvidékein, így a Tardi-patak völgyében is gyakorinak nevezhető: 1957. V. 19., V. 26., 1958. V. 17., 1960. V. 15.

Bombylius cinerascens Mik.: Európa, Észak-Afrika és Kisázsia lakója. Hazánkban elsősorban a domb- és hegyvidékeken található, nem gyakori. A Tardi-patak völgyében csak kis számban fogható: 1957. IV. 27., V. 17., V. 19.

Bombylius fulvescens Vied.: Közép- és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Kisáziában él. Hazánk minden vidékén megtalálható, de sehol sem gyakori. A Tardi-patak völgyében főleg a ligetes legelőkön fogható, de nem gyakori: 1957. VI. 16., 1958. V. 5., VI. 5.

Közönséges ördöglégy — *Lomatia sabaea* Fabr.: Közép- és Dél-Európában, valamint Észak-Afrikában él. Szórványosan hazánk egész területén megtalálható. A Tardi-patak völgyében elsősorban a Sugaróban fogható, de nem gyakori: 1957. VI. 13., VI. 16., 1959. VI. 29.

Lomatia belzebul Fabr.: Közép- és Dél-Európában, és Észak-Afrikában, valamint Perzsiában található. Hazánkban ritka, a Tardi-patak völgyében is csak egy alkalommal sikerült gyűjteni a Kővölgy bejáratánál: 1957. VI. 13.

Lomatia erinnys Loew: Dél-Európában és Közép-Európa déli részén él. Hazánkban nagyon ritka. Eddig csak a Tardi-patak völgyéből került elő (csupán egyetlen példány), tehát Magyarország faunájára nézve új adatot je-

lent. Ezért a *Lomatia erinnys* Loew kétségtelenül egyik legjelentősebb faja a völgy Diptera-faunájának. Gyűjtési időpont: 1959. VII. 5.

Anthrax trifasciata Meig. var. *leucogaster* Wied.: Közép- és Dél-Európában, valamint Kisázsiaiban található. Hazánkban a törzsalakot még nem mutatták ki. Változata elsősorban a domb- és hegyvidékekről szórványosan került elő. A Tardi-patak völgyében nem ritka, azonban mindig csak egyesével fogható, elsősorban a völgy erdős részein, erdei utakon, tisztásokon. Gyűjtési időpontok: 1957. IX. 20., 1958. V. 30., VI. 8., 1959. VI. 6.

Fekete gyászlégy — *Anthrax anthrax* Schrank.: Európában, Észak-Afrikában, a Kanári-szigeteken és Kisázsiaiban gyűjtötték. Hazánkban elsősorban a domb- és hegyvidékeken fogható szórványosan. A Tardi-patak völgyében kis számban gyűjthető erdei tisztásokon: 1957. V. 26., 1958. VI. 9.

Tarkaszárnyú gyászlégy — *Exoprosopa jacchus* Fabr.: Közép- és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Ázsiában található. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. VII. 18., VIII. 2.

Exoprosopa minos Meig.: Európában, Észak-Afrikában és Ázsiában él. Hazánkban szórványosan fogható, elsősorban az Alföldön. A Tardi-patak völgyében ritka, mindössze egy példányát sikerült gyűjteni a Kővölgy bejáratánál ördögcsékér (*Eryngium campestre* L.) virágán. Az *Exoprosopa* fajok szívesen táplálkoznak az ördögcsékér virágán, ezt az Alföldön is tapasztaltam. Gyűjtési időpont: 1959. IX. 4.

Közönséges gyászlégy — *Hemipenthes morio* L. (9. kép): Európában, Arábiában és Észak-Amerikában található, mindenütt gyakori. Hazánkban a leggyakoribb pöszörlégy fajok közé tartozik, elsősorban a domb- és hegyvidéken fogható nagy számban. A Tardi-patak völgyében gyűjtött Bombyliidae anyagból való részesedése 22,9%, vagyis gyakoriság tekintetében a *Bombylius major* L. után a második helyen áll. A völgy erdős területein nagy számban él. Rendszerint egy helyben lebeg a levegőben, vagy laposan szétterjesztett szárnyakkal ül a pusztá földön. Gyűjtési időpontok: 1957. V. 22., V. 30., VI. 16., VI. 23., VII. 8., 1958. V. 27., V. 30., VI. 5., VI. 6., VI. 8., VI. 17., VII. 4., VII. 13., VII. 18., VII. 25., VIII. 6.

Hemipenthes velutinus Meig.: Közép- és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Ázsiában fordul elő. Hazánk domb- és hegyvidékein szórványosan fogható. A Tardi-patak völgyében sem gyakori: 1957. VII. 18., 1958. VII. 31.

Sárga borzaslégy — *Villa hottentotta* L.: Európában, Észak-Afrikában és Perzsiában található. Hazánkban általánosan elterjedt, helyenként közönséges. Nyárvégi és őszi faj. A Tardi-patak völgyében is gyakori, elsősorban a Sugaróban és a völgy erdős területein gyűjthető. Számos példányát ernyős virágzatú növényen fogtam. Jellemző rá, hogy erdőkben, erdőszéleken, a napsütötte földön vagy az avaron ül, laposan szétterjesztett szárnyakkal. Gyűjtési időpontok: 1957. VIII. 24., VIII. 27., IX. 6. IX. 9., IX. 24., IX. 29., X. 8., X. 20., X. 26., 1958. VII. 1., VII. 4., VII. 10., VII. 18., VII. 24., VII. 29., 1959. VI. 28., VIII. 6.

Villa halteralis Kow.: Közép-európai faj. Hazánkban csak szórványosan fordul elő. A Tardi-patak völgyéből mindössze egy példányban sikerült gyűjteni: 1957. VII. 13.

9. kép. Közönséges gyászlégy — *Hemipenthes morio* L.

Villa circumdata Meig.: Európai faj, hazánkban az előző fajhoz hasonlóan csak szórványosan található. A Tardi-patak völgyében egyetlen példányban került elő. 1958. VI. 9.

Táncoslegyek — Empididae

Kicsiny és közepes nagyságú legyek. Erős szívókájuk van. Általában ragadozó állatok, elsősorban más legyekre vadásznak (gyakori náluk a kannibalizmus jelensége is). Vannak azonban köztük viráglátogató fajok, melyek nektárral táplálkoznak. Lárvaik avarban, néha vízben fejlődnek.

A Természettudományi Múzeum Állatárának Empididae gyűjteményét (benne a Tardi-patak völgyében gyűjtött anyaggal) Wéber dolgozta fel. Az alábbi felsorolás Wéber két közleménye (1961, 1965) alapján sorolja fel a Tardi-patak völgyéből a közlemények megírásának időpontjáig megismert Empididae fajokat.

Tachista arrogans L. *Coryneta celer* Meig.: A fajt korábban Magyarországon nem gyűjtötték, így a Tardi-patak völgyében való előkerülése új adatot jelent hazánk Diptera-faunájához. Ezért a *Coryneta celer* Meig. a Tardi-patak

völgyének egyik legérdekesebb Dipterafaja. Jelentőségét emeli, hogy más lelőhelyről még nem gyűjtötték. Érdemesnek látszik a faj gyűjtésére vonatkozó részletesebb adatok felsorolása: Tard, gyümölcsös, 1958. V. 8. (1 db nőstény), Tard, Bábavölgy, rét, 1958. V. 17. (1 db nőstény), Tard, gyümölcsös, 1958. V. 18. (1 db. hím), Tard, 1959. VI. 5. (1 db hím).

Coryneta cursitans Fabr. *Coryneta nigratarsis* Fall. var. *excisa* Beck.: Szintén új adat Magyarország faunájához, azonban a Tardi-patak völgyén kívül más területeken (Tata, Vértes: Csókakő, Dobogókő) is gyűjtötték. A Tardi-patak völgyében 1959. IX. 13-án egy hím állat került elő.

Drapetis assimilis Fall.
Empis femorata Fabr.
Rhamphomyia atra Meig.
Rhamphomyia nigripes Fabr.

Rhamphomyia hercynica Oldbg.
Rhamphomyia sulcatella Coll.
Rhamphomyia sulcatina Coll.
Bicellaria nigra Meig.

Zengőlegyek — Syrphidae

Többnyire közepes és nagytermetű, általában díszes, tarka rajzolatú (sokszor darázsra emlékeztető) legyek. Gyakori állatok, szinte mindenütt megtalálhatók. Kitűnően repülő rovarok. Gyakran megfigyelhetjük őket, amint erdőszéleken, erdei utak, tisztások fölött egy helyben lebegnek a levegőben, majd villámgyorsan tova repülnek és új helyen folytatják a lebegést. A kifejelett zengőlegyek tápláléka növényi nedvekből, virágnektárból áll. A levéltetvek váladékát is szívesen nyalogatják. Lárvaik nagyrészt hasznos levéltetűpusztítók, de vannak korhadékban fejlődők is.

Magyarország zengőlégy faunájának feldolgozása még nem történt meg. A hazai fajok száma 300-ra becsülhető. Jelen dolgozat csak a szerző gyűjteményének adatait tartalmazza, mely 540 példányt jelent. Ezen felül van még mintegy 40 példány, amit a rendelkezésre álló irodalom segítségével nem sikerült meghatározni. A Tardi-patak völgyében gyűjtött zengőlegyekből a Természet-tudományi Múzeum Állattárába is jelentős számban kerültek be állatok.

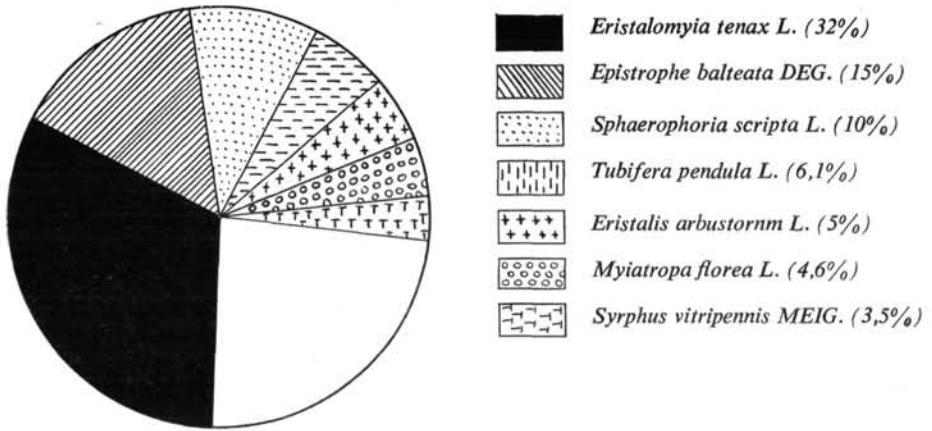
A zengőlegyekre is jellemző, hogy van néhány közönséges vagy gyakori faj, ezek uralják az anyagot. A Tardi-patak völgyében gyűjtött Syrphidae példányok között előforduló fontosabb (2%-os részesedési arányon felüli) domináns fajokat a (10. kép) szemlélteti.

A továbbiakban felsorolom a Tardi-patak völgyéből eddig kimutatott 55 fajt. Ismertetem a palearktikumi és személyes tapasztalataim alapján hazai elterjedési viszonyait, valamint a Tardi-patak völgyében való előfordulási körülményeiket és a gyűjtési időpontokat.

Pipiza festiva Meig.: Egész Európában és Észak-Amerikában megtalálható. A Tardi-patak völgyében ritka, a Sugaróból került elő egyetlen példánya: 1957. VIII. 31.

Foltösszárnyú darázslégy — *Pipiza noctiluca* L.: Európai faj. A Tardi-patak völgyében ezt is csupán egy példányban sikerült fogni: 1957. V. 26.

Fémzöld darázslégy — *Heringia virens* Meig.: Egész Európában elterjedt.

10. kép. Fontosabb zengőlégy fajok százalékos részesedési aránya

Hazánkban is sokfelé gyűjtötték. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. IV. 27., 1958. V. 5.

Psilota anthracina Meig.: Főleg Közép- és Dél-Európában található. Hazánkban is sokfelé gyűjthető, de sehol (így a Tardi-patak völgyében) sem gyakori: 1958. V. 15., V. 30.

Chilosia nigripes Meig.: Európában, Kisázsiaiban és Szibériában él. A Tardi-patak völgyében ritka: 1957. V. 5.

Rhingia campestris Meig.: Euroszibériai faj. Hazánkban szórványosan gyakori. A Tardi-patak völgyében nem gyakori, elsősorban erdőszéleken gyűjthető fészkesvirágzatú (Compositae) növényeken: 1958. V. 5., V. 10.

Melanostoma mellinum L.: Az egész palearktikus régióban elterjedt. A Tardi-patak völgyében nem gyakori, az erdős vidékekről került elő (Kővölgy, Sugaró): 1957. IX. 17., 1958. VII. 14.

Melanostoma scalare Fabr.: Az előző fajhoz hasonlóan az egész palearktikus régióban megtalálható, de ritkább. A Tardi-patak völgyében a Sugaróban és a Bábavölgyben gyűjtöttem: 1958. V. 11., V. 15.

Xanthandrus comtus Harr.: Európai faj. Hazánkban is sokfelé megtalálható. A Tardi-patak völgyében 6 alkalommal sikerült gyűjteni, de mindig csak egy példányban. Elsősorban a völgy erdős részein fordul elő. Gyűjtési időpontok: 1957. VII. 29., VIII. 24., X. 8., X. 17., X. 20., X. 31.

Ékfoltos zengőlégy — *Epistrophe balteata* Deg.: Európa, Észak-Ázsia, Szibéria, Távol-Kelet és Japán lakója. Hazánkban is országszerte megtalálható, közönséges faj. A Tardi-patak völgyében gyakoriság tekintetében a második helyet foglalja el 15%-os részesedésével. Az egész völgyben megtalálható, minden biotópban. Főleg fészkesvirágzatú növényeken (Compositae) fogható belőle sok. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 12., VII. 5., VII. 7., VII. 8., VII. 11., IX. 6., X. 3., X. 20., 1958. VII. 13., VII. 14., VII. 31., 1959. X. 18.

Epistrophe bifasciata Fabr.: Európai faj. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. IV. 7., IV. 27., 1958. V. 30.

Epistrophe vittigera Zett.: Közép- és Észak-Európa lakója. A Tardi-patak völgyében ritka: 1958. VII. 25.

Didea fasciata Macq.: Európában, Szibériában és Japánban található. A Tardi-patak völgyében ritka: 1957. X. 3.

Közönséges zengőlégy — *Syrphus ribesii* L.: Európa, Észak-Ázsia és Szibéria lakója. Hazánkban is sokféle közönséges. A Tardi-patak völgyében nem látszik gyakorinak: 1957. VIII. 31., X. 3., 1958. V. 5.

Syrphus vitripennis Meig.: Európa, Észak-Afrika, Szibéria és Japán lakója. Hazánkban is gyakori. A Tardi-patak völgyében 3,5%-os részesedésével a 7. helyet foglalja el. Elsősorban az erdei kaszálókön, tisztásokon, erdőszéleken került elő, de a Sugaróban is megtaláltam. Gyűjtési időpontok: 1957. IX. 20., IX. 29., X. 3., X. 11., X. 31., 1958. V. 5., VI. 15., VII. 4., VII. 14., VIII. 2.

Holdfoltos zengőlégy — *Syrphus luniger* Meig.: Európában, Észak-Afrikában és Szibériában található. Hazánkban a sík- és hegyvidéken egyaránt elterjedt gyakori faj, helyenként nagyon közönséges állat. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében csak a Sugaróban sikerült gyűjteni, ott is mindössze két példányban: 1957. VI. 13., 1958. VII. 14.

Tarka darázslégy — *Sphaerophoria scripta* L.: Európa, Észak-Afrika, Észak-Ázsia, Szibéria és a Kaukázus lakója, de előfordul Észak-Amerikában is. Hazánk sík- és hegyvidékein egyaránt közönséges faj. A Tardi-patak völgyében is minden élőhelyen megtalálható. Gyakoriság tekintetében harmadik helyen áll a völgyben gyűjtött anyagban (10%-os részesedés). Gyűjtési időpontok: 1957. IV. 13., VI. 12., VI. 11., VIII. 24., 1958. VII. 14., VII. 18.

Xanthogramma citrofasciatum Deg.: Euroszibériai faj, hazánkban szórványosan található. Viszonylag lomha állat. A Tardi-patak völgyében sem gyakori. Kizárólag a község melletti legelőn került elő, ahol alacsonyan repült a fű felett, vagy a fűvön mászkált. Gyűjtési időpontok: 1957. IV. 17., IV. 18., 1958. V. 2., V. 7.

Lombikhasú darázslégy — *Baccha elongata* Fabr.: Euroszibériai faj. Hazánkban szórványosan található. A Tardi-patak völgyében sem gyakori: 1958. V. 12., 1959. X. 18.

Chrysotoxum cautum Harr.: Európai faj. Hazánkban is sokféle gyakori. A Tardi-patak völgyében csak a Sugaróban sikerült gyűjteni: 1957. IV. 27., 1958. V. 27.

Chrysotoxum intermedium Meig.: Európa és Észak-Ázsia lakója. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. V. 4., IX. 9., 1958. V. 10., V. 13.

Chrysotoxum bicinctum L.: Európában, Szibériában és Észak-Amerikában gyűjtötték. A Tardi-patak völgyében az előző fajhoz hasonló gyakorisággal fordul elő. Gyűjtési időpontok: 1958. VI. 6., VI. 9.

Chrysotoxum vernale Loew.: Európa, Közép-Ázsia és Szibéria lakója. A Tardi-patak völgyének erdős részein, főleg a Sugaróban található, nem gyakori: 1957. V. 22., 1958. V. 12., V. 13., V. 27.

Közönséges öveslégy — *Chrysotoxum festivum* L. (11. ábra): Euroszibériai faj. Kis számban országszerte megtalálható. A Tardi-patak völgyében nem gyakori, főleg erdőszéleken gyűjthető ernyősvirágzatú növényeken. Gyűjtési időpontok: 1958. V. 13., VIII. 3., IX. 6. 1959. V. 16.

11. kép. Közönséges öveslégy — *Chrysotoxum festivum* L.

Chrysotoxum octomaculatum Curt.: Európai faj. Hazánkban sokfelé megtalálható, de nem gyakori. A Tardi-patak völgyében mindössze egy példányt sikerült fogni: 1958. VIII. 2.

Microdon mutabilis L.: Európában, Kazahsztánban és Szibériában találták. A Tardi-patak völgyéből egyetlen példánya került elő: 1959. V. 26.

Volucella bombylans var. *plumata* Deg.: Euroszibériai elterjedésű. Hazánkban a sík- és a hegyvidéken egyaránt megtalálható, de nem közönséges. A Tardi-patak völgyében a Sugaróban került elő egyetlen példánya: 1959. V. 27.

Üveghátú pihelég — *Volucella pellucens* L.: Európában, Szibériában és Japánban fordul elő. Hazánkban főleg a hegyvidékeken gyűjthető, helyenként nagy számban. A Tardi-patak völgyében gyakori. Elsősorban a Felső-szorostól északra fekvő kaszálón gyűjthető. Előszeretettel táplálkozik az útifű (*Plantago media* L.) virágán, azon is fogható nagyobb számban a *Volucella zonaria* Poda és *Volucella inanis* L. társaságában. Gyűjtési időpontok: 1958. VI. 18., VII. 13., VII. 31., VIII. 2.

Kétöves pihelég — *Volucella zonaria* Poda: Európában, Észak-Afrikában, Nyugat-, Közép- és Észak-Ázsiában fordul elő. Hazánkban főleg a hegyvidékeken gyűjthető, helyenként közönséges. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. VII. 13.

Háromöves pihelég — *Volucella inanis* L.: Európa lakója. Hazánkban a hegyvidéken gyakori, de szórványosan a síkvidéken is előfordul. A Tardi-patak völgyében nem ritka. Erdei kaszálókon, erdőszéleken, tisztásokon az alábbi növények virágán gyűjtöttem: közepes útifű, (*Platango media* L.), ördög szem (*Scabiosa* sp.), földi bodza (*Sambucus ebulus* L.). P. Sack (1930) a mezei aszat — *Cirsium arvense* (L.) Scop. virágáról is említi. Ezen még nem találtam. Gyűjtési időpontok: 1958. VII. 31., VIII. 2., VIII. 3., 1959. IX. 13.

Eristalinus sepulcralis L.: Európában, Észak-Afrikában, és Szibériában találták. Hazánkban szórványosan gyűjthető. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. VII. 9., 1959. V. 2.

Lathyrrophthalmus aeneus Scop.: Nagy elterjedési területű faj (Európa, Észak- és Kelet-Afrika, Észak-, Közép- és Kelet-Ázsia, Észak-Amerika). Hazánkban szórványosan található. A Tardi-patak völgyében sem gyakori: 1957. VII. 9., X. 17., 1959. IV. 2.

Közönséges herelég — *Eristalomyia tenax* L.: Kozmopolita fajnak nevezhető. A háziléghez hasonlóan az ember környezetében mindenütt megtalálható. Hazánkban is mindenfelé közönséges. A Tardi-patak völgyében az összes biotópban nagy számban gyűjthető. Az itt gyűjtött anyagban első helyen áll mennyiség tekintetében (32%-os részesedés). Gyűjtési időpontok: 1957. V. 12., VIII. 24., VIII. 27., IX. 6., 1958. VI. 6., VIII. 2., 1959. V. 26., VI. 3., IX. 4., IX. 8., IX. 13.

Eristalis intricarius L.: Európa és Nyugat-Szibéria lakója. Hazánkban nem gyakori. A Tardi-patak völgyében is csupán egyetlen példányban sikerült gyűjteni. 1957. VIII. 24.

Fehérrarcú herelég — *Eristalis arbustorum* L.: Európában, Észak-Afrikában és Szibériában fordul elő. Hazánkban általánosan elterjedt. A Tardi-patak völgyében is gyakori, 5%-os részesedésével az ötödik helyen áll. Különösen kedveli a macskagyökér (*Valeriana*) virágát. A völgy felső szakaszán főleg ezen fogható. Gyűjtési időpontok: 1957. VII. 7., VII. 9., VII. 11., 1958. VIII. 2., 1959. IX. 8.

Eristalis jugorum Egg.: Közép-Európában található. Hazánkban általánosan elterjedt, gyakori faj. A Tardi-patak völgyében csak kisebb számban gyűjthető: 1957. V. 16., VI. 13., 1958. V. 5., 1959. IX. 4.

Barna herelég — *Eristalis nemorum* L.: Euroszibériai faj. Hazánkban mindenfelé megtalálható. A Tardi-patak völgyében csak 3 példány került elő: 1957. V. 4., 1959. IX. 8.

Eristalis horticola Deg.: Európában, Észak-Afrikában és Szibériában él. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. VI. 6., VII. 31.

Halálfejes odúleg — *Myiatropa florea* L.: Európa és Észak-Afrika lakója. Hazánk sík- és hegyvidékein egyaránt megtalálható, helyenként közönséges. A Tardi-patak völgyében gyakori, 4,6%-os részesedésével a hatodik helyen áll. Rendszerint napsütötte faleveleken sűtkérezik. A völgy minden szakaszán előfordul. Gyűjtési időpontok: 1957. VI. 12., VII. 8., VII. 11., 1958. VI. 6., VI. 15., VII. 8., VII. 31., VIII. 21.

Közönséges iszapleg — *Tubifera trivittata* Fabr.: Európa, Észak-Afrika és Szibéria lakója. Hazánkban általánosan elterjedt, de sehol sem olyan gya-

kori, mint a következő faj. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében csupán egy alkalommal került elő a Sugaróból: 1958. VI. 9.

Nagy iszaplégy — *Tubifera pendula* L.: Euroszibériai faj. Hazánk minden részén megtalálható, közönséges zengőlégy. A Tardi-patak völgyében is nagy számban gyűjthető. Gyakoriság tekintetében a negyedik helyen áll (6,1%-os részesedés). A völgy minden élőhelyén előfordul, azonban előnyben részesíti a nedves vizenyős, biotópokat, vízpartokat. Gyűjtési időpontok: 1957. IX. 6., IX. 9., X. 8., X. 17., 1958. VI. 6., VIII. 2., 1959. V. 26., VI. 3., IX. 4., IX. 8., IX. 13.

Parhelophilus frutetorum Fabr.: Európában és Kazahsztánban találták. A Tardi-patak völgyében egyetlen példánya került elő: 1958. VI. 6.

Tarka iszaplégy — *Parhelophilus versicolor* Fabr.: Európa, Kisázsia és Kazahsztán lakója. Hazánkban is sokfelé megtalálható. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. V. 16., 1958. VI. 6.

Lampetia spinipes Fabr.: Európa és Észak-Afrika területén él. A Tardi-patak völgyében is gyakori: 1957. VIII. 24., VIII. 27., 1958. VII. 31.

Lampetia armipes Rd.: Európai faj. A Tardi-patak völgyében ritka, egyetlen példánya került elő: 1957. V. 12.

Brachypalpus meigeni Schin.: Közép-Európában található. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1957. V. 16., 1958. IV. 10.

Brachypalpus chrysites Egg.: Európa lakója. A Tardi-patak völgyében nem ritka. Az erdős területeken található, a példányok nagyobb része a Sugaróból került elő. Gyűjtési időpontok: 1957. VII. 13., VII. 18., VIII. 24., 1958. VII. 18., VII. 29., VIII. 6.

Penthesilea asilica Fall.: Egész Európában megtalálható. A Tardi-patak völgyében nem gyakori: 1958. V. 11., 1959. V. 17.

Penthesilea floccosa Meig.: Európa lakója. A Tardi-patak völgyében mindössze egy, valószínűleg ehhez a fajhoz tartozó példány került elő: 1958. VI. 6.

Zizegő comboslégy — *Syrirta pipiens* L.: Az egész északi féltekén elterjedt. Hazánkban is mindenfelé megtalálható, néhol közönséges. Érdekes, hogy a Tardi-patak völgyében csupán egyetlen példánya került elő. Bár lehetséges, hogy az Állattár gyűjteményében több innen származó zizegő comboslégy is van. Gyűjtési időpont: 1957. X. 17.

Közönséges comboslégy — *Zelima segnis* L.: Egész Európában elterjedt, hazánkban sem ritka. A Tardi-patak völgyében nem látszik gyakorinak: 1957. VII. 18., 1958. VII. 25.

Zelima pigra Fabr.: Európa, Szibéria és Észak-Amerika lakója. A Tardi-patak völgyében ritka: 1957. V. 5.

Zelima nemorum Fabr.: Európában, Japánban és Észak-Amerikában gyűjtötték. A Tardi-patak völgyében kis számban található: 1957. IV. 27., 1958. VI. 6.

Spilomyia saltuum Fabr.: Európa, Szibéria és Japán lakója. Ritka faj, hazánkban csak szórványosan gyűjthető. A Tardi-patak völgyében 2 példányát sikerült fogni a Kővölgy kijáratánál levő bokros területen. Gyűjtési időpontok: 1957. IX. 29., X. 8.

Spilomyia diophthalma L.: Európában, Észak-Afrikában, Szibériában és Kazahsztánban gyűjtötték. Rendkívül ritka állat. A Tardi-patak völgyében egyetlen példány került elő: 1957. VIII. 27.

Fúrólegyek — Trypetidae

Többnyire apró termetű legyek. Lárvaik különféle növényi részekben élnek. Legtöbb fajuk fészkesvirágzatú növényekben (Compositae) fejlődik. Számos mezőgazdasági kártevő is van közöttük. Közismert fajuk a cseresznyelég, melynek lárvája a cseresznyében (ritkán a meggyben fejlődik) és annak „férgességét” okozza.

Hazánk Trypetidea faunája jól kutatott, eddig 103 fajukat mutatták ki területünkről. Az Állattár Trypetidae gyűjteményét Mihályi, majd az utána összegyűjtött anyagot Martinovich dolgozta fel. Mivel a Tardi-patak völgyében gyűjtött Trypetidae anyag is a Természettudományi Múzeum Állattárba került, ezért Mihályi (1959) és Martinovich (1967) dolgozatai alapján sorolom fel a Tardi-patak völgyéből kimutatott fúrólegy fajokat.

Euribia maura Frfld.: 1958. VI. 9.

Aszatlég — *Euribia cardui* L.: 1958. VI. 18.

Búzaviráglég — *Euribia quadrifasciata* Meig.: 1959. IX. 4.

Cseresznyelég — *Rhagoletis cerasi* L.: Bár imágóját nem sikerült gyűjteni, mégis indokolt a faj jegyzékbe való felvétele, mivel lárvája a Tardi-patak völgyének gyümölcsöseiben is mindenütt rendszeresen megtalálható a „férges” cseresznyében.

Chaetorellia jaceae R. D.: 1960. VIII. 16.

Orellia tussilaginis Fabr.: 1957. VII. 14.

Xyphosia miliaria Schr.: 1957. VII. 13., 1958. VI. 10.

Ictericodes zelleri Loew: 1958. VI. 10.

Pitypanglég — *Stylia tessellata* Loew: 1960. VIII. 16.

Ószirózsálég — *Ensia sonchi* L.: 1958. VII. 18., 1960. VIII. 12., VIII. 16., VIII. 17., VIII. 27.

Chamaromyia bullans Wied.: 1958. V. 25., V. 30., VI. 4., VI. 10., VI. 25., VII. 4.

Tephritis hyoscyami L.: 1958. VII. 22.

Zergeviráglég — *Tephritis cometa* Loew: 1958. V. 25.

Tephritis dioscurea Loew: 1958. V. 25.

Tephritis formosa Loew: 1958. V. 26.

Tephritis ruralis Loew: 1958. VI. 4.

Tephritis zernyi Hend.: 1957. VII. 5., 1958. V. 25., 1958. VI. 25., 1960. IX. 8.

Tephritis bardanae Schrk.: 1957. VII. 14.

Pipitérlég — *Trupanae stellata* Fuess.: 1958. VI. 18., VII. 18.

Pórsáfránylég — *Acanthophilus helianthi* Rossi.: 1958. VIII. 3.

IRODALOM

- Aradi, M. P.*, 1956. Tabanids from the Carpathian-Basin in the collections of the Hungarian Natural History Museum. *Rovartani Közlemények*, IX., 431—458.
- Aradi, M. P.*, 1958. Bögölyök — Tabanidae. In *Székessy: Fauna Hung.*, XIV. (9), 40.
- Allathatározó* 1969. Szerkesztette Móczár László, Budapest.
- Engel, E. O.*, 1932. Raubfliegen — Asilidae. In *Dahl: Die Tierwelt Deutschlands*. Jena, 127—204.
- Engel, E. O.*, 1937. Bombyliidae. In *Lindner: Die Fliegen der palaearktischen Region*. Stuttgart, 1—619.
- Mannheims, B.*, 1966. Die Tipuliden Ungarns (Dipt.) aus der Sammlung des Ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums. *Rovartani Közlemények*, XIX. 273—283.
- Martinovich, V.*, 1967. Adatok a Kárpát-medence fűrőlegyeinek ismeretéhez (Diptera, Trypetidae). *Rovartani Közlemények*, XX., 459—473.
- Mihályi, F.*, 1955. Culicidae — Igazi szúnyogok. In *Székessy: Fauna Hung.* XIV. (5), 40.
- Mihályi, F.*, 1959. A Revision of the Trypetids of the Carpathian-Basin (Diptera). *Annales Hist.—Nat. Nat. Mus Hung.*, 51. 339—362.
- Mihályi, F.—Sz. Gulyás, M.*, 1963. Magyarország csipő szúnyogjai. Budapest, 229.
- Rozkošný, R.—Dušek, J.*, 1972.: Kritische Übersicht über die ungarischen Arten der Familie Stratiomyidae (Diptera). *Rovartani Közlemények*, XXV., 63—94.
- Tóth, S.*, 1963. A Tardi-patak élővilágáról. *Borsodi Szemle*, VII., 2. sz. 61—64.
- Tóth, S.*, 1964. Adatok a Tardi-patak völgye dipteráinak ismeretéhez, I. Bombyliidae és Tabanidae. *Rovartani Közlemények*, XVII., 67—73.
- Tóth, S.*, 1973. Adatok a Tardi-patak völgye élővilágának ismeretéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII., 549—582. Miskolc.
- Weber, M.*, 1960—1961. Adatok a magyarországi táncoslegyek faunájához. A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 427—460.
- Weber, M.*, 1965. Újabb adatok a *Coryneta* (= *Tachydromia*) fajok magyarországi előfordulásához (Diptera: Empididae). A Pécsi Tanárképző Főiskola Évkönyve, 169—177. Pécs.

BEITRÄGE ZUR DIPTERENFAUNA DES TARDI-TALS

(Auszug)

Der Tardi-Bach ist einer der kleinen Bäche, die aus dem Bükk-Gebirge nach Süden fließen. Das Bachtal zieht sich in einer Länge von 15—18 km von dem aus Kalkstein bestehenden Bükkmassiv über die Miozen-Gesteine der südlichen Bükk, den Pliozen-Pleistozen-Anschwemmungskegel des Bükk-Vorgebietes bis zur Fernstrasse Budapest—Miskolc.

Zwischen 1955 und 1960 verrichtete der Verfasser zoologische Sammelarbeit im Tardi-Tal. In seiner früheren Arbeit (Tóth, 1973) beschreibt er die Bio-Geographie des Tals, seine Flora erläuterte er in groben Zügen. Ausführlicher beschäftigte er sich mit der Tierwelt des Gebietes (Insekten, Wirbeltiere), schliesslich behandelte er die kontinentalen Wirbeltiere, die in diesem Tal leben.

Von 1957 bis 1960 sammelte er intensiv die Fauna der Dipteren in diesem Tal. Innerhalb von 4 Jahren sammelte er ungefähr 30.000 Dipteren. Der grösste Teil des Materials gelangte in die Tierabteilung des Naturkundlichen Museums in Budapest. Die ihn interessierenden Dipteren-Familien nahm der Verfasser auch in seine eigene Sammlung auf. Die vorliegende Abhandlung basiert zum grössten Teil auf dem Material dieser Familien und wird durch Angaben über neuerlich bestimmte Exemplare aus dem Tardi-Tal ergänzt. Die Angaben stammen aus der Tierabteilung und wurden von Mihályi, Mannheims, Rozkošný—Dušek, Wéber, Martinovich gemacht.

Der nördliche Teil des Tales ist bewaldet, der südliche Teil landwirtschaftliches Nutzland. Dem entsprechend ändert sich auch die Fauna der Dipteren. Der Verfasser schildert die wichtigeren Vorkommen im Tal (Wälder, Raine, Waldwege, Schneisen, Waldwiesen, Weiden, Wiesen, Ackerland, Obstplantagen, Weinberge, Siedlungen). Ausführlich wird der Wald behandelt.

Dem folgt die Schilderung der Familien bzw. Arten, die im gesammelten Material vorkommen. Die Aufzählung ist nicht vollständig, ausführlicher werden nur folgende Familien behandelt: Tabanidae, Stratiomyidae, Bombyliidae, Syrphidae.

Da bisher auf diesem Gebiet keine Sammelarbeiten erfolgten, bilden die in der Arbeit aufgeführten sämtlichen Arten neue Angaben zur Fauna der Dipteren in diesem Gebiet (und teilweise im Bükk-Gebirge).

Besonders erwähnt werden müssen die im Tal gefundenen *Lomatia erinny* Loew (Bombyliidae) und *Coryneta celer* Meig. = Empididae (letztere wurde von Wéber bestimmt). Beide stellen neue Angaben zur Dipterenfauna in Ungarn dar.

Sándor Tóth

